

शिशुपालवधम्

महाकविमाघ विरचितम् ।

वि, ए, उपाधि धारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

संस्कृत्य

प्रकाशितम् ।

कलिकात्ता नगरे ।

काव्यप्रकाशयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई० १८९५

॥ अथ टीकायां पाणिनिव्याकरणानुयायिन्यां प्रमापकाः ॥

श्रुतिः	सज्जनः	मार्त्तण्डकोषः
श्रुतिः	भट्टोत्पलः	मेदिनीकोषः
पुराणम्	वल्लभः	विकारण्डशेषकोषः
वाल्मीकिः	जैमिनिः	रत्नावलीकोषः
महाभारतम्	हरिकारिका	अभिधानचिन्तामणिः
पाणिनिः	बौद्धः	काव्यप्रकाशः
वार्त्तिकम्	अमरकोषः	अलङ्कारसर्वस्वम्
भाष्यकारः	हेमचन्द्रकोषः	दण्डी
कैयटः	विश्वप्रकाशकोषः	हत्तरत्नाकरः
माधवः	हलायुधकोषः	हत्तरत्नाकरटीका
शाकटायनः	शाश्वतकोषः	मौतिवाक्यामृतम्
न्यासोद्योत	वैजयन्तीकोषः	कामन्दकः
काशिका	शब्दार्णवकोषः	वसन्तराजीयम्
वामनः	यादवकोषः	हयलोलावती
चोरस्वामी	केशवकोषः	दशरूपकम्

॥ इति टीकाप्रमापकाः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

शिशुपालवधम् ॥

॥ प्रथम सर्गः ॥

शिवः पतिः श्रीमति शशितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अथ तत्समवायं मावकविः काव्यं यस्मैर्घटते व्यरहारविदे मित्रे-
तरुतवे । इत्युः परमिहं तवे कान्तःसन्निवृतयोपदेममुत्रे । इत्याहवा-
रिबबनप्रामाण्यात् काव्यस्य नश्चेदमादनताहुवाद्यामांश्च वर्क्येदेदिति
निप्रेषयान्वाद्यविप्यताञ्च यद्गन्तुं शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिन्तितुं
विधीर्षितायां विन्नपरिबर्तितस्य दशविधेः दशदशदशदशधनत्वात् आदौ-
चैतर्क्यं वा वस्तुनिर्द्देशो वापि तदुत्तमिच्छायां राद्यन्तमस्य प्रत्यक्ष-
वन्नपायाञ्च काव्यकर्म शिशुपालवधवीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य गारद-
दर्शनस्य वस्तु आदौ श्रीकृष्णप्रदोगमूर्ध्वकं निर्द्दिष्टं कदाप्यपि पति ।
शिव इति । तदादौ श्रीकृष्णप्रदोगात् वर्त्मन्नादिगुहोरभ्युदयः । तद-
न्नम् । देवताशचक्राः यथा ये च महांदिवाचकाः । ते सर्वे नैव नित्याः
सुर्विपितो गत्योऽपि वेति । शिवः कृष्णः पतिः कनेन हस्तिपौरुषया
श्रिया धमेतइति सूचितम् । राघवत्वे भवेत् सीता हस्तिपौरुषात्तन्नीति
विश्वपुराणात् । जगन्निवासो जगतामाधारः इति स्तोत्रिचमुत्तं इति
यावत् तदापि जगत् बोधं शशितुं इष्टमिष्टमिष्टानुपहृष्टां
नित्यम् श्रीमति कृष्णपुत्रे वसुदेवसद्मनि वसुदेवसद्मिन्ः कन्दस्य वेगानि

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरा

हिरण्यगर्भाद्भुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः

प्रसिद्धमूर्धं ज्वलनं हविर्भुजः ।

वसन् कण्ठरूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुः अम्बरादवतरन्तमायानं इन्द्रसन्देश-
कथितार्थमिति भावः । हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा ब्रह्माण्यप्रभ-
वात् तस्याद्भुवं तनूजं अथवा तस्याङ्गादवयवाद्ब्रह्माण्यस्योद्भवतीति
हिरण्यगर्भाद्भुः तं मुनिं नारदमित्यर्थः । अम्बरादारदो जगो दत्तो-
द्भुतास्त्वयम्भुवर्कति भागवतात् । ददर्श कदाचिदिति शेषः । अम्बराण्यो-
यसि बहुदेवसङ्गानि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधि-
कप्रभेदोऽलङ्कारः । तदुक्तम् । आपाराधेयगोरातुह्युपाभावेऽधिकोमत-
इति । जगद्विनाशस्य जगदेकदेशनिशान्तिरिति विरोधश्च । तथा तकार-
सकारादेः कैशस्यासकदाहत्या जगज्जगदिति । सततज्ञानव्यवसाहत्याञ्च
सत्तत्त्वप्रभेदो गन्दावहारो । एणञ्चान्व स्यनैरपेक्षेयैकत्व समावेशा-
त्तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । सर्वेऽस्मिन् पश्यन्त्यस्तम् । जगौ तु वंशस्यसु-
दीरितं जरा विति लक्षणात् ॥ २ ॥

तदानीं जनैर्विषयादीचिह्नं प्रदत्तमित्याह । गतमिति । अविद्या
मातामूर्धं यस्य सं ज्ञानूः स सारथिर्भूत्वा तस्यानूरुसारथेः, सूर्यस्य गतं
गतिः । भावेकः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं विभावाश्चेरदिन् क्षियामिति
तिर्यक्पदवाच्यत्वात्पदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययः । हविर्भुजोऽग्ने-
रुर्ध्वलनं जगत्स्फुरणं प्रविष्टं इदन्तु मर्षतो विचारि धामाधः पतति
हिमेतदिति सूर्योऽग्निविलक्षण मरुत्पूष्यमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्या-
वृत्तं विज्ञेयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितं देवतां सतम् । सकर्म-
कादध्यवशिते कर्मणि क्तः । प्रविष्टेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रि-
येति वचनात् । केचित् कर्मणि ज्ञानं सता ईक्षितं मुनिं ददर्शति
एवं च योजयन्ति । अतोपमेयस्य मुनिधानः सूर्योऽग्निभ्यामुपमानाभ्या-

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः २
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥
चयस्त्रिषामित्यवधारितं पुरा
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

अधःप्रतरणस्यैवाधिक्यमर्थनात् व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । उ५-
मावाद्यदन्त्यस्य व्यतिरेकः स एव स इति, धाम रम्यौ व्यतिरेके स्ताने
धनप्रभावयोरिति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

दिगजरस्तु उत्तरत्वात्तरटीकायां प्रथमपठितेन

विवाहतात्मा किमर्थं दिगजरो विधूमरोषिः किमर्थं कुताग्रः ।

इति चरणद्वयेन सह इममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दसवदाहरण
सहा तत्राद्यनरपदद्वयेन सन्देहाकारो गतश्चिति तद्विरासश्च बोध्य इत्यु-
परिवात् ॥

अथ वनवाधिरनैषीदित्याह । अथ इति । विभुत्वावधारणं धर्मैः
॥ हरिः पुरा प्रथमं त्रिषाञ्चयद्वयवधारितं तेजःपुङ्गवात्मत्वेन न विनि-
यतं ततः प्रत्यासत्तेः विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं त-
थेति अतएव शरीरी चेतनद्वयवधारितम् ततो विभक्ताः विविच्य कथिताः
आयवा सुखादयो दंष्ट्रं तं तथोक्तम् अतएव इमानि त्रयवधारितं अक्षुमाग-
च्छन् व्यक्तियोगं नारदं वास्तवमिप्रायेत्येति पुंलिङ्गतो निर्वाहः । ज-
न्मात् पूज्योक्तं वाभान्यविशेषज्ञानकमेव । लोकद्वयेदुक्तम् हरिस्तु
सर्वं वेदैवेति तत्रम् । नारदइत्यर्थे नारदं बुद्धवानिच्छयः । नारदस्तु
कर्मावेऽपि निरातयस्तेनाभिहितत्वात् द्वितीया । तिहासुपपञ्चानस्यो-
पपन्नत्वात् । अथाह वामनः । निगतेनाभिहिते कर्माणि न कर्मा वि-
भक्तिः परिगण्यस्तु प्राविशतादिति । बुध्यते कर्तारि सुष्ठु दीपजने-
न्यदिना विष्णु विष्णोर्नुमिति नुक् अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमि-
त्यादिना आकृतिविभाजनस्य विभाजनयोः पदार्थयोर्विशेषणवत्तया शरी-

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादमुं नारदइत्यवोधि सः ॥ ३ ॥

नवानधोऽधोवृहत्तः पयोधरान्

समुद्रकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

चयं चणोत्जिह्वगजेन्द्रकृत्तिना

स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥

दधानमम्भोरुहकेशरद्युती

जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

रित्वप्रस्तावपारण हेतुत्वेनोपन्यासान् पदार्थहेतुर्कं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

हेतोर्भाष्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति चक्षणात् ॥ १ ॥

अथ उपनिर्दिष्टं विनिर्दिष्टं । नानानिवादि कोऽयमुक्तं नवान्
सद्यः सम्भूतवलिङ्गमिति यावत् इदं तोविप्रलान् पयोधरान् मेवान् अधो-
ऽधः मेवानां समोपाधः प्रदेये स्थितमिति शेषः । उच्यते अधः सामीप्ये
इति विभावं तद्योगे द्वितीया चमपध्वनयोः काव्यां तिष्ठुमीत्यादिषु
लिङ्गित्यादिवचनात् । समुद्रः प्रसीदतः समुद्रः प्रसृजते धुनौ इति
विश्वः । कर्पूरस्य परागकर्पूरं तद्वत्पाण्डुरं अतएव चयं मेघसमीपा-
वस्थानवधे । अत्यन्तं संयोगे द्वितीया । चणोत् ताण्डवोत्सवेषु ।
निर्व्यापारस्थितौ कालधियेवोत्सवयोः चण्डरव्युभवत्वाप्यपरः । भूत्या
भक्षणं सितेन । भूतिर्भक्षानि शम्भुदीव्यपरः । शम्भुना स्फुटो उपमा
सादृश्यं यस्य तं स्फुटं शम्भूपमविवक्षितं । सापेक्षत्वेऽपि समाधः । सदृशप-
र्याययोस्तु चोपमाशब्दयोरुपमाशब्दाभिमिति निषेधात्सादृश्यविवक्षिते प्रती-
येत्याहुः । केचिदिदं लोके नयन्ति शमित्यतः प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते
तेषां प्रस्तावधारणात् प्राक्तेजःपिण्डभातस्य शम्भूपमोचितमिति न्यम् ॥ ३ ॥
८ दधानमिति । मुनेश्चम्भोरुहकेशरद्युतीः पद्म किङ्कज प्रभा

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो
 धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥
 पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्
 वसानमेषाजिनमञ्जनद्युतिः ।
 सुवर्णसूत्राकलिताधुराम्बराम्
 विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
 विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायत
 हिरण्योर्वीरुहवस्त्रितनुभिः ।

विशङ्ग इत्यर्थं जटा दधानं स्वयन्तु परचन्द्रमरीचिविव रौचिर्यस्य
 धवलनित्यर्थः चतएव विपाकेन परिणामेन पिङ्गा रिवत्ता तुहिनस्थ
 रोहनीति तुहिनस्थलीरुहं व्रतती ततोर्लताभ्यूहान् । रज्जो तु व्रत
 न्नतेत्यमरः । दधानं धराधरेन्द्रोहिमगान् तुहिनस्थलीति विद्वात् ।
 रदोपमानत्वाच्च तस्मिन् स्थितम् ॥ ५ ॥

विशङ्गेति । पुनः सुहृत्पुत्रिणोऽपि तत्कथो मेखला मौञ्जी पिशङ्ग
 • मौञ्ज्यायुज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक्तम् । सख्युद्दिष्ट्यादिना कृष्णं क्लृप्तं
 पुनरिति विशङ्गशब्दस्य पुनर्वहान् । अञ्जुनच्छविं धवलशानिभ
 यत्प्रभोऽप्यलोऽञ्जुन इत्यमरः । अञ्जनद्युति अङ्गनशब्दम् एषाजिन इ
 ष्टमगच्छं वसानम् आच्छादयन्म् । यत्र आच्छादन इति धातोः शान
 सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं वस्त्रम् अधुराम्बरम् अन्तरी
 यस्यास्ता शितिवासमी नीलाम्बरस्य रामस्य ततु विडम्बयन्ममसुकुर्वाप
 त्प्राधीयसुप्रभा ॥ ६ ॥

विहङ्गेति । पुनः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिति गच्छतोऽप्यतल्ये
 आयतैर्होभिः हिरण्यस्य शिकारो हिरण्ययो । दाण्डिनायनेत्या
 मयटि यतोऽपिपातः । तस्यां चर्या रुहा रुपा ।

वृत्तोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै
 र्धनं धनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥ अ
 निसर्गचिद्वोज्वलसूक्ष्मपद्मणा
 लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
 चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
 कुशेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥
 अजस्रमांस्फालितवस्त्रकीगुणः ।
 चतोच्चलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया

॥ प्रत्ययः । तासां वृद्धीमां तन्तुनिष्कतुल्यैः सुन्दराययैः उपादानशुभात्
 'हरत्स्यैः वृत्तोपवीतं योभायं कलिन यच्छूनं' स्ययं हिमशुभ्रम् अत
 एव धनान्ते भरदि तडितां गुणै रूपलितम् । 'तडित्वौदाभिनीभिः
 'दयमर' । उच्चैरेव उच्चै र्वहनान्ते मेधमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

निगुणैति । पुन निवर्णात् अभावादेव चिदाणि धारयानि उज्ज-
 तानि भास्वराणि सुस्फाणि यच्छाणि लोमानि यद्य तेन नवम् यो
 गच्छेदोष्णस्यमण्डः । वेदः प्रसङ्गोद्दिष्टमिति लिखायक्येवः ।
 इन्द्रिये यद्वि वद्वि वद्विना वद्वेन चारुणा चमूरुचर्मणा चमूरुच-
 र्मेन वृत्ताचारमेव । प्रोपयकारणं वर्णः परिरभोमः कुशेन्द्रयोः रित्यमरः ।
 मृदाहनं नागेन्द्रम् विराजयित चकासतं योभमानम् इन्द्रस्य वाहन
 इति अस्माभिर्भाष्यमस्य विरचितान्तात् ताहनमाङ्गितादित्तन चारम् ।
 ताह वाहन । मेन्द्रवाहनमद्वे र्वनमाङ्गितादित्तन चारम् ।
 कायतेः अद्वि वद्वि वद्विना वद्वेन चारुणा चमूरुचर्मणा चमूरुच-
 र्मेन वृत्ताचारमेव । प्रोपयकारणं वर्णः परिरभोमः कुशेन्द्रयोः रित्यमरः ।

अत्रचरति । उच्चैरेव उच्चै र्वहनान्ते मेधमिव स्थितम् ॥ ७ ॥
 निगुणैति । पुन निवर्णात् अभावादेव चिदाणि धारयानि उज्ज-

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धया
विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ६ ॥
रणद्विराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्निभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

तन्नीलां चतेन सङ्घर्षेण उज्ज्वलं रङ्गुनखांशुभिर्भिन्नया मिश्रया तद्वाग-
न्तयेत्यर्थः अतएव पुरः पुरोभागे प्रवालैः विद्रुमैः अथविद्रुमः पुंलि प्रवालं
पुद्गपुनरुक्तिवन्तरः । पूरितार्द्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया सच्छ-
स्फटिकानां मालया जपमालावेत्यर्थः । अक्षौ मङ्गलूके स्फटिकोऽनलेऽप्या-
भिसुखेऽव्ययमिति हेमचन्द्रः । तथा प्रमिद्वस्फटिकपङ्क्त्या च प्रेमोच्चा-
र्थित्वं व्यज्यते । स्फटिको मोक्षदः परमिति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्ष-
मालाभिधानात् । विभान्तं भाममानम् । भातेः शतप्रत्ययः अत्र
नखांशुभिर्भवेति सगुणत्वागेनान्यगुणसीकारनक्षत्राङ्गुपासद्वार उक्तः ।
तद्गुणः सगुणत्वागादिति ॥ ६ ॥

रणद्विरिति । पुनर्नभस्वतो वायोराघट्टनया व्याघातेन पृथग्न सङ्घर्षे
रणद्विर्धनद्विः अतुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । श्रुत्यारब्ध मन्तरपनं स-
रदति नक्षत्रात् । तदुक्तं रत्नाकरे । श्रुत्यनन्तरभावे यः लिङ्गोऽनु-
रणोत्पन्नः । सन्ती रक्षयति श्रोत्रचित्तं च सरदच्यत इति । श्रुतिर्नाम
स्वरारम्भकावयवः यद्विनिर्गमः । तदुक्तम् । प्रथमश्चरपाच्छ्रः श्रूयते
पृथग्भावज्ञः । सा श्रुतिः सम्परित्येया सारावयवत्वयेति । विभिन्नानि
प्रतिनियतवङ्गुया व्यस्तितानि श्रुतीनां मण्डलानि ममूर्होद्देशं तैर्विभिन्न-
श्रुतिमण्डलैः श्रुतिवङ्गुयानियमय दर्शितः । अतएव तदर्थेन षड्जमध्यम
पञ्चमाः । हे हं निशदगाङ्गारौ तिरिच्छिन्मयेजौ । सराः षड्जा
दयः सप्तोक्तवक्ष्याः । तदुक्तं, श्रुतिभ्यः सुः सराः षड्जमध्यमगाङ्गारम-
ध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निशद इति सप्त ते । तेषां सङ्गाः सरिग-
मपयनीत्यपरा भूता इति । तैः स्वरैः स्फुटीभवन्दो व्यामिश्रेशपां षड्जा-
य परनामकानां स्वरवङ्गातभेदानां त्वयार्थां मर्त्येना स्वरारोहोत्पन्न-

स्फुटीभवद्भ्रामविशेषमूर्च्छना

मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

निवर्त्तय सोऽनुव्रजतः कृतानती

नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः । ११ ॥

वेदा यस्यां ता महतीं निज बोधाम । विचारयोस्तु दृष्टी तन्मुरोस्तु
कदाशती । महती कारदस्य स्यात् परस्परस्तु कथपीति वंजयन्ती ।
तुष्टुर्मुष्टरेवमाणम् । तन्मुरोयोजनमेदववर्णनार्हम् । इत्यप्रयत्नम
नरेष्वेवविषयाद् अतीति कौतुकादनुवन्दधानमित्यर्थः । अथ याम-
वक्ष्यम् । यथा कुटुम्बिनः कर्त्तव्येऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा चराशा
वन्दोहो यामवक्ष्यमिधीयते । यज्जयाभो भवेदादौ मध्यमयाम एव च ।
गान्धारयामश्चेता यामतयमुदाहृतमिति । तथाच नन्दारक्तोऽयं भी-
मूतं सुमद्रीयामकाक्षय । मङ्गलमध्यमगान्धारास्वयाया जन्महेतव इति ।
मूर्च्छनातवक्ष्यम् । क्रमात्स्वराणां सप्त नामारोहस्यारोहणम् । ५१ मूर्च्छे
त्युच्यते यामस्या एताः सप्त सप्त च । यामवर्गोऽपि प्रत्येक सप्तसप्तमूर्च्छना
इत्येकविंशतिमूर्च्छना भवन्ति । तत्र नामानि त्रयानपेक्षितमुच्यत इति ।
प्रतिज्ञाभयाच्च लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र तु व्यापारमन्तरेण
चराद्याविर्भावोक्ताः कौऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं दिग्यधौववातिपथो वि-
षायाः प्रतीयते । तेन सह सतः प्रविज्ञातिप्रयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात्
तन्मूर्त्तातिप्रयवोक्तिरलङ्कारः । स च महत्या युव्यापार विना मूर्च्छांदा
सम्बन्धोऽपि सम्बन्धाविधाभादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया युव्यापाराख्यरूप
कारण विनापि मूर्च्छादिकाख्यैस्तत्तियोतनादिभावना व्यज्यत इत्यलङ्कारा
रेणासङ्गारण्यनिरिति सङ्क्षेपः ॥ १० ॥

नित्येति । अतीन्द्रियान्द्रियमतिक्रान्ता देशकालरूपादिप्रत-
रायोः । अत्यादयः प्राक्काद्यर्थे द्वितीययेति समाध । त्रिगुप्राप्तापन्नाय
पृथग्गतिसमाप्तिषु परविज्ञताप्रतिषेधो यत्तत्त्वव्यतिविषेयविवृतम् । तेषां
प्राग्न गस्तु निधिः सर्वार्थहेतुर्ब्रह्मः सतामतीत ततप्रणयान्न सतमवजतो

समासदत्तादितदैत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

पतत्पतद्गुप्रतिमस्तपोनिधिः

पुरोऽस्य यावन्नभुवि व्यलीयतः ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै

जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

ऽनुगच्छतः नभसि आकाशे सीदति गच्छन्तीति नभःपदः सुरान्
वत्सूक्ष्मिदित्यादिना द्विप् निवर्त्य प्रतिस्थि स भुविः सा.ति.तदैत्यसम्पदः
सादिताः शिथिलीकृताः दैतृणां सम्पदो येन तस्य पृथिव्ये लक्षणस्य पदं
स्वानं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभञ्जनविभ भासमानं समासदत् । समास-
पूर्वात् पदघातोर्लङ् । अत्र गतीनती पदः पदमिति च द्वयोर्बहुवच-
नयोरवलदाहृत्या जेकातुप्रासः कस्यत्र कस्यनुप्रासः इतः प्रयोः
संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतति । पतन् यः पतद्गुः सूर्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः ।
पतद्गौ पतिसूर्यो चेत्यमरः । तपोनिविर्मुनिः यस्य हरेः पुररुपि पुरः
प्रदेशे यावत् न व्यलीयत न तिष्ठत् । तडित् गत.ति.तिधातोर्द्विधादिवाक्यार्त्त-
रि लङ् । तावदच्युतो गिरेः शैलात् तडितोऽस्य चर्नीति तडित्वान् जेव
इव । भाद्रपभावाच्च भतोर्बोऽयः शिथिल इति भतपोमकारस्य वकारः तसौ
भत्वर्थे इति भञ्जनायामेकञ्चा.क.रेणापठत्वाच्च जगत्सुम् । उच्चकैरुच्चतापी-
ठात् आसनात् जवेनोदतिष्ठत् । रुचिरणस्य भूषणार्थात्प्रागेव स्वयं स्थितवान् ।
अर्द्धभाषा जुक्कारनि यूनः स्यादित आदति । प्रत्युत्थानाभिषादाभ्यां पुन-
स्तान् प्रतिपद्यते इति शास्त्रमनुष्मरति.निभाव । उदोऽनूर्द्ध्वकर्मापधि-
नियमादिहोर्द्ध्वकर्माणि नाकनेपदं पतत्यवद्वद्वत् पतद्गुस्य पतनासम्भवा-
दियमभूतोपमा इत्याचार्य दत्तिलप्रश्नदोषमण्डु । चतरगात्रविहस्योपमा-
नसायोगादुदोहेत्याप्तुनिजालङ्कारिकाः सर्वे वर्तदन्ति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै
 द्रुते कथञ्चित्फणिनाङ्गैरधः ।
 न्यधाविषातामभिदेवकीसुतम्
 सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥
 तमर्घ्यं मर्घ्यादिकयादिपूरुषः
 सपर्यया साधु स पर्य्य पूजत् ।

अथैति । अथाप्युताभ्युत्थानामनरत्वात्सुतेन नारदेनप्रयत्नोन्न-
 मितान्फणानि सुनिपादन्व सभारादानमन्त्रः । कथा जेतां तेतां फणिनां
 गणैः अभोऽधःप्रदेशे कथञ्चिद्द्रुते स्थापिते भुवस्तले भूशूरे अभिदेवकीसुतं
 अभिज्योतीकृतोत्तरैः लक्षणेनाभिप्रेतो आभिमुख्ये द्रव्यवयीभावः । चरणौ
 पदौ । पदङ्घ्रिचरणोऽस्त्रिवामित्यमरः । न्यधाविषातां निक्षिप्तौ । दपातेः
 कर्मणे लुङ् । स्वविचूरीत्यादिना विण्वेदिति युङ् । अत्र फणानां नम-
 नोन्नमनाद्यन्वेषेऽपि सुनिगौरवाय तत्त्वस्वस्वाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ १२ ॥

तमिति । आदिपूरुषः पुराणपूरुषः । अन्येऽपि इत्यनेन इति
 वा दीर्घः । स कथाः अर्घं पूजाकर्तृतीति अर्थः । दण्डादिभ्यो यः ।
 तं नारदम् । अर्घाभ्यां चेति यत्तद्वयः । मूर्त्यपूजाविभाजनैः षट् त-
 त्विष्यार्थमर्षार्थमिति आनरः । अर्थनादित्यस्वास्तया अर्घ्यादिकया ।
 शेषादिभावेति विकल्पेन कप् प्रत्ययः । सपर्यया पूजया । पूजा
 मनस्यापचितिः सपर्य्यार्चाहेणाः समादृत्यमरः । साधु यथा तथा पर्य्य-
 म्पूजत्परिपूजितवान् । यौ षडन्तं कर्त्तव्यम् । युक्तं चेतादित्यौ-
 न्नरं न्यस्यति षट्छाभिति । मनस ईषिणो मनोविषयः कन् । प्रथोदरादि-
 त्यात्साधु । अपुण्यकृताभ्युत्थनप्रवृत्तताम् । शुक्लप्राप मन्त्रपुरन्द्रेषु
 लज्ज इति भूते क्षिप् । षट्छान् प्रत्ययादुपेतमभोक्ष्यः प्राप्तु मिश्रवः
 व्यारोतेः सन्नादुपययः आप्छम् चानोदितोच्चारः । न भवति किञ्च

गृहानुपैतुं प्रणयादभीषधौ

भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ

जनस्तु पुराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो

निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।

पुण्यशतामेव । अतः कच्छुभ्यां धनः पूज्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नयावदिति । उद्योगवेतौ मुनिगणौ । जनः समाराधनयोः
प्रवृत्ताविव यावदुदपश्यदौत्थितौ जितवान् । तान्श्चिरन्तनः पुराणो मुनिः
कच्छुः पुरा विंश भगवान् बहिरुत्तरायणे आराधयामासतारेण तपवि
स्मितवानिति पुराणम् । सायं चिरमित्यादिना क्षुब्धत्वं तडागमेव ।
स्वहस्तेन दत्ते आसने मुनिं नारदम् अभिन्यवीविशत् स्नानिसुखेनोपदेशि
तवान् । अभिनिपुण्यात् विद्यतेत्येनाङ्गुलिं विधोति चङ् ॥ १५ ॥

महामहेति । महत्या महानीलशिलायाः विंशस्तद्वीपसम्भवेन्द्रमीशो-
पलस्य रगिरुग्यस्य तस्यैव प्रभासद्वारः । विंशस्तस्यावराद्धूता महानी-
लास्तु ते स्मृता इति भगवान् भगवाः । कंसकृषोद्धरेः पुरोग्ये उद्धरेत्स्वते
विष्टरे आसने । उल्लासनयोर्विष्टर इति धत्वम् । निषेदिवानुपविष्टवान् ।
नाभाया षट्षष्ठ्युद्धति कृष्टः । स सुचिरमित्यादिना क्षुब्धत्वाभिप्रेत्यम् ।
अव्ययीभावममावसावद्भालस्य काष्ठात् तस्योपमानत्वम् । अत्र आश्रित-
उदगादिदवावलोकेन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां योभामचूचुरत् चोरित-
वान् प्राणवानित्यर्थः । पुरस्तये विधोति चङ् । अन्यस्यान्वधर्मेव-
न्वत्त्वात्तस्मात् चन्द्रमसोऽभिरामतामिव अभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसानाद-

अनन्यगुर्वीस्तव केन केवलः

पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै

र्भवान् भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥

लघूङ्गिष्यदतिभारमद्भुरा

ममूङ्क्षित्वं विद्वाद्वातरः ।

अनन्येति । न शिष्टेऽन्ये गुह्येऽन्येऽन्यथाः अनन्यगुर्वी । इत्यमीनां-
 न पादः संभाषात्माह- ह्रीमि नद्युवचेति कथञ्चनः स्नात् पशान्पुत्रपश-
 नाधिकारात् गौतोयुक्त्वचनार्थादिति न प्राप्नोति छितिङ्गुलयेति वा नदी-
 नद्यादत्यन्तामरः केचित्तु समासान् विधिरनित्यदिति कथं
 गारयन्ति । तस्याः सर्वे समासास्तत्र पुराणमूर्तेरमातृवस्वरूपस्य केवलः
 प्रत्ययः । केवल इति एकः स्य स्वेवैकवाक्यधारणे इति रिक्तः । महिमा
 केनावगम्यते न केनापीत्यर्थं कुतः मनुष्यजन्म यस्य स मनुष्यजन्मा
 भवान् । अथ तैहि १०० नो ह्यर्धमधिकारणो जन्मद्युत्तरपददिति
 गामनः । भवच्छेदकरैः संसार निवर्तकैर्गुणैर्ज्ञानादिभिः सुरासुरान् सुरा-
 दुरगिरीभ्यः का तैसाभिकर्तृनामाश्रयित्वत्वाद्येपाशु विरोधः प्रागुक्तदिति
 न हर्षकवद्भावप्रत्यासन्नः । अथ करोति । गेये प्रथयदिति प्रथमपुरुषः
 मयज्यत्स युज्यदपदम्यत्वेन गे इति । अतुल्यस्य ते महिमादुरव-
 गाहः अमातृवस्तु किमिति तावदर्थः । द्वितीयाहोऽप्युक्तद्वयं माह्व्या
 देकातुप्रायः ॥ ३५ ॥

लघूङ्गिष्यदिति । तस्य भारेण कर्त्तव्येन लघूपेण मद्भुरा स्वयं भ-
 जमानाम् । मद्भुमासमिदोवुरब् । मद्भुरः कर्मकर्त्तरोति गामनः । अ-
 स्मूङ्गमित्यर्थः । लघूङ्गिष्यन्ति निर्भरां करिष्यन्ति किन । लघ्वस्तीत्यादिका
 यभूततद्भावे चि, च १३ १० टार्थः । हवीया दौष्टिदिधः अर्धसप्तकात् ।
 धजो महिमायः शक्तिविषये शङ्क्यामदस्य पूरणार्थं लिभार्तादिवत् ।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
 निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा
 मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
 समाहितैरप्यनिरूपितस्त्वतः
 पदं दृशः सत्राः कथमीश मादृशाम् ॥ ३७ ॥
 उपप्लुतं पातुमदोमदोद्धतै
 स्तुमेव विखलम्बर ! विखमीशिषे ।

अवातरः अतीत्यैषि साव्यतं मन्त्रं उदूढलोकत्रितयेन कुचाविति येषः
 त्वया धरित्री गुरुः पुण्या भारवती च क्रियतेतरां अतिशयेन क्रियते ।
 तिङ्येति तरप् किमेतिङ्ययादिस्वादिना आसुप्रत्ययः । लघुकर्त्ता गुरु-
 कर्त्तृति विरोधाभासोऽलङ्कारः । आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्य-
 त इति वचनात् ॥ ३६ ॥

निजेति । निजौजसा स्ततेजसा जगद्गुरो दृचनीति, जगद्गुरुः कंशा-
 दयः । सत्त्वद्विषेयादिना किप् । तेषां उज्जासयितवान् हिंसितमि-
 त्थः । जासिनित्रङ्येयादिना कर्त्तृणि शेषेष्ठी लक्ष हिंसायामिति ।
 चुरादि । महीतलं नोपाजिहीथा यदि नावतरेवेत् । शोहाङ्गतौ
 नहि पाति रूपम् । नक्षार्हे समाहितैः समाधिभिर्देवैः सकर्मभाद-
 ध्यायितादिद्वित्रितये कर्त्तृणि कर्त्तरिक्तः । अथवा समाहितैः
 समाहितचित्तैरित्यर्थः । विमलधनेषु विभक्ता भवातर इतिवदुत्तरपट-
 नोपो इष्ट्यः, गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैवटः । अनिरूपितोऽ-
 न्यहीतस्त्वमीश ! मादृशाश्चर्मचतुर्गामितिनारः । विनयोक्तिरियं दशोदष्टेः
 पदं गोचरः कथं स्याः न कथञ्चिदित्यर्थः । तस्मात्तस्माच्चत्कारणवागमन-
 प्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः
 क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः ॥ ३८ ॥
 करोति कंतादिमहीभृतां वधात्
 जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
 हरे ! हिरण्याक्षपुरः सरासुर
 दिपदिपः प्रत्युत सा तिरस्त्रिया ॥ ३९ ॥

मह कोऽयं नियमो यन्महाय इहनिप्रहाधिकारदत्ताय इत्यानन्त्या
 ध्यातमेवाह । उपप्लुतिमिति । विश्वं विभक्त्येति विश्वम्भरस्तत्त्वबुद्धौ हे
 विश्वम्भर ! विश्वमात ॥ सप्तधा चट्टहलीकादिना चक्षुःप्रत्यये सप्तमम् ।
 मदीक्षते कषादिति उपप्लुत पौञ्जन चक्षोर्विश्वं प्रादुर्भावमेव ईदृशे
 यत्नोऽर्हति विश्वम्भरत्वादिति भावः । इदं ईदृशं निदि याति
 रूपम् । अत्र वैधर्म्यं च दृष्टव्यमेवाह । सप्तधादमस्ताण्डैस्त्रयो
 वर्गैः । काण्डोऽब्दी दण्डवाचावर्गमावसरवारिनिधिर । कक्षादिषु
 भेति विश्वजमीयस्य सत्यम् । मलीमसं क्षतिवत् । मलीमदन्तु मक्षिन
 कक्षर मलदूषितमित्यमरः । उद्धोत्स्रा तमिक्षेत्वादित्य सत्तवीयो-
 निरात । नमः क्षालयितुं रवे कते रवि ईश्वर । अन्तारा
 दितरते इति पञ्चमी । क क्षमेत यत्कृत्यान् न कोऽपीत्यर्थः । अत्र
 वाक्यद्वये समानधर्म्यसौकस्येति दृष्टेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्दोषात्त-
 तापि म्यतिरेकस्यार्थव्यर्थे प्रतीयमानसङ्गारः । तदुक्तं दर्मस्य
 वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये दृष्टव्यं निर्दोषे प्रविस्तृतम् ॥ ३८ ॥

करोतीति । विश्वं जनोऽमृताथानि कक्षादिमहीभृतां वधा
 इतो अत्र कोऽयम् । सा कोऽयं इति सुविदित्यमरः । करोतीति
 यत् हे हरे हे कषा हे विभक्तिं च मयते वा सुनिद्रिया हिरण्याक्ष
 पुर वरा हिरण्याक्षप्रभृतयो ये क्षपात एव दिप क्षमेत दिप इत्यु-
 त्तिप्रथं । तस्य तत्र प्रथमं वैपरीतोऽपि प्रयाते तत्रैवैपरोतेरिति गव

प्रवृत्तश्च स्वयमुज्जितश्चमः
क्रमेण पेष्टु भुवनदिषामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति माम्
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥
तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः
क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।
समस्तकार्येषु गतेन धुर्य्यता
महिदिषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

व्याख्यामात् । तिरस्क्रियं अपमानः । यदिति शमाश्वे नष्टं वचनम् ।
 चेति विशेषलिङ्गम् । 'गजवातिनः सिंहस्य अगवधस्येत्यादि' महाभारत-
 नुसृतं वृथादिनुहृदयप्रधानार्थेन तिरस्कार एवेत्यर्थः । अत्रासुरद्विषाया-
 मिति हृदिहृदिरिति हृदिपरस्परित रूपं अगाथाभिनेत्युपमयाऽत्रा-
 दिभावेन वक्ष्यते ॥ ३८ ॥

एवं सुखा देवमभिसृञ्जीकशमनम प्रबोजनं बहुमुपोद्गातवति ।
 प्रवृत्त इति । त्वमुञ्जितममस्वस्त्यमं सन् ममेव भुवनानि द्विपतीति
 भुवनद्विप इति तेषां मेदुं तान् हि सिद्धिनिम्बः । जातिनिप्रहृष्टोऽप्य-
 दित्वा कर्मणि शेषे पठेत् । स्ववचनपरमेति एव प्रवृत्तोऽपि एवं तद्वि-
 विष्टमेव्यं विविदि चेत्तदाह । तथापि सन् प्रवृत्तोऽपि भिद्यो रक्षति,
 तदभागे त्वदा सह सतामे सोऽपुं बुधम् । सुखोऽभितामुक्तं सु-
 समौ सोऽपुं सुभान्तिमर । मनो मां वाचातया सह दूनक्ति वाचात्
 करोतीश्वरः । वाचोऽङ्गोऽप्यु सतीति वाचात् । आवाजोऽप्यो बहुभा-
 णिषोऽवाजत् । स्वाज्जस्वस्तु वाचानोवावाटो बहुभाषिषीत्यमरः ॥३॥

अथ स्वभावप्रमाणं सहेतुकव्याप्यते । त्रि । तत्तत्तद्विद्वत्-
प्रगत. उपेन्द्रः इन्द्रावरजः अतएवेन्द्रवर्द्धिं श्रोतव्यमिति भावः । निम्न

अभूद्भूमिः प्रतिपचजन्मनाम्

भियां तनूजस्तपनद्युतिर्द्विंतेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिसृदनं हरे

हिरण्यपूर्वकृष्णिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

विश्वं जगत् हितं विश्वजनीनम् । आत्मनिश्चयन भोगोत्तरपदात्
 । ४२ । यद्वचः क्षणवत् त्वं शिरं मयोक्षते । तद्वचोऽङ्गिद्विभोद्वत्प्रः ।
 । सर्वं हत्वासुरेऽप्यङ्गिरि वंजयन्ती । समस्तं कार्यं पुं धुर्यता धुर-
 'अस्त्वं' मतेन कृतोऽपि भगता निवस्यताम् । प्रार्थनाया कोट् । धुरं
 रा वक्षतीति धुर्यः । धुरोयद्दृक्ताविति यत्प्रत्यय । स्फुटमत्र पदार्थहेतु-
 'कङ्काव्यतिष्ठमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालोद्धतव्यङ्गि वल्लुप्तस्यानयवध्यत्वेऽनयवध्यत्वं शङ्क-
 मा नौपयिततया व्योदितप्रकटनार्थं जगत्प्रकटनान्तां तावदुद्घाटयति । अभू-
 दिति । प्रतिपक्षाच्छब्दोऽजगत् सावान्तावाभियां भूमिरपि य निधी-
 के कदम्बार्थं तपनद्युतिं धुर्यतापोदितेस्तनूजोदैव्योऽभूत् । कोऽसौ जत
 भायाह । हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिसृदनं इन्द्रोति इन्द्रः । इति पर-
 वारैश्वर्यं अङ्गुल्लेखादिमा रनूपलम्बानः औष्ठादिकनिपातः । तस्य इन्द्र
 हुरति यद्वसेन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणः तस्य निसृदनं
 न निवर्त्तकम् । कर्त्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यमिहानारमित्यर्थः । य
 भवेत् हिरण्यं पूर्वं कथिपुष्पवन्तते हिरण्यकथिपुष्पाकुरित्यर्थः । अत्र
 गत्तरण्यपदं पूर्वकत्वं कथिपुष्पवन्तस्यैव न तु कथिपुष्पवन्तस्येति यद्वपरस्य
 होशपुष्पेद्व्याघेगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनादयार्थदोषमाहुः ।
 इहेरावाच्यवदनमवाच्यवचनं हि तदिति वयाधानं यत्र विधिविधये यद्व-
 ज्ञापयितव्यमेति कथञ्चित्तस्य यमित्यत्र तमस्माभिदैव पूर्वं गिरित्ते इति
 मन्तुरपदमर्थं वेदमभ्यादिदेव्येतद्वाच्यानायसरे सङ्गीतिष्यं वष्टापथे
 विधेभ्यात्वायं दैत्वमपदिष्य हिरण्यं पूर्वं कथिपुष्पवन्तते संज्ञात्वेन
 ॥ ४२ ॥

समत्सरेणासुरे इत्युपेयुषा ॥ ४५ ॥

चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्ववत्तरस्तरस्विना ॥ ४६ ॥

मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४७ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-

नपास्य तं रागहृताः सिधे विरे ॥ ४८ ॥

अवापुरारभ्य ततश्चलादिति ॥ ४९ ॥

प्रवादमुच्चैर्यशस्करं श्रियः ॥ ५० ॥

समत्सरेणेति । समत्सरेण अन्यगुणघ्नेष सहितेन । सत्सरोऽन्व गुणघ्नेषस्य
भरः । अस्मतीतसुरः । असे हरन् । अत्तर, इति नाम्ना चिराय चिरका-
शेन । चिराय चिररात्राय विरसाद्याचिरार्थका इत्यमरः । प्रथमाभि-
धेयतासुपेयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना वसवता । तरसी यत्-
रजसी इति विश्वः । येन हिरण्यमिदुता दिवि सीदनीति द्युवशब्दे
यानां मनःसु भयस्य पूर्ववत्तरः प्रथमप्रवेशः । अदोरम् । न्यधीयत नि-
श्चितः । भाजः कर्मणि लङ् । अस्मादेव देवानां प्रथमं भयक्षोत्वत्ति रामू-
दित्यर्थः ॥ ४६ ॥

दिशामिति । श्रियः सम्पदः यतो यदेत्यर्थः दिशामधीषान् दिक्षु-
तेनपि चतुरः चतुरान् इन्द्रवरुणयमकुवेरान् अपास्य त्यक्त्वा तं हिरण्यक-
शिपुं रागहृताः रागहृताः सत्त्वः न ह्य वनादितिभावः । सिधे विरे यतो वो-
रप्रियाः श्रिय इति भावः । तत आरभ्य तदा प्रभवति कथयः करोतीत्यय-
भ्करं उक्तीर्त्तितेतिभित्त्यर्थः । लज्जो जेतुतान्छील्लानुलोम्ये धिति टप्रत्ययः ।
यतः लज्जमोत्यादिना विमर्जनीयस्य यत्नः । उच्चैः प्रचुरं चला अस्तिरा-
इति प्रवादल्लनापवादमाप्तः दिगोमानमपि सर्वस्वहारित्वात्तदौदत्यस-
प्राकृष्टमिति भावः ॥ ४८ ॥

घुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्
 वलानि शूराणि घनाश्च कण्डूकाः ।
 स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनाम्
 गौर्यैर्माशङ्क्य तदादि चकिरे ॥ ४५ ॥
 स सञ्चरिषुर्भुवनान्तरेषु याम्
 यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
 अकारि तस्यै मुकुटोपलंखल
 त्करैस्त्रिसन्धं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

घुराणीति । किञ्च नाकिनां घुराणां भयैः संहारपत्रकमिषु'त्याद्य-
 क्त्र बाधकत्वेनोत्प्रेष्य कान् आदिर्येकान् तत्तदादि तदाप्रभृति स्व-
 यशोभैर्बलं फलं मुखं प्रयोजनं तेषां घुरादीनां तानितयोक्तानि प्राणी-
 गवाध्यात्मोरभावादिति भावः । नपुंसकमनपुंसकेवेत्यादिना नपुंसकेकशेषः
 घुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिष्ठादिना अगम्यानि चकिरे । कुडुरोरधिकारये
 इति गमेर्हः । आनुर्थं निघातं निघितं हृत्ते इति विभक्तिविपरिचाभेवान्वयः ।
 यो तनूकरये इति भावोः क. शाकीरभ्यतरस्यामितीत्येव विवक्ष्यतेत्याद्ये व्याप्तम्
 वलानि संम्यानि शूराणि गौर्यैर्वलि चकिरे इत्यादितानि कचुका पार-
 म्यायाः लोहवर्मादीन्वयैः । कचुकोधारवापोऽस्त्रीत्वमरः । वना इमेदा-
 चकिरेइत्ये' निव्य वधज्ञा आप्तितोऽन्वयः ॥ ४५ ॥

सटाच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता

नृसिंह ! सै'हीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै

रुरोविदारं प्रतिचक्षुरे नखैः ॥ ४७ ॥

विनोदमिच्छन्नथ दर्प्यजन्मनो

रणेन कण्डास्त्रिदशैः समं पुनः ।

जन्मवत्तादृश्योवा येषानैस्त्रिदशैर्देवैः । तिस्रः सम्राः समाहृता-
दिष्वयम् । तदित्यर्थोत्तरपदेत्यादिना समाहारे द्विगुः द्विगुरेकव-
चं वा टावन्त्यतिपक्षे जडं सञ्चलं व्यत्यन्तयोगे द्वितीया । तस्यै दिव्ये करै-
र्हृत्ते । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । नमः नमस्तारोऽकारि हतम् ।
दृष्टः कर्मणि कुट् चिप् भावकर्मणोरिति चिप् । सम्प्राप्त्यन्तेऽपि
दिङ्निधमं परित्यज्य तदागमनमयास्तस्यै दिव्ये नमस्तारः हत इति
भावः । ४६ ॥

अथ सोऽपि त्ववैव इत्यस्याह । सटाच्छटेति । हे नृसिंह ! नरः सिंह-
रूपाण्युपमितसमाप्तं न चामौ सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् । सिंहस्योर्मां सै'हौ तर-
ङ्गार्थं विभ्रता नृसिंहस्यतरभाजैर्लङ्घ्यः । किम्भूतं व्यतनुं विस्तीर्णं व्यतन्य
सटाच्छटाभिः कैरररभृष्टैः भिक्षा घना केवा वेन अस्त्रपविप्रहृत्वादिति
भावः । सटा सटाकैररयोरिति तनुं कावे हयैऽत्ये वेति च विश्वः । त्वय-
स दैत्यं मुग्धौ नमौ । मुग्धः सौख्ये नवे मूढे इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ
तयोः सङ्गेनापि मद्भुरैः कुटिलैर्नखैरुरोविदारं उरोविदार्य । परिक्रिष्टभा-
ने वे ति यदुन्प्रत्ययः । प्रतिचक्षुरे हतः । किरतेः कर्मणि लिट् कृच्छ-
त्युतामिति गुणः हिंसायां प्रतेयति सुहागमः । वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदा-
रित इति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्तो किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

अथास्य लक्षानरचेष्टितान्यापद्ये । विनोदमिति । अथ स हिरण्यरूपिषुः
पुनः मयोरिति लिङ्गैः समं सह । साकं सार्धं समं सहेचमरः । रणेन द

सं रावणोनाम निकामभीषणम्

वभूव रक्षः क्षतरक्षणां दिवः ॥ ४८ ॥

प्रभुर्वभूषर्भुवनत्रयस्य यः

शिरोऽतिरागादशमं चिकर्त्तिषुः ।

अतक् यदिम्विषेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

मृदन्तःपाराज्जन्त यस्याः कृत्याः कर्णद्वाराः मुजकण्डूतेर्विनोदमप्रभोदमिच्छन्
प्राग्भवत्तत्तैस्तदपनोदाभापादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणां र-
क्षा येन तत् क्षतक्षुरक्षयमित्यर्थः । सावेक्ष्यतेऽपि गमकत्वात्प्रमादः । अने-
न देवस्यैवापहारित्वमुक्तं । भीषयतीति भीषणः बन्धादित्यात् स्युः भि-
द्योहेतुभये दुर्गतिं मुक् । निकामं भीषणः । सुप्तपेतिषमाशं रावणो नाम
रावण इति प्रविशं दशोवभूय राक्षसयोगौ जात इत्यर्थः । विन्वसोऽमत्य-
प्रमानु रावण इति विन्वहः तस्यापत्यमित्यर्थे इति विन्वसोविन्वस्वरमणा इति
प्रकृतेरुपपादेयः । भौराणिकास्तु रावयतीति व्युपादयन्ति तदुक्तस्य रा-
कायदे यस्याल्लोकत्रयं चैत द्रावितं भयमागतं । तस्मात्स्यं रावणोनाम नाम्ना
वीरोभविष्यतीति । रीते खल्वन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलि-
ङ्गत्वात्प्रियेभ्यभावेऽपि लुङिङता ॥ ४८ ॥

यस्याल्लोकत्रयमहादशलोकावष्टे । प्रभुरिति । यो रावणः भुवनत्रयस्य
प्रभुः स्वामी बुभूषु भवितुमिच्छुः । भुवः सञ्जनादुपगत्यः । अतिरागादुत्साहा-
व तं फलविलम्बननिर्वादादिति भावः । दशमं शिरं चिकर्त्तिषुः कर्त्तितं
हेतुमिच्छुः । लती हेदे इति धातोः सञ्जनादुपगत्यः । रक्षसाहसः
प्रियसाहसः अतएवेक्षासदृशमिच्छातुष्ट्यं पिनाकिनः प्रसादं वरं
विभ्रमिवातर्कवत् उत्प्रेक्षितवान् इति परमसाहसिकत्वोक्तिः इत्यारण्य
श्लोकपटकेऽपि यच्छब्दस्य च रावणोनाम रक्षोवभूवेति पूर्वार्थान्वयः ।
एतज्जस्रं न चक्रमस्याक्रमताधिक्यव्यभिचि उपरिष्ठादन्वयः इत्याह तदस्य

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरम्

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

तप्तक्षुषाराद्रिसुतासप्तम्भ-
स्त्रयङ्गहाक्षेपमुखेन निष्कृत्यम् ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्

मुघास रत्नानि हरामराजनाः ।

पुष्पाणां च परार्द्धत्वादिति न्यायादावप्यादिवत्प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां
मिथः सम्बन्धायोगादित्यलम् शाखाचङ्क्रमणेन । पुरा क्लृप्त रावणः
कास्ये कर्माणि वसुप्रतिप्रीयनाय नव शिरांसि व्यस्तौ कृत्वा दशमारम्भो
कृतुष्टासक्त्या त्वैषोक्ताभिप्रात्यं वज्रो इति पौराणिकी कथात्वात्सम्बन्धेन
॥ ४८ ॥

अथ कैलासीतृत्वेपथ्वस्तान्माह । समुत्क्षिपदिति । यो रावणः
पृथिवीभृतां भव्यतां वरं श्रेष्ठं कैलासं वसुत्क्षिपन् दम्पादिति श्लेषः ।
शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य त्वसन्त्याः शूलचलनेन विभ्यत्यास्तुषारा-
द्रिस्तृतायाः पार्थिव्याः सप्तम्भो यः स्रयङ्गः प्रियप्रार्थनां विना कष्ट
पश्यम् । क्षुभेति समासः । तेन व्याहृतेः एवमेव तेन यत्सुखं ।
तेन त्वैषोक्ताभिप्रात्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्कृत्यं प्राप्य प्रकारनिर्माति
चकार । निष्कृत्योक्तद्वियोने स्वात्मानर्थं निर्मातावपीति कञ्जयन्ती
यद्वा निष्कृत्यं चकार क्रयेण व्यसहारेण याच्नादोषदेन्यं समाज्जं त्यक्तं
अथ सुखप्रदानयोर्विनिमयात् परिहृतिरुल्लारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति । यो मत्नी मलीशान् रावणः ननुविद्विषा इन्द्रेण विष्ट
विरुध्य पुरीमरावतीभवस्कन्द पर्वरुपेण नन्दनं इन्द्रवनम् । नन्दन
वनमित्यमरः । लुनीहि चिच्छेद । दैह्युत्थोत्थोत्थोत्थः । रत्नाणि
नेष्टवस्तुनि सपीन्या । रत्नं श्रेष्ठे सपावपीति निश्चः । उपाप सप्तो

विगृह्य चक्रं नमुचिद्विषा बली
 य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिं वन्दिषः ॥ ५१ ॥
 'सलीलयातानि न भक्तु' रभ्रमो
 न वित्तमुच्चैः श्रवस' पदक्रमम् ।
 अनुद्रुतः सयति येन केवलम्
 बलस्य शत्रुः प्रशशस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

छप लोथे हल अ शानज्भारिति अ शानजादेय । अमराङ्गना कर
 लहार । सर्वल भौनः पुन्येनेत्यर्थ इत्यमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा
 चाहर्दिवस अहन्यहनीत्यर्थ । अचतुरेत्यादिना सप्तस्यर्द्धतौ
 इत्ये समासगतौ निपात । द्विष सर्वास्वास्वास्थ्यनुपद्रव चक्रै ।
 अस्वास्थ्यमहर्दि क्रियासमभिहारे छोट छोटोहिसौ च वा तद्धनोरि-
 यमुक्तौ सप्तचयेऽन्यारस्या मिति विनश्येन कावचामान्ये छोट । तस्य
 प्रोपपन्नं सर्वतिडादेयो हिसौ च प्रकरणादिना तर्पणियोगावसान
 प्रतोहेरिति यथायोग्य हिलुक भौन पुन्य अध्यापना क्रियासमभिहार
 प्रवक्तृनादि क्रियाविशेषाणां सप्तचय क्रियासमभिहार तत्त्वामान्यस्य
 रीति । सप्तचये सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगयुक्त इति । अत्र तिङ्-
 चित्प्रत्ययौघ्नाच्छ्लोऽशुभ । छपं तिङ् परादितिः शौघद्वमिति
 श्रियात् सप्तचयपालहारः ॥ ५१ ॥

सलीलेति । सयति युद्धे । सप्तदाय स्त्रियां शयत्यभित्याजि
 भिद्युभक्ष्यमर । येन रात्रयेन अतुद्रुतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्र
 भ्रमोर्भक्तु'रैरावतस्य सलीलयातानि समद्वीकगमनानि न प्रमयस तथा
 चैः श्रवसः स्वास्थस्य चित्त नानापिच पदक्रम पादविशेष अर्धपुला
 तयितादिगतिविशेषमित्यर्थ न प्रमयस किन्तु केवल शीघ्रता शीघ्रगामित्य
 न प्रमय स अथवा शीघ्र नामास्तस्य यहीप्यतीति भयादितिभाव ५२

अशक्तु वन् सोढु मधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरम्

निनाय विभ्यदिव तानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघटना-

द्विकीर्णलोलाग्निकणां सुरद्विषः ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवम्

न चक्रमत्प्राक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अशक्तुवन्निति । अधीरलोचनः अस्तिरदितिः कौशिको महेन्द्रः ।
 चक्रुश्च । महेन्द्रगुप्तलूककथासुपाज्ञेऽपि कौशिकस्य मरः । सहस्ररश्मेः ।
 सूर्यस्येव यस्य राश्वस्य विक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशक्तुवन् । हेमाद्रे-
 रुं चैव गृहान्तरान्तरं प्रविश्य विभ्यस्तत्रापि नेपमानस्य । विभीतिः यतरि
 नाभ्यस्ताच्छतरिति तुमभावः । द्विजानि वाहराणि निनाय । वां तु
 ह्रीवे दिवसवाहरो इत्यमरः । यथा चेत्तत् । सूर्यादये भीतः सन् तिष्ठति
 तत्रा भोऽपीति भावः । कौशिकस्य भिषायाः प्रसूतैकगोचरत्वेनोभय-
 च्चेत्तेऽपि विशेषज्ञेऽग्न्यात् चलेकविषयव्यक्तिमबोधनिः सहस्र
 रश्मेरिवेत्युपमानं निर्व्याकुलत्वात् वाच्यमिच्छाङ्गम् ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलेति । बृहति यितेव निष्ठुरे कण्ठे घटनादिधातादिकी
 र्णावितिभाः लोलाग्निगणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत् अतएवाप्रसहिष्णु
 जनभिभावकम् । प्रसह्यनमभिभव इति उत्तिकारः । अशङ्कृजिघादिना
 इत्युच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः इत्यन्तर्लोकस्वामिनः अस्य
 सुरद्विपोरावणस्य कञ्चरायामधि अधिकञ्चरं अधिपीवन् । विभक्तार्थे
 इत्यपीभावः अव्ययीभावः अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वोनपुंसके
 प्रातिरदित्येति तु ध्वनम् । कण्ठोगलोऽप्यपीनायां यितोधिः । कञ्चरे

विभिन्नश्रेष्ठः कलुषीभवन्मुहुः

र्मदेन देन्तीव, मनुष्यधर्माः ।

निरस्तगाम्भीर्यं मयास्तपुष्यकम्

प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

रणेषु तस्य प्रहिताः, प्रचेतसा

सरोपहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

कलुषीयमर । नाकमताप्रतिहतं न ममेतच्छ्रेष्ठं प्रवर्तते किन्तु प्रति
हृतमेवेत्यर्थः । दन्तिधर्मातायनेषु मया दत्तं क्षमायाः तदपेक्षया दन्तिर-
प्रतिबन्धः ॥ ५५ ॥

विभिन्नेति । य रावणो मदेन दर्पेणोददानेन च । मतोदर्पेण
दानयोरिति विद्मः । देन्तीव गजदन्त विभिन्नो विवद्वितः यङ्को निघञ्भेद
कलुष्य वेन स भवत् । यङ्कोनिध्यन्तरे कलुष्यतायां नखेपु चेति
विद्मः । यत्र कलुष्य कलुष्य शब्दादित् च भवत् कलुषीभवत् निरस्त
गाम्भीर्यमविकारित्वमगाधित्वं च यस्य तत् । क्षमास्तानि पुष्पाणि
पुष्पकं विमानञ्च यस्मात् तत् । पुष्पवत् वैभाषिक कम् प्रत्ययः ।
मनुष्यस्यैव धर्मः मनुष्यत्वादिर्मस्येति स्वामी । तस्य मनुष्य धर्मस्य स
धर्मादनिष्टं केलादित्यनिष्ठः । मनुष्यं चित्तं तदीयं सरसं । मानं
सरसि स्थानं इति विद्मः । सुष्ठुर्न कम्पयामास न क्षोभयामासेति न किन्तु
कम्पयामासेत्यर्थः । कवेरस्य महाबहिमतया सम्भाविताप्रकम्पित्व-
निशरणाय नञ्द्वयं सम्भाव्यनिषेधनिर्वाहने नञ्द्वयमिति धामन ।
कस्य दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः ॥ ५५ ॥

रणेष्विति । किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिता प्रशुका
उरगराजा महासर्पास्ते रज्ज्वदन्त उरगराजरज्जवः नागपाशा इत्यर्थः ।
तस्य रावणस्य सरोपहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्त्तिताः । अतएव
समया सततः जयेन वेगेन ग्रहन्तः प्रयोक्तुं प्रचेतस एव कलुषं प्रवेदिरे

प्रहर्तु रेवोरगुराजरज्जवो-

जवे न कण्ठे सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनु-

र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महतस्त्वर्पाभरा

दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

स्फुशन् सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराग्रैरसमग्रं पातिभिः ।

अधर्मं धर्मोदकविन्दुमौक्तिकै

रलञ्चकारास्य बधूरहस्कारः ॥ ५८ ॥

प्राप्ता । कत्र परहिंसाप्रयुक्तसाधुस्य वैपरीत्येन अजगत्प्रहृष्टादनर्थो-
त्पत्तिरूपो निष्पाद्यकारः ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुरिति । अमुना रावणेन धनुः शङ्खं विधातुं निर्मातुं
उत्खातमुत्पादितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं बधयं यस्य स परेतभर्तुः
यस्य महिषो नाहनभूत इति भावः । भारे विषाणरूपे । भजोर्बन्धुः ।
हृतेऽपि महतरूपैः भरतस्यान्ततोऽपि दुर्भरादिति भावः । भजः
क्रीडादिकान् कन्दोरविति अप्यतएव । अधमतएव मानतं नन्वं शिरो दु-
खेनोवाह वदति अ । अयंयोगाद्विदुः कित्वाहचिस्त्रपोतत्रादिना
संप्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः तदनुप्राणिता चेदं
अवनतिहेतुतमाधर्म्यात् त्वमा भारत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

भृशमिति । अह करोतीत्यहस्कारः स्फूर्त्यः । दिशविभा-
जियेत्वादिना टप्रत्ययः कस्मादित्यात्मन् । शुचौ समये योद्धाद्ये
अनुपहृते आचारे अ स्थितोऽपि शुचिः शुभेऽनुपहृते शृङ्गारागन्योरपि
योद्धेऽहोरेऽपि स्थादिति विश्वः । सभयाः यथाचारं भावयित्वा-

कलासमग्रैश्च गृहानमुद्धता

मनस्विनीरुक्थितु पट्टीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिम् ।

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-

विधित्सया नूनमनेन मानिना ।

ननुविदग्धलीलर । कलासमग्रपातिभि उद्धुचितइतिविरिक्त्यर्थ । करा-
खामशुना कलासनां चापै । उद्धुचितइत्यर्थ करा इत्यमर । उद्धु-
च्युतं अविद्यासमयादिति भाव । अथर्था अमुष्णा समर्पेद्व्यवस्थे ।
खेदोदविन्द । नन्यौदमेत्यादिना विकल्पादुदकमदस्योदादेशाभावा । तरेव
मौक्तिरैरस्य बभूवस्तुकार पीप्ते तद्वयाबाधकप्रत्योतीत्यर्थ । अत्र प्रस्तु-
तपुर्व्वविशेषणमात्रसाध्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीते समाप्तोक्तिरुद्धार ॥ ५५ ॥

कलासमग्रैश्चेति । कलाभि धोदशमै विस्त्रयिद्याभिरु समग्रैश्च
नन्यैश्च न । काळे शिले विस्तारही चन्द्राये कलने कलेति वैजयन्ती ।
गृहानमुद्धता उदा तद्गृहेष्वेव वसना दृष्टमशत् वीराधर्मत्वाच्चेति भाव ।
मनस्विनीर्भाविनीरुक्ता एतन्मुक्ता कर्तुं उक्तयितुम् । उक्तउक्तमादिति
निपातमादुक्तशब्दात्तत्करोतीति शब्दात्तुल्यम् । पट्टीयसा मनोभेदवत्
रेषेत्यर्थ । नुतः रति वितन्वता चन्द्रिका चतुरोक्तिमिष राग नर्हयता
इन्दुना विलासिनो विलसन्शीलस्य । वो कम्पसेत्यादिना विद्युन् प्रत्यय
तस्य रागस्य नर्मसाचिव्यं श्रीहासम्प्रभुधिकारित्वे सचेदत्तम् । श्रीहा-
सा नर्म रेत्यमर । नाकारेति न किम्बकार्ये वेत्त्यर्थ अनौचित्या-
त्तात्पर्यनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ् इव । सम्भाव्यनिषेधनित्तने
नञ् स्यामिति कामम् । अत्रेन्दो प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसाचिवेन
नैव ॥ ५६ ॥

विदग्धेति । मानिना अमुष्णारिण्या यनेन रागसेन विदग्धधीबापतर

न जातु वै नायकमेकमुद्धृतम्

विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥ ✓

निशान्तनारीपरिधानधूनन

स्फुटागसायूखु खोलचक्षुषः ।

विष्ठादिभ्य इत्यथे । तावत्तुविनाशता दन्तपत्रिकाय कर्णभूषणानि विष्ठाभि-
नोविष्मदन्तपत्रिकेति बाधोवान् पाठः । अन्यथा विप्रकृष्टार्थप्रतीतिकार्येण
कदाप्यार्थदोषादपत्तेः । कष्टं तदर्थोपगमो दूरायसोभवेदिति खलप्यात् । वि-
ष्टाभिनीनां वा विष्मदन्तपत्रिका विष्मार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि ।
विष्मदन्तशब्दोः पठोपमासपर्यवसानात् तादर्थ्यं लाभः । तासां विधित्व-
वा विधातुमिच्छया । विपूज्याद्भातेः सति मिमीत्यादिना सूकारः
लोपोऽध्यासस्येत्यध्यासमोपपन्नतः स्त्रियामिवानुवृत्तौ अप्प्रतय्यादित्युक्ता-
रप्रतये टाप् । धूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि । कदाचिच्छातितप्रमरः ।
उद्धृतमुत्पाटितं विनायकस्य गच्छेयस्येदं वैनायकं एकं विषयं दमः । विषयं
पशुपते स्थात् क्रीडादिरददन्तयोरिति विद्मः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न
प्राशंसति । प्रदुर्जात् रुक् प्रादुर्भावे इत्युक्तात् सट् । हिमन्यदुक्तार्थं
मस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तवस्तुत्वेन ते नूनमिति ॥

निधानेति । निशान्तं गृहं । निशान्तं अहशान्तयोरिति विद्मः ।
तत्र वाः कार्यः शुशान्तस्त्रियदन्तार्थः । तत्रार्थपरिधानानि अनरीया
णि । अनरीयोपबन्धनपरिधानान्यधोऽंगुकदन्तप्रमरः । तेषां धूनने बाध-
म् । धूनोक्तत्वात् स्फुटं धूनप्रोजोर्नैवकृत्त्यइति सुक् । तेन स्फुटाग-
सा व्यक्तापराधेनापि जनः पुरोद्वेष्टस्य महापराधत्वादिति भावः । अहं
तस्मां सकृद्यु खोलचक्षुषः सख्युष्टेः । सकृद्यु लोपे पुमानुसृति
खोलचक्षुषस्येति चामरः । अतएव तस्य रावणस्य प्रियेण प्रमोदात्पदभूतेन
अद्वीकृता स्थानिर्न दोषावेति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन वाद्युना
जनपराधे अपराधमावेऽपि बाधिताः राजपुरुषैरिति शेषः । सुराः अतुल-
कमिरे रजसुपादेनाम्बः प्रविश्यान्पराधमाधानिरेदनेन लोचयता वायुना,

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

वभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु

स्तनूनपाहूमवितानमाधिकैः ॥ ६२ ॥

परस्य मर्माविधमुज्जृतां निजम्

द्विजिह्वतादोषमजिह्वनामिभिः ।

अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वेदस्वप्नादुपहृतीतीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य राजपुत्रजन्यभिभाविना लोकतिरस्कृतिरिति
रिप्या महीयसामतिमहतां महसान्तेजसां महिम्ना महत्त्वेन । पृष्ठादिभ्य
इममिज्जेति इमनिष् । उज्जृतिरस्कृतः । अतएव तनुः लघुः तनुं न पात-
यति जाडरूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादमिरिति श्यामी । मर्मा-
दिभ्यादिभ्यश्च निपातनादयो लोपाभावः । आधिकैः । अत्येकात्मैः निघा-
सोद्यभिः । बाष्पैर्बेजजलोद्ययोः । उ आधिमानो व्यथेति निघामरौ ।
द्वौ गुणा बाह्वी यस्य द्विगुणः । ततः द्विः । द्विगुणीकृतं द्विराहतं ।
गुणस्तुष्टिसिद्धादिभ्यो म्भ्यास्तुष्टान्तुभिति वैजयन्ती । भूमवितानं
भूममण्डलं वभार ध्वनिरपि तद्यधिधौ निस्तेजस्कोधूमायमान
प्राक्त इत्यर्थः । भूमः पुण्यैर्वाध्वज्ये धम्वन्वाविधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च इत्वं दीप्तमुपमित्यर्थः । इत्यो दीप्तां वर्तति तः ।
तं राजपुत्रारम्भितं मेचितं परस्य चेतस्य मर्माणि हृदयादिजी-
वस्थानानि कुलाचारमतानि च विह्वति भिज्जतीति मर्माणि । वि-
भ्यतेः किप् महिष्येति धम्वसारथं महिषतीर्थादिना पुष्पस्य दीपः ।
तद्दीपिर्निजं स्वीयं द्विजिह्वतायां हयस्य यो दोषो ह्यतिशया

तैमिहमाराधयितुं सकर्षकैः

कुलैर्न भजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

तदीयमातङ्गघटाविषद्वितैः

कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिकैरपुनर्निवर्त्तिभि

श्चिराय यायार्थं मलमि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वाता पिपुनः । द्विजिह्वा सर्वत्र-
चकारिवरः । तेन दोषस्तुज्जतां त्यजतां फणिनां सन्निभिरजि-
धगामिभिः करवरवादिषट्पङ्कधारिताम् अजु गतिभिः अकपटपा-
रिभिरु तया कर्षाभ्यां सह वर्त्तन्तरति सकर्षकाः तैश्च युञ्जस्व विहा-
याभिष्कृतवर्त्तेरित्यर्थः । तेन गृहेति हस्तयोगे बह्व्रीहिः शेपादिभा-
जेति कर् । अन्यत्र कर्षयति सर्वं मुञ्चोतीति कर्षो नियन्ता । कर्ष-
योऽर्जुन् ततः पूर्ववद्वमसे सहर्षकैः सनियामकैरित्यर्थः कुलैर्न भु-
जङ्गता सर्वता गृहीतम् । भुजङ्गो विटसर्वयोरिति हलायुधः । न मेडे
त्यक्ता भुजङ्गोऽस्तीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि अज् च द्विहा वाच्यः ।
तस्मिन्निवर्त्तरि फलैः अस्तवमपि सर्वेः सर्वत्वमपि विहाय वेधभावि-
याभिः सौम्यत्वं निवर्त्तित्वर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्वविधेऽप्युपायादप्रस्तु-
तसर्वव्यवहारं प्रतीतिः समासीति ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटामिषूँहैः विषद्वितैरभिहितैः । ग-
हानां घटना घटेत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोक्षितान्तरगतानि
दानवारीषि देश तैः गृहीताः पचाय्य वक्रिता दिशो र्क्षौर्द्वीतदिकैः ।
शेपादिभाजेति कर् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्मन्यात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः विराय
यायार्थं दिनु स्थिता गजानां दि मज्जादन्तनुगतादनामकत्वमलमि
सम्भम् । अमेर्णनात्कर्षाणि बुद्ध् मिनाग विष
विह्वलानुभागमः ॥ ६४ ॥

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

वभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु

स्तनूनपाद्भूमवितानमाधिजेः ॥ ६२ ॥

परस्य भर्माविधमुज्जतां भनिजम्

द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।

अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्यप्रादुर्बुद्धरोजोत्पत्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य राजपुत्रस्य जनाभिभाविना लोकातिरस्कारि-
रिषा महीयसामतिमहता महशान्नेजसां महिम्ना महत्त्वेन । दृष्टादिभ्य-
इमनिजुवेति इमनिष् । उच्छासिरस्कृतः अतएव तनुं खयं तनुं न पात-
यति जाडरूपेण शरीरं भारयतीति तनूनपादन्निरिति स्वामी । गम्भा-
दित्योदितत्वेन निपातनादजो होषाभावः । आधिजैर्द्विगुणैर्वाष्पैः निधा-
सोद्गभिः । वाष्पौ नेत्रजलोद्गमयोः । उ आधिमान्नीत्येति विद्यामरौ ।
द्वौ गुणा शङ्कनीयस्य स द्विगुणः । ततः द्विः । द्विगुणोत्तमं हिरासतं ।
गुणस्वावृत्तिरन्दादिच्छेन्द्रियासुख्यतन्मयि वैजयन्ती । भूमवितानं
भूममण्डलं वभार खगिरपि तत्तद्विधौ निस्तेजस्कोधूमायमान-
व्याप्त इत्यर्थः । भूमैर्द्विगुणैर्वाष्पैश्चैव बन्धनानिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च इदं दीप्तमुपमित्यर्थः । इत्यौ दोषौ कर्त्तरि क्तः ।
तं राजपुत्रमारभन्वितं वेदितं परस्य स्वेतरस्य भर्माविधं हृदयादिजी-
वस्थानानि कुलाचारप्रदानि च विद्वति भिनसीति भर्मावित् । वि-
ध्यते । द्विप् पद्विज्येति भस्मधारणं महिष्यतीत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः ।
तन्मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतावां सपत्ने यो दोषो दृष्टिरप्यस्य

तमिद्वमाराधयितुं सकर्षकैः

कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥

तदीयमातङ्गघटाविषट्टितैः

कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिकैरपुनर्निवर्त्तिभि

श्चिराय याथार्थ्यमलम्बि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वाता पितृना । द्विजिह्वौ वर्णस-
चकारित्वमरः । सैव दोषस्तुज्जतां त्यजतां फणिनां सन्ध्विभिरजि-
ह्वगामिभिः करकरादिमहिषहधारित्वात् कञ्ज गतिभिः अकपटपा-
रिमिद्य तथा कर्षाभ्यां सह वर्त्तनमिति सकर्षकाः तैश्चतुःशतैः विहा-
यादिभ्यस्तद्वर्त्तयित्वाः । तेन गृहीति सत्ययोगे बहुप्रोहिः येषाहिभा-
षेति कम् । अन्यत्र कर्षयति सर्वं युषोतीति कर्षको नियन्ता । कर्ष-
योगेण ततः पूर्ववद्यभावे सहर्षकैः सनियामकैरित्यर्थः कुलैर्न भेजे-
जङ्गता वर्णता गृहीतवत् । भुजङ्गो विटवर्णयोरिति ह्रस्वायुधः । न भेजे
त्यक्ता भुजैर्गच्छतीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि खञ् च टिहा वाच्यः ।
तस्मिन्निधनरि खलैः खलत्वमपि सर्वे वर्णत्वमपि विहाय वेप्रमात्रादि-
याभिः शौच्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतवर्णविशेषवशात्प्रादप्रस्तु-
तखलव्यवहार प्रतीतेः समाशोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटाभिव्यूहैः विषट्टितैरभिहतैः । ग-
जानां घटना घटेत्वमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यरगतानि
दानशरीरिभ्यो नैः गृहीताः पचाय्य संश्रिता दिव्यो यन्तैर्गृहीतदिकैः ।
येषाहिभाषेति कम् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्मयात्तलैश्च स्तितैर्दिग्गजैः चिराय
याथार्थ्यं दिनु स्थिता गजानां दिग्गजान्तरगतार्थनामकत्वमलम्बि
अशम् । अथेष्टनात्कर्षकैः सह विमाण
विह्वलाङ्गनामः ॥ ६४ ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोमशः
 सुरेन्द्रवन्दिश्वसितानिलैर्यथा ।
 सचन्दनाम्नः कणकोमलैस्तथा
 वपुर्जलाद्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥
 तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
 वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
 प्रसूनकृत्तिं दधतः सदत्तवः

सुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

अभीक्ष्णमिति । उष्णया अरज्वरेण सहितः सोमो मय्य सोमश्च-
 क्षस्य रावणस्य वपुर्भीक्ष्णं भयसृण्यैरपि योकादिति भावः सुरेन्द्रस्य
 वन्द्यः वन्द्यताः स्त्रियः तासां चक्षितानिलैः मिश्रास मादतेर्यथा मि-
 र्द्वौ निहतम् । मिश्राणं निर्धतो मोक्षे इति वैजयन्ती । तथा सच-
 न्दनाम्नः कण्ठाः चन्दनोदकविन्दुसहिताः ते च ते कोमला बहुला च तैर्ज-
 लाद्रोपां जलोदिततालवृत्तानां पवनैर्न निर्ववौ । भुवि तं तालवृत्तं
 स्थाप्य तेष्वप्यजनं च तत् । जनेनाहं जनाहं स्थादिति वैजयन्ती ।
 अथ वसन्तलक्ष्म्योपचारमिहिति रिति कारणविह्वलाद्यैः तत्तिरुषो वि-
 दमलक्ष्म्याः ॥ ६५ ॥

तपेनेति । यदा निव्यं नतु यथाकालमसूयकृत्तिं वृत्तमव्यक्तम् ।
 प्रसूनं कुसुमं सममित्यमरः । दधतो धारयन्तः अतरो वर्षाः प्राहट् तपेन
 भीष्मेण । उष्ण उष्मागमस्तप इति स्त्रियां प्राहट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ
 शरत् स्त्रियामिति चामरः । तथा हिमागमो जेभन्तः शरदा तथा
 शिशिरोवसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिश्रणीभावेन मिश्रित्वा अथ रावणस्य
 सुरे वसन्तीति वास्तव्याः वस्तारः । वस्येकव्यक्तार्थं चिन्तेति तथ्यप्रत्ययः ।
 ते च कुटुम्बिनश्च तैर्न भावं गतां प्रतिपादितमित्यर्थः । ययुः वपेत्य
 तययुरिति वसुदाय वसुदायिनोरभेदविरचया समानकृत्यम् । अथ सुरे

अमानवं जातमजं कुले मनोः

प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीन्न यः

सदाभिमानैकधनाहि मानिनः ॥ ६७ ॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्मवन्भवा

नमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

युगपत् सर्वं तु, संसृज्याभिधानादसंख्ये सख्यस्वरूपातिशयोक्तिः ॥६६॥

स चावभासविविधाशस्त्रयैव हृतइति युष्मेनाह । अमानव मिति । मनोरथ मानः । तस्यैदमित्यङ्गप्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचन अन्यथा मनोज्ञातिमित्येव स्यात् । अमानवमनातुषे न जायतइत्यजन्मेवमपि हृद्य-तइति उपप्रत्यय । तथापि मनो-कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति वि-रोधः । सचाभासत्वादुद्धार इत्याह । प्रभाविनमिति महातुभावे त-पिन्न कश्चिद्विरोध इति भावः । आसीच्छेत् विनिरिति विनिर्घो मत्वर्थेय भवन्मिति शेष आत्मनः स्मृत्यान्त करोतीति अन्तम् । अन्तश्चात्तकरोतीति एवतात्वचाद्यच् । भाविनं भविष्यन्तम् । भविष्यति भव्याद्य । जानन्नपि यो रावण-जनकस्यापत्य स्त्री जानकी सीता ता न मुमोच नासृज्जदित्यन्वय आनतोऽपि अमोचने कारणमाह । मानिनः सदा प्राणात्ययेऽपि अभिमानएवैक सत्य धर्म वेग ते प्राणात्ययेऽपि न भान मुञ्चनीत्यर्थः । कारणेन कार्यसम्भवे रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६७ ॥

अरतीति । भातीति भवान् । भातेर्भवत् । दशरथस्यापत्यं उमान् दाशरथि । अतद्वज्जितोऽप्रत्ययः । भवन् राम भविष्यत् । भवते-र्द्धट भवादेश वनान्ताह्वङकारध्यात् वनितापहारिण सीतापहर्तारि अमु रावणम् । यावद् प्रसिन्नाद्रिभिर्वहसेत अतएव चलन्ति जलानि यस्य स च अतएव आविर्भूतः त यावदुसृज्जलानि पयोधि

सतीव योवित् प्रकृतिः सुनिश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे
विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपक्षिभाषदो

विपादनीया हि सतामसायवः ॥ ७३ ॥

हृदयमरिवधोदयादुदूढ

इष्टिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

मता योविद्विष उनिषत्ता अतिस्थिरा प्रकृतिः । स्वभावो भवान्तरेष्वपि
पुमांसमभ्येति । यति' या अनिचरति मनोवाञ्छायसंयता । सा मर्त्युर्लो-
कमाप्नोति उद्धिः । उद्धि' भोति चोद्यते इति मनुः । उपमोपमेयपुरन्दरौऽर्था
नरन्यायः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति । तत्तत्साहिधेर्नवातरपि उल्लङ्घितशासनं स्वयं विधे तेत्याद्यं त-
रीत्यात्तत्कालदैवमित्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात्तत्सायः एव विश्वपालं
कीनाशनिकेतनातिथि कीनाशोयम तस्य निकेतन इह तत्र अतिथिं प्राचुर्यं
विधेहि कुरु यमस्यैव प्रेम्मेत्यर्थः । कीनाश कर्षके शुभ्रे इत्यालोपायुवा-
तिनोरिति शब्दः । न चेदत् प्राचुर्यकहर्त्तनं सर्वभारणं भवादृशमव-
श्यकर्त्तव्यत्वादित्याह । शुभेतराचारेण दुराचारेण विपक्षिणा, परिपाकेन
निर्दोषाः बाहपरिपाकेण प्राप्ता व्यापदोषेण ते तथोक्ताः । द्वितः क्लिरिति
पञ्चेः क्लिप्रत्ययः क्लोर्भक्षित्वमिति तद्धितो मनुप्रत्ययः । असायवो दुष्टा, सतां
भवादृशां जगन्निघ्नानां निपातनीयाः वध्याहि । न च नैर्घृष्यदोषः
स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादप्याकमित्याशयेन शुभेतराचारे-
त्यादिविधेयशोक्तिः । उक्तान्तेन विधेयसमर्थनरूपोऽर्थान्नरन्यायः ॥ ७३ ॥

विधेयं इतिविधे विद्वानुपहं- आदित्याह । हृदयमिति ।
अरिवधोदयादिपुनाशनामान् उदूढ इष्टिमर्षित्यात् धृतदार्यं सत्यमिति

धनपुलकपुलोमजाकुचाग्र

द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचनम् ।
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोऽश्रियं विभ्रति

यावत् । शृङ्गादित्वात् हृदयन्दादिर्मणिप्रत्ययः । रक्ततोहडादेर्लघोरिति
ञकारस्य रेकादेशः पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रो ।
पुनर्भूयोर्दोरिसहोः इति चङ्प्रत्ययः अथि ह्रस्वरति उपधाह्रस्वः वाचं
यमपुरन्दरौ चेति निपातमाददन्तत्वं समागमश्च । तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि
पूर्ववदेवेति भावः । धनपुलकयोः सान्द्रौमाश्रयोः पुलोमो जाता पुलोम-
जा यची तस्या कुचापयोः द्रुतपरिरम्भः शीघ्रक्यात् शीघ्रातिघ्नं तत्र य-
त्पीडनं तस्य क्षमत्वं सङ्गतं दधातु प्राक् चित्तविषे पात्तत्वाभोगेन यमोश्च
सम्पतितप्रवादादिष्कष्टकं सक्तीयं राज्यं भुञ्जतामि त्वर्थः अत्र दार्ढ्यं पदा-
र्थस्योद्बुद्धिमेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रतिहेतुत्वात् । पदार्थ-
हेतुत्वं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धे-
सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थात् । इत्यनुप्रासश्च तैरन्योन्यं संबुध्यते ।
उमितापावृत्तम् । अयुनि नयुगदेकतोयकारोयुजश्च नजी जरगाश्च
उमितापेति लज्जया ॥ ७४ ॥

ओमिति । तस्मिन्सुरसैनौ नारदे इति इत्यन्भूतां वाचं व्याहृ-
त्योक्ता नभ उत्पतिते समुद्रते सुरोऽप्ये इन्द्रोऽश्रियं विभ्रति इति अथ
सर्जनाख्यामनरभोमित्युक्तवत्तत्वास्त्यङ्गीकृतवत् । ओम्भश्चेऽङ्गीकृतौ
रौपे इति विद्मः । वेदीनां जनपदानामर्थं रैद्यः शिशुपालः दृष्टे-
त्को सत्ताजादाञ्जुद्धिति अङ्गु प्रत्ययः । तस्मति क्त्वा शार्ङ्गिणो वदने
ओम्भोवागिणं सर्वदा अव्यभिचारोन्नेत्यर्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुन
सूचकः । चन्द्रमभ्युदितं जेतुः चित्तोद्यमानं विनाशक इति यास्नादिभि
भावः । जेतुस्त्याजिभ्यः । जेतुयुनौ यताश्चर्या यज्ञोत्पातारिचक्र-
स्त्रिभरः । धु-टिक्मेन ध्रुव इति व्याजेषाम्पदं प्रतिज्ञां म्पितं चक्रा-
व्याप्यदं प्रतिष्ठायाभिति निपातनात् सुहागमः । अनेन

शत्रूणां मनिर्गं विनाशविशुनः क्रुद्धस्य चैश्वर्यं ति
 योन्नीवभ्रुकुटिच्छलेन वदने कीतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥
 इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 कृष्णनारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वीररवश्चकारिषो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्नातुभावेन क्षुब्धस्य कारणभूतो-
 ऽनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविनाशपूर्णस्याङ्गिणो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपमेय
 उत्साहोऽप्युत्पन्नमेयवृत्तमेवम् । इन्द्रेण विषं विधत्ति इत्यत्र हने-
 रित्त्विचयोऽयोमात्तत्त्वयोनि तं सादृश्यात्तेषां दसन्त्वद्वयसु सम्बन्धद्वयो नि-
 दर्शनात्तद्वारः । वदने व्योमोक्तेरुपमा । ॥ भ्रुकुटिच्छलेन कीतरिति
 हलादिपण्डेनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तत्र यत्तु विनाशमूचके त्वमे-
 वितेऽनुधासिध्यस्योमावस्थानसम्पादकत्वे निदर्शनोऽयमवीरपह्नवोपकार-
 सत्वादङ्गाङ्गिभावेन वदतः । चमत्कारकृतिरित्या मङ्गलाचरणरूपतया च
 वर्णान्त्यद्योकेषु श्रीपण्डपयोगः यथाह भवयानु भाव्यकारः । मङ्गला-
 दीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयत्नो वीररवश्चाप्यानु-
 प्रसूदयति च भवन्ति व्यर्थे तारस्य प्रवक्तारो भवन्तीति । यादूश्चक्रि-
 क्षित इत्यम् । सूर्याश्वैर्मैतजलताः सगुरवः यादूश्चक्रितीक्षितमिति
 वक्ष्यात् । वर्णान्तादृक्तभेदः । यथाह दयङ्गी । सर्वैर्मैतवि-
 शीर्णैः प्राप्य वृत्तं वृषविधिः । सर्वैश्च भिन्नवर्णान्तेऽपेत कोटरद्वक-
 मिति ॥ ७५ ॥

यद्य कश्चि कश्चाप्यवर्णनीशाख्यानपूर्वकवर्णसमाप्तिं कथयति
 त्तीति । इतिषट् । यथापो माधकृतमिति कवीनामकथनं महाकाव्ये
 इति मङ्गलपण्डेन लक्षणवत्पत्तिः । सूचिता शिशुपाल वध इति काव्यनाम-
 कथनं प्रथमं सर्वैरिति समाह्वय इति शेषः । एषमन्तरादि दृश्यम् ।
 इति श्रीमहोपाध्यायकोशाचल मन्त्रिनाथसरिविरचिते शिशुपालवधकाव्य-
 व्याख्याने सर्वद्वयस्थे प्रथमेः सर्गे ॥ १ ॥

यियच्चमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मु रम् ।

अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

साह्रमुद्ववसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।

गुरुकाव्यानुगां विभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम् ॥ २ ॥

अभिननुषङ्गे मन्त्रवर्णेनाय वीजं वपति । यियच्चमाणेनेति ।
 अथेन्द्रसन्देशप्रधाननरं यियच्चमाणेन ददुमिच्छता । यजतेः सधना-
 इष्टः शानम् । पार्थेन पृथापुत्रेण दुभिजिरेण । तस्मैदमित्यह-
 न्यदा स्त्रीभ्यश्च स्नात् । आहूतः आकारितः । इयतेः कर्मणि
 स्त्री सन्नधारपदीयी । तथा अभिचैद्यं शिशुपानं प्रति । सचचेना-
 भिन्नतो आभिननुषङ्गद्वयधीभावः अभि रभागे इति कर्मप्रवचनीयाने
 तद्योगे द्वितीया वा । प्रतिष्ठापुः प्रस्थापुमिच्छुः । तिजतेः सधनापुप्रत्ययः
 पुरं द्विषन्मु रारिः । द्विगोऽभिधे इति सधप्रत्यये द्विषः यदर्थेति वेंड-
 स्त्रिषः णी प्रतिषेधः । अर्थद्वयेन पुरकार्यं पृथक्कार्यं रूपेणाङ्गुलिप्र-
 ति पेशादाप्यवयवाच्च द्वयोः सन्दिहान्वासीत् अतोमन्त्रस्याय मयवर इति
 भावः ॥ १, ४

एवं मन्त्रोत्पत्त्यन्तेऽहोरात्रेण मन्त्रोचितं देयमाह । गार्होति । अ-
 नन्देऽहोरात्रं अती हरिः अभिनभः । कर्मप्रवचनी भावः कर्मप्रव-
 नीयाने वा द्वितीया । गुरुकाव्या इत्यस्मिन्गुहा वदुगवदुदादिनी दद्या-
 माह । गीर्वाणं चोदुरतिरिति गुह्योद्वेगदुरः वाच्यरति चामरः । च
 अर्धोदा अर्धो दिव्यं किञ्च । अथ गीर्वाणं दिव्यमिति निदर्शना-
 नेन । अर्धोद्वेगो अर्धे अहोरात्रेण । अहोरात्रेण । अहोरात्रेण । अ-
 नन्दे रात्रेऽहः सावरात्रादिति भावः । अनेर्द्वि-
 देहः । अथ अहः । निदिहं एवमहं सावरात्रं वा
 न ददाति एव अन्तेऽहोरात्रादिति ॥ २, ४

जाञ्चल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखितयी ॥ ३ ॥

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताद्भव ॥ ४ ॥

अथासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुहे केशरिकान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

जाञ्चल्यमानेति । जगतः शान्तयेऽमुपेयुषाव समुपेयुषो निहितता
जाञ्चल्यमाना भयं चञ्चलनी । भातोरेकाचो हस्तादेः क्रियासमभिव्यक्ति
यद् ततोऽतः शान्तकादेशे टाप् । अथौ नरा पुरुषाएव शिखिनोऽग्नय-
क्षेया लयी । द्वित्रिभ्यामित्यादिना तयस्यायजादेशे कृते टिङ्ङाण-
जित्यादिना ङीष् । सभा आस्थानी चैव वेदिः । वेदिः परितः कृता भू-
मिरित्यनरः । तस्यां व्यद्योतिष्ठ दीप्यते अ । युद्धोक्तुङ्गीत्यभाने तङ् ।
रूपकाकङ्कारः ॥ ३ ॥

रत्नेति । रत्नानां नाम्नाः । इति एतं समासस्य विशेषे पर्यवसाना-
द्विकाराद्यत्वम् । तेषु सङ्क्रान्तप्रतिमाः सङ्क्रान्तप्रतिविम्बाः । प्रतिमात् प्रति-
विम्बं प्रतिमेत्यनरः । ते त्रयः एकाकिनोऽसङ्ख्या अपि । एकाटाकिन-
वासङ्ख्याः । इत्याकिनश्च प्रत्ययः । परितोऽभितः सर्वतः पर्यभिभ्या
वेति तमिन्प्रत्ययः सच सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । पौरुषेयेण प्रतिवि-
म्बभूयन्वात् । पुरुष समूहेनावृता इत्येतुल्येवा । चकाशिरे । सर्वपु-
रुषाभ्यां षट्जो । पुरुषोद्वयविकार समूहकोन कृतेमिति वक्तव्यमिति स-
मूहे टञ् प्रत्ययः । एतेन विजनव मुक्तम् । यद्यपि निस्तम्भे निर्गशाचे
च निर्मित्यनर संशये । प्राधादाप्ये त्वरप्ये वा सन्तरेद्वाशभाषिण रिति
क्रासद्भीरे सन्तभूरेः इत्यप्राप्तुर्न निषेधो गम्यते । तच्चापि तस्यापि रि-
जमोपलक्षणात्वादौष इति भावः ॥ ४ ॥

अथासामासुरिति । अमी लयी यान्मुत्तुङ्गहेमपीठानि प्राप्तवानि

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः ।
हरिर्विप्रतिपेधन्तमाचचक्षे विचक्षणाः ॥ ६ ॥
द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुङ्कुमाग्रदतः स्मितैः ।
क्षपितेवाभवत्तस्य शुङ्खवर्ष्वा सरस्वती ॥ ७ ॥

भवज्जिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरत्नप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्दिशाम् ।

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयितुं पण्डितमामित्य' तावत्परिहरति । भवज्जिरामिति । भवज्जिरां युष्मद्वाचां व्यवसरप्रदानाय द्रव्यमुपायेत्यर्थः मोक्षप्राप्तं वचांसि विद्वान्मोक्षद्वयार्थमुच्यते न तु विद्वान्मोक्षेनेत्यर्थः । तथाहि । पूर्व' रज्ज्वतेऽस्मिन्निति पूर्व'रत्नः नाट्याद्या तदस्य' कर्मापि पूर्व' रत्नरति दृश्यपक्षे । अतः पूर्व'रत्नो नाम रत्नप्रधानास्योरत्नविज्ञानान्तिकारी नाट्यपाठगीतवादिताद्यनेकाङ्गविशेषो-नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तद्वत्तं वचनरानीवे । यस्याय वस्तुनः पूर्व' रत्नविज्ञोपशानवे । कुशोक्तः प्रदुर्बलं पूर्व'रत्नः प्रकीर्तित-इति । स पूर्व'रत्नो नाट्ये भव' नाटकीय' तत्र वर्य' मित्यर्थः । उद्भावः तस्यायनेवोपादेयः । तस्य वस्तुनः प्रविश्य प्रसङ्गाय प्रसङ्गनाम प्रवर्तनायेति यावत् । अत्र प्रथमवादो न दोषायेति भावः । पूर्व'-रत्नं प्रज्ञावनेति रत्नराजं, तस्मिन्त्यम्, पूर्व'रत्नं विद्यादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्यापवेदतः । प्रथमं पूर्व'रत्नस्य मतं प्रज्ञावनेति च । आरम्भे सर्वनाद्यानां नेतृत्वामान्यमिष्यत इति दृश्यपक्षायुक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्व'रत्नयोः प्रसङ्ग-कृतस्वरूपशामन्दस्य वाक्यद्वये प्रदानारेण उपर्यु-निर्देशात्प्रतिपक्षोपमा-बद्धारः तद्वत्त्व' तूप्रम् ॥ ८ ॥

संस्मृति स्मृतमाह । करदीकृतेति । दिशां निगिरैः जयन शीतैः । दूष्णयविसत्तिभ्यः करप् कयोमात्कर्माणि परी । भ्रातृभिर्भीमादिभिर्हैतुभिः करदाः प्रथमाप्रदाः । भागधेयोवलिः कर इत्य-मरः । ततः दिग्, चर्यादिश्रिष्टाचवेति गतिसंज्ञायां कृतिप्राप्त्य इति निवृत्तभावः । अकरदाः करदाः स्वमयायानाः कृताः करदीकृता-

• यस्य सः वशीकृतं राजमण्डपः तपसः, सुलोचनं पुच्छः । तपसा-

विनाप्यमृदलभूषणुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ८ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समीहि शिटैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

न दूये तात्वतीस्तुनुर्यन्मद्यमपराध्यति ।

आयवादी ह्यहम्मे मोक्षान्तेऽपि चेति विदः । अथहिना अथामि-
निनापीत्यर्थः । पृथग्निनामनेत्यादिना तृतीयाविच्छेदात्पुनो । इत्यन्त-
बागाय । वज्रेमात्रे कथम् वदितुमीत्यादिना सम्यकारणं नमः । अस्तीत्या-
दिना चतुर्थी । अथ' समर्थोभूतुर्भवनशीलः । भूतार्थविरुद्धवितेत्य-
भाः । अत्राजिम्बुह उग्रप्रसङ्गः । इति चेन्न न गकारप्रत्ययेणानु-
भावाः । तथा च अयादिभ्यः तस्यैव गकारोऽपि च तत्त्वमती निर्दिष्टते ।
अतोभैवयास्यैव बाधो न वदयात्तेति भावः । ८ ॥

अथ यदतोभैवयासायाद्यमदादुपर्य' व्यासङ्गाह । उत्तिष्ठमान-
दपि । उत्तिष्ठमानोऽहं मानः । अतोऽनूर्ध्ववर्षेपीत्यात्मनेपदं । परः
पश्चुः पदोऽनवेतं पदं हितमारोग्य चेष्टता पु केतियेनः नोपेक्षो नी-
तावीत्येव इत्यः पुनः हि वज्राहङ्कारात्नी वदित्यमापी । अटः
इति वदादेरे इत्य' अथनोरिति मिथ्यायाः परस्मैपदं न इत्युपपत्त्य-
दोषभयः । अथमेव विः । रोग्याभिरुदायमाह्वयपरः । न प्रभुष
दित्वेति' नदी' नदी दत्तवती अथानाशयानो । अस्तीदमोऽपरे-
र्ध्वं विमंजानपदं रोग्याम् । अथवासादुपेक्ष्यामादुमदादुपति । पुनरिति-
भावा । अथवासादुपेक्ष्यामादुमदादुपति । १० ॥

अने' काटं परतदो' मोक्षानुपहाटं तदभाः प्रभोऽपि' अरे-
माह । मे' अतनोऽपदं नदी वजरी नम इतेः रिक्तता । अथा-
दिभ्योऽन् । अथा' अतुषे' । अतुषे' अतुषे' अतुषे' अतुषे' ।
अतुषे' अतुषे' अतुषे' अतुषे' । अतुषे' अतुषे' अतुषे' ।
अतुषे' अतुषे' अतुषे' अतुषे' । अतुषे' अतुषे' अतुषे' ।
अतुषे' अतुषे' अतुषे' अतुषे' । अतुषे' अतुषे' अतुषे' ।

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥

मम तावन्मातमिदं श्रूयतामङ्गवामपि ।

घातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि ॥१२॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

काकर्त्तरि लट् । उत्तमपुरुषैकवचन । किन्तु लोक दन्दह्यते गर्हित
यथा ह्यदेव दहतीति यत् । सुपदचरजयेत्यादिना महीयां यङ् ।
सपत्नमदहदयमङ्गपथा चेत्यभ्यासस्य तुभागस्य । यदोलीकदहनं सा
डु खाकरोति डु समनुभावयतीत्यर्थः । डु खाद्यातिबोम्बे इति डाप्
प्रत्ययः । अतश्चैवैवाभिजातव्यं पार्थस्तु प्रार्थनयापि पचात्तमाधेय
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

समस्त निगमयनपरमते शुक्लं पृच्छति । ममेति । तावद्वन्मात-
न्वयधर्षणमित्यर्थः । मम मतमिदम् । अङ्गेत्यामन्त्रणोऽप्ययः । अथ
सम्बोधनार्थं सां शुं प्याट् पाठङ् है हे भोरित्यमरः । वा मययोः ।
सुपदकदो पत्नीचतुर्थीत्यादिना वामादेयं मतं श्रूयताम् । विधौ लोट् ।
तदिदं मया श्रोतव्यमन्यथा सन्देहानिहतेरिति भावः । विदुषस्ते कुते
सन्देहस्तत्ताह । घातसारं घातं तत्पार्थोऽप्येकः एकाकी कार्यवस्तुनि
कर्त्तव्यार्थं सन्दिग्धे मयेते सन्तु निश्चये अतोमयापि सन्दिह्यते इत्यर्थः ।
दिङ् उपचये कर्त्तरि लट् चत्वधत्वे । सामान्यन विशेष समर्थनरूपोऽ-
'मीनरन्यासः ॥ १२ ॥

यावदिति । माधवो हरियांगान् रैवावदधमः । यावद्वधारणं इ-
त्यव्ययीभावः । यावदर्थं पदानि यस्यास्ता अभिधेयसंज्ञितासुरामित्यर्थः ।
एवमुक्तं प्रकारेण वाचमादाय गृहीत्वा उक्त्यर्थं विरराम तृष्णी-

शोष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुम्बुना ॥ १४ ॥

विवचितामर्थं विदस्तत्क्षणप्रतिसं हृताम् ।

प्रापयन्पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

धूर्त्वा यन्नादिरास्वादमदपाटक्षितद्युती ।

भावः । व्याहृतिभ्योरनन्तरं परस्मैपठम् । तनाहि मञ्जीयासः उ-
त्पत्ताः प्रसन्ना जितमात्रिणः । हृताङ्गापनिषादिति भावः पूर्ववद-
वहारः ॥ १२ ॥

अपाटभिः कुलक्षेत्रेण रामं धूर्त्वा यन्नादिरास्वादमदपाटक्षितद्युतीति । तत इति ।
एतोरामो जगादेभ्युत्तरेषाम्बयः । वपुषोरितुः । रिपुवैरिषपक्षारोत्प-
न्नः । तस्यापनयोऽपहारः तस्य पदस्थेन योऽनुययः पक्षाक्षयः । धने-
दनुययोर्द्वेभ्यो पक्षाक्षयानुबन्धवोरिति विश्वः । तेन स्फुरतीति अनुय-
यस्तुः तेन स्फुरा ओष्ठोविम्बजिनेभ्युत्पन्नममासः । रामायाः श्रीह-
रिष्यञ्च कुम्बनेन विजोराभौष्ठविम्बचुम्बनचुम्बुनेन विजद्युष्टं चयमा-
गिति चुम्बुनस्यः ओष्ठोष्ठयोः वपुषि वा परस्मैपठम् । तेनोष्ठो-
पनक्षितं पवनसुरतयोः समस्त इति भावः । उपमासुप्राप्तयोः अ-
र्थादः ॥ १३ ॥

विशेषाभिनि । विश्विनैः हृत्वाभिमानादपो वस्तुमिदम् । धने-
मूर्जोऽगं धननात्मकं च ॥ तन्मध्ये विश्वाद्ये एव ह्यविश्वोक्तिः
प्रतिबद्धतां रामानुरोधादनुबद्धं ददेति । कार्यद्वयं यतएव परमव्याधे-
रद्वयं गिरमुत्तरपक्षतां विज्ञानपक्षता प्रापयन् अदम्यतद्व्यापन-
त्वादिति भावः । अनेन रामस्य अयता उक्ता ॥ १४ ॥

धूर्त्वा यति । उभं । अदिरास्वादेन मयमात्रेण योमदस्तेन पाट-
निता रङ्गहीनता द्युतिर्गोष्ठो रोप्या रेप्याः एतेन द्युतिर्गोष्ठं द्युतिरे-
ताम्भ्यादि द्युतिर्गोष्ठमद्वानमिति भावः । तेन परिज्ञते एते उदे-
यदोषा रमौ धूर्त्वा यन्नादिरास्वादमदपाटक्षितद्युतीति । अद्विष्टमिति-

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

दधत्सन्धारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विपद्मेपोपरक्ताग्नसन्निहीः खेदविप्रुयः ॥ १८ ॥

प्रोक्षसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

त्यत् । रतिकावे सप्त स्त्रीणां शुद्ध भाषेटके शुनामिति स्मरणात् ।
उच्छिष्टस्य य विप्रजनकत्वविरोधस्याभावात्तद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
आभामत्ये विरोधस्य विरोधाभासोऽप्यतदति वक्ष्यते ॥ १६ ॥

आश्लेषेति । पुनराश्लेषलोभुषाया आश्लेषानुष्वाया बध्ना स्तनयो-
कार्कश्यस्य काठिन्वस्य साक्षिणी उपद्रुणी नित्यं पोद्यमाना मिति भावः ।
साक्षाद्द्रष्टरि सद्रायामिति साक्षाच्छब्दादिना प्रत्ययः । वनमालानभि-
मानोष्णैरलङ्कारतस्तैर्मुखानिलैः निवासमावृतैश्चापयन् म्लापयन् ।
म्लापयन्त्येतादृशं शलादेश आदेश इत्यात्मे पुगायनः । अश्लाने
श्लानसम्बन्धादतिषयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधदिति । पुन सन्धारुणव्योमि स्फुरन्तीक्षाराण्यदुर्व्य-
न्तीति तथोक्ता कुत द्विपदं शलोद्देशेण क्रोधेनोपरोक्ते अङ्गे वपुषि
सन्निही मन्ता खेदविप्रुय खेदमिन्दून् । द्वयमि मिन्दुं प्रपत्ता पुमाशो-
विप्रुय स्त्रिय इत्यमरः । दधद्धानः । नाभ्यस्ताच्छत्ररिति तुमभाषः ।
उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रोक्षसदिति । पुन प्रकर्षेणोद्धृता कुण्डलयो मोताना सूताना पद्मरागदल-
ना माश्लेष्य शक्तनार्गतिषा कान्या । प्रोतेति प्रवृत्त्यादेव कर्मणि क्त यजा-
दित्वात्प्रत्ययस्य । लण्योत्तराश्लोनीशोत्तरीयम् । द्वौ प्रागरोत्तराश्लो-
रमौ दृष्टिका तथा सव्यान्तुत्तरीयश्चेत्यमरः । अथ च चूतपल्लवस्येना

कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चैतपस्त्ववीम् ॥१८॥

ककुभिन्नन्यावक्तृन्तर्वासलव्याधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुहमन् ॥२०॥

जगाद वदनच्छन्नपद्मपर्यन्तपातिनः ।

चौपक्ष्यां विदधत् कृष्णोत्तरासङ्गरुचं कृतानुव्याधमुहमन् । ककुभिन्नन्यावक्तृन्तर्वासलव्याधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुहमन् ॥ १८ ॥

ककुभिन्नं । इति ककुभिन्नन्याया रेवत्या वक्तृस्थानं अभ्यन्त
पासित स्थित्या लब्धोऽपिवाचो वाचना यथा तदा तन्मुखवैरभवासितये
त्यर्थः । संस्कारो गन्धमाख्याद्यैरभिज्ञासुगच्छते । मदिरया कृतानुव्या
कृतममर्गप्रियागण्डपूगन्धिनमित्यर्थः । व्यधन्नगोरतुपसर्गं इत्यनुपसर्ग
दम्पत्ययश्चानाडुमसृष्टादप्यर्थेऽन् प्रत्ययः । मुखामोदं अक्षयगन्धविशेष
यामोदं मोदति निहंतीत्यमरः । उहमन् उहिरन् । अत्र मदिरया
मधुसगन्धयोः सगन्धतिरोधानेन रासासृगतद्वयदूषका नित्योक्ता
सदुगुणयोक्तृत्वोत्तरस्यात्प्रतिपक्षत्वेन पूर्वमापेक्ष्यतादङ्गान्निभावेन कद्वरः
तद्वत् अगुणव्यागादन्तोत्कृष्टगुणाकृतिरिति वक्ष्यताम् ॥ २० ॥

जगादेति । वदनमेव वक्ष्य कपटे यस्य तत् पद्म वदनमेव पद्म
मित्यर्थः । पद्ममेवेत्याख्याप्रतिपादनद्वयोऽप्यङ्गाः । तस्य यस्यन्त
तिनं प्राजमृगारिणः । मधु निहन्तीति मधुनिहमान् मधुदान् क्रिय
उत्पद्येऽदिति दन्तागुणि शब्दं धारय्यं नयन् परं जगाद
तद्गुणान्तरं तदा मधुपसर्गप्रभासपदनापञ्चमपेक्षतात्वेन गङ्गा ॥

राशोऽगन्धदेयः किं तदिदं वाचायाणां । यदिति । वाचदे
मं दानं निहन्तीति अहमर्गं नादेनोऽदोऽदनादीन् निहन्तीति । दो
यादेनोऽदोऽदनादीन् । दहन्तीति अहमर्गं नादेनोऽदोऽदनादीन् निहन्तीति ।

चिरं न सहते स्यात्, परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२६॥

आन्मोदयः परग्लानिर्द्वयन्नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

तृतीययोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

ब्रह्मदा विर स्यात् विनिश्चित मित्यर्थ न कृत न क्षम । यकृद्येत्या-
दिना तदनुप्रत्यय । अतोऽविनिश्चितजनस्यैव सम्भवे कार्ये हानि
स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च नीतिमयं स्वयमालोचनयापि न विवक्ष्य कार्यं ह्यभिप्रे-
त्याह व्याख्येय इति । आत्मन उदयोदयि परस्व शरीरानिर्वाहिन ।
वीक्ष्याद्वाज्वरीभ्यो निरिच्छीत्यादिर्नो न प्रत्ययः । इति इय इद
परिमाणमप्याहति इत्यतो एतावती । किमिदंभ्या बोधइति पदुपोषस्य यय
उपगतेति डीप् । नीति नीति वद्वह एतद्वहगतिर्नो न क'द्वहोति
पदाधोऽक्षीत्यर्थः । यदप्यत् पाद्गुण्यादिवर्धन तत्त्वर्थनस्यैव प्रपञ्च
इत्यह । तदिति । तद् यमूरीकस्याद्गीकस्य उरीकतगुररीकतमद्गी-
कतमित्यमर । जयादिहिङ्गुडाश्चेति गतिरप्यादा पुगतिप्रादयइति
हमावे क्लोएयद् । कृतिभि कुशलैः वाचस्पय वाग्मिनः । कस्कादिता
दनुक् सत्ये यस्याः पतिपुत्रेत्यादिना कृतिनिर्वाहो नीति तस्य अन्तो
विद्यमाना माङ्गुयादिना वावे पञ्च प्रत्ययः । प्रत्ययते निवार्यते
कर्मणि कट् ततोतेर्यथीत्यात् । तस्माद'लोदयादिभि अधिगम्याश्चत्सु
रुदोत्तय तत्त्वानलोदयात्तरोति भावः ॥ २० ॥

ननु लक्ष्मोदयस्य विं परोक्षिच्येष्टमाह । तद्विप्रयोग इति ।
महोदयस्य महाकर्म परोक्षानि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐदृशेष तद्विप्रयोग
अन्तेष्टजम्भोत्तमस्य तद्विप्रयोगे इत्येष्टम् । अन्तेष्टजम्भोत्तमस्य तद्विप्रयोगे
माय । महास्योदयस्य इष्ट अन्तेष्टजम्भोत्तमस्य इष्टान्तेष्टजम्भोत्तम
एवमादिभिः सायु राज्ञा एष्टजम्भोत्तमस्य इष्टान्तेष्टजम्भोत्तम । अन्तेष्टजम्भोत्तम इष्टान्तेष्टजम्भोत्तम

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

ध्रियते यावद् कोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।

पुरः क्षिप्नाति सोमं हि सै हिके योऽसुरद्रुहाम् ३५

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृद्विमस्तौ हि कार्य्यतः ।

किञ्चाहोऽपि यत्प्रसन्नो प्रतिष्ठैव दुर्घटेतद्ग्राह । विपक्षमिति । रिपुर्लं
गत्सुखमखिलीकृत्य । खिलसत्त्वमस्य अतः खलु इत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा
खलु । तथाहि उदकं धूलिं खपरिभाविनी मिति भावः ।
महतामनीत्या भावः लब्धे तत्र नानाविधे शत्रु नीत्यैव तिष्ठतीत्यर्थः ।
समापविभ्य स्पृष्टत्वात्तत्रैव तम् । वास्यभेदेन प्रतिविम्बभाषेणो वदाम्ना-
वङ्कारः ॥ ३४ ॥

तत्पदं शिशुपाल एकाकी न ईडं करिष्यतीत्यग्रहङ्ग्राह । ध्रियत-
इति । एकोऽपि रिपुर्वापि ध्रियते व्यर्जितवते । धृष्टः कवस्मान् इति
धातोस्तीदादिकात्कर्त्तरि षष्ठी रिङ् शयामिङ् लुङ् इति रिङादेशः ।
तावत्तद्वधिं कृत्वा । इतः आस्तावच्च साकल्ये स्वभावितप्रभर ।
तथाहि शिञ्जिवाया अपतत् इमान् सै हिकेयोराड । वमस्तु राहु'
स्वर्भातु सै हिकेयो विष्णुमुद इत्यग्रर । खीभ्योऽङ् । असुरद्रुहा
देवानां पुरः शयं, सोमं क्षिप्नाति धारते । प्राचुर्यात्सोमपङ्कतं सख्ये
वेति भावः । तथादेकोऽपि शत्रु रक्षेन्नयदति भावः । शत्रु-
श्रेयस्त्वान्धेय प्रत्यो श्रेयं न श्रेयवेदिति तात्पर्यः । विमेषेण तामाश्रय
समर्थनद्वयोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु कुतोऽप्य चेद्य किं ना करिष्यतीत्यामह । तस्य' वसवतां वक्तु'
मितामित्तवत्तावत्तद्विषयं तात्पर्येति । सख्येति । शिञ्जिवा यमकारा-
पकारान्यतरस्यया निर्दिष्टं लज्जितः । द्वितः द्विः क्रमेणित्यम । एषा
सहृद् शत्रुश्च लज्जितो गरीयाद् इतः शिञ्जिवात्तौ लज्जितमित्यम । का-

स्याताममित्रे मित्रौ च सहजंप्राकृतावपि ॥३७॥
 उपकर्तृरिणा सन्धिन्न मित्रेणापकारिणा !
 उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥
 त्वया विप्रकृतश्चैवोरुक्लिणो हरता हरे ! ।

येन. उपकारापकाररूपकार्यं वयात् निर्दिष्टाविति शेषः । उक्तवाक्ये-
 पाधेयांस्त्रीरमनप्रायादमयोर्भिन्नाभिन्नभावोऽपि धनपायोति गरीयास्त्व-
 मिति भावः । सहजप्राप्तौ तु नैवमिच्छाह । स्यातामिति । सहजोऽ-
 नहजः एकगरीरावयवत्वात् तत्र मित्रं साहचर्येयमित्येयादि सहज-
 यत्तुमुपि तद्व्यतत्तुत्वादि प्रकृत्या सिद्धः प्राप्तः पूर्वोक्तमहजकृत्स्नमह-
 न्गतरहित इत्यर्थः । तत्र विप्रशान्तः प्राप्तः यत्तुः तदनन्तरः प्राप्तं
 मित्रं अथ त्वं तौ महजप्राप्तौ गडुमित्रे च स्यातां तावत्प्रकार्य-
 दगादनियमेनोक्तयद्वयतामादयेते न हन्मियत्तुमित्रे कविमः यत्तुः यत्तु-
 रेव मित्रं च मित्रमेवेति कथ्यमात्रे निवामितौ गरीयांस्तौ न तु सहजौ
 नापि प्राकृतावपि । अत्रैव कविमत्वं यथापदटीति निष्पत्तिः ॥ ३६ ॥

एवं चेदन्न-हं यैरन्येन मित्रेण सहजमिदं वादित्वातयो न तु
 दातव्य इत्यत्र आह । उपकर्तृरिति । उपकर्तृः उपकारहारिणा हरि-
 णापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः सन्धिः कार्यः अतिप्रापसादेन कवि-
 मन्मिदताया गरीयसा दातव्यो-तावित्वात्प्रमोक्तयवतादिति भावः ।
 एवमपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः सन्धिः कार्यः
 मिदं दातव्येन कविमं यत्तुम्यादा गरीयसा दातव्यो-तावित्वात्प्रमोक्तयवता
 दिति भावः । ननु प्राकारिणा कृत्यात् मित्रेण यत् विरम्यादिवा-
 द्या विदया तयोर्विरम्यादयो इत्याह । हि यत्तुद्वयतापकारावेव
 तदो-मित्रं मिदयोर्जेनयं यद्वयं नयं इत्यन्तः । उपकर्तृः मित्रं यद-
 वयं यत्तुमिदं । तस्मात्प्रमोक्तयवतादिति शेषः विदया यत्तुम्यात्
 दातव्य इति भावः ॥ ३७ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

धियते यावदे कोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।

पुरः क्षिप्नाति सोमं हि सै हिके योऽसुरद्रुहाम् ३५

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृविमस्तौ हि कार्य्यतः ।

किञ्चासिद्धिप्रयत्नो प्रतिषेध इव दंष्ट्रायाश्च । विपक्षमिति । विपक्ष
गन्धमखिलीकृत्य । विपक्षस्य समकृत्वा अनुसृत्येत्यर्थः । प्रतिष्ठा दुर्लभा
रम् । तथाहि उदकं कर्तुं धूलिं क्षपरिभ रिनी मिति भावः ।
पङ्कतामनीत्वा भाष्ये कृत्येत्यर्थः नावतिष्ठते किन्तु नीत्वावतिष्ठतीत्यर्थः ।
समप्रविश्य स्वदृष्टान्तवेदमः । नान्यमेव प्रतिविम्बमापेक्षो दृष्टान्ता-
वह्नारः ॥ ३४ ॥

नन्वयः शिशुपाल एवास्ती न हि करिष्यतीत्याशङ्क्याश्च । धियत-
इति । एकोऽपि रिपुर्वापि धियते नवतिष्ठते । धूय अस्त्रान् इति
भूतोत्तरीदादिकात्कर्त्तरि षट् रिङ्गयन्निष्कुञ्जति रिङादेशः ।
तावत्तदर्थं सुखम् । कुत यावत्तावत् साक्ष्ये स्वभावितम् ।
तथाहि सिद्धिकाया अपतत् प्रमान सै हिकेयोराड् । तमसु राड्
रामांत सै हिकेयो विधुमुद इत्यमरः । श्रीभ्योऽड् । असुरद्रुहा
देवाणां डर अग्नेः सोमं क्षिप्नाति भाषते । प्राप्नुयान् सोमपदं सूर्यं
वेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुं दृष्ट्वा क्षयइति भावः । अग्ने
गेष्टृणाञ्चैव शत्रो ग्रेव न श्रेष्ठेदिति तात्पर्यम् । विशेषेण शास्त्रेण
समर्थनद्वयोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु सुप्तोऽयं चेद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य वक्तव्यतां ननु
नित्यामित्यवसावलापिकेन तात्पर्यकरोति । शब्देति । श्रियया उपहारा-
पकारान्यारूपयानिर्दिष्टं लक्षितम् । इति ननु क्लृप्तं नान्वियम् । तथा
सुप्तं गन्धं कर्त्तव्यं गरीयान् कुत हि यस्मात्तौ हविर्भूतवत्, ना-

स्याताममित्रे मित्रौ च सहजैर्प्राकृतावपि ॥३७॥

उपकार्यारिणा तन्मित्रं मित्रेणापकारिणा !

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥

त्वया विप्रकृतश्चैद्योरुक्लिणो हरता हरे ! ।

व्यंक्तः उपकारापकाररूपकार्यव्यात् निर्दिष्टारिति शेषः । उक्तार्थो-
पाधेयवञ्जीवनपायादनयोर्मित्रमित्रभावेऽपि चनपायीति गरीयास्व-
मिति भावः । सहजप्राप्तौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सहजातः
सहजः एकपरीरागवशत्वात् तत्र मित्रं भाव्यमेवपितृव्यमेयादि सहज-
मत्तुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृता मित्रः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकालिमल-
क्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विप्रदानरः प्राकृतः मत्तुः तदनन्तरः प्राकृतं
मित्रं अपि तत्रैव तौ सहजप्राप्तौ मत्तुमित्रे च स्यातां तावत्प्रकार्य-
वशादनियमेशोभयरूपतामापद्येते न कल्पिममत्तुमित्रे कल्पिमः मत्तुः मत्तु-
रेव मित्रं च मित्रमेवेति कल्पभावेः निवामितौ गरीयादौ न तु सहजौ
नापि प्राकृतास्त्यक्तः अनेन कल्पिमत्तुं मयापरादौति निर्दिष्टम् ॥ १६ ॥

एवं चेदम्भाकं पैत्यमेव मिश्रणः सहजमियत्तादृशताम्यो न तु
पातय इत्यत आह । उपरुक्तेति । उपरुक्ता उपकारकारिणा अपरि-
त्यापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः मयिः कार्यः अतिपरादेन कलि-
ममिदताया वतीयमा यावञ्जीवविश्वस्तत्त्वोत्पत्त्यादिति भावः ।
एवमपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः मयिः कार्यः
मित्रपरादेन कल्पिम मत्तुमया वतीयमा यावञ्जीवविश्वस्तत्त्वोत्पत्त्या-
दिति भावः । ननु माणाः तिस्र मत्तुमया मित्रेण कथं विरव्यशक्ति-
रह्य निर्दया तदोर्गिपरीत्याददोः इत्यतः । हि यत्तत्परापकारापकारवे-
तदोर्मित्रमिदयोर्मित्रं चरुयं नष्टं इत्यतः । उपरुक्तेति मित्रं अप-
रुक्तेति मत्तुमित्रं । तस्मात्सहजमिवानेऽपि पैत्यं निर्दया मत्तुमया
पातय इति भावः ॥ १७ ॥

वदमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्वयि भौमं ^{प्रोषितासु} गतं जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्थ्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

आलप्यालमिदं वक्षोर्यत्स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

विराड्रव' भवता विराडा बहुधा च नः ।

अथ चैद्यस्य कविमयवृत्तं चतुर्भिराह । त्वयीति । हे हरेर-
स्त्रियी हरता वक्षुभिस्तस्मै प्रदत्तं राक्षसधर्मोद्योद्वेतेत्यर्थः । राज-
सोयुद्धहरणादिति यावन्वक्तव्यम् । मान्दर्व्यैराक्षसस्यैव धर्मोदा कृतस्य तौ
कृतव्यारिति मत्तः । त्वया चैद्योविप्रकृतः तथाहि वदमूलस्य वदमूलस्य
वैरतरोः स्त्रियोमहत् प्रधानं मूलं हि निश्चये । रूपकसंस्कृतोऽयम् ।
सामान्येन निषेधसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृतइत्याह । त्वयीति । त्वयि भूमैरमल्य'
पुरीमं भौमं नरकासुरं जेतुं गते वति स चैद्य इमां पुरीं हारतां
प्रोषितोऽर्थ्यमा सुख्यो वसतासां मेरोस्तटीं सातुमन्वजान्द्वारौत्सीत् हरोध
रधेरनिटोमुडि रूपम् । उपमावद्धारः ॥ ३९ ॥

अथकारान्नरमाह । आशयेति । स चैद्योवक्षोर्थादभेदस्य दारान्
भाष्याम् । भाष्यां जायाय स' भूम्नि दाराः स्नात्तु पुटस्त्रिनोत्थमर-
धमाहरत् इति यदिदं दारापहरणं धाव्योऽप्याख्यालं नालपनीयमित्यर्थः
अर्थात्सत्त्वो प्रतिपेधयोः प्राचां का इति साप्रत्यये समासो ल्यवादेयः ।
यतः सादानो माप्सनां कथनं सुधारणमपि । चिन्तिपूजिपुजिपुजिपुजि-
प्रत्ययः । अश्रेयसेऽनर्थायालं समर्थम् । नमःरुक्मीत्यादिना चतुर्थी ।
एतत् निषिध्यमानास्यन निषेधसमर्पणनात्कार्यं च कारणममर्थोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ४० ॥

निर्वर्त्तयतेऽरिः क्रियया सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥४१॥

विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदञ्चि पं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥५२॥

मनागनभ्यावृत्तया वा कामं चाम्यतु यः क्षमी ।

फलितमाह । विराड् इति । एवं भवता विराड् विप्रकृतः । रन्ध्रे-
रनिष्ठः कर्मणि स्तः बहुधा नोऽकारः च विराडा विप्रकृता श्रुतश्रवा
नामहरेः पितृष्वहा तस्याः सुतः पितृष्वस्यत्वात्सहजमित्तमपीति भावः ।
य चैव्यः क्रियया पूर्वोक्तान्येभ्योपक्रियया अरि निर्वर्त्तयते इति मः शब्दः
क्रियते अतो बलीयन्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्रापुपेक्षायां दोषमाह । विधायेति । ये नरः पुमावः । सु पु-
मांसः पञ्चजनाः पुङ्गवाः पुरुषा नर इत्यमरः । सामर्थ्यं प्राप्तेन शरोरे
शरौ वैरं विधाय सयज्ञापक्येत्यर्थः उदासते उपेक्षन्ते ते नरः कक्षे
गुल्मे । कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूखे च दापे जीर्णवने लण इति वैजयन्ती ।
उदञ्चि पं अग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतं । आभिसृज्येऽव्ययीभावः । शेरते
स्वपति तद्वद्वायहेतरित्यर्थः । शोढोदञ्चि इडागमः । अत्र ये उदासते
ते शेरते इति विविटीदासीन्यगदनयो निर्दिष्टैकत्वात्सम्भवाद्वाह्यं लण्य
यामसम्भवाद्वाह्यं लण्यो वाक्यार्थनिर्दिष्टिरिति निर्दयना- भेदः न वा
इदानीं पात्रभेदेन प्रतिनिष्ठाकारणात्तेषां तस्योत्थानात् । अत्र वाक्यार्थ
वाक्यार्थवमारोपादावैक्यवाक्यतायां तदभाव इत्यनुवृत्त्यर्थं स्वरः ॥ ४२

तदापि वाच्यत्वात् शोढव्यद्व्यामह्याह । मनागिति यः क्षमी म
हानः । यमित्यदाम्योविनुनु प्रत्ययः । य शोढा मनागत्यं अभ्याहृताय
पीति भावः । येन अभ्याहृत्या यज्ञज्ञा यनशतत्वेऽपीति भावः विराध्यन्मर्म
वृक्षाणं कामं अर्थं चाम्यतु चाम्यता । सम्भावनायां शोढ् । यमाम
तामा दीर्घः । क्रियापमभिहारेण मृगं पीन पुन्येन ऐत्यर्थः । न च पुं
वाक्यमनेष्टव्यं दोषाय । विराध्यन् कः क्षमेत श्रेत शोढु इत्युदात्तः

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं च मेत कः ॥ ४३ ॥

अन्यदा भूपक्षं पुंसः चमा लज्जेव योधितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

माजीवन् यः परावज्जादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

पादाहतं यदुत्थाय मर्द्धानमधिरोहति ।

कोऽपीत्यर्थः । शक्तिविक्रिति शक्त्यर्थे लिङ्, अमूपवज्जने दैरादिकोनो-
नादिवच ॥ ४३ ॥

नर्तुं सर्वदा यमेव पुंसोभूषणं जनोऽपराधेऽपि चान्वयमत आह ।
अन्यदेति । अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योवतोलज्जेव पुंसोऽन्यदा
अपरिभवे सभा यमोभूषणं परिभवे तु योधितः, सुरतेषु वैयात्यं भार्द-
मिव । धृष्टे ह्यनुविंयातश्चेत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं भूयतेऽनेनेति भू-
षण्यं आभरणं इत्थं च क्रियानयनत्वाविरोध इति वङ्गभोजं प्राप्य-
क्तम् ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपराधे विभिर्निन्दाभाह । वा जीवति । य-
ररक्षापकर्तुं रवप्रथा अपमानेन वङ्गः खल्वेव दग्धस्तप्तोऽतएव मा जीवन्
गर्हितजीवी सन् । माहृताक्रोश इति घटः श्लाघेयः । जीवति प्राणा
वाप्यति जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणमवस्थादि वेदनाकारिणस्त-
द्वतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्यैवार्थः तस्याजननजननिरहस्यचिरेवास्तु । ज-
नीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिव भारः । आक्रोशे मज्जति इति नञ् पञ्चोच्च-
नेधातोरेति प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति । यद्वज्रोधूनिः पादेनाहतं सन् उत्थायोद्धृष्टीय भूहनि
रहन्तरेव शिरोऽधिरोहति व्याक्रमति तद्वजः अचेतनमपीति
। अपमाने स्तम्भि सस्यास्तुष्टाहोक्ति, चेतनाद्वरं श्रेष्ठम् ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत्पु सः सञ्जायै जन्म क्षेत्रलम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्ध्यावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुर्भयन्तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्त चिरेण यत् ।

व्यतिरेकालङ्कार ॥ ४६ ॥

असम्पादयतइति । किञ्च जाति माङ्गणत्वादि क्रिया इत्याध्यायनादिः गुण शौर्यादि तै राधनै । करणे तृतीया । कञ्चिदर्थं सुगतस्तीत्यादिपौर्णार्धमन्यत्र गोत्वपाचकत्वयोग्यत्वादिभि स्वामिभेयभूतै करणे कञ्चिदर्थं व्यवहाररूप प्रयोजन असम्पादयत अभयत्र तादृग्नात्याद्यसम्भवादिति भावः । ३ शोत्रम् वृत्तालाभ यदृच्छाशब्दवत् इच्छाप्रकल्पितस्य चालादि प्रवृत्तिनिमित्तधृन्वस्य दित्यादिशब्दस्यैव । तत्र तस्यैवति इति प्रत्ययः । स्वेच्छा यच्छा स्वच्छन्द स्वेरता इति तै व मा इति केयव । सञ्जायै केवल रुद्रार्चमेव एकत्र परिभाषिक किञ्चिन्नाम भाव अनुभवितु व्यन्यत्र तादृक्त्वामनुभवितुमियर्थः ॥ ४७ ॥

एवमपौरुष दूषयित्वा पौरुष भूषयति । तुङ्गत्वमिति । अद्रौ पश्यते तुङ्गत्वमौघत्वमस्तीति शेषः । व्यक्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीत्यादिभाष्यात् भवन्ती पृथ्वाचार्याणां वट सञ्जा । इतरा अगाधता नाम्नि सिन्धौ मधुद्रे अगाधता गम्भीरतासि इदं तुङ्गत्व नाम्नि चरस्त्रिनि वीरे तु अलङ्घनीयताहेतुर्भयानुत्पत्त्यकारणं तदुभयं तुङ्गत्वमगाधता च । तथादद्रि सिन्धुभ्यामधिकोभयस्येति व्यतिरेकालङ्कार ॥ ४८ ॥

सम्पत्ति शक्यौ मार्दवमर्दयेत्याह । तस्यइति । स्वर्भानु राज अपराधे तुल्येऽपि भानुमन इत्यं चिरेण यवते हिमाय चन्द्रमाय

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्मृदिमः स्फुटं फलम् ४८

स्वयं प्रणमतेऽल्पोऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्वहुत्वं नरः ॥ ५० ॥

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।

‘शीघ्रं’ ग्रसते गिलीति यत् । पविते गिलिते गोर्गुमिषमिधानात् । तत् अदिम्नो माह्वस्य फलं स्फुटम् । पृष्ठादिभ्य इमनिच् इतीमनिच् प्रत्ययः । तद्विपक्षे जीर्णे च भवितव्यं ‘अम्यवा’ षट्ठु. सर्वत्र बाध्यत इति भावः । एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुताङ्गेन्दुसंयनेन साहचर्यात्प्रतीयते इत्यप्रस्तुत प्रयंशभेदोऽयम् । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत् गम्यते । अप्रस्तुतप्र-
यंसेयं साहचर्याद्विनियन्त्रितेति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

एतदेव भङ्गप्रत्ययेण । स्वयमिति । अकारार्था दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अतएव ईषदवभासं त्वयं बद्धत्वं तत्त्वकस्य भित्त्यर्थः । विभाषा सुपोबद्धच् प्रकाशदिति बद्धच् प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवति । स्यादी-
षदवभासौ ॥ बद्धच् प्रकृति लिङ्गक इति वचनात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् । बहुनि-
ष्पौरुषोनरोऽल्पोऽपि परोवायुर्वित्पु पमित समासः । बद्धत्वेमिति च
शोपमाहा ह्यव्यात्कस्यैव देवदेवीयदेश्यादिति दक्षिणा कस्यरादीनामौ-
पस्य वाचकैवमिधानात् । तस्मिन्नुपेयुषि प्राप्ते सति स्वयं प्रणमते स्वयमेव
प्रक्षोभवति कर्मनत्कर्मणा तस्याक्रिय इति कर्मवद्भागात् । भावकर्मणो-
रित्यात्मने पदं न दुहस्त्वनमां यश्च क्तिनात्रिति यच् प्रतिषेधः । यादुना
तृणमिरात्पोयवापि रिपुणा लघुरङ्गे येन परिभूयत इत्यर्थः । उपमा
लङ्कारः ॥ ५० ॥

दुमः पौरुषे गुणमाह । तेजसीति । दवीयानपि दूरस्थोऽपि । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणयथादिपरलौपी । तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये
गण्यते बहुत्रायने तथाहि यज्ञान्निषाध्यं तपोयस्य स तथा तस्य पञ्च-

यज्ञान्निमध्ये तपस्ततः तपनोऽर्द्धैर्जातवेदसामन्वीनां यज्ञमः प-

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनोजातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्भूर्धसु विद्विषाम् ।
कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यौमधिरोहति ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।
केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः ॥ ५३ ॥
चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

ज्ञानां पूरणः पञ्चभोजातवेदा भवतीत्यर्थः । नियेषेख सामान्यसमर्पण-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुग्गुलरञ्ज्यं व्यतिरेकेणाह । अत्रत्येति चक्षुरदनेषु विद्विषां भू-
र्धसु हेलया पादमनत्पा पानिधाय । अत्रम् पर्व इति निरेधात्मना-
सोपि न ह्यवादेन । कीर्त्तिः कथङ्कारं कथमित्यर्थः । अन्धैर्वै कथ-
मित्यनुमिता प्रयोगयोर्दिन्दनर्कादेव करोतिः कथम्पूर्वां यमुन् । अना-
लम्बा निराधारा कीर्त्तिर्द्यौ दिगमधिरोहति न कथञ्चिदित्यर्थः किञ्चिन्निः-
श्रेण्यादिकमना मन्धोऽनुमेषस्य दुरारोहत्वादिति भावः । तस्यात्कीर्त्ति-
मिच्छतः पौरुषमेवावयणीय इति श्लोक्ततात्पर्यम् । कीर्त्तितद्वतोर-
भेदोपचारात्प्रमाणं कथ्यतानिर्वाहः । अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तौ विषयम-
हिम्ना अप्रस्तुत प्राणादारोहकस्त्रीव्यवहार प्रतीतेः समाशोक्षि ॥ ५२ ॥

पौरुषमेवावयणीयमित्यत आह व्यतिरेक इत्यान्वावाचसे । अद्वेति ।
अद्वेत्कृत्वा मधिरोपितोमृगोदेन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृगाहः तथा
निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो मृगयूथोमृगममूहोदेन स केशरी भिन्हो
मृगाधिपः उभयवापि स्यादिति शेषः । तस्याश्चर्यौ मर्दवं दुष्कोर्त्तये
पौरुषं तं कीर्त्तये इति भावः । अत्राप्रस्तुत कथमान् प्रस्तुतार्थे प्रतीतेर
प्रस्तुत प्रशंसा ॥ ५३ ॥

ननु सामादिसुरोपायपक्षेऽत्र किं सान्त्वित्वमिति चेन्न दण्डेन यथाह ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभ्यसा परिपिब्यति ॥ ५४ ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिं वस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसज्जिताः ॥ ५६ ॥

महः । साम्ना भेदेन दानेन समस्तैश्च वा वृत्तम् । विजेतं प्रयतेनारीच
युद्धेन कदाचनेति । तस्मात्साम्नाभेद युक्तमित्यादि । हाभ्यां विराचते । य-
त्तर्षोवापेति । अतर्षोवायवाभ्यो दण्डवाभ्यो रिपौ वात्स्यं वास । वाग-
वात्स्यङ्गो वमे दण्डधरः । अपक्रिया अपकारः तथा हि स्वेद्य स्वेदाहं
स्वेदनकार्यमिच्छति । स्वेदस्तु स्वेदने घर्ष्य इति विद्मः । आमज्वरम-
पमज्वरस्याप्य । आनोरोगे रोगभेदे आनोऽपक्वे ए वाच्यमिति विद्मः ।
क. प्राज्ञ परिपिबतः अमभ्यसा ज्ञानेन परिपिब्यति न कोऽपीत्यर्थः । स्वरि-
तस्मात्प्र वक्तव्यम् । मृतस्य साम्नासदीपकरं स्यात् अनोदयश्च यवेति भावः ।
वाक्प्रभेदेन प्रतिश्लिष्टकरणेनो दृष्टान्ताच्चद्वारः ॥ ५४ ॥

शामेति । सकोपस्य हृदयैरस्य तस्य चैवस्य सामवादाः प्रियोज्ञाय
सहसा प्रतप्तस्य कथितस्य सर्पिणोपस्य तोयविन्दव इव प्रत्युत वैपरी-
त्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः न तु ज्ञानिकरा इत्यर्थः तस्माद्व्युत्पन्न एव
यः । मनुष्यजनन्तप्राकट्यैव विपद्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते केचिदुद्वादाश्च प्रत्याचलीरन् तान् प्रत्याह । गुणा-
नामिति । यस्मादानीं गुणानामायथातथ्यात् यथातथात् समतक्रम्य
यथातथं यथायोग्यं इति यावत् । यथार्थं तु यथातथ मित्यमरः । य-
थार्थेऽप्यर्थोभावाः स ननु सकीर्णो न स गच्छेत् । अतो ननु सर्वे इति श्रु-
त्वात् । ततो नञ् समासे अवचातय तदुभावात् । आयथातथ्यं माप्तिषा-
दित्वात् यञ् प्रत्ययः यथातथ्यया पुरयो, यथात्रिणेति विकल्पाच्च यञ्

स्वशत्रुपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरं ।

यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति हयम् ॥५७॥

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यान्लघीयसः ।

पदार्थः । तस्मादशयतयादयया योग्यत्वादन्व हासेऽन्यप्रयोगादित्यर्थः ।
 अर्थस्तदोजनं विज्ञावयनि निम्नानि कार्यं हानिं दुर्घर्षं नीत्यर्थः । कम-
 लानां अहम् विद्धं येन ते तद्योक्तान्तद्वेषधारिण इत्यर्थः । अयमर्थो-
 क्तयोर्विषयधिकरणोजकाद्युत्तरपद इति शम्भुः । वस्तुतस्तु यत्तुरिति
 संज्ञा एनं सञ्जाता इत्यु कश्चिन्ताः प्रत्यक्ष एव ते कूटमन्त्रिणोराज्ञां दूत-
 यितुमर्हाः दूपा गच्छाः स्थाप्या इति यावत् । अस्यानां कर्त्तरि इति क-
 र्त्तरि षष्ठी । अतः श्लोकं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥ •

ननु यातव्येऽपि काले यातव्य इत्यत्राहृत्प्रायमेव काल इत्यत्राह ।
 सेति । केचित्तुहाः सत्य मनुपचय शम्भुर्वातिरेके यामं यातामाहुः ।
 यदाह शम्भुः प्रायेण कालो व्यसने रिपूनां यातव्यमित्येव समादिशति ।
 तथा रिपून् व्यसनानयेन्नी क्षमोद्विष्यन्तं छिदतः प्रतीयादिति । अपरे ह्युः
 परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः । याममाहुः ।
 अथ मनुः । तथा यादाद्विषयैः व्यसने चोत्थिते रिपे गति । तद्दुःखं
 नपश्यत्यं कर्त्तुं क्षमोऽनमनुष्युः कानं ईदाम इति शम्भुश्चाचारक्षेपारा-
 देन । त्वत्पदापरति प्रेरयति । तदुभयसाधनोद्वं शम्भुः कदापि
 नन्दत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र शत्रुपचयः तावद्वयति । निम्नद्वयति इति । शत्रूनां
 मंहयितुमिच्छतो निम्नद्वयति । मंहयतेः सध्वं कान्तः यत्परि दम् अ-
 ह्मन् सयं इहं ह्मन् वतः अलघीयसः अतिमुदन् यतएव यादग
 अलघीयस्यद्वेषेन विपदिः शम्भुः तान् यादगशत्रोर्निधेन् भयतः समा-
 तिष्ठितः वेदेन मृगयति । वेना मृगयति शरिषेति रिपुः । शत्रो-
 र्निधयति सम्यक् प्रायेण कालं मंहरेदु इति भावः ॥ ५८ ॥

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवत. क्षमा ॥ ५८ ॥

विजयस्त्वयि सेनाया. साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोगद्वयात्मनि ॥ ५९ ॥

हते हिडिम्बरिपुणा रात्रि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्र मित्वयसनी सुदमो दमघोषज. ॥ ६० ॥

नीतिरापदि यज्ञस्य. परस्मन्मानिनो ह्रिये ।

अमुञ्चयथायमपर यदक्षेपेनैव ते विजयसाधकत्वाद् । विजय इति । सेनाया कलत्रां विजय साक्षिमात्रे उदासीने एव फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते फलभाजोक्ते साक्ष्य समीक्ष्यमिति त्रिकाण्ड । आत्मनि बुद्धेर्भोगद्वयात्मनि मूलप्रसङ्गे प्रथमविकारस्तत्त्वज्ञाना भोग सुखं खादुभयद्वयापदिश्यता श्रवण्यता भेदजयपराजययो स्ताभिगम्यत्वादिति भाग साक्ष्या यस्याह । एतत्तु भगवदासीनइति सर्वं प्रत्युपभोग यस्यामुक्त्या शपयति बुद्धिरिति च ॥ ५८ ॥

अथ परस्य व्यसनमाह । हतइति । हिडिम्बरिपुणा भीमन हयो मांशोरपत्न्य पुमान् सैबादर साक्षरद्वयशब्दपूर्वकद्वयप्रत्यय उपाख्यानोद्देशोद्देशपर । तस्मिन् रात्रि जरासन्धे क्षिताभ्यां मदीभ्या अर्धं प्रसूतो जरया नाम शिष्या मथित इति कथयति । युधि हते कति विश्वे चिरसाधेव । चिराय चिरसाधाय चिरसाध्यादिप्राप्तिकादयपर । मित्वयसनी मित व्यसनान्न मित्त्वयसागिना यावत् । व्यसन विपदि अयद्वयपर । दमघोषज ज्योत्स्नोपजस्य सुखेन दम्यतइति एवम् एकस्मिन्नुक्त्याह ॥ ६० ॥

कथयाम्यप्युदेत्तरदमोक्ता इति । ५९ ॥ अथ परस्य ६० ॥ मांशोरपत्न्य । यथाह क्षमाह य एवम् इति मित्वयसागिना परमादृष्टिस्तत्त्वविषयम् । १ शिष्याशर न दम्यता न न एवमादृष्टिस्तत्त्वविषयम् इति एवम् । २ एवम् आदि ॥

विधुर्विधुन्तुदसेत्र पूर्यस्तस्योत्सवाय सः ॥६१॥
 अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ।
 सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥६२॥
 इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

स्यो गमनाहं नोतिरिति यत्तदापदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनः क्षिप्तं
 वज्राकारमित्यर्थः । किन्तु पूर्वं उपचितगात्रः स यत्क्षुब्धमानिनः
 शिथिलः शिथुं तदति हिनतीति विधुन्तुदोषकः । विध्वज्योस्तुदइति
 चयः प्रचये सुभागमः । तस्येवोक्तस्य यतएव वक्षिणा वक्षरानेव यातव्यः
 वनिनय वदमिति भावः ॥ ६१ ॥

तर्हि नृषींश्च हृतमन्त्रादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । अन्य-
 इति । अन्यः सृष्ट्वनमनगिनं प्रवक्ष्य पीडनसममिति भावः सत्त्वं बलं
 अन्यत् शास्त्रेषु मन्त्रादिशास्त्रेषु नियन्त्रितं उदाहृतं परव्यसनकाष्ठे मन्त्रम-
 न्यत् तयोः नापेक्षतनिरपेक्षताभ्यां मिथोविरोधाच्चैकशास्त्रायं सम्भारतो-
 त्वर्थः । यत्र दृष्टान्तमाह । तेजस्तिमिरयोः सामान्यधिकरण्यं ययोस्तु-
 योर्भावः सामानाधिकरण्यं एकाग्रयतं कुतः न यतदित् तयोः कदाच-
 न्मन्त्रविरोधादिति भावः । तस्मादुभयोर्वदितातदित्येवमवद्विषयविषयता-
 दितरेतरमाक्षविरोधो न बाधक इति भावः ॥ ६२ ॥

तर्हि नः विनिदासी कार्यमत आह । इन्द्रप्रस्थेति । इन्द्रप्र-
 स्थस्य पार्श्वनगरस्य ग्रीकमन्त्रम् । इन्द्रपुरनिर्गमपथस्य प्रस्थः । मा
 कारि तावत् त्रिदशमेवत्यर्थः । यावत्तत्परिच्छेदे कार्त्तुर्मेवानावधा-
 रणे इति श्रुतिः । इन्द्रः बलं वि बुद्ध्वादि बुद्धिवादीरथे न मा-
 दृशोग इच्छत् प्रतिषेधः । किन्तु देवदः वेदिदेवाः कक्षाकनिमे
 कान्नावाः । बुद्धदेवदोरन्तरस्यां यम् वेति शिखरा दण् प्रस्थः
 तर्हिदपि च बुद्धावकाशादिदृष्टाकादेयः । बुद्धिधरेषु नाभिध्यम् ।
 नापे यम् प्रस्थः । कक्षाकनां दमिनां नाभिध्याम् कामनी भूताः ।

आस्माकदन्तिसान्निध्यादामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासार प्रसारगाइव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीष्माहिपती द्विपः ॥ ६४ ॥

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विपतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

मायाभङ्गात् समीभूतामूरुहोदघावेणं ते तथोक्ताः सन्तु चेदियात्वं व
क्रियतामित्यर्थः । वा च प्रसुता प्रसुतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति
पर्यायोक्तालङ्कारः । कारणं गम्यते यत् प्रसुतात् कार्यवर्जनात् ।
प्रसुतत्वेन सम्बन्धात्पर्यायोक्तः । उच्यते इति स्वभावात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति । निरुद्ध दाशार्हाः वादराः वीरयो भाव्यादि प्राप्ति-
प्रावारः उच्यते प्रसारकृष्णकाण्डेः प्रवेयः । भाव्यादेशीरवः प्राप्ति
रासारस्तु उच्यते प्रसारकृष्णकाण्डेः प्रवेय इति वैजयन्ती । ते
निरुद्धाश्चैते तथोक्ताः आत्मन निरुद्धौ वीवधानां पर्याहारपरान्तरां
स्वभावशब्दीराद्याहरणपणभारविशेषार्थं आतार प्रवेशे प्रवेय नि-
र्गमौ यैस्ते तथोक्ताः । विवधोवीवधोभारे पर्याहारोध्यवोरपीति हेर-
चन्द्रः । व्रजं गोष्ठम् । व्रज. स्वाङ्गोक्तं गोष्ठमिति वैजयन्ती । गा
५५ माहिपती पुरी द्विपोऽरोदुपबन्धु व्रजे गाइव माहिपत्यामरीन्
आह्वयन्त्यित्यर्थः । दुहिप्याचिरपीति द्विकर्मकत्वं यत् पुरीव्रजान्द-
धितं कर्म अन्यदीक्षितं कर्म ॥ ६४ ॥

तर्हि प्रार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह य-
जतामिति । पाण्डवोयुधिष्ठिरौयजतां यागं करोतु इन्द्रः स्वर्गप्राप्त
रक्षतु इति शब्दः । इतः पत्यौ नृपार्थवोरिति भेदिनी । तथैव प्रकाशतां
वयं द्विपोऽरीन् हनन्मः शारयाम । आह्वयन्त्यस्य पित्रेत्यादिगमः स-
न्त्येव प्राप्तकाये बोद्धुः । तथाहि सर्वजनः स्वार्थं संप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
 शस्त्रैर्द्विषच्छिरस्त्रेद् प्रोच्छलच्छोणितोचितैः ॥ ६६ ॥
 इति संरम्भिणोवाणीर्बलस्या लेख्यदेवताः ।
 सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥
 निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
 शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दृशा ॥ ६८ ॥

अनुवन्त्यते । इन्द्रादि समानयोगधेनो नः पार्थ इत्यर्थः । अर्थात्तर-
 न्यायः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति । किञ्च त्रिपतां शिरस्त्रेदेन प्रोच्छलता उद्वृत्तता
 योदितेभ्योदितैः विज्ञैः शस्त्रैर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् संक्षीः
 प्राप्यतामिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६६ ॥

इतीति । इतीयं संरम्भिषः कुभितस्य बलमद्रस्य वाणीरावेत्यदे-
 यतादिस निश्चित देवताः सभादाः सदोम्यहस्य भिभीनां प्रतिध्वानैः प्र-
 तिध्वनि व्याप्तेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वयोदयविशेषोत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

निशम्येति । अथ इन्द्रमन्त्रजमिन्द्रिजं ज्ञानं देन योऽयोधयो-
 ज्जरिः ताः श्रेष्ठ्य श्रेष्ठ्यगतास्य बलमद्रस्य गाः वाचः श्रेष्ठ गवीः ।
 गौरतद्विभुषीति दम् दित्वाह्वीत् । निशम्य श्रुत्वा । निशम्यतीति
 आत्मे तथा निशमयत्यपीति बहुवचनः । तत्र आस्यतेतिदं रूपं अन्यथा
 निशम्येति कृतम् । अतएव वाचनः निशम्य निशम्यत्यदौ प्रकृतिभेदा-
 दिति । उच्यतां वाचां पत्युः उच्यतेत्यस्य दिप्ताय उच्यताभिधातुं
 बन्तु इत्याह्वन्त्यया प्रकाशं आचरमदिसन् अतिवृष्टयान् । प्रकाशः
 सादृशर इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भयानोर्विति । अथ इन्द्रानुष्टानमरं उच्यते आहितोभरोऽर्थः
 गौरं ददाति वा तां तदा ब्रह्माया । भारती वाचं अनुवृत्तवर्गिणं ददा

आस्माकदन्तिसान्निध्यादामनीमृतभूरुहः ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासार प्रसारागाद्व व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीष्माहिमतीं द्विषः ॥ ६४ ॥

यज्ञतां पाण्डवः स्वर्गभवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५ ॥

शास्त्राभवात् सर्वोभूताभूरुहोदघातेन ते तथोक्ताः सन्त रेशिवादिषः ।
क्रियतामित्यर्थः । वा च प्रसुता प्रसुतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति
पर्यायोक्तालङ्कारः । कारणं गम्यते यत् प्रसुतात् कार्यवर्णनात् ।
प्रसुतुलेन सन्ध्यात्ययोक्तः स उच्यते इति सूचयत् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति । किञ्च दाशार्हाः वादराः वीरधो भान्वादि प्राप्तिः
प्रासारः उद्धृष्टं प्रसारकृत्यकागारेः प्रवेष्टः । भान्वादेर्वीरधः प्राप्ति
रासारस्तु उद्धृष्टं प्रसारकृत्यकागारेः प्रवेष्ट इति वैयर्थ्यम् । ते
निरुद्धादौ तथोक्ताः अन्त्यत्वे निरुद्धौ वीरधानां पर्याहारपरमात्म
स्तत्त्ववाच्यीराद्याक्षरवशावन्भारविशेषार्थं आसार प्रवरौ प्रवेष्ट नि-
र्गन्तौ वैक्ते तथोक्ताः । विश्वोवीरधोभारे पर्याहारध्वनोरपीति छेद-
चन्द्रः । यज्ञं गोष्ठम् । यज्ञः साङ्गोक्तं गोष्ठमिति वैयर्थ्यम् । ना
इह माहिमतीं पुरीं द्विषोऽरीरुपवन्धन्तु व्रजे गाद्व माहिमत्यामरीन्
प्रादुर्णत्विकार्यः । दुहिवाचिरुपीति द्विकर्मकत्वं तत्र पुरीमजापद-
यितं कर्म अन्त्यदोष्टित्वं कर्म ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्यगार्थवादाः का भवितव्यामङ्गा उपेक्ष्य गतिरित्याह य-
जतामिति । पाण्डुशत्रुभिर्विरोधजतां यागं करोत इन्द्रः स्वर्गभवत्
रक्त इत्योक्तः । इन्द्रः परमै रपार्थयोरिति मेदिनी । तपत् प्रकाशतां
वयं द्विषोऽरीन् हनाम आरयाम । आदुत्तमस्त विश्वेन्द्रादगमः स-
म्यत् प्राप्तकाये चोद् । तथाहि सर्वजनः स्वार्थं अप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
 शस्त्रैर्द्वि पच्छिरस्केद प्रोच्छलच्छोणितोचितैः ॥ ६६ ॥
 इति संरम्भिणोवाणीर्वलस्या लेख्यदेवताः ।
 सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥
 निशम्य ताः शेषगवीरमिधातुमधोच्चजः ।
 शिष्याय वृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

अनुभवते । इन्द्रादि समानयोगक्षेपी नः पार्थ इत्यर्थः । अस्मान्तर-
 म्बाधः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति । विद्यु विद्युतां पिरस्केदेन प्रोच्छलता उद्वृक्ता
 शोदितेभ्योऽनैः शस्त्रैः प्रच्छिरस्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् संक्षीः
 प्राप्यतामिति निदर्शयत्युद्धारः ॥ ६६ ॥

एतीति । एतीत्यं संरम्भिण्यः कुभितव्य रत्नमयस्य वापीरासेष्यदे-
 वतादित्त लिखित देवताः सभायाः सदोद्वृष्ट्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्र-
 तिध्वनि व्याप्तेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वमोदयस्त्रिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

निशम्येति । अथ इत्यमरजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन शोऽशोचजो-
 कृतिः ताः शेषज शेषजगतरस्य बहवइत्य गाः वाचः शेष गवीः ।
 गौरत इत्यनुवीति इत् टित्वाङ्ङीप् । निशम्य श्रुत्वा । निशम्यतीति
 आद्ये तथा निशमयत्येति बहुवचनः । तत्र वाच्यतेतिदं द्यनं अन्यदा
 निशम्येति शक्तम् । अतएव वाचनः निशम्य निशम्यद्वन्द्वौ प्रकृतिभेदा-
 दिति । वृहतां पत्युः पत्युः वृहत्पतेरस्य शिष्याय उद्धारदाभिभाषं
 वत्तु इत्या इच्छंश्या प्रकाशं आरभमदिदम् अतिवृत्तान् । प्रस्तावः
 आदम्बर इत्यमरः ॥ ६८ ॥

भारतीमिति । अथ इत्यानुष्टुप्प्रमाणं उद्धारः , आदितोभरोऽर्चः
 गौरं दक्षां वा न तस्यां वयाप्यं भारती पार्थ अनुवृत्तमिति दया

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाथे गदाग्रजम् ॥ ६८ ॥

सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्ता खलु वाचिकम् । ७०

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तथा गदस्यापजं कथं अथे डुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । अतथ्यस्य महर्नरजोष्टुहसतिः । अतथ्याग्रजो जीव इति विधः । तदु वत् तेन तल्लजंगादि । तद्वत्त्वेन तल्लयं क्रिया चेदितिरिति वतिः तद्वितनेवत्तपना ॥ ६८ ।

किं जगादेत्याह । सम्प्रतीति । सम्प्रति मुसलपाणिना बलभद्रेण केवलं शूरेणेति ध्वनिः । उक्ते सति वक्तुमवस्यतं व्ययुक्तम् । अवाधू-
क्तादभ्यासि समानयोगत्वेन प्रसङ्गादिति ध्वनिः । साम्प्रतं शब्दस्याहर्ष-
स्वात्तद्वोगे शक्यत्वेत्यादिना तमुन् । तथा हि लेखेन पलेऽर्थे वाच्ये
निर्धारिते निर्णीते सति वाचिकं व्याहृतार्थं वाचं सन्देहं वचनमित्यर्थः ।
सन्देहं वावाचिकं स्यादित्यनरः । वाचो व्याहृतार्थाविति । उक् ।
उक्ता खलु न वाच्यं खलुत्वर्थः । खलुराद्याः प्रतिषेधे अन्वोवाक्या
लङ्कारे । निषेधवाक्यालङ्कारे जिघासातुनये खलु खलुभयलाप्यनरः ।
खलंखलोः प्रतिषेधयोः प्रार्थार्थेति ज्ञा प्रत्ययः । इह न पादादौ ख-
लादय इति निषेधस्योद्देशकानि प्रायस्ताम् । मञ्जरी खलु शब्दस्यातुहे-
जकत्वात् मञ्जरी शब्देन पादादौ प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुवन्धेयम् । निश्चितार्थे
वाचिकमित्य वक्तुमुक्ते मङ्गलितरनवायेति वाक्यार्थं प्रतिस्मिन्नकरणात् ।
सदृशत्ववद्दानः स्तुति व्याजेन निन्दावगमात् व्याजस्तुतिश्च उक्तं चाप्ये
पश्यते ॥ ७० ॥

तर्हि किं तूष्णीमूतेन भाष्यं नेत्याह । तथापीति । तथापि
अनेन निश्चितेति चेत् तत्र भाष्यमिदं कथं न दूष्यतीत्यनुवन्धेयम् । गुरुरित्येव
यशोरवसादरः तद्वीर्यं जलनः जलने प्रयोज्य कर्षणो मे प्रयोजकक-

तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥७१॥

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥७२॥

बह्वपि स्त्रेच्छया कामप्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धोदुरुदाहरः ॥७३॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

हृत्त प्रेरकतत्परंति अनोपलब्धोत्पद्यते । न हि परिहृतै वादरं प्रष्टव्य
विशेषणस्य अक्षरसंज्ञाभावेयुक्त इति भावः ॥ ७१ ॥

मनु रामेयं सर्वं प्रपद्ये मेतु सख्यति विन्ने वाच्यमस्तीत्याशङ्क्य दृष्ट्या
प्रबन्धोदयमिति हृदि निधाय सुखदाह । शब्देरित्यादि तदपेय । कतिपयै-
व वर्णैरेवैषं पञ्चाशतैः मातृकाक्षरैः कतिपयैः सप्तभिरेव स्वरैर्मिमा-
दादिभिः पद्यतस्य शुम्भितस्य वाङ्मयस्य अल्पत्रयस्य । एकाचोऽपि
निच मयगमिच्छन्ति इति स्वार्थे मयत् । गीयत इति गेय तस्य गङ्गा
सो निदिशता एवमा भेदादतन्ना अपरिनिता मयतीत्यर्थं यद्वा अल-
कोन शब्दोऽपि विषेयानक्यन्तु मन्त्राणि वक्ष्यमसौत्येवोभावा । तस्य
दुर्लभत्वमेव सीमन्त । अक्षरसंज्ञाभावादानादनेकैवमप्यभा ॥ ७२ ॥

बह्वपि इति । मेच्छया अप्रतिभानुभावेय प्रकीर्णमप्युक्त बह्वपि काम
ददेन्मभिर्बोधते विन्नु अनुमिनोऽपेयस्य दृष्ट्या बह्वपि विदितुं न
प्राप्य इत्यर्थं दुर्लभादुदुर्लभ । हरते धनं प्रत्यय । रामेय त
मनुमेवैव इति सुति अनङ्गतमेशोक्त मिति निन्दा य ए-
वमेव ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।
तत्त एव तदपि कामप्रसंगिणी अक्षरसंज्ञा बह्वपि वक्ष्यमसौत्येवोभावा ।
यत्सौख्यं धनं चैव निन्दितमपि इति निन्दा य इति निन्दिता य

‘प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥७४॥

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्गाह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्यैर्यं वक्तुर्गुणनिकैवसा ॥ ७५ ॥

प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी यते ताधातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः ॥७६॥

विद्या शब्दादिविचित्रा विचित्रा रूपा च वाच पटी याटीमिव प्रसार-
यन्ति रामभागधेय विधेति स्तुति रामशब्द नैवं विधेति निन्दा च
गम्यते । अत्र ज्ञेयस्य शुद्धिप्रिया सम्भवेन सर्वावधारबाधकत्वादुपमा-
प्रतिभोत्साहित प्रकृताप्रकृतज्ञेयोऽर्थान्तरावधार सर्वज्ञज्ञार । एवञ्च
पृथगेवभाषा निर्दिष्टयत् प्रवृत्तात ज्ञेय प्रतिभोत्साहितेयमुपभेदे-
त्यन्ते ॥ ७४ ॥

अथोद्गमः संचिह्नान् वर्णयिष्यन् स्तुत्या सर्वस्परिहरन् हरि-
मभिमुखीकरोति । विशेषेति । विशेष वेत्ति विशेषविद्वान् तस्य विशेष
विदुषोविषेयतया । भगिनम्यादिपाठात् द्वितीयावभाष । तत्र उलो-
ऽप्ये शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्गाह्यते उपन्यस्यत इति यत् । उद्गाह्यत
धन्यस्तमिति वैजयन्ती । सा तद्गद्गदमिच्छति । विषेय प्राधान्यात्
स्त्रीविज्ञत्वम् । वक्तु उद्गाहयितुः परिचयस्यैर्यं अभ्यासदाय्यं हेतुर्गु-
णनिष्ठा व्याप्तेरितमेवेति यावत् न ते यदुप्य प्रकृतमिति भाव । गुण
व्याप्तेरनेन चौरादिकात् यथावत् अन्योयुजितं युञ्जतः सञ्ज्ञायां कन्
कातुपूर्वसंस्कार ॥ ७५ ॥

सम्पत्तिं स्वमतमुपन्यस्यति । प्रज्ञेति । अतोऽप्यात्कारणात् स्व-
मस्यास्तीति स्वामी प्रभु । स्वाविर्भूतं इति निपात । प्रज्ञोत्साहो
मन्त्रोत्साहयन्ती व्याकृति स्वप्रियापात सम्पादयितुं यतेत स्वयत्तमव-
शक्तिमान् भवेदित्यर्थ । कुत हि यस्मात् नौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यन्त्या-
नन्ना जिगीषोरात्मन सम्पदं प्रमुखां भूत्वा निदानम् । अतोऽप्या-

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८७ ॥

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहानरेन्द्रेण फणीन्द्रादिव शत्रवः ॥ ८८ ॥

करप्रचेयाम्, तुङ्गः प्रमुशक्तिः प्रथीयसीम् ॥

प्रज्ञावलद्वहन्मूजः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८९ ॥

७० देवतुभानैव सात्विकैर्बलिधारिभिः । आभीयमानः खाड्यं स्थायि भावो रसः
 श्रुत इति । तथा स्वायिनः स्त्रिरस्य चान्त्वा कारं प्रतीक्षमाणस्यो-
 ष्थं एकस्यैव नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थं प्रयोजने भूवाहो महीभृतो-
 राजानः प्रवर्तन्ते स्वयमेवास्व कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । ततः शून्यमिति
 भावः । केचित्तु भावपदस्यापि रक्षपरत्वसाधित्य यथा सङ्घारिणः प्रह-
 ङ्गादागन्तुकाः कन्वे रसाः स्वायिनः स्त्रिरस्यैकस्य तुल्यस्यार्थं प्रवर्तन्ते ।
 यथा शिवेव कार्ये वीरस्य भृङ्गारादिव इति व्याप्यते । उपमासङ्घारः
 ॥ ८७ ॥

७१ सान्निध्यं यत्र तुलान्तरमाह । तन्नेति । तन्त्रावापौ स्वपर
 राष्ट्रचिन्तनं अन्यत्र तन्त्रावाप शास्त्रीयप्रयोगश्च भेत्ति यस्मिन् तन्त्रावा-
 पविदा । तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तावापवापः पर चिन्तने शास्त्रीयधान-
 स्योपु तन्त्रमिति वैजयन्ती । योगः सामाद्युपायैः अन्यत्र देवताध्या-
 नैव । योगः संक्रमनोपायध्यान सङ्कतियुक्तिमित्यमरः । मण्डलानि स्व-
 परराष्ट्राणि साकेन्द्रादि देवतायतनानि च अधितिष्ठता अतिक्रमता
 नरेन्द्रेण राज्ञा विपर्वदेन च । नरेन्द्रेणार्तिजे राशि विपर्वदे च कथ्यत
 इति विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुचेन निपाद्या, एवञ्च
 प्रज्ञताप्रज्ञतविषयः श्रेयः । उपमैवेति केचित् ॥ ८८ ॥

७२ प्रमोक्षादायतः आभीयत्येव तावेव प्रमुशक्तेर्धूलिमित्युक्तमन्वये
 धनमिति । करोति । उत्तुष्टोमहोद्यतः प्रज्ञा यत्नं मन्त्रशक्तिरेव दृढप्रधानं
 मत्तं तस्य सः एताह एव पादपः करोत्यं यतिना

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्द्वंशस्ये वेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्हृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ६० ॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दाश्च विहायसः ॥ ६१ ॥

यातव्यपाणिं ग्रहादिमालायामधिकद्युतिः ।

प्रवेशं वीभीषां हजपात्रां च । पविहस्तांश्वरः वराहस्यपरः । प्रयोय-
मो दृष्टतराम् । रश्मिर्हृन्वादेरिति रेखादेशः । प्रभुयक्तिं तेजोविशेषम् ।
य प्रतापः प्रतापययने सः कोपदण्डजनमित्यपरः । फलति प्रसृतदत्तार्थः ।
फलतिपत्तो मन्त्रदुर्लभकणोक्ताहः स्नात् विपरीतस्तु द्विदमूषोष्ठश्च
मुपगोति भावः । रूपकामहारः ॥ ८६ ॥

विद्वन्शरिषस्तु विद्वन्मपि विषेयं स्नादिति त्रयेणाह । अमलत्वा-
त्तत्रे स्नादाधिकत्वादतएव प्रधानता ग्राह्यताभिन्नत्वादमलत्वात्तदुच्चै-
कारताम् प्रधानतामायक स्वरत्वाच्च वंशस्य वंशनीयस्वरस्य इतरे
स्वरा नीषागनादियद्वा इव । अयम आश्रयत्वाद्द्वंशस्य वंशस्तत्कात्
निहितः स्वर उच्यते तस्य स्वरस्वेतराः पट्टजादयः विजिगीषोर्हृपतयः
अन्ये मण्डननदिरिति नीराजानः परिवारतां दीपतां प्रयान्ति तत्कार्यं
मेव हापदनीयर्थाः । तत्कादिमन्त्र चर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अमीति । विद्वन् अनारभमाणस्य अयमविद्विच्छुर्गणपतास्तामि
विभोः प्रभोः आश्रयस्य च परैरन्यैर्न्यवतिभिः दक्षभेषादिभिर्न्यवति-
दिताः कर्मादिताः जनितःपायाः प्रयोजनानि विहायवः वाक्कादस्य
यद्-इव दन्तां विरेन्दतां कारयता इत्यर्थः व्रजन्ति । यन्मोहि-
रात्रा अर्थः उदासीन एव वादस्तु अयमहिम्नैव कार्यदेयं व्याप्नुवन्
यद्वापि हर्षादिनापि लब्धोदतां नयतोत्तमैः । तुल्यस्तादृशित्वेन्द्रादि-
कोटिदारास्तु तनुमिति वैजयन्ती ॥ ८१ ॥

यातव्येति । विद्वन् एवार्थः दक्षप्रयोजनं इत्येव दन्तुः एव तय

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ८२ ॥

षाड्मुख्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थासूनि बलवन्ति च ॥ ८३ ॥

स्थाने शमवतां शक्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

प्रोताया एकार्थोदाभिलाषिण्यामिवये । प्रपूर्वादेजः कर्मणि क्तः ।
 शक्तिस्त्वपीक्षादिना सम्यगरणम् । यातव्येऽभि वेद्ययितव्यः व्यतिः शार्थि-
 गृह्णातीति शार्थिष्याहः । प्रकृतुधात्री । कर्मण्यन् । ताशब्दे वेदान्ते
 पञ्चैकाः पञ्क्तिः स्थिताः तदत्र भाष्यारत्नसार्थका तस्यामधिवद्ध्यति-
 मेकातेजाः नायकः शक्तिरस्येषो जितोपुर्णायकायते मध्यमविरिवाचरति
 स्वयमेव शक्तौ कर्त्रेण वसन्ते इत्यर्थः । तस्माद्विमृश्य कर्त्तव्यमिति भावः ।
 नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमव्यापरीति विदुः । उपमानादाचार इति
 कथं अत्रास्मात्तथाप्येति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा अव्ययानुशास-
 नविरोधात् एकार्थतन्त्रियत्वं त्व इत्येकमभिधानमिति रो धातेन व्याप्यमात्र-
 तन्तुप्रोतायाः प्रोतात्मनिऽकादेव युक्तम् । तद्वत्तात्पर्यार्थोदाहृति-
 मानायामित्यस्यापि रूपकमेव । तदनु प्रायिता येयमुपमेयद्वारादिभावेन
 तयोः सद्वदः ॥ ८२ ॥

अथ विष्टव्यकरणप्रकारमाह । षाड्मुख्यमिति । शक्तिं प्रभाषादित्यं
 कर्त्तव्यमेव इति शक्त्यपेक्षः सन् युक्तः । शक्तिर्बले प्रभाषादिति
 विदुः । प्रकृत्याह षाड्मुख्यं सन्निधिरिति प्रकृत्युक्तम् । चातुर्वर्ती-
 दित्याम् साधे व्यङ्ग्यः । तदेव रसायनकीचपविशेषमुपयुञ्जीत धीरेण
 रसायनं शिष्टैरपि कस्यापि विदोष इति विदुः । एवं सम्यगप्रयोज-
 रङ्गानि रसायनोनि नाश्यापि च स्यादूनि निरराणि कानामरसमाधी-
 र्णते । अत्राजिप्स्यतेति शत्रुः । बलवन्ति च पर दीक्षासमाप्ति च भव-
 ति । त्रिरपरम्यरितद्वयम् ॥ ८३ ॥

अने इति । विदुः व्याप्ते दन्तविरुद्धे सम्यक्तां समापता रङ्गिनां

अथवावेत्तमारम्भोनिदानं चयसम्पदः ॥ ८४ ॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ८५ ॥

मा वेदि यदसावेकोजितव्यश्चेदिराडिति ।

संप्राप्तिनां राशं शरीरिणां च यत्तदा प्रमाणाद्यनुपादेयं त्वेन च व्यायामे व्यापारे धातुशब्दप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः इतिरूपचयः राशश्च शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह । अथवावेत्तं यत्तद्विपक्षमेव । यथावाहास्यत्यज्यो भावे गन्धमासः । आरम्भो व्यायामः चयसम्पदोऽत्यनहानेनिदानं आदिकारणं यत्प्रानामिति भावः । तत्कादृशाक्षमं यथावेत्तं सन्दर्भमर्थेयस्वरमिति भावः । यत्तद्विपक्षमपि चिद्वत्त्वात् यदयतिभूतोस्तुना वस्तुध्वनिः । अतोद्वयानामपि नाशौमस्यश्च गम्यते इति चक्षेपः ॥ ८४ ॥

पठितमाह । तदिति । तत्तत्कादयत्तत्प्रार्थार्यत्वात्तं चेदीनामी-
शितारं यिसुपात्तं भवान् चारमंज भावकन्धसः । अन्त्यतेर्भाडि चुट्
अनुदात्तत्वावेवागमः । कुतो यदैद्यः उदात्तः स्वरान् अनुदात्तानिवा-
रीनेकपदे एकस्मिन्पदव्याप्तिं सुप्तिष्ठत यद्यप्येव निहन्ति हिगन्ति नीचैः
करोति च अतिशूरत्वात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषावच्छास्तेति
भावः ॥ ८५ ॥

न चायमेकाकी किं न करिष्यतीति मनव्यमित्याह । मानेदीति
यस्य चेदिराट् एकः एकाकी अतोलेतव्यः सुजय इति मा वेदि मा
रायि । वेत्तेः कर्षावि भाडि चुट् । यद्यप्यात्वे चेदिराट् राश-
चक्षुः यत्तदा राशो यत्तदेति वा राज यत्तदा अयरोगोरोगाद्या-
भिरा महीभता समूहः समष्टिरुपः । तथाह दग्धः । अनेकरोगा-
नुगतो पञ्जरीगुग्गुलः । राजयत्तदा अयः शोशोरोगरादिति च स्मृतं
नमसादी हिजानां च राशोऽभूद्यदयं उरा । यत्तदा राजा च यत्तदा च

राजयज्ञो व रोगाणां समूहस्य महीभृताम् ॥८६॥

सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परमोदनः ।

कार्मुकेणैव शुणिना वाणसन्धानमेप्यति ॥८७॥

ये चान्ये कालयवनशस्त्ररुक्मिद्रुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्ये नं प्रदोषमनुयायिनः ॥८८॥

उपजायः कृतस्तेन तानाक्रोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयिताल्पोऽपि साम्रीने धानिबानिलाः ॥८९॥

राजयज्ञाः ततोऽपि इति । अतो दुर्जेय इति भावः । एतेन विराट्
नित्यवृत्ती सुदभोदमभोजन इति विरक्तम् ॥ ८६ ॥

अथास्य सर्वराजसमस्तानेव हाभ्यां व्याचष्टे । सम्पादितेति
सम्पादितं फलं लाभो वाचायं च यत्नम् । फलं लाभमवाप्तयोरिति
भावः । सपक्षः सप्तहस्त्यादिपतयुतस्य परेशान्मोदकः प्रवृत्तिदारणः
शूणोवाणसुरः शरसः । शुणिना शौचादिपुण्यं वा अभिषेकं च तेन
चैद्येन कर्मणे प्रथमतीति कार्मुकम् । रुक्मिद्रुमादयः । तेनैव सन्धानं
सन्निभेति अतो नैवाकीति भावः । आशुपुष्पा स्तेनो वा मतमेदागु
॥ ८७ ॥

ये चेति । ये चान्ये कालयवनशस्त्ररुक्मिद्रुमादयो राजान सप्त-
स्वभावाः ततोऽपि राजाणां अतएव तेऽपि प्रदोषं मूढे दोषम् । प्रदोषो दुष्ट-
तायां यावति वैनयनी । ताम्रमेरेन चैद्येन वायिन अनुयायिनि
उदय्यादिति भावः । न विप्यति मध्यादय इति विनिर्भरिष्यर्थे
यकेनोर्भिरस्य दाधमर्ष्ययोरिति च्छेप्रतिषेधात् द्वितीया । यथा ध्यानं
जनीयुषमनुयाति यद्वत् इति वस्तुना अलङ्कारधनिः ॥ ८८ ॥

मनु याचादयोऽस्माभिः कतव्यतया इदानीम विराध्यन्तीत्यत
प्राह । चरेति । तेन चैद्येन कतोऽस्योऽपि उपजायो मोदः । मोदो

वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
 सम्भूयाश्चोधिभ्येति महानद्या नगापगा ॥१००॥
 तस्य मित्राण्यमित्रास्तो ये च येचोभये नृपाः ।
 अभियुक्तन्वयैर्नन्ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥
 मखविघ्नाय सकलमित्यमुल्याय राजकम् ।

पतापविद्यमर । त्वयाहापमस्तानुवासादीन् कनित्वा चानीनेषामि-
 म्यनमीर । काष्ठं दारिद्र्यं स्वेष्वेव दामनेषु समित् स्त्रियामित्यमर ।
 आपु दीपयिता उद्य मज्जन्त्यस्यति दीपेष्वात्मानुदत् । चान्वैरा-
 म हिता आपदि मति रस्त्व मयो गिच्छन्तीति भाव ॥ ८८ ॥

तत विमलकाङ् । इहदिनि । इहव्याहायो महासहायवान्
 चोदीयान् कुङ्करोऽपि । स्तूपदूरेत्यादिना यथादिपरलोपः पूर्व
 गुरुच । कार्यव्याप्त्यं पारङ्गच्छति । तथा हि यथा समुद्र व्यापम् ।
 तस्य समुद्र इत्यम् । तेन चोदीयानां नगापगा गिरिमदो मन्त्रो-
 नद्या गङ्गादिभ्यः सम्भूतं मित्रित्वा चोधिभ्येति । कुङ्करोऽप्येव
 तादृक् महावीर्यं दान् किमुक्तञ्च इत्यवि शठार्थ । निवेष्टेय सामा-
 न्यामर्तमद्वयोऽपीत्यन्त्यास ॥ १०० ॥

द्विष्ट न केवलं चोदीयानां मित्रित्वोपाधिदोऽनर्कवर इत्याह
 ततोऽपि हृदये । च तथा चैवम्य मित्राणि यथा ये च ते तराङ्गिमा-
 नद्या ते उमदे त्वयाविदुक्तमभियातमेव चैव गन्तारो रनिष्पन्न । गमे
 चर्तंति मुद । यतः परे उक्तमव्यतिरिक्ताया मित्राणि तस्यामि-
 त्वापेक्षः तां गन्तार ॥ १०१ ॥

तत विमलकाङ् । मध्येति । एतन्मतेन प्रचारेण । इदमप्यु रिति
 पञ्चमः । यच्च विघ्नाय मखविघ्नाय इत्येव राजकं राज कम् ।
 चोदीयानां कुम् । उल्याय चोभयित्वा इत्येव इति धेदे यथातदे

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजोविवक्षते ॥ १०३ ॥

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यस्मिं सिन्धवो नगनिम्बगाः ॥ १०४ ॥

चिरादपि बलात्कारोवलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

अजातघ्नोर्दुर्धिरिहस्य त्वया प्रथमेनारिणा जात मजनि । मउ + के
भावे त ॥ १०१ ॥

अस्तु सोऽपि शत्रु, कोदोऽन्तर्भावः । सम्भाव्येति । बन्धुरेण बान्धव
स धर्मराज सतिभरस्य सप्त स्कन्धोदयस्य सप्त त्वां सहाय सम्भाव्यामिच्छाम्य
अध्वरस्य धुरध्वरधुरां । अहं प्ररिखादिना समागतोऽहं प्रसूय ।
समागतानां प्रकृति विद्वत्प्रातस्तुदये पररहितस्ये टाप् । विरहते
दोदुषिच्छति । वदते स्मरितेन वसन्तारहद् । तथाहि विरोधे
निश्चायगतोऽयम्, द्रोहश्च स्वाभाविकि भावः ॥ १०१ ॥

ननु प्रतिश्रुत्याकरणे दोष प्राप्तेः परिहारे तु कोदोप इत्यत आह ।
महात्मान इति । महात्मनो भजमानान् परस्पातान् रिपून् अनुगृह्णन्ति
किमुत बन्धुनिति भावः । अर्थात्तरक्ष्यस्यति । विरहोऽप्यहं स मान
एक परिगोषा तां सपत्नी । नित्यं सयत्नप्रादिभिरिति लोप् नकारश्च ।
नगनिम्बगा निरिनिर्कीरिणी यस्मि प्रापयन्ति कस्योभाष्यं ताभ्य प्रप
यन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति भावः ॥ १०४ ॥

तर्हि बन्धुवेद्यायाश्च पञ्चाशद्वर्षेणार्धमाजर्षवेवमित्यत
आह । चिरादेति । अस्मिन् अयं वसन्तोऽप्यरिषु रिप्वे बलात्कारो-
दण्डं चिराच्चिरकालेनापि कटोभा भूदिति भावः सिद्धये वरस्यद्वार-
विद्धये भवतीति येन । अस्मिन् अयं वसन्तोऽप्यहं नता विपरीता-
वैवदमस्यं प्रापिता इत्यर्थः । अर्थमवधत्, सेतोरहोरतवां सोपपत्ति

छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सहृदोविमनीकृताः ॥ १०५ ॥
 मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।
 पुरोडाशभुजोमिष्टमिष्टङ्कत्तु मलन्तराम् ॥ १०६ ॥
 अमृतं नाम यत्सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

विप्रशयउत्तरी यस्तु क्षातिशारः । शोभनं हृदयं येषां ते सहृदो-
 मित्वमिति । सहृदुर्हृदा मित्वा मिलयोरिति मितः । छन्दसादि-
 प्रायसानुवृत्त्या वित्तानुरोधेनापि दुःसाध्या व्याज्जिह्विदमयस्या
 इत्यर्थः । अभिप्रायश्छन्दसायव इत्यमरः । यन्मै शत्रुदेष्टुमेनापि वयो-
 भवति मित्वं वैमनस्ये न साम्नायोगि भावः ॥ १०५ ॥

ननु सहृदकायां कुराक्यं बधोय इत्यत्राह । मन्दमे इति ।
 न हिमान्देशानामोतवेऽरिवधः श्रेयान् प्रमत्तराः । प्रमत्तस्य न इति
 आदेयः । इति मन्यते चेत् तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनां अतएव
 नाकिनामिष्टमभीष्टमिति कर्तुं । इत्येः कर्मणि णः । इत्वं इति याग
 इति यागः । यज्ञेभ्यो णः वबिष्मपीत्यादिना दध्यसारणम् । अमलस्य-
 मनिर्गन्धम् । अमलयासरणप्रत्ययं चाप्या गमय । शत्रुवधादिनिप्रिय-
 क्तो याग एव नाकिनां भुजुदिदत्तु वधस्य कुराक्यादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथापि यमृतादिनामोषां देशानां किमेभिः पितृभक्त्यः प्रलोभनेरत
 आह । अमृतमिति । अमृतं नाम सन्तोमिहानः मनसा एव जिह्वा देवं
 तेन मन्यजिह्वेयमिति । मन्त्रजिह्वः मन्त्रजिह्वः सुजिह्वोहृदयगहन
 इति वैतयनी । यत्पुरोडाशादिर्हं जुह्वति तदेवेति श्रेयः यस्तदोर्भि-
 त्तममयान् । मन्दर एव सुजीयमन दण्डः । सुधध्वान्मेत्यादिना-
 दित्यर्थे निगतनाम् पिष्टम् । तेन सुभित्तस्य पदितस्य अमोधेर्ध्वना
 दोर्ध्वः पदङ्कार एव । अमिषमन्त्रेणा अतस्तत्त्यादिना मिति यतः स्तोत्रि-
 कानां यतो कृतमेतन्मृतमिति भावः । वायवार्ध्वोर्ध्वोर्ध्वमेतन्मृतादाभ्यां-
 नेदं वायवनिर्गन्धकारः ॥ १०७ ॥

शोभैव मन्दरचुम्बचुम्बितासोधिर्वर्षना ॥ १०७ ॥

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यच्चया ।

प्रतीक्ष्यन्तप्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्नुदावुडिः कर्म्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोऽप्य वागेका वा मिमनस्ततः ॥ १०९ ॥

स्वयङ्कृत प्रसादस्य तस्याहोभानुमानिव ।

समयावधिमप्राप्यनान्तायालभ्यवानपि ॥ ११० ॥

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रविधयः पदम् ।

विदाङ्कर्वन्तु महत्फलं विद्विपदम्भसः ॥ १११ ॥

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिष्ठास्त्रिवन्धना ।

अगस्त्यादाते चैद्यवध इवाह । अथविधिः । अत्रिच अङ्को भा-
नुमानि सयं कृतः प्रसादोऽनुपपन्नः । प्रकाशय यस्य तस्य चैद्यस्थानाय
वपयारवि नियतकालावमानं अप्राप्य भवानपि भक्तं शक्नो न तथा च
हृष्यामर्षोर्तिरेकान्धस्य किञ्चित् फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥

तर्हि विमलमुपेक्षा एव भेद्याह । कालेति । किन्तु एव विदः
कार्यं प्रा- विधिदात्र प्रविधीयन्त इति मन्त्रिधयो गूढ चारित्यः । मन्त्रि-
धिर्गूढरूप इति । इत्याहुयः । तत्तन्मन्त्रिभिरिति तीर्थानि मन्त्राद्यादाद-
प्रस्थानानि लज्जाभारत । योमौ जनागारे च मन्त्राद्यादादमस्तपि ।
पुराणेनो तथा काले तीर्थं स्यादिति इत्याहुयः । तेजसः पदं स्यात्
पादप्रवेष्टं च ह्यग्रा मङ्गलानुपपन्नगाहना पुत्रस्य च विद्विधन्तु गन्तुरेवाम्भ-
तस्य तत्त्वं अद्वयं प्रसादवित् यावन् । अथः स्रष्टव्योरक्षी तवमिच्छ-
मः । विदां कर्तुन्तु विदन्तु । विदं प्राप्ते मोक्ष । विदा कर्तुन्मिच्छन्त्य
तस्याभिधिः । विद्वत्पदा कल्पयन्मन्त्रः । अथान् २१ शक्नोः कर्तु-
र्दस्य उपदेशान्नु प्राप्नोतः प्रविधयः परीक्ष्य इत्यर्थः । विद्वत्परास्त्रि-
वन्धनम् ॥ १११ ॥

आगस्त्यं चैतद्विद्याह । अनुदिति । उक्तं न उक्त्याहो निति
मन्त्रादिना पदव्यासः पदवद मन्त्रेणोऽपि अन्य मन्त्रागारं न यावन् स
नानि दसां न अनुक्तं पदव्यासा निति पुनश्च सर्व मन्त्रादरेणैः ।
अनन्तरानुपपन्न पदव्यासा अद्वयं २१ शक्नोः कर्तु-
र्दस्य उपदेशान्नु प्राप्नोतः प्रविधयः परीक्ष्य इत्यर्थः ।

शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशा ॥११२॥
अज्ञातदोषैर्दोषत्रैरुद्धृष्योभयवेतनैः ।

इत्यादिरेव सर्वाण्यप्रतिपादकोन्यायो वृत्तिव्याख्यानपञ्चविधेण यस्यां
सा तथोक्ता तथा सती यत्रार्थे जलनया शोभना वृत्तिर्भूत्वामात्रा-
दोनामाजोरिका यस्यां सा बहुवृत्तिः कथञ्चन सती वृत्तिः कागिताक्ष
कृष्ण व्याख्यान पञ्चविधेण यस्यां सा । वृत्तिर्पञ्चजोवनयोरिति
वैजयन्ती । सन्नि निम्बनामि अतुलीयादीनां निशेष तेषु दत्तानि
गोकिरणव दिशाश्रित पारितोषिकदानानि यस्यां सा, एतच्च दत्ता
भूमिनिम्बनक्षेत्रगतवृक्ष व्याख्यानो पिताशरायां ब्रूयन् । अथ
वैजयन्तं भोग्य पत्न्योदयां सा एव भूनामि राजनीति, राजवृत्तिः
प्रागतः स्वयः आरोयसा । सा अपस्तम्भा चेत् । यत्रार्थे मन्त्रः
सद्योदरत उच्चात इति इन्द्रायुधः । अथव वृत्तिमानः पक्षयः
यास्वार्थसमर्थक उग्रोदत सन्दर्भ पत्न्योदयाः सा अपस्तम्भा सन्दर्भः
वाकरण विद्ये । नोभाति न शोभते तस्याचारप्रोपक्षमापक्षकं तद्वृत्तस्य
रत्नोदयमादत्तादिति शारः । अथवापस्तम्भेन जलवाहकद्रव्योरेव
विद्यतावृत्तक्षेपः बहुवृत्तिः अथवापस्तम्भेन कष्टसाधनमपि फलद्वयदर्श-
नेन । अतस्तु त्वपदव्याप्तिस्तत्र त्वमयस्यवातुमय क्षेपः । शब्दविद्येति
श्रुतिरसां व्यक्तेषु तयोः सापेक्षवाक्यद्वयः ॥ ११२ ॥

न नीलश्वारसुखेन वृत्तान्तज्ञानमपि ॥ उपजापच कर्तव्य इत्याह ।
प्रजातेति विज्ञातज्ञातदोषैः परैरज्ञातसकर्मभिर्दोषैः स्वयं परमार्थं
पमिञ्चकानि भेदायाधे प्रकटितानि यासमानि तदभावे दारिद्र्याव-
शि कूटलिखितानि वेदानैः उभय वेतनैः उभयत्र भेदो सामिति
व वेतनं भवतिर्गणं ते, उभय वीविकायाद्विनिः भेदानगरास्यैरै-
रित्यर्थः । अतयोदयं वेतनमित्यमरः । ज्ञोः बहुवचनः समवाय-
मवयानि इति साधनश्रिकाः बहुवृत्त्यां अविवादः । समवायान् उप-
गोति टक् । उद्धृत्य द्विपमेते दत्तवृत्ता, अस्याभिरेण विविताये

भेदाः शत्रोरभिव्यक्तशसनैः सामवायिकाः ॥११३॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरोमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यक्रान्त्युपायचरैः कार्यानि चरैस्तव ॥११४॥

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिस्त्ववति तन्वति ।

वैरायितारस्तरजाः स्वयंभत्सरिणः परे ॥११५॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये

सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

सङ्गीतानि रत्नैर्देवयिवा भेदाः विवृणीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवासीति । कियुः कपायचरैः कार्यवाधनकृत्यैः ॥। कुरन्तीति
चरैर्भुङ्गानिभिः । पञ्चदश । इत्याद्यानि स्वदा कर्तृकप्रयोजनानि
राजन्य ना मङ्गलः राजन्यज्ञानि । गोत्रोद्येयादिना बुद्धिः । अजात-
शत्रोरिनाभाजातशात्रवीं इति । इन्द्रप्रत्युपेयिवांसि प्राप्नुवन्ति । उपे-
यिवा । विवादिना मङ्गलप्रयोजनानिनातः । कर्तारः करिष्यन्ते । इन्द्रः
कर्माणि कुरु । इन्द्रप्रत्येकाकारं मङ्गलार्थं श्रियति तदभ्यस्त्याज्याज्जेन
सहवैराग्यमन्त्रिभिः गृहं मन्त्रिण तत्र कर्म ज्ञेयमित्युक्तमर्थः ॥११३॥

यस्य तत्राध्वरकर्माणि कौमुदीकारात् इत्याद्युक्तं तस्मै न मङ्गलप्रय-
ोजनं मङ्गलमिति । मन्त्रिणैर्भवि । पाण्डोः सुते मुर्धिवरे भवति पृथगे-
र्त्तुः कर्मिणः दया तदा भक्तिं तन्वति मति तरवारपता मङ्ग-
रिणो हे वनः परे दयाः अयमेव वैरायितारः वैरं कर्तारः इन्द्रैर-
भ्यर्चयेत् इति मङ्गलः कर्तारि कुरु ॥ ११४ ॥

विदोऽपि इति वैरायितारो ज्ञेयाश्च । मरति । वे इन्द्र विपक्ष-
मध्ये इत्युक्त्येव इन्द्रं संवृद्धियुजोऽपि चैत्येन कर्तृकप्रयोजनता अपि ।
इन्द्रविपक्षेतिना द्विष्टः । वे इन्द्रोराजातः आभ्यर्चितः आभिः समवेदिनः
मः सैर्भुङ्गः मन्त्रिणैर्भुङ्गः पाण्डोराजः । यः केव कर्तारिणैर्भुङ्गः-

वलि पुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

सहजचापलदोषसमुद्भूत

स्थलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तव दुरासदवीर्यविभावसौ

शलभतां जलभतामसहृद्गणः ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थामौहवीं वाचमेना

मनुगतनयमार्गामर्गानां दुर्नयस्य ।

तत्र जा हृत्त्वमरः । अन्वपुष्टैः परध्वनैरिवाचिरेण सद्योऽस्मात् विमल-

ध्यात् । अन्यारादिकलान्धवज्रस्यार्थं परत्वात्पृथगदिप्रयोजनं त्रिपदं नो

यम्भाविता पृथग्विध्यते । भावे लुट् । चिप्सश्चि इति । तेष्वपि

केचिदस्माभिः पक्षे चलो ह्यर्थः । श्रीपञ्चदशिकं पक्षम् ॥ ११६ ॥

सहृद्गणं निगमयत्तापि प्रमुहुर्योः । सहजोतिः । सहजं स्थावरीति

शपथं दुर्बलीतत्वं च नयन्यतत्वं च । चपलः पारदे शीघ्रे दुर्बलीतिः नय-

स्मिन् इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण सहजतो ह्यप्रः पक्षः सहजो गच्छ ।

पक्षः पार्थ गच्छाध्यवसायवर्त्मनिति वैजयन्ती । चलितोऽन्वितो-

दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः सचक्षुःश्रवणः शत्रुवर्माः तव दुरासदवीर्यविभा-

वसौ दुर्बलपक्षेऽप्युक्तौ । वीर्यं शत्रुं प्रभावे च तेजस्याप्यर्थो रश्चि ।

स्वर्ग्यं वज्रो विभावसू इति विश्वामरी । शलभतां पक्षत्वम् । समौ

पक्षश्च शलभाश्लमरः । भावे तत् । सभवां गच्छतः । रूपकावधारः ।

इति विश्वामरी पक्षम् ॥ ११७ ॥

इतीति । सहृद्गणः इयं विशकलितार्थं निवेष्टितार्थं अनुगत

नयमार्गः । नोतिमार्गास्तुल्यार्थो दुर्नयस्य शलभद्वारादुक्त्यर्थः । चपलं च

निवारयित्वा इति वैजयन्त्यं रूपकावधारः । तद्विष्णवेऽर्थं च न वेत्तमरः ।

जनितमुदमुदस्यादुच्चकैरुच्छितोरः

स्थलनियतनिषस्मश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अतएव जनितसदं हरेः कृतानन्दां उच्छिते उच्यते उरःस्थले नियतं
निषस्मया अविधानमात्रिनया चिदा श्रुतां नाम्नायति अन्तगुप्तिः
उद्वेग्ये कर्मोद्वेगो एतां पृथ्वींतां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् ।
मायायां वदवसन्न इति कृतः । उच्चैरेवोचकैरुदतः सन् । अव्ययसर्व-
नाम्नामकम् प्राङ् टेरित्यकम् प्रत्ययः । उदस्यादासनादित्यतवान् ।
उदोऽनूर्ध्वं कर्ष्यणि पश्यन् प्रत्युदाहरणमेव । रूपकाप्रगल्भाद्वारौ ।
आशिनी कृतम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमद्विनायकरिचिते माघकाव्यव्याख्याने शर्वाङ्गमाख्ये
द्वितीय सर्गः ॥ २ ॥

शिशुपालवधे ।

तृतीय सर्गः

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गं

मागस्यमुष्णांशुरिवावतीर्क्षः ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्यमथ प्रतस्ये ॥ १ ॥

जगत्पवित्रैरपि तन्न पादै

स्पृष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्क्षः ।

कौबेरेति । अयोद्धाव्यवधानतरुमेतौ युद्धे अभिनिवेश आ-
पुङ्गवो यस्य हः शान्तबोध इत्यर्थः । अपतय्य सौम्यः प्रवृत्तः अपतय्य
कौबेर्यादिदोषावतत्तत्तायव निवर्त्यः । क्षियया प्र वदिष्यादिना पुं वद्भावः ।
तस्यपास्यागस्त्यस्तेनमागच्छं मार्गं गच्छतीर्क्षः दक्षिणा यमवत इत्यर्थः । उष्णां-
शुरिव स्थितः । अनेन हरेः क्रोधः कार्यं वशादावाप्तमन्त्र सन्निहितो-
न त्वेकान्ततो निवृत्त इति सूचितं हरिः जगत्पूज्यः हरिप्रस्यमिन्द्रप्रस्यं प्रतस्ये
प्रवचाल । इन्द्रोऽप्यभो हरि रिति हलायुध । समवप्रविभ्यः स्य दद्या-
त्तनेपदम् । देवकाभाध्य गन्तव्या कर्मसं प्राप्तकर्तव्यमिति गन्तव्यकर्मत्वम् ।
धर्ममात्रद्वारः । सर्वेऽस्मिन्निन्द्रोपेन्द्रवज्राभिर्नृणावुपजातिवृत्तम् । अपन-
रोदीरितसत्त्वभाजौ पादौ यदीवावुपजातवन्ता इति मन्त्रस्याम् ॥ १ ॥

अथास्य प्रस्थानवद्वाहं वर्धयन्नादौ पतनधारणमाह । जगदिति ।
जगत्पूज्यं तं हरिं अपतय्य जगत्पवित्रैरपि पादै चरन्तः किर-
णैश्च स्पृष्टुं आयुज्यत माहृत । युगेद्वैपादिकात्कर्त्तरि बह्व् । अतः

यतोवृहत्पार्वण चन्द्रचारु
तस्यातपत्रं विभराम्बमूवे ॥ २ ॥

मृत्पालसूवामलमन्तरेण
स्थितश्चलञ्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो

रभूतपूर्वां रुचमन्बुरागो ॥ ३ ॥

चित्राभिरस्योपरि मौलिमाजाम्
भामिर्मखीनामनशीयसीभिः ।

नक्षत्रेः इति शब्दः पार्वणचन्द्रचारु पदेषु चन्द्रसिन्धुपमाङ्गहारः
पातपातुमादय इत्यातपत्रं चमम् । उपोति बोगविभागात् सः । विभ-
रात्रये दधे । भूमः चमर्षि चिद् भोजीभक्षुमिति विहत्सादाद्य-
मयः । आतत्रमार्गार्जितम् इति रवि पादैः अङ्गुलमयकात्वादिकथं ।
चमम् अथ चरेः पादेन चर्मनिवेधादिति भावः ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह । मृत्पालेति । 'मृत्पालसूवामल' विहृत-
मुनिहर्षमिव प्रका । चमनी च ते चामरे च चमदागरे मीजना दिति
भावः । तयोर्द्वयमन्तरेण स्थितः इत्यत्र मध्ये स्थित इत्यर्थः । चमरा-
न्तरेण यद्वा इति निर्दिष्टम् । न हरिरभितः पातुका अभयतः पातिनी
विहृदिभ्युपास्यमाना मय न तपोऽहः । यत्किञ्चिन्नां चेति तद्विद्वत्प्रत्ययः
चर्मोऽदादीनां भावाभ्यामिव च इत्युच्यतेति वपाहः ।
पातुकेति । अन्तरेण द्वयोः पदयोः प्रत्ययः । तस्याम्बुरागोः बहुव्य-
यम्भुर्गो दुर्धमवृत्ताम् । अङ्गुलमेति वपाहः । रुचं चानि भेजे ।
अथ विहृदिना वा चामरार्थः मन्त्रारण्यमाजोक्तो अभितः पातुकविह-
रिहृदिभ्युपास्यमाना मय चमरादिवदीकृता सोमश्रीरवयो-
रेव सन्त्यत इति वपाहः ॥ ३ ॥

अनेकधातुच्छुरितोश्मराशे

गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र

प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप बांल्योचितनीलकण्ठ

पिच्छावचूडाक्षलनामिवोरः ॥ ५ ॥

तमद्गदे मन्दरकूटकोटि

व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

अमाहभिरस्य प्रवापनविधिं वर्णयन् सुकुटधारणमाह । चित्ता-
भिरिति । अस्य हरेरपरि ऊर्ध्वदेये मौलिभागे मौलिभाजां सुकुटग-
तानां मणीनामनखीयसीभिर्भृतीभिरित्यभिरन्वेखवर्णाभिर्भाभिः प्रभाभिः
कलीभिः । स्युः प्रभास्युर्चित्तज्ञा भाण्डपिद्युतिदीपय इत्यमर । वा-
नप्रखे भोगगो इत्यादिगारोयकारे तस्य इति सर्व्वेवाभिति लोपः । अ-
नैवेधाभिर्गैरिकादिभिः च्छुरितानां क्षणितानां अश्रमना मणीनां दार्पि-
कमूहोयस्य तस्य गोवर्द्धनाख्य पर्व्वतस्याकृतिरन्वकारि अनुसृता
तस्मात्प्रादृश्य मभाजीत्यर्थः । पूर्व्वोपमेवम् ॥ ४ ॥

कुण्डले च हते इत्याह । तस्येति । तस्य हरेरपरि उरस्यस्य सुकुटन्या का
चुनकुण्डलाभयो प्रत्युप्तगानां च्छुरितानां गारुत्मतरत्नानां सरकतमणीनामाधा-
दीप्रा उरसि प्रहरन्नेति भावः । बांल्यं शैशवम्, माञ्जल्यादित्यात् व्यञ्ज् ।
तत्रोचितमभ्यस्तं यदीलङ्घयति पिच्छं मयूरवर्द्धम् । अथभ्यस्तोऽप्युचित
न्याये इति यादव । पिच्छवर्द्धं नपुंसके इत्यमर । तेन निर्भि-
तावचूडा भासिता तस्याः कलनाभासोपमस्योपम वा अवापेवेत्युत्प्रेक्षा
यत्नान्यधर्म्मं सत्त्वस्यादन्यदेवोपतर्जितम् । प्रसृते हि भवेत्प्राप्तास्तासु
। उपेक्षा प्रसृत इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

बन्हीयता दीप्तिवितानकेन
चकासयामासतु रत्नसन्ती ॥
निसर्गरक्तैर्वलयान्नद्व
ताम्राक्षरश्मिच्छुरितैर्नखान्
व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो
विक्षोभनाम्नकस्त्रपितैरिवासौ ॥ ७ ॥
तुभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तस्मादेवमिति । तं हरिं बम्बरकूटकोटिव्यावृण्वन् मन्दराक्षसः ।
विचारापनहर्षणं वौ भोक्तव्यमा वाचोबुद्धिना तथा वं ह्येवमा बह्वतरेषु -
प्रियवितरेषादिना बह्वदमन्वेयमिति वं हादेशः । वक्षीयान् दीप्तिवितान-
मयेन प्रभापटयेन चक्षुष्यनो दीपयाने । आम्नीनदौ तुमिति तुभौ-
ययः । चङ्गे केवुरे । केवूर पङ्कजं तस्यो दन्तपरः । चकासयामो-
रतुं योभयाद्बलतः चङ्गे धृतानिजर्दः । चकासो व्यन्नाद्विडि आक-
ल्लोःसो रतुप्रदोः । चकाङ्कवोः प्राप्नोष्याङ्कद भेदेऽप्यभेदोक्तिस्तत्राप्य-
मनोमन्दरकूटकोटिव्यावृण्वन् इति वक्ष्योक्त्या ह्ययोरनित्ययोक्त्याः सङ्गतः ॥ ६ ॥
निसर्गोति । वक्षो हरिर्निसर्गरक्तैः सखाकोटिजतैः विह्व-
वो वटके । वटकेऽप्यभेदोक्तिर्यामिदपरः । तयोरेवमद्वयानां प्रत्युपपत्त्याः
मन्त्रात्मना पट्टाकारां रज्जुभिः हरितैः बम्बरकाद्यापि वृत्तरेहैर-
द्यद्विदयोः बम्बोरिदोर्मेव विदारणेन जाता का चक्षुश्च तथा चक्षितैः
विह्वैरिव स्विन्नरिजुभ्यो वा स्फातेर्यन्मातुः क्षतिं ह्येवमादिना पुना-
न्तः । विसां वृष्यः । नक्षत्रैर्व्यद्योतत । वटके च धृतानिजर्दः ॥ ७ ॥
वक्षारिति । तस्मादप्यर्थं वाच्यते चापडिते दन्तपते ।

तेनोपमीयेत तमालनील

मामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे

र्द्धध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तदङ्गो

साक्षादिवाल्लभ्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घवसास्येन भौक्तिकहारौ यस्मिन् तदस्य हरेर्वचः आकाशगङ्गायाः
पयसः उभौ प्रवाहौ ध्योन्नि यदि पृथक् घतेतां प्रवहेता चेत् । सन्धा-
वनायौ सिद्धौ । तेन ध्योन्नोपमीयेत समीक्रियेत वासोप्रमाणं किञ्चि-
त्सिद्धास इति भावः । उक्ताहारं धृतवानित्यर्थः । यत्र ध्योन्नो गङ्गा-
प्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सन्धावनायाः सम्बन्धकवशादतिशयोक्तिः । तदेतत्
पुष्पं प्रवालोपहितं यदि सादित्याद्युदाहृत्यपिङ्गारं सर्वस्वकारः
सहीवकारः ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिताः आशा येन सः दिगन्त-
विश्रान्ततेजा इत्यर्थः । पयोधेरम्भसां सारस्य विहारः सारमयः मणिः
समुद्रमन्थगत्यः कौस्तुभाभ्य इत्यर्थः । दध्ने धूमः ध्वजधारणे कर्मणि
सिद्धौ । यत्र मणौ विम्बगतः प्रतिविम्बगतो लोकः वाद्य प्रपद्यः तदङ्गे
तस्य हरेः शरीरे वापात् वक्षिः प्रत्यङ्गेषु पक्षमात्रेण इत्यर्थः । अन्तर्वसन्
अन्तर्गतो लोक इवा लब्धत यत्र मणौ प्रतिगिम्बितो वाद्यप्रलोकः तदङ्ग
एव नैर्दन्त्यादृष्टिः प्रतिफलितः पुलिम्बलोक इवानुसृत इत्युक्तौ ॥ ९ ॥

मणेति । यत्र हरेर्मुक्तामयं सङ्गा प्रचुरम् । तत्रैतत् मणने

अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोद्धर्तुं मुञ्चै
स्त्रिस्तोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
स इन्द्रनीलस्थं वनीलमूर्त्तिं
रराज कञ्चूरपिशङ्गवासाः ।
विस्तृत्वरैरम्बु रुहां रजोभि
र्यमस्वसुश्चित्तवद्वोदमारः ॥ ११ ॥
प्रसाधितस्थस्य मधुक्षिणोऽभू
दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

भयट् । मारमने कटिस्थेऽप्यनुवर्तते इति मारमनात्पत्तिः । लीले वार-
धनं चायं पुंस्तस्यां शृङ्गं लिखित्यमरः । आप्रपदीर्णं आप्रमन्नात्प्रपदं
प्राप्नोतीति खड्गं प्रत्ययः । पादायं प्रपदं पाद इत्यमरः । राम उन्मू-
षाः अङ्गुष्ठेन निष्ठूतं विस्तृतमित्यर्थः । गौणार्थत्वाद् याम्यत्वं यथाह
दण्डी । निष्ठूतोऽङ्गुष्ठं बालादिगोच्यं दृष्टिव्यपाययम् । अति सुन्दर
इत्यर्थं याम्यकणां विगाहत इति । कञ्चूरं कञ्चूरं प्रवाह दृष्टैरक्षरान्वि-
ष्टोत्तमोमन्दादिभ्याः सन्ततधारमपिच्छिन्नं मन्नातमन्ना इव न ति श्लेषानु-
प्रेक्षा ॥ १० ॥

१. उदति । इन्द्रनीलस्थमिव जीवमूर्त्तिः श्लाभाहः । संज्ञितायां
रोतीति रोपलोपः ट्जोषेः पूर्वस्येति दीर्घः । कञ्चूरं हरिताम्रमिव
पिशङ्गं वागोयस्य वः पीताम्बरोदरिः । हरिताम्रं कञ्चूरमिति वै-
जयन्ती । न हरिर्विस्तृतरैः विस्तृतरैः । दण् म दृष्टिमूर्त्तिभ्यः कण् ।
अम्बु रुहां अम्बुवाणम् । रुहः क्षिप् । रजोभिः परागैरिवचित-
वर्तः यमस्वसुदंशुवायाः । भारः परः उदमारः व इव रराज ।
मन्मोदनेत्यादिना ०५

तेनोपमीयेत तमालनील

मामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥ ८ ॥

तेनाभ्रसां सारमयः पयोधे

ह्रस्वे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।

अन्तर्वसन् विम्बगतस्तदङ्गे

साक्षादिवाल्लब्धत यत्र लोकः ॥ ९ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्स दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घत्वसाभ्येन नौक्तिकहारी यस्मिन् तदस्य हरेर्वच आकाशगङ्गाया-
पयस्य चभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि ध्रुवश्च यतेतां प्रवहेतां चेत् । वम्भा-
यनाया लिङ् । तेन व्योम्नोपमीयेत समीक्षयेत नाशोपमानं तिसृ-
त्प्रीत्याम इति भावः । सुक्ताहार उतशान्त्यर्थः । यत्र व्योम्नो गङ्गा-
प्रवाहद्वयावस्थित्येवमिदं वम्भायनाया सम्बन्धक्यभादतिशयोक्तिः । तदेतन्
दुष्यं प्रशस्तीकृतं यदि स्थादित्यद्युदात्तस्थानद्वारं सर्वस्वकार
सदीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन हरेरिषा दीधितिर्दीपिता आशा येन ह्रस्वः दिगन्त-
विशालतेजा इत्यर्थः । पयोधेरभ्रसां सारस्य विहारं सारमयं मणिः,
वसुधामनोत्थं कौसुमाद्य इत्यर्थः । ह्रस्वे ध्रुव इत्यन्वयार्थे कर्मणि
लिङ् । यत्र मणौ विम्बगतं प्रतिविम्बगते शोभं वाद्यं प्रपद्यते तदङ्गे
स्य हरेः । प्रतीरे वाचात् नहि प्रत्ययेन लक्षणात् इत्यर्थः । अन्तर्वसन्
तन्मौलौ लोके इवा लक्ष्यत यत्र मणौ प्रतिविम्बगते वाङ्मनोः तदङ्गे
नौक्तिकहारी प्रतिफलितः पुदिन्यभोक्त इत्यन्वयः इत्युक्तं ॥ ८ ॥
गणोति । यत्र हरेर्मुखादयं सुता उपरम् । तद्वक्तव्यं वचने

अङ्गुष्ठनिष्ठूतमिवोद्धुमुच्चै
 स्त्रिस्तोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
 स इन्द्रनीलस्य वनीलमूर्त्ति
 रराज कञ्चूरपिशङ्ग वासाः ।
 विस्तृत्वरैरम्बु रुहां रजोभि
 र्यमस्वसु श्रितव्रजोद्धारः ॥ ११ ॥
 प्रसाधितस्यस्य मधुद्विषोऽम्भु
 दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

मयट् । धारवने कटिखलेऽवलम्बते इति धारवनादलम्बि । क्लीने धार-
 वने चाप इ'च्छायां धृष्टुं त्रिजिह्वमरः । ध्याप्रपदोऽनं ध्यावमलात्मपदं
 प्राप्नोतीति खण् पत्ययः । पादार्थं प्रपदं पाद इत्यमरः । दाम सक्ता-
 राः यद्गुणेन निरूपितं विन्दत इत्यर्थः । गौणार्थत्वाद् ध्याम्यत्वं यथाह
 टण्डी । निरूपितोद्गोर्णं वानादिगौणं वृत्तिव्यपारयम् । अति सुन्दर
 सन्त्यव ध्याम्यकक्षां विगाहति इति । कञ्चूरं कञ्चूरं प्रगाहं कञ्चूरचक्रतन्त्रि-
 क्षोतसोमन्दाकिन्याः सन्ततधारमविच्छिन्नं गत्यातयन्त इति स्तोत्रु-
 प्रेक्षा ॥ १० ॥

५ इति । इन्द्रनीलस्यस्य वनीलमूर्त्तिः श्यामाङ्गः । वङ्गितायां
 रोरेति रेफलोपः टलोपैः पूर्वस्थेति दीर्घः । कञ्चूरं हरितालमिव
 पिशङ्गं वाशेयस्य वः पीताम्बरोद्धारः । हरितालन्त कञ्चूरमिति वै-
 जयन्ती । व हरिर्विस्तृत्वरैः विष्टमरैः । इण् न चजिमर्त्तिभ्यः करप् ।
 अम्बुरुहां अम्बुजानाम् । रुहेः कृप् । रजोभिः परागैश्चिलचिल-
 वर्णैः यमस्यहृदयनायाः उदकस्य भारः पूरः उदधारः व इव रराज ।
 मन्मोदनेत्यादिना उदकस्योदादेयः ॥ ११ ॥

न नीतमन्येन नतिङ्गदाचित्
 कर्त्तान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।
 विधेयनस्याभवदान्तिकस्थं
 शार्ङ्गं न्यनुमित्रमिव द्रढीयः ॥ २० ॥
 प्रवृद्धमन्द्रास्तुदधीरनादः
 कृष्णासवाभ्यर्त्ताचरैकहंसः ।
 मन्दानिलापूरकृतन्दधानो
 निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

न नीतमिति । अन्येन पुद्गलान्देव नविमार्त्तर्षं भेदेन स्वातकूलं
 न नीतं न प्रापितं क्रियासु रत्नकर्त्तुं हिताहितं तन्त्येव न कर्त्ता-
 न्तकं कर्त्तुमोचरं प्राप्तोशुभोभीर्त्ता आप्रगार्त्तर्षं यस्त न विधेयं क्रियासु
 तस्यं द्रढीयः दृढतरं योद्धा सहतर मिति वायत् मृदुस्त ईकारः शार्ङ्ग-
 नाम धनुः मिलमिवास्त हरेरन्तिकस्थं वक्षिहितमभवत् ॥ २० ॥

प्रवृद्धेति । विद्यं रातीति धीरोमनोद्धरः मन्द्रो गम्भीरोऽस्तुदस्त
 मेघस्त्रेव धीरस्य नादः प्रवृद्धीयेन सः प्रवृद्धमन्द्रास्तुदधीरनाद इत्युच्यते ।
 कृष्ण एवार्त्तर्षः सस्रस्तस्त्राभ्यर्त्ताचरोऽन्तिकचरः । उपकृतान्तिकाभ्यर्त्त
 त्वमरः । स चाकावेकहंसश्चेति त्रिष्टपरावृत्तिरूपकम् । मन्दानिल-
 प्रापूर व्यापूरत्यन्तेन कृतं अनिता निध्वानन्दधानः अमरभ्रातेऽपि न-
 द्मनादत प्रवेष्टादेव भ्रमतीति पाटवादतिशयोक्तिः । ध्वजबन्धनेऽपि न-
 वन्तकथनात् । पाञ्चजन्यं नाम कश्चिदक्षरसंज्ञाभाषः पाञ्चजन्योऽस्य यज्ञः ।
 हिन्दवः यज्ञसनेभ्यश्च यज्ञवर्जिते आप्रकृत्यः । अश्रूयत, अश्रूयते च
 पाञ्चजन्योऽपि वक्षिहितोऽमूदित्यर्थः । योश्च अश्रूये पुष्पाण्यप्रापन्ते द-
 णदि वक्षर्त्तर्षोरोभेदोपचारात् पाञ्चजन्यस्य श्रवणोक्तिः ॥ २१ ॥

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धे
 स्वर्वासु दिष्टप्रतिषिद्धमार्गम् ।
 महारथः पुण्यरथं रथाङ्गी
 क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरुढः ॥ २२ ॥
 श्वजाग्रधामा ददृशेऽय शौरे
 स्सङ्क्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु ।
 फणावतस्तासयितुं रसाया
 स्तलं विविचित्रिव यन्नगारिः ॥ २३ ॥

रराजेति । मङ्गान् रदो दस्य व मङ्गारयोरादिषु गियेयः । अ
 त्नामं वारविं च नान् रदन् युद्धेयुः सो नरः । व मङ्गारय वद
 द्यादित्वाङ्गोति कोविदा इति । रपाङ्गुलमस्यास्योति रपाङ्गो हरि
 इति विद्मः इत्यादये वदस्यात्वात् । इयः शार्ङ्गवाधक इति शास्त्रा
 इति भावः । वयं तु दिगन्तन्निविष्टमार्गं अनिनिष्ठ गजगमिद्वयं अधि
 गतमभ्युत्थितं दृष्ट्वात् । इयोहसोभैयमया दिनय चतुर्थाङ्गः इयं
 दिग्द्वारकासीति द्याव्यादिति भावः । विप्रं विप्रगाविनं अन्तर्ग विप्र
 नामकम् । विप्रं वादिदिनेय इत्येति शास्त्रात् । इत्येत्यं श्रीहा-
 रयन् । अथो इत्येत्यं श्रीहायानं न वयराय यदिद्वयः । अत्रिद्वय-
 वन् इत्येत्य इति नं इत्येत्यमविद्वयः इत्येत्यवयवतः दद्यान्वयवन्
 इति रराज ॥ २२ ॥

[illegible]

यियासतस्तस्य महीधरन्ध

मिदापटीयान् पटहप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवौघः

शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥

यतः स भर्ता जगतां जगाम

धर्त्ता धरित्वाः फणिना ततोऽधः ।

मन्त्राहटः मन्त्रादेशः । दह्यते दहः । योऽपि सविहितो भूदित्यर्थः । २२ ।

यियासत इति । यासनिष्कृतो यियासतः । यातेः कृत्वाहटः मन्त्रादेशः । तस्य हरेः सम्बन्धो महीधरन्धीति महीधरा धर्यता । मूत्रविभुगादित्वात् इति वामनः । महीधरादयो मूत्रविभुजादि दर्पनादिति । तेषां रत्नाणि विष्टानि तेषां मिदा भेदनम् । भिद्विदादिभ्योऽह् । तस्यां पटीयान् समर्थतरः पटहप्रणादश्चानुसरोपः महार्णव-सौवः कस्यस्य प्रवाहः अन्यानि लङानि जलान्तराणीव । सुपुष्टयेति समाधः । अन्यान् शब्दान् शब्दान्तराणि । पुष्पेक्षमात्र । अन्तरयाञ्चकार अन्तर्हितां चकार आदयामायेत्यर्थः । अन्तर शब्दादन्तर्हितायांकारोत्तेज्यं नाहिट् । अन्तरमाकाशावधिपरिधानानां भेदतादर्थ्यं इत्युभयत्राथमरः ॥ २४ ॥

यतइति । जगताम्भर्ता धारयिता फणिस्वासिद्धलोक इत्यर्थः । कर्तृकर्मणोः लगीति कर्मणि णी । स इत्येतो जेन भूमागोय जगाम ततस्सजिनुभूमागे कथः पातासे धरित्वाः धरन्त्याः भर्ता धारयिता । मूर्ध्वं पठो । फणिना येषेण महीधरा मरेण आसमन्ताहुः कस्य कृत्वा-भूतस्य गिरः कस्यस्य माहायजे गहाय कर्मणि । योपभाद्रुदपोनभाद्रुज् । न्ययाः तरमाणाः भुजा यस्मिन् तथाया तथा प्रवृत्ते प्रवृत्तम् । भावे

महाभरामुग्धशिरस्सहस्र

साहायकथग्रभुजं प्रसस्त्रे ॥ २५ ॥

अथोच्चकैस्तोरणतद्गभङ्ग

भयावनस्त्रीकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं

सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयै

रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।

लिट् । हरिश्चण्डेभ्यः । अथ शेरस्य विशिष्टप्रहरणासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ हरिचक्रनाममरं उच्चैरुच्यते तोरणे द्वार दा-
दितुं सङ्गेन मद्भक्तसङ्घाद्भेदादनस्त्रीकृतानि केतनानि यद्वापि सैन्या-
नि सोमस्यान्वयं सन्धानं तं सोमान्वयं हरिं सुनीतिभाजं सुनीतिमनु-
क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हरिस्तु भूमिदादिस्त-
सैन्यायुः क्षम्यगच्छन् । यातेर्गङ्गुलङ्घः शाकटायनस्येति संज्ञा ॥ २६ ॥

श्यामेति । श्यामानि चारुणानि च तं श्यामारुणं । लण्यलोडितै-
र्योर्ध्वेनेति समासः । द्वारणदानतोयैर्गङ्गासदोदधौ रालोडिताः समि-
तिता अतएव शितिकङ्कशिष्टलोदाः मयूरवर्चचूरा इव द्योतन इति
तयोक्ताः । लिट् । उपमानद्वारः । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्या-
परागाः परंभवः श्यानेति नेमिमभिव्याथ । तस्यान्वे नेमिः स्त्रीत्वमरः
अङ्गं मन्त्रादानिदिध्योरित्यतिविधा वय्ययोभावाः । मन्त्रै रद्यौर-
पुत्रदिरे चित्त इत्यङ् । परागाणां विशिष्टप्रहरणासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धं
क्तेरतिशयोक्तिः । तथा च महती गजस्यरम्भतिर्यज्जन इत्यङ् । २७
सम्बन्धनः ॥ २७ ॥

अनेभिर्मयैः शितिकण्ठपक्ष

घोदवतश्चुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥

न लङ्घयामास महाजनानां

शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताटापद्भूमिरेणुः

पदाहतो यत्सदृशं गरिम्भः ॥ २८ ॥

निरुद्धमाना यदुभिः कथञ्चि

न्मुहुर्यदुच्चिप्तिपुरग्रपादान् ।

नेति । अष्टसु भातसु पदं प्रतिष्ठा चक्षेति अष्टापदं सुखं नु ।
 दक्षः कात्तैश्चरं जाम्बूनदमलापहोर्गच्छयाविति सुखं पर्यायेणभरः ।
 तस्य भूमिच्छायाः रेणुः कस्तुभभूरज यदा हजोरवाद्यादिपरपताविभोर्गमि
 सुविद्यर्थः महाजनानां बहुजनानां पूज्यानाञ्च शिरांसि न लङ्घयामास
 नाक्रामति क किं बहुना चक्षति सुत्यनन्द्यं च नैवाजगाम कुत
 दक्षकाह गरिम्बोयुद्धस्य युद्धस्य काहात्तदस्य च । प्रियस्त्रिरेत्यादिना
 घुर्गोरादेयः । अष्टमस्तद्वन्वया तथा अचेष्टन अष्टतुनव्यपदा
 घुर्गस्तुदीदस्य प्रतिपन्नकत्वादिति भावः । अन्तर्गोर्गत्वादिसुतस्यार्थपराम
 रिषे शेषाभ्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः सपाशोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

निरुद्धमाना इति । तदयाः यदुभिरावृष्टेरिति भावः कथञ्चिदिति
 यद्वत्नेन निरुद्धमाना बलान्कर्षणेन सार्धमाया अथि यद्वत्तादस्याच ते
 तादाय तानपपादान् । हस्तायाश्चहस्तादयोपुष्प शुशिनो रभेरभेदये-
 मदिति यामनः सामानाधिकरण्येन समासः । अष्टवच्चिप्तिपुराविप्र-
 लः तत्तत्पापाङ्गं दक्षतीति आर्कश्च मन्दबलमेव धाम्नीरोदिनः ।
 केप् । एतन् अहतः पूज्यानाञ्चहस्तानतीति भावः । करोन्नातुलदा

ध्रुवं गुरुन्मार्गं रुधः करीन्द्रा
गुल्लङ्घ्य गन्तुन्तुरगास्तदीपुः ॥ २६ ॥
अवेक्षितानायतवल्गमग्रे
तुरङ्गिभिर्धननिखलदाहैः ।
प्रक्रीडितान्नेणुभिरेत्य तूर्णं
निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः ॥ २७ ॥
दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यनीयु
स्मृरारिमारादनघं जनौवाः ।

गन्तुमोपदिशन्ति स्म । प्रुव मिच्छुर्माचायाम् । गुरवोगमि वन्दार्गरे-
धकाः परैररुह्युना इति पल्लवारेण यस्तुध्वनिः ॥ २६ ॥

अवेदितानिति । आद्यता आकृष्टा वन्गा सुपरञ्ज्यस्मिन् क-
र्मणि तद्य त तथा यत्नेन दुर्वारवेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निवृत्ता वाक्ता-
वाजिनोयैकैः । वाजिवाहार्थं गन्तव्यं ददमरः । सुरद्विभिः अदवा-
द्विभिरप्ये इतोद्वेगेऽवेदितानाद्योक्तान् रेणुभिः प्रकीर्तयतीति प्रकीर्ति-
तान् पांशुर्कीलाद्वरान् । कर्त्तरि क्त । धृत्तान् मिष्टान् । द्रुष्टः
यावत्तः मिष्टगन्धमर । जनस्य सूर्यमेव यदिभ्यो निष्ठुः अवरवार्याह-
मृत्तिरिति स्वभवेति ॥ १० ॥

द्विदशमः इति । अनधमकट्टं सुरारिं द्विदशमाकां इष्टु-
मिच्छन् । अनेः कट्टाकट्टः शानवादेयः द्वायुष्टवर्षा एव इत्यादि-
नेपदम् । यथा एवमायां रथायां प्रतिरथं यथा रथोऽयमथ मातः ।
आराय समीपः । आरादूर समीपयोरिष्यमरः । ईदुर्जम्बुः । एवो-
मिदु दीर्घः । द्वितीत्यध्यायः दीर्घः । मनु निजजनरिषिते का द्वि-
तेयः । द्वेदशमः । द्वेदशमः । द्वेदशमः । द्वेदशमः ।

अनेकशसंस्तुतमप्यनन्या

नवन्नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥

उपेयुषोवर्त्म निरन्तराभि

रसौ निरुक्कासमनीकिनीभिः ।

रथस्यतस्याम्पु रि दत्तचक्षु

र्विद्वान् विदामास शनैर्नयातम् ॥ ३२ ॥

मध्ये समुद्रं ककुभः पिशङ्गी

यो कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

इत्यारकादन्यतरस्यामिति धन-प्रत्यय । संस्तुत परिचितमपि संस्तु क
तेनेति शेष । सक्तः स्थावरिष्य द्रव्यपर । अपनया अविका प्रीति-
मे कालो ना नवम् । आभीक्ष्ण्येन नव करोति । निवृत्तीष्वयोरिति
भिन्नोप । अहो शब्द पुराणस्यापि नूतनत्वनिचादय्यं यथा परमेश-
सदं वस्तु निवृत्तदृष्टमपि व्यदृष्टरश्मिप्रतिपत्त्या दिदृक्षते भगवन्मपि त-
देवेति भाव आमात्येन विशेष उन्मथन दृष्टीऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुष इति । विद्वानभिः अतएव तस्य पुरि नमस्यो दत्तचक्षु-
निरुद्धदिरवौ हरिर्निरन्तराभिनीरन्त्राभिरनीकिनीभिः शेषाभिर्निरुद्धासं
अति सङ्कटं वर्त्म उपेयुषः प्राङ्मुख रथस्य शनैर्नयातं सन्त्यनिरन्त्रं मन्द-
तमनं न विदामास न विवेद । अर्थादप्राप्त्यर्थोऽन्यतरस्यामिति आश-
ययः । व्यासङ्गा दण वेदनं न तु तज्जवाप्राणादिति भावः । व्यासङ्गस्य प-
दार्थत्वात् पदार्थहेतुकं कायलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

यदैकलिङ्गा लोकेर्द्वारकां पश्येयति । मध्य इति । सप्तदश मध्ये-
मध्ये षष्ठम् । पारे मध्ये पट्टा चेति विकलाद दायीभागः मध्यमदश
तयसिदोगादेकारान्तपम् । काञ्चनवप्रभासा हेम प्राकार प्रथया ककुभो-

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लास ॥ ३३ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै

रुदन्वदम्भः परिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा

पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

दियः पिपत्नीः पिङ्गलवर्णाः । मौरादित्वात् ङीप् । कुर्वती या पूः
कर्तुं वसद्गोदकं भित्त्वा उत्थितेति शेषः । तुरङ्ग कान्तायाः वङ्गवाया
सुखे हव्यं वहतीति हव्यशब्दोऽस्ति । कर्मण्यण् प्रत्ययः । तस्य नाङ्-
बान्तेः ज्वालेव उत्प्लाव उत्प्लावः । अथ मत्तशान्तलीलायां वङ्गानन्द-
ज्वालायां वटावित्तमभाय मानस मध्योक्तवनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्यव-
साये नास्याज्वालात्वसम्भवे इव शब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यङ्गको-
भोषमाया इदं ज्वालात्वा अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । अन्ये यङ्कु-
धुङ् नूनं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि ता-
दृश इत्याचार्य दण्डी ॥ ३३ ॥

कृतास्पदेति । भूमिभृतां राक्षसं गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा
कृताधिपता । अस्मद् प्रतिज्ञायामिति निपातः । उदकं कृतास्तीत्यु-
दपादुदधिः । उदपादुदधिः किङ्कुल्यमरः । उदपादुदकाधेति नि-
पातनात्काधुः । तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः
सा पृथ्वी पृथुः । वीतोमुप वचनादिति ङीप् । एवम्भूता या पूः न
निर्विद्यते न विद्यते इत्यनिर्वित् । विदेष्टानार्घत्वाविः पूज्यस्त्वहोपे-
त्यादिना ङिप् । तेनानिर्विदा अस्मिन्नेन अन्यथा मित्यभौजनादिभिरिति
भाषः विधात्रा प्रदत्त इति पृथिवी भूः । प्रदेरीणादिकः पितृन् पिपत्नी-
रादिभ्यधेति ङीप् । तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता ।

त्वद्गुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पं
 विज्ञानतम्यन्नासरस्य सीमा ।
 अदृश्यतादर्शतलामलेषु
 छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥
 रथाङ्गभवेऽभिनवः वराय
 यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।
 प्रेम्णोपकण्ठमुहुर्गङ्गाभाजो
 रत्नावलीरन्मुधिरावबन्ध ॥ ३६ ॥

प्रतियातना प्रतिष्ठाया प्रतिभतिरित्यमरः । सूप्रतिनिधिलोकोक्त्या इतो
 तैचिह्नं निष्कारादि वस्तु व्यज्यते ॥ ३४ ॥

त्वदुक्तिः । त्वदुक्तिर्व्यक्तार्थः सदाभ्यासगृहीतो कर्मो रः शिल्प
 विज्ञानतम्यन्तः प्रसरः प्रकृतेः तस्य सीमा अगतिरिति यावत् वा
 मरादर्शतलामलेषु दर्पण इत्युच्यते । दर्पणे सुकराट्पात्रित्यमरः । जल-
 धेर्जलेषु च व्यज्यते । सरस्य च स्वर्गं वाक् इत्यमरः । छाया प्रति
 निम्बमिवाव्यक्त इत्युच्यते । यायात्मनातपे कान्तो एवमिदं वाक्यं
 प्रोक्तं तैजस्यतो ॥ ३५ ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गः पितेव वराय श्रेष्ठाय ज्ञानात्मे च । वरो
 ज्ञानवति श्रेष्ठ इति विश्वः । रथाङ्गभवेऽभिनवराय कुरव अभिनवः यथा
 या प्रतिपादितायाः अदृश्यः समीप उक्तज्ञाप तद्भाषः । अदृश्यः समीप
 उक्तः चिह्ने स्थानापराधवोरिति केचन । यस्या इति उपकण्ठम-
 नके । व्यक्तं सयोगे क्षितीया । व्यक्तं च कुरते । निम्बगुणैः व्यक्तं -
 तः । अदृश्यः प्रेम्णा रत्नावलीरावबन्ध आसमन्तादवन्धः । श्रेष्ठानुप्रा-
 णः ॥ ३६ ॥

यस्याश्चलहारिधिवारिवीचि
 कटोच्छलच्छङ्कुलाकुलेन ।
 वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्राः
 सुमेखप्रोन्वहमन्वकारि ॥३७॥
 वणिकपथे पूगकृतानि यत्र
 भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ।
 लोलैरलोलद्युतिभाजि मुष्णन्
 रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३८ ॥

यस्या इति । चलनेन वारिधिवारिवीचि न च्छटासु परस्परसु
 चञ्चलद्विरत्यन्तः । यद्वाग्राष्टुर्लङ्कारेणैव यस्या इति वप्रेण प्रा-
 कारेण पर्यन्ते चरतीति तत्तु तावत्तु चक्रं न च्छदमश्रुत्तं यस्या इति
 सुमेरोऽप्रः सानुः । सानु प्राकारयोर्न प्रसक्तु मयश्चापि सञ्जनः । यद्वा
 न्य इमोलम्बम् । यद्वा यम् । विमलीत्यादिना यायायेत्ययोभावाः यन्मु-
 नुषकादन्यतरस्यामिति । समासालोऽष्ट् यन्वकारि अतुल्यतः कस्यास्य
 प्राप्तिरिति । नैवमन्वाहस्य तत्तुल्यमौद्यम् व्यञ्जते ॥३७॥

वप्रेण पथ इति यत्र यस्या इति वदितां यदि वप्रेण पथे व्यापये
 यद्वाग्राः पूगाः सम्यग्गताः कृतानि पूग कृतानि पूगी कृतानि ।
 नेपथ्यादयः कृतानि विरिति समासः । अथ्यदिदुश्चर्यं वदन्मतिश्चर्यता
 यथोक्तद्युतिभाजि स्थिर प्रकाशिन रत्नानि लोलेन्दनैः अत्यन्तं भ्रमागतै
 जलनिर्मलमागतां दाम्पत्ये । भ्रमाद्य जलनिर्गमा इत्यमरः । अम्बुभि-
 र्मुष्णन् यद्वा यन् अम्बुराशि रम्बुः ललमात्रकरोऽप्योक्त भावः । रत्ना-
 करतामवाप प्राप न तु प्राप्तिरिति भावः । अम्बुराशे प्राक् रत्नवन्त्ये इत्यमर-
 व्योक्तेरतिप्रयोक्तः तथा च दुष्ताः कमुद्रातिशयिनी रत्नगन्धि रंस्तु
 व्यञ्जते । ३८ ॥

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालै
 विनिहृता स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।
 आरुह्य नार्थं क्षणादसु यत्र
 नभोगतादेव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥
 कान्तेन्दु कान्तोपलङ्घट्टिमेषु
 प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र
 उच्चैरधः पातिपयोमुचोऽपि
 समूहमूहुः पदसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

स्फुरदिति । यथा परि चपराय रात्रिषु नार्थं स्फुरद्विस्तृषारांशोवन्मध्य
 मरीचिजः इव निहृताः विनिहृताः अरुह्यताः तदेव रूपतापसो रम्यताम-
 वा दध्यते । अतएव सामान्यावधारः । सामान्यं सुषुप्तस्येन मन
 रसस्वरैकतेति चक्षणात् । स्फाटिकाणां स्फटिकविस्माराणां शीघ्राना
 पङ्क्तिरादृष्ट नभोगता देवोदेवाङ्गना इव । देवमद्रस्य प्रवादिषु देव-
 त्वेति पादात् टिड्ढाद्यर्थजयादिना लोप् । व्यराजन् शीघ्रानामपङ्-
 वादगन्धर्वानां तस्य अङ्गमायाः स्त्रियः खेचये इव रेवुरित्यर्थः ।
 यत्र नभोगतलोऽप्येतायाः पृथ्वीप्रसङ्गान्तरापेक्षत्वात् एह्यः ॥ ४३ ॥

कान्तेति । यत्र परि चपराय रात्रिषु प्रतिक्षपम् । शिशुपाल-
 व्यधीभाषः । कान्तानि रम्याणि इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तं मरीचा
 ण्डिमानि बहुभूमयोदेभ्यो तेषु । उड्ढिम बहुभूमि स्फाटिकि चक्षुषुधः ।
 हर्म्यतलेषु उच्चैरधः प्रपातलोपममाणां । इषी, प्रवाची यस्य
 । दम्यामित्यपरः । यत्र पातिपयोऽपि पराः व्योमलोभेनः यावन्ना
 यत्र नभोगतलस्येतायाः अन्तर्गतनिता व्यधीभावः । शिशुपालवधः ।
 यत्र समूहं पदपुत्रमूर्त्तवन्ति यत्र चन्द्रकान्तमिन्द्रमैरिति अर्थः ।

रतौ ह्रिया यत्र निशाम्य दीपान्

जालागताभ्योऽधिगृह गृहिण्यः ।

विभ्युर्विडालिच्छणभीषणाभ्यो

वैदर्भ्यकुड्ये षु शशिवृतिभ्यः ॥ ४५-॥

यस्यामतिशब्दात्तया गृहेषु

विधातुमालेख्यमशक्तु बन्तः ।

ये निर्दिष्टं पश्चिम्बपीठ्यादिना सकलनारदम् । अथ सौधानां प्रपात्तीनां
 च तादृशैर्ब्रह्मण्यं परासम्बन्धेऽपि ननुसम्बन्धोक्त्यातिथयोक्तिः ॥ ३४ ॥

रताविति । यत्र परिच्छेदविच्छेदम् । विच्छेदार्थेऽप्ययीभावः ।
 तद्विषयं कृत्वाहनाः चतस्रः एतौ रतिकाले हिंसा दीपान्ध्यास्य
 निर्वाण । शमेभिर्वाहं प्रादेशामावयितव्यः । जातीयताभ्योगवाच्य
 मार्गं प्रविष्टाभ्य । एतत् नवाशे ज्ञानाय इति विद्ः । विदूरात्र
 भवतीति वैदूर्यादि बालरावजानि मयदः । वैदूर्यं बालरावज मिति
 विद्ः । विदूरत् अइति अप्रत्ययः । अत्र विदूरत्त्वोक्त्या
 वाक्यादेशः पर्यायेण तत्रोपचरितोवा तेन बालरायाद्विरेरौ प्रभवति
 न विदूरत्त्वात् तत्र न वंस्त्वय्यग द्यादेशः प्रयुक्तः । यदुक्तम् ।
 बालरायेतिदूर च प्रत्ययनरमेव वा । न वै तत्रेति । वैदूर्याद्वि-
 त्तोक्त्याचक्षेति । तेन उद्येपु भित्तिषु कृत्वाभाव इति शेषः
 यतएव तस्यापराध्या वैदूर्यात् विटालेऽप्यन्तु मीन्यन् इति मीन्या
 भ्यो नयदुराभ्य । नन्द्यादित्वात्कर्त्तरित्त्वुप्यये टाप् । यदिद्विभ्यो-
 दिभ्यु भेता भौत्वादिर्ति भावः । विभेतेर्दिट् । एतत् सञ्ज्ञासारण्य
दोऽनिर्गोपरो न केवलं दृढविद्भिः प्रयुक्तं मयद्येत्यवमिद्वन्धौस्तित्त्वो-
दिभ्यमेदः । विद्वद्वाच्यस्तित्त्वार्थानर्थश्च वा कतेत् । विरूप घटना
या ग्राहिण्यालङ्घितेति दृष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

यदा भवति । यदा पुनरुत्पद्यते तदा रजनिर्वाणा भवति ।

चक्रयुवानः प्रतिविम्बिताङ्गाः

सजीवचित्राद्व रत्नमिच्छीः ॥ ४६ ॥

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां

लक्ष्यैः स्तरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।

यस्यां कपोलैः कलधौतयाम

स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

सयन्तांश्च सङ्क्रान्तमूर्त्तयः सन्तोषमिच्छीः सजीवचित्राः सन्ततचित्रमती-
रिव चक्रयुवयोः ॥ ४६ ॥

सावर्ण्येति । यस्यां पुरि कलधौतयामस्तम्भेषु हेमगारस्तम्भेषु
कलधौतं रौप्यहेमोरिति विष्णुः । प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां तस्या-
वर्णोद्गच्छीत भेदनामित्यर्थः । यतएव सामान्यनद्वार सामान्यं गुण-
साध्यमेव यत्पुष्पनरैरुच्यते न यथागम् । अङ्गनां स्तरापाण्डुतया क-
प्योर्बिम्बे पर्वत्ताङ्गे देव सङ्क्रान्ताणोरुच्यते । कपोलैर्भविदर्पणानां स्फटि-
कसङ्कराणां श्रीरिव श्रीभेजे प्राप्ता इति निदर्शना । सा चेत्तु काम न्य
प्रवाद्भव्येति तैकाद्या वदतः । ४७ ॥

शुकाङ्गेति । यस्यां पुरि शुङ्खाङ्गनाः शुङ्खाङ्गनीलोपलाः श्रीमन्म-
न्मयोमरकतानीत्यर्थः । उपलः प्रसारे मण्यवितं विष्णुः । । तैर्निर्मि-
तानां गृहणाणां देहल्योऽप्यङ्गहार आराधनराक्षसि । अङ्गनां पङ्करी
देवतीत्यपरः । सामान्येणा विष्णेः पुष्पनिर्गुणं दारवर्जितेऽपि । प्रधान
प्रपञ्चालिन्दारङ्गिणीरप्रजोक्त इत्यपरः । गोः पुरीष मोमयत् । गोः
पुरीष इति नयत् । तस्य गोमुखाणि विचेरन्नि । गोमुखं वृष्टिवाकारे
प द्यभागडे विचेरन्ने इति विद् । न चक्रुरेव । भरतप्रभायां निन्दन

यस्यामलिन्दे षु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥
गोपानसीष क्षणमास्थिताना
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणा कलापैः ।
हरिण्मणिश्यामवृणाभिरामै
गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥
वृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितान
मालापिनद्धैरपि चावितानैः ।

भ्रान्त्येति भावः । अतएव ज्वानिमद्वद्वार कविसमस्त बाह्यस्यात्स्वना-
रमतिर्हि यत् । स ज्वानिमानिज्वलद्वार सर्वस्वकार लक्षणात् ॥ ४८ ॥

गोपानशीर्षाति । यत्र पुरि गृहाणि गोपानशीर्षादभीच्छादना-
धारेण वंशपट्टरेखित्यर्थः । अतएव गोपानशीर्षा वलभीच्छादने वक्रदाह-
णीत्यत्र पटलाधार वंशपट्टरे इत्याह स्वामी । क्षणमीप्सालम् । अ-
त्यन्त संयोगे द्वितीया । आस्थितावामासीमानां चन्द्रकाः मेचकाः । समी
चन्द्रकमेवकाः चन्द्रमरः । तद्वत् चन्द्रकिणा मयूराणां चालम्बिभिर्भ्र-
मणैः कलापैः बद्धैः । कलापीभूपक्षे बद्धे इत्यमरः । हरिण्मणयो-
मरकतानि । गार्हत्यतं मरकतमशमर्षं हरिण्मणिरिच्छमरः । तद्वत्
श्यामैर्गृहाभिरामि रामाणि हरितं वृण्मयानोत्पद्ये । तेषां नीधैः पटलप्रा-
नैरिव रेजुः । बलीकनीधे पटलप्रान्तेऽथ पटलं कदिरित्यमरः । छादनप-
य्यांशो पटलप्रदो कृद्गुण्णप्रदो बलीकनीधे कृद्गुण्णप्रदो वंशपट्टरो
गोपानशीर्षाति विवेकः । अतएव च रेतस्वालम्बनादिगुण्णक्रिया निमित्तत्वा-
दीधैरिवेति चातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

एहदिति । या पुः एहद्व्यस्तुना उपरिम्याण्यदार्शवार भूतानि

एहद्व्यस्तुना उपरिम्याण्यदार्शवार भूतानि

चक्रयुवानः प्रतिविम्बिताः,
 सजीवचिचाद्भव रत्नमिच्छीः ॥
 सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
 लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाद्गनाद
 यस्यां कपोलैः कलधौतधाम
 स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥
 शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनार

माञ्जोरमप्यायतनिश्चलाङ्गं

यस्यां जनः कृत्विममेव मेने ॥ ५१ ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै

वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र

प्रासादमृद्गाणि वृथाध्यरुचत् ॥ ५२ ॥

रम्याइति प्राप्तवतीः पताका

रागं विविक्ताइति वर्द्धयन्तीः ।

छोरं शिङ्गारमपि । अतर्हिङ्गारोमाञ्जोर इत्यमर । जनः कृत्विमं
श्रियानिर्दिष्टमेव मेने न तु वास्तव निश्चयः । द्वित्वं क्षि क्षोर्भन्दि-
त्यमर इत्युच्यते । अनेन कृत्विमाहृतिमभेदोद्वर्ण्य इति । यस्य
न नातिशयोक्तिः अत्र कविकल्पितवाग्दत्तावाञ्जोरजनयोः कृत्विमाह-
रिमेव शिरोरिति मतिवर्धनादुक्तान्मदशङ्कार ॥ ५१ ॥

क्षितिर्ति । यस्यां इति वधूजनं क्षितौ प्रतिज्ञा यस्यां नः भूमिभ्य
तोऽपि चन्द्रं दिशि क्षितः सति भावः । त्वमपि मुखैरेवारविन्दैरवध-
कारेति विरोधः सखावप्यमहिम्ना अधरोवकारेति परिहारद्विरोधान
द्वार । अतीतानि नक्षत्रपथमतीतनक्षत्रपथानि । अत्रादयः श्रान्ता
वर्धे द्वितीयेति सभाः द्विगुप्राप्तपक्षेकादिना परवर्द्धिताप्रतिषेधः ।
प्रासादमृद्गाणि वृथा अध्यरुचत् अधिरोहति अत्र नक्षत्रद्वैत्राधिपर-
पादिति भावः । रोहतेर्बुद्धं यत्र दगुपथादिना वर्द्धति स्ते कदादेव ।
अत्रापि करपनामार्थस्य स्तेनविरोधोपजीव्यवैयर्थ्यं हेतुत्वमदीर्घं वा-
च्यं च मेद ॥ ५२ ॥

रम्याइति । यस्यां इत्युक्तानो रम्या रमणीया इति हेतोः पताका
प्राप्तवती उत्पलध्वना इत्यर्थः । अन्यत्र रम्या इत्येवं पताका प्राप्ता-
वती प्रविद्धिता इत्यर्थः । पताका वैजयन्त्यासु सौभाग्येऽर्धनेति

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः

समंवधूमिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वा

विभ्रन्ति यवप्रमदाय पुंसाम्।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना

मामोदकमव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

च इति हेतो प्रकरणे प्रकारादिसमाप्तिमित्युभयत्रापि विद्वः ।
 विविक्ता विजना विमलाश्च इति हेतो रागं वर्धयन्ती । विविक्तौ पुन
 रिजनावित्तरम् । नमद्वलीका, नम्र भीमाः । वलीकनीधे पटल प्रान्त
 इत्यमरः । अमृता नमन्त्यो पल्लवस्त्रिपल्लवास्त्रि मध्यरेखा दाहान्ता न मृद-
 लीकाः । मद्युतश्चेति कप्रत्ययः । वली मध्यमरेखोर्मिर्जीर्णतन्मृद-
 दाद्विवृति रैजयन्ती । वनभोः कूटागाराणि । कूटागारं तु मलभीत-
 मरः । मधूनिः सममसेवन्त मधूद्वहिता व्यसेवन्त्येव । अत्र मधूना मलभीना
 च प्रसृतानामेव धर्मसाधर्म्येणोपस्थावगमात्केवलप्रकृतगोचरा तस्ययो
 गिता न ज्ञेयः तत्र विद्येयस्यापि द्विदत्वनिवृत्ताय यथाङ्गः । प्रसृता-
 नानयान्तेषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपस्थं गन्त्यते यत्र वा मता तुल्य
 योगितेति ॥ ५२ ॥

सुगन्धितामिति । यत्र धुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्वोदसा
 क्षामप्रतियत्नपूर्वमस्तमितिमां स्ताभाविर्कीमिवर्धः । प्रतियत्नस्तु संस्कार
 इति वैजयन्ती । योमनो गन्त्येवेषां तेषां भावस्तत्ता तां सुगन्धितां धौरभ्यं
 विभ्रन्ति विमलाणि । वा मधुवक्त्रेति तुभागमः । मधूनि मद्यानि
 कामिनीनां वक्त्राणि च यूनं प्रमदाय प्रीत्यै धामोदकमव्यतिहारमापा-
 तस्य व्यतिहारं परस्परकरवरीयुः व्यत्योऽन्यगन्त्येन व्यत्योऽन्यं दासया-
 त्तरित्यर्थः । इत्योदितः । कक्षापि मधूनां वक्त्राणां च प्रकृतयास्त-
 पूर्वैश्च एव तस्ययोगितामोदः तेन यूनं मधुवासितमधूद्वदनपानं वदते

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्द्दिनिर्युहविटङ्कनीडः ।
रुतानि शृण्वन् वयसाङ्गणोऽन्ते-
वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५ ॥
छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

नशादितगण्डुग्नानञ्च वस्तु व्यञ्जते तेन च निरतहृभोगाः पौरा इति
गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति । यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्दयो विहारवेदिषाः ।
स्फाहितर्दिस्तु वेदिद्वैत्यमरः । तासां निर्युहं मत्तगारणाख्या उमान्नयाः ।
निर्युहो मत्तगारण इति वैयासकी । तेषां विटङ्काः उपरितन्धः क्वचित्-
पावित्र्याः तेषां नीडाः कुलायाः यस्य वः । कुलायो नीडमस्त्रियानि-
त्यमरः । वयसां शुद्धगारिकादियतिष्याद्वय । वयः पक्षिणि बाल्या-
दायिनि विभः । अङ्गनासां वितर्दिषु रममाणानामिति भावः । रता-
न्तरे रुतानि रतिकूजितानि शृण्वन् यन्ते समीपे वसन् इत्यन्तेवाहिनः
शिव्याः क्षामान्तेवाहिनौ शिव्य इत्यमरः । शयरावरावित्रकाद्यादित्यलुक् ।
तेषां भावसात्त्वमाप । समीपे प्रतिशब्दं यदाहृतमुच्चारणादेरुत्पत्तेरिति ।
अतएव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

अन्तेष्विति । यत्र पुरि अन्तेषु व्याख्यादितेषु । वा दान्तेत्या-
दिना वैकलिकोनिपातः । स्पष्टतरेषु स्फुटतरं चक्षमाणेष्वित्यर्थः ।
नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि स्पष्टिकादिनदतिरोधायकानि अम्बरादि
वस्तापि केवलं नामतोऽम्बरमिति वाच्यं वाक्यशाम्यं न दधुः । अम्बरं
व्योम्नि वासशीति विभः । किन्तु अन्तेतोऽपि अर्थे क्रिययापि तस्मात्
नदधुः । अतएव विस्फुटत्वादव्यवसायकत्वं दद्यादे सूक्तान्तरगन्धविषा-

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि

न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥

यस्यामजिह्वामहतीमपङ्खाः

सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनैरजातस्त्रलनैर्न जातु

द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥

परस्परस्पर्द्धिपरार्द्धा रूपाः

पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

‘तित्वञ्चेत्यादिनापि साम्यन्दधुरिच्यते’ । उपमावद्धारः ॥ ५६ ॥

‘यस्यामिति । यस्या उरि अजिह्वारः अमृता, अन्यत्वात्कमटाः दन्ता-
देरहिता इत्यर्थः । आचरेत्यर्थो हस्तिमजिह्वाममृता तथेति आर-
मादिति भावः । जिह्वा कपटवक्रयोरिति विश्वः । अपङ्खा, कर्हम-
हिता निष्पामाश्च । पङ्खोऽवे कर्हम इति ज्ञेयम् । मज्जती सीमान’
ऽसकलितचेदमानं मर्यादां कुलामतानुष्ठानस्थितिञ्च व्यत्यजन्तः व्यत्य-
जन्तममर्यादा इत्यर्थः । अतिमाला आवतिरायामः उत्तरभाष्ये
न ते व्यत्यायतवः । आवतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपीति विश्वः ।
‘वे द्विरूपा अपि । प्रथम परमतयेत्यादिना जसि विभाषया धर्म्मनाम-
ता । विनीतमार्गाः छरचितपुरवीचयः-सुविचिताचारपद्धतयश्च न
तात् स्त्रलनं पाषाणादिप्रतिषातोविरुद्धाचरणां च वेधां तैर्जनैः जातु
दाचिदपि नास्त्यन्त न व्यक्ताः न यदाचित् खिलीकता इत्यर्थः । अत्र
गर्भमन्दस्य बाधमादिक्कटन्तारलम्बिफलहयवदेकाग्नेमार्द्धद्वयप्रतीतेः
यानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थज्ञेयः । विषेप्य-
पि स्तिष्टत्वाच्च तल्लययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्पररेति । यत्र उरि परस्परस्पर्द्धिन्यहमहमिकयाम्योन्यमानयोपि

श्रीनिर्मिति प्राप्तघृणक्षतैक

वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज्ज ॥ ५८ ॥

क्षुभं यदन्तःकरणेन वृक्षाः

फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अध्युषोयामभवन् जनस्य

याः सम्पदस्तामनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥

कलादधानः सकलाः स्वभाभि

रुद्धासयन् सौधसिताभिराशाः ।

पराङ्मूर्ति चेष्टानि रूपाणि सौन्दर्याणि यासान्ताः । रूपं सहस्रं
सौन्दर्यं इति विचिन्तयः । पुटे मनाः पौराः ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः । स्त्रि-
याः पुंस्त्रियादिना पुंस्त्रियावः । विधाय निमांश वेधाः क्षटा त्रियोलप्सीदेव्या
निर्मिता निमांशेन प्राप्तं यत् बुधेन उल्लङ्घितेन चतस्रोत्कीर्णस्यैववर्ण-
उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तद्वत्त्वमलं तदेव अलमिति केचित्
ममार्ज्जं वृणावर वत् यादृक्कमिदं श्रीदेवतसौन्दर्यमित्यं न कौशल-
मित्ययमर्थः चालितकानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्ता पौराणां रमा-
रुमानसौन्दर्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

क्षुभमिति । यदन्तःकरणेन क्षुभमभ्यस्तं ममेदम्भूयादिति भूयो-
भूयः बहुलितमित्यर्थः कल्पयन्ति बहुलितार्थानिति वृक्षाः कल्प-
इत्युपपदं व्यावर्त्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षाः तदे-
फलानि निमांशयानि फलनिष्पत्ताविति धातोर्लट् । किन्तु यां इरम-
ध्युषोयस्यासृष्टित्वम् । उपान्वध्याह्वस इति कर्मत्वं भाषय-
सदवश्यम् इति कर्तृप्रत्ययः । जनस्य याः सम्पदोऽभवन् तामनसोऽप्य-
गम्याः वाच्यमभूय इति किन्तु वक्तव्यमिति भावः । गृहे गृहे
कल्पवृक्षस्वभातिशयोक्ता पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते ।
इत्युपपदं स्वतन्त्रैकदेशो येषामित् व्याख्याने ॥

यां रेवतीजानिरियेष हातुं
 न रौहिणेयोन च रौहिणीशः ॥ ६० ॥
 वाणाहवव्याहतशम्भुशक्ते
 रासत्तिमासाद्य जनाद्देनस्य ।
 शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
 निशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

कला इति । मकरा समयः । कला तु वनविद्याः षोडश भा-
 गाश्च द्वाभ्यम् । कला मिल्ये फलभेद इति । कला तु पोषणोभावा इति
 नाम । उपयानलिप्त भीषणवृत्तितानि अस्माभिराद्यादिचक्षुर्मायन
 यतो ककुक्षिहस्ता पृथग् भक्षु आया यस्तु न रौहिणीजानि । जायमा
 न इति समावालो निडादेश ओषोष्योर्नोति यक्षोप । रौहिण्या
 यत्तु उमान् रौहिणेयः यत्तु । स्तोभ्योऽहम् । यां पुरो ह्यस्य न्यक्तु
 इति नैवति स्म । मित्र । रौहिणीयश्चक्षुः हातु न हवेन । अत्र
 रौहिणेय रौहिणीयः परोलोकवहनेन दयो प्रकृतत्वाद्दिगेप्यसा
 लहत्याश्च कैलासगतविद्या हस्तयोगिता । गतमन्त्रः ॥ ६० ॥

वाचेति । यत्र पुरि वाणाह्वे वाणासुरयुगे व्यङ्गता क्षय भोता यन्मुच्य
 र्थः । तस्य हरिजयिनी जनादेनस्य हस्तस्य मलिनस्य सतिमासाय
 यत्तु प्राप्तिवर्ध यतीरिणा विष्णुहस्ता न त्वक्नेनेति भावः । नेतार
 । सैत्रा जयभीषा । हस्तलाक्षादित्वाद्यन् प्रथमः । ते यत्र यत्र
 न मकरध्वजेन कामेन प्रसृष्ट रूपेणेति भावः । निशङ्क निभीकमूषे
 यितम् । यन्निगमे भावे मित्रं विसमपीत्यादिना कल्पधारणम् ।
 । कितकेमययोरिति चिन्त । यत्र यन्मुच्य व्यङ्गतात्परादेन
 रेपयताद्यानि यद्द्विषावहेत्योक्ते जायन्ति भेदः । परा यत्र
 यान् भक्षुमूषो धूर्तिरिषाभूना वाणानि योषिन् हरिभानि युज्य

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि
रथ्यास्यमाना हरिणा चिराय ।
उद्रक्षिरत्नाङ्गुरधाम्नि सिन्ध्या
बाह्वास्तमेरावमूरावतीं या ॥ ६२ ॥
स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो
वध्वाद्वाध्वं सितवर्ष्म कान्तेः ।

विशेषको वा विशिषेय यस्याः
 श्रियं विलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥
 तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्ता
 त्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।
 वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्री
 र्या देवसेनेव परैरलङ्घिता । ६४ ।
 प्रजा इवाङ्गाद्वरविन्दनाभेः
 शम्भोर्जटाजूटतटादिबापः ।

रौप्यस्य यस्या तस्या पुरं अन्वताभ्यसितो यथो गौरादि कानिमा-
 नस्य च यस्यास्तस्या । वस्योऽहिनादौ युक्तादावित्पुनरुदत्तादभार ।
 यथा एव शिव विशिषेय विशिष्टितान् । अनेकगन्धेयसुपमेत्येके ।
 शब्दमात्रमात्राद्वात जेमदत्तान्ते स्त्रीभेषमेत्याह दखी ॥ ६३ ॥

तामिति । अतुलप्रताप स ह्रीर ता पूर्वोक्ता पुरमीक्षमाण
 पुरस्तात पूर्वोक्तान्ति । सप्रसन्नं तच्चिन् प्रसन्न । प्रतोली रय्याम ।
 रय्या प्रतोली विशिष्टेत्यभार । प्रापन प्राप्नवान् । कुटि पृथादिख्यादिना
 जेरटादेय । वज्राणां तीरणप्रासादादिगतह्रीरक्षादिषधीना प्रभा
 भिरङ्गादिनी सुरायुधनीरिन्द्रबापसत्तीर्यस्या वा । इह इव पश्य
 मणिमात्रोपलक्षण अन्येन्द्राकुधासाभ्यादिति भावः । अन्यत् वज्रस्य
 सुविशेष प्रभाभिरङ्गादिनी सुरायुधानाभितरदेवतायुधाना श्रीरस्या वा ।
 मन्त्रोऽस्त्री ह्रीरके पञ्चावित्यभार । या प्रतोली देशेना सुरचमुरित परैः
 मन्त्रुभिरलङ्घिता इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रजा इति । अरविन्दनाभेरिष्योरद्वात् प्रजा इव । यतो वा
 रमानि भूतानि सायन इति युतेरिति भावः शम्भोर्जटाजूट तटादाय

मुखादिवायु श्रुतयोविधातुः
पुरान्निरीयुर्नुरजिद्वजिन्यः ॥ ६५ ॥
श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्ग
खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।
परस्यरोत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुखवाराः ॥ ६६ ॥
निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने
दूरं पृथि प्राणभृतां गच्छेन ।

देवाः पुरान्निरीयुः निर्गताः । जालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

द्विर्वाङ्मिरिति । अन्योन्येण मुखयोषु सङ्गेन खलन्तः खलीनाः
कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कविना तु खलीनोऽस्तीत्यमरः ।
श्लिष्यद्भिः संश्लिष्यद्भिः श्लिष्यैः सुखरश्मिर्द्विर्वाङ्मिरिति सुरङ्गैः परस्परान्
वारयन्ति ये तेऽङ्गवाराः अङ्गारोद्गाः परस्यरोत्पीडित जानुभागाः
सन्तोऽङ्गेन निश्चक्रः निर्जङ्गुः । अत्र सभावोत्प्रातिपद्योक्तेः स-
दूरः ॥ ६६ ॥

निरन्तराद्येति । अत्र निनिरेक्षेय प्राणभृताङ्गणेन प्राणिवर्गोऽथ
खली निरन्तराद्येऽपि पूर्व स्वनैरादिदृष्टेऽपि पृथि सम्मति दूरं दूरत
एव विमुच्यमाने सति अत्र दीपमयादन्त्य द्विपमयाद्येत्यर्थः । तेजो-
मङ्गल्विर्वाङ्मिरिति । प्रभासमयैव । तेजोबलवत्ता तेज इति विश्वः ।
द्विर्वाङ्मिरिति सव्यायम बहुवचनं मयाङ्गभूते जङ्गे । न त्वैरिव लप्तादिति
भावः । अयं गतौ भावे लिट् दृष्टव्यः । स्वतेनैव दूगे-
स्वारिततमस्ये दीपा इव तथोक्तारिप्रातिपद्ये पृथि निरर्गसं द्विपाः
प्रयदुस्त्वर्थः । तनवीति उपर्यन्तपाठे तु तपय, ध्व्युपमानत्वे द्विपा-
यमनात्पद इव तथोक्त दीपायमनात् प्रयत्नं प्रातिपद्ये निरन्तराद्ये

तेजोमहद्भिस्तमस्तेव दीपै

र्द्विपैरसम्बाधमयास्वभूवे ॥ ६७ ॥

शनैरनीयन्त रयात्पतन्तो

रथाः चितिं हस्तिनखादखेदैः ।

सयत्नसुतायत रश्मिभुज

घ्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥

बलोर्म्मिभिस्तत्क्षणाहीयमान

रथ्याभुजायावलमैरिवास्याः ।

‘प्रधानमुपमाना’ च न समग्रतोऽपमानोपमेययोर्वैकल्यं स्यात् । तृती-
यान्त पाठे तस्यैः प्राक्षिप्तोपमानत्वे तद्व्याख्यासाकल्याण्यस्य धीवीया
नियामद्वारिकायां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरिति । रयात्पतन्तोऽपानोरथाः सयत्नैः सूर्यैः चारयिभिः ।
सूर्यः सत्ता च चारयिस्त्वमरः । व्यायता व्यातृता ये रश्मयः प्रपञ्चाः ।
निरणप्रमहौ रश्मौ रत्यमरः । तैर्मुग्धैः प्रह्वैः घ्रीवाद्यानपेषु हं-
तव्याः युगा युग्याः प्लावकाद्याः दाहविधेयाः येषां तैरतएवाखेदैर-
ग्रैः तुरङ्गैः हस्तिनखात् हस्तिनखः पृष्ठारि मृत्कूटः । कूटं पृष्ठारि
हस्तिनखस्तस्मिन्निवृत्तः । तस्मात्पृष्ठैः सिति मनोयन्त मोता इति
उभाशेक्ति, यथावदनुवर्त्तन्तात् ॥ ६८ ॥

‘बलोर्म्मिभिरिति । । प्रधान्युर्मय इव तैर्गोर्म्मिभिः बलवैः कङ्क-
रैरिव तत्काले हरिनिष्क्रमणपक्ष एव हीयमाना धारयिष्यमाना
स्या भुजेव दस्यां व्यतपसायाः शूरोद्धारतयाचक्रपाशौ काले निष्कृ-
ति निर्माणाति सति प्रायेण भूम्ना हारयतोऽथ हारयतं स्वस्यदप
मेति, यावत् इह नासीत् हरिविराजे तद्व्यवस्थादिति भावः । हार-
॥ मन्दस्य संघातवात् ततलोर्म्मिभिरप्यन्येति न पुंवद्भावः । अन्यः ।

प्रायेण निष्क्रामति चक्रप्राणौ
नेष्टं पुरो हारवतीत्वमासीत् ॥ ६८ ॥
पारेजलं नीरनिधेरपश्य
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।
वनावलीरुक्मलिकासहस्र
प्रतिच्छणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥
लक्ष्मीभृतोऽभोधितटाधिवासान्
द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

हारवतीत्वं हारवत्यं नेष्टं तस्य हरि निष्क्रामणहेतुत्वादित्युभयैर्यामु-
पमितभुजबलयगलनहेतुत्वादुपमा मङ्गीर्ष्ययम निहतलोत्तरेणा प्रायेषेत्य-
नेन व्यञ्ज्यते ॥ ६८ ॥

अथासर्गसमाप्तेः सप्तद्वयं वर्णयति । पार इति । सुरारिनीरनिधेः
सप्तद्वयं जलानां पारे परतीरे पारे जलम् । पाराशारे परार्वाचीतीर-
इत्यमरः । पारे मध्ये पङ्क्त्या वेत्यन्ययीभावः । तस्य योगादे कारान्त्यं
च पारेणद्वयं । आसमन्ताक्षीलाः पलाशानां पङ्क्त्याणां राशयोयाधानाः
हरितपर्णपुष्पा इत्यर्थः । पत्रं पङ्काशं जदनमित्यमरः । अतएवोत्
कलिका कर्मयः । लक्ष्मीरुक्मलिकोष्णोत्कूलितलहरिस्तथेति इत्यायुधः ।
तार्क्ष्यं सङ्क्षेपः प्रतिच्छणोत्कूलिताः कुलमुद्धताः कुलं प्रापिता इत्यर्थः ।
उत्कूलयद्वास्तत्करोतीति यन्मात्कर्मादि क्तः । तेषां शैवलानां आभेवाना
याधानाः तस्यऽशीरित्यर्थः वनावलीरपश्यत् । अवोत्कूलितशैवद्वयं सतः
मिह सन्देहादुपमोक्तोचयोः सन्देहो बह्वरः ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति । असौ हरिर्लक्ष्मीं शोभां त्रीदशै च विभ्रतीति
लक्ष्मीभृतमान् अशोधितटे अधिवासोयेनां तान् नीरदनीलभासः
नीलरङ्गान् लतावध्व इवेत्यपमितसमासः अन्यत्र लता इव वध्व इति

लतावधसम्प्रयुजोऽधिवेलं

बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै

सौलङ्ग जाकार वृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमायगाना

मसावपस्मारिणमाश्रयहे ॥ ७२ ॥

पीत्वा जलानान्निधिनातिगाह्यी

दृष्टिज्ञतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

शक्रपार्थिवदिशान्मध्यपदछोरी वसाह । ताभिः सम्प्रयुज्यते इति सम्प्रयुज बहूकृतान् । किन् । अधिवेलं वेलायाम् । विभक्त्यर्थेऽप्य-
यीभायः । दुमान् बहूकृतान्मेकीकृतान् आन् स्वीय विघ्नहानिवेद्यैः ।
एवञ्च संलिप्ततानिर्वाह । आत्मपरमे नृपुंसकत्वापातः । 'सोऽना-
यातनि स्त' लिप्तात्कीये सोऽश्लिष्टं यत्र इत्यमरः । पश्यति अ ज्ञेय-
वद्दीर्घं यद्यप्येवा ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टेति । आश्लिष्ट भुजिमाश्लिष्टतद्धृतम् । उच्चैस्तारं रवितारं
क्रान्दितारं सोलङ्गं चक्षुषतावितकृतं पततां कुजानां आकार इव
आकारोपेक्षां ते वृहत्तरङ्गायस्य तन्मयोक्तं फेनायमानं फेनमुदमनम् ।
फेनायेति वक्तव्यमिति वयम् । अयं समूह व्यापम् । तस्य समूह इ-
त्यर्थः । तेन गच्छन्तीत्यापका तासां पतिं सप्तहं अहो हरिरपस्मारिण-
मपस्माररोगिण माश्रयहे । तत्कर्मयोगात्तया एतेषां ह्युक्ते इत्यर्थः ।
यथाकुर्नेदानिकाः । कर्तृर्थातुभिराकृतोऽयं धननि प्राप्नो यत्र धननि
न्दनान् आदति फेनमुद्विरति दो पादौ विपश्यन्तौ । यद्यन् यद्यम-
सत्त्वितो निघतति व्यपीड्यरोति क्रियां विध्यस्य अयमेव यास्यति एते
ये तपस्वारवत् ॥ ७२ ॥

निर्याति । जलानां निधिना नगुरेण यद्वदय पाद्वम् । ओरस्या

क्षिप्त्वा इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
 मुक्तावलीराकलयान्वकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वामनिशं नदन्तो
 यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
 तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः
 सोऽस्मांसि मेघान् पिवतोद्दश ॥ ७४ ॥
 उड्गृत्य मेघैस्ततएव तोय
 मयं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

दिक्पातर्षादित्वात् श्वार्थे व्यञ्ज् । तदतिमात्रमतिगार्हं तस्यैवसृष्ट्या
 भरादित्यर्थः । 'मृगैः पुनरोर्गुणः शान्तोयि प्रत्यये इति गार्हव्यमिति
 स्वात् पीत्वा सौम्यक्रियापेक्षया पूर्वकालता अथ दृष्टिं गते आत्मनि
 दृष्टे । चन्द्रोदये वसुधस्य दृष्टिरित्यागमः । अथ शान्तीरमान्ती । अति-
 रिच्छमाना इत्यर्थः । मातेः शतरि डीप् आञ्जीमद्योर्लुम् । क्षिप्त्वा
 उड्गीकृत्य अति दृष्ट्यर्थेऽपि पीत्वा अनन्तरमानाद्वहिरुद्गाना इत्यर्थः ।
 इन्दोः सौमरीपीरिवेत्यर्थे वा स हरिरधिवेलमधितोरम् । वेला कूटवि-
 कारयोरिति विश्वः । मुक्तावलीराकलयान्वकार आकलयामास कलतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपे वसन्तः । सम्प्रसाटोप सं-
 स्मृतिरिति यावत् । अयिष्य नदन्तोऽर्जुनोयैस्तोयैरस्मभिरर्हं समन्ततः
 प्लावयिष्यन्ति तान्यस्मांसि पयोधेरेकदेशादेककोणादिभृतं निपलंयदा तथा
 पिवतोमेघान् स हरिर्ददश । एतेन वसुधस्यापीरौन्दस्यपत्वं व्यज्यते
 ॥ ७४ ॥

उड्गृतेति । मुनीन्द्रैस्तोवेदात् वेदार्थमिव मेघैस्ततोऽग्नुराग्रे
 रेव तोयमुड्गृत्य वसुधोदाः कृताः पञ्चुरागि भवन्तीः प्रविशन्तीर्नदी-

लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
 बहुकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
 आस्त्रिष्टभूमिं रसितारमुच्चै
 लोलैर्ज्ज आकार वृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगाना
 मसावपस्यारिणमाश्रयहे ॥ ७२ ॥
 पीत्वा जलानान्निधिनातिगाह्यी
 दृष्टिर्ज्ञतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

शकपार्थिवोदितान्नाभ्यपदलोपी चकारः । तानिः सञ्जयुज्यन् इति
 सञ्जयुज्, सङ्गतान् । क्रिप् । अधिवेलं वेलावाम् । विभक्त्यर्थेऽप्य-
 यीभान् । हुमान् बहुकृतान्कीकृतान् स्वान् स्वकीय विभक्त्यानिवेत्यर्थः ।
 एवञ्च उच्यते । आस्त्रिष्टभूमिं नष्टं चत्वारः । लोलाता-
 मात्मनि च त्रिमासीमे लोऽस्त्रिवा यव इत्यमरः । पश्यति अ स्तेप-
 सद्भीष्टं वचने वा ॥ ७१ ॥

आस्त्रिष्टेति । आस्त्रिष्ट भूमिभाविज्ञितभूतत्वं उच्चैस्तारं रसितारं
 क्रान्दितारं लोचनं चञ्चलताम्रितकृतः यतः भुजानां आकार इव
 याकारोदेषां ते वृहत्तरङ्गायस्य तन्मोक्तं फेनायमानं फेनसदृशलम् ।
 फेनाच्चेति वक्तव्यमिति क्वाङ् । अर्पा समूह आपम् । तस्य समूह इ-
 त्यङ् । तेन मण्मनीध्यापनाः तासां पतिं सप्तदं चकौ हरिरपस्मारिण-
 मपस्मारोणिख माश्रयहे । तत्कर्मयोगात्तया उल्लेखोक्तो इत्यर्थः ।
 यथाकृतैर्दानिकाः । क्रुद्धं वीर्यमिराहतेऽथ मनसि प्राप्यो मन धम्दिग-
त्वनान् खादति फेनसद्विरति दोःपादौ विषकूटधीः । पश्यन् रूपम-
 त्त्वितो निपतति यथाहरोति क्रिवां विध्यन् ध्वमेव शाश्वति गते
 शे तपस्मारिणम् ॥ ७२ ॥

पीत्वेति । जलानां निधिना सप्तदं नष्टं पय गाह्यम् । औपम्या

क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
 मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
 साटोपमुर्वामनिशं नदन्तो
 यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
 तान्येक्षदेशान्निभृतं पयोधेः
 सोऽस्मांसि मेघान् पिवतोद्दर्श ॥ ७४ ॥
 उद्धृत्य मेघैस्ततएव तोय
 मयं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

दिशश्चाद्वर्षादित्यात् स्थायै व्यञ् । तदतिमात्रमतिगार्हं तस्मात्तृप्यः ।
 भरादित्यर्थः । मन्त्रोः पुनरोक्त्याः बालोयि प्रत्यये इति गार्हव्यमिति
 स्थात् पीत्वा चेषमन्त्रिणामेकया पूर्वकाचता कथं दृष्टिं गते आत्मानि
 देहे । चन्द्रोदये षडङ्गस्य दृष्टिरित्यागमः । नैव भान्तीरभान्तीः अति-
 रिच्यमाना इत्यर्थः । मातेः यतरि जीम् आच्छीवद्योर्हम् । क्षिप्ता
 उहीसा अति लण्योत्कटे पीत्वा अन्तराणामादृष्टिबद्धाना इत्यर्थः ।
 इन्दोश्चोमरीषीरिवेत्यर्थे वा स हरिरधिवेलमधितोरम् । तेषां मूलवि-
 कारयोरिति विश्वः । मुक्तावलीराकलयाञ्चकार आकलयाभासं कलतिः
 कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपं वसन्तकृम् । सम्प्रसाटोपं सं-
 स्मरति यादव । अनिशं मङ्गलोगर्ज्जानोयैकोवैरम्भोभिरुर्ध्वं समन्ततः ।
 प्लावयिष्यन्ति तान्यस्मांसि पयोधेदेकदेवादिकोणादिभृतं निशंयया तथा
 पिवतोमेवान् स हरिर्ददर्श । एतेन षडङ्गस्यापरिच्छिन्नरूपत्वं व्यज्यते
 ॥ ७४ ॥

उद्धृत्येति । मुनीन्द्रैस्ततोवेदात् वेदार्थमिव । उद्धृत्य
 रेव तोयमुद्धृत्य सम्प्रणीताः कथाः आचुराणि पतन्तीः प्रदिशन्ती

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिः ।

निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

कचिच्चलापायविपाण्डुराशिः ।

धौतोत्तरीय प्रतिमच्छवीनि ।

अवभ्राणि विभ्राणममाङ्गसङ्ग

विभक्तमस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां

मदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

अनयोर्वन् स्वानं योग्यदेशे तद्वतापुष्परश्मिनिभानरी यस्य तं यच्च न ने-
लोतताकैन्दुरित्यर्थः अतः साधु साधु हिरण्यगर्भम् ह्याग्निरित्युक्तेषां
सङ्घर्षयोर्वेत्त्यादिश्रुते रिति भावः । हिरण्यगर्भो निविनर्भश्च ॥ ४ ॥

कचिदिति । पुनः कचिदेकदेशे ललानामपायेनापगमेन विपाण्डु-
राशिः शुक्लरश्मिः अतएव धौतं चाकृतं बहुत्तरीयं तत्रातिमा तत्त्वमा
द्विर्देशान्नामि अत्राणि सेवानु विभ्राणं दधानम् । अत्र कर्त्तरि
रानच् । अतएवोपमायाः पार्श्वस्थाः अत्रसङ्गेकार्त्तभागेन विभक्तं एक-
तामस्यापितं मयं यस्य तं स्मरारिं हरति स्मितमिदं पनाह-
तः ॥ ५ ॥

जायामिति । पुनः निजस्त्रीचां चाटुषु प्रियवचनेषु कालेवाः सो-
पाः । सोलुपोचोनुभोचोचोत्तमदोषावधौऽपि चेति वादः । तेषां
प्रजस्त्रीचटुलालसानाम् मदेन निविदीप्यचटुलालसानां अलसाय ।
अपेययोरपि मिथोविशेषविशेषप्रधानविशेषादपि विशेषप्रधानः ।
पाञ्चटुलालसानां विद्वज्जानां ज्ञेयादीनां सति कृतानि ज्ञातानि उत्ति-
सृज्यमानानि । पूर्वपक्षमाहः । तानि ज्ञेयाणि सेवानु रिति हलमा-
रुपि प्रोक्तमैरित्यर्थः । रतयोरभेदः । अद्वैततत्त्वैः अद-

कुर्वारामुत्पिञ्जलजातपत्रै
 विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
 स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठा
 नुर्वीरुहः क्षिष्टतनूनहोन्द्रैः ।
 प्रनर्त्तितानेकलताभुजाग्रान्
 रुद्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥
 विलम्बिनीलोत्पलकर्षपूराः
 कपोलभित्तीरिव लोधगौरीः ।

जैरंशतपत्रैः पत्राणि कुर्वाराम् । एतेन महती कमलाकरवस्तुद्विर्व्यञ्जते ।
 यमहरूपचयोः वटुरः ॥ ६ ॥

स्वप्नेति । इमः स्वप्नं प्रकाशमधिपदाः उज्ज्वला नीलकण्ठा म-
 दुरा वेगलान् चन्दनं ध्वजाधिरूढाः धनस्मिताः गोत्राः वट्टा वेग-
 लान् । अथ प्रकाण्डयोः स्वप्न इति शिष्टः । अहोन्द्रैः क्षिष्टतनून्
 व्यामृतेष्वान् एवममदानादन्वाहन्त्य तद्गुणस्यावेति भावः । प्रनर्त्ति-
 तानि अनेक लताभिः भुजानां न्तर्गतैः च भुजानां अर्थात् वेग-
 लान्त एतन्नामकङ्कान् रुद्रानिव स्थितानिमुञ्चेत्ता उर्वीरुहो वृषा-
 धारयन्तुहन्तम् ॥ ७ ॥

दिग्धीति । दिग्धीनो बोधोत्पन्नान्तेः वर्गीयः कर्तारंता दा-
 नानाः भोक्त्रे च भोक्षरत्तका यौरोत्पदाताः । दिग्धीरतिथ्यवेति शीघ्रं ।
 वनोन्धिचोः क्रीडां मरुहम्यवीरिण स्मिताः । उदमानरमाह । नरा
 उदना रघ्वज्जहानि । उज्ज्वलं वनजः प्रोला इति शिष्टः । तैरुह-
 ताणं वृक्षानामाभिशङ्गा यद्वानाः कुटः रुधोः रुद्रः दैवविनोः दैव-

नवोलपालकृत सैकताभाः
 शुचीरपः शैवलिनीर्द्धानम् ॥ ८ ॥
 राजीवराजीवश्लोलमृद्ग
 मुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरुणाम् ।
 कान्तालकान्ताल्लनाः सुराणां
 रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥
 मुदे मुरारेरमरैः सुमेरो
 रानीय यस्योपवितस्य शृङ्गैः ।

नवतरे अपोद्धानम् । शुचिरपःशैवलिनीर्द्धानम् । कान्तालकान्ताल्लनाः सुराणां
 पमादयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति । पुन राजीवराजीवा यक्षपञ्जीता यथा कधीना भो
 ला यलाभङ्गा यस्मिन् न राजीवराजीवश्लोलमृद्ग तद्वत् ततिभिः शृङ्गैः
 रुष्णमातप मुष्णन् हरन् कान्ता रस्या अलकान्ताङ्गुलीकुललान्ता यान्
 लान्ता कान्तालकान्ता । अलकाङ्गुलीकुलला इत्यमर । सुराणां ललनाः
 क्षियोऽध्वरः । रक्षोभीराचने अक्षोभिवनमभिभूत ययातया उद्वहन्तम् ॥

नवलीलामय कविदैवतकोनाम शिशोधय कचमियद्वयत इति
 गङ्गा निरस्यति । उद इति । मुरारेर्मुदे वनोपाय अमरैः कर्दभिः
 सुमेरोः शृङ्गैः करचैराजीवोपवितस्य वर्द्धितस्य आभीते शृङ्गैरुपवितस्ते-
 त्यर्थः । उपचजे करणानां मृदाणां यथादानयनकर्म्मणम् । यदा र्जुनस्य
 उच्छ्राय औद्धत्य और्द्ध्वस्य तयो गुणा उत्कृष्टौ उद्दामगिरा प्रगल्भ-
 वावा कवीनां मृदा उद्यन्त इति मृपोद्या मिथ्यावाच्या म भवन्ति मेद-
 न्मुद्गेऽपि सर्वगुणवन्मवादिति भावः । राजसूयसूर्यस्यपोद्यादिना वदः
 कान्तालोनिपातः । उत्कृष्ट आद्य उत्कृष्ट इति घञ्जनेभोपसर्गस्य
 मभाष मनुपसृष्टान् घञ् प्रत्ययः । श्रीशोभुषोऽनुपसर्ग इति नियमात्

भवन्ति नोदामगिरां कवीना
मुक्त्रायसौन्दर्यं गुणामृषोद्याः ॥ १० ॥
यतः पराङ्गानि भृतान्यनूनैः
प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
आद्यादिव प्रापणिकादजस्रं
जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं
रविन्दन्यानेऽप्यरविन्दधाने ।

मुद आद्यादिनोदमगिरौ यच्छन्दस इत्येवं यैः च इत्यनेनामयः ।
भिरुच्छिखा समन्त्रेऽपि समन्त्राद्युत्पादितयमोक्तिः ॥ १० ॥

यत इति । लोकाः पराङ्गानि क्षेत्रानि यदूनैर्भेदभिः भूरिभिः प्र-
भूतैः । प्रभूतं प्राक्तं भूरीत्यमरः । प्रस्थैः शतभिर्मानसिष्टैश्च । प्र-
स्थोऽश्वो शतुमानयोरित्यमरः । भृतानि च वसूतानि मितानि उच्छि-
खामुद्रमौलि कमितानि अपरिमितानि रत्नानि यतः धर्मादाद्यादिविकाह ।
इत्थ आद्यो धर्माद्यमरः । प्रपद्यो व्यङ्ग्यारः प्रयोजनमस्य प्राप्तिकोर्वचिह् ।
तदस्य प्रयोजनमिति उच्यते । पक्षमात्रेणः प्राप्तिकारणं देहानैगमाद्य तं वचिज-
इति वचयनो । तत्कादिवाक्यं सुश्रुजं वाह । उपमानद्वारः ॥ ११ ॥

अखिद्यतेति । आहवमौदमार्द्धद्विहितमतयोदपतामनुग्राहा-
तवं रविं दधानेऽपि अरविन्दधान इति विशेषः । अरविन्दानां धाने-
विधाने इति परिहारः । योद्यतेऽखिद्यति धामम् । अखिद्यते मृदुत् ।
पक्षमेगमौगिगोचानद्वारः । यस्य विशेषेते विनीतरमा निरराधो-
न्यवहन्त्या । यदनि तमरतानि पक्षे वहादि धारभूतदा दया वा न्य-
माधारा । पक्षे रत्नानामवधिजन्यः । अमरस्य रत्ना भद्रादित्यो-
निराधन न विद्या । निन्देन्निश्चाकर्तारि मृदु । अमरगुणं रवि-

भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत

रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

यत्राधिरूढेन महीरूहोच्चै

रुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रमाजा ।

सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल

लीलान्धधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन

सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

धानेऽम्बरविन्दाकरविहाराः कधुकराक्षापं नाशुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्रेति । यत्र यत्रै रसतस्य विकारो राजतः । प्राथिरजतादि-
भ्योऽनित्यञ् प्रत्ययः । च चाधौ गरुडशैलः । गरुडशैलास्तु श्रुताः
स्थूलोपलानिदेरित्यमरः । उच्छिन्नाणि विच्छिन्नानि पुष्पायनदीपोवे-
नेत्युपमितवमाचः । तेषां वृक्षं भजतीति तद्वाजा अधिरूढेनोच्चै-
र्महीरूहा इत्येव सुराधिपेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो वृक्षो मल्ल इव
तस्यैवावतस्य लीलां शोभान्धधौ ऐरावतस्य धावत्यादिति भावः । हस्ति-
मल्लोऽश्वमातङ्गे हस्तिमल्लोविनायके इति विश्वः । अत्र लोलामिव
लीलामिति सादृश्याच्चेपादिदर्शनालङ्कारः ॥ १३ ॥

विभिन्नेति । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यवास्तवस्थां अद-
क्षिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य सन्ध्यामिनो रथं व्रजतीति रथ्याः
रथान्वाः । तद्वदिति रथयुगप्रासद्वयमिति यत्रन्यथा । यत्र यत्रै वंश-
करीरनीलैः वंशाद्गुरथ्यामैः रत्नैर्भरकतैरित्यर्थः । वंशाद्गुरे करीरोऽ-
स्तीत्यमरः । वंशप्रवृद्धास्त्वानतादेतोरनूनायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादपीन-
रुक्ताम् । अतएवैकार्यपदमप्रवोक्तमित्युक्ता, अरिहन्तप्रकर्षावतंसादिपु-
नः ॥ १४ ॥ यत्र यत्रै न दोष इत्याह वाचनः । च विषेष्टेदिति ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा
 मानिन्द्यरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥
 यत्रोज्झिताभिर्मुहुरन्बुवाहैः
 समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।
 वनं ववाधे विषयावकोत्या
 विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥
 फलद्भिर्गुणांशुकराभिमर्षात्
 कार्शानवं धाम पतद्भक्तान्तैः ।

परितः स्फुरन्त्या रुचा सप्रमया करणेन पुनः स्वां रुचं निजह-
 रितवर्त्तनेन आनिन्द्यरे आनीताः । नयते हिर्कर्मकात्मधामे कर्मणि
 सिद्धे । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाञ्च हिर्कर्मण्यमिति वचनात् । यत्र
 विभिन्नवर्त्ता इत्येकस्तद्गुणः । रथ्यानां सगुणत्यागेन गहटापजगुण-
 यदृष्ट्यात्पुनस्तत्यागेन मरुतगुण यदृष्ट्यादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजा-
 तीययोः सद्वरः । तेन गिरे. सूर्यमण्डलपर्यन्तमौक्षत्यं वस्तु व्यज्यते
 तद्गुणः सगुणत्यागादन्योक्तुद्गुणपरः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यत्रैव समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिर्बुवाहैरुज्झिताभि
 स्यक्ताभिरद्भिर्मुञ्चः समुन्नं सम्यक् उच्चं तिष्ठं निरुमित्यर्थः । उन्दी
 ह्येदने इति धातोः कर्मणि क्तः तुदनिदेत्यादिना निजानतं । विपन्नगा-
 विगतगर्षा न भवन्तीत्यविपन्नगाः समधगाः इत्यर्थः । तेन नविपन्नगा-
 नामगानां ववाधा वनं विषयावकोत्या विधाम्निसह्या विपदापत् न
 ववाधे नित्यं वर्षानुषङ्गादिधाम्निचोभो ववाधामकिञ्चित्कर इति भावः
 ॥ १५ ॥

फलद्भिरिति । यः यैवः उष्णांशुकराभिमर्षादङ्कुररुम्पद्भात्
 तमानोरिदं कार्शनवं आम्नैयं धाम तेजः फलद्भिर्द्विरद्भिः यन्नि

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां
 सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकम् ॥ १६ ॥
 दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारे
 रपूर्वं वद्विस्मयमाततान ।
 क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
 तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञोऽय गिरान्दधान

मुच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।

करसाध्यांभिव्यक्तैरिति भावः । यतश्च कान्तैः स्वर्णकान्तैः दृष्टान्त-
 भूतैरिति भावः । गुणानां सङ्क्रान्तिमन्यत्र सङ्क्रान्तं संक्रान्तगुणानित्यर्थः
 मातृगुणादाधारगुणसहकारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशेषा-
 धानरूपो गुणोत्कर्षोऽयस्यात्तां यच्च प्रतिपादयामास चर्चत्विषां सर्वत्र
 सङ्क्रमणाविशेषेऽपि स्वर्णकान्तोऽथैव क्लृप्तनखननदर्शनात् चर्चत्वापि
 सङ्क्रमकारिणो गुणानामाधार गुणसहकारात्कार्यविशेषाभायकत्वमिति
 निश्चयोऽत्रैव ज्ञातय इत्यर्थः । ततश्च सहकारयन्तिविरहिणी सङ्क्रमजगति-
 रतुपकारिणीति भावः । इत्यनुप्रासोऽख्यहारः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति । सङ्क्रान्तोऽपि स शैलोऽप्युरारेरपुष्पैश्च चन्दनपुष्पैश्च
 तृप्तमपूष्ववत् । तेन तृप्तं किञ्चा चेदिति वति । निष्प्रयमाततान
 व्यतिरमणीयत्वादिति भावः । तच्चाह क्षणे क्षणे प्रतिवक्षम् । वीक्षायां
 हि भावः । नवतामपूर्ववद्भावः उपैतीति यत् । तत्प्रत्ययोपगमश्च मेव
 रमणीयतायाः रूपं स्वरूपं लक्षणमित्यर्थः । यत्र रमणीयत्वं लक्ष्यस्य
 वाक्यार्थस्य विषये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं वाक्यविरूपसङ्ग्राहः ॥ १७ ॥

उच्चारणश्च इति । अथ हरिविषयान्ननरद्विरां वाक्यानां उच्चारणं
 जानातीत्युच्चारणश्चः चक्षिगुणश्च । आतोऽनुपगमः च इति चप्रत्ययः

उत्कन्धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि
मुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥
आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा
माक्रम्य संस्थितमुद्ग्रविशालपृङ्गम् ।

नेपथ्यवेद्यः। दिना आकारादनुपपदत्कन्धोपपदो भवति विप्रातयेधेनेति वच-
नात् । दारुकः कृष्णसारयिः उज्जाः उन्नताः रणनः पश्चिगणाः क्लृप्त-
ताः रणत्पश्चिगणास्तदीर्धानं तं पूर्वोक्तम् । धरतीति धरं पृथ्वीतम् ।
पचाद्यच् । अर्हार्थं धरपर्वता इत्यमरः । द्रष्टुमुक्तं उक्तुकम् । उत्क-
चम्पना इति निपातः उत्कम्बरमौल्युक्ताडुन्नमितकम्बरं शौरिमवेक्ष्य इति
वक्ष्यमाण क्रमेण वाचस्पवाच । नहीकृतप्रोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥ १८ ॥
इतः प्रभृति यमकान्तरलोकेषु वरन्वतिवकावृत्तं नियमे नाप-
चाच्छादितेति । आच्छादिताम्बावृतानि आद्यतानि दीर्घाणि दिगोऽम्बा
उच्च दिगम्बराणि येन तं अम्बल आच्छादितं वसितमायतं दिगेनाम्बरं
वाधो येन तं तयोक्तं उच्चकै रन्नता गां भुवमानस्य व्याप्य संस्थितम् । तदा
उदपाणि उन्नतानि विषाणानि च मृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं अम्बल उदये
विषाणे मृङ्गे विषाणे यस्य तं उच्चैर्बभूवतङ्गां हृण्ममाक्रम्य धिक्वाय संस्थि-
तमित्यर्थः । मृङ्गं विषाणे शिखरेति । गौः स्तनं हृण्मे रक्षौ बल्ले
चन्द्रमवि कृतः । अङ्गुलीनेऽदिग्याणमूवाग्यादिषु गौर्भतेति च विश्वः ।
मूर्ध्नि शिखरे अग्नव शिखरि स्फुरन्ती तद्दिन दीधितेरिन्दोः कोटिः रश्मिः
कृत्वा च यस्य तमेनं मगेयं नगत्रेणं रंभतकं कैलासनायकमोक्षरक्षोहीक्ष
को न विस्मयते क्वोऽपि विस्मयतइत्यर्थः । नेयं तुल्ययोगिता प्रकृता-
प्रकृतविषये तदनुत्थानात् नापि समाधोक्तिः तस्याविषेयसाम्यजीवित्वात्
नापि श्लेषः उभयश्लेषे विषेयश्लेषयोगात् तस्मात्पाकरषिकार्दमात्रपथ्य-
विव ताभिधाव्यापारेणापि शब्देनाद्योनरधीक्षुनिरित्वाष्टः । तदुक्तं
काव्यप्रणामे । अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगा-

इतस्ततोऽस्मिन्विलसन्ति मे रोः

समानवप्रे मखितानुरागाः ।

स्त्रियश्च पत्न्यौ सुरसुन्दरीभिः

समानवप्रेमखि सानुरागाः ॥२७॥

उच्चैर्महारजतराजिविराजितासी

दुर्वर्णमिच्चिरिह सान्द्रसुधासवस्वी ।

अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे

रुद्धहिलोचनललामललाटलीलाम् ॥२८॥

प्रहर्षिणी इतिम् स्त्री लो मन्निदयति प्रहर्षिणीयम् ॥ २६ ॥

इत इति । मेरोः समानवप्रे इत्यवस्थे व्यगदवापिषडादिन ज्ञातो-
मपिषातुरागा रत्नतटकानयोविषमनि प्रसरति विद्यु नवंप्रेम यस्य
तस्मिन्वप्रेमपि पत्न्यौ चतुरागेण सह वर्त्तन् इति सातुरागा सर-
सुन्दरीभिः सभा. सकृदा स्त्रियश्च इतस्ततो रिवग्नि स्त्रीदन्ति अन्ता-
न्यमदुरागियोऽतु रूपाधेह विषादिन सतनुकृपाधि च विहारस्यलानि
हन्तीति भावः ॥ २७ ॥

उच्चैरिति । रुद्धादौ सान्द्रया सुधया लेपरिमेवेवाद्यतेन वा
‘सवस्वा’ समानवस्वा । उच्चैरिति नपदेत्यादिना समानस्य आदेशः । लेप-
मेदेऽस्ते सुधेति नैजवनी । महारजतराजिविराजिता काञ्चन रेखायो-
मिता अथौ, दुरोर्वर्त्तनी उच्चैरुच्यता दुर्वर्णमिच्चिरजतमिति ।
महारजतकाञ्चने इति । दुर्वर्णं रजवं कुर्यादिति चामरः । भस्मना
परिपाण्डुरितस्य करारदेवदङ्गि उद्धादिर्नोक्तमेव जलाम्बुं शब्दं यस्या
नस्य ललाटस्य लीलां शोभाभ्यर्थेति भजनीति निदर्शनालङ्कारः । ललाटं
उच्छ्रुत्तुं लभूषाप्रामाण्यकेतनित्यमरः ॥ २८ ॥

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी

रलघु विलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः

परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥२८॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्ण्यं

वर्ण्यनाम्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।

अयमिति । अयन्निरतिजरठाः अतिकठिनाः अतिजरतीश ।
जरठः कठिने जीर्ण इति वैजयन्ती । प्रकामगुर्वीः खेदाः स्तौख्यं दुर्म-
राय प्रकामगुर्वीः । गुरुस्त्व गोमती केचं गुरौ पितरि दुर्मर इति
शब्दार्थः । विस्मयचटुवत् मयूरव्यवसादयद्येति समासः अलघुभिर्विल-
म्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्भेदैः स्तौख्यं । स्तौख्यनाम्नौ पयोधरावित्यमरः
उपरुद्धाः आहताः निवृद्धाः सततं सर्वदा असुमतास्त्राणभतामगम्य-
रूपाः अत्युन्नतत्वात् डरारोहस्वरूपाः अगम्यं न दृष्टत्वाद्भ्रममानैर्विपद्वाः ।
त्यजेदन्त्यकुलोत्पन्नां दृष्ट्वा स्त्रीं कन्तुं शान्तयेति गमननिषेधादिति भावः ।
परिणतदिक्करिकाः । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमत इति हलाद्युधः । इतः
स्त्रियामिति समाधानः कप्प्रत्ययः । अन्यत्र परिणताः क्षीणभूताः
दिशोदन्तस्तविशेषाः करिकाः मस्यस्याच व्याधानाः । दिग्दटे यक्षुला-
कारे करिका नष्टरेखिकेति वैजयन्ती । तटी विभर्त्ति । अत्र प्रकृततटी-
रिषेपमहिम्ना अप्रकृतदृष्ट्वा नाप्रतीतेः समाधोक्तिः । पुष्पिताया-
उत्तुल्लम् ॥ २८ ॥

धूमेति । इहादौ पुरोऽप्ये वर्ण्यनाम्नेः सदृशि समाने अग्निस्थाने
वर्ण्यं इत्यर्थः सौवर्ण्यं सुवर्णविकारे तटे पुष्पमसमूहे लोमा स्थिता । स्वा-
दिभ्यश्चेति निगन्तव्यं । अन्वीनां भद्राणामालोमान्वीविभ्यायाः अतएव
श्यामीभूताः अन्वी नरयो धूमाकारश्चूनामस्यं दधति त्वं पश्य । स्वर्णतटं

श्यामीभूताः कुसमसुमूहेऽलीनां
 लीनामालीमिह तरवोविभाणाः ॥ ३० ॥
 व्योमस्फुग्ः प्रथयता कलधौतभिची
 रुन्निद्रुप्यचणचम्पकपिङ्गभासः ।
 सौमेर वीमधिगतेन नितम्बशोभा
 मेतेन भारतमिलातृतवदिभाति ॥ ३१ ॥
 रुचिरचित्तनूरुहशालिभि
 विचलितैः परितः प्रियक्वजैः ।

अग्निवद्भाति श्यामाक्षरवोधूषकश्यामीभूतया । अक्षरमात्रा इतिह ।
 रौप्यवर्णैः श्याम्यक्षरमात्रा शोभा आविति वक्ष्यात् । ३० ॥

व्योमेति । व्योमस्य चोऽम्भद्वयाः । अक्षिर्द्वैर्विचलितैः प्रथमैर्विज्ञा
 अक्षिद्रुप्यचणाः । तेन विज्ञा इति वक्ष्यप्रत्ययः । ते च ते चम्पकाव
 तद्वत्पिङ्गभासः पित्तवर्णाः कलधौतभिचीः कलधौतटीः । कलधौतं टी-
 व्यञ्जेन्नोरिति विज्ञः । प्रथयता प्रकटयता अतएव सौमेरवो सुमेरुसम्ब-
 द्भिनीं नितम्बशोभं कटकललीं अधिगतेन प्राप्नुवता । गतव्याधर्म-
 केत्यादिना तमैः कर्चरिह । एतेन रौप्यवर्णैः भारतं भरतस्य
 राज्ञ इदम्भारतास्य वर्षं भूषयद्भु । श्यामृष्टौ लोचधारास्ये वक्षरे
 वर्षं वस्त्रिदाधित्ववरः । इत्याहवदित्वाहृतवर्णस्य विभातीत्युपमा
 नरस्य एवम् अम्बुहोमस्य हिमादेर्दक्षिणभूषणं कैवल्यापरावर्णं भार-
 तवर्णं सुमेरुवोमास्यौषेरसपरावर्णं मध्यमं कण्ठविषाहृतवर्णं अतएव
 नाम्नेदम्भारतं वर्षं हिमादेकांशं दक्षिणे । तेन कैवलयं नाम परेष्वेव-
 मुच्येत । इत्याहृतं सौमेरवो सुमेरोः परितोऽहि तदिति वक्ष्यन्ती ॥ ३१ ॥

रुचरेति । शशी गतिः रुचिरेः अज्यसैः चित्तमौषास्यैः कान्-
 र्यैः चोमभिः शालज इति तपोस्तैः परितः प्रचलितैः प्रसरद्भिः प्रियकाः

विविधरत्नमयैरभिभात्यसा

ववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता

मुदा रमन्ते कलभाविकस्वरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता

मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा

दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।

अस्मिन्प्रवृत्तयोद्धगविशेषः । त्रियङ्को रोमभिर्युक्तोऽष्टद्वयमस्यैवैनेरिति
वैजयन्ती । तेषां द्रव्यैः समूहैः जङ्गमतां चरिण्युताङ्गतैर्विविधरत्न-
मयैरवयवैः आह्वैरिव प्रतिभातीत्युल्लेखः । द्रुतविचलितं दत्तम् ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरिति । अत्राह्वौ जलाशयोषिता अवायवेषु हृदेषु उषिताः
यस्यः । गम्यथाकर्म्मकेत्यादिना वदतेः कर्त्तरि क्तः सम्प्रसारणं मति-
बुद्धिं पूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्त्तमानार्थता । कलना स्त्रियद्वयं करिणः ।
त्रिंशद्वर्षस्तु कलम इति वैजयन्ती । विकस्वरैर्विकसनशीलैः । स्वेष्टम-
सविकसोदरम् । कुशेशयैः शतपत्रैः मुदा प्रीत्या रमन्ते प्रीठन्ति करि-
विहारार्था कमलाकराद्यामदभावर इति भावः । किञ्च कला अव्यक्त-
बधुराः विकारो मानसोभावः स प्रयोजनमेवा भाविका उद्दीपका इत्यर्थः
कला भाविकाश्च स्वराः पञ्चादयोवेधानैः कल भाविकस्वरैः सिद्धगणैः
सुरमहैः योषिता अस्त्रीणामने समीपे उदारवृक्षैः प्रगीयते च भू-
स्वर्गोऽयमिति भावः ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति । इहाह्वौ अमूर्मह्वौपधयः नियतेर्नियोगादस्मि-
न्नासे इदं भवतीति दैवशासनात् । तमसाऽन्धकारेण तत्रादेष व्यसनेन

पत्युस्त्रिषामिह महौषधयः कलत्र
 स्थानं परैरनभिभूतममूर्धहन्ति ॥ ३४ ॥
 वनस्पतिस्कन्धनिषण्णवाल
 प्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।
 पुष्पेक्षणैर्लम्बितलोचकैर्वा
 मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

आवादितस्याम्बानस्य पुनरपक्रमणेन पुनरादित्या चालं समागमकालमा-
 काङ्क्षः पुनरागत्य सद्गन्तविषयत इत्यर्थः । 'त्रिषां पत्युः सूर्यस्य स-
 म्बन्धि परैस्तेजोऽनरैः' इत्यादिशब्दैरनेभिभूतं नतिरस्कृतमनुपहतं च
 कलत्रस्थानं कलत्र भूतानां त्रिषां स्थानं स्थितिं यद्वन्ति त्रिषां हनीत्यर्थः ।
 स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापि व्यासी-
 णानि कलत्राणि सरण्य कालान्तरे साधवस्तपस्यै प्रवक्ष्यन्ति ब्रह्मरोष-
 धयोऽपि त्रिषां त्रिषां पत्युरप्यभनीत्यर्थः एतच्च तासां सूर्यास्तमये
 प्रज्वलनादुदये विषयं यावोपवर्धते । अत्र त्रिषेवम् बाल्मीकिरादीना-
 मपञ्चादि साम्यं प्रतीतेः समाधोक्तिरलङ्कारः ॥ ३४ ॥

वनस्पतीति । अत्रादौ वनस्पतयो वृक्षाः । वनस्पतिर्लम्बिताः वि-
 ना पुष्पफलद्रुम इति विद्मः । तेषां स्तम्भेषु श्वेषेषु च निषण्णाः वृक्षाः
 बालप्रशला बालपट्टया वृक्षा इव यावान्ता साधोक्ताः मधूनि व्रतयन्ति
 भुङ्क्ते इति मधुव्रत मधुपाकोषं व्रतेन हन्तेन वृत्तैः कर्ष्यैः अतएव ल-
 म्बिताः प्रापिताः लोचकासारकाणि कण्ठसारानि यैस्त्वैर्व्रतैस्त्रि स्थितैरिन्द्र-
 ज्ञेयाः । इत्यर्थं वाच्यं तद्वद्वेद्यायाश्च वृक्षाः । लोचको भावविच्छे-
 द्यादपितारे च कण्ठ इति विद्मः । पुमैरीषणैस्त्रि पुष्पेक्षणेऽपह-
 रिताः अतलोचताः प्रमदा इव खण्ड्यन् इति शेषः । न प्रमदो
 क्रियाध्याहारदोष इत्याह वामनः । लिङ्गाध्याहारदर्शितः ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः

कलयन्त्यनुक्षयमनेकलयम् ।

स्रमयन्नुपैति मुहुरव्यस्रमयं

पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चित्

श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीमिरन्यैः

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमधानि दत्तं

गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं विभर्त्ति ॥ ३७ ॥

विहगा इति । कदम्बः सुरभिः सुरगन्धिकाभिः कदम्बसुर भावि-
हगा इति विहगाः पक्षिणः अतुल्यं प्रतिपद्यन्नेके बहुविधाः कथावि-
ष्टे दायस्त्रिण कर्मणि तद्यथा तथा गाः वाचः शृङ्गानिहवः । कलयन्ति
अङ्गुलीनेदिग्वाप भूया वारिषु गौर्यतेति विद्वः । विद्वद्भूतानि
कथितानि नानानि नोपवनानि कदम्बकान्तानि देव स धूतनवनीपवनः
नोपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिय इत्यमरः । अयम्यवः सुहृदश्च मेषश्चमय-
द्वैति । प्रभिताचरा वृत्तम् । प्रभिताचरा सज्जवर्गद्वितेति तद्वयात् ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरिति । एतेऽदिः श्रेयान् श्रेयः द्विजाति माह्वप इवा गमो
निधिकलोमन्त्रशास्त्रं कथं परस्मयानं वेदान्तरागमपरैर्विद्वद्भिर्निधी-
मन्त्राणां च सौधनविधानैः कथञ्चिद्विवृतं स्वरूपतः प्रकाशितं नास्ति नि-
श्चिता इदं भित्तिमिति निश्चयात्किञ्च धीर्येयान्तैरनिश्चितधीमिरन्यै रयास्त्रं
श्रुत्वापि इह निधिरस्ति इदं महिषा कसौ मन्त्र इति चाप्रसूत-
कल्याणि दुर्धृष्टं साधनं अथानि इवान्येनामि च हन्तुं द
समर्थम् । दुःखेनो व्यसनेनपमिति वैजयन्ती । गूढः संवृतोऽर्थोऽनमभिधेद
यस्मिन् तं गूढार्थं निधयो मन्त्रा इवान्दस निधयइव मन्त्रास्तेषां
विभर्त्ति द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिमन्त्रमेष विभर्त्तु इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यिन्मौष्ठं तद्वत् मनुते तुरङ्गवत्
 श्रु गन्तुं मुग्धसितं किन्नरं प्रियायाः ।
 श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्वी
 लुप्तं ज्ञानयारभज्जभीष्मध्याम् ॥ ३८ ॥
 यदेतदस्यानुत्तमं विधाति
 यत्नं ततानेकात्मालताक्षम् ।
 न पुष्पितांश्च श्यामितार्क्षं रश्मि
 यन्तताने जतसा लताक्षम् ॥ ३९ ॥

दन्तोच्चलासु विमलोपलमेखलान्तः ।

सद्बचिवक्त्रकानु वृद्धनितम्बाः ।

अस्मिन् भजन्ति घनवामलगण्डशैला

कार्योऽनुरूपमविवातनधित्यकासु ॥ ४० ॥

अनतिचिरोज्जितस्य जलदे न चिर

स्थितवहुवृद्धस्य पयसोऽनुकृतिम् ॥

दन्तोच्चलासु । अस्मिन् दन्ता निज्जा दन्ताश्च । दन्तोनि-
ज्जे दमने इति शिष्टः । तैरुच्चलासु हरिरासु वृद्धशैलादि षट्-
रानि साधूनि वक्त्रकानि च यावत्तानासु । कट्टं वक्त्रे वाक्त्राति शिष्टः ।
अधिकादर्थं भूमिषु । भूमिर्धर्मश्चैव वक्त्रकानि । उपाधिभ्यश्चैव-
ज्ञानप्राप्तयोस्त्विति शिष्टावन्तः प्रत्ययः । शिष्टोपलाः उच्चलासु
उच्चलमगदोना भिराः कादो नितम्ब भूमयः । भिरा उच्चल-
लादीनां भिराव्योरेति शिष्टः । ताभिरनारगाः । उच्चलमिति
रम्ये वक्त्रप्राप्तः इत्यत इति इत्यर्थः । उच्चलो नितम्बाः कट्टिदन्ता
नाम शिष्टादि च वक्त्रकानि । नितम्बो रोधति उच्चलो शिष्टोऽपि
कट्टे इति शिष्टः । यथा शिष्टाः कट्टे उच्चलाः उच्चल-
लासु स्तूलोदलाश्च वक्त्रकानि । न दोऽनुदममिच्छा षट्च वक्त्र-
कानि शिष्टावन्तः । उच्चल नारीयामधित्यकानासु प्रकृतानां वक्त्र-
प्रकृतोच्चाशेषोपस्थापिता तत्त्वदोगिता । अतश्चोभयदिदेष्यामि उ-
च्चलमिति शिष्टावन्तः योऽपि ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति । उच्चलो निरल तथा तथा चिन्तोऽपि उच्चलमिति
पदा एव धीता शुद्धा कश्चित्पदा रत्नभूमिः वक्त्रकानि चिरोज्जि-
तम् उच्चलमिति शिष्टः । चिरस्थिताश्चिरकालिनोऽपि वक्त्र-
कानि उच्चलमिति शिष्टः । पदयोऽपि वक्त्रकानि वक्त्रकानि

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला
 मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥
 वर्ज्यन्त्या जनैः सङ्गमे कान्तत
 स्तर्क्यन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
 योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
 सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥
 सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबाल
 विच्छेदकातरधियश्चलितं चमर्य्यः ।

विदधाति अत्र मेघोष्णितजलस्य स्विदमुह्यदासम्बन्धेऽपि समारम्भया स-
 म्वयोर्नैरतिशयोक्तिः । कुररीकता इक्षुम् । कुररीकता मज्जमज्जैर्ग-
 द्युगिति कथयाम् ॥ ४१ ॥

वर्ज्यन्त्या इति । एकान्तः एकान्ते रहषीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन
 प्रियेणैवार्थः । उभयत्रापि चार्कशक्तिरुक्तार्थः । सङ्गमे वरि सुखं स-
 र्क्यन्त्या उर्ज्यन्त्याया विस्तृतं विहारवाक्याह्वयैवार्थः । अतएव
 जनैः सङ्गं वर्ज्यन्त्या कुतः कुरीयावसतापानि प्राप्नुवन्तांश्च अहानि
 यस्यास्तया अरावसतापाङ्गया । अङ्गनाम् कथ्येभ्यश्चेति दत्तव्यमिति
 विस्तृतादिह यत्ते दाम् । यस्यापिमाङ्गौ यस्यास्तया वसतापाङ्गया अर-
 तापात् कृत्वादेवया अनेकया योषया अनेकानिघोरानिभिरित्यर्थः ।
 जातावेकचक्रम् । स्त्री योविदधाति योषा मारीकीमन्त्रिणी मधूरित्थमरः ।
 शोभतिः सेव्यते इत्यादिभारस्यामानि इह समीति भावः । रात्रिणी
 इक्षुम् । रैषतुर्निघुता रात्रिणी सम्यक्तेति कथयाम् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णैति । अर्धचक्रं सङ्कीर्णः मियं मन्दलः कीचकाः वेदु-
 र्गणः । वेणुः कीचकास्तो सुखं सन्नम्यनिघोइता इत्यमरः । तेषां
 वने स्ववित्तैकशतलैकरोमयोविच्छेदाम् कातरा लकृता बीयांशपाप-

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्मतदीयरघ्न
 निर्यत्स्वनश्रुतिसखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
 मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवावम्भै
 र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
 शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
 ऋष्यामच्छामच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्याः मृदुश्वसनेनन्दमादतो गर्भे वेणुनेम्यस्तदीयरन्त्रेभ्यः क्षीरकवि-
 रेभ्यो निर्गतो निर्गच्छतः । स्वनस्य श्रुत्या अवधेन यत् सुखं तत्कादिवेत चे-
 त्प्रप्रेषा । अचित्तं मोक्षहन्ते वस्तु तस्तु बाल प्रियत्वादिति भावः ।
 शक्यचेत्यादिना तुल्यप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

सुप्तमिति । इहाङ्गावन्तर्लीनानि मङ्गानीलदलानि इन्द्रनील विधे-
 मण्डपानि यासु तासु । सिङ्गलस्याकरोद्गन्धमाहानीलास्तु ते मता इति
 मगसगमस्यः । वापीषु दीर्घिकासु चार्द्धमैवैर्गर्भैर्दृष्टं सुप्तागौरं
 मौक्तिकरुभं पतएक्षीरमिव स्थितं शस्त्रीदुरिका । स्याच्छस्त्री वावि-
 प्रती च क्षुरिका वाविधेतुकेत्यमरः । वङ्गादिभ्यश्चेति ङीप् । शस्त्रीरत्न
 श्यामैरंशुभिरन्वर्त्ततेन्द्रनील मरीचिमिः आशु तत्क्षणेन द्रुतं लोहितं
 सत् क्षुरितमित्यर्थः मोक्षोपलब्धस्य मोक्षाच्छौणभिरुत्तरस्य । नीली काका
 लोहितकिकेत्यमरः । चक्ष्वाङ्गाया कान्तिरुच्छति तस्यैवार्थो ज्ञाया गच्छ-
 तोत्यर्थः । व्यतो निर्दग्धनाकहारः । य च सुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्री-
 श्यामैरिति चोपमात्वेनान्तर्लीनमङ्गानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुत्वं
 काव्यविद्वं तेनोत्पापितेर्गारमिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्पापित इत्यङ्गादिभावेन
 मङ्गरः । क्षीरमिवेत्यनेन्द्रनीलाया सौम्यं सूचितम् । क्षीरमध्ये वि-
 पेक्षीलं क्षीरस्येक्षीलतां प्रप्रेषेत् । इन्द्रनीलमिति स्नात इति लक्षणे व-
 म्भत्वात् । तेनात मोक्षोपमानेन तद्वर्ण एवेति सूचितम् । नीलोत्तर-

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला

मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्या जनैः सद्गमे कान्तत

स्तर्कयन्त्या सुखं सद्गमे कान्ततः ।

योषथैष स्मरासन्नतापाङ्गया

सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णकीचकवनखलितैकवाल

विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्थ्यः ।

विदधाति अत्र धौतकलधौतमही इति वस्तुतया स-
न्निवृत्तिरिति योक्तिः । कुररीकता इत्यम् । कुररीकता वज्रधौतग-
ण्डगतिरुच्यते ॥ ४१ ॥

वर्जयन्तीति । एकान्तः एकान्ते दृष्टीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन
प्रवेष्टव्यः । अभयतापि चार्थमिति कथयति । सद्गमे वरि सुखं त-
र्कयन्त्या अर्थचमाद्यवा विचरन् विहारमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । अतएव
जनैः सद्गं वर्जयन्त्या इतः अरेषासन्नतापाङ्गि प्रपन्नवररधि च्छेदनि
लासया स्मरासन्नतापाङ्गया । अङ्गयात् अर्थेभ्यश्चेति शक्यमिति
अत्रादिह मते टाप् । सन्निवृत्ततायाः सन्निवृत्ततायाः सन्नतापाङ्गया अ-
पान्त् कूलिपत्रेणया अनेकया योषया अनेकाभिर्योगभिरित्यर्थः ।
तावेकवचनम् । स्त्री योषिद्वया योषा नारी योषनिनी बहुव्रीहयः ।
योषिः वियते इत्यानिहारण्यामानि इह सन्तीति भावः । शशिवी
नम् । दैवतमिदं न शशिवी सन्तीति वक्तव्यम् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णः । कञ्जिद्वयं सङ्कीर्णः मिथः सन्दर्शः कीचकाः रेदु-
गः । रेखाः कीचकास्तु व्युत्पन्नमिति बोद्धव्यम् । इत्येवम् । तेषां
। सन्निवृत्ततायाः सन्निवृत्ततायाः सन्नतापाङ्गया योषां सन्नतापा-

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरध
 निर्यत्स्वनश्च तिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
 मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवावध्रै
 वीपीचन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
 शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
 श्वायामच्छामच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्थः मृदुश्वसनगर्भतदीयरधेभ्यः क्षीरमिव-
 रेभ्योनिर्गतो निर्गच्छतः स्वनस्य दुःखा अपरमे यत् सुखं तथादिवेत चे-
 त्तत्त्वेषा । 'चित्रं' गोमयकने वस्तु तस्य वाच प्रियत्वादिति 'माय' ।
 'यस्य' चेत्यादिना 'सुखं' प्राप्तम् ॥ ४३ ॥

संक्षेपमिति । इहाहावन्तर्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनील विर्य-
 पक्षणाणि यासु तासु । लिङ्गलक्ष्यारोह, तावज्जानीलासु ते मता इति
 भगवानगच्छ । वापीषु दीर्घिकासु यद्वर्धमानैर्मुक्तं वृद्धं सुप्तागौरं
 मौक्तिकशुभ्रं यतएव क्षीरमिव स्थितं शस्त्रीदुरिका । श्वाच्छस्त्री वाधि-
 श्वाती च दुरिका वाधिचेतुकेत्यमरः । वृद्धादिभ्यश्चेति ङीप् । शस्त्रीपत्
 श्यामैरंशुभिरन्वर्गतेन्द्रनील करोचमिः आशु तत्त्वमिव द्रुतं लोहितं
 वत् दुरितमित्यर्थः नीलीषलिलसु नीलास्त्रीपथिपरवत् । नीली वाच
 लोहितकेत्यमरः । यथा जाया कान्तिवच्छति तद्वदंती जाया गच्छ-
 तीत्यर्थः । यतो निर्दग्धनासङ्कारः । स च सुप्तागौरं क्षीरमिव शस्त्री-
 श्यामैरिति शोषमात्रेणानर्त्तनमहानीलदलासु वापीमिति प्रदार्थहेतुर्वा
 कावलिङ्गं तेनोत्थापितेनाशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन
 मङ्गरः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां सौष्टवं सूचितम् । क्षीरमध्ये क्षि-
 पेणीयं क्षीरक्षेपोक्ततां प्रजेत् । इन्द्रनीलमिति श्वात इति लक्षणं क-
 म्यत् । तेनायं नीलीसोपमानेन तद्वत् एवेति सूचितम् । नीली

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः
 सारतरागमना यतमानम् ।
 तेन सहेह विमर्त्तिरहः स्त्री
 सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥
 भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
 रस्रवावचैरुपगतेषु सहस्रसङ्ख्याम् ।

निनाः केचिन्मनुजस्य निनाः पर इत्यादिना अगस्त्येन रत्नपाके
 एवमेकादशविधकावाभिधानादिति । मत्त मयूरं वृत्तम् । नेदौ नैवौ
 यमगात्त मयूरमिति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या नेति । रत्नाहारान्वाधूभ्यः क्वान्नेभ्यः । पञ्चमीविभक्तौरिति
 पञ्चमी । सारतरं नेत्रमगमनं लब्ध्वा सा सारतरागमना ज्ञायाह-
 ॥ ययौ । या स्त्री यतमानं सत्राप्रयै प्रयतमानं प्रार्थयमानमित्यर्थः ।
 यती प्रयत्ने यावत् । प्रिवं न ययौ सा तथा प्रतिष्ठापि स्त्री रत्न-
 कोन प्रियेण सह अनायतमानमदीर्घरोचं यथा यथा रतरागं हरता-
 मिवाचं विमर्त्तं व्ययमतिमानमतीरपि कद्वरवोदीपयतीति भावः । दोष-
 वृत्तम् । दोषकवृत्तमिदमवभागाविति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

भिन्नेति । रत्नाहारान्वाधूभ्यः किरणेषु उद्भूतानाञ्च तैश्चैव-
 चैरनेकविधैरित्यर्थः । उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः । मयूरस्यैवकादिपूत्रो-
 द्भवीशेष पराजोञ्जावचकिञ्चनात्तोमयाभीति तत्पुत्रे निपातनात् साधु ।
 रत्नकिरणैर्भिन्नेषु भिन्नेषु घातएव सहस्रसङ्ख्यामुपगतेषु वक्ष्यु मतिभ्यः
 पद्माद्यः । मत्तं वृत्तं मत्तं वृत्तमिति शाब्दतः । अदौ प्रकाशमाभोऽहिमायु-
 जेति सहस्र किरणत्वात् सूर्य्य एवेति वग्भावनानुसृत्य । यार्ता घ-
 भाभ्योऽकिञ्चेत्यमरः । दोषाणि रत्नावयवि । सप्तम्यर्थेऽप्यवम् । दिवा-
 मित्यप दोषा न मङ्गल्य रजनावित्यमरः । व्याकोचकोचवदन्ता रिकचद-

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोशनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥
अपशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिता
ञ्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।
अनुरोद्वितीव करणेन पविणां
विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥
मधुकरविटपानमिता
स्तरुपङ्क्तीर्विभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

कृता दधते नूनमिदुल्लेखायाम् । अथ रत्न शरोरुहम् । रत्नौत्तल
कोकनर्दामिति व्याकोशयिकचस्तुटा इति चामर । इह देवमूमितादि-
तप्रपन्नान्तिभ्य इति भावः । इह मन्विनीनाम्नोपतनविज्ञाता सम्बन्धेऽ
यि तत्त्वसम्बन्धपदातिशयोक्त्या तत्वेन्दुमर्षभानिभङ्गहारो व्यञ्जते ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमिति । अपशङ्कं निःशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनेषु उल्लङ्घ्युल्लेखनेषुचिता-
परिविनाः पतिश्चर्त्तारमुपेतं पुरोऽप्ये चलिताः प्रयाताः आत्मजा
सतम्भनाङ्कितृष निम्नगा नदीः करणेन दीनेन पतिपदा पतिपदा विरुतेन
लोचनेन विभ्रतो नैद्योऽद्विर्विकृत तदा वात्सल्येन स्नेहेनेत्यर्थः । श्रीमान्
स्निग्धस्तु वन्द्य इत्यमरः । वत्सल्यध्या कामवते इति वन्द्य प्रत्ययः ।
अनुरोद्विती वातुकोपतीनेत्युल्लेखा । इदम् पञ्चम्यइति रूप इडादिभ्य
सार्वाधातुके इतोऽ् ॥ ४७ ॥

मधुकरेति । मधुकरा एव विटपानेषां घनबुध्नमिता ग्रामाः ।
इष कर्त्तरि क्तः । इति यथाकारैरानमिता विटपानमिता ।
विभ्रारोऽद्वितीयामिदमरः । तरुपङ्क्तीर्विभ्रतोऽस्मादे रोधोन्तिष्ठो रत्ना
पतता परिपामेव विमर्शना दत्तना रजः पुञ्जरेषु तेन परिपाममिदम्-

परिपाकपिशङ्गलता

रजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतः पतद्दिहेद्मुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

सुलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध

मूर्ध्नि प्रसारितसुराधिपचापचात् ॥ ४९ ॥

दधति च विकतद्विचित्रकल्प

द्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

नतारजसा कपिशं पिशङ्गं चकास्ति । भातावृत्तिष्वयमाख्यागीतिरह-
मथा । अहं वसुगणा व्याख्यागीतिरिति पिशङ्गभागः ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतइति । इहाहो प्राग्भागत. अर्धं प्रदेशात् उपत्यकासु
अधः प्रदेशेषु । उपत्यकादेशोऽवलोचनरः । अथाभिध्यामित्यादिभ्योप शब्दात्
यकन्प्रत्ययः । पतत् । शृङ्गारः सिन्दूरादिभ्यश्चकन्प्रत्ययेऽङ्गात् शृङ्गा-
रितः । शृङ्गारः सुरते नाथ्ये रसे दिग्गजमण्डल इति विश्वः । आद्यतो-
दीर्घः तस्य महेभकरस्याभेदाभा यस्य तत् विविधरत्नाभं करैरंशुभररति-
महुरञ्जितमिदमम्भः अर्धं प्रसारितं यत् सुराधिपचापमिन्द्रचतुस्तथाह
सुलक्ष्यते । आमेन्द्र चापसोऽर्धत्वात्तन्मन्त्रेण चन्द्रज्योक्तेरतिशयोक्तिः ।
अभूतोपमेति मतान्तरम् । तिर्यक्त्वविशेषायां तूपर्माणस्य प्रसिद्धत्वाद्दुपमे-
वेयम् ॥ ४९ ॥

दधतीति । किञ्चेति आर्थः अमुष्याहरेताः शिखराणि शृङ्गाण्येव
संस्थाः केशपाशः । शिखा चूडा वीरपाशीत्यमरः । विकतद्विचित्रकल्पैः
गभावर्धैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान् ध्ययिता निर स्थितानित्युत्प्रेक्षा ।
द्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानि च पिच्छाज्येन दामानि सज्जयेत् तान्

क्षणमलघुविलम्बिपिच्छदान्नः

शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मि-

न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्तेरसव

न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त

रावर्त्तिभिर्हृक्कपोतशिरोधरामैः ।

शिपिनः केचन एव शिखरान् आसीद्वान् चपं दधतीर । शिखान्नः
शिखी शिखीति शिखास्त्रीशिखरा इति वामरः । अथ इत्थममुष्मे गो-
ष्मे शान्तिर्नेन पिच्छादीनां दामादिरूपवद्विस्तृष्टादिना मोक्षेति
वद्वरः । इति वा पाठस्तनुतम् ॥ ५० ॥

मरधूका इति । अस्मिन्नुपनिषत्तरे न भवतीत्यनवरः शेषः अनवर-
तमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागतामरसः दृश्यः रूपमाय अनवरतम मन्दरागता-
मरसः । अमन्दरागाण्यन्तरक्तानि तामरमानि यद्वे रजसापीय दृश्ये वे
पाले अमन्दरागतामरसः रक्तमेवाः । यद्वे रजसापिचमिदमरः ।
सुखिनोऽस्मि गिनः मय्य वधूमिः सवधूकाः वलः । तेन वहेति तल्लययोगे वड्ड-
मोहिः मद्युक्त्येति कम् । रस दक्षाभुरागम् । शुभे रागे इवे ररद्व-
मरः । नवरतं नूतनगुरतया शेषेन इति न किन्वासेन एवेत्यर्थः । मन्माद्य-
निषेधनित्तने ह्यौ प्रनिषेधादि वाचनं विविच्युत्तानां शेषेन स कामान्वयः
प्रवहेः । उपमानद्वारः । गतेवमाद्योगेति ॥ ५१ ॥

आच्छाद्येति । एवोर्गर्द्धमानं पुनाय्येव पटइति रूपकं मा-
च्छाद्य अन्तः पटः अन्तरे आवर्त्तिभिरभीष्टां भवद्भिः । वड्डनं मानीष्ये

स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै
धूपायतीष पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ५२ ॥

अन्योन्ययतिकरचारुभिर्विचित्रै
रत्नस्यन्त्रवमणिजन्मभिर्मयूखैः ।

खिखेरान् गगनसदः करोत्यमुष्णि
क्काकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म ॥ ५३ ॥

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां

इति णिनि । इहकथेति शिरोधरायाः पङ्कजपरागतकण्डलस्य भेषजं वेष्ट-
नोदित्युक्ता । पारायते कथ्यते । स्वादिति विद्युः । अगुरो, काकागुरोरिति-
कृतमागुरवीम् । काकागुरुवृक्षः स्वादिष्यभारः । धूमरुचिश्च भुक्कालिनकृष्ट-
गन्धयोगितायै । अतएव निर्दिष्टम् । दधानैर्नवनीरदाना पटलैः स्वाङ्गानि
धूपायतीष धूपैरिवा भिषाजयतोवेत्यङ्गुला इत्यकोप्यातिदर्शनं निरङ्गैः
काकाङ्गीर्यते । धूम मनामे इति धातोः । शुद्धधूपैरिषिपिण्डनिधयथायक-
यः स्थापयत्ययः ॥ ५२ ॥

एतच्चान्योन्येति । अर्पणप्रशान्त्योन्मोहं यतिकरेण विद्युत्तैर्न चारुभि-
री अतएव विचित्रैर्नवनीरैरत्नसुतः स्थापदोषेणादुष्पन्नः । ता गोभीमणि-
रुवदोप्योरिति विद्युः । वा भ्रान्त्यादिना वैकल्यकः अन्वयव्ययः । तैर्भ्यो
संभवत्यभिभ्योजन्य वेदान्तैर्मयूखैराकाशे रचितं अभित्तिं कदाचन यथाधार-
यमिति चर्चः चित्रकर्म कर्तुं गगनसदः खिखेरान् विखेरान् विषययोगान्
करोति । ममिकण्डोत्था दिना रत्नवयः । अथ मणिमयूखेऽप्ये दिवक
कर्मभान्त्यगता भेषाभित्तिरित्युक्तं अकारणकार्योत्पत्तिर्येनात् भ्रान्ति-
मदं कदाचित्कालादिना विभागेनेति कथ्यते । कारणेन दिना कार्योत्पत्तिः
स्वादिभाषनेति । प्रहर्षणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समीरेति । वहीरेण नास्तेन शिशिरः शीतलः शिरःसु शिरसि व-

सतां जवनिकानिकामसुखिनाम् ।

विभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपा

मपायधवलावलाहकततीः ॥ ५४ ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्म विदोविधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसवीजयोगाः ।

सतां निकामसुखिनां व्यत्यन्तसुखिनां सतां पुण्यसतां सुदञ्जनयन्नयं भद्रिरपा-
मभ्रमामपायेनापगमेन धवलावलाहकततीर्म्मषण्णरीरेव जवनिकान्तिरस्त-
रिणीर्विभर्त्ति । अनाद्यतेष्वपि पिण्डेषु क्रीडने भेदैरेवावरणतां सन्वाद्य
सुदञ्जनयतीत्यर्थः । अत्र बलाहकततिष्वारोपमाणां जवनिकानां सुद-
ञ्जनयन्निति प्रज्ञतोपयोगिवर्णनात् परिणामावधारः । आरोपमाणासु
प्रज्ञतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् । रूपके त्वपरञ्जनमात्रमिति
भेदः । जलोद्गतगतिर्द्धृतम् । रश्मिर्म्मज्जवाभजोद्गतगतिरिति लक्ष-
णात् ॥ ५४ ॥

मैत्रीति । इहाहो समाधिं योगम्विधत्तीति समाधिभृतो योगिनः ।

मैत्री करुणा रुदिता उपमेति चतस्रश्च स एतयः । तत्र उपपन्नस्य
मैत्री इ-पिपु करुणा रुदिपु रुदिता अतुभोदनं धामिपु उपेक्षा । मैत्री
आदियैपान्तानि चित्तस्य परि कर्म्मणि प्रमाधकार्म्म शोधकानीत्यर्थः तानि
विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तद्भाजस्यैः क्षीयान्तःकरणमखाद्यर्थः अत-
एव क्लेशप्रहार्यं विधाय । अविद्याकृतारोगहोषाभिनिवेशाः पञ्च
क्लेशाः । तत्रा नित्येषु नित्यत्वानिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादानै-
कधोरित्यादिनिम्बमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽनिमित्तप्रि-
पयाभिचायः । द्वेषोऽनभिमतपु रोपः । अभिनिवेशः कार्याकार्येवापहः ।
ते हि पुरुषं किञ्चनतीति क्लेशाः क्लेशहेतवः । पचाद्यच् । तेषां प्रहार्यं
अयः । कथञ्चरति अत्रम् । तद्विधाय क्लेशान् हित्वेत्यर्थः । अतो लब्धः
सवीजः सात्वतस्वभो योगोयैस्ते लब्धसवीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव व्य-

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्वतयाधिगम्य
 वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥
 मरकतमयमेदिनीषु भानो
 स्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः ।
 अवमतशितिकण्डकण्डलच्छी
 मिह दधति स्फुरिताणुरेसुजालाः ॥ ५६ ॥
 या विभर्त्ति कलवस्तुकीगुण
 स्नानमानमतिकालिमालया ।

मङ्गल । सत्त्वेति । सत्त्वपुरुषयो, प्रकृतिपुरुषयोरन्वयस्य अन्यत्वेन मिथो-
 निवृत्त्येन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ मिथारविति ज्ञाने-
 त्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणाद्यंभार । विवेकपङ्कणान्मुक्तिरिति
 साङ्गताः । अथ ता ख्यातिमपि निरोद्धुं निरसयितुं वाञ्छन्ति
 दृष्टिहृपानां निवर्त्य अवमतकाशतयैव स्थातुमिच्छन्त्येव । प्रततापुद-
 रनायाम्पुरुषस्वरूपेणान्तरात् सत्त्विरिति साङ्गतादित्येव । न केवल-
 म्भोगसूरिय किन्तु भोगचोदमयीति भावः ॥ ५५ ॥

मरकतेति । इहादौ मरकतानां विकारा मरकतमय स्थातु मेदि-
 नीषु । क्षियः पुष्पदिग्दादिना पुष्पत्वात् । गदया विटपा-
 पङ्कया तेषामनुरूपकायै प्रतनोति तथोक्ता । विटपः पङ्कये हि
 विस्तारे सान्द्रमासयोरिति शब्दः । स्फुरिताण्यणुरेसुना मरुत्तरजषा-
 ज्जालानि तेषु ते भानोर्मयूखा अवमतस्य शितिकण्डकण्डलस्य मयूरजम्बराया
 लच्छी दधतीति मिर्दयनालङ्कारः । पुष्पिताया दृष्टम् ॥ ५६ ॥

येति । अत्राद्यावत्तन्त्र कान्तिमा कार्ण्यं यस्या सा अतिकासम्भा
 यतिश्यामेयर्थः । न विद्यते लयो लयन पश्चिदवस्थान यस्या सा अलया

नात्र कान्तमुपगीतया तथा
 स्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥
 सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त
 निस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिधेकाः ।
 अङ्गोपलोलसितवह्निभिरहि तप्ता
 स्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥
 एतस्मिन्नधिकपयः त्रियं वहन्त्यः
 संचोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

भ्रमन्तीत्यर्थः । अतएव वृक्षमेति भावः । या अविमात्रा कलोऽव्यक्तमधुरः
 बहुकोमुपस्थानस्य बीजातन्वीषब्दस्य भागवतपदानं विभक्तिं तन्वीवृक्षतो
 त्यर्थः । उपमालङ्कारः । उपगीतया एतौपे गातृग्रहस्तत्रैव न तं पूर्व-
 क्रायन्त्येवेति भावः । आदिकर्माणि क्तः । कर्त्तरि चेति क्तः । तथा
 अलिमालया भूद्वयवृक्षा स्वानमा वृक्षेनानमयितुमाशुचुं यत्ना । १९६-
 रिप्रादिना ध्वन् प्रत्ययः । का वा स्ती कान्तं प्रियं ॥ नमति सर्वापि मानं
 विहाय कान्तं वत्सा प्रणयत्येव तयोद्दीपकत्वाद्भानसोऽत्यर्थः । रघोद्वता
 वृक्षम् । रोनं रात्रिर्नि रघोद्वता वृगाविति वृक्षणात् ॥ ५७ ॥

सायमिति । शशाङ्गी वप्राः सानराः । वप्रोऽस्त्री सातुमानयो रिप्य-
 मरः । कायं राज्ञौ शशाङ्ककिरपैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना
 प्रत्यागिणा नीरनिकरेण सज्जपूरेण कृताभिधेकाः कृतज्ञानाः दक्षि रङ्गो-
 पवेभ्यः सूर्यकालेभ्यः उद्भवितैरुत्थितै रङ्गिभिश्चाप्राः सन्त, तीव्रं उप-
 ड्वरं महाव्रतं महाव्रतसरणीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नधिकपयः त्रियमधिकपयस्य सन्ततिं
 वहन्त्यः अन्धत्वं तु अधिकः पयः क्षपीतादयो वर्णान्वेन यात तद्

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः

कनकरत्नमुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति

रस्मिन्नसौ रुदितपद्मलरत्नकाङ्क्षः ।

कस्तूरिकासृगविमर्द्दसुगन्धिरेति

रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः

प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

कनकरत्नाणां या भवत्तावां मरीचयश्च स्फुरन्ति रुदन्तिमहत्सुखैर्लगा-
इदन्ताद्वहारे यमकलाभुचयः ॥ ६० ॥

त्वगिति । अङ्गिरश्चै त्वचि सारो वेगान् तन्कारावधायः । वंशे
त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति । तेषां रन्ध्राणि तेषां परि-
पूरणेन व्यापनेन तच्चा गीतिगानसुखं देन सः रुदितानि रुदन्तानि
पद्मलानि लोमयानि रुदन्तानां कम्बलरुमादां कम्बलानां वाहानि शरी-
राणि देन सः । रुदन्तः कम्बलरुमे कम्बले परिचोर्त्तित इति वैजयन्ती ।
एतेन सार्यसुखरुतं कस्तूरिकासृगमायां विमर्देन संवर्षेण सुगन्धिः शोभ-
नाम्नः दद्युमि । गन्धस्तेन तदेकान्तं यद्दत्तं कर्त्तव्यमित्युक्तं तथापि
निर्दुःखाः रुदन्त इत्यपर्वद्वयोः । अस्मादेवभूतोवायुरागीव कामीव विप्र-
मेदु प्रदेयेषु च । विप्रयः स्वादिन्द्रियार्थे देये जननदेऽपि चेति विप्रः ।
अधिकां रुक्तिं व्यासक्तिर्भेति गच्छति ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै इति । इहाशौ युगान् च सुदृढयश्च तेषां यूनाम् । उमादु-
स्मिरेत्येक्येयः । प्रीत्यै व्यवहिततपनाः तिरोहितार्थाः यतएव
हरतान्तेव श्रीडाक्षभिर्म्य आयासोव्यादामस्त्येन यः नृपः खेदः । यमः

दोषामन्यं विदधति सुरत
 क्रीडायासश्चमशमपटवः ॥ ६२ ॥
 भक्तो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
 सदानतोयेन विषाणिनागः ।
 तीव्राणि तेनोष्णानि क्षोपितोऽसौ
 सदानतोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
 प्रालेयशीतमचलेखरमीश्वरोऽपि

। खेदोऽध्वरत्नादेरिति लक्षणात् । नख भवे वारणे पटव ममर्षाः जलदाः
 प्रोढध्वान् मेघावरणाद्वाढान्धकार दिन दिवसदोषा राक्षसात्मान मन्य
 त इति दोषामन्य राक्षसाग्निन विदधति मेघावरणभङ्गिना द्रिपत स्वय-
 मप्यात्मान राक्षि मन्यते किञ्चन न्य इत्यर्थः । दोषेण्यमनङ्गपपा
 न्मन्यते भक्तो राक्षसाने खम् खेति खम् प्रलय । इह यूना दोषाव-
 हिवापि विलम्ब विहारा सन्भवन्तीति भावः । भ्रमरविलसित वृक्षम्
 म्रौ नृलोगः स्थाङ्गभरविलसितमिति लक्षणाद् ॥ ६२ ॥

भक्त इति । इहाद्रावस्य नागस्य निवास व्याचक्ष्य सदा पुष्पा-
 ततो नखोऽयं न मन्वतीत्यगोष्ठ्य दानतोयैर्भेदोदके सङ्घ वर्तत य-
 स्मिन् सदानतोयेन सत्तेनेत्यर्थः । येन विषाणिना दानिना भक्तलोभ
 विषाणिना क्षोपित क्षोपकामित, असौ नागः सर्वजोदाक्षि विषाणि
 मरणाच्चुञ्चति ममति परपतीकाराक्षमस्य क्रोधः शान्त्य भेन व्याह-
 र्तीति भावः ॥ ६३ ॥

प्राप्तेयेति । ईश्वर शिशोऽपि किञ्चितास्य इति भावः । कान्द्र
 यदिमचर्म तदेव वस्त्रं सदेवराय आदन् यस्य सः तथा सदायना
 रणभोगादि विधिलावरण इति भावः । प्रपद्यादागतं प्राप्तेय दिमम् ।

सान्द्रेभचर्मवहनावरणोऽधिषेते ।

सर्वं तु निर्वृत्तिकरे निवसन्नुपैति

न हन्द्द दुःखनिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६५ ॥

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजोभास्यनैरद्गरागै

तत आगत इत्यपि केचनमिच्छन्नुपश्रयानां आदेशिय इति दारुण्यं
दादेषः । तेन शीतं-शीतलमचवेदर हिमश्ममधिषेते तांस्तु ये
इत्यर्थः । अधिशोड्भ्यामा कर्मेति कर्मत्वम् । सर्वं तु निर्वृत्तिरिति शब्दे
मदासुखशब्दे इच्छाद्वौ निवसन् पुनर्गन्तुं किञ्चनास्तेषां किञ्चनो नि-
रपि । अद्यान्तेत्यादिना मदूर-य-वकाटिषु निवातवाक्यत्वरूपः । हि-
मिदलमपि नृन्दुःखं शीतोष्णदुःखं नैवेति 'नय' कर्तृवृत्त्याना मृद-
नामन्दोन्मिश्रोपनिवारकतादिति भावः । इदं दुर्गम-हमोष्णादि मिदुन-
कनहोरइति वृजयन्ती । अलोपनात् हिमाचवाडुमुमेदस्याविश्व-
वर्त्तनादुच्यतिरेकः ॥ ६६ ॥

नवेति । एष शंभोरैश्वर्यकोनश्या मत्तवेद्यया तत्तन्मदङ्गुली
श्यामोमधोमध्यमागोदानानाभिराभिः स्फटिकाया इत्यमरभूमिः तद
प्रदेशैः करगुरजिरेव परिकरोमाविश्ववन्द्यम् । मज्जतीति तस्य अहि-
परिकरमात्रः । नवेत्परिकरोवाति पर्यङ्कपरिचाल्योः प्रगाढे शान्तिका-
शब्दे विवेकारम्भयोरपीति विश्वः । मज्जोप्तिः । भास्करः सक्षमयोः ।
वैचारिकोऽयम् प्रचयः अस्मृति प्रकृतिमात्रादमर्हित इति तिनोदो न ।
अद्गरागैरनुदेनैरधिगतधमिष्ठः प्राप्नोतान्स्वप्नं भूतं पश्यौ यस्य तस्य
भूतनापेरतिशयः । प्रहरणाद्यर्थः परे निजकलम्यौ भवत । अविद्यां
शीलम् । अविद्या नामशोभयोरित्यमरः । आतरोपनयै इत्यमर-
प्र-

रधिगतधवलिम्बः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

दधङ्गिरभितस्तप्तौ विकचवारिजाम्बू नदौ

विनोदितदिनतामाः कृतस्वचश्च जाम्बूनदैः ।

निषेथ मधु माधवाः सरसमद्य कादम्बरं

हृत्कृन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥ ६६ ॥

दपणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरम्, यि

शयः । भाटयवस्तुकोति निर्दर्शनालङ्कारः । मन्त्रिणी वृत्तमित् ॥ ६५ ॥

दधङ्गिरिति । अलाहौ माधवस्य हस्ते बाधवाः वादराः विकचानि
वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ विकचवारिजाम्बू बाधित उभय-
तस्तौ दधङ्गिः नदौ । जाम्बूप्रवाहैः प्राक्छोदहोनद्यः प्रत्यङ्छोत-
हो नद्यः नर्मदा विनेच्छाङ्कः । विनोदितदिनक्रमो येषाम्ने विहारापनी-
ताङ्गिकवनापा इत्यर्थः किञ्च जाम्बूनदस्य विकारैर्जीम्बूनदो कन-
कभूषणं, कृतस्वचो जनितायोभाः सन्तः स्वयत् आदत्तु । रचोगिम्बो रसे
लम्ब इति शिबः । कादम्बः केशः । कादम्बः केशेष्टेति शिबः ।
कादम्बं इति रमयोरभेदाच्चाति प्रकृतित्वेनादत्त इति कादम्बरसं-
यम् । पानवन्द्राद्यभाषणं चाङ्गुरेनालम्बैश्चमिति चरणात् । आतो-
ऽनुपवर्गं क' । मधु नद्यम् । एवञ्च मधुकादम्बरमन्द्योः सामान्यवि-
शेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । निषेथ पीत्वा । लक्ष्मिवाक्यं यैश्चाप्य निषे-
धादिति भावः । रतये सुरतायै रहः प्रियतमायां प्रिययौनामृता-
देवाङ्गकाङ्गकादम्बरं वक्ष्यं हरन्ति वादरायेह मधुपानलोत्सर्गैरिषमं
विहरन्तीति भावः । शुषो वृत्तम् । जयो जययनामृतायत्ययं शुषो
शुद्धरिति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्शयेति । अलाहौ रविदर्शणनिर्माणाय प्ररः रौप्यभित्तियु ।
काञ्चनकन्दरापस्तिरजतशतुषु पतिते मञ्जाने यनं चान्द्रं यत्तिमिर-

ज्योतिषि रौप्यमिच्छिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः
 ब्रीडमसम्मुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
 काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥
 अनुकृतशिखरौघयोभिरभ्यागतेऽक्षौ
 त्वयि सरभतमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।

नन्दुप्याति हरतीति तदुद् । किम् । तस्मिन् ज्योतिषि सतेपमि
 काञ्चनकन्दरासु रुद्रः प्रतिफलति सम्मूर्च्छति सति रमणै रपहृतवसना-
 सरपीरपहृतोऽपि कन्दराभिहृतोऽपि मोह लपाम् । यद्यपि पु-
 रोय 'इह इति स्त्रियामप्रत्यय' अतएव मन्दाहं ह्यौ कृपा कीर्तेतुमर-
 तथापि तत्र स्त्रीत्याविशदादा बाहुजनगदपुंशक्तव च । अतएवावि-
 विधौ पुरो स्त्रिया बहुवचिनेति वाचन । नयति प्रापयति । नीच-
 छोर्हरतेष्वेति द्विकर्मकता । यस्मिन् सुमुखं कन्दरासु मोहायं प्र-
 विनः स्त्रियोऽन्वङ्गु इति कृत्वा पुनरपहृतवसना सद्यः पुर स्थि-
 तरौप्यमिच्छितेन वाचनं प्रतिविम्बवत्प्रकारे सति रुद्राणा इति भाव ।
 यत्र काञ्चनकन्दरासुमसुखाङ्गुज्येति प्रतिफलनसम्यक्त्वेऽपि सम्य-
 ज्योक्तेरतिप्रयोज्यः । यद्यप्यपतित उक्तम् । दिङ्ङुवि वगदत्तपतित
 सरभतमगौरिति दैव्यात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति । अहाजुष्टैरुद्यतोऽद्रि रैवतश्च त्वयि अभ्यागते इति
 अनुकृता दिग्वरौघाद्या अर्धेस्तैस्तयोक्तैः शिखरौघभ्रमकारिभिरिति
 भाव । अतएवाव 'चौरिव चौरिति निदर्शनया आन्तिमदण्डारो-
 व्यञ्जते । इतमवता श्रीमहास्तेनीपनुचै प्रेरितै अतएव सहेव
 सर्वैरनुकृतमङ्गि उत्पतद्भि धरतीति धरः । यद्यद्यात् । इवस्तु ज्ये-
 वनमद् दस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्लाकलैः श्लाभैरभ्युवाहै
 निमित्तेन सरभतमभ्युत्तिष्ठतीव प्रकृत्यान् करोतीति स्त्रियनिमित्ता

द्र तमरुदुपनुन्नै सन्नमद्भिः सहैलं
 हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥६८॥
 इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे
 महाकाव्ये रैवतकवर्णनं नाम
 चतुर्थः सर्गः ।

क्षियास्त्रपोल्लेखा निगिद्रमेषोल्लसन्निजवा प्रियुय मल्लियोल्लेखंणात्
 सा चोन्ननिदर्शनानुगणितेति सङ्करं यावत्तु इत्यनु॥१८॥ । सर्वद्विमी
 उत्तम् ॥ १८॥

इति श्रीमद्रोकाध्यायकोलाचलमणि नापत्परिविरचिते माघ
 काव्ययाज्ञाते सर्वद्विमी ॥ ४ ॥

पञ्चम सर्गः ।

इत्यङ्गिरः प्रियतमाइव सोऽव्यलीकाः
 शुश्राव स्रुततनयस्य तदा व्यलीकाः । २५-३
 रन्तुन्निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
 तासाङ्गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
 तं स द्विपेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्ग
 मभ्युक्षसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्यमिति । स हरिरित्यमनेन प्रकारेण । इदमस्त्युक्तिरिति पञ्च-
 प्रत्ययः । अम्यलीका, अप्रियवरहिताः । व्यलीकन्प्रियेऽन्यते इत्यमरः ।
 प्रियतमाः प्रेयस्य इव स्थिताः कान्ताश्रमिता इत्यर्थः व्यलीका विग-
 तान्धता सत्याः स्रुततनयस्य सारविह्वमारक्ष्य दारकस्य गिरः तदा
 शुश्राव ततः श्रवणानन्तरं तासाङ्गिरामवसाने समाप्तौ निरन्तरं गीर-
 न्धुवनराजिरेव पटलं वसाने व्याख्यादयति । वम व्याख्यादन इति
 धातोः, कर्त्तरि लङ्, वामजादेशः । गिरौ रेवतशहरी रन्तुं क्रीडित-
 मिदेष तत्र वसतिं कर्त्तुं मिच्छति खेत्यर्थः उपसादयकयोः शंसृष्टिः ।
 सर्गेऽङ्गिन् वसन्तिलिका वृक्षम् । लङ्का वसन्तिलका तमजाजगौ ग
 इति ॥ १ ॥

तमिति । कदम्ब एव कदलिकाः वैजयन्त्यो रम्भातरवथ । कदली
 वैजयन्त्या च रम्भायां हरिश्चान्तरे इति विश्वः । अम्युक्षन्त्य कद-
 ल्योवैजयन्त्यो वनराज्ये इव यस्य सः अन्यत्र रम्भावन प्रकुर्वीत्यस्य त-

विस्ताररुद्धवसुधोऽन्वचलञ्चाल

लक्ष्मीन्दधत्प्रतिगिरेरलघुर्वलौघः ॥ २ ॥

भास्वरव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्न्या इव महाजनदर्शनेन ।

संविध्यु रम्बरविकाशि चमू समुत्थं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

मिति योज्यम् । उच्चैरुन्नतः, विस्तारेण रुद्धवसुधः आप्रभुमिः अतएव
प्रतिगिरैर्वलौघवत् स्वयमप्यन्यां गिरिरिव क्लृप्त इत्यर्थः अलघुर्वलौघानु
स बलौघः सेनाबहुः । द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यति-
रिक्तं प्रतिभारहितानि उच्चुङ्ग मृद्गाणि यस्य तन्वयोक्तमनुचलं दैवत-
समस्तु चञ्चल तद्वति यथा विलम्बः । अतुल्यवत् इति कर्मप्रवचनी-
यत्वात्तद्वोगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरेः अस्मिन्निदप्रतिद्वत्वात् गिरिभ-
र्मादोगी बलौघः प्रतिगिरैर्वलौघमिव लक्ष्मीन्धधातीति निदर्शनामुद्यमे
प्रतियोगित्वे नीम्नेप्सते इत्युत्प्रेक्षेनेयं शेषादुपप्राप्तितेति कटारः ॥ २ ॥

भासदिति । आद्या दियोभास्वरव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्राप्ता उद्ग-
हिताम्बरान्ताः प्रकाशिताश्चायदेशाः अन्यत्र भासान् भास्वर व्यभि-
रूपः । भासान् भास्वरसूर्ययोरिति विश्वः । तस्य इत्यस्य व्यभिनेन
संज्ञिताम्बरान्ताः सप्तवक्त्राह्वनाः अतएव महाजनदर्शनेनसाध्यमाहव
नञ्जा सापत्न्यायत इत्यमरः । अम्बर विकाशि व्योमव्यापि वायुः
गोमि च । अम्बरं व्योमवायवोरिति विश्वः । चमूः समुत्थं करभ
उच्चुपोतः । उच्चैः क्रमेणक्रमयमहाङ्गाः करभः शिशुरित्यमरः । तस्य
कण्ठ इव कडारं कपियम् । कडारः कपियः पिङ्ग इत्यमरः ।
पृथ्वीरजः । संविध्युः संवयुराप्तादद्यामासु रित्यर्थः । रेभः रम्बरपे तिट्
कित्वात्तद्व्यतिरिक्तं द्वितीयाः परनेकाव इति यथादेशः । विशोभक्यापङ्कारे

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः

सम्पन्नदेवमणयोभृतरन्ध्रभागाः ।

५५

मञ्जया यत्किञ्चिदाश्चादयन्तीति भागः । अत्राचेतनास्त्रायाश्च त्रिदवि-
शेषमहिम्ना स्तोत्रांतौ तदभेदाध्यवसायेन संस्थानव्यवहारसमारोपाय
समासेति । सा च सापत्न्यपत्न्यौ चातुपाणितेति वङ्करः ॥ ३ ॥

आवर्त्तिन इति । आवर्त्तिनः दयावर्त्तवन्तः । प्रसंसार्यमिति
यिनि । ते च ह्यगुरस्यौ मिरस्यौ ह्यौ ह्यौ ह्यौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एवौ माने
ह्यपाने च दयावर्त्तांध्रयोः कृताहन्ध्रक्रादय भ्रुवास्या विवक्षिता । अन्ये-
पामनन्तरमेव प्रथमभिधानात् । अन्यत्र तु जलधरवन्तः । आदावर्त्तः
ऽभिसाम्भूत इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तद्व्याहृतपदेशः तदुक्तम् ।
आवर्त्तमास्यादावर्त्तोरोमसंस्थानमङ्गिनामिति । शुभफलानि रीत्य-
लाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः । प्रेदायि इतिवः । ताभिः
शुक्तिभिः संस्थानरावर्त्तमियेपैर्युक्ताः । तदुक्तम् । यद्यस्याः शुक्तयस्ति-
मज्जरोमा जयापहा इति । अन्यत्र शुभफलानि सुक्ताफलानि तत्प्रदाः
शुक्तयो सुक्तास्कोटाः वामिर्युक्ताः । सुक्तास्कोटे ह्यवर्त्ते शुक्तिं यद्वह-
पाद्ययोरिति यादवः । सम्पन्नाः समया देवमणयो नितालावर्त्ताः कौस्तु-
भादिदिव्यमणयश्च वेदान्ते । आवर्त्तोरोमजोदेवमणिरूपे निगावजः ।
निगामस्तु गयोद्देशे वक्तु इति वैजयन्ती । अत्राः पूर्णा रन्ध्रभागाः
पार्श्वदेशा निम्नपदेशश्च वेदान्ते अतिप्रयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्तावेदान्ते
अतिरोचमानाः । कण्ठस्यो रोचमानश्च स्त्रामिसौमन्यवर्द्धन इति वैज-
यन्ती । अन्यत्र तु अव्यनं दीप्यमाना इत्यर्थः छर्भिर्भिर्यतिवियेपैर्विचि-
भिर्य पतनः आघातन । पङ्कीकृतानामन्धानां नमनीयमनाकृतिः ।
अतिवेगमभायुक्ता गतिरुर्ध्वं हृदाहृतेति वैजयन्ती । ईदृशोऽत्राः प्रयोधय-
इव तस्य वहुमतीं पृष्ठुः आदयन्ति च । अदिधानतिरोधान पिधानच्च्द-
नानि चेत्त्वमरः । अपिपूर्वाद्घातेर्लुच् वटि मायुरि रन्ध्रोपमशायोरप-

अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना

स्तूष्णीं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

आरक्षमग्नमवमत्य स्तूष्णिं सिताग्र

मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दध्रुवतास्तभार

मन्योन्यतः यथि वताविभितामिभोद्वौ ॥ ५ ॥

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं

गच्छन्तमुञ्चलितचामरचारुमश्वम्

सुगोरोरित्वाकारलोप । शक्यतावावन्मिफल इवदेतयन्देनार्चयप्रतीते
रर्पक्षेपोऽय प्रकृतामकृतगोचरः उपमानकृतिरिति सङ्कर ॥ ४ ॥

व्यारक्षेति । यथि धानो रक्षोदावच्योन्वतः अन्योन्यकाद्
विभितामभितवन्तौ । मिमी भवे मङ् मिमीऽन्यतरस्यामितीत्य । वतेत्य-
न्योरपि भीतिरिति खेदेऽतिविषये वा । खेदात्तुल्यमसन्तोप दिग्दयाम
न्यपे दतेत्यमरः । तत्र विदुमाह । एक रभश्चारवः कुम्भयोरेषस्तत्र
मग्नं प्रविष्टं घृतापतीक्षतश्चं स्तूष्णिमहुर्य । अङ्गुष्ठोऽस्त्री स्तूष्णिर्घोरोरि-
त्यमरः । अश्वमत्वावधूय कृतं वार्त्तनादीयेन वः अतिकरक कन्दस्त्रितर्प-
जदेन पलायत पलायितवान् । पराणूष्येदयतेर्लङ् उपसर्गः स्वायताऽपि
रेफस्य लपम् । अन्यः पुनरहस्तु चकानारक्षिरक्षभार यथा तथा सुष्ट-
रुदहवत अवृद्धमितवान् । युग्मताविति लङ् । स्वपादोक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमिति । जनश्चटुलाग्रपादं चञ्चलमूर्ध्वचारवः यथा तथा
गच्छन्तं येषां भाग्यमिति तर्प, उच्येति उच्येति चामरैश्चारुमश्वं भावयन्
सयत्नमाहृतं यथा तथा । यस्तु प्रयत्ने कर्त्तरि क्तं क्तान् क्रियाविशेष-

नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं-
 सर्वः प्रियः खलुं भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥
 वस्तः समस्तजनहासकरः करेणो
 स्तावत्खरः प्रखरमुल्लसयाञ्चकार ।
 यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब
 विस्रसावस्त्वमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥
 शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा
 निष्प्रिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।

यम् । ऐषत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङ् आङादीनां माटचेति डङिः ।
 नागं पुनर्मृदुं वलीलं निमीलिते वलिषी यस्मिन् कर्मणि तत् ।
 वड्ढमीहो वक्तव्यस्योः साङ्गादच् । वड्ढ मत्तङ्गस्तमावस्तमैश्च कथं
 धीमनस्त्वोत्सुख्यद्विरत आह वर्यः प्राणी अत्ररूपचेष्टः सजात्युचित-
 व्यापारः सन् प्रीणातीति प्रियः प्रीतिशरो भवति खलु । इहपक्षमाप्तीति
 कर्त्तरि क्तः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

तल्लसति । करेणोरिभ्याः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे इत्यमरः ।
 भीत्रार्थानां मयहेतुरित्यपादानत्वम् । तस्मै भीतः खरोगर्दभः समस्त
 जनस्तद्दासं करोतीति तत्करः सन् । तस्मै हेतुव्यादिना टप्रत्ययः ।
 तावत्तदपि प्रखरं अथमुल्लसयाञ्चकार उत्पपात यावत् चलात् स्वाम-
 चवितादासनात् विलोलीऽपस्तस्तस्मावितस्वनिम्बाद्विम्बं वल्लं यस्मिन्
 कर्मणि तद्यदा तथा अवरोधवधूः पपात । स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

प्रैषेति । शैलस्यैवतआद्रेरुपशल्यं प्रानं । यद्यपि ग्रामान्
 उपशल्यं स्वादित्यमरः तथापि उपचाराददोषः । तत्र निपततान्दा-
 स्ता रयाना नैषय यज्ञान्ताः । चक्रं स्त्री एताप्रधिः

भूरेणवो नमसि नङ्गपयोदचक्रा
 श्वक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचोविससुः ॥ ८ ॥
 उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता
 झूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।
 मर्यान्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वः
 शैलस्य दर्दुरसुटानिव वाद्यन्तः ॥ ९ ॥
 तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा
 सम्यक्कृशात्रयविचारवता नियुक्तः ।

इमानित्येवम् । तासांभारमिः निमिषानां चूर्खितानां निरुरग्रिना-
 तलानां चूर्खी भर्मे वेगान्ते तयोक्ता. अहं नृपानि यत्रोदचक्राणि
 पयोदाकारमण्डलानि यैस्तं चक्रवङ्गमण्डलास्तीति चक्रोवाचुर्गर्दभा ।
 चक्रीवन्तस्तु बालेभ्य राक्षसा गर्दभाः खरा इत्येवम् । यावन्दीर्घचक्रीवदङ्गी-
 वदित्यादिना साधुः । तस्याङ्गरुहाणि रोमाणि तद्वत् धूम्ररुचः कण्ठलो-
 कितवर्णाः । धूम्रधूम्रवो लज्जलोहितवित्येवम् । भूरेणवो विश्वसुः
 प्रसृताः ॥ ८ ॥

उद्यदिति । खुराः शकानि । शकं क्रीवे खुरः प्रुषानित्येवम् ।
 तेराभिघातादुद्यन्तः कृशात्रयवन्तः स्फुलिङ्गाः श्वेभ्यस्तेषु दृढप्राया
 क्षुटा इति भावः भूष्यां कमानि वसतलानि व्यावतानि च यानि विनाः
 कवचानीय मिठाकृतकानि तेराचितेष्वसृतेषु गैभस्य धर्मलार्तसु
 प्रान्तभागेषु मृच्छाया दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां सुटान् सुषानि वाद-
 यन्त इव विचक्रमिरे जगुः पादग्यावः तादृशं गन्धमकुर्वन्निवर्धः ।
 ८ तावन्निवर्धो इत्यात्मनेपदम् । दर्दुरा लोयनेकेषु तादृशभाषणा-

आरटृजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै
श्चित्तं चकार पद्मर्द्धपुलायितेन ॥ १० ॥

तेज इति । तेजो नाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकं
ज्ञानः सारसिधेः यथाह भोजराजः तेजोनिवर्जनं सत्त्वं वाजिनम्
स्फुरणं रजः । मोक्षसम इति चोद्याह्वयोऽपि सहा गुणा इति
तच्च द्विविधं वगतोत्थितम्बोत्थितश्चेति । यथाह ए एव भारद्वाज
योजितानाञ्च निषयांस्तेरणं दिना । अविच्छिन्नमिवाभाति तस्येजः
सततोत्थितम् । कथापादादिघातैर्द्युत् साभसात् स्फुरितं तु तदिति
कत्व तेजःपक्षेण तत्कार्यं वेगो ज्ञेयते तथा च तेजोर्वेगे निरोधे
तद्विचारये समतायां वेगलाभे चार्वाङ्गितेन वन्गाभिभागदुग्धवेनेत्यर्थः ।
कथा ताहिनी । अत्रादेस्ताहिनी कथेत्यमरः । अथ कथाः कथाघाता-
स्ताः त्वयसुत्तममध्यमावमेयु यथासङ्गं जडुमवनिष्ठुर द्वित्रिरूपं वि-
तयन्त्ये विचारः इतिपु निमित्तेषु अङ्गेष्वप्यनाद्य इति विमर्शः तद्वत्
तज्ज्ञेयम् । यथाह भोजः । जडु मैदेन मातेन दण्डभातेषु ताडयेत्
तीक्ष्णं मध्यं पुनर्वाभ्याञ्जवन्दश्चिदुरैस्त्रिभिः । उपपेयेऽथ निद्राया
नवहिते दट्टेदिति । वट्टासोक्तोक्तुकी वट्टुर्गर्हितर्हणिते । सन्नापे
च दुष्टदाने विमर्शगमने भवे । शिवात्वागस्त्य समये सञ्जाते चित्त-
विमर्शे । दण्डः प्रयोक्तव्यो वाहानां कावेषु द्वादशस्रि । पीनायाम्भी-
तमाह्वयात् लक्ष्म्यैव च वाजिनम् । विभ्रानचित्तमपरे लक्ष्मिद्वय
ताडयेत् । प्रपेयितं लक्ष्म्यवाहोवट्टालोकिनं उवा । उपपेये च नि-
द्राया कटिदेशे च ताडयेत् । दुर्घटितं सुखे हन्दाडुनृमार्गप्रस्थितं
तथा । लघने सुखितं हन्दात्रेवमार्गे डुखितम् । यः कुण्डप्र-
कृतिर्वाजो तं सर्वत्रैव ताडयेदिति । एतन्मूत्रेन दन्ता वा-
दिना सध्यम्यपाशास्तं नियुक्त इति । उर्ध्वैश्चतः पाण्डोऽत्रबो-
नित्यैर्वीरैः तज्जोऽहं याट्टन । विरेचकमात्रप्रयोगे ।

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् वधूजनविलोचनपद्ममालाः ।

क्षुसा. क्षणं यदुवलैर्दिवमातितांसुः

पांशुर्दिशां मुखमलुत्य यदुत्थितोऽद्रेः ॥११॥

इत्येतैर्विधेयप्रतीतेरित्याह वाचन विधेयप्रयोगो विधेयप्रति-
पत्ताविति । अटमचपलोनिष्ठुर पदपद्य यात प्रयेयो यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा । अर्द्धपुलायितेन मयङ्लगतिविशेषेण चित्रमङ्गुतस्यद-
क्रमञ्चकार । शताङ्गं प्रमादूनेमङ्गुतावितवन् गितेः । उन्मुखा
स्यावमुच्यते गतिरर्द्धपुलायितमिति लक्षणात् । पुला नाम श्रुताद्य-
नेकापरमासा जयान्ताविति विशेष । तदुक्तं जयलोलावल्यां श्रुतां
हवङ्गितामाञ्जया धारा पुलनाभिधा । पुनरेता रजोपासा पुलाभि-
त्याह देशिक । तद्वचनञ्च तल्लोक्तम् । विधति समर्थेभानुतपि-
पत्यपवादान प्रवर्तति उरतोऽहः वाय धारा पुलाव्या । विधति सम-
पादोतलेयप्राज्ञाना कश्चिन्निह गतिनाः प्राङ्मुखे पुलाव्यामिति
पार्थिवप्रधानप्रविधाय रागाहन्त्या लघीकृत्य वहेत्पुलाव्यामित्यादि ।
पुलाव्याया कथित गति पुलायितम् । व्ययगती भावे क्व तच्छताङ्ग-
त्वाद्युक्तरीत्या अनुष्ठितमर्द्धपुलायितमित्यवमतिविकारेण ॥ १० ॥

नीहारेति । नीहारजालवत् लङ्घितव्यूहमलिन वधूजनविने-
वनाना पद्ममालाः पुनरुक्तसान्द्रा. द्विगुणसान्द्रा कुर्वन् भभायतोऽपि
सान्द्रतादिति भावः । मयूरव्यवकादिताद्विषयत्वेन वक्ष्यमाणः । यथा
यदूनां वने सैव क्षुण्णं यद्रेरुत्थितं शिवमाकाशमातमिहमयतमिह-
मिच्छुः ध्यातिताम् । तनोते वचनादु प्रत्यय वनीन्नेत्यत्र तमिप-
तिदरिद्राणामपहङ्गानाहर्कस्य क्व दूमात्र तनोतर्विभावेति दीर्घः ।
पांशुर्दिशां मुखमलुत्य यदाव्यादयति यः । तस्य व्याख्यादने इति धातो-
चोरादिकाह ॥ ११ ॥

उच्छिद्य विद्विषद्वय प्रसभं मृगेन्द्रा
निन्द्रानुजानुचग्भूपतयोऽथवात्सः ।
वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त
मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥
विभ्राणया वहलयावकपङ्कपिङ्ग
पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः ।

उच्छिद्येति । इन्द्रानुजयोरेकस्य इरेरनुचरा अनुजीविनो भूपतयो
भूपतयोऽग्रेन्द्रानु सिंहान् विद्विषः शत्रुनिव प्रसभं प्रवक्ष्यन्ति वा कृत्वा वन्दे-
भाना मस्तकेषु निधत्तर्निशिप्रैर्नैर्वायैः विहनयन्त्यैर्न ज्ञानुविधीर्णानु सुक्ता
मकरचरान् मज्जन्तीति जयोऽज्ञानि गुहागृहाणो वैष्णुप्रमितसमासः ॥
विद्विष इवेति विद्वान् 'अध्यास्युरध्युक्षितयनः' । उद्यमान् ध्याङ् इव
इति कर्मणः वसनिगमे लुङि निषि ङङिः कस्याईधातुश्च इति तत्तन्मू ।

विभ्राणयेति । वन्ये भूपतयः यावन्त यत्तयोऽनङ्गकः । राक्ष-
साणां जट शीवे यागोऽकलोद्गुह्यमय इत्यमरः । दानादिभ्यः कश्चित्
भावे कन् । बहुतेन यावन्तयेन पिङ्गं पिङ्गं पिङ्गं बहुभिरावचूडं
अधोर्ध्वं कनापि विभाषया । अधोर्ध्वं दारचूडास्या वृद्धीपोरुचचूड-
काविति अत्राङ्गेऽनु कनावुधः । बहुलोडिः । बहुलोडिरने क्तिदा-
मित्यमरः । एषा कथं च ददा चरुणा अङ्गिरेव पताका दद्यान्मया
उत्पादयो मरुदक्षस्य वेतवर्त्तितभित्तो अजदण्ड इत्यर्थः तदा कस्मि-
न्नेनेति भावः अनुमाधव धाम इति दिग्विषयः आराधनाय अग्नि-
मयेदङ्गम् । प्राङ् दूरादेव मरुदङ्गजेन आराधय दाता तद्वदि-
दितार्थितदङ्गिदङ्गान् आराधयद्विद्विष जग्मुः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

दादादिति । एषानां वचूडाः जग्माः । यावन्तयश्च दूरादेऽप्य-
वन् । मरुदङ्गं जग्मानां विद्विषानां बहुभिरपि दाताः मरुदङ्ग-
मरुदङ्गं जग्मानां विद्विषानां बहुभिरपि दाताः मरुदङ्ग-

चञ्चद्दष्टचटुलाहिपताकयान्धं
 स्वावासभागमुरगाशनकेतुयध्या ॥ १३ ॥
 छायाभपास्य महतीमपि वर्त्तमाना
 भागामिनीं जगृहिरे जनतास्तस्मिन् ।
 सक्षौहि नोपगतमप्यपचीयमानं
 वहिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥
 अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या
 भापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
 यान्तोऽन्यतः स्तु तज्जुतस्वरमाशु दूरा
 दुदुवाहुनां जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥

छायाभिनीं छायां जगृहिरे वहिष्णुत्वादिति भावः । न च प्राप्त-
 भागो दोषक भागस्वीकारयोः अयमिदं प्रवृत्तत्वादिति भावः । अयं
 इति । तथा हि सर्वो जनः उपगतं प्राप्तमप्यपचीयमानं शीवपाणम् ।
 वर्त्तमानं प्रयोगः । आश्रयस्यैति च स्पष्टानि हि स्वनागतम-
 प्राप्तमपि वहिष्णुं श्रुतिमानीं आश्रयस्यैति । साकान्धेन विधेय-
 मर्हन्महोऽर्थात्तन्महोः ॥ १४ ॥

अथ इति । अथ मतेन हरः प्रयातेन रम्यां वसतिं निशचसु ।
 वहिष्णुमभिभवेति वसेरौवादिभेदोऽतिप्रलयः । परिगृह्य उपगतीया
 प्रत्याः समनाक्रमितुमाशक्तः । भयगोदेवादिना कर्त्तारि व्यदन्तो नि-
 पातः । तेषां सैनिकाणां निराकरणे निरवने आकुलेन व्यपेक्ष्य उद-
 वाहना उद्यतकृतेन केनचिदिति शेषः अन्यतो यान्तीनाम् अन्तः-
 सन्तः स्तुतन्तनादिकं यथा तथा हतः करोनाद आह्वानं

क्षित्वा इवामृतरसेन मुहुर्ज्जनानां
क्षान्तिच्छिदोवनवनस्पतयस्तदानीम् ।

शाखावसक्तवसनाभरणामिरामाः

कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

यानाञ्जनः परिजनैरवतार्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदक्षाः ।

स्वस्तावगुणनपटोः क्षणलक्ष्यमाणा

यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । दूरादूतेवेति दूरादाङ्गाने शुद्धविधाना
दिति भावः । आद्यं दूरानुष्ठानाद्युक्तिरेवाङ्गता । इदमेवाङ्गं प्रमा-
णकर्मणि लिट् आभ्यस्तस्य वेति समधारणे द्विचनसुवहादेयम् ॥ १५ ॥

विज्ञादिति । अमृतरसेन विज्ञादरेण्युज्जेता मुहुर्ज्जनानां क्षान्ति-
च्छिदः अमृतराः कल्पद्रुमवदमृतवकाभावादपि तद्वदाह्लादका इति
भावः । शाखावसक्तवसनाभरणैराभिरामा एकल सेनास्थादितै-
रत्यथ स्वप्रसूतैरिति भावः । नमनस्पतयो नम वृक्षाः विचित्रफलैर्विज्ञामर-
पाद्यनेकफलयुक्तैः कल्पद्रुमैस्तत्त्वैरिति शेषः । सह तटानो विरेजुः
तद्विरेजुः इति शेषः । गच्छेति सादृश्ये । सह साकस्यवाह्ययौगपदवस्तु,
द्विविति द्विः । तथा बोधमानद्वारः ॥ १६ ॥

यानादिति । परिजनैर्योनाहाङ्गनादन्तार्यमाणा अवगोच्यमाणा ।
रक्षेत्कर्मात्कर्मणि लट् : यानजादेयः-वस्तुः पोऽन्यतरस्या मिति प्रचारः ।
नरायामासो विपनानामपनयनेऽन्वयार्थे आश्रमाः सौविदक्षाः क-
क्षुकिमी यासान्ताः । सौविदक्षाः कक्षुकिम इत्यमरः । यस्या यशो-
पयस्योभादपहृता स्वगुणनपटो यानान्ताः अतएव यथं वक्ष्य-
माणः । वक्ष्यन्वयो यासान्ताः तयोनाः राक्षोः राजक्षीः । उन्वोनाटा-

वक्तुमश्रियः समयकौतुकमीक्षते स्म ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुवाहुलतास्तुरङ्गा

द्राजावरोधनवधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव

गण्डस्थलीः शुचितया न चुचम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेव निर्जितकलायमरामधस्ता-

हंशकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।

स्यादिति टीप् । समयकौतुकमीक्षते स्म । तादृशद्वयं कामागु-
कौतुकम् ॥ १७ ॥

कथंति । तुरङ्गाद्राजावरोधनवधूः राजावरोधनीयस्त्रीरवतारयन्ते-
वरोधननोद्विगताः अनाद्वराधिकारिणः । कण्ठेषु अवरोधनवतारा नृद-
वोवाहुलतास्तदीयरोधाने भयोक्ताः । वन्तः स्फुटं व्यक्तमानि ॥ न, व्यापुरेव
अन्यथा दुरवरोधनादु ध्यानाच्चेति भावः । आवागम्यभूनाद्वयस्थलीः शु-
'चितया स्वयं शुद्धचित्तित्वाद्भवन्तानां भैरवस्थां न चुचम्बुः, यावत्कर्णश्रवण-
रिणः शुद्धमानो भवितव्योतीति भावः । अन्वस ह्य आवाचारां प्रापदि-
ङ्गानि प्रकाशयतीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेति । व्यधनासक्तये निर्जितः कलायमारोग्यं भारो यथा
तम् । कलायो भूषणे वक्त्रे रक्षणरः । व्यासोक्तं निचिह्नं माल्येन
कवरा धारम् । कवराः कर्तुरा वारः इति हमायुषः । तरुण्याः
कवरीं केवलाग्रम् । कवरीं केवलाग्रोद्येन्यपरः । जालपदेत्यादिना टीप् ।
रुदेवत्यमुदेत्या, १, वरपदि, चन्द्रा, व्यास, मन्त्रोति चन्द्राग्रम्, मन्त्र, दुमा-
पायादुद्देशं प्रष्टुमान् । द्रुमतौ मृदि मिथीयादिना श्वेत्पादेष-
यसि श्रुपतिद्यादिना चण्डादेशः । तथा हि चन्द्रपिशा मन्त्र-

दृष्ट्वेव निर्जितकलापभरामधस्ता
 द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।
 प्रादुर्भवत् सपदि चन्द्रकवान्द्रुमाग्रात्
 संहर्षिणां सह गुणाभ्यधिकैर्दुःरासम् ॥ १९ ॥
 रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा
 वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुत्तिखन्त्यः ।
 भूभर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः
 पादा इवाभिवभुरावलयोरथानाम् ॥ २० ॥
 छायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशोभै

रिणा कर्मा गुणाभ्यधिकैर्गुणोत्कृष्टैः सह दुरासमावित्त मयज्जमित्यर्थः ।
 व्यासैरक्षकैश्चादीपदुरिद्यादिना अन्तःप्रत्ययः तयोरेव कल्प्यत्वन्यादिति
 नियमात् । अत्र भवहेतुकस्य धर्मायनस्य कवरीर्दर्यनहेतुकस्यस्योऽप्य
 तत्त्वमर्जनामर्जोऽयं अर्थान्तरन्यासः कृत इत्यस्यानयाद्वयेन सहारः । न हि
 जितैर्जैतरये स्वातन्त्र्यमिति मिति भावः । १९ ॥

१९ - रोचिष्णुति । रोचिष्णो रोचनयोः । अन्तर्द्रुज्यादिना द्रुण्यु
 प्रत्ययः । तेषां द्वास्तनवयानादुनहवयानां च शुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गी-
 कताः आशा शान्तिकाः वंशानि नृपराजकुमारानां ध्वजैः प्रतिनियतद्वन्द्व-
 नामधुयादिष्विडितवेदनैः अन्तः वंशा वेषवदीरेव ध्वजैर्जलदसंहतिं
 वेषवपुतमुत्तिखन्त्यः आयतन्दीर्घं निरन्तर्घोरम्बुद्ध सन्निविष्टाः संस्तिताः
 रथानामावृत्यः भूभर्तुरैवकाहेः पादाः प्रचलन्पर्वता इराभिवभुः मानि
 क । छायावि यद्वीकरमाटिक्रियाभिमिता छातिमरूपोत्प्रेषा ॥ २० ॥

काहेति । क्षितिभूतं राक्षसं निरन्तरमेति निरन्तरं निरन्तरं
 देहाकायाविधायिभिः कानिहरैरनामपमप्यादृक् । निरन्तरं निरन्तरं

रुक्म्यायिभिर्वहलपाटलधातुरागैः ।

दृष्यैरिव चिन्तिभृतां द्विरदैरुदारः ।

तारावलीविरचनैव्यरुचन्निवासाः ॥ २१ ॥

उत्चिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानं

मन्दानिलप्रशमितश्रमवर्म्मा तोयैः ।

दृष्वीप्रतानसहजास्तरणेषु भेजे

निद्रासुख वसनसञ्जसं राजदारैः ॥ २२ ॥

कान्तानिति विश्वः । अत्युज्झिता भूतीबान्धव्यरचनानां सम्मदा च शो-
भा यैस्तैः भूतिर्भवति सम्मदीत्यमरः । उज्झ्यायिभिरुचमद्भिर्वहलः शान्द्रः
पाटल आरक्तधातुरागो गैरिकादिरङ्गनं वेपथुनैः उदारा तारावलीनां
शुद्धमुक्तावलीनां विरचना येषु तैः मुक्तासारभूषितैरित्यर्थः । तारा मुक्ता
दिवंशुग्री तरणे शुद्धमौक्तिके इति विश्वः । दृष्यपक्षे तारावलीरज्जुवन्त-
तिरिति केचित् द्विरदैर्दृष्यैः षट्मण्डपैरिव । दृष्य पक्षे च तदुदङ्ग
इति विश्वः । व्यरुचन् रोचन्ते अ । एवं कोपौ वज्रोनुडीति
परस्परं पूषादीव्यादिना स्तेरकादेयः । काल द्विरदानाम्दृष्याणाञ्च
प्रगतत्वाच्चोपमा नापि ज्ञेयभेदः विवेच्यस्य विवेचनायां च केषाञ्चिद-
न्विष्टत्वात् तस्मात् केशप्रतानासदा तस्य योगितेयं एवमव्यस्युः शाट्यमा
त्रासुवादक इति धट्टेय ॥ २१ ॥

उत्चिप्तेति । उत्चिप्र उद्भूतो यः काण्डपटयः काण्डपटकः
दृषाधोलम्बि वायुपञ्चारायः षट् । अषटः काण्डपटी सादिति वीज-
यन्ती । तस्यान्तरेणकार्थं लीयमानेन मन्दानिलेन प्रशमितं श्रमेणाध-
रोदेन यत् वर्म्मातोयं रोदासु तद्योगनैराजदारैः राजावरोधैः दृष्याणां
प्रतानं प्रषय ॥ उज्ज्वलप्रतिपमासरणं तस्य येषु तेषु वसनसृष्ट
षट्मण्डपेषु निद्रासुखभोजे ॥ २२ ॥

प्रस्वे दवारिसविशेषविपक्तमङ्गे

कृष्णसिकं चतनखचतमुत्क्षिपन्ती ।

आविर्भवद्वनपयोधरवाहुभूला

शातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥

यावत्सख समयः सममेव ताव

दध्याकुलाः पटमयन्यमितो वितत्य ।

प्रसेदयति । अहो गाले प्रसेदवारिणा वविश्वं क्षातिग्रमं यथा
तथा विपक्तं अतिक्षिप्तं कृष्णसिकस्योक्तं कक्षुकमित्यर्थः । अथ । कृष्ण-
कोऽस्त्रियामित्यमरः । अतानि पुनर्विदीर्णानि नखचतानि यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा तथा उत्क्षिपन्ती उत्क्षोचयन्ती अतएवाविर्भवद्वनकायमानं वन-
पयोधरवाहुभूतङ्गौ पयोधरौ बाहुभूते च यस्याः सा शातोदरी ।
नायिकोदरेत्यादिना ह्रीम् । युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् । एतेन दूनां
स्वराविनादिकरमितं वस्त्ररत्नोक्तनिमित्तद्वालाक्षमत्वलक्ष्यमौत्सव्यं व्य-
ज्यते । नायिकाभिवारिणी प्रगल्भा वा ॥ २३ ॥

वापिदिति । विपक्षो व्यवहारः स एवामकीति । विपक्षिणो वशि-
तो यावत् स एव समयः सेनाविभेदवत्समय एव तावत्सख एव धर्मं युगपत्
दध्याकुलाः अव्ययाः सनः पटमयानि पटविकाराणि पटमण्डपानी-
त्यर्थः अमितो जितय उभयतः श्रेयसा जितस्य विधायकं क्रमेण लीनोति
क्रयिकः । वस्तुन्ययिक्रयादिति ठक् । पयोधतनु परिणो धातु क्रयिक-
भोजः क्रयजनो यस्मिन् कर्मणि तत् अगण्यैरक्षौद्रैः पयैः पय-
द्रव्यैः पूर्णं व्यापताः पथ्य प्रहारसम्मानानि यासु ताः विपणीः पय-
वीचीः । व्यापस्तु निवद्यामां विपयिः पयसीदिक्केदमरः । विभेतुर-

पथ्यापतत्कृयिकलोकमगस्थपस्य
 पूस्यापसाविपखिनोविपखीर्विभेजुः ॥ २४ ॥
 अल्पप्रयोजनकृतीरुतरप्रयासै
 रुज्जुर्मा लोष्टलगुडैः परितोऽनुविद्धम् ।
 उद्यन्तमद्द्रुतमनोकहजालमध्या
 दन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥
 त्रासाकुलः परिपतन् परितोनिकेतान्
 पुष्पिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

सङ्कीर्णमिर्ममुपिगर्भः । संभावोत्पत्तप्राप्तौ ॥ २४ ॥

अथेति । अल्पप्रयोजनेनाल्पकालेन निमित्तेन कृत उद्यत्तरो
 भूयान् प्रयासोयैवोः अल्पसौकस्यशयपिगडस्य भूयसा अतिद्विक्तरत्नादिति
 भावः उज्जुर्मा लोष्टानि चतुश्चङ्का वगुडाश्च दण्डकाजानि
 यैस्तैः इन्धिरिति शेषः परितोऽनुविद्धमनुवर्द्धं अथवा शकटसामग्रातिं
 मनीष्यनोकहा इत्याः तेषाञ्जावमध्यादुद्यन्तमुत्तिष्ठम् । उद्यन्तं देतेः क-
 र्त्तरि ताः । उद्यन्तमवाधितं गणं मृगशिशेवं अन्यः परः अथन्
 हनुचिन्त्यं रघुन् अथवा गुणं महान्तुत्कर्षनवाप । दयाशोरनाभि-
 मलोपस्य सङ्कीर्णः, सुलभेति भावः अत्रार्थान्तराच्छाब्दः अन्योऽप्यु-
 पायमवन् प्रयुक्तानः शशमवाप जघाह यो हन्ता तस्यैव मृग इति
 व्यापकमयोदिति भावः ॥ २५ ॥

त्रासेति । त्रासाकुलोऽयमदर्शनाद्भयविह्वलोऽतएव निकेताच्चि-
 शन् परितः सर्बतः । अमितः परितः राजादिना द्वितीया । परिप-
 तमवापन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि धन्विभिर्घृणुङ्क्षिः । धन्वीधनुष्ठा-
 न्यातुस्त इत्यमरः । शीघ्रादिस्वादनिर्दिति स्तानी । पुष्पिर्नाम्नन्धि

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिद्भ्रानाना
माकर्णपूस्मनयनेषु हतेक्षणाश्रीः ॥ २६ ॥

आस्तीर्स्म तत्परचिन्तावसथः क्षणेन
वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥

सन्तुः प्रयः पपुरनेनिजुरस्वराणि

नानुयातः । वप्रातेः कर्मसि नुह । तथाप्यङ्गनामाकर्णपूस्मनयनेषु हतेक्षणाश्रीः यस्तु सः अतः
क्वचिदपि न तस्थौ किन्तु वीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्गनः पादविश्लेषा
तात्पर्यादित एवेति भावः । अत्र जनासौक्योत्पन्नं हेतुस्य मृगान
वप्रातस्तथाङ्गनामाङ्गे मु हति हेतुस्योत्पन्नं चणाङ्गेत्पन्नं चा मा च व्यङ्गका-
प्रयोगात् प्रतीयमात्र । हेतोश्च हतेक्षणाश्रीरिति विशेषणस्योक्तत्वात्
काम्यमिदमिति नृद्वयः ॥ २६ ॥

आस्तीर्स्मिति । क्षणेनास्तीर्णतया वेश्याप्राप्तः शय्याप्रधानत्वात्
प्रागेव संज्ञितश्च यथा तथा रजितावसथः कस्मिन्निमित्तः । स्वाना-
वमथवास्तु चेति श्लेषः । कृतेन नःप्रतिकर्मणा मृतनेन प्रदाधनेन काम्यः
मृहर्षीयः अस्मिन्मतिरापततः अगतिताध्वछेद इत्यर्थः । वेश्या-
जनः सिद्धानध्वानानापतत काम्यतो मनुष्यान् पुत्रयन् चिरनिविष्ट
इत तत्रैव निवसन्त्य इत्युत्प्रेक्षा उपचारैः शीताभ्युत्थान् पुत्रयन्-
दिष्टकारैः प्रत्यग्रहीत् वशीचकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सन्तुरिति । सेनायां अपेताः सैन्याः सैनिकजनाः । सेनादाश्चेति
एवमवयवः । ममनिष्प्रगानां याः प्रियः सन्तुः तावामनुपभोगः उप-

जक्षुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व

दोषप्रवादमसृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ २८ ॥

नाभिहृदैः परिरुहीतरयाणि यत्र

भोगाभावात् । कश्चित् प्रसज्यप्रतिवेजेऽपि नञ् समास इष्यते । यथाऽद-
र्शनमन्वयमनुस्वारणं अमुपलब्धिरभाव इत्यादि । तेन यच्चिरर्थकत्वं
निष्कृतत्वं तदेव दोषः तेन यः प्रवादो निन्दा तस्य सन्नु व्यमाज्जन् ।
नञ्पूर्व सुशौ चटादित्याह्वि यपोक्तुः सृजोरजादौ कृति विभाषा-
वर्धिवृथेति विकल्पाद् उदाहरणः । भाव्यप्रकारमाह । सक्षुः
ज्ञानक्षुः धयः पापीयं यदुः । आ यौचे पा पाने विदुः । अम्बरा-
ण्यवेनिजुः । अकाशयन् । विजिर यौचे सृष्टोत्यादित्याह्वि ज्ञाविति
द्विभाषः सितभ्यजनिदिभ्यवेति भेत्तुवादेशः शिजान्नयायां रुण ।
ज्ञाशिवभ्यासस्य रुणः । यताम विकानिविसप्रसूनामि विकसितइष्क-
राणि यैस्ते । निसप्रसूतराजीव पुष्करास्त्रोदहाणि चेत्यमरः । विस-
प्रसूनात्प्रसूनाः भवयाश्चक्षुः । वसेर्लिटि तस्य हनेकादिना उपधातोमे
‘धुत्व’ घातिरविषयीना वेति वत्वम् । ज्ञानाद्युपभोगेनोक्तनिरर्थकं निराच-
क्षुः निरर्थकः । अत्र दोषमाज्जनस्य ज्ञानादिना कृतत्वाद्वाक्यार्थहेतुत्वं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । ज्ञानादिक्रिया बहुष्वदस्त्वद्गमस्येति बहुवचनम् ॥ २८ ॥

नामीति । स्त्रीणां नाभिभिरेव हृदैः परिरुहीतरयाणि प्रति-
विम्बेयानि इहृद्विज्ज्वनेरेव मेतर्भिर्निवारितानि प्रतिहतघतिकानो-
द्यतः । पश्चाद्विषयः स्त्रीकथाः स्त्रीषु त जघनं धर इत्यमरः । जल-
मेव मण्डुकपादां वासविषेधः जलमेवेति पाणिनीत्यापितमपरेण तान्नि-
तमण्डुकपात् ध्वनतीति प्रतिहनेन यत्पु सुन्दरं वन्मद्विषयं च नैः
जनतैः सत्कृतानि स्वजनकृतानि गयितानि वा जलानि ब्रूयात्कृतम्-

स्त्रीणां वृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।

जामुर्जलानि जलमण्डु कवायवल्गु

वल्गद्वनस्तनतटस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥

आलोलपुष्करमुखोत्ससितैरभीक्ष्ण

मुक्षान्वभूवुरमितोवपुःस्त्वुवधैः ।

खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध

मूर्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिज्ञतास्ते

मिन्नगाधलिकानि मन्दमम्बुः । अतः जलमन्दगमनस्य विद्ये प्रणयत्या-
रयप्रतिपत्त्यादि पदार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २९ ॥

आलोकेति । हस्तिनां समूहा हास्तिकानि । अविस्तृष्टक्षिपेर्गो-
पम् । आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्तापायि । पुष्करद्वारि हस्ता-
प ॥ २९ ॥ तेषां मुखैरम्बुद्वलितानि उत्क्षिप्तानि तैरम्बुवधैः । खेदे-
नाश्वसनेष्वयतेन द्राघीयका अमितश्लोष्टासमावृतस्य वेगेन निरस्ताः
वहिरुत्क्षिप्ताः ये मुग्धाः मुन्द्राः मूर्धन्याः मूर्धनि भवाः । शरीरा-
वधसाहेति यत्प्रत्ययः । ये आभावकर्मबोहोरिति प्रकृतिभावादस्मादिति
ल्लोपोभावात् । रत्ननिकरास्तत्तापसप्रकटास्तैरिवेत्युत्प्रेषा वपुःस्त्वुवध-
वम्बुवधैः क्षिपुः । उक्तं केचने राजादेशं मुक्षमतीन्द्रश्च इत्यादिप्रत्ययः ।
गजेन्द्रजीमूतवराहः यद्वमत्स्याहिशुम्भुद्वनयेषुजानि । स्तनापमानि
प्रवितानि लोके तेषां यं शुक्रद्वयमेव भूरीति गजानां स्तनावरमे-
प्रमापम् ॥ ३० ॥

य इति । ये पक्षिणः पक्ष्येभ्य इन्द्रोपाधिप्रपदा इत्यर्थः । वृह-
ते इति प्रत्ययः । तेऽद्रिपदयो भेदाकादयः प्रथममम्बुनिधिज्ञताः प्रविष्टाः

येऽपीन्द्रपाशितुलितायुधलूनपक्षाः ।
 ते जग्मुरद्रिपतयः सरसीर्विगाढु
 माक्षितकेतुकुयसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥
 आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग
 सूर्यो महत्यभिमुखापतितं गजेन ।
 क्रोधादधावदपभीरभिहन्तुमन्य
 नागाभियुक्तद्वय युक्तमहो महेभ ॥ ३२ ॥
 नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं

येऽपि धे नै इत्यर्थः । इन्द्रस्य पाशिता लितायुधलूनपक्षाः यज्वेष
 मूनपक्षाः क्षिप्रगदतक्तोऽद्रिपतयः आविप्रा अपनीताः वेतवो ध्वजाः
 लुधाः पृथक्तराणि च येषाम् । प्रवेण्यास्तरेषु वर्यं परितोषः कुशो-
 दयोरित्यन्तरः । तेषां सैन्यगजानां शस्त्रेण सरसीर्विगाढं विगाहितम् ।
 खरतिष्ठतीति विकल्पाद्युक्तम् । जम्बुः अत्र मलच्छेनेति अत्र-
 भेदेन गजत्वमप्युत्पादित्वारोपस्याप्युक्त्यादिपक्षैः खल्वन्यप्रतिपादनरूपो-
 ऽप्युक्त्यालङ्कारः । तेन पल्लवतामद्रीणां शगरामनाहमदर्शयानु मञ्जरात्
 खदमपि तन्निवमवगाहयानाः छायाङ्गमपचाः धर्षिता इवेत्युत्प्रेषा
 व्यञ्जते ॥ ३१ ॥

आत्मानमिति । महेभोजलधेर्जलाशयस्य सङ्कल्पस्यो प्रतिविम्बित-
 मङ्गं यस्य तमनिसुखायतितमभिमुखमागतमात्मानमेव आत्माप्रतिविम्बमेवे-
 त्यर्थः निरीक्ष्यान्यगतेन प्रतिगजेनाभिवृक्तोऽभिहित इवातिसूर्यमपभी-
 निर्भीतः सन् क्रोधादधावत् अहो इति मोक्षेन विषये तच्च युक्तं
 महेभस्येति भावः । अभिवृक्त इत्युत्प्रेषायाः प्रतिपक्षप्रतिपक्ष-
 म्भात् आन्निमदुच्छेद्योरङ्गादिभावेन सङ्कटम् ॥ ३२ ॥

नेति । अभ्यकरिषा प्रविगजेन युक्तेन मदाम्बुना तिक्रं सु-

21524

धूताङ्गुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः ।

रुद्धे गजेन सरितः सुरुषावतारे

रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौधः ॥ ३३ ॥

पन्यान्मागु विजहीहि पुरः स्तनौ ते

पश्यन् प्रतिहिरदकुम्भाविशङ्किचेताः ।

स्तम्बेरमः परिणिंसुरसावुपैति

धिङ्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥ ३४ ॥

रमि । बहुनिष्ठकयायास्तु शौर्येऽपि प्रकीर्तिता इति बोधः । अत्र
आदाय 'पहीत' नेच्छता विहातुम्वक्तुमपि नेच्छता अविच्छता श्लोभपि
पासाभ्यामिति भावः । धूताङ्गुशेन वरुणा वज्रोधेन मन्त्रेण नगसरितो-
वतारे शीघ्रं रुद्धे सति लघौघः । रिक्तान्मुदपात्राणि देयु ते करा न
किन् वदया तथा चिरमास्त अतिष्ठत् । आस उपवेदने छद् । एक-
छादौ पर्यितथ्येऽन्यत्रस्त्वामिच्छुदक्यद्वस्त्वोदादयः ॥ ३१ ॥

पन्यान्मिति । पन्यान्मागु विजहीहि । यो हान् लोके शोडि-
षिच्छाच्छदेयः आ न हारिति विहतादीकारादेयः । उरोऽपे ते स्तनौ
पश्यन् प्रतिहिरदस्य कुम्भो विग्रहत इति तद्विग्रहि चेतो बल सः
कुम्भानिमानिचर्य । अतएव आनिमदप्रहारः । स्तम्बे लघौ रमत
इति स्तम्बेरमः । रमः स्तम्बेरमः पद्मोदतरः । स्तम्बर्चयो रमि-
लपोरित्यर्थः प्रत्ययः । तत्पुरुषे सति वृद्धनमित्युक् । परिण्यन्ति तिर्यङ्
प्रहर्तुमिच्छुः परिणिंसुः । ममेः वसन्तादुत्पन्नदः एकाच उपवेदने
मुदात्तादितोऽप्रतिषेधः । अस्मादुपैति पुरेति पाठे उरोऽप्येत्यन्यद-
प्येवमतीत्यर्थः । यावत्पुरा विनाशयोर्निरिति भविष्यद्दर्शने । धिङ्गै-
र्विहः । धिङ्गः पद्मविभो विहइति बोधः । काचिदेवमुदरीत्या
वसम्भ्रमे वसतरे अमद्यत इति ॥ ३४ ॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां

हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।

आकर्णमुल्लसितमम्बुं विकाशिकाश

नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥

गण्डूपमुज्झितवता पयसः सरोयं

नागेन लब्धपरवारणमाकृतैन ।

अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग

कीर्णमिति । अनेकपाना द्विपाना विगाढ प्रखण्डो यो नदेन ताप-
 संहर रक्त रोग तस्यां रक्तं शमाय शनैर्बन्धुर्नरत्नयोव कर्मो-
 । सर्वो कीर्णं शिवा आकर्ण कर्णपर्यन्तम् । आकृमय्यदार्माविध्यो
 रित्यवधीभावा । उल्लसितमुल्लसितं विकाशि अत्काशद्वाशुहमनेन
 सङ्गद्वाशनीकाशम् । निम्नवतामलादक्षपदविपक्ष । अतएव सुन्दर-
 पदे तन्मी । निम्नवतामनीकाशप्रतीकाशोदमादय इत्यमर । अम्बु
 सितचामरस्य वयता वाङ्मयमाप । दल्यार्द्रित्यादिना गती । उपमा-
 लङ्कार ॥ १९ ॥

गण्डूपमिति । लब्ध परवारणस्य प्रतिगजस्य वाक्यो नदगम्-
 दाहो देन तेन अतएव सरोय वया तथा पयसः शानोवस्य गण्डूपमुज्झ-
 पुरश्च मुखान्तर्गतमय इत्यर्थ । गण्डूपो सुलभपूरण इति हन्मायुध ।
 द्विलिङ्गत्वे ऽपि पुलिङ्गमेवाह वामबोलिङ्गाध्याङ्गराविवत् । उज्झित
 वता लल्लवता नागेन बजेन । मत्तङ्गजो गजो नाग इत्यमर । अम्भो-
 धिरोधसि सगरनीरे । दन्तदोरुस्योर्गन्धर्वस्यतिर्यक्प्रवृत्तिः सूर्यस्य ।
 पृथुभा प्रतिमानभागेन बह प्रतिवड चरु दन्तौ सुवडावित तयोः
 प्रसर प्रसारो यस्मिन् कर्मस्थि तद् । अयोधोत्तमसोऽस्ती स्थादित्यमरः ।

रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे

कोविद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।

यदन्तिनः कटकटाहतटान्मिमञ्चो

र्मञ्चूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ३७॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ

हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरीक्षे ।

निपेते निपतितम् । भावे लिट् । श्लोचवेगादवधरोषाः प्रकृत्य पारवशं
अवस्थाधीश्वरः, अपातेत्यर्थः । श्लोकाश्वाः विश्वं कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६

दानमिति । दीयत इति दानं धनं मदश्च । दानं गजमदेत्या
इति विश्वः । मददति शिखरवपि दातव्यमीत्यर्थः । मदश्चा मव
छात् । सखादित्वादव्ययमिति आकट्यायनः । अन्तर्जलौघे नीरैश्च
जलद्वीकरोठे नीरे ह्रीवेरे च जडेऽन्यत्रादिति विश्वः । अधिरूढे च
क्रान्ते इति शिद्यमानमिति गजानरवान् समर्द्धश्च कः पुमानातिष्ठान्
व्याप्तुमशक्ते न कोऽपीत्यर्थः । यकटवेगादिवा तत्तन् । यथा
मिमञ्चोर्मञ्चुमिच्छोः । मञ्चोः सप्तमाहुप्रत्ययः । दन्तिनः कठो गण
श्च कटाहः खर्वरश्च । कटाहः खर्वरस्तुप इति वैजयन्ती । त
तटाहदेयादधीनां पटलैः परितो मञ्चुः शङ्कुः शङ्कुः मञ्चुः अपदि द्रुति
त्यमरः । उदपाति उत्पतितम् । भावे लुङ् लिट् । भारकर्मणोरि
तिम् । विधेयेषु सामान्यवर्चनरूपोऽर्थान्तरत्वात् ॥ ३७ ॥

एनरिति । जलोघे एनर्जलौघम् । शिखरार्थेऽवधरोषार । अ
वा जलोघञ्जनधूमनरभ्यन्तरे अचमादन्तः प्रविष्टतः । गार्होर्मिजा
वत्प्रत्ययः टात्तुत्पटनोपाः । गजस्य कपोलौ हित्वा जलमन्तरे
एपर्याशास्ते विततपक्षतिरिच्छतपक्षमूकः व्यामूकान् विततपक्ष-इत्यर्थः

द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराजनीलो
 वर्णः पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
 संशयिभिः पयसि गैरिक्करेगुरागै
 रभोजगर्भरजसाङ्गनिषङ्गिणा च ।
 क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेमा
 वन्योन्यवस्त्रपरिवर्त्तमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
 याञ्चन्द्रकैर्म दजलस्य महानदीनां

श्लो पंचतिः पञ्चमूलमिच्छकर । पञ्चाक्षरिति तिप्रत्ययः । अविगणो
 पुणेषु कृपादिषु द्रव्यभाष्यवो वेणुसेषु द्रव्याश्रयेषु अपि अघुत'वदत्वात्
 द्रव्यसमवेतत्वात् द्रव्यापीन वृत्ताकेषु सश्लपोल्लवः । पृथग्गत' जलस-
 म्मतमदात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो श्रीशोरखैर्भीषणरूपद्रव्यस्य नीलि-
 येन रराज । गुणे शुक्लादयं प'वीक्ष्यमर । अत्रालिगणो बाह्यद्रव्यज-
 णीयद्रव्यादम्बन उपसम्भिनिर्गताव पृथक् स्थितिगिगितत्त्वसुखे-
 प्रसते ॥ ३८ ॥

संशयिभिरिति । गरिक् अहेमश्च सरिन्महेमौ पयसि संशयिभिः
 गजालिगणो विच्छत्यरैः गैरिक्करेण एव रागाक्षैः । करणे चञ् ।
 'अङ्गनिषङ्गिणा गजालिगणो वा अश्लोजगर्भरजसा पञ्चाल, परागेण च
 निमित्तेन श्रीदया श्रीमवा उपभोग' सुभोगमनुभूयाभ्योऽन्यस्मिन्मयो व-
 क्षयो, परिवर्त्त' विनिमयं व्यधत्तामङ्गुत्तामिव । दधातेर्छटि परस्मै-
 णे तमस्यमादेशः । अत्र सरिन्महेमयोः प्रतीयमानायािकादेरभेदा-
 ध्यासादेन दक्षविनिमयोऽप्येषा ॥ ३९ ॥

यामिति । गङ्गेन्द्राः विहसतः समन्तात्पयसि देवविन्दुवद्वर-
 णो मदजलस्य चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्मण्डानदीनां वायं त्रयिषं' दिदुः
 क्रुणां नेतयिषसचरन्तो जलादिगं जलोद्योतेषु चावितेमहेषु शयैः

नेत्रश्रियं विकसतो विद्ध्युर्गजेन्द्राः ।

ताम्रात्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्ते।

घौताङ्गलग्नवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥

प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्गः शूद्रभिन्नः

निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निपादी ।

रोड्डु, म्महेभमपरित्रुडिमानमागा

दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य॥४१॥

ममैवेति नदशो जगत्तैरनीतोत्पन्नद्वैरनित्यवित्तुत्रमेः प्रत्यक्षः
प्रतिभेजिते । अथ मज्जानां मर्तानां च समवेत्तयोविनिमयोक्त्या
ममपरिवृत्तिरनुद्वारः । समन्तमाधिकानाञ्च यदा शिनिमयो भवेत् ।
साहं समाधिकन्तैः परिदृष्टि रसो ज्ञेति लक्षणात् ॥ ४० ॥

[illegible]

सेव्याऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
 नीतेन वन्धकरिदानकृताधिवासः ।
 नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
 नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥
 अद्रोन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाय
 सङ्क्रान्तदानपदसोवनपादपस्य ।
 सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै
 र्मल्लै यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

'सेव्य इति । यन्त्रा निगदिना व्याकृतधाय बन्धनाय कारुण्य
 मधाम्ब' नीतेन कर्मोपक्राधितेन 'गजेन वरगजदामैः कृतोऽधि वासो-
 पोषणा यस्य स' तद्वन्धीत्यर्थः शाखी वृक्षः । मीक्षादित्यात् एभिः ।
 सेव्योऽपि सन्नाभाजि नासेभिः । भज केऽया कर्मणि लुटि चिष्योभुगु-
 दित् । किन्तु क्षेत्रमभाज्यमङ्गीत्यर्थः । मल्लि व्यासर्दने मल्लेऽपि नीति
 विभाषणनोपः शेषपूर्ववत् । तथाहि सानभृतोऽहङ्कारिनोऽन्यस्य
 गन्धमपि न कहन्ते परं किन्तुतेति भावः । यतो वचमङ्गं युक्तमेत्यर्थः ।
 पूर्ववदलङ्कारः ॥ ४२ ॥

अद्रोन्द्रेति अद्रोन्द्रस्य रजतवस्त्र कुञ्जैः चरति यमस्य पुत्र परस्य
 कुङ्करस्य गण्डकाये कर्मोपक्रयेष सङ्क्रान्तं दानपदो भदास्य दस्य
 तस्यातएव सेनागजेन मथितस्य मन्त्रस्य पनपादपस्य 'निजैरात्म्यैः' प्रदत्तैः
 इमैः । निजमात्म्योपनिबन्धयोरिति वैजयन्ती । मण्डे च्छानम् । श्राव-
 तेर्भावे लिट् । यलोना पुनैस्तु यथा गतमगामि गतम् । व्यागतश्रमेऽपि
 गतं न तु श्रान्तमित्यर्थः । व्यापदात्म्योपात्म्ययोर्दे इति भावः ।
 गर्भेऽप्यर्थात्कर्मकस्य श्वित्रपाद्धाने लुट् । इमभनपादपादोनां विशेष-

नोच्चैर्देहा तरुतलेषु ममुस्तदानी
माधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।
वन्धाय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव
नैवात्मनीनमथ वा क्रियते मदान्यैः ॥४९॥
उष्णोष्णशीकरसृजः प्रवलोष्णोऽन्त
रुत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः ।

नशायादापन्ना द्यौषस्य प्रतीतिः कथञ्चित्त्वमासोक्तिरुद्देशा ॥ ३१ ॥

नेति । इमा यदा ॐ इत्यतः पुनस्तत्रैषु न मनुनां र्गन्तव्यं तदानीं आ-
 भोरणैर्विद्यन्तुभिरभिहितं । इमांश्चिन्तेत्युपदिष्टं । यन्मुनयश्च ब्रह्माय
 स्तवभक्त्यायैव तरहा । वसेनात्मना स्तवमेव विच्छिद्य न चैतदात्मनिति
 भावः । यद्वा मूढानां दुर्लभमेवेत्याह । अथ वेति । अथ वा मदान्मै
 रात्मनो न भाव्यते इति न प्रियत एव । आत्मन्विद्यमानभोगोत्तरपदात्
 पद्यति संप्रत्यय आत्मध्वानौ चै इति प्रकृतिताशादभ्युदित इति
 द्वितीयोपदेशः । एवमेवदधानरन्याम् ॥ ४४ ॥

उप्योम्येति । मनुजा नरा उप्योम्या उपप्रकारा । प्रकारे
दुपवचनहेति द्विरचन कर्मधारयवत्पुनरुक् । तान् धीकरान् वृजनि
वृजनीति मनोक्तान् । किम् । अत्र प्रबलोद्वेग प्रवृत्तादान्
नारुद्ध-मुहुटाकुल विरुचयोद्वेगद्वयानि-यु सरो-पि फुलेभिर्वा
नयम् । तस्य न-मन-नयस्य मोमोत्पन्नस्रोदरेण तुल्यभावं समानत्वानीन्
तथाप्युनिदयं दिगम्बरमो गिदम्भस्तनान् एकान् फतिविज्ञानान्
मञ्जानिदयः फनिवन्दनेन चन्दन-गोपेन । तंनदनिर्गमोदीपे
चतिचननरक्षिजामिदमर । दधम् यजन्त्यागनर्हीनिदयः ।
५० ॥ अहिन्या नारा दन्तभदनापि नययन्ती । निरुक्त निष्कापयामासु

एकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु
 नागान्ववन्धुरपरान्मनुजा निरासः ॥ ४५ ॥
 कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
 स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।
 स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
 कण्ठे शुणत्वमलिनां वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
 निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लङ्घन्तं
 यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्ज्जनाभिः ।

अस्तैर्निर्धूतः । अलोभयेनापि नागानां प्रकृतत्वात्केशव प्रकृतहोष ॥ ४५ ॥

कण्डूयत इति । कटभुवं कण्डूयलह्वयुतः कण्ठः कण्ठादि-
 भ्योयक् सत शतप्रत्ययः । कण्डूयतोर्भावात् प्रकृतित्वाद्भवदिति ।
 करिणो मदेन सुगन्धिं योभनगन्धम् । गन्धयेत्ये तदेकान् पक्ष-
 माद्रिदन्ते कश्यपः । नगस्य एतस्य स्कन्धं प्रकाण्डं अमुलीनवता तस्य
 धंसिचैवेत्यर्थः । लीयतेर्निर्धूतं तत्राह प्रकृत्य स्तोदिभ्य ईड निशान्तम् ।
 स्थूलानामिन्द्रनीलशकलायां आवर्तितकोमलेन मनोहरेणादिना मनयेन
 कण्ठे शुणत्वं कण्ठवत्त्वम् । मूर्ध्निमस्तकान् स्वादादकाय इत्यनुक् ।
 भेजे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । अस्मात्ति वन्दे इन्द्रनीलमयशतभूषण-
 त्वारोपाद्रूपकसङ्कार ॥ ४६ ॥

निर्धूतेति । यन्ता निष्पादो निर्धूत निरस्तं धीत पादपलाङ्ग-
 वारणं यस्मिन् कर्मणि तद्व्याख्या तथा उल्लङ्घनमुत्पन्नमपि । पाद-
 कर्म दत्तं प्रोक्तं यतश्चतुश्चरत् । उभय धीतधार्यातामिति इना-
 युष । बालकमुल्लङ्घयन् । पञ्चवर्षीयजोमानः धीतस्तु दशवर्षिक
 इति वैजयन्ती । शिशुपालेन अस्त्रीदेव भजपादभ्यामप्युक्तेन प्रभेद

शिखावशेन शनकैर्वशमानिनाय
 शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति ॥४७॥
 क्षमं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
 दान ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।
 वज्ञापराणि परितो निगडान्यलावी
 त्स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥४८॥

परिपाक्षा परिपालनाद्युपमाननामि तर्जना मर्त्यं न च तानिः दनैरेव
 दनञ्च । अथयस्यैवञ्चानद्वयं प्राङ् देवैरिति स्वार्थेऽद्वयं प्रचयः । यत्नं
 यानिमानिनाय । तथा हि दृष्टं निश्चितादां धीरेगन्तेश्चमुंवामित्यर्थ-
 शास्त्रं हि निश्चितं स्यात्तं सर्वत्र यत्नोक्त्यर्थः । निगडानां
 भातरोमिहा इति वस्त्रनिश्चितायां धानिचितेद्युदक्यते यत्नराज
 रथमागम्यतुत्तरदण्डनाप्रयोगेन दण्डो कोप इत्याहुः ॥४७॥

क्षममिति । करेणुराजो राजा च करेणुराजो न्यवेष्ट करेणु-
 राजेति गणयति राजा च धनयते । उभयवर्गं राजाऽऽ गच्छति
 इति दृष्टं । उज्ज्वलमुज्ज्वलं स्यात्तस्य स्यात्तवार्तिर वन्द्य । तदे-
 वाह उचितं निश्चितं कथञ्चन क्षममनन वासाह वदन्तु मुमोच ।
 क्षमं स्यात्तवार्तिरिति विदुः । वरह दार्ष्टान्त्यद्वयं इत्य-
 र्थादिह यत्नं न सन्तु दानमदन्देयत इति दान धनदक्षिणराज-
 मात्रम् । यत्नयतागुणयत्नः । दण्डो दण्डोक्त्यर्थः । परितो वदन्तवति
 वदन्तवदन्तवति वदन्तवति च । वरह दक्षिण दण्ड इति यत्नयत्न-
 वैवदन्तः । निगडानि मृद्वानि । यत्न दृष्टं यत्नयत्न-
 दार्ष्टान्त्यद्वयः । यत्नयत्न दृष्टं यत्न दृष्टं यत्न-
 यत्न दृष्टं यत्नयत्न दृष्टं । यत्न यत्नयत्नयत्न-
 यत्नयत्न दृष्टं यत्नयत्न दृष्टं ॥ ४८ ॥

जज्ञे जनैर्मुकुलिताचमनाद्दाने
 संरव्यहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।
 गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
 मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥४८॥
 क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
 नापेक्षते स्य निकटोपगताङ्कुरेणुम् ।
 सस्मार वारणपतिः परिमीलिताच्च

जज्ञ इति । गम्भीरमन्द वेत्तोति गम्भीरवेदी । त्वग्भेदाच्छोषित
 स्वावाक्कासस्य च्यवनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदि
 तेति राजपुत्रीये । चिरकावेन यो वेत्ति विश्वाम्परिविताषपि । गम्भीर-
 वेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति नृगवर्धये । तस्मिन् गम्भीर-
 वेदिनि करीन्द्रे करः कुपित इक्षितं घातीति इक्षिप एव इक्षि
 प्रकोवितादी । आधोरणा इक्षिपका इक्ष्वारोऽहानिपादिन इत्यमरः ।
 तस्य निदुराभिचोदनाभिलक्षणाभिरपि मुकुलितास्य निमीलितनेत्र
 यथा तथा पुरं कर्तुं यावत् अनाददाने सति । मन्दो मूढोऽपि ।
 मूढास्वापटुनिर्गम्या इत्यमरः । गजभेदोऽपि । भद्रोमन्दोऽमृगवैव
 विज्ञेयास्त्रिविधा वजा इति । महान् वजाधिकोऽवगृह्य निगृह्य
 साध्यो न नाम न छल्विति जगृहे चो घ्रातम् । जानाते कर्मणि लिट् ।
 मन्दोऽधीशादिवार्णः कर्म ॥ ४८ ॥

दिप्रभिति । वारणपतिः करिवरोऽसृष्ट पुरं क्षिप्तमप्ये न्यस्त
 निक्षुकाण्डमितुदण्डं न जगृहे न खोचकार निक्षटोपगतां कभीपस्यां
 करेणुक्षुरिणीञ्च नापेक्षते स्य नेच्छति स्य । सट् प्रकृति भूतार्थे सट् ।
 शिन्तु परिमीलिताक्षं यथा तथेति गृह्यवृत्तः इत्यया निदुरा देवु ते
 पनयाया एव भद्रोऽमृगकोर्षा मयार तानेव चिनयापाहेत्यर्थः । अधी-

मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥

दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक

तुङ्गाग्रकायमनमन्तमनादरेण ।

उत क्षिप्तहस्ततलदक्षविधानपिण्ड

स्नेहस्तु तिस्रपितवाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥

शुक्लांशुकोपरचितानि निरन्तराभि । १३

वैश्वानि रश्मिवित्तानि नराधिपानाम् ।

गच्छेत्तस्माद्गच्छेत्तस्मिन्निमित्तं येनानिदमाद्या पश्येत् । न अत्रान्तर्यामिनि निर्वाहं
 भोगेषु नन प्रवर्तते इति भावः । वाक्यान्तेष्वष्टाव्यामिदमनन्तरं
 ॥ १० ॥

[illegible][illegible]

चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै
नीलावध्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजामुः ॥ ५२ ॥
गतून्नममार्गगतयोऽपि गतोऽरुमार्गाः
स्वैरं समाचकृषिरे भुवि वेत्तनाय ।
दृष्टो दियोत्क्षितितफेनजलानुसार
संलक्ष्यपत्ययनवर्धपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥

नेत्रज्ञानि दृष्ट्याणि । निरन्तराभिर्नीरन्तराधि रूचैर्गजमण्डलिकाभिर्ग-
जेपरिधिभिः । आद्ये कप्रत्ययः कौतुहल्येकारः । नीलावध्रपङ्क्तिभिः
परिवेशमिवाधिमन्त्रितमिति यावत् । परिवेशस्तु परिवारित्यमरः ।
अधिजामुः परिवेत्तुं कृत्वा ॥ ५२ ॥

गतून्नेति । गतून्नागिशिष्टगमनज्ञानाभ्यां गतयोऽध्वगमनाभि-
येथान्ते तथापि गतोऽरुमार्गाः प्रस्थितदूराध्वान इति विरोधः । अपि
विरोधे गतून्ना भ्यामां खगज्जम्बिनी जतिर्धेयान्त इति विरोधपरि-
हारः । अतएव विरोधाभावीऽलङ्कारः । दर्पश्च तेजसोऽन्तः सारसो-
दयेनीलक्षेर्नीलसिन्धुसोऽतश्च फेनजलस्य फेनोभूतोऽतस्त्वेदोदकलात-
सारेण संलक्ष्याणि पत्ययनवर्धपदास्तुरङ्गाणां पदाणि ततो-
दमन्तिनी भूतस्त्वज्जम्बि येथान्ते ततोऽन्ताः । तुरङ्गा भुवि वेत्तनाय-
ङ्गपरिवर्तनाय स्वैरं सन्दं समाचकृषिरे समाचकाः अन्वयमापनोद-
नार्थमिति भावः । वर्द्धते दृढवन्नादीर्घो भवतीति वर्द्धं दृष्टिपरिध्या र-
क्षित्यौषादिके रन्प्रत्यये लघूपधगणो रपरः । वर्धं लघुप्रत्ययोरिति
विश्वः । अमरस्तु नभी वर्धो वरत्ना स्यादित्याह । तदा इक्षित्यौषा-
दिके इन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणोरपरः प्रत्ययतकारस्य भगवतोर्दोष इति
धत्ते प्रित्यात् स्त्रीलिङ्गे ङीप् ॥ ५३ ॥

आजिघ्रति प्रणतमूर्धनि बाह्विजेऽखे
तस्याङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः ।

नासाविरोकपदनोहसितं तनीयो

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥५४॥

हेन्वः स्थलीषु परितः परिवृत्य बाजी

धुन्वन्वपुः प्रधिततायतकेशपङ्क्तिः ।

आजिघ्रतीति । बाह्विर्ययोर्निर्देशविशेषः तज्जो बाह्विर्जोऽखे
बाह्विर्देशो रति पाठे विशेष्याप्रयोगोत्पत्त्यसाम्बन्धविशुद्धम् । गगादि
भ्यो राजति भगवन् वष्प्रप्रत्ययः । तदन्तविषिस्तु ऋग्यः । प्रणतमूर्धनि
मन्विरिति हस्तप्रस्थाने च आजिघ्रति गन्धं छङ्गाति धुन्वति
च इति आभावात्कामाच्चेतिभावः । नासाविरोकं नासारन्ध्रनस्य
पदमो निश्चायः तेनोद्भवितसुङ्गुननीयस्तनुतरं रसनास्नायस्नाङ्ग
मनुमेन वेङ्गुनप्रसुङ्गेन यस्तु ननस्यानुभवे चतुस्तथायाः उत्कृष्टतायाः
पृथिव्याः रोमाञ्चताङ्गतामिवेत्युत्प्रेक्षा । सा च भृतरत्नमयो
पतीयमानवेत नायकाद्यभेदाध्यवसायाद्विद्यभेदम् । विरोपतोऽनेनेति
विरोधम् । वंजुप्रत्ययः चञ्जो इ पिण्णतीरिति वृत्तं निद्रममिष्यं
मोहायदयातिद्रमेति मधुं सकृत्वाविरोधः । अतएव स्थितिविषयं यत्नं
रोहमिष्टमाः । रोहोरश्वी रिते च रतिरति ईड्यन्ती । रोहो दीप्तौ
रिति रोहतिरिति शब्दः । ये तु केनाप्यभिप्रायेण विरेकपरमेति दृष्टान्ति
तेनाम्बरोऽकम्बो कम्बो विनामिति वदमानोऽयमप्रगतेनेरसीनाप्यो दोः
कम्बोमनटमदस्यपुगुच्छा मोहोऽकम्बमिति अष्टम्यात् ॥ ५४ ॥

५४ रति । रेशः स्थलीषु रजं भुविषु । आनपदेत्यादिना कम्ब-
विभागे दोहप्रत्ययः । परितः परिवृत्य परितृप्तिं कृत्या वपुर्धुम्बन्
धुन्वन्वपुः अतएव प्रधितता विधितता आधता च केमपिङ्ग-

रेजे जनैः स्वपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्ति
 देवैरिवानिमिषदृष्टिमिरीक्ष्यमाणाः ।
 ओसन्निधानरमणीयतरोऽश्वस्र
 रुद्धैः श्रवाजलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
 अथावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै
 रश्वनूपुरोर्हारितकं मुदमादधानः ।

ग्रीवाग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद
 मिश्रं दधद्गन्धचूर्चुरशब्दमश्रुः ॥ ५८ ॥
 उत्थाय दृष्ट्वा चलितेन सहैव रज्ज्वा
 कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।
 आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण
 मंश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्रुमन्यम् ॥ ५९ ॥
 अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म
 धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

रश्मिः कृतः अश्रुः चटोऽप्यमीत्यर्थः । ग्रीवा. शूलने भेद्यः शूलन
 - इत्यादिना शब्दधर्मः शब्दधर्मवर्धते । अव्याकुलिरनङ्कारः ॥ ५८ ॥

उत्थायेति । दृष्ट्वाचलितेनोच्चलितेन अतएव रज्ज्वा पाशेन सह
 कीलं गतम् । दधद्गन्धं इत्येव कीलेत्यन्तरं । उत्थाय उत्थाय तर्ण
 शिद्रुवन्भावने अथमर्थं अनेनोच्चलितेन वदनेति आम्बानुपासना प्रयत्न
 परैर्दृष्ट्वा कृतमव्यतिकारं च मानसैर्बुद्ध्याऽप्येव तदन्ते कटकं शिर-
 रसाकुल्यकारि आकुलीकृतः । व्याकुल्यश्चादभूततद्भावे वि व्या
 द्वावित्येवार्थः । करोतीति कर्मणि मुनि विष्णोर्मुक् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलमिति । कन्ता सपरकः वा शोक्तिमादिभेदेन चत
 शिभिः । तद्वत् 'दृष्टकीनाश्रवाभू' । उत्थायान्ति शिथिला ततोत्तरतो
 मन्दा च वैद्यययी विनिर्दिष्टवराहकन्दरमभेदीयो विभक्ता तथा ।
 तत्तन्निप्रगर्भो नृते सन्तु तथा व्याकुलोऽर्त्तुये वाह्यान्निप्रगर्भो-
 विधा वन्त्यान्निप्रगर्भो नृते सन्तु तथा व्याकुलोऽर्त्तुये वाह्यान्निप्रगर्भो-

॥ ५९ ॥ तस्या ग्रीवाग्रीवशिरश्चयोः तस्य दृष्टमो रज्ज्वा

चलि चलिचलेनोच्चलितेन इत्यर्थः ॥ व्याकुल्यश्चादभूत

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त
 स्तुब्धदितानतनिकाव्यतिषङ्गभाजः ।
 सस्तुः सरोपपरिचारकवार्थमाया
 दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तरङ्गाः ॥६१॥
 उत्तीर्णभारलघुनायलघूलपौष
 सौहित्यनिःसहारेण तरोरधस्तात् ।

इष्टे निर्यं जलयायां तर्हं नञोदिति । अन्ते तु उरसास्त्रादयो मतिवि-
 शेषा वीथय इत्याहुः । उरसास्त्रीवरवास्त्री वृषुवो मध्यमवजः । आसीदः
 शोभनैरङ्गैः प्रत्नासीदक्षयापरः । उपधेनो उक्तं च वादवासी च वर्धनः ।
 निर्दिष्टा वीथयस्तेषां इति ॥ ६० ॥

उक्ताः इति । उक्ताविचारार्थं तु सदा अतएव कटकं विविरम्परितः ।
 अभितः परितः इत्यादिना द्वितीया । जलानि चरन्तो मलयन्तः स्तुब्ध-
 नीनु विज्ञासु विनानतनिकासु घटमण्डपरम्पुषु अतिप्रसङ्गं वृत्रभाज-
 नीति तथोक्ताः । अतएव सरोपैः परिचारकैः निहुरैर्वायमायाः
 अवसार्थमायाः, तरंगादामाञ्चल विवादयायाः । दामाञ्चलम्यादया
 इति व्रजयन्ती । दुग्धरत्नामन्वयशङ्क इति केचित् । तेषु स्फुटितेन
 लोभानि वदन्ति यस्मिन् कर्मणि तदा वा तथा वस्तुरवस्युः ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णं इति । उत्तीर्णभारलघुनायलघूलपौषः अतएव सतुः तेन तथो-
 ज्ञेन तदामलघुना उत्तपानां वस्त्रजलपाना लोभेन वत्सोद्विद्यभूर्तिः ।
 पम्पाप्रमुपसम्पत्सूक्तिः कौटिल्यमुच्यत इति कृषादुक्तः । तेन निःसह-
 रेणात्तनमसहारेण वरस्यभारव्यतारेऽप्यनरपुत्रभोजनादुप-
 न्तः । सहेः निःपुत्रोत्पत्त्यादाम्ना अरम् प्रत्ययः । उत्तपानं वस्त्रजः
 प्रोक्ता इति विदः । लोपकेन उक्ता उपधेनः । योत्तीर्णत्वादिना दुग्-
 प्रत्ययः । तरोरधस्तात्तरवधे दोषमन्वः वयूनाञ्जित्तर्हं चन्तेन अन्तराम्

रौमन्थमन्थरचलङ्ग रुसास्त्रमासा

अक्रो निमीलदलसेक्ष्यमौक्षकेश ॥६२॥

सृष्टिरण्डशे खरितकोटिभिरर्द्धचन्द्र

मृद्भैः शिखाग्रगतलक्ष्मणं हसद्भिः ।

उच्छ्रितान्यवृषभाः सरितां नदन्तो

रोषांसि धीरमवचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥

मे दस्विनः सरभसोपगतानभीकान्

भङ्गत्वा पराननङ्गुही मङ्गराहवेन ।

ब्रह्मणो द्युभ्यः साक्षात्कथयमानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा । साक्षात्
 गतकथय दत्तमरः । किञ्च विमोक्षनि सुखाकृतुषोभयनि ब्रह्मणानि
 पेशयानि यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा व्यावाहिके आवितम् । आस
 उपरेगने भानेष्टि । दयादायकेत्यात्मनयः । ब्रह्मतुप्रमुञ्चते नि-
 दीति ब्रह्मोऽनुप्रयोगः । इतः प्रथम्याचतुष्टयान् सभाषोक्तिः ॥ १२ ॥

अतुपिण्डेति । अतुपिण्डेऽप्रक्रीडासम्भूतुत्तयैः यैश्चरिताः ।

[illegible]

ऊर्जस्वलेन सरभीरनुनिःसपत्नं :

जग्मे जयोद्भुरविशालविपाणमुच्छ्वा ॥ ६४ ॥

विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधि

प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलौष्ठमौद्रकमुद्ग्रमुखं तरुणा -

मवभ्रंलिहानि लिलिहे नृवपस्त्रवानि ॥ ६५ ॥

मेदस्मिन् इति । ऊर्जोऽवबभूवसासीति तेन ऊर्जस्वलेन बलिना ।

जयोद्भवात्सिद्धत्वादिना निपातः । उच्छ्वा इवमेव मेदस्मिन् मांसलान्
कक्षायाभेदाच्चजोडिनिः । अतएव सरभश्च सत्वरसुपमत्तान् । अतिक्रान्त-
शक्त इत्यभीकान् कासुकान् । कणः कर्मविताभीक इत्यमरः । अतुका-
मिकाभीकः कर्मितीति निपातः । परान् बहुशो बलीवदान् छुल्लराङ्गवेन
युद्धेन मङ्गला निजित्य जयंनोद्भुरनिर्भरे । अक्ष्पूरित्वादिना उभा-
शक्तः । शिरोधौ च विपाणौ यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा नि वपस्त्रम-
प्रतिपक्षं सरभीरनु गवां दृढतः । कर्मप्रवचनोय युक्ते द्वितीया । जग्मे
गतम् । भावे सिट् ॥ ६४ ॥

विभ्राणमिति । व्यावर्तिमतीं दैर्घ्यवतीं न च इत्या दैर्घ्यमित्याह ।
अहोति । उच्चैस्तरपङ्क्तवपङ्क्ताश्चकषामित्यर्थः । शिरोधीयतेऽस्त्रा-
निति शिरोधिं धीवाम् । शिरोधिः कन्धरेत्यधीत्यमरः । कर्मण्यधिक-
रणे चेति किप्रत्ययः । विधाचन्द्रधानं उदयसुखं पङ्क्तवपङ्क्ताभू-
र्ध्वेतिप्रत्ययङ्भौद्रकमुद्ग्रमुखः । गोत्रोच्चेत्वादिना युष् । अतिशयि-
तो रसः सादोयस्थान्नामतिरसाश्चकषतामभिनयत्वं दधन्ति दधति । य-
नद्वंशस्येति वैकल्पिकोत्तमागमः । अतएव विह्वलीत्यन्धं विह्वल्यु-
त्तराणि । यद्वाभ्ये विह्व इति अथ प्रत्यय अर्धर्षिणदित्यादिना उ-
भागमः । तरुणा नरपङ्क्तवानि । पङ्क्तोऽस्त्री विह्वल्यमित्यमरः । गो-

साईं कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्रै
 रास्यान्तरालगतमाम्रदलं मदीयः ।
 दासेरकः सर्पादि संवलितं निषादै
 विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥
 स्पष्टं वहिः स्थितवतेऽपि निवेद्यन्त
 श्वेष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।
 चैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै
 भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ॥ ६७ ॥

लौक यथा तथा कोलोठवो. वमासि वेति पररूपं वक्तव्यम् । त्रिबिधे
 व्यासादवामास जयामेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

साईंमिति । उचितैरभ्यस्तैः । अभ्यस्तोऽप्युचितं न्यायमिति या-
 दवः । पिचुमर्दपत्रैर्निम्बदलैः साईंम् । पिचुमर्दश्च निम्ब दलमरः ।
 कृष्णद्विजनादादास्यान्तरालगतं सुखामर्गतं मदीयो मृदुतरमाश्व-
 द्मदुतपद्वरं दासेरकः उद्वः पुरा निषादैः श्वेच्छैः संवलितं विप्रस्यतग-
 राट् गहकागिर निर्जगार उडोर्लमान् । पुरा चिव कुतदिन्कारणात्
 श्वेच्छमश्वे तैः सहानः प्रविशन् गहन्दहनं विप्रहरत उज्जगारेति
 पौराणिकी कथामानुष्येया ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति । वहिःस्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय राज्ञोऽप्यर वा-
 द्विष इति भावः । राज्ञां चैताविशेषमनुजीवितपरिवर्तिन्येवं स्पष्टं
 निवेद्यन्तः तदुपलब्धप्रवक्ष्यपाठेरिति भावः । कलगिरो मधुरवाचो वै-
 तानिषा मद्रमपाटकाः अरमरेषु तद्वेवासु प्लुटैः प्रविष्टैः पटैः प्रकटः
 प्रकाशोऽयौऽभिधेयं यच्चिन्मर्भश्च तद्यथा तथा उद्वैः भोगावलीः

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितन्त
 दानीलनागकुलसङ्कुलमावभासे ।
 सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्कुरितान्तरीच
 लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ॥६८॥ ;
 धरस्योर्द्धर्त्तासि त्वमिति ननु सर्वत्र जगति
 प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ।
 उपालब्धे वोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ

प्रबन्धान् वेदुः पठन्ति यः । यत एव हन् सभ्येनादेयादेर्हिंटीत्येताभ्या-
 वदोपौ ॥ ६७ ॥

उन्नमेति । उन्नम्रपटमण्डपमण्डित
 व्याघ्रमन्त्राघीर्षेर्नागकुलसङ्कुलः । उन्नम्रं यतएव सन्ध्यांशु भिन्नः सन्ध्या-
 रागवन्धिसौधैर्नम्रजैः कर्कुरितस्तु विनीततम्यान्तरीचस्य अर्धेति विडम्ब-
 यस्तुल्यकरोतीति तत्तत्तत्तं शिवकीर्त्तनस्य बहुलकोत्तैः । लक्ष्म्यस्य तत्त्व-
 विरुद्धकलावभासे जनोद्धरणभूदिन्द्रियैः । उपमावदुद्धारः ॥ ६८ ॥

धरस्येति । भवेः ईश्वराराजानो गिरिपतीरैवततः प्रोद्धर्त्तुर्विहर-
 माणोर्द्धर्त्तुर्देवदितानामाभ्यामाहर्त्तुर्देवाणां सन्ध्यां रवेः यद्वैरिमित्तमे-
 श्रीपतिं कुरिम् । मन्त्रद्वयं धरस्य धरतम्योद्धर्त्ता उपारणोतीति धरस्य-
 जगति प्रतीतः प्रसिद्धः गोवर्द्धभोद्धरपादिति चारः । तत्कर्त्तुं किं वि-
 मर्धं यतिभरमतिभारवन् मायधः प्रापिपयिषुः प्रापयितुमिच्छुरपि ।
 प्रापयतेः सप्तनादुपपद्यः । इत्युच्चैरयामर्थेन व्याकुलदिशेयुत्येता ।
 उपालब्धे दूराद्गोचरेण एव च उपदेय इति भेदः सन्ध्यावोर्द्धर्त्ता इति ।
 ... धरस्यः धि चेति विधेः उपदेय बोधः । विचारिणी इत्यम् ।

वलाक्रान्तः क्रीडाद्विरदमयितोर्वारुहरवैः॥६८॥

इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः ॥ ५॥

रहै रहै विष्णु दमनसभभागः शिखरिखीनि ससपात् ॥ ६८ ॥ :

इति श्रीमहोपाध्यायकोशाचमड्डिनाचछरिदिरचिते माध

काव्यव्याख्याने सर्वहृष्याख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ -

षष्ठ सर्गः ।

अथ रिरंभुममुं युगपद्विरौ
 कृत यथास्वतरूपसवश्रिया ।
 कृत्तुगणेन निषेवितुमादधे
 भवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥
 नवपलाशपलाशवनं पुरः
 स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

अथ कृत्यमर्थक्योति । अनेति । अथ रिरंभुममुं विरौ रंभुमे
 रिरंभुं रन्तुमिच्छुम् । रमेः सवन्तादुपलब्ध । एतेन कृत्यमर्थक्यप्रसङ्गे
 प्रमुचिस्तद्विज्ञानपूर्वकतयुक्तम् । सतां साधूनां विपदाधनं करोतीति
 विपदन्तकृतं । कृत् । त विपदन्तकृतं सेव्यमिति भावः । अद्यं हरिं
 निषेवितुं स्वतन्त्रं स्वस्वनिर्गुणान् अन्तर्निष्ठं यथास्वतर । यथास्व-
 त्वधीनारः । यथास्वतरस्वित्वा प्रवचनीः शुभ्यप्रवचन्यतिः यथास्वतर
 प्रवचनी । प्रवचस्तु फले शुभे इत्यन्तरः । यावदादिवादिषु इत्यन्तः ।
 त कृता येन तेन कृत्यमास्वतरप्रवचनियया यथास्वतरकृतप्रवचनियोत्तर्यः ।
 प्रहृगणेन युगपद्विरौ पदमादधे व्याहृतं युगपद्विरौ प्रादुरभूदि-
 र्ग्यः । नष्टाद्वरं सेवकाः विपनीति भावः । अद्य रंभं सर्वत्र यम-
 द्वाद्यद्वारः । नष्टाद्वरं तत्तं चतुर्थे । अद्याद्वारस्तु यमाद्यम-
 र्तुः । अस्मिन् सर्गे कृत्यविश्रुतं इत्यम् । कृत्यविश्रुतमाह नभो
 रार्ग्यति सवन्तात् ॥ १ ॥

अथ कोकवेदयोः प्राथम्येन व्यवहारात् वचनमादौ वर्तयति ।

मृदुलतान्तलतान्त मलोकय

त्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृशन्

मृगदृशां अमवारि ललाटजम् ।

तनुतरङ्गततिं सरसां दल

त्क, वलयं वलयन् रुदाववीं ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः

कुरवकस्तृवकव्यतिषङ्गिणि ।

नरेति । स हरिः पुरोऽपि प्रथमं वा नमस्तानां नूतनवर्णानि पुलाश-
वमर्जन-किंशुकनामनानि अकिंस्तं नमस्तानां पलायनम् । वङ्गमोहि
पूर्वपदो वङ्गमोहिः । पलायः किंशुके पले पलायति विन्दः ।
स्फुटानि विक्रान्ति परागै रजोभिः परागतां व्याप्ति । स पदुजानि
यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागपदुजं मृदुनाः कोरुः अतएव तान्ताः
व्यातपसमदे किञ्चित् पदनाः लतानाः पदवा यस्मिन् तं मृदुलतान्त-
तानं सुमनोभरैः इत्यमरः । सुरभिं सुगन्धिं सुरभिं वनस्पतिलोकय-
मानम् । सुरभिप्रसक्ते सख्यैः लातीकननन्योः । सुगन्धौ च पलायौ
च वाच्यवदिति विन्दः । इह, इतिपाठं प्रथमाक्षरद्वयात्परतोऽपरत्वा-
द्वितीयाक्षरद्वयप्रक्रमोऽप्युच्यते, तदेव दमकम् । एवमादप्यपरमिति
सहातीव संसृष्टिः ॥ २ ॥

विनुमिनेति । विलुलितान्तरङ्गसंहतिर्विधुतविधुतविधुतः मृन्मृ-
दयां मलाटजं अमवारि स्नेहमान्यन् परिहृज्यन् दति भावः ।
सरसान्तुतरङ्गततिं दलानि विक्रान्ति वृद्धयानि यस्मिन् पदं न मृदुदटा
तथा पदयन् चालयन् मोहन् दति भावः । मरुत्पलनादुराशी पदा-
वति च ॥ ३ ॥

प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर

श्चिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

मधुकरैरपवादकरैरिव

स्मृतिभुव, पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनी

स्वरजिता रजितावशमाययुः ॥ ९ ॥

समभिष्टुत्य रसादयलम्बितः

प्रमदया कुसुमावचिचीषया ।

इमदुरपेयामासु । ददंतेर्नुडि गातिल्येत्तादिना मिचोलुक् । कोकिता
कुजितप्रयत्नाननरभेशङ्कार्पका दौतस्यगहेदकार्यन्तरङ्गवद तथा किमपि
बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरित । मधुकरै कर्तुमि अपवाद मृगवधनाय वष्टादि-
कुलितवाद्य कुर्त्तनीत्यपवादकरा व्याधालैरिव पथिका हरणा इव
परिवादिनीस्वरजिता वीणाविशेषध्वनिजयिन्वा । वपुभि परिवादिनी
त्वमरः । 'जे किमि दृक् । वधसोगीतस्य कलतया माधुर्येण करणेन
रजिता व्यापका शब्दइत्यर्थः । रञ्जयेन्नात्मनेषि त्र रञ्जयौ मृग-
रक्षण इति उपधानकारलोपः । इहोपमानमृगधाट्यश्वादीपचारिक
मृगत्य उपभोगेषु पथिकेज्जस्तोद्विरोध स्मृतिभुव अरस्य मृगपार्तिपन्ना
विषयत्वान् मृगवधपार्तदेशस्य च वशमाययु यथा व्याधगताना वक्ष्या
गते मृगा घतन्ति तद्वन्मधुकरद्वाराकटा माया अर वारवध
भोजुरित्यर्थः । अनेकैवयमुपमा ॥ ९ ॥

समभिष्टुत्येति । प्रमदया कलत्रां कुसुमानामवचिचीषयावचेदमि-

अविनमन्न रराज वृथोच्चकै

रन्वृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

इदमपास्य विरागि परागिणी

रलिकदम्बकमम्बुरुहान्ततीः ।

स्तनभरेण जिनस्तवकानम

न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥

सुरभिनिखसिते दधतस्तृपं

नवसुधामधुरे च तवाधरे ।

अथा विरमयेति भावः । विनोते वक्षन्नाटप्रत्ययादिति स्त्रियांकार
प्रत्ययः विभाषाचेरिति विवक्ष्यान् कथाभावः । रराजशगात्प्रमभिद्वय्य वना-
गच्छारहस्यतो हृदयेन गृहीतकथायापरिममन् वयमगच्छन् अतएव वृथो
अर्थात्प्रमुक्तोऽनपादपः न तु वागविक्रम इति भावः न अतस्त्वन्तता
अहत्या तया अन्ततया तुभावे अता तया अतया पुष्पेन रराज । सु-
डमाव पञ्चजना उदयाः दूरयानर इत्यमरः । य क्षान्तावरमृहीतो
ऽपि न इति व नड वव इव श्रीकृष्णस्तु पुष्पव्यपदेशो निर्ययति भावः
॥ १० ॥

अथ कपिशमरु, काष्ठेऽपुष्पांश्चिदावविधातेन भीष्मम् मिमि-
कृष्वेनाह । इदमिच्छादि । स्तनभरेण भावनेन जिताभ्यां स्तरकाभ्या-
मानमनोः नरकता यदा वा तयोक्ता तदाः सम्बुद्धिर्जित क्षात्रमनस्यरुते
स्तरधानमस्यमतीयमे इत्यर्थः । अतरेवेद विरागि विरिद्धमदतिदम्बक
परागिणीः परमगतीरिति विरिद्धेदूष्य अम्बुरुहान्ततीरपाय तत्रभि-
मुप गते अर्थात् विविरताभ्यादिति भावः । तया च भक्तिमद-
वहरो मन्त्रते ॥ ११ ॥

अलमलेखिव गन्धरसावमू
 मम न सौमनसौ मनसोमुदे ॥ १२ ॥
 इति गदन्तमनन्तरमङ्गना
 भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनी ।
 प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
 वलिभयालिभयादिव सस्वजे ॥ १३ ॥

अथ, लेखदभिसुखागमने कारणमाह । उरतीति । तत्र उरभि निवर्ति-
 तिवारमाहते नमस्तुभावाङ्गधुरे अथरे च त्वं हृत्पारम्बतोदधानस्तोभैर्म-
 रस्य मनेषामू उपलभ्यमानौ सुमनसा पुण्याणां सम्बन्धिनौ सौमनसौ गन्ध-
 रसौ दीरममाधुर्ये मनसोऽन्तःकरसस्य कुदे भाव न यथाग्री अतस्त्वद-
 नरसगन्धतोभादागच्छतीत्यर्थः । नमः स्तुतीत्यादिना चतुर्थी । अथ का-
 नाकर्तृ न स्वयङ्मुखाक्षेपमुच्छादितम्, प्रियस्य वद्वयहेतोरचेरेवागमनहेतुर्त्येवाम
 इत्यालो न हृत्तसौरभरसलोभउत्तुमदैराग्वयोर्नैवित्तनौचित्याद्यमव तुसा-
 रेण विप्रसृतेनादि वममर्द्धनेश्वरद्वस्तान्वयः वसतेऽभितुष्यन्तश्च अलिभया-
 दिव वस्वज इत्युपक्रमोपसङ्गराभ्यामथे प्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगाभात् ।
 अन्वया मध्ये तद्वैपरीत्ये तत्पितृपदादिशब्दवृत्तवनाभ्युपगम्येन अतो-
 पमात्तुप्रावयमशानान्वाशङ्कितोवानां वस्तुतिः स्तुतेव तथा वमरानां
 तयाया चतुर्थपदादा वेकजादलरात् द्वाभ्यामित्यभ्युप परतोऽप्यरस-
 यादित्तिलवयानां स्थितत्वात् वजातोववस्तुतिषेष्टा ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्यङ्गदन्तं प्रणयिनं अनन्तर भुजयुगस्तोन्नमनेनोच-
 तरात्युत्तौ स्तनौ यस्याः वा । साङ्गायोपलब्ध्यादधवोयोपभादिति
 ङीप् । वलिभया वजरोविद्यन्ते यस्यास्तया वलिभया । हन्दिर्लि-
 वटेर्भे इति भप्रत्ययः । -उदरश्रिया मध्यमोभया उपलक्षिता अङ्गना
 अलिभयादिव रभसात्सज्जे अलिभिवत् । वस्तुतस्तु रागादेनेति भावः ।

वदनसौरभशोभपरिभ्रम
 झुमरतम्भुमसम्भृतशोभया ।
 चलितया विदधे कलमेखला
 कलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ १४ ॥
 अजगणन् गणेशः प्रियमग्रतः
 प्रणतमप्यभिमानितया न याः ।

षष्ठ परिच्छेद इति भाष्यः । कर्त्तरि लिट् । सञ्जानमन्त्रमध्यस्था मध्येयं
 नायिका जाता ॥ १२ ॥

वदनेति । वदनसौरभे शोभशो लोभेन परिभ्रमता भगवत्पुत्रे-
 शुभा यः सङ्गमज्ञेन संभृतशोभया मन्त्रादितन्रिया चलितया अस्मिन्नुमा-
 प्रस्वितया अतएवालकलोलकलोऽलकलोलदृशान्यया अङ्गमास्या अन्यया सङ्गम-
 रेण लवो मेखलायः कलकलः कोलाङ्गुली विदधे विहितः चलितया-
 दपसरत्याः काङ्क्षीगुह्यध्वनिरजनीलः । एतेन चञ्चितलसङ्गम् । चञ्चि-
 तशब्दः । अनुप्रासवमकवीः सञ्जातीयमदावह्वरयोः संछटिः
 अद्वैतभावन् तथा यमकयोश्च द्वयोः सञ्जातीययोः चतुर्धादादावेकका-
 दक्षरान् हास्या च परतोऽक्षरव्यावृत्तिमश्रयोः स्थितत्वात् संछटिः
 ॥ १३ ॥

अजगणदिति । याः कुङ्करस्त्रियो यादवाङ्मनाः गवयो बहुधा ।
 बहुधायां कश्च कारकादन्वारस्यामिति शब्द प्रत्ययः । अघतः प्रणतमपि
 प्रियङ्गातावेकश्चन प्रियानित्यर्थः । अभिमानीनाम्नारोऽभिमानीना
 तथा । एतयोर्गुणवचनस्य पुंल्लिंगे वक्तव्यम् । नाजगणसङ्गमयनि च ।
 गदेषीरादिकास्तौ चञ्चि ई च गव इत्यभ्यास्य पाठिक इत्याधारः ।
 ताः कुङ्करस्त्रियो मयो वचने इति प्रवर्त्तमाने । अभुचैत्रे वदने चेति
 सिद्धः । मदनमयादिभुरता सिद्धिजनः शब्दः पुरि अयोऽनरक्षरत्न

सति मधावभवन्मदनव्यथा
 विधुरिताधुरि ताः कुक्कुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
 कुसुमकामुं ककामुं कसंहित
 द्रुतशिलीमखखण्डितविग्रहाः ।
 मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे
 किमु मुहुर्मुमुहुर्गतमर्हकाः ॥ १६ ॥
 रुदिषा वदनाम्बुरुहस्त्रियः
 सतनु । सत्यमलङ्करणाय ते ।
 तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा
 बधिगमं धिगमङ्गलमभ्युक्ताः ॥ १७ ॥

सत्यमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुक्कुरेति । गतमर्हका विधुरिताः कथृतवन्ति कम् । अपराः
 क्वापिद्वयः कुसुमकामुं ककामुं कसंहितः क्वचित् क्वचित् । द्रुतं शिलीमै-
 शिलीमुखैः मरुः खण्डितविग्रहाः पादितवरीराः सखोपरपथपि उ-
 पेदिरे छद्मः पुनः पुनः मुहुर्मुहुर्गतिरिति किञ्च वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ कस्यादिमं गितमर्हकायाः कम्बुजमवभात्रावनं विष्टेन्द्रेणाह ।
 रुदिषेति । हे सतनु ! शुभाह्निः । अथार्थनयोर्हत्तुं इति तुल्यं दीपे-
 त्तरपदो बद्धमीहिः । अथवा शुभः स्यात् । रुदिषा रोदनेनाथ-
 वृत्तिमोचनमित्यर्थः । रुदः सद्यन्ताडमन्त्रे टाप् । ते तत्र वदनाम्बुरुह-
 स्त्रियः अलङ्करणाय सत्यं रघ्यायां निहितिरपि प्रियन्मोतीति न्याया-
 दिति भावः । मध्यमानक्रियाभेदत्वाच्चतर्थः । अर्द्धं तदपि सम्प्रति
 मधौ वदन्ते सन्निहिते सन्निहितोत्सवे सति अथुषोऽधिगममभ्यासिम-

त्यजति कष्टमसावचिरादसुन्

विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।

प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै

रवितयावितयाः सखि मा गिरः ॥ १८ ॥

न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते

महमसाविति बन्धुतयोदितैः ।

पूजं विद् । विद्वन्मैत्रेयं नन्दयोरित्यमरः । धिगुपयादिषु नि-
मित्ति द्वितीया । अतो माहव इत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्यजतीति । प्रियतया इत्यत आद्यघशङ्किभिरनर्थात्वे शिभिः । प्रेम
पश्यति मयान्यपदेशोति भावः । बान्धवैस्तस्य विषये गदिताः सखा-
रिताः कष्टं वतु कधी बाधा विरहवेदनया कविरादसून् प्राप्यान्त्यजति
त्यजति । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानाहेति अट् । इत्येवंविधा गिर
उक्तीः हे सखि ! विगतलघातं यावान्ताः सितया कथताः । सितं
लघनं वच इत्यमरः । बहुब्रीहौ विद्येय विव्रता माङ्गलादितादृशः
ततो नञ्प्रत्ययः । अस्मिन्मां कथा. मा सितया. मा कथा. इत्यादि-
गोष्ठेन मा कथा इत्यर्थः । सिद्धास्तमोतिर्मुक्तिं धाम् तमादिभ्यस्तया-
चोरिति विभाषाविधौ मुञ्च्यतुदासीपदेशेन्यादिनामुनामिहभ्योप न
माङ्गोते इत्यङागमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति । किङ्काणी ते प्रथमो दूरगतो दूरस्थोऽपि मत्तं समन्ती-
काम् । मत्तं उग्र उक्ता इत्यमरः । नातिवर्त्तते नातिक्रामति यत्
इति वस्तुतया बहुवचनेन । यामप्रमत्तुवहादेभ्यस्तुम् इति टन्प्रत्ययः ।
उदितै इति । उदे. कर्मणि क्तः । अतैः सखावर्गैः । एतन्मयागतं
कथयितुमरः । अहं प्रथमिनपदेः दंशदागमः प्रियः परं वद-
नं वदं विदमज्ज युषा । अमु कदरंने इति चोरित्वात् नञ्

प्रणयिनोनिशमय्य वधूर्ध्वहिः
स्वरसृतैरसृतैरिव निर्वधौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम्]

मधुरया मधुबोधितमाधवी
मधुसहस्रिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुस्मद
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥
अरुणिताखिलशैलवना मुहु
र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

मित्रान्नायः स्वपि लघुपूर्णादित्यादेशः । मधुरसृतैः सुधाभिरिव नि-
र्वधौ निर्वधारः । नातेर्बिन्दुः । निर्वधं निर्वधितः सुपथितः ॥ १९ ॥

मधुरयेति । मधुरया मधोहरया मधुना वसन्तेन बोधिता विज्ञा-
विताश्च ता माधव्यश्च । इत्यर्थं मुष्णिनासूपयर्थे । तासां माधवीना-
मतिस्तुतवतामाम् । अतिस्तुत इत्युक्तं स्याद्वरुणो माधवीनतेत्यमर
मधुसहस्रा सकरन्दसम्पदा समेधितमेधया सवर्द्धितं प्रतिभया अतएवो-
त्पद्यतीत्यत्र प्रदो मदकरः । एवाद्याच् । त भविं विभर्षि इत्युक्तं-
ध्वनिभृत् तया मधुकराङ्गनया सज्जनिभृताक्षर उल्लस्यया स्थिरनाद यथा
तथेत्यर्थः । अथवा सर्वं चन्दो वर्यान्नाय एव व्यङ्ग्यकर्मोपाभावात्स्फु-
टति मतमाश्रित्योक्तं सर्वाणो । कथय इति । उज्जगे उच्चैर्गेतम्
गायतेरविश्रित्तकर्मत्वाद्वावे लिप् । वल्लवैरप्यराहित्यं समता पदगुम्फे
इति उल्लस्यतास्वीयुष ॥ २० ॥

अरुणितेति । अरुणितान्वदणीकृत नि अखिलानि शब्दनां

विजयकिंशुकसंहतिरुच्चै

रुद्वहद्वहवहवहश्रियम् ॥ २१ ॥

रवितुरङ्गतनूरुहलुल्यतां

दधति यत्र शिरीषरजोरुचः ।

उपययौ विदधन्नवमस्त्रिकाः

शुविरसौ विरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

दलितकोमलपाटलकुङ्कुमले

निजवधूश्चसितानविधायिनि ।

यथा सा सुष्ठुः पदिकान्धगतान् विरहिष्य परित्यापिनः । नृणां प्रसतो
विदधती लङ्घरेतोषकंदरुता । कथयवर्धनश्रामकृद् प्राङ्दृष्टिरिच्छक
प्रतप्यः । विजया विजयिता या विजयुषसंकतिः पञ्चम्य कुचनरायिः
ना दग्धव्यवहृष्यं द्वाग्निशोभाहृदकम् । निदग्धनालहारः । इति
वधून्वर्णनम् ॥ २१ ॥

अथ श्रीहर्षकमारुते । रसीतयादि । यत्र शुभौ शिरीष रजकां
रुचः कालयो रवितुरङ्गतनूरुहलुल्यतां सुव्यावरोमशाभ्यर्णन्दधति हरि-
रुचाभयनीत्युच्यते । ययौ शुभयोः । शुचिः शुद्धोऽनुपपत्ते मृद्वारा-
ण्यदोस्तथा योद्धे कुतश्चेति आदिति विजः । नवमस्त्रिकाः । इमे
सार्तोप्रभक्तयः अर्जुना इत्युच्यते । इत्युच्यते वधून्वर्धनं वधून्वर्धनम्
रुद्रं रुचिं रुद्राद् अर्जुनायने भवतः । विरसौरभसम्पदो रौरभस-
सामानाः स्मिरन्त्या इत्युच्यते विदधन्तेऽनुपपत्ते प्रायः ॥ २२ ॥

दधति । पाटलायाः अमराः पाटनाः । कुङ्कुमकरणे इत्युच्यते
कुङ्कुममिति कुङ्कुमवद्व्यादनुद् । ते च ते कुङ्कुमवद्व्यादनुद् ।
कोमलाः पाटलवद्व्यादनुद् । ते च ते कुङ्कुमवद्व्यादनुद् ।
कोऽनुपपत्तेति तयोद्धे कालयोऽनुपपत्तेः । अथ दग्धव्यवहृष्यं

मरुति वाति विलासिभिरुन्मद
भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥

निदधिरे दधितोरसि तत्क्षणा
क्षपनवारितुषारभृतस्तनाः ।

सरसचन्दनरेगुरनुक्षणा
विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः
प्रियमिषागलितोरुपयोधरा ।

तस्मिन् उन्मदभ्रमदलौ मरुति पीडयामिहे वाति वदति इति । मातेन-
॥ शवादेशः । विलासिभिर्विलासिनीभिः । कामिभिः । यौ जललसकृत्यमभ्र-
रति विरुग् प्रवृत्तः । भ्रमदमौल्यमुपाददे भक्त्यौतमित्यर्थः
। २३ ॥

निदधिर इति । वरोरुभिः स्त्रीभिः । तद्वृत्तवत्प्रपन्नं वदामिहेति
वारितुषारभृतौजलबोकरधारिण इत्यर्थः । वृषारौ द्विषमीकराविति
शान्तः । क्षना दधितोरसि निदधिरे निद्विताः त्रिशं सन्नाय यालमे
स्त्राभार्त्ता एव कालिद्विषित्यर्थः । किञ्च करेण पाणिना एव चार्त्त-
चन्दनरेगुः चन्दनवद्भुजानुचयं विचकरे विचरिष्ये । 'क्षरते' कर्मणि
लिट् कश्चिन्मार्गमिति शब्दः । करेणुवरोरुभिरिति वाटम् उदकरप-
दादीपस्य इत्येत् प्रवृत्तादर्थः । इति श्रीहर्षचरितम् ॥ २४ ॥

यद्यपि यथाशक्तम् । स्फुरदिति । स्फुरन्ती दधीरे चक्षुसे तद्विषी
नयने इव तद्विषयने यस्याः सा चक्षुषिणा चरित्ता उदधयोधरा नेषा
प्रकां जस्यम उदध ययोधरी य उदधयोधरम् । प्राणज्जालादुदधै-
गद्गाः । न ममिह न इति यस्याः सा उदधयोधरिणीत्यर्थः । यद्य

जलधरावलिरप्रतिपालित

स्वसमयासमयाज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचक्रं मुखै

नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।

‘अभिससार न वल्लभमङ्गना .’

न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

अन्ययौ विविधोपलकुण्डल

द्युतिवितानकसंवलितं शुक्लम् ।

लङ्घयामासः पञ्चमस्याश्चाप्यवकाशमभिभावात् प्रथमं निवेद्य । अप्रति-
 पन्नितमममयत् । अन्तेति निजवेत्ता धर्मा एवम् योगपदादव्यवहारार्थं-
 वेति भावः । लङ्घयामासं संवत्स्रभरमियमिव समयात् समागच्छत् ।
 यातेर्नन् । पञ्चमस्याश्चाप्यवकाशमभिभावात् प्रथमं निवेद्य । अप्रति-
 पन्नितमममयत् । अन्तेति निजवेत्ता धर्मा एवम् योगपदादव्यवहारार्थं-
 वेति भावः । लङ्घयामासं संवत्स्रभरमियमिव समयात् समागच्छत् ।
 यातेर्नन् । पञ्चमस्याश्चाप्यवकाशमभिभावात् प्रथमं निवेद्य । अप्रति-

गजेति । अथि प्रावणमादि । नमः प्रावणिकश्च स एवमरः ।
 एवरे योऽभि गजकदम्बमिव मेवमं ग्दामसम् । काशग्यामसमेवका
 एवमरः । उन्नीरेयोऽभिदत्तं नगान्मुदं वीर्यं यद्वा न एवः एवायनः
 रसो रामोयस्य तं दृक्करं तिरस्कृतसामर मित्थये । वं दृक्क-
 मित्थं दृक् एवाने न चकमे न कामयते का तया नाभिसमार च सर्व-
 दृक्कं समीपि तत्तद्वना चकमे नभिसमार वेति । नगान्मुदकोद्दी
 एवत्यादित्योऽभि दृक् कामना युर्ज्ज्वादाभिकरकस तयोर्दंक्रमणी
 दम्बमादेन दम्बकारा दन्तमाहकममाधेन योजनः अ. यो ॥ २६ ॥
 अनुदकारिति । एवमनुदं कदम्बं दृक्कमापमगुत्तम एवोऽभिमेवका

जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं
 कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।
 कृतसमार्जनमर्दलमण्डल
 ध्वनि जया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥
 नवकदम्बरजोरुशिताम्बरै
 रधिपुरन्धि शिलीन्धुसुगन्धिभिः ।
 मनसि रागवतामनुरागिता
 नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥

जलदेति । निजया व्याप्तीयया स्वनसम्पदा कृतः सवाक्कनस्य वा-
 क्येनाख्यसंस्कारसहितस्य मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयोपया वा तदोक्ता
 'मार्जनं' नाम महान्नाम ध्वन्यार्थस्य सन्निधितान्ताः पुष्कर सेवनम् जल-
 दपङ्क्तिरनुमदस्तु कटमदं कलविलापि बहुलावापि कलापिकदम्बकम्पू-
 रणन्दमनर्त्तयत् ॥ ३१ ॥

नवेति । नवकदम्बरजोरुशिताम्बरैरुपलब्धतत्त्वस्वरभासाद्यै र्धनैः पि-
 लीत्प्राणै र्कन्द्योक्तुमुपायै यः सुगन्धः स एवामन्तीति पिशीन्धुसुगन्धि-
 नैः । गन्धस्येते तदेवान्तपङ्क्त्यादिनुप्रत्यया न्ययणम् । कदम्बाद्य
 पिशीन्धु' स्यादिति शब्दाण्ये । वनवायुभिः पुरन्धोः शीघ्र विप्रे
 रधिपुरन्धि । मिश्रणैर्यज्यवीभावः । रागवता जायमाने मनसि ना-
 म्नां नरप्रकारा । प्रकारे सुवचनस्येति द्वितीयः कर्मधारयबद्धावाप्तुप्रो-
 लुक् । अनुरागिता आदधे चतुराग उत्थादित् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनितेति । चम्पुसुखे चेवाः प्रविरभैरुपलब्धमनसिन्दुभिः मनि-
 तापमपोदमहीरजो निरस्तपूषिकं न ह्य महिमिति भावः । सुगन्धि
 वनप्रसेकाङ्गुतवीरमम् । इह तदेवान्तराहमस्येत्यम् । 'अन्तराहम'

शमिततापमपोढमहीरजः

प्रथमविन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् ।

प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना

जनस्रगं न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

द्विरददन्तवलक्ष्मलक्ष्यत

स्फुरितभृङ्गभृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौघविघट्टनया द्विवः

कृशशिखं शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकवूर्णाविपाण्डवः

स्फुरितनिर्भरशीकरचारवः ।

रैश्चक्रानम् । अङ्गनञ्चत्तराजिर दयमरः । अङ्गना लम्ब्य हृष्येन
गच्छद्विद्विषि सुनं सुधमह्वारमिदम् । सुदुरो रक्षिकरणे इति
नभेर्द्विषये दिवोषः । न न चक्रिरे चक्रिरे दयमरः । हो नञो प्रह-
तमर्धमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदेति । द्विरददन्तवमज्जदन्तवयम् । वलक्ष्मलक्ष्योऽङ्गुल
दयमर । भङ्गोन्मग एव भङ्गमगः तस्य द्रविः ना स्फुरिता दक्षिण
तलपोक्षे केरका इत्य केरकम् । प्रथममेव, वलक्ष्मलक्ष्योऽङ्गुल नादि-
एति मङ्गुलद्विष्येति स्त्रीप्रत्ययस्यापि मुष् । घनघनौघविघट्टनया
निर्घट्टमेवमुक्तोऽङ्गुल इति दिवोऽन्तरिगतं च्युत इत्यपि अङ्गुलं घ-
नितान्तरिगतमङ्गुलमेव ॥ ३४ ॥

दलितेति । दलितमौक्तिकं निमित्तमुक्तमङ्गुलं इति विपा-
ण्डवीतिमुक्ताः स्फुरिता के निर्भरतायां दीप्ताः चक्रा एव चक्राः

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
 विदंधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥
 नवपयः कणकोमलमालती
 कुसुमसन्ततिसन्ततसद्भिः ।
 प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
 शुभरजोभरजोऽलिमिरादंदे ॥ ३६ ॥
 निजरजः पटवासमिवाकिर
 द्रुतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।
 प्रियवियुक्तवधूजनचेतसा
 मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटन्धिरिरेणुविडम्बनान्धिरुणांनुवन् विदंधिरे
 चन्निरे तद्वद्वधुस्त्वयः । पूर्यमानव्यानुप्रयितेयमुपमेति रङ्गरः ॥ ३५ ॥

भवेति । नवपयः कण-स्रवोदकविन्दुस्तु कोमलाया साक्षती वृष्ट-
 मनाङ्गातीपुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसद्भिः निरन्तरासक्तैः । सुमना
 साक्षती जातोत्पन्नर । अतएव प्रचलितोडुनिभैः परागभूषणान्नङ्गर-
 ज्ञान्न-नैस्त्वेत्युत्प्रेषा । अलिभिः शुभादृजोभरात्परागपुङ्गाक्यात्, शु-
 भरजो भरजः परिपाण्डिमा धवनिमा आदंदे श्लेषतः ॥ ३६ ॥

निजेति । प्रियवियुक्तवधूजनचेतसाम् । कर्मणि पठो । जननी
 व्यरवणी किन्तु हन्तीत्यर्थः । अयते कर्त्तरि ल्यटि लीप् । नवनीपव-
 नायति । नानुदम्बकाननपङ्क्तिः । पृताः पटोपमाः पटकस्या वारिमुचो भेषा-
 याभिन्ताः भेषपटावता इत्यर्थः । तावान्तिष्ठां निजरजः रूपराग-
 म्पटपास विधानभिज्ञेत्युत्प्रेषा अकिरन् अविपत्तु सखीः दितिभाष ॥ ३७ ॥

प्रणयकोपमृतोऽपि पराङ्मुखाः
 सपदि वारिधरारवभीरवः ।
 प्रणयिनः परिरञ्चुमथाङ्गना
 ववलिरि वलिरचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥
 विगतरागगुणोऽपि जनोनक
 श्रुति वाति ययोदनमस्वति ।
 अभिहितेऽलिभिरेव मिवोच्चकै
 रनन्वते नन्वते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥
 अरमयन् भवनादचिरद्युतेः

प्रणयेति । प्रणयकोपमृतः अतएव पराङ्मुखाः विमुखा अपि
 आङ्गाशोभमर्कनाटसंयोगोपधादिति विहत्यादाकारः । सपदि वारि-
 धरारवेभ्योगर्जतिभ्यो भीरवो भीताः क्षियन्ति येन । अथ अमनर-
 द्भक्तिनाशसुखान्तरमेष प्रणयिनः प्रियान् परिरञ्चुभाविद्विषमनिर्दिष्ट-
 ताभ्यामिदं न संमद्रप्रकारणाच्चिर्वारिर्ज्ञातानि मध्यमाभ्यां नानानि
 दानानाः सन्तो ववलिरि प्रवृत्ताः । वलिरिचारादित्याद्य दवददवादिगु-
 ष्णानामिहोत्थाभाषकोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति । ययोदनमस्वति येनमादते वाति वहति सति । वातेर्दं
 गवादेयः । विगतरागगुणोऽपि को नरो न चनति क्वोऽपि चम-
 स्तेवेत्यर्थः । एवमभिनिवृत्तैश्चैकरामयतमवत् नमरतोऽनन्वते नन्वते
 अमनते नन्वते अभिहिते इति नापद्वैरनेत्यत एव नन्वते इतिमिहेत्यु-
 क्तं वा । नन्वतेभ्यो विट् ॥ ३९ ॥

अरमयदिति । अचिरद्युतेर्द्विद्युतोभयश्च भवति न तं तत्

किल भयादपयातुर्मानच्छवः ।

यदुनरेन्द्रगणान्तरुणीगणा

स्तमथ मन्मथमन्यरभाषिणः ॥ ४० ॥

ददतमन्तरिताहिमदीधिति

खगंकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

जलदकालमवोधकृतं दिशा

मपरथाप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

किन्तु रागादेवेति भावः । किन्तेत्यभीके । भयनाद्रमणमृहादपयातं
निर्गन्तुमनिच्छतः भयव्याजान्तरुणैश्च स्त्रिता इति भावः । विन्दुरिच्छु-
रित्युपलक्ष्यमानो निषातः । मन्मथेन मन्मथरमणसम्भावना इति मन्मथमन्यर-
भाषिणः कामवशा इत्यर्थः । तरुणीगणाः तन्मन्त्रतं यदप्येव नरेन्द्रास्तेषा-
मन्यरमयन्तु रमयन्ति च । अथ मन्त्रेण रागनिगूहनास्त्रीसनासहारः ।
मोहनं वस्तुना यत्नं वस्तुनरनिगूहनमिति अथवा । शोऽध्यागन्तुमेव
भयेन सङ्गज रागतिरोधानादागन्तुकेन सङ्गजविरोधानरूपः ॥ ४० ॥

अथ शरद्वर्णनमारभते । ददतमिति । रथावयवायुधसक्रायाधो हरि-
रन्तरिताहिमदीधितिनिरोहितोष्णांशुलघा अगङ्गुलाय पश्चिमध्याय क-
लादेषु गीडेषु निवीयन् इति कुलायनिलायिताम् । कुलायो गीडमस्त्रिया-
मित्यमरः । तेषाम्भावश्च तादृदतमयच्छन् पश्चिमध्यायस्मृतिवत्त-
मित्यर्थः । नाम्यकावर्त्तरिति तुम्भनिषेधः । दिशामिति । कर्मणि, षष्ठी ।
अवोधकृतं अवोधकारिणं मेघाशरणेन प्राच्यादिगिरेकं शुभ्यलमित्यर्थः
जलदकालं प्राष्ठकालं अपरथा प्रकारः नरेव व्याप प्राप । मेघोदयोदा-
धिना प्राष्ठव्यवहारभाजनमेव कालं मेघातः प्रयोषाधिना शरत्संज्ञयोप-
सेमे इत्यर्थः । काष्ठोऽह एकएव सप्तनेत्रोपाधि सम्बन्धाद्यानाम् भोपचर्यत
इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

समयएव करोति बलाबलं
 प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
 शरदि हंसरवाः परुषीकृत
 स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४३ ॥
 तनुरुहाणि पुरोविजितध्वने
 र्धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।
 जगत्पुरक्षमयेव शिखण्डिनः
 परिभवोऽरिभवोहि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

समय इति । समयः कालएव शरीरिणां बलाबलं बलाबधे । विप्र-
 तिमिहं चानपिकरगुणापीति विख्यातं द्रुहैकपद्माय । करोतीति
 प्रणिगदन्तः प्रतिपादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । नेर्मदपदपतेत्यादिना अलम् ।
 शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वराणि पुरोविजितनादा मयूरायकिनू कर्मणि तत्
 परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा रमणीयतामयुः प्राप्ताः । यातेर्बहि-
 लङः याकटायनस्तेति जेजुं वायेषः । अस्मि पदानादिति पर एवं चहि-
 तायां वृत्तौ पूर्वस्य दीर्घाऽप्य । शरत्वाङ्मोहैवमयूरकूजितै माधुर्या-
 माधुर्यमिष्येय दर्शनात्काल एव प्रादिना बलः बलनिदानं व्यक्तमभूदित्यर्थः
 ॥ ४३ ॥

तनुरुहाणीति । पुरोऽप्ये शस्त्रयन्त्रविहङ्गमाः हंसरवाः । हं-
 धास्तु अतगत इत्यमरः । नेर्मदं कूजितैर्विजितध्वनेः निमदिनामो
 मयूरस्य तनी रुहाणि वृद्धानि तनुरुहाणि वृद्धाणि । इत्युपपन्नस्य
 कप्रत्ययः । अथमया वृद्धकूजितैर्व्ययेन जगत्पुर्णवर्णि च । कालप्रदु-
 र्दमः वृद्धेनान्नरदावधारेतुवत्तद्व्ययेन इति मुच्येत्युत्प्रेक्षा । मुच्येत्यु-

अनुवनं वनराजिवधूमुखे
 वहलरागजबाधरचारुणि ।
 विकचवाणदलावलयोऽधिकं
 रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥
 कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्द्धे
 सरजसारुणकेशरचारुभिः ।

दिवाह । अस्मिन् परिमः सुद महं अत्युपद्रोहि । पराजयद-
 क्षित्याहमादो युज्यत इति भाव । आरयेन कार्यममर्दनरूपेणोत्तर
 न्य मः व च अस्मिन्नेत्येवमया वदोर्ध्वते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति । अनुवनमस्मिन् वदन्तो रागोदय्या वा चसौ जरा
 च । औदुम्भं अवेद्यमरः । इमे पुं जातीप्रभृतित्वात् स्तलिङ्गता ।
 मैशधरस्तोत्र चारुणि रणे वनराजितरेव बहुस्तस्यासुखम्याभावात् तदेव
 मुखं वक्ष्यमिति श्लिष्टरूपकनाडित्वात् रचिरास्याभीष्टायां दिग्भ्रम इव
 विभ्रमः शोभा दाहान्ता दिक्चराय दमावमदोर्ध्वमिच्छीपद्मद्वयः ।
 बाधोऽस्ती मेवमिच्छता चेति वैनयनी । अर्धं रुरुचिरे रुचिरे ।
 उपमादुपपद्यो महारः ॥ ४६ ॥

वनमिति । वनममहाः अर्धं सदा इव विदुर्वाणि दमानि देशभौ
 मय रजसा हरजसं वरजसा इत्यर्थः । न वरजसं भवत्यर्थः
 भाव इति वाच्यम् । अथ वा महावर्जप्रयोगानुर्ध्वमर्धं दमदोभ
 दर्थं प्रादिहर्षनं ददात्यन्तं बहुलोदयादि स्फुरेत् । एव च
 वाच्यम् वरजसा वा ये वरजसोदराः तेषां स्मिन् तदा द्विधः विधा-
 ता वरजसं वनामानाद्येवमिति भावः तादां वा रणे रोमाकादादिरप्येवमिति

प्रियविमानितमानवतीरुषां

निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥

मुखसरोजरुच मदपाटला

मनुचकार चकोरदृशां यतः ।

धृतनवातपमुत्सुकतामतो

न कमल कमलभयदम्भसि ॥ ४८ ॥

रासहे । अस्ते कर्त्तरि लुट् । अयनं प्रियकप्रसूनै । सप्तकाष्ट
नदम्भूतपुष्पप्रियवक्त्रजीवका दत्तमर । अदृष्टावता मानविराशकत्वादस्य
नीत्यसनानीत्यवर्चनानकल दध दम्भे । दधाते कर्मणि लिट् ॥ ४७ ॥

छन्देति । धृतो भगतयो येन तद्धृतनवातप वाजातपतायमित्यय
अम्भसि कमल अम्भ स्व कमलम् । अम्भोदक्य स्वमन्त्रमनिदित्यर्थ
अम्भानताद्योतनाय वा यतो मदपाटलाचकोरदृशा स्त्रीषा मुखसरोज
रुच सुखारविन्दयोभामनुचकार । यतुपराभ्या कञ् इति परस्मैपद
विभक्तम् । अतोऽनुचकारादेतो वस्मुमासकुल्लुक्ताम्भोदसी सुखाश्लोक
मनोतृप्तिना बालभयत वागमयत् सर्वस्वासम्भयदेव तत्कारकावादि
त्यर्थ । एतेनौत्सुक्यावस्तुवा कार्येण कारकभूता कमलदर्शनोत्था मय
कृतितर्कजगत् इति वस्तुमालङ्कारध्वनि । एतेन स्त्रीमुखसादृश्यात् कमल
स्वाधारेऽम्भसि इह उतुचकतामलभयदिति रद्वसाज्जव्याख्यायान कारकस्य
काण्यप्राप्त्यवस प्रसाद इति वदसकृत मन्त्रमिति । अलभयदिति लभेर्गर्भ-
नाल्लङ् लभेयेति लुपागम अलभयाम प्राप्तुपसर्जनकमलदर्शनादिति
हीत्यात्मिना अणिहर्तुं कमलम् द्विर्भता । यत्पुसज्जनकप्राप्त्यर्थे
तु वैपरीत्यमित्युक्तं सित इतिश्लेषः ॥ ४८ ॥

विगतशस्यजिघत्सुमघटय

ल्लमगोपवधून् रुगव्रजम् ।

श्रुततदीरितकोमलगीतक

ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४८ ॥

कृतमदन्निगदन्त इवाकुली

कृतजगत्त्रयमर्ज्जमतद्भ्रजम् ।

ववुरयुक्छद्गुच्छसुगन्धयः

सततगास्ततगांनगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

विगतेति । इय आश्रयुक्तभावे । स्यादादिन इगेऽप्याह युज्य-
ममर । कनकगोपी शक्तिगोप्त्री वा वापी बभूव कलमगोपवधू-
क्षियाः इवदिद्यादिना पुनर्द्वावः । श्रुत आकर्षिततया बध्ना ईरितक
आलापितस्य कोमलगीतकस्य मधुर गानस्य ध्वनौ न त श्रुततदीरितको
मलगीतकध्वनि अतएवाग्रतो इये न निमिषति विद्वयानन्ताध्यामिय
निमिन् । इयुषधत्तय कप्रत्यय । तदीयस्य यस्य तन्निमिषेऽस्यम्
बभूवम्, वेक्षा जिघत्सा । इदिरदादेशाद्वा सन्नलाटप्रत्ययार्थि
क्षियामग्रत्यय । विगताद्यस्य जिघत्सा यस्य न विगतस्य जिघत्सम् ।
उपसर्गनाम्न । मृगव्रजं गण्डदत्तं नागादयत् विश्वे शाचनाग्रयोगा
रितं वा । यत्र दण्डबाधे मृगनिशरणे वाहनभोदन्त्यानेन पुषा
रस्य गानस्य कारयत्यवरणकृमाभिरलङ्कारः । कारयान्तरयोगा
वार्थं पुषरावः समाधिरिति कुमात् ॥ ४८ ॥

इति । अयुजोऽन्तर्मात्रावेवने अयुक्त्वा न म्रमन्ती कोरां
पुषे सार्धं पुन्यस्य कोमलमृगजयदन्तिवदति वाग्यार्थि भेदे-
न विद्वतामर्गान्तेऽप्यने अर्ज्जमि रीदमन्ता दलः । सततद्वयनेति

विगतवारिधिरावरणाः क्वचि
 दृष्टशुक्लक्षितासिलतासिता ।
 क्वचिद्वेद्मगजाजिनकञ्चुकाः
 शरदि नीरदिनीर्यद्वोदिश ॥ ५१ ॥
 विस्तुलितामनिलैः शरदङ्गना
 नवसरोरुहकेशरसम्भवाम् ।

सततगो वृदाततवोरायद इति यावत् । कृतमईर्द्धा तमद अतएवातुलीज-
 तगङ्गप्रय कञ्चुकाः कार्तिक । वास्तवोच्चो कार्त्तिकित्तद्वर । एव
 मतङ्ग इति रूपकम् । त निमदलङ्कृत अयमागच्छतीत्यावेद्यनद्व वसु
 वालि का । अतमागङ्गममेऽम्बेमन्त्रिव, सुवङ्गनसम्भवादिबभूवुषा रूपक
 मङ्गनका ॥ ५० ॥

विगतेति । शरदि दद्वो वादना वदुमयेन रघुमन्दत् तदपत्य-
 जगता जगदपद्यद् नामेव तद्वाजस्य वृष्टिर्वा सुक्वम्भवादिभि । कारि-
 दित्तवारिधिरावरणा विस्तुलितावरणा अतएवोक्तसिता जोषादुत्त-
 रिततेरावितता तद्वद्विता । ग्याका इत्युपमा क्वचिदीरदिनीर्यद्वो
 शुभाभू पटलव्यवाद्दर्पः अतएवेन्द्रमजाजिन शिरावतवर्षा नदेव कञ्चुका
 कूर्पावहोयासानादव स्विता इत्युक्तेषा । दिवो दद्वय । अज्ञानद्व-
 रयो वृष्टि ॥ ५१ ॥

विस्तुलितामिति । शरदेवाङ्गना इति रूपक व्यभिचैर्विस्तुलिता विधो-
 भिता नासरोरुहकेशरसम्भवा धूनि धराव परिहाव विधित्तया नर्मरी-
 त्रिचिकीर्षया । दृष्टान्ते वृधन्नात् क्रियाप्रत्यय टाप् । करिबभू
 विकरितु विसेतुविध । वसुङ्गन्वुषौ क्रियावा क्रियावायाविति वसुङ्ग
 व्यय । उदञ्चपत् प्रेरितगो । रूपको जीवितवसुङ्गो । किर-

अकलयन्मृदितामिव सर्वतः

स गरदं गरदन्तुरदिद्भुखाम् ॥ ५४ ॥

गजपतिद्वयसीरपि हैमन

स्तुहिनयन् सरितः पृषताम्यतिः ।

सलिलसन्ततिमध्वगयोपिता

मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥

दृढमयुक्तमहो महदेव य

हरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

रोपणार्द्रपक्वा कङ्कारः । तदुष्णाम्नीयवावाद्भुनाभेदाध्यवसायाच्छादि
रहितो ज्योतिः कङ्कारः ॥ ५४ ॥

अथ हैमन वर्त्ययति । गजपतीति । गजपति प्रमाणाभा
ङ्गजपतिद्वयोः महामजप्रमाणा । प्रमाणे ह्यवच्छिन्नमात्रं इति
प्रमाणाद्यै इत्यवच्छिन्नमात्रः दिक्दासजिह्वादिनादीम् । ता अपि सरितस्तु-
हिनयन् हिमोत्कर्षन् । तत्करोति एषनाश्रुतः बलदेशः । हैमने
भरीहैमनः । हर्षत्यायं च तलपदेति हैमनशब्दाच्चेपिको ऽन्प्रत्ययः,
तकारलोपयः । पृषतां विन्दूनां पतिर्वायुः । पृषन्ति विन्दुपृषताद्व्य-
मर । अन्धान्धकलीयध्वगाः पणिकाः कनास्रज्जाभ्यदूरशरस्र्वा-
नतेषु ७ । तदोपिता प्रोषितमत्तुं काषा इवां मतलुतावकृतं महा-
मनापकारिणो सलिलसन्तति यतनुत । उष्णमयूत्पादयामासेत्यर्थः ।
हैमनमाहोतिरहिणीदु सहो ज्योतिः भावः ॥ ५५ ॥

सर्वदापि वियोगिनामुदीयकवायोर्हैमने वैदिश्यामाचरे । इदं
मिति । अनिनोवातुरन्यदाऽन्यकिन् कासे यीष्टादायित्यर्थः । सैन्का-
सेत्यादिना दास्यत्ययः । वियोगिनो वियुक्तान् । गविपुत्री त्यादिना

सुतसयौवनसोपपयोधरान्

सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

प्रियतमेन यथा सवपास्थितं

न सहसा सहसा परिरभ्य तम् ।

अग्निकर्तुः कर्मत्वम् । परतनोवेरतसुमित्तर्षः । अधीमर्षेणादिना ।
कर्षेणि येपे पत्नी । अरयतीति यन् अरतेराध्याने निश्चाङ्गत्वम् ।
इदं आरक्तमपि मङ्गलव्यनमयुक्तमेव महकारि विरहादिति भावः ।
अहो अद्यन्तादिहित्वात्प्रत्ययः । हेमन्ते तु हनूत्वमप्यस्य सम्भव-
तीत्याह । सतुहिनस्तु हिनस्तु गयौवना यौवनयुक्ता, अतएव सो-
प्राप्तौ ये पयोधराः उपास्ते कृता ये स्नान् अतसयौवनसोपपयोधरान्
वियोगिनो विद्युन्मन् । तदा युक्तं चामीपूषितमिति कर्मत्वम् । हिनस्तु
हन्तु । सम्भावनाया लोट् । हेमन्ते हि हिममङ्कारात्कुषोष्णविधा
भ्यङ्, लोप्तादम सामर्थ्याद्वियोगिभारकान्तमपि सम्भाव्यते पीप्सादौ तु
मादकमङ्कारि विरहान् आरक्तमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारये मार-
कमव्योक्ते रतिगयोक्तिभेदः इह सङ्गजङ्गिप्रौढोक्तिविद्योरभेदाध्य-
यमाय इति रहरम् ॥ ५६ ॥

प्रियतमेति । अज्ञाद्यप्यामे सहसा इति लोधा विभाग-
कृत्यत्वं महसेतीत्यं यदं सहसा मरोप्या यथा न्दिद्या कवरी प्रिय-
तमेन सह न म्दितम् । नमुकडे भावे इ । सा अस्मा स्त्री सहसा
मार्गशीर्षसादेन । मार्गशीर्षे महामार्गे दत्तम् । कृतवेपथुः कर्मित-
कस्या कती । द्वितोऽयुजित्युच्प्रत्ययः । तं पूर्वमगणितमेव प्रिय ह-
नेन सह वर्तत इति सहसा सहसा स्ती । अतो हवो हावो हास-
येत्यमरः । सनहसोऽति विस्मयादमुप्रत्ययः । सहसा यौगम् । मरा-
दिपाठादव्ययत्वम् । परिरभ्याद्विष्य एषं हस्यमधीत्यर्थः । अन्धघा-
तैरं भात् । अतएव सामर्थ्यादभ्यासमादपेरप्रयोगः । हस्यमितं ना-

क्षययितुं क्षणमक्षमताङ्गना

न सहसा संहसा कृतवेषधुः ॥ ५७ ॥

भृशमदूयत याधरपल्लव

क्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।

दशनरश्मिपटेन च शीलकृतै

निर्वसितेव क्षितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥

ब्रह्मभृता सुतनोः कलशीलकृत

स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।

स्फुटमिवावरणं हिममारुतै

मृदुतया दुतयाधरलेखया ॥ ५९ ॥

असत विधिनीकर्तुं प्रोत्सहते खेत्तव्यं । शान्तिनीमान्तरात्मकोऽयं
भास इति भावः । कलशान्वरितेऽयं शान्तिनी । शोपात्काल पराङ्मुख
प्रकाशाय कर्मवितेति वक्ष्यते ॥ ५७ ॥

भृशमिति । अनावरणा अनावरणरहितता या अघरपल्लवस्य क्षति
शेषो हिममारुतैर्भृशमदूयत यतयत । दूजोदैनरदिकान् कर्त्तरि लङ् ।
का क्षतिर्यत्तदोर्निवृत्तपल्लवस्य । शीलकृतैः शीलकारैः कर्त्तरि कृत् । क्षितेन शुभेन
दशनरश्मय एव घटकोऽकारमेव निवसिते वाष्पादितेवेत्युक्तेन । अथ
राश्यादनाघातकर्मणि लङ् लोकात्मनः । सुनिर्ववौ शुद्ध निर्वधार । शीलानु-
राख्याद्यत इति भावः । हिमवताधरनिर्गम्य शीलकारकारणकस्य द-
शनरश्मिपटाच्छादने ऐतत्त्वोक्त्यवगाह्यकोत्तरेण यो वदुरः ॥ ५८ ॥

धृततुषारकणस्य नभस्वत
स्तकलताङ्गुलितर्ज्जनविभ्रमाः ।
पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं
वनितयानितया न विपेहिरे ॥ ६० ॥
हिम कृतावपि ताः स्म भृशस्विदो
युवतयः सुतरामुपकारिणि ।

उक्तमिदं नभस्वतरेणाह । अयेति । अदृश्यतां माह्वेन हेतुना
हिममाहर्तुं तया पीडितया । उ दृज् उपतापे इति धातोर्भावादि-
कात्कर्माणि क्तः । अथभता टनमग्राख्या सुतयोः स्त्रियाः कपूरो से-
भेव तया अधरनेषया कम्प्या कषणीकृतेन हेतुना स्रुतिः प्रकाशि-
ता ये टनमरोचयन्तान्दयनदूयं स्फुटमाप्रदमाकादयं दध इव इति-
नेत्युक्तेषा । दधातेः कर्माणि क्तिच् ॥ ५६ ॥

इति । धृततुषारकणान्मुहिनयोकरादेन तस्य नभस्वतः पद-
नस्य मय्यन्विनः तद्वनता एवाङ्गुलमस्ताभिस्तर्जनानि आनि तान्येव विभ्रमाः
विभ्रमा पृथुनिष्ठानमिष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वक्षःस्थलं नि-
रन्तरवनितया अग्राग्राया गाडान्द्रिममलभमानया दक्षयः । दक्षः क-
र्माणि क्तः । वनितया स्त्रिया न विपेहिरे न शोदाः विरजिष्यस्तर्ज-
ना इव नभस्वतीदिभ्यतीति भावः ॥ ६० ॥

इमेति । अरमयं करादागतं करप्रयुक्तमिच्छते । तत आगत
इति भवत् । अर्कमममनुरागं मङ्गलं प्रेम द्रष्टव्यमिति प्रकटी कुशले
तत्कार्येण जेदेनेति भावः । अतएव सुतरामुपकारिणि युगां रिरंभाज-
न्यायेभ्यः भानुरागप्रकाशनाद्वाङ्मनोमङ्गलं री क्तः । दयन्युते
हिमदती हेमने इति घेटकभावनारहिष काशेऽपीत्यर्थः । नाहित
नन्दरइति पठतिभाषः । अयं विदुनि रामोक्तया भयस्विदइति

प्रकटयत्यनुरागमकृतिम्

स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥

कृसमयन् फलिनीरखिनीरवै

मदविकाशिमिराहितहुङ्कृतिः ।

उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्

वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

शास्त्रिकोक्तिः । किम् हेमन्तोऽपि रागिण्यं खेदहेतवेन तदेतदप्येतत्
त्वादिति भावः । तावत्तथा धीरायुवतयो विचारजन, प्रियान् रमयन्ति
य हेमन्तलोदीपकत्वादिति भीष्मा चमत्कारा दीर्घरात्रित्वाद्यौभयमेका-
वदप्यभरन्तेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं पर्ययति । कुसुमयस्त्रित्यादिना । उपवनं वनं राग्यर्थः ।
विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । द्वितीयावप्रत्ययेर्बहुवचनिति । विकलादम्भाय ।
फलिनोः प्रियङ्गुलताः । प्रियङ्गु, फलिनी फली स्मरः । कुसुमयन्
कुसुमयतीः कुर्वन् । इत्युद्दीपनसाधनो वर्यः भू । कुसुमयतीर्भयन-
प्रवृत्तिरुत्तरेति । मृगनात् लटः प्रवृत्त्यर्थः । आविष्टवदुभावे दिङ्गो-
र्भूत् । मदविकाशिमिर्मदेन रिक्तमभाषैरखिनीरवै । भर्त्सनाद्वारैरहि-
तहुङ्कृतिः कृतहुङ्कारः साधुर्वायुद्दीपकयातिमयस्योत्तार्यभवितीति स्त्री
लिङ्गनिर्देशः शिशिरानिलः प्रियाभियुक्तोः कोपादियुद्धानां । यौते-
यतरि वामोद्गच्छादेशः चनितयेति ङीष् । युक्ताः वधूः दृग्वाक्षरिति
तिप्रत्ययः । निरभर्त्सयत वतर्ज्जयत । तस्मिन्मन्त्रोर्ध्वीरादिष्वोरु-
दात्तत्वादात्मनेपदम् । अत्र धावौ कप्तेन चेत्यपभ्रान्तिर्भूत् न कृते-
त्यन्ते ॥ चाविनीऽङ्गारककाराजीवितेति रूपकगतीर्था व्यङ्ग्यप्रयोः
भाष्यम् ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वस्तमयेतां
 व्रजति कालवशाद्वलवानपि
 तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमा
 न्नाहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥
 अभिषिपेणयिषुभ्रुवनानि यः
 स्मरमिवाख्यत लोभरजश्चयः ।
 क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुर्
 द्युतिरयं निरयन्तद्भूहिः ॥ ६४ ॥

[illegible][illegible]

शिशिरमासमपास्य गुह्योऽस्य नः

क इव शीतहरस्य कुचोष्णः ।

इति धिवास्तरुपः परिरंभिरे

घनमतोनमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं

मलिनिताः समनोदलतालिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽस

त्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ६६ ॥

• शिशिरेति । शिशिरमासमपास्यापहाय योतं चर्तति योतहरस ।
हरतेरहस्यमवेज्जितवत् प्रत्यय । नोऽप्यारभस्य कुचोष्णः कुचोष्णस्य
क इव इव निम्नलवङ्गममपास्य इति शेषः । रजसाधिकं रजसाधिक्यं
जानिर्देय । रजस्यदोषान्तराद् इति धिवातोऽस्मिन् शिशिरमासे ।
वार्त्तविक्रितिवृत्तिः । प्रिया कान्ताश्चक्षुषो विरक्षारोणः सत्योन्-
मतः प्रत्यक्षानुमतान् सप्रियान् घनं निविडं परिरंभिरे आश्लिष्य-
इति धिवाते गुणार्थस्य परिरंभस्य कुचोष्णपदस्यार्त्तवृत्त्येव ते व्याख्या-
प्रयोगादुक्तव्यस्य ॥ ६५ ॥

अधीति चरद्वेषितवृत्तम् । निम्नलवङ्गममपास्य । गुह्यं
पुष्पाणां रसेषु कान्तवत् प्रतितिष्ठति इति समनोदलतालिनः । कान्तोऽस्य
ध्यामीत्ये वा चिन्ति । ध्यामी ध्यातिनो बहुधा रजसा चरतेणार्त्तवेन
च अधिदं कलितम् । सलीपसा पादिमय कला मलिनिता इति हेतोः ।
पुरोऽर्पे सपदि कुन्दलता काप्यवृत्तौ । काप्यं पुन्दमित्यपरः । दलता
विकसता प्रसवेन निजकुसुमेन लङ्घ्यात् लङ्घात् स्फुटमिति प्रोच्यते
रजस्यमाह्वयार्त्तं काप्यं उपलब्धोद्भवोति यावत् । कुन्दलवृत्तस्य ध्या-
म्याह्वयार्त्तं कोऽप्येवा ॥ ६६ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेखानुवनान्तं
 कामे कान्ते शारसिका कां कुरुते न ।
 तत्सम्पर्कमाप्य पुरा मोहनलीलां
 कामे कान्ते सा रसिका का कुरुते न ॥ ७६ ॥
 कान्ताजनेन रक्षसि प्रसमंगृहीत
 केशे रते स्म रसहासवतोषितेन ।
 प्रेम्णा मनःसुरजनीष्वपि हैमनीष
 क शेरते स्म रसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

शरीरसेति भावः परिरम्भार्णवमासिद्धने-क्षां भाषितं च विभेदः । या-
 रक्षे दक्षाभ्यवहारतया प्रहीयारक्षाजुष्टवस्वादिः सप्तगृहारा वि-
 जयस इत्यर्थः । जतण्ड रक्षसिः श्वभाद्रसदृशद्वारः । रक्षसः उक्त
 पूर्वोक्ते । श्वौषधस्यैव उक्तम् ॥ ७५ ॥

जातेति । या शरीरं चतुर्मानसम् । शिशुपादेऽप्यश्रीभारः । मधुरेण
 शब्देण शारसिकाकारकतेन धारस्य एव शारसिकाः शारकाङ्गनाः । का
 त्वत्वेत्यम् । तासां काकुरतेऽपि पितृव्यज्ये । काङ्कः क्षिप्यं विका-
 रो यः शोकाभीर्त्तिर्दिनिर्धनेरिच्छपरः । काङ्कश्च बहुवच्यं तेन । कामे
 कामवत्ये । किङ्कीरेन्दुत इतिवद्द्वीपप्रयोगः । कान्ते प्रिये जातप्रीतिः
 जातस्नेहा प्रभूतः । रक्षिका रक्षणी रात्र क्लीत्यर्थः । अतश्च रक्षिता
 इति उक्तप्रत्ययः । सा का की रक्षान्ते रक्षसि तस्य कानस्य सम्पर्क-
 माप्य पुरा इत्यप्येव रक्षितत्वेनैव का मोहनलीलां पुरातनोद्धां न कुरुते
 सर्वाणि ह्रीं मर्दानि सुरत निवेद्यन् कामतत्त्वप्रविशन् विषयव्यवहारोत्तर्यं ।
 तेन पृष्टारस्य परा काव्यापानेत्यम् । अतश्च दूरं उक्तम् ॥ ७६ ॥

कुर्वन्तेमित्यतिभरेण नगानवाचः
 पुष्पैर्विराममलिनां च न गानवाचः ।
 श्रीमान्सुमस्तमनुसानुगिराविहत्तु
 म्विभ्रत्यचोदि स मयूरगिरांविहर्तुम् ॥७८॥
 इति श्रीमाधकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये
 ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अनगिरमृतुभिर्विंतायमाना
मय सविलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।
निरगमदभिराहुं मादृतानां
भवति महत्सुं न निष्फलः प्रयासः ॥ १ ॥
दधति सुमनसो वनानि वद्ध
य वतियुतोयंदवः प्रयातुमीषुः ।

[illegible]

एषोऽसि । यदोद्यादकाः । आस्मान् चैतन् । बहोर्धेः यद-
 विषा यदः । यद्वादिभ्योऽसि विभक्त्यादोकाः । एषमवा इमांसि
 क्षिप्र एवमः इदमसि यमः । एषमि एषमि । वा ननु यदसि
 यदसि वा ननु यदसि यदसि । यमसि यमसि यमसि । यमसि यमसि यमसि ।

मनसि शयमहास्रमन्यथामी

न कुसुमपञ्चकमप्यलं त्रिसोदुम् ॥ २ ॥

अवसरमधिगम्य तं हरेन्त्यो

हृदयमयत्नकृतो ज्वलस्वरूपाः ।

एष प्रतापमौघुरिच्छन्ति च । क्व हेतुमाह । अन्यथा युक्तं जना-
भावे अमी यद्वोमनसि शेते इति मनसि शयः । १ । अधिगम्य
येतेरित्युपपत्त्यः । इत्यन्तात्प्रमत्ताः संशयोपि नित्यम् । तस्य महा-
स्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि यस्यापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां पञ्चः प-
ञ्चम् । पञ्चांगोः संज्ञासङ्घट्टत्वाध्ययनेति उपपत्त्यः । त्रिसोदु-
मालं न शक्ताः । अवलम्बनं वास्यं तत्तारविन्दादीनामेव प-
ञ्चबाणत्वप्रमाणविशुद्धादिति भावः । अतो युक्तिभिः क्व प्रयार्थं
पुक्तमिति वाक्याद्यैः । अत्रार्थमर्थमात्रात्प्राप्तमर्थमर्थमप्यत्रापि
हारः । अत्रविन्दमयोक्तं चूतं नवनदिका नीलोत्पलस्य पञ्चैते
रक्षणाद्यैः साधकाः ॥ २ ॥

अवसरमिति । तत्रावसरं सङ्गतिगमिणावाक्यं अधिगम्य हृदयं
हरन्त्यो हृदयमहमा भवत्यः सर्वं हि प्राप्यमानमेव प्रियमभ्युपगम्यः यत्नेन
गतं न भवतीत्यर्थः । तत्राप्युपपत्त्यं स्वरूपं वाचानां कर्माशुन्द-
मूर्तय इत्यर्थः । अङ्गनास्तानीं संज्ञितवस्तु अत्रापि मदं अत्रापि
महितवस्तुः प्रादुर्गरेणैव हेतुरित्यर्थः । दधातेर्बकप्राप्तनेपथेनत इति
तस्यादादेयः । अङ्गनास्य विधिसम्पदो विद्यासम्पदः षट् अदत्तत-
नीं त्रिलासां प्रदत्ता इत्यर्थः । अङ्गनास्य विद्यासम्पदां योम-
नीनामपि प्रदत्तानामेव हृदयहरणादिना वर्णनावाक्येनोपपत्त्यं गत्य-
ानत्वात् केवलप्रदत्तविषया तस्ययोगितालहारः । वाच्यभेदेनाप्यं ना-
लाससम्पदासत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वात्तन्मादेका एकीभेदोपपद्यते ।

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं
 न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥
 नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
 ललितगतेषु गतागतं दधानाः ।
 मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
 भुजलतिका मुहुरस्वलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥
 अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।

इत्यलङ्कारेणावधारभूतिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्त्रियुक्तं ता एव प्रदक्षयति । नखेति
 ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचा-
 पलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातायाते । विप्रति-
 यिष्वं चानधिकरणवाचीति वैभाषिकोक्तम् । दधाना तरुण्याः
 भुजलतिका मुखराः लता इति मुखरिताः ध्वनिता वलयावधि । कर्मणि
 तद्यथा तथा । कटकोवलयोऽस्त्रियामित्यमरः । पृथौ नितम्बे मुहुरस्वल
 क्तु चम्पलः । अथ नखरुचीत्यालम्बनगुण उक्तः । गतागतं दधाना
 अस्त्ववदिति तच्चेष्टा । मुखरितश्लयमिति तद्वद्वृत्तिः । तटस्याङ्गना-
 वधनादयः अन्यत्र विस्तारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तं
 आलम्बनगुणायैव तच्चेष्टा तद्वद्वृत्तिः । तटस्याचेति विज्ञेयाः चतुर्को-
 द्दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नाय-
 कस्य । तदुपगच्छेत्तदुपगच्छेत्तदुपगच्छेत् । तद्वद्वृत्तिः । अथान्यत्र
 गमम् । एवमुत्तरलापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहवानतिविशाल इत्यर्थः । अन्यथा

मनसि शयमहास्त्रमन्यथामी

न कुसुमपञ्चकमप्यलं त्रिसोदुम् ॥ २ ॥

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो

हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

एव प्रयातुमोपरिष्कान्ति का । अत्र वैतुमाह । अन्यथा युवति जना-
भावे अमी यदवोभनसि शेते इति मनसि शय- वाच । अधिहरणं
येतेरित्युपपत्त्ययः हृदयनाशप्रस्थाः संशोयामित्यनुक् । तस्य महा-
स्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि येषामपि कुसुमाभीत्यर्थे । पञ्चानां बहुः प-
ञ्चकम् । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यामाध्ययनेति कप्रत्ययः । त्रिसोदु-
नालं न यक्षाः । अवसतुमनसां सामर्थ्यं तत्तारविन्दादीनामेव प-
ञ्चबाणबाणत्वप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युयुतिभिः सह प्रयातुं
युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यासंज्ञमर्थावाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलङ्घनस-
ङ्कारः । अरविन्दमणोकस्य चूतस्य नवमल्लिका नीलोत्पलस्य पञ्चैते
पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ २ ॥

अवसरमिति । तमवसरं सङ्घर्षनिमित्ताकाशं अधिगम्य हृदयं
हरन्त्यो हृदयङ्गमा भवन्त्यः सर्वे हि प्राथमिकानमेव प्रियन्त्यतीत्यर्थः, यत्र न
हृतं न भवतीत्यत्र हृतं तदाप्युच्यते स्वरूपं याचनाः समाप्तुन्-
दभूत्तय इत्यर्थः, अङ्गनास्तटीनीलेशिखरसरे ध्वनिषु पटं न्याधत
निहिततलाः बादवीरेष्वेव चेलुरित्यर्थः । दधातेर्बङ्गात्मनेपदेष्वत इति
भ्रष्टादादेशः । अङ्गनासु विधमसम्पदोविशाससम्पदः पटं न्याधत त
दानीं शिलायां प्रवृत्ता इत्यर्थः । अङ्गनायां शिलासमदां शोभ-
योनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना वर्तमानाभ्युपगमात् न तस्य
मानत्वात् कोसप्रवृत्तविषया तस्ययोगितासङ्कारः । याच्यमेदेनायां ना-
विनाससम्पदास्तत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वावगमादेका एकीभेदोपपन्नः ।

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं
 न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥
 नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
 ललितगतेषु गतागतं दधाना ।
 मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
 भुजलतिका मुहुरस्त्रलत्तरुण्याः ॥ ४ ॥
 अतिशयपरिणाहवान् वितेने
 बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।

इत्यष्टादशोऽष्टादशः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्तदानीं ता एव प्रपञ्चयति । नखेति
 ललितगतेषु मन्दगमनेषु मङ्गलार्थं रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचा-
 पलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्वत् तथा गतागतं यातायाते । विप्रति-
 विद्धं चानभिहरणवाचीति वैभाषिकोद्वेगैकं वङ्गावः । दधाना तरुण्याः
 भुजलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलवावलि । कर्मणि
 तद्वत् तथा । कटकोशलयोऽस्त्रियामित्यमरः । पृथौ नितम्बे मुहुरस्त्र-
 लत्तु चतुर्वाच । अत्र नखरुचौष्माद्यमनगुण उक्तः । गतागतं दधाना
 व्यस्तवदिति तथेष्टा । मुखरितवलयमिति तद्वद्भूतिः । तदस्यास्तूना-
 वलनादयः अन्य । विचारत इति चतुर्विधोऽप्युदीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च
 आलवनगुणार्थे तथेष्टा तद्वद्भूतिः । तदस्याथेति गिज्ञेयाः चतुष्को-
 दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रमस्य समवायिकारणं नायिका नाय-
 कय । तदुगुणोद्भवावण्यादिः । तथेष्टा भावहागादिः । अन्यत्
 गमम् । एवमुत्तरस्यापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहगतिविशाल इत्यर्थः । अन्यथा

अतिरमसकृतालघुप्रतिज्ञा-

मन्दतगिरं गुणगौरि ! मा कृत्यामाम् ॥ ७ ॥

न च सुतनु ! न वेद्मि यन्महीया

न सुनिरसस्तव निश्चयः परेण ।

वितथयति न जातु मद्बचोऽसा

विति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः ॥ ८ ॥

पद्यमीये वक्तुं मानप्रत्ययः कर्त्तरिभवाये आत्मनेपदम् । इति यथा
तस्यापतोऽभ्यधाविं अभिहिगन् । दधातेः कर्मणि लुङ् आतोयुङ्
चिण्लतोःरिति युगागमः । हे गुणगौरि । गुणैः सौभाग्यदाणि यदादि-
भिर्गौरि पार्थीति रूपकम् । अतिरमसे नातितरया लता असर्पुर्भङ्गती
प्रतिज्ञा त्वदानयनायो यथा तं नामन्तगिरमसत्यशब्दं मा लघाः मा
कापीं महदनं सर्वथा कर्त्तव्यमित्यर्थः । करोतेः लुङि याङ् न मा-
ङ्गोमे इत्यङ्गागम प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

मनु मत्प्रतिज्ञापि दुस्वाक्येति विप्रतिषेधमायङ्गाङ् । न चेति ।
हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! दीर्घान्तोत्तरपदात्समुद्भिः अन्यथा गुणः स्थात् ।
अङ् न वेद्मिति ॥ किन्तु वेद्योपेत्यर्थः । किन्तु हे लोत्यत आङ् । मही-
यान्मङ्गत्तरदाय निषयः तदनेक्ये प्रतिष्ठापरेण जनानरेण सुनिरसः
सुखमोष्यः । अस्यतेः अत्प्रत्ययः । स न भवतीत्यसुनिरस इति यत्
तदित्वर्थबध्यन् । एद्देश्येन विधेयाशेषाद्यच्छब्दस्योत्तरमाक्यस्यात्वाच्च न
पूर्वाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निवृत्त्यः । तथापि विदितत्वेऽपि अमौ मत्
मयी जातु कदाचिदपि मद्बचो न वितथयति नाजतीकरोतीति सखीषु
मध्ये मेऽभिमानः रूपप्रतिज्ञा मद्बोऽपि मत्प्रतिज्ञामेव वाचदधीत्यहङ्कारा-
दिः मद्बचप्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति वदति सखी जनेनुरागा
 हयिततमामपरश्चिरं प्रतीक्ष्य ।
 तदनुगमवशादनायतानि
 न्यधत मिमान इवावनिम्पदानि ॥ १३ ॥
 यदि मयि लघिमानमागताया
 न्तव हृतिरस्ति गतास्मि सम्प्रतीयम् ।
 अनिभृतपदपातमापपात
 प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या ॥ १४ ॥

०
 दन्तनुभूतसेदसे इति न किञ्च वेत्येवेत्यर्थः । अतः कथं शीघ्रमायास्यतीति
 भावः । सखायानिपेक्षितार्थे ह्यौ प्रतिवेधादिति वाच्यम् ॥ १२ ॥

इतीति । सखीजने इति वदति इति अर्थः । कश्चिद्वयिततमा
 अनुरागात् स्नेह इति प्रतीक्ष्य तदनुगमवशात् तस्याः प्रियायाः कतत्रा
 अनुगमः पश्चाद्वचनं तस्य वशादनुसारादानि विमान मानं कर्तव्य
 इत्येवमुक्तं । भाट्टेनतः कश्चित् मानत्रादेश आनिति द्वितीयः ।
 कदाप्यत आनतरानि पदानि न्यधत निहितान् । भाजो मुहि
 तदुःखान्तरिद्वेनीकारः विच. कित्वाद्युक्त्वा ह्युक्तद्वयद्वयद्वयद्वयद्वय-
 इत्येवम् । एषा च नायिका स्वाधीनमिति । स्वाधीनमिति वा सा तु या
 न सृजति बहुभक्ति लक्षणम् । कृता चेत् ॥ १२ ॥

अथ काचित्पुरुः प्रयातप्रियमेवनाय शीघ्रानुषंगनं प्रार्थयमानं
 मन्वीमाह । यदेति । हे सखि मयि लघिमानमागताया स्वयङ्मनेन
 भावः प्राप्तायास्तव धृतिरस्ति यदि सन्तोषोभवति चेत् । धृतिः
 सन्तोषोर्ध्वयोरित्यमरः । इत्येतद्वचनैव सकलकृतं नृणाम् एव गताय
 वदतीति अर्थः । इति वा मन्वीमाह तदाटप्रयोगः । अन्तः ।

अविरलपुलकः सह ब्रजन्याः

प्रतिपदमेकतरस्तनस्तूरुयाः ।

घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष

स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं वभार ॥ १५ ॥

अशिशिलमपरावसज्य कण्ठे

दृढपरिरव्यवृहद्विस्तिनेन ।

पौनश्च ॥ दिव्यालङ्कारिका । सखा सह कोपपदेन कोपव्यानेन
बभूवस्तु रागादेवति भाव व्याजोऽपदेयोल्लस्य निमित्त व्यञ्जन
स्यदमिति प्रामर । क विस्मयिका इततराः जीवितरा घटपाता
पादस्थासाधकित् कर्माणि तद्यथा तया प्रिय वक्षुभ भावपात अनुभा-
वति स्म । एष च न्ययमदन्ता अलावयवृहद्विस्तिनेन प्रिये निशचितप्रिया
अवेदानो स्वयमगन्ते पदान्तप्रा चेति गम्यते । अतः कण्ठान्तरिता ।
कोपातकाल परावृत्त प्रयात्तापसमन्वितेति लक्षणात् ॥ १४ ॥

अद्विरेति । सह ब्रजन्या पार्श्वभाङ्गित्य गच्छन्त्या इत्यर्थे तद्व्य
सन्धौ अविरलपुलक प्रियाङ्गुसङ्गमात्मान्द्रोमाङ्गः एकतरोऽन्यतर
द्वयोरन्य सद्विस्तृष्टति भाव । एकाङ्ग प्राचामिति द्वयोरेकस्य निद्रा-
रणे तरप् प्रत्यय । स्तन प्रियस्य वक्षस्तट निर तस्य भू प्रदेशस्तस्या
वक्षस्तभुवि प्रतिपद घटितविघटित सयुक्तवियुक्त पतितोत्पतित
संज्ञिति यात् । विशेष्ययोरपि विशेष्यगुणप्रधानभावविशेषया विशेष्य
विशेष्य बहुवचनिति समास । कन्दुकविभ्रममेन्दु, कयोभाम् । मेन्दु, क
कन्दुक इत्यमर । वभार । अन्य प्रियमस्याव्यवस्थायोगात्वाद्वाजेमे
ति र्गता । एष च प्रियपार्श्वभाङ्गिनी । इतः प्रभृति चदनरसेत्यत
प्रावृत्तमासा घट्ट न विहाः स्थापनपतिहाः कृता प्रगल्भायेत्यनुस
न्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपरइतिविशेष विशेषकेषाह । अशिविवमितादि ।

हृषिततनुरुहा भुजेन भक्तुं
सुदुमसदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥

मुहुरसुसममाघ्रतो नितान्त
प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।

विषमिनष्टु हारयष्टि तिर्य

क्वचमितरन्तदुरस्थले निपीय ॥ १७ ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनादं

सललितनर्त्तितवामपादपद्मा ।

प्रपरा स्त्री इव परिरम्भो नृकोतो हृदि विस्मयेन तेन हृषिताभ्युद्भूतानि ।
हृदि हि तेषां यस्य तेन प्रलङ्घितेनेत्यर्थः । निम्नोत्तरपदोन्मूलो हि ।
कुम्भेन विस्मितोऽङ्गम । भुजेन भक्तुं बाधकाङ्क्षा व्यसृज्य गच्छ यथा तथा
प्रतिशङ्कं व्यतिविद्धत इति ह्येवमेकबाहुविशदविषयाङ्गान् । कष्टे
परिधिष्वहमवस्य्यासस्य जगामेति भाविष्य सम्भवते ॥ १६ ॥

सुन्दरिति । पुन किं कृत्वा नितम्बमण्डलेन करणेन नितान्तमति
शयेन प्रणदित प्रकर्षेण मदनी काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ।
उपसर्गादवमासेऽपि औपदेश्येति यावत् । सुन्दरस्य न प्रापेयमाघ्रतो
ताडयन्ती । कलेराह् पुष्पाद्वटः प्रसादेन स्त्रीपुंसकर्माकामात् ॥
आङ्गोपमकथयत्कामनेऽदम् । विषमिना विषमोक्तता प्रष्टुहारयष्टिर्यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा इतर पूर्वतोऽङ्गोक्तो हि । स्तनाक्षयन्दविषमिष्ये,
पुनस्तस्य भक्तुं इव स्थले तिर्यक् निपीय पूर्ववत्तन्मन्त्रः ॥ १७ ॥

गुरुतरिति । पुनर्गुरुतरः मान्दतरः कपोमपुरय नूपुरस्या नुनादो भ-
निर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा सललित सलीलं नर्तितं व्यापारित
वाम सल्लालापद्मा यथा सा इतरहृषिष्यदमनितोव व्यसृज्यस्य-
जगामेति यत्तल यथा तथा आदधाना निक्षिपन्ती इती मन्त्रेण मन्त्र-

इतरदनतिलोलमादधाना
पद्मथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥

विशेषकम् ।

लघुललितपदन्तदंसपीठ
द्वयनिहितोभयपाणि पल्लवान्या ।
सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं
प्रियमवला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥
जघनमलघुपीवरोरुकृच्छ्रा
दुर्निविरीसनितम्बभारखेदि ।

मङ्गलजगाम । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्वासावप्येकैकेन गतिविशेषमाह । कञ्जित्वादि कञ्ज्या अथवा स्त्री तस्य प्रियस्त्रांगौ पीठे इव तयोर्द्वये निहितानुभौ पाणिपङ्क्तौ यथा वा सती । उभादुदात्तोनिन्नमिति अहयस्योद अयोजनं इत्तिविषये उभयद्वय प्रयोगोभाभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्त्रादित्युभयमेत्यादि भवतीति । लघुनी हुते ललिते च पदे अस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा कठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनापाभ्यां अ प्रणोदोनिपीठनलेन सह यथा तथा । चूचुकुत्त कुचाग्रं स्त्रादित्यमरः । तेन सहैत्यादिना समासे षोपस्पर्शनस्येति सहशब्दस्य स भावः षोपदेशत्वात्प्रणोद इति अन्वयम् । करिडासं च प्रियमन्वियायानुजगाम । एषा पृष्ठगामिनी ॥ १९ ॥

लघुगमिति । काचित् स्त्री अथवा गुरु पीठरौ पीथौ चोद यस्य तत् उभयंहान् निविरीक्षोनिविडः । निविडं निविरीषं च इडं गाढं प्रचपते इति वैजयन्ती । नेर्विज्विरीषचागिति निषन्दाद्विरीषश्च प्रत्ययः । इ च यो नितम्बः स्त्रीकटिपद्माङ्गाः । पद्मादितम्बः स्त्रीकृच्छ्राः

दधिततमशिरोधरावलम्बि

स्वभुजलताविभवेन काचिदृष्टे ॥ २० ॥

अनुवपुरपरेण बाहुभूल

प्रहितभुजाकलितस्तनेन निन्द्ये ।

निरितदशनवाससा कपोले

विषमवितीर्णापदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

अनुवनमसितभ्रुव सखीभिः

सह पदवीमपर, पुरोगतायाः ।

जीव तु नयन पर दृष्टमर । स एव भारस्तन शिखान इति तद्ये-
क्तम् । आभीक्ष्ण्ये विनि । लक्ष्मि । कनेपुरोभाग दधिततमस्य शिरो
धराया शीतयामासखिभ्यान्निम्बमानयो स्वभुजलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन
लक्ष्म्यादृष्टे उवाच । २० स्वरितेष्वात्कर्मभिप्राय एव तन्नेपदम् ।
इयञ्च पृष्ठगामिनी प्रियकल्लोहलब्धा ॥ २० ॥

अनुवपुरिति । आम्ना इती वपुर पञ्चादनुवपु स्त्रीपृष्ठभाग ।
अव्यय शिभज इत्यादिना पञ्चाद्व्ययीभाव । बाहुभूलयो स्त्रीक
चयो प्रहितत्वध प्रसारितौ भुजौ ताभ्या आकलितस्तनेन धर्हीतस्तनन
कपोल निरितदशनवाससा न्यस्ताधरेण विस्त्रिता उत्तरस्थ्या सस्याः
कपोल चुम्बितेत्यर्थः अपरेण का मना विषमक्रियाद्विसङ्गणत शिष्ट नि
तीर्णपद न्यक्ताङ्गि यथा तथा बलादिव निन्द्ये नीता आरोप्य नीय-
मानेन गमयाद्युक्त इत्यर्थः । एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति । अयम् कामी अनुवन वन प्रति सखीभि सह
पुरोगताया अवितम्बुः स्वकान्ताया पदवीमुरवि वल्लि सरन
आर्द्र रागेवानारुण यस्य तस्य पादस्य या रेखा विन्द्यास वा

उरसि सरतरागपादलेखा

प्रतिमतयानुययावसंशयानः ॥ २२ ॥

मदनरसमहौघपुष्पनाभी

हृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयात

प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसाना

प्रतिष्ठा उपमानं यस्याः सा तद्वतिता तस्य भावस्तत्ता तया तद्वद्वयत
येत्यर्थः असंशयानोऽवन्दिहान् । शोढोषटः वर्तन्ति गानजादेशः ।
अमुययी । अत्र पादरेखाप्रतिमद्वयेति सादृश्यवस्तुना सुरतकालीनं
पादताडनं वस्तु सरागपदार्धमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्ततःवि-
हार्यप्रतिमूषवस्तुध्वनि संलक्ष्यकध्वनेनेदः ॥ २२ ॥

मदनेति । मदस्य रसः मृदुरः अत्यन्त रसोज्ज्वलं तस्य महौ-
घेन मन्त्रापुरेण मृत्पूनाभ्य एव हृदास्तेषां परिवाहाः क्षताः परिगाहि-
ताजनोच्छासीयतां रोमराजयोद्याकानाः । जलोच्छ्वासाः परीषाद्वा
इत्यमरः । सरित्त्वानि हृदानापर्यं परितः लब्धुमन्तीति प्रविद्धिः ।
सविभ्रमैः सविभ्रमैः प्रयातैः प्रहृष्टगमनैः प्रणदितः शिङ्गिताः ये हं-
सकाः पादकटकाः । हंसकाः पादकटका इत्यमरः । अमलं हंसा-
भ्य उदकाः मराजास्त एव भूषणानि यासानाः स्त्रियः सरित इव वि-
रेजुः । मदनरसपूषण्यनेन नाभीनां तदुद्वोषणत्वं व्यज्यते । परिवाहि-
तरोमराजय इति रोमराजीनां परिवाहितरूपणात्ताभ्य एव हृदा इति
रूपकादयस्याः स्त्रिय एवेति द्विष्टविशेषण्युपमाज्ञेय एवेत्यन्ये ॥ २३ ॥

श्रुतिपथेति । अनुनदि नदीनां समीपे । समीपार्थेऽप्यमीमांसाः ।

मनुनदि शुश्रुविरे रुतानि ताभिः ।

विदधति जनतामनगरव्य

व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

मधुमयनवधूरिवाह्वयन्ति

ममरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।

तदभिनयमिवावलिर्वनाना

मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

अथदीपारथेति नपुंसकत्वे च भ्रातृत्वम् । ताभिः स्त्रीभिः जनानां समू-
हो जनता । आनजनेत्यादिना वाम्बुङ्गुलान् प्रत्ययः । तस्याः भर्तापि
एव धारव्यं लक्ष्यम् । सल्लभं शरव्यं वेद्यभरः । तस्य व्यधः वेधः । व्यध-
जधोत्तरपठगे इत्यध्प्रत्ययः । तत् पटुः समर्थोद्योग्यश्च चापनादः व-
द्वति शङ्कां भ्रमं विदधति विदधामानि । वा नपुंसकत्वेति वैकल्पिकोत्पद्य-
तिशेषः । श्रुतिपथमधुराशि आम्नायीत्यर्थः । शरवानां वनानि शुश्रुविरे
रुतानि । शरवद्वनमवस्थान्मन्मथोद्योग्यमासीदित्यर्थः । अथ शरवद्वते
मन्मथचापनादशङ्कालङ्घ्यानिबद्धद्वारः । अविशमन्मथवाह्वरहितुभेदेपि-
क्षितात्मनि । आरोग्यमाथास्तुभशोदत्तं स आनिबन्धनः इति लक्षणाया
॥ २४ ॥

मञ्जिति । अङ्गुलान्यङ्गुलीति अमरकुलानि मधुमयनस्य हरेर्बधू-
राङ्गुलन्याकारवन्मोवेदुश्चेत्या । इतिराकारपाङ्गुलानिर्ममरः । मधुम-
नोर्निर्वाणिति स्रजतेः मत्तुर्मानमः । जगुरिति यत् । गायतेर्तिट् ।
वनानामावलिर्मननपल्लवा एवाङ्गुल्य इत्येकं देशवर्तिशरववरूपरम्
अथैव वनारण्ये मन्मथोद्योग्यमनकत्वादिति । ताभिस्तदभिनयं व्यङ्ग्य-
चेष्टामतनुतेव । व्यङ्ग्यकाभिनयौ समाविष्टमरः । अङ्गुरावध्ववेष्टीतं
हस्तेनायं प्रदर्शयेदिति वचनात् । गीतायैस्याङ्गुलस्य व्यङ्ग्यमङ्गुलिभर-

असकलकलिकाकुलीकृतानि
 खलनविकीर्णविकाशिकेशराणाम्
 मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
 समुपहरन् विचक्रार कोरकाणि ॥ २६ ॥
 उपवनपवनानुपातदत्तै
 रलिभिरलिभि यदङ्गनागणस्य ।

कार्त्तिकेति श्रिया सहयोगेणा । पूर्वाह्णकृतानुप्रायिता साहायो-
 त्री चासायेति सजातीयवहरोऽपीति ॥ २५ ॥

यद्वक्तव्येति । मरुद्वानिभ्यः यद्वचना यद्वसपा यद्वैशित्या इ-
 त्यर्थं ताभिः कलिकाभिः कोरकैराकुलीकृतानां सक्षेत्रितानां मलिना
 सवहनेन विवहनेन विकीर्णां विचित्रां विकीर्णानि केशरां विह्वला
 देगनेगमनिरुहाम् । विह्वलः । रजः परागवधूभ्यः समुपहरन् प्र-
 षट् । यथा कथितं भोति भावः । भवमज्जं यन्वातीतिवत् उपपद्येत्यो-
 क्रियया इति हेतुर्न यत्प्रत्ययः । कोरकाणि कुहमलानि । कलिका
 कोरकं पुमानिदमरकोपे पुम्नाभिधानं प्रायिवाभिप्रायम् । कोरकं
 कुहमर्थापि व्याकङ्कोलकम्बुदासयो रिति विश्वप्रकाशादौ मनुष्यत्वस्या-
 भिधानम् । विचक्रार विहायदाभासेत्यर्थः विपरीतिरते करोतेति
 निट् । यत्र कोरकविकाशपरणम्य समुपहरन्ति इत्यर्थेन बहुसंख्या-
 नञ् परागोपहरणाद्यन्तावगमात्पुनोक्त्या व्यङ्ग्यप्रयोगादस्या ॥ २६ ॥

उपपद्येति । यत्ने उपपन्नम् । निमित्तार्थेऽप्ययोभावात् । तत्र यः
 परागस्यानुपातेनानुसारेण दत्तैर्विचक्रारैरलिभिर्व्यदन्तः कारणात् यद्व-
 न-जनस्य सवधौ परमभोग्यवियेयः । विपरीत्ये परमभो गच्छे
 लभमभो हरे इत्यमरः । य इव विपरीतोऽप्यर्थः । रूपं यदौ गच्छ-
 यद्यदप्येति विपरीत्यर्थो इति । यन्निदं इत्यर्थः । यत्ने यत्नेऽपि सुदृ- वि-

परिमलविषयस्तदुन्नताना

मनुगमने खलु सम्पदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥

रथचरणाधराङ्गनाकराज

व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं

दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥

भाषाङ्गिष्ठसोरिति विकल्पात्स्वायं ज्ञात उपधाया इति वद्वि ।
तस्मादुन्नतानां मनुगमने पदाद्वारणे अमुदसौ च सम्पदोऽग्रतः स्था
इतिोर्तिव्यं च नु । सुपि स्व इति कप्रत्ययः । यथातुगमनयोर्द्वयो
रभेदाध्यवसायात् स मोत्यापि विषयोक्तुत्वापितोऽवयवोत्तरव्याप
मानान्तेन नियममर्दनद्वयः ॥ २७ ॥

रथेति । सुमनस इत्यादि रथचरणं चक्रनस्य चरौधारयिता
इति । पदाद्यत् । तस्माद्व्यवसायां कदाचित् व्यतिकर सम्पदः । स
एव सम्पत्तुं तया उपायं ज्ञात सौमनस्य सुमनस्तदा सन्तुष्टिप्राप्तं वा
निष्ठां ह्यस्य ज्ञातव्यं सौमनस्य ज्ञातं आदिर्वैचित्र्यं कर्माणि तत्तदादि ततः ।
मनुगमनेऽर्थाः यथाऽऽनुरागावयवयोः परिस्फुटमर्थविहायार्थं अभि-
धानं सुमनस इति नामधेयं दधति । पूर्ववत्स्फुटमर्थं तदादि वद्वि
नाम । आख्याते चाभिधानं च नामधेयं च नाम धेयवत् । इत्य
प्रव्याख्या चेत्तदा इति कर्माद्यर्थः । पूर्ववत्स्फुटमर्थं यथाऽऽनुरागा-
वयवयोः पदाद्यत् इति नोदमश्लोकादानस्य पदाद्यर्थं नियमप्राप्त्या सुमन
पदाद्यर्थं तदादि तदादिनाम्ना तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं
तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं तदाद्यर्थं

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा

द्वजितमुद्विग्विमुञ्जलां दधानैः ।

तरुकिस्तलयजालमग्रहस्तैः

प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २८ ॥

मुदितमधुभुजोभुजेन शाखा

श्वलितविष्टुङ्गलशङ्कुं ध्रुवत्याः

तरुतिशयितापराङ्गनायाः

शिरसि मुदेव मुनोच पुष्पवर्षिम् ॥ ३० ॥

अभिमुखेति । अभिमुखपतितः भङ्गनाट्यमभिमुखमागतैः उन्मूल-
कृष्टासुद्विग्विमुञ्जलां दधानैः रङ्गनामा अपादि च ते ह-
स्ताद्येति ममानाधिकरणद्वयम् । अतएव हस्ताप्यहस्तयोर्गुणगुण-
नोरभेदादिति वामनः । तैरप्यहस्तैः कर्षयिः पुष्पप्रकर्षादितोरभि-
तमवधीरिततरुकिस्तलयजालं प्रदमन्तवत् भङ्गं कृत्वा पराजयज्ञानीदत
नीतम् । प्रधानवर्षिणास्त्रेण लाटीनामुद्विग्विमुञ्जलां शिरसि विमनवज्जातस्य
माध्याद्यादभिधानम् । अस्याप्यहस्तेषु विशेषवर्षिणा जिगीवुत्तस्य
विशेषवजाते सेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समानोक्तिरवहात् ॥ २८ ॥

मुदितेति । मुदितः हृता मधुभुजोमधुदा यात ताः शाखामुजेन च-
स्त्रेण श्रितानि विष्टुङ्गलानि व्यतिहृतवाचि शङ्कुङ्गलि वरदानि द-
क्षिन् कर्षयि तद्वदा तदा ध्रुव्याः कम्पदन्त्याः । ध्रु विधूने इति
धातोस्तौटादिवाच्यतरि ङीप् ङिङिति चेति सुषट्प्रतिषेधादुन्मूल-
दय । कर्तव्यदिता सौन्दर्येणातिष्ठन्ता व्यपराङ्गना न्या वा तस्या
शिरसि तत्कर्षयितुं नटमिव कथनोपेक्षेनेति पुष्पवर्षित्वमेवा इमां
उभयं समोच ॥ ३० ॥

अनवरतरसे न रागभाजा
 करजपरिचितिलभसंस्तवेन ।
 संपदि तरुणपल्लवेन बध्वा
 विगतदयं खलु खण्डितेन मम्ले ॥ ३१ ॥
 प्रियमभि कुसमोद्यतस्य वाहो
 नवनखमण्डनचारु मूलमन्या ।

अनवरतेति । अनवरतरसेनाभाविस्तरवेण अन्वतासुबहुमुक्तादेन
 रागभाजा रत्नेन मीतिभाजा च करजपरिचितसु नखरतेषु अमलस्तरेन
 प्रागपरिचयेन । संज्ञाः स्थापयितव्य इत्यमरः । बध्वा विगतदयं नि-
 द्यं यथा तथा खण्डितेन विघ्नेन निरागतेन च तरुणपल्लवेन भाजित
 सवेन युगितेन च । मम्लं खण्डितेन विटे इति विदुः । संपदि मण्ड-
 नानं खलु प्रतिहो । अनामतेभ्यो लिट् । अनामिधायाः प्रसक्ताने
 नियमितत्वादपल्लगाद्यप्रसंगेः यदप्यस्मिन्मोक्षेन न स्तेन तेन चो-
 भयोः बहुव्रीहौपम्यङ्गमतीति ॥ ३१ ॥

अथाहं पुष्पावधे मुक्तावधेः यद्वदन् कमादित्येता द्विभे-
 दित्वाङ् । प्रियमभि । अन्ता ह्री प्रियमभि प्रियतायाम् स्वर्ये ।
 अभिरभागे इत्यभेर्भक्त्यार्धकर्मप्रवर्णीयतासद्योति इति श्रुत्या । पुष्टये-
 द्यतः पुष्टयोद्यतः पुष्टपक्ष्मार्थेऽपि विप्र इत्यर्थः । प्रसक्तिविधारभा-
 वाभावाच्च तादर्थ्यं यदर्थोक्तवान् । तथा वाङ्मनसं दृष्टं मङ्गलम्
 तदेव मण्डनं तेन वाच्यं इत्यर्थं मूलं अस्मात्प्रसक्तैः सङ्गरितरत्नेन
 मण्डपादिका आहितेन निरुतेनादुष्टेनोत्तरीयेण चीनं कनकं द्रव्योत्त-
 मीयत्तममङ्गरोहि तदावर्णं यत् तथा निरोदधे निरुच्यार । अह-
 र्वाहवाद्यं बह्वर्थात् । आहप्रवादिनो चेता रागादेव यत् न
 निति कथयन् । प्रोक्ता चेदम् ॥ ३१ ॥

महुरितरकराहितेन पीन
 त्तनतटरोधि तिरोद्धेऽङ्गुकेन ॥ ३२ ॥
 विततवलिबिभाव्यपाण्डुलेखा
 कृतपरभागविलीनरोमराजिः ।
 कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती
 विपुलतरोन्मूललोचनावलग्नम् ॥ ३३ ॥
 प्रसकलकुचवन्धुरोद्भुरोरः
 प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयवन्धा ।
 अवनमदुदरोच्छसद्बकूल

अथापरस्याद्येष्टाविशेष इह भिः कृशमेवाह । विततेत्यादि । क
 चिद्वितताभिर्गोत्रोद्यमनाद्वाज्ञेष्टाभिर्वलिभिस्त्रिवर्तिभिर्विभाव्याः संलक्ष्य
 पाण्डुरेखा रेखाकारा वलीनवानराजभाग ताभि कृतपरभागाह
 नितकर्मोत्कर्षा अतएव विशेषेण लीना विलीना रोमराजिर्दृष्टा
 तदोक्ता कृशमपि कृशता एवेति भाव व्यसन मध्यम् । मध्य
 चावहन् च मध्योऽस्त्रोत्थमरः । पुन कृशतां नयन्ती अपरपक्षपक्ष
 गात्रविजृम्भकादिति भाव तथा विपुलारे लक्षुषे लब्धे
 च लोचने दृष्टा सा अप्यपक्षपक्षार्थमिति भाव ॥ ३३ ॥

प्रसकलेति । प्रसकलाभ्यामतिसमपाभ्या कुचाभ्या भ्रुवद्वयानतम
 वन्धुर तनूत्तानतमित्यमर । उद्भुर निर्भर इदमिति यावत् । अक्षपूर
 त्यादिना समामन्त । तथादुरस प्रसमादृष्टाकारादिभिर्त्रोविज्ञिष्ट
 नूत्तरीयवन्धोदध्या सा गात्रविजृम्भका द्विरक्षकचावरकेत्यर्थ । किं
 अवनमतेऽन्तर्लीयमानादुदरादुच्छसत इति दृष्ट्या बकूल दक्ष तत कतए

स्फुटतरलच्यवर्गभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥

व्यवहितमविजानती किलान्त

वर्णधुवि वल्लभाभिमुख्यमाजम् ।

अधिविष्टपि सलीलमग्रपुष्प

ग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥

अथ किल कथिते सखीभिरत्र

क्षणमपरेव ससम्भ्रमा भवन्ती ।

शिशिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः

प्रतिपदसंयमितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥

स्फुटतरं यथा तथा लक्ष्मं, गभीरवर्णार्धं नाभेर्मुखमन्तरालं यच्छा. वा ३४ ॥

व्यवहितं, चितं । काचित्, स्त्रीलिङ्गविशेषविशिष्टा अङ्गना अन्तरार्धं भुवि वनाभ्यन्तरप्रदेशे । प्रविष्टा रज्यादिभ्यः वनमन्तरालं यत्नम् । व्यव-
हितं निरोद्धितं आभिममुख्यमाजं आभिमुखावस्थितमित्यर्थं । त वल्लभा शिष्य
आवर्जं गते किल स्वकाव्यापन्ननाभेः अधिविष्टपि विष्टदिनि हले
विभक्त्यर्थेऽप्यसौभावः । वलीकं यथा तथा लक्ष्मं दृष्टाप्ये यानि पुष्पाणि
तेन ग्रहणस्य प्रदेन विवेकं चिरं निष्ठम्य प्रियाय साङ्गप्रकाशनार्थमिति
भावः ॥ ३५ ॥

अथेति । अथ विषयानुसरं अवार्जिणम् प्रिये सखीभिः कथिते सति ।
'किल दमनैवाकाङ्क्षितं निरोद्धिते सति क्षणमपरेव ससम्भ्रमा अपरेव नृक्षयनिरोद्ध-
व्यापारकारणादयेव भवन्ती कुक्षिपूर्वकं रित्यसज्जननाटकेन वदयन्तीत्यर्थः ।
शिशिलितं पुष्पपङ्क्त्यादिवर्तितं वस्तुमात्रेण वस्तुव्यापृतेऽप्यपारिधेया
'ता तथोक्ता प्रतिपदं प्रतिस्वयमेव संयमिन्नेन नियमितेनानुष्ठेन । अगुह्य
पञ्चमालां स्यादिति विदुः । वस्तीष्वाहतमदं यस्याः सा तथोक्ता इती ३६

कृतमयपरितोषसन्निपातं
 सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः ।
 मनसिजगुरुतत्त्वगोपदिष्टं
 किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥
 अवन्तवदनेन्दुरिच्छतीव
 व्यवधिमधीरतया यदस्थितासौ ।

कृतमयेति । किञ्च कृतं भवपरिणयोः सर्वदमनोत्पन्नाभ्यवर्धन-
 यो नन्निपातः सङ्करोयेनतत् मनसि ज्ञातोमनसिजः स्वर । सप्रव्या जने-
 र्दं कृतदत्तात्प्रव्या, संज्ञायामित्यनुक्तं । सप्त गुरुराचार्यस्येन तैश्च
 उमदिष्टं)कहेतुव इत्यर्थः । विमयनिर्वाच्य रसान्तरं जगत्तया
 भवान्तरं तच्चेत् किञ्चकिञ्च तावत् विवक्षितं जतमयेत्यादिविधेयत्वेन प्रो-
 धावर्धनोत्पन्नादेः सङ्कर, किञ्चकिञ्चित्मिति लघुगार्थस्य प्रतीतेः । रसेन
 रागेण हेतुना भजन्ती जतएव स-जिता समयवन्तुमा । चकितमय
 सन्निपातदत्तर । कश्चिन्ना जगत्तमन्वेषाया वक्त्रवारिजश्रीस्य
 ना मतो । यत्तु चकितमययोः पूर्वोक्तमयहर्षानुभावात्वेनेति ॥ ३७ ॥

अवन्तेति । अवन्तवदनेन्दुः सव्याया नमस्तुतीत्यर्थः । अधीरतया
 अधीरतया व्यवध किञ्चिद्वृत्तान्म् । उप-गो धोः शिरिति किञ्चिद्व्य-
 द्यती शान्तीव तथा व्याकुला समीत्यर्थः । व्याकुलानुमिति
 विवक्ष्यन्नुमभावः । अर्थे प्रियाय कस्यत कात्मानं प्रकाशयन्ती स्मित-
 त्वर्थः । तिउते, चर्त्तरे नुह् । प्रकाशयन्त्येवात्ययो योत्तात्वेनेपदं
 म्याज्जोरित्तेति विचः किञ्चमिकारश्च चातोरन्नादेश कित्वाच्च गुण ।
 इति यदतोहेतोस्स प्रियस्य चेतः सुतरां महारत । तर्थाह स्वयं
 स्मियोऽभिभूयति स्फुटव्यविद्वन्त्यर्थः । यतोऽस्या अपि स्वभाभीष्ट-
 ततादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । उक्तकादांनरन्वयो । मध्या

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः

स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

धड्भिः कुलकम् ।

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः

पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः ।

नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः

प्रणिदधिने दयितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

कृतकृतकरुषा रुखीमपास्य

त्वमङ्गुशलेति कयाचिदात्मनैव ।

चेय मायिका । अस्मात्तन्मयमध्यस्थोदितयौवनेति नक्षयान् ॥ ३८

किञ्चलेति । किञ्चलयशकलेषु वर्णनाय । इति शेषः कयाचनीया

प्रणिदुर्तिभिर्दण्डपद्माहार्यमवस्थां किन्तु के न पुलकिनि दयितम्

दत्तपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः । इति निधेयाविरक्तपद्ममवस्थां

योदा नखपदानि नखाद्वारं विपयोऽपराधे येन ते न तं प्रणिद-

करा अतोऽवाचनीया इत्यर्थः । मैतागवाहतापकारिते चेत्वाह त-

थापि दीपितार्थाः वहुतितवस्त्रिवेषव्यादेव द्योतिताभिधेया लिखन् इति

लेखा । कर्षणिषड् प्रत्ययः । अङ्गुश लेखाः तन्मयुक्ता इत्यर्थः ।

दयितैः दयितानि दयितैः । इति शेषः । प्रणिदधिने प्रणि-

दित्वा लिखिता इत्यर्थः । दधाते कर्षणिषड् । नेमदण्डेकादिना

नखैरस्य पदम् । लोकप्रसिद्धलेखैर्वैवक्यादु व्यतिरेकात्कार ॥ ३९ ॥

कतेति । कृतकृतकरुषा कृतकलिखितेव कयाचिदात्मनैव

कृतता भात्यप्यनेन श्रुत्या नासीति सप्तोपमास्य निदस्यात्मना स्वयमेव

निमतमभिप्रायाभिपुष्य याभिप्रायाभिपुष्य ननुअत्र प्रणिदधितकदप्र-

अभिमतमभि साभिलाषमाविः

कृतभुजमूलमवन्धि मूर्द्धि भाला ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि

त्वमभिद्धाः पटले मधुव्रतानाम् ।

मधुसुरभिमुखान्नगन्धलब्धे

रधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥

सरजसमकरन्दनिर्भरासु

प्रसवविभूतिषु भूतृहां विरक्तः ।

देयं यथा तथा मूर्द्धि भाला यवन्ति ब्रूया । अथ ह्यस्माभिप्रायश्च कर्तव्यं चेष्टा-
रूपवाचनात्पुनः सञ्चारिनिषेधः । नायिका प्रौढैव । करमन्दीकृतब्रीडा
प्रौढा सम्पूर्योवनेति उक्त्यात् ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिन्नायिकाम्पति सखीवचनं विवेक्येष्टयाह । अभिमुख-
मिति । मधु मकरन्दं दत्तयन्ति मुहुत इति मधुव्रताः मधुपाः । कर्मे-
यवत्प्रत्ययः । तेन पटले अभिमुखमुपयाति आगते सति त्वं किञ्चिन्ना
स्माभिद्धाः न किञ्चिदावप मौनं भजेत्यर्थः । ओत्तरे खड्गं न मा-
ज्जगि इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुसुर नायकिवृत्तिरेव पञ्चसिद्धाह ।
पञ्चिति । मधुना कटोः कुरभे मुखकटस्य दो गन्धस्तस्य लब्धेर्लोभात् ।
किदां जित् । कनेन मधुव्रतपटलेन अभितप्तं त्वयि । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययी भावः । समावेकवचन इत्यत्रैकवचन इत्यर्थे निर्देयादिह विभक्त्य-
भावेऽप्येकार्णवत्तेषु द्वेदोमपर्यन्तस्य तादृशं चान्यत्र विभक्त्यभावाच्च ता-
देधोऽत्र चिन्त्य इति बहुभवनं चिन्त्यम् । अधिकमत्यनं सर्वत्रे-
त्यर्थः मा निपाति मा नियततः । भावे लुङि विप्लवदुष्टादिः । अथानि
पातासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरुच्यते ॥ ४१ ॥

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासा

वधरममुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥

इति वदति सखीजने निमील

सरजमेति । किञ्च मधु पिबतीति मधुपोमधु लिट् मद्यपय । आ-
तोऽनुषर्गो क । भुवि रोहन्ति जायन्त इति भूइहाम्भूइहादा भौ
मानाश्च देहिना सर्वस्वनीयु सङ्ग रजसा भराहम । अचतुरेत्यादिना
हाहृत्कार्येऽप्ययीभाव समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्री
होर्लुक्क सुप्तो यः महाकविप्रयोगवाङ्मन्यात् अत्ययीमप्यदर्शनं त
प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजसु सरजसो वा यो मकरन्दस्तेन
निर्भरासु पृष्ठासु च तु तदधराभूतेन नाथरजस्तेनेति भावः । अन्यत्र
रजः स्त्रीपुंमन् । स्याद्भजः पुंमन्तर्बमित्यमरः । तत्प्राङ्मकर-
न्दमर्जेन युक्तं प्रतीतिः तेन युक्तयोषितसंक्षिपात्प्रायास्तत्पर्यं प्रवर्तते
भूतिषु पुंमन्तुल्लिख्यु लक्ष्मणपरम्परासु च विरक्तं निष्कृष्टं सन अमृत
पिबतीति अमृतप इति नाम्नोवाञ्छयाताकमुन्नवाधरमोव प्रति आजि-
हीते आगच्छति ध्रुवं मध्यमित्युत्प्रेषायाम् । अन्यत्र ॥ अमृतपोदेव
इति नामवाञ्छया देवभूयायेत्येत्यर्थः । अथ वा 'अ न्रेयसप्राप्तीच्छदेव
र्थः । अथो ॥ अथवाचतमित्यमरः । ध्रुवः शान्तत आधरम्परातत्पद-
रहित अमृतमरलोकपदम् । शुभमिह चाक्षुषं चाम्बेति इत्यादौ लोके
त्रेदे चेदमदसोर्लोकद्वये रुदिप्रदर्शनात् । आजिहीते अन्विष्यतीत्यर्थः ।
को हाहृताविति धामोर्नटि आविति द्विर्वा ई हृल्यधास्तीकारः ।
इह नादिका वदनक्षीरमहेतुकस्य मधुपानामागमनस्यामृतपनामवच्छा-
हेतुत्वतोऽप्येता सा च भुवमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या कती मधुपस्याधरो-
द्देशस्यामम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्त्युत्पत्त्याप्येतेति सङ्गरः । पूर्वो
क्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुपादिगन्धानामभिधया प्रकृतार्थनियन्तत्वाच्छ-
ब्दशक्तिमूलोपनिरेव न ह्येव इत्यतः विस्तरेणेति ॥ ४२ ॥

इतीति । इति इत्य मध्येन जनस्तस्मिन् सखीजने वदति इति निमी-

द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला ।

अपतदलिभयेन भर्तु रङ्गं

भवति हि विक्लवता गुणोद्भनानाम् ॥४३॥

[विशेषकम्].

मुखकमलकमुन्नमय्य यूना

यदभिनवोदवधूर्वलादचुम्बि ।

अन्यौ भवानुत्तुङ्गीभान्यौ अथएव हे आहती ययोस्तौ द्विगुणे द्विगु-
हते । गुणान्वाहतिप्रब्दादिज्जेन्द्रियानुसृतनुत्त्विति वैजयन्ती । ते कते
द्विगुणिते अतएव सान्द्रतरे अचिराज्जभाते नेत्रबोमपङ्की यस्याः सा
आचिदिति शेषः । अक्षिपक्ष्मस्य पक्ष्मइत्यहैगुणवक्त्रीरज्जोरेवेति द्यो-
तनार्थत्वाच्च यौनरङ्गम् । अलिभयेन भर्तु रङ्गकृच्छ्रमपतत् प्राप्तती ।
अङ्गो मङ्गोत्कृष्टं यत्कोटकादपि भवमित्यामङ्गाह । अङ्गानां न तु
मुंशमिति भावः विक्लवता भीरुता गुदोभवति हि न तु टोप इति भावः
अतएव जनकमक्षं भर्तु रङ्गारोहणमपि न टोपः पार्श्वस्थालम्बनादीनां
भवानुमाश्रयात् । कुलकैःलङ्कारोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

उत्प्रेत । यूना अभिनवोदवधूर्वबोटाङ्गनादि बलात् बलात्कारात्
मुञ्चं कसनभिषेत्पुपितवभाषः । तदस्यं सुखकमलकम् । अस्माकं वा
प्रत्ययः । उन्नमय्य अद्यस्य । स्त्रियि बहुपूर्वादित्यवादेयः । अचुम्बि चु-
म्बितेति यत् तद्वृत्तम् । विदग्धकृत्वा अतुरमृत्वा कम्पद्वयःपादा यङो
यङ्गम् । यङ्गद्वयिद्विगुणयत्प्रत्ययः । तत्परया तदावक्रया मन्त्र-
कहितान्त्रं कृत्यन्तेत्यर्थः न विविदे अपि हिम न प्रकाशितमिति
विभुत वक्ष्यमिदमपि दृष्टाद्यैः । विवेकशोभे वस्तुतो विदित्वाद्यविदि-
तेष्वपि नितं वैदग्ध्यमात् अन्य न तयोर्विषयविचारविचारार्थित भावः
उत्प्रेयं नादिवा । उदयद्यौरमा सुगुणा लज्जाविहित मनुमतेति न

तदपि न विम दान्मपन्नपात्र
 ग्रहपर्या विविदे विदग्धसस्या ॥ ४४ ॥
 प्रततिविततिभिस्तिरोहितायां
 प्रतियुयती यदनं प्रियः प्रियायाः ।
 यदधयदधरावलोपस्तुत्य
 त्करयन्मयस्वनितेन तद्वियत्रे ॥ ४५ ॥
 विलसितमनुकुर्व्यती पुरस्ता
 हरगिरुहाधिरुहोयधूर्लतायाः ।
 रमणमनुतया पुरः समीना

अथानु ॥ ४४ ॥

जगतीति । प्रतियुयती यदनं प्रतियुयति । यदन्तो तदा जगती
 विततयो जगतीनाम् । वही तु प्रतियुयतीत्यर्थः । नाभिस्तरोहितायां
 जगती प्रिया प्रियाया यदनमधयन् अपिस्तदिति यत् । चेदोमीनादिका-
 दृष्टम् । तद्वदनान्नं यदधरावलोपेनाधरावलोपेन तद्वदनित व्यपयेत्यर्थः
 यद्वदनोपनतोः करयोर्द्वयानां बहुवचनं स्वनितेन ध्वनिना वियत्रे वि-
 दतम् तदेव तस्याकादतुमापन्नभूदित्यर्थः । अथैवा हृदा यदरा त्री-
 यानिरेदगीत्यनुवच्यम् । ॥ ४५ ॥

निवृत्तिमिति । यत्तुः चाबिन् वी पुरस्तादधो धरणिष्वध्वनिरो-
 हतीति धरणिष्वध्वनिष्वत् पुरस्तादधो । यत्तुः कियत् । तस्या कताया
 विवृत्तं चेदितम् । भाषे क् । अतुर्गती एवमित्याहो यप्रकारमभिन-
 यन्ती अतुतया अतुटिम्बुदितया यथाङ्गं पुरोऽधो यद्वदितः अविचा-
 रित्वापन्नमनुवितकरणेन दोषो यस्मिन् कर्मणि तद्वया तथा एवम्

मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥
 सललितमवलम्ब्य पाणिनांसे
 सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयान्या ।
 सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्या
 मुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥
 मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा
 दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य ।
 उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य

प्रियमालिलिङ्ग । एषा हर्षोत्प्लव्यती प्रौढा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति । अस्या स्त्री उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया उद्धतस्तवसि नि
 पद्यया सकलितं सलिलाद्यं यथा तथा सहचरं प्रियम्पादिना प्रीति
 वृत्तिनेति शेषः । अंसे अवलम्बयान्तस्य सकलयोः समसयोः कलभकुम्भा
 करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं ययो स्तनाभ्यां स्तनाभ्यां रस
 कागादुरसि अवतस्तरे व्याख्यातयामास सहचरमित्यनुपद्वः । अभिप
 र्यासस्यानादिति भावः । स्तृणातेः कर्त्तरि लिट् । अतश्च सयोगा
 र्थं च । यदूर्वाः सद्य इत्यभ्यासवकारोपः । इत्यञ्च प्रौढेव ॥ ४७ ॥

मृद्विति । अस्या स्त्री उद्धतराणामत्युद्धतहृत्मानाद्युद्धेत भरप
 त्तिमिच्छया उद्धतगोक्षिणीपया । विभोतेः सनन्तात् स्त्रियाम् प्रत
 टाप् । विभाण्युच्चैरिति कुत्वविच्छेदः । मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा
 दुःखेन कुचकुम्भयोर्भरस्य । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेणेति यप्रत्ययः ।
 सहतेत्यनमित्यसहतरा । सहः पचाद्यजनाद्यञ्मादात्तरम्प्रत्यय
 भरमसहमानेत्यर्थः । लट्प्रत्ययात् कर्मेणि णञी । अत्राग्निद्वय
 निरवलम्बनं यथा तथा त्रिदस्योपरे न्यपतन् निरवद्व्यनत्यादिपपातेत्यर्थः

न्यपतदयोच्चतरोच्चिचीपयान्या ॥ ४८ ॥

उपरिजतरुजानि याचमानां

कुशलतया परिरम्भलोलुपोऽन्य ।

प्रथितपृथुपयोधरां गृह्णाण

स्त्रयमिति मुग्धबधूमुदास दोर्भ्याम् ॥ ४९ ॥

इदमिदमिति भूरुहाम्यसुनै

मुहुरतिलोभयता पुरः प्ररोऽन्या

अनरहसमनायि नायकेन

त्वरयति रन्तुमहो जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

वा च प्रौढा । स्त्रमावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजेति । उपरिजानि उपरिजातानि तरेर्जातानि तरुजानि
कुशलानि तानि याचमाना अपचिह्न्य देहीति प्रार्थयन्तानां प्रथितपृथुप-
योधरां प्रथस्तपीवरकुशा मुग्धबधू अकृटिनधिवं स्त्रिय परिरम्भलोभुर-
प्राक्षेपहासवोऽन्य कुशलतया वक्षणा प्रदुतया स्वयं गृह्णाण स्वपेशा-
चमुत्प्रेक्ष्य इति गम्यमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं पीनरक्तात् । दो-
र्भ्यामुदासं उच्यतेति च । अयम्यैवायत्तत्वादनुसन्नायकः । नायिका ॥
साधीनपतिश्च प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिति । अन्या स्त्री इदमिदमिति इदं याज्ञमिदं प्राह-
मन्नुजैत्यर्थं भूरुहा उवाचा प्रकृत्यै इमे ३८ इतो मुहुरतिलोभयता
लोभयता नायकेन रहोऽत अनुरहस्येकान्तम् । अन्तरात्मिकशयो-
पारतमादान् । अनायि नोवा । तथा हि मनोभूः कावो जनं रन्तुत्व-
यत देवकाक्षान्वेषयेति भावः । अनुरहस्यैकान्तो इति । पूर्ववन्नायि-
कति च । अयोध्यायाश्च ॥ ५० ॥

विजगमिति वलादमुं गृहीत्वा

क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।

अभिपतितुमनालघुत्वभीते

रभद्रमुच्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः

प्रियतमयेति रूपा स्रजावनदः ।

विजगमिति । अस्या स्त्री विजगमेकानमिति हेतोरमुं उल्लभं चणं
वलादुद्गृहीत्वा आलक्ष्य अग्रान्तिके विपक्षे सवल्लोचनं वीक्ष्य लघुत्वभी-
ते लुब्धत्वभयादभिपतितं मनो यस्याः वा अभिपतितुमनाः । तद्वाम-
भोरपीति मकारलोपः । अपसर्गुकारमेत्यर्थः वल्लभे अलघुत्वस्य जति
सति तस्य विपक्षान्वेषणादिति भावः । अति गुर्वी अतिगौरवस्य भवत्
स्वयङ्गुलावतिरोधानात् भर्तृवद्भवत् प्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्य-
वता सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा त्वतिप्रगल्भैव ॥ ५१ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्तार्थेऽभ्ययीभावः । तस्याः

-सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्वत्वाद्गामपङ्क्त्या सहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः ।
धाम मङ्गलं जगामेति रूपा हेतुना प्रियतमया कल्प्या स्रजा करणे ना-
पमद्वोयुषा पदमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अलितं न सेहे न ग-
याक । तथा हि मसाध्वशानां भयपक्षानां किमिह किंवा । इषयदो-
षामयालङ्कार इवेतीपदर्शोपभोक्ताद्याशब्दान्द्वारेऽिति मय्याप्याने ।
शक्तिं हरतीति शक्तिहरम् । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच्प्रत्ययः । न भव-
तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिवचनात् भवन्तीति
वदः दूरीचारीणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरुणां शक्तिहरत्वादव्यक्ततः
प्राक्त्वोऽपि दूनः शक्ति हरति युक्तं इति सामान्येन निर्गेषमर्ध-
मर्धोऽर्थान्तरव्यञ्जः कश्चित्तेयं नाविका आतेऽन्यः सद्भिरुतेष्विदंते-

पद्मपि चलिषु युवा न सेहे

किंस्त्रि न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥ ५२ ॥

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च प्राति च यासकौ रहस्वाम् ।

व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥

तव कितवक्तिमाहितैर्व्या नः

क्षितिरुहपल्लवमुष्य कर्णपूरैः ।

प्राप्तव्येति सङ्गच्छात् । नायकस्तु दक्षिणः । अयमवश्यमङ्गनादिभिरनुप्या
मैकत्र दक्षिणरति सङ्गच्छार्थप्रतीतेरिति ॥ ५२ ॥

अथ कावितृष्वङ्गिणा निजकाममावस्वार्थिणं पङ्कजदानेन प्रसाद-
यतं चतुर्भिर्महोक्तिप्रकारभते । नेत्यदि । वयममुष्य दानयोग्या न भवामः
खलु क्षिप्तु या यथावेवावकौ तस्मिन् । अथय सर्वनाम्नामन् प्र-
हृष्टैरित्यर्थः । रहो रहति । रहवोपायुवा निद्रो दक्षयतः । त-
पिगति पात करोति । याचने भौवादिकात् कर्त्तरि क्तिप् प्रत्येता-
दिना पिदादेयः । प्राति रति च अन्वयो कारयति वेत्तव्यः । या
एवमेव अर्थादित्याद्योक्तम् । तस्यै खलु विटानुपातीति विदत्तं पद्मम् ।
विटपं पङ्के निद्रो कृति-विद्युत् । ददस्व प्रवक्ष्य । दद दाने दति
तीर्थादिवाङ्मोहः । व्रज नक्षत्रादीनां विटपम्, विरवाभात् । विरा-
टोऽथैव सङ्गोरेनुपपद्योर्गोभयस्य एवयोरपि विटपेत्यादिति भावः ।
मालङ्कारो-यम् । या-यथा अङ्गितोर्गो भयुगोरेनुपपद्योरिति
वक्ष्यात् ॥ ५३ ॥

तदेति । ये क्षितः धूर्तः । इत्याद्यर्थे कर्त्तरि क्तिप् । तत्कार्यं मायया

ननु जनविदितैर्भवद्बलीकै

श्चिरपरिपूरितमेव कण्ययुग्मम् ॥ ५४ ॥

मुहुरुपहसितामिवालिनादै

र्वितरति नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

व तन्निमुपगतेन धाम्नि तस्याः

शठकलिरेष महांस्त्वयाऽथ दत्तः ॥ ५५ ॥

चिह्नत्वादिति भावः तव सम्बन्धिनिमित्तिरुद्घाता पदवाः पुष्पाणि च
तान्येव वर्णं पूरयन्तीति कर्ण्यपूराः कर्ण्यवतमाः । कर्ण्यमदम् । तर्जनी-
इत्यादि किं तद्वाध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । मय्यभानाधनक्रियादेव
कर्ण्यपूराणां करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्योते न केवलं न्ययमा
एव क्रिया निमित्तं कारणभावेन अपि तु मय्यभानापीति । किन्
ननु जनविदितैर्जनेष्वपि प्रसिद्धैः । जनेषु विदितैरिति सप्रसीदमात्र
प्रसूय वत्तमानदति कृद्योगे पक्षीप्रतिपक्षसत्वेऽपि क्रौञ्च च पूजायामिति
पक्षीवत्तम निषेधात् जनानामाधारत्वविशेषात् तदप्राप्तेः । भवद्बलीकै-
का प्रियवधनैः कर्ण्ययुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं पूर्यमेव यतः परि-
पूरितस्य पूरणायोगादप्येवंमिरित्यर्थः । अलोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववा-
क्यार्थहेतुत्वेभ्योऽप्रतिपक्षवादाकार्यहेतुकं वाक्यविद्वन्मुद्रात् । ॥ ५४ ॥

उत्तरिति । अदिनादंस्तुष्टवद्विषां प्रत रथाद्यैः प्रहृष्टमना
मित्र स्मितामेवा कनिष्ठां कोरकं दत्तं मुद्रादिमुद्रात् । कलिके च दुगे
कलिरिति वैतयनी । स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तं स्त्रिये नोऽप्यत्र किमर्थं दित-
रसि चे यः गूढगिप्रयकारिन् तस्याभ्युदयादाश्च भाने वन्ति स्मिति-
मुपगतेन तव द्यौः वत्तमानो महान् जनिः वनलोदस्य चटसदय
वदमि कनी स्मिये किं वन्दनरेवेदं । यद्यपि पूर्ववाक्यार्थलोत्त-
रवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं वाक्यनिर्गम्य कनिष्ठा इति प्रतीयते-

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेशरेण ।

अवणनियमितेन कान्तमन्या

सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥

कलापकम् ॥

विनयति सदृशोदृशः पराग

म्रगायिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुधतेरभीक्ष्णमक्षौ

ईयमपि रोषरजोभिराणुपरे ॥ ५७ ॥

तया कोरजसलङ्घयोर्भेदे अनेददृपातिशयोक्तिरावृत्ताप्यतिवृत्तिरुद्धरः ॥ ५६ ॥

इति । इतीत्य गदितवती जघना स्त्री जघा कानं स्फुरिताम्बु-ज्ज्वालानि मनोरमाय च यस्याधीनः केशराय च स्वतः केश-
राधीनः पद्मायि अस्मि तेन अवणनियमितेन श्रोत्रे हृतेन निक्षुरेण च
अदितान्बुरुहेण भीक्षेत्येव चक्षुषा च स्व युगलं ज्ञायमानं तादृशमानम् ।
एषा स्रष्टिता नायकस्तु इह । व्यक्रादौ निर्भयोदृष्टति सत्त्वयात् ।
अत्र स्फुरितेत्यादित्यवर्णाग्न्योपमानयो रक्षितान्बुरुक्षुषुभीरुभयो-
रपि तादृशगणनतयोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृत्याप्यदास्ययोगिता ।
सचणं तूक्तम् ॥ ५६ ॥

विनयतीति । प्रशोयिनि प्रिये-सुख-प्रियया इति लोचनान्
रक्षते इति भावः कुरुमेव भारं कौसुमस्यरागं रजः कलम च इत्येवेति भार-
प्राप्तमानिहेन निजमुखप्रकारेण विनयस्य पनयति इति तदहितयुधते
स्वरत्नरा, अक्षौ ईयमपि न त्वे कथमेवेति भावः रोषा एव रजोति तैरानी

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव

प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।

वरतनुरमुनोपह्वय पत्या

सृदुकुसुमेन यदा हताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥

समदनमवतंसितेऽधिकर्मा

म्रणादवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।

अन्त्याऽपूरे नैवेन रजः कन्देन विहितं स्पृष्टमात्रमिति भावः । पूरयति
कर्माणि मिदं पूर्णमिच्छति ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति । एतत्प्रतियुजतेः सपत्न्याः व्यभिधानं न. मध्येयं यद्
नानाभिचारः परमारणकर्म यदा शब्देनाभिचरन्त्युज्जेतेति तस्य मन्त्रो
ऽभिचारमन्त्रः स एव स्फुटमिच्छत्युज्जेयः यदा ब्राह्मणतनुः स्त्री पत्न्या भव
यमुक्ता सपत्नीनामधेयैर्नोरहूय सृदुकुसुमेन सृदुयह्वयमभिरावृत्तस्यो
तमः य देवताभिचारमन्त्राकर्मणादि संस्कारमात्रं द्योतयति तेनाप्याहृत
= यमूर्च्छत् यदुच्चारणपूर्वकं वृत्तमतात्मनसि भारवर्ध कोऽभिचारमन्त्र
मद्य' अन्त्या योऽन्त्यायमेऽपि तत्त्वमहादिच्छति ॥ ५८ ॥

समदनमिति । प्रत्ययान्ता प्रियेण सुमध्यमायाः प्रियायाः व्यभिधा
नम् । विभक्तार्थः व्यभिचारः । वृत्तमिदं समदनं यदा तदा व्यासंभिते यदा
सीते वति सपदि मद्यतां क्रीनतामगुरुतः च ब्रजदपि समानदयः पतिर्द
कायाः सपत्न्याः । निम्नं सपत्न्यादिति च हीणं नकारेण लकारे
निर्देशात्कर्मण्यद्वयं सवार निम्नः । हिरण्यस्य विचारो हिरण्यदम्
हानिगुणानेन्द्रादिना निम्नः । तन्मन्त्रम् भारवर्धम् । य' अ' हृदा
प्रेम्णा यन्नेन स्रक्कादकं प्राप्यं परतुम् यति अन्त्यायावधि
हं न' भारव न तु मद्यनमिच्छति । मद्यगुरुतनुमगिरोधम क्रीनार्त्तं

व्रजदपि लघुताम्बभूव भारः
 सपदि हिरण्मयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५८ ॥
 अवजितमधुना तवाहमक्ष्णो
 रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
 श्रवणकुवलयं विलासवत्या
 ममरुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥
 अवचितकुसुमावहाय वल्ली
 युं वतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

परिहारादिरोषभासभेदः ॥ ५८ ॥

आजिहमिति । विनाशय्याः शिवः श्रवणकुवलयं श्रवणोदयं
 तत्रैव लघुमधुना तवाक्ष्णोरुचिरतया रुचिरस्य भागः रुचिरता । भागे
 तत् । तथा सौन्दर्येणाशक्तमिति वक्ष्यातामुदा । अतएव लज्जया श्र-
 वणाय ममरुतः तन्निषेधेनैवैः उपकर्णद्वारैः । विमलपुण्ड्रद्वयीभारः ।
 आचचक्ष इत्येवमेषा ॥ ६० ॥

* अवचितेति । वलीनां कुलानि अवचितानि युवतिभिर्दयाभ्यानि कु-
 लानि वासां ताः रिक्ता इत्यर्थः वल्लीः पुष्पलताः रिक्ताव कोमलानि
 । अथ निमतके धारयतीति तासु कोमलमाल्यमालिनीषु । अथ मङ्ग-
 वारणे इति धातोर्लङिः कश्चेन्नो ह्ये । युवतिषु मङ्गलपदधिने नि-
 दधुः तथा हि अतिनात्मनां लक्षणदेहानां इदमचित्तानां च परिचयदि-
 । कामशङ्कयुक्तं प्रधानं न मवोजकं चिन्तु भुक्तिरेवेति भारः । अतः
 । रिचितमालायाभ्यामवर्धयित्वा । अथ अतिनात्मनामिति लक्षणा-
 रण इदमचित्तमेव ब्रह्माभेदाध्यवसायेनाथान्तरन्याससोत्पापनात् तेष-

21524

पद्मपदधिरे कुलान्वलीनां

न परिचयोमलिनात्मनाम्यधानम् ॥ ६१ ॥

श्लथगिरसिजपाशपातभारा

दिव नितरां नतिमद्भिरंशुभागेः ।

मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै

र्यनमहतामिव पद्मणाम्भरेण ॥ ६२ ॥

अधिकमरुणिमानमुदहद्भि

र्विकसद्शीतमरीचिरश्मिजालैः ।

परिचितपरिचुम्बनाभियोगा

प्रतिनोत्थापितःतिथयोक्तप्रचुम्बितोऽविति सङ्गरः ॥ ६१ ॥

अयोत्तरमग्रे चक्रकोट्याभ्यां वा तदुपोद्घातयेत्तथा दनविहारोद्भव
 त्रमातिरेकं सप्तभिः कुक्कुटैः दर्शयति । श्लथेत्यादि । गिरसि जाता
 गिरोरुहाः । सप्तपद्मैर्द्वैः इवदन्तादिभ्यां वा सप्तपद्मैः अथवा । तेषां
 पादः कनापः श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य भारादिवेति हेतुल्लेखा ।
 पादादौ चत्वारोऽय इति वाचनीय निषेधेऽपि इवगन्धस्य पादादौ प्रयोग
 कवेः शोर्दृष्टम् । निगराभतिथयेन । अथवापादाद्युपक्रमः । नतिमद्भिरंशु
 भागेरुपलब्धिताभिर्नितम्बिनोभिरिति भाविना कम्बुः एवमुत्तरभा
 योक्तम् । नतीष्वत्तुसप्तमस्तोत्रश्लेषम् । इत्येवमहतां कान्द्रदोषाणां प-
 द्मणां भरेणवेति पूर्ववदेतदुक्तं च मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः । अतो
 ल्लेखयोः संसृष्टिः ॥ ६२ ॥

अधिकमिति । इतः परिचितानां प्रक्षयिनां परिचुम्बनैरभि योगा
 न्दर्शनः टरगतकुङ्कुमरेषुभिः अथवा विवर्तन्ति वैमल्यव्यतिरक्ताणि अथो
 त्तमरीचैरङ्गुलीभिर्दृष्टिजालानि देयुतैः । अथवा च सप्तमोक्तप्रतिप-
 द्योक्तः । अथवा अधिकमरुणिमानमुदहद्भिः कुङ्कुमा पादेष्वपातपद्म-

दपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥
 अवसितललितक्रियेण वाह्नो
 र्ललिततरेण तनीयसा युगेन ।
 सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा
 करकमलैः पुनरुत्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥
 स्वरसरसमुरःस्थलेन पत्यु
 र्धिनिमयसङ्गमिताङ्गरागरागैः ।
 भृशमतिशयखेदसम्पदेव
 स्तनयुगलैरितरेतरं निषसैः ॥ ६५ ॥
 अतनुकुचभरानतेन भूयः
 अमजनितानतिना शरीरकेण ।

नादितलोहितरत्नसं कपोलैर्गण्डव्यसैः ॥ ६३ ॥

अवसितेति । पुनरुत्तरिता अनेन परिषयाप्राप्तमिता म्रिया । तु
 कमारणेन अपि यस्य तेन ललिततरेण मृदुतरेण तनीयसा तनुतरेण वा
 भोर्द्युतेन पुनः वरुणैर्द्वै किलकंदरमुराश्रितं वा अनुरक्तं वा शिरैरिव
 पुनरुत्तरिताङ्गुणा रक्ताभाभो येनाम्ने पुनरुत्तरक्तभाभिः । एतन्मनेन-
 मिति यकारलोप । करकमलैः वाणिपद्मैः । आनेतरजनकरायेण वा
 पुनरुत्तरक्तं आभाविद्यमेव तत् विमलदरद्वन्द्वेति वक्तव्यं व्यते दार-
 वा मन्दः तदुल्लेखावाभ्यस्तुतः ॥ ६४ ॥

अतिति । पुनः अनेन परम मानुराग यथा तथा यन्मुर आनेन
 अर्वा विमलेन अतिशयेन ललितोद्गाराभ्यस्तुमेव तेन रागोरद्व-
 वेद्युते अपि यद्योतिषदिनो वा व्येष्टास्य मन्मदा अद्विष्टे अन्त्येष्टा
 अममिनरेतरविषयं परस्परं धनितं आनयुगलं ॥ ६५ ॥

अनुचितगतिसादनिःसहत्वं
 कलभकरोरुमिहुरुमिहृधानैः ॥ ६६ ॥
 अपगतनवयावकैश्चिराय
 क्षितिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।
 कथमपि चरणोत्पलैश्चलङ्घि
 भृशविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥
 मुहुरिति वनविभ्रमाभिघङ्गा
 दत्तमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।

अतन्विति । पुनः अतनुता मङ्गता कुचमरेणावतेन मन्त्रेण प्रागे-
 वेति भावः । भूयः पुनश्च अमज्जनिता आनतिर्यस्य तेन श्रीरकेण सुह-
 कारपरीरेण किञ्च अनुचिता अवध्यता । अभ्यस्तोऽनुचितं न्याय-
 मिति यादवः । तथा गद्या पाद्विचारेण यः पाठः काश्चित्तेन यच्चिः
 सङ्गतं अचमत्वं तद्धानं गन्तुमचमैरित्यर्थः । न सङ्गतं इति निःसङ्गा
 पचाद्यञ्जलेनोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः । कलभकराः कुरिहृष्टा एवोर-
 वोमङ्गान्तैरुहभिः सङ्घिभिः सङ्घि स्त्रीषु पुमान्स्त्वमरः ॥ ६६ ॥

अपगतेति । पुनः चिराय चिरं क्षितिगमनेनापगतोभयपारका मन्त्रा-
 क्षारागोमेषान्तैः पुनश्चैव वितीर्णरागैः सौकुमार्यादुत्पादितरागैः पर-
 स्परस्य भयविनिवेशवशात् स्थिरण्यासवलात् एकं स्थिरं निवेश्य तदव-
 स्थेनेतरचालमक्रमेणेत्यर्थः कथमपि मङ्गता प्रयत्नेन । अथमादि तथा-
 मन्त्रं यत्रगौरवभेदयोरित्युत्पलः । चर्चङ्गपरशोत्पलैः ॥ ६७ ॥

मुहुरिति । नितम्बिनीभिश्चक्रवर्माणमलिताभिः स्त्रीभिर्ऋत्विजै-
 रनध्वमाभिघङ्गात् रमध्वमणसङ्गात्तदा । नितरामतमिनीन्तम् । तमे-
 र्गर्जनाद्वावे नुङ् भोदात्तोपदेशस्य चान्तस्यावाचमैरिति वृद्धिप्रतिषेधः ।
 मुहं च तदित्याह । अदुतरतमोऽतिशयोक्त्याद्वाह्यता, स्थिरं प्रकृत्या च-
 सहा, लडा, अथ विरमप प्रयागभाजयेत तिरुत तुतमदसाः स्त्रि-

मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या
 चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥
 प्रथममलघुमौक्तिकाममासीत्
 अमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।
 कठिनकुचतटायपाति पश्चा
 दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥
 विपुलकमपि यौवनोद्धतानां
 घनपुलकोदयको मलचकशे ।

त्वर्धः अत्राप्रकृतनैर्धर्गिकासुखसु कथनेनानुसुखसु कैतुल्यव्यायतः त्रिदल-
 पर्णनादृशोपसिरलङ्कारः । एवञ्च वस्तुनोभाराद्यश्च वस्तुन्यदापतेत् । कै-
 तुल्यव्ययतः सा सादर्या रतिरसद्विधेति लक्षणात् । अमजल एवहारी
 शब्दः । अमः सेहोऽध्वराद्ये रिति लक्षणात् ॥ ६८ ॥

अथ अमातुभाषं स्नेहं वर्णयति । प्रथममिति अत्र तासां त्रयोपां
 अमजलं प्रथममुज्ज्वलमण्डलमण्डलेषु उज्ज्वलगण्डस्वलेषु अमघु मौक्ति-
 कामं स्फूर्तसुखापचउद्धमासीत् । पश्चात्कठिनतरकुचायपाति मृदु पञ्च
 पतनागनारं यतं शर्कराः यतशर्करम् । अमाहारे द्विपुरेकवरनं वा
 टावन्त इति नर्मुदकत्वम् । तस्य भावः अत्र तां यतशर्करतां यतमकमलं
 जगाम । अर्द्धकस्य अमजलस्य क्रमेणानेकावयसम्बन्धमिच्छन्वात्पर्याया-
 लङ्कारभेदः क्रमेणैकमनेकाविधाधारे वर्तते यदि । शक्यमिदं वानेकम-
 यांवाचक्येति भवेति नपणात् ॥ ६९ ॥

अथैवमपि कुचमण्डलमविततयोममिच्छाह । विपुलकमिति । यौव-
 नोद्धतानां काङ्क्षिणीनां कुचयुगं विपुलकं पुनरुद्धतमपि अमपुलकोद-
 देन सान्द्रोरोमोद्धमेव कोमलं कथितं विरोधः विपुलं विस्तृतं तदेव विपु-
 लकमित्यविरोधः प्रियैः प्रकामम्यरितो सनमस्येति मरिमन्तं तत्कृतं पर-
 ममितं मलिनोद्धतं तथाप्युज्ज्वलं विमलमेव चकार इति विरोधः परि-

परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं

कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥

अविरतकुसुमावचायखेदा

निहितभुजालतयैकयोपकरलम् ।

विपुलतरनिरन्तरावलम्ब

स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे ॥ ७१ ॥

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा

कुचयुगमन्नतिवित्तमन्नमय्य ।

मलयत्कृत परिमलितमित्यन्तिरोधः । भाषणात्तत्करोतीति स्थितिः कर्मणि क्तः । अविष्टं ब्रह्मणे विप्रमत्तोर्लुक् । अपिर्विरोधे । विरोधाभावात्सङ्गा-
रयोः संसृष्टिः ॥ ७० ॥

कथैरस्याः प्रियकण्ठावलम्बने श्रमानुभारमेकेनाह । अविरतेति ।
अविरतो यः कुचयुगमवचायोहसनेन खड्गम् । इहाशने चेरस्तेय-
इति यञ् । तेन यः खेदस्तस्माद्भुजैरुपकण्ठं करोति । विभक्त्यर्थेऽव्ययी
भावः । निहिते भुजालते यथा तथा । दोः प्रचोचोभुजांवाङ्मर्भुजा
च अर्दते भुधेरिति वैजयन्ती । विपुलतरौ निरन्तरमवलम्बौ सन्निधौ च
यो स्तनौ ताभ्यां निहितम्भादितमित्यस्य वक्षो यथा तद्वैक्या स्निह्या
ललम्बे ललितम् । भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अथापरस्याः कृताङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभाषमाह अभिमतमिति । तनुः
काचित्तम्यो । वीतोमुखश्चक्षणादिति विहत्यादनीकारः । अभिमतमभितः
प्रियमभित्यर्थः उत्सतिवित्तं कौस्तुभेन प्रवीतम् । विदेर्भाषायां द्विरोधोगप्र-
त्ययवर्गिति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्याभावा निपातः । कुचयुगमुज्ज्वलम् ७७
द्वीकृत्य क्षतोद्भूतयो गाल विप्रमत्तं यथा सा तथा नेहिति निपद्येति
वाङ्मर्भुजा भुजते यथा सा । नद्युतयेति कप् । ह्रस्वत्वेन अमादयो-
दश्चेत्याजेनेत्यर्थः अभिउपितमादिहनाद्यभिसन्ति अष्टपुत्र प्रकटि-

तनुरभिलषितं क्षमच्छलेन

व्यवृणुत वेक्षितवाहुवह्नीरीका ॥ ७२ ॥

हिमलवसदृशः अमोदविन्दू

नपनयता किल नूतनोदबध्वाः ।

कुचकलशकिशोरको कथञ्चि

चरत्तया तस्येन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनमुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः

क्षामन्नरुद्रमभुजलताः पर्सनाभीरुदान्तः ।

यतरी । इषोतेर्द्ध । प्रौढेयप्लुता च ॥ ७२ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियवापसोक्तिद्वारा स्नेहोद्गममकटवति
विमेति । हिमलवसदृशो हिमकणविभान् अमोदविन्दून् चोदविन्दून्-
स्पर्शः । मन्मोदमेत्यादिना चटकलोदादेशः । अथपनया किल प्रमाजनी-
न द्व मम तात्पर्यमिति भावः तद्वत्तेन युता नूतनोदबध्वाः कुचौ कलपा-
विन गौ च किशोरकाजिन उज्ज्वलमवाभ्याद्वन्धवाविव । अथपि. कि-
शोरेक इत्यमरः । गौ कुचतलशकिशोरकौ । कथञ्चिप्लुपयितवन्मासः ।
कथञ्चिन् स्नेहेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः । चरत्तया चपलतया उज्ज्वलतये-
त्यर्थः । पस्पृशाते स्पृष्टौ । स्पृष्टेः कर्त्तृणि लिट् । सुस्पृष्टम् ॥ ७३ ॥

अथ कर्त्तास्तेन स्नेहोद्रेकं वर्णयति गत्विति । सुवर्तव्यं चरित-
स्तासां स्नेहोद्रेकापरः प्रसाहः अथनयेन उल्लिखं ततोद्रेकं गत्वा र-
थाङ्गतोऽनध्यप्रदेशोऽवनमन्मासः प्रसाहदेशच येन च' युक्त्याभीष्टदानं ।
रेफानमकरान्तं वा । पूर्व्येति पूर्व्यान्तात्कर्त्तृणि क्तः वा दाभ्येत्यादिना चि-
मुगिट् प्रतिषेधनिपातः । अञ्चैरुच्यते कुचयोश्च मठौ ततोर्मुदप्रदेशस-
हस्रं रोमरूपान् रोमाणि रोमरन्माणि दाभ्येः रूपान् नाथयन् पुरन्द-
नस्य कलानि कपोधनागतान् उद्यतमूषागतं प्राप । अथ युष्मिन् बर्-

उल्लङ्घ्यो वृक्षैः कुवतटभुवं प्रावयन्ममकूपान्
 स्वेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥
 प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाभू
 त्पुनरधिकतरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ।
 अथ वपुरभिवेक्तुस्तास्तदाभ्योभिरीषु
 र्वर्नावहरणखेदम्लानमम्लानशोभाः ॥ ७५ ॥
 इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 वनविहारोनाम सप्तम सर्गः ॥ ७ ॥

अथ तदवयवेष्वाद्यशक्तं च निरुद्धवात्सल्यमस्तुविषयवाच्यवच्छेदकं स्त्रीपा-
 लुप्राप्तितम् । मन्दाक्रान्ता दत्तम् । मन्दाक्रान्ता अन्तर्निपद्यमाना मतो
 तादृक् चेदिति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

एवमध्यमालुभावं स्त्रीदोषैकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जलविहारे-
 ष्वामासान्दर्शयति । प्रियेति । यदा अङ्गनानां प्रियकर परिमार्गात्
 प्रियकरस्पर्शात् । मन्तेर्मेङ् प्रत्ययः । स्वेदतोयोदयश्रीः स्वेदोद्गम-
 मन्तत् पमर्भूयोऽप्यधिकतरैवाभूततदा अम्लान शोभा अचोषक्षानलयः वपुषि
 स्थानेऽपीति भावः ता अङ्गनावमनिहरणखेदेन म्लानम् । म्लानयते कर्त्तुं
 क्लृप्तं संयोगादेरातोभातोऽर्थेणत इति निश्चयत्वम् । वपुरङ्गं अथ कान्-
 त्तरेण । मङ्गलान्तलारम्भप्रथकात्स्वर्येष्वथो अथेत्यमरः । अम्लोभिर-
 भिवेक्तुं रूढः दञ्जलि च । दन्तेर्लिट् । अथ पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्या-
 र्थसमर्पणहेतुकार्येणोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिने
 मृगान् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिषासुरविदिरचिते माध

कल्याणस्थाने मङ्गलान्तले सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स्त्रीलोकः परिकलयाञ्चकार तुल्य
 पल्यङ्गैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ८ ॥
 आघ्राय श्रमजमनिन्दागन्धबन्ध
 निश्वासश्वसनमसक्तमद्गनानाम् ।
 आरण्याः समनस ईधिरे न भृङ्गै
 रोचित्यं गणयति कोविशेषकामः ॥ १० ॥
 आयान्त्यां निजयुवती वनात्सशङ्क
 वर्हायामपरशिखण्डिनी भरेण ।

मदीनां विक्लतामय संकत पुच्छिणम् । तोषोन्मिषत तत्पुच्छिणं संकत
 विक्लतामयमित्यपर । विक्लतासंक्लताभ्यां स्वेत्यर्थप्रत्यय । विगमितै-
 र्विशोर्लुङ्गिहारे चारुभिः स्त्रीः पल्यङ्गैः श्वनैः । श्वनं मत्स्यपदं ह्यपल्यङ्गा
 सट्टया वना इत्यपर । तुल्यं सट्टयं परिकलयाञ्चकार मेने । पूर्वोप
 मेयम् ॥ ८ ॥

आघ्रायति । भृङ्गैः कर्तृभिः श्रमजमभ्यन्मोक्षं यनिन्दागन्धस्य
 क्षात्र्यगन्धस्य चतुःसहस्रं तद्वन्मिलित्यर्थः । अद्गनायां निश्वासश्वसनसि-
 खासमारुतं धनक्तमप्रतिपिद्वा आघ्राय अरुणे भवा आरण्याः सु-
 मनस पुष्पाणि नेधिरे नेष्टा । इत्तु इच्छायां कर्मणि लिट् । * तुच्छितो-
 दयमकाशे एरिचितपरिख्याम इत्याह । विशेष कामवते इति विशेष
 काम । शीतिकाभिनिवाचरिभ्योश्च इति णप्रत्ययः । क कोविशेषकाम
 यति न कोऽपीत्यर्थः । कथानिरन्वाध ॥ १० ॥

आयान्त्यामिति । निजयुवती वनादाय न्यायामकन्त्यां क्त्वा ध-
 शङ्कं समय लक्षरशिखण्डिनीं आरिणीं वर्हायां भरेण व्यवदधतस्या-
 दयन्तं मयूरं पुरं व्यालोक्य कामिन्धं प्रियेवनाज्जं कौटिल्यं प्रदु-
 व्यधुर्विश्रस्यन्तं कटिल्यं इवया इति विशिष्यु रिच्छन् । दधानेनृदि
 गातिस्योन्माद्विना निषोनुष्टं जात इति भेदोपादेशः । नृदमरोरप-

आलोक्यं व्यवर्धतं पुरोमयूरं
 कामिन्यः अंधधुरनार्जवं नरैषु ॥ ११ ॥
 आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
 मांधुर्यादिमलपतत्रिणां कुलानि ।
 अन्तर्द्वामुपययुरुत्पलावलीषु
 प्रादुःष्यात्कद्रव जितः पुरः परेण ॥ १२ ॥
 मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या
 निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।
 प्रायेणानभि विद्धुर्विधूतहस्ताः
 शीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

वर्गैरदुःखितैर्बन्धुभिः श्रवणं भागोः प्राप्त् प्रयोगः ॥ १२ ॥

आलापैर्दिति । माधवीनां हरिषूनां कल्पैः कर्मभिः माधुवी-
 नेतोस्तुलितरवाणि तिरस्वृत्तवर्णानि कल्पपतत्रिणां कल्पानां कुलानि
 चतुर्वालीमलहोम् । अन्तःपदस्यान्तु विविधित्वेन दूषणं वाच्य-
 मिति अन्तःपदस्योपवर्णनात्प्राप्तवोरर्गो द्रव्यं प्रत्ययः । उपययुः ।
 मुक्कं चेतद्विवाह । तथा हि परेण जितः अ द्रव्यद्वो वाक्याद्वारे
 प्रोतेतेतरवे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत् । उपययुप्रादुर्भवेति च परे दिति
 वाच्यम् । अन्तर्द्वामुपययुः ॥ १२ ॥

मुग्धाया इति । दयिततमेन नि द्रव्यं निश्चितं चुम्बिताया द-
 रायाः करणवितेन चुम्बनाद्यनन्तरत्वेन शीत्कारादिवाच्यं चेतिषु
 सत्यादः भूदायाः चक्रवाक्याः वसुधितं योग्यं शीत्कारं शीत्कारवत्
 ननरं नन्तं नरतः सद्यः प्रविष्टान् अभि दितुमर्हताः नमोविदुः
 नाद्विवाहवाच्यं अद्य ददा दय योग्यवृत्तिर्द्विवाहाद्व्यवहारे नन्त-
 व ॥ विदुःकेशः तथावाच्यविवर्धनी दितुमर्हम् ॥ १३ ॥

उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्थमुच्चैः
 सस्त्रेहं विहगरुतैरिवालपन्ती ।
 नारीणामथ सरसी सफेनहाता
 प्रेत्येव व्यतनुत पादमुर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
 नित्यायानिजवसतेर्निरासिरे य-
 द्रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
 व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्यु रस्याः
 सापत्न्यं क्षितिभुतविद्विषोमहिष्यः ॥ १५ ॥
 आस्कन्दन् कथमपि योषितो न याव
 क्रीमत्यः प्रियकरधार्यमांसाहस्ताः ।

उत्क्षिप्तेति । अयान्नररुतुविप्रं स्फुटितसरोरुहं विकचारवि-
 न्दनेवाध्यमशब्दम् । अस्मिन्नसथा सस्त्रेहं विहगरुतैरावलपन्ती आगता-
 दिवचनं व्याहरन्तीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । अनेन इदं वाक्येन स-
 क्षिता सफेनहाता क्षितपुत्राभिभाषिणीत्यर्थः । सरसी पुष्करिणी
 नारीणां मुर्मिभिरेव हस्तैः पादभ्यामोदकम् । पादार्थाभ्याश्चेति यत्
 प्रत्ययः । प्रोक्ते वेद्युत्प्रेक्षा व्यतनुत रूपकानुप्रासितोत्प्रेक्षाद्वयस्य साधेन-
 त्वात् संक्षेपः ॥ १४ ॥

नित्याया इति । क्षितिभुतविद्विषो नरकविषो हरेः महिष्यः कराग्रैः
 पादपक्षैः कराग्रैः रागेण रक्तशब्देन इच्छया च श्रियं शोभां रक्षां च
 नित्याया सदातन्याः निजवसतेः स्वावासरविन्दतोऽरविन्दादिरासिरे
 नक्षत्राणाञ्चक्रं निजकुशेति यावत् । उपसर्गादस्मत्पुत्रो वचननिमित्त
 रक्तहातात्तत्रेष्टम् । अनेन निरास्माक्षाः श्रियः सापत्न्यं वपत्नी-
 यम् । माङ्गलादिनस्यैव प्रत्ययः । व्यक्तत्वं निन्युर्ज्योतीषन्नुत्प्रे-
 क्षये । अः जीवन्नेन रमाशोभयोत्प्रेक्षाभ्युपगमेन श्रीनिवाहस्य साप

औत्सृक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु ताव
 त्संक्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥
 ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं
 कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः ।
 कामिन्योमन इव कामिनां सरांग
 रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयां वभ्रुवुः ॥ १७ ॥
 संचोभं पयसि मुहुर्महेमकुम्भ
 श्रीमाजा कुचयुगलेन नीयमाने ।

त्वय्यत्रीहरचार्दनीलोदकात् स्त्रीप्रतिभोद्यापितातिमयोत्पुमावितेदं
 मनोमोचेति वदतः ॥ १६ ॥

व्याख्येयं । मोक्षः प्रवेष्टीरसो बोधिः प्रियकरैर्दृष्टमा-
 भूतः । प्रियकरारम्भाः स्नानं यावत् कथमपि न. च्छन्दः न प्रारिप्य
 तावत्तद्वानप्रतिमतया संक्रान्तप्रतिमिवतया तदम्बु कर्तुं श्रीकृष्ण-
 दुःखगतया त्वरितममूस्तदंशानि चानः प्रावेष्टय दिवेत्यर्थः । प्रतिमि-
 म्वसंक्रमणादनर्थागोक्षेणवात् त्रिदशनिविता त्रिदशस्वरूपोक्षेणा ॥ १६ ॥

ता इति । ग. कामिन्यः कामिनः कासुवसा यम इव तज्जल
 पूर्वाश्रयं सचकितं सचकं यदा तदा गावत्तत्ताममागमय्य मयनेन
 दात्वा ३८. प्रसिद्धिद्वयमुपेय गाधं तदिति दराष्टमेत्यर्थः । चन्द्र-
 दूतमुपेय प्रावेष्टये । कपोतमनरं मृदु मन्दमृदं कृत्वा वटं मृद-
 यन्त्य इव मृदं वभाग्यादिषु कान्तेत्यर्थः । चन्द्ररश्मिनरमानिन्द-
 प्रसिदां सद्यः क दम्ब रश्मि चर्मेति प्रहृष्टा इत्यर्थः । सरांगैः स-
 रांगैः कासुवसा च श्रीकृष्णैरनुरङ्गदाम्बुवुः तद्वत्ता माने चम्बु
 चन्द्रा तनुवत् चम्बु इत्यर्थः । प्रेम्बुर्द्वेयमुक्ता ॥ १७ ॥

मंसेमिति । प्रेम्बुमन्त्राभावात् तद्वत्तद्वत्तावेत्यर्थः । दा-

विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नो,

कृद्धुत्तः कृद्धव सुखावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

आसीना तटभुवि सस्मितेन भवती

रम्भोरुवतरितुं सरस्य निच्छुः ।

धुन्वाना करयुगमीक्षितुं विलासिन्

शीतलः सलिलगतेन सिध्यते स्म ॥ १९ ॥

नेच्छन्ती सप्तसमुना सरोजवगादुं

रोधस्तः प्रतिजलसीरिता सखीभिः ।

एतावन्भवत्सुखमन्वोपिदृश्यमाणद्वारः । कुचयुगलेनोद्धृतिरिति भावः ।
पयसि कृद्धः संचोर्भं नोद्यमाने प्राप्यमात्रे भति रथाङ्गनाम्नोर्युगलमगम-
युगलं विश्लेषं वियोगमगमत् वियोगावहं मयीति भावः । तथाहि
उद्धृतवन्नतोद्धृतश्च उद्धर्तनं यजेति वा उद्धृतः अन्यतोद्धृतजन्यार्गवर्तीति
भावः । स कदाच कोवा परेषां क्षेत्रेषां सुखावहः सुखकरः न कोऽपीत्यर्थः
अथ च क्षेत्रं मूलातिद्वयोतिजीवितोऽर्थात्तरन्नाहः ॥ १८ ॥

आसीनेति । शीतं न सक्तमिति शीतलः शीतमीदः । शीतो-
ष्णाभ्यां लदवहने आलुच् प्रत्ययः । अतएव सरसि वतरितुं प्रवेष्टुं
मणिष्कुरमभिलाषुका अतएव तटभुवि आसीना उपविता । आसेः कर्त्तरि
शानच् ईदावदतीकारः । रम्भे कदलीक्षन्धाविरोधं यस्याः सा रम्भोद्धः
भूती । लक्ष्मणरयदादौपम्यदत्तं प्रत्ययः । सलिलगतेन स्वयं सलिलं
प्रविष्टेन सस्मितेन भवती विलासिनीक्षितुं करयुग्मधुन्वाना कम्पयन्ती ।
धुनोते । कर्त्तरि शानच् प्रत्ययः । सिध्यते च सिद्धा ॥ १९ ॥

नेति । अस्तुना धममनेन भवती सह सरोजवगादुपवगादितम् ।
उरतिस्त्रितस्त्रयतिष्ठुर्द्वितीयेति विहृत्याद्येडागमः । नेच्छन्ती
दृक्प्रत्ययादिनिच्छन्ती । नददंस्तु नयन्दस्तु वृत्तयेति सभासः नञ् समादोषः ।

आश्लिचद्भयचकितेचरां नवोढा
 वोढार विपदि न दूषिताऽतिभूमिः ॥ २० ॥
 तिष्ठन्तम्ययसि पुमांसमंसमात्रे
 तद्भ्रन्तद्वयती किलात्मनोऽपि ।
 अभ्येतुं सतनुरभीरिवेष मोग्ध्या
 दाक्षिणि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥
 आनाभिः सरसि नतभ्रुवावगाढे
 चापल्यादय पयसस्तरङ्गहस्तैः ।

अथ सखीभिः प्रत्तिनजं जलमृति रोधसो रोधव । पञ्चम्यस्तस्मिन् ।
 इतिता नुवा नवोढा नवभू भवेन चकितेचरां सन्ध्यालङ्घि यदा तदा
 वोढारम्भसोऽस्माद्विदुः । आदिद्विगतो । तत्र आदिद्विने इति
 चातोर्नदि छे ज्ञादेय । न च धार्ष्ट्यदोषपरित्याज । विपदि
 विपत्तौ चकितकान्ता भूमि रतिभूमिरमयादा न दूषिता । आपस्था
 नाभि मयादेति अथादिति भाव । अयान्तरन्यासामङ्गार ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति । एतन्नु शुभाङ्गी क्री कनः प्रमाथमस्येति अयममे
 अथप्रमाथे । प्रमाथे इयवन्तमन्मात्रजित मायश्च प्रत्यय । यदनि
 लये तिष्ठन्त पुमांस वीक्ष्येति ये । आत्मनोऽपि तत्पदं तद्भ्रन्त
 तारकावमममत्तं अत्यन्तं नागतं । विदुः तदा सन्ध्यालङ्घि । पादो-
 वगम्यशो विवेचनर । दापूष्यादिय इतरि इमोऽदिति ददादय
 उन्मिष्टेति इति । विवरद्वया मोग्ध्यासि मोग्ध्यासिरोप । अतएव
 मोग्ध्यासिरोपमोर्भीरुवा इति अयमेवं पुमांसमभिगन्तुमिच्छ इत्येति
 च । अमुना पुना निमज्जतीति द्रुतमाम्नेति आश्रिता ॥ २१ ॥

अनाभेरिति । नतभ्रुवा विदुः सरसि आनाभेरभिपद्यन्तम् ।
 दाक्षि मयादेति अयमेति विदुः तदा । अनाभेऽपि इति ।
 तत्रे अमोऽपि ॥ अथ पदपदपदपदपदपद । मादप्येति

उच्छ्रायि स्तनयगमध्यरोहि लब्ध

स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ॥ २२ ॥

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमच्छोः

शोभाभिर्न मुखरुचाऽहमेकमेव ।

संहर्षादलिविस्तृतेरितीव गाय

स्ते लोमौ पयसि महोत्पलं नमत्त ॥ २३ ॥

भाषात् पयस् पत्ययः । तस्मादेव हस्तैस्तस्मै हस्तौ हस्तायोऽस्यास्तीष्ण-
च्छ्रायि उच्छ्रायिभ्यो स्तनयुगमध्यरोहि व्यभिद्वयम् । भिक्षुकवादप्रसार-
णव्यायादिति भावः । रोहितेः कर्मणि कुर्व् । अथ वा तत्राहो-
म्यर्थः । लब्धस्पर्शानां लब्धप्रवेष्टानामित्यर्थः । कुतः कुत वा । वार्ध-
भित्तिवस्तुनि । व्यवस्था मय्योदा भवति न कुतोऽपीति भावः प्रायेण
सर्वोऽप्यवन्मन्त्रमङ्गलचारिण्येवेति भावः । अथ चापख्यादिति द्वयोरपि
लौक्यद्वोरभेदाध्यवसायमूलाति मयोक्त्या तस्मै हस्तैरिति रूपकेण च
पयसि कामित्वप्रतीतेः समाकोक्तिः तदुपजीवी चार्थान्तरव्यासदिति
सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानामिति । लोकोक्तौ चपलोर्निर्वि । द्वितीयादिषु भाषित-
पुष्कं पुवद्वाचस्पतिरिति विकल्पाभ्युपगमात् । पयसि महोत्पलं नमत्त
कत्तु । अरिन्दं महोत्पलमित्यमरः । कान्तानां मुस रुचा पयमेक-
मेव नापास्तं किन्तु तासामच्छोः शोभाभिः कुवलय मप्यपास्तं इति
संहर्षात्प्रोपादेतोरनिश्चित्येर्मायम् व्यभिद्वय रूपं गानं कुर्वदिति रूप-
कम् । इत्यभूतसंज्ञक इति द्वितीया । नमत्तैव । न दुःखमङ्गलिः
सहेति म्यादावृत्त्यति यः । व्यलोर्वि चमनहेतुके महोत्पलचमने कवि-
मादस हर्षहेतु कृतमानवच यो तमेवपात्तिरिति निमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेषा
राध्या ॥ २३ ॥

गाम्भीर्यन्दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः
 संक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।
 अम्भोधिभिकर्तितवारिजाननोऽसौ
 मर्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव ॥ २६ ॥
 आदातुन्दधितमिषावगाढमारा
 दूर्मणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।

गाम्भीर्यमिति । गाम्भीर्यमनाधत्तं अतिवारिचित्तत्वं च दध-
 दपि गम्भीरं सपदि रन्तुं विहर्तुं सन्तुष्टाङ्गनाभिः जघनस्य विघट्ट-
 नेन संक्षोभं जघनमधिसिद्धिकारश्च नीतः अतएव विकर्तित वारिज-
 जाननसिद्धे वारिजमिव जानन्न यस्य स अम्भावि धोयनोऽपिभिति
 अम्भोधिर्जलाशयः कश्चित्पुमाश्च तज्जुल्यो गच्छते । कर्मण्यधिकारश्च चेति
 किप्रत्ययः । सपदि मर्यादां सीमाम् औचित्येन विलङ्घयाम्बभूव सङ्घितमानु ।
 भीरोऽपि क्लोडविकर्णाद्विद्रियते इति भावः । अतः गाम्भीर्यादिप्रज्ञता
 भौधिविघेषणं तावदादप्रकृतमिषेयप्रवृत्तप्रतीतिं समादोक्तिरमङ्कारः । सा
 । प्रतीयमानाभेदाभ्यन्तरावकाशप्रतीतिप्रयोजकानुप्राणितेति चङ्करः ॥ २६ ॥

आदातुमिति । सरजि रितव्यां प्रसारिताद्यन्तश्च शिष्टा अपाक-
 ताङ्गुल्योयस्य यः । मद्युतवेति कप् । सज्जीरान् गोधाशान् । मद्यु-
 तायाश्च मत्तोऽन्यथादिभ्य इति मत्तशेनकारस्य वत्तम् । कस्याधिकं द-
 ङ्क्षः केषपाथः । धामः पथश्च कृत्यकलापार्थां कथात्परे इत्यमरः ।
 ङ्क्ष इति करश्च ध्वन्यते । आराक्षणीये आराहूरक्षणीययोरित्यमरः
 रागाटमन्तर्मन्त्रं दत्तितमादात्तं अङ्गीकृतमिव जमीयानातिमि तम्भैर-
 मसार्यमाणोऽधितो व्यापार्वणाथः सन् रराज । अस्मादातुमिव प्रवा-
 नाथ इति प्रनारव्यादाचार्यस्तोत्रेण चाटियं क्रियानिभित्ता क्रिया-
 त्तोत्रेणा । सा च चतुर्विधाहूः

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि
 द्विशोकैर्वक्त्रहवासिनां परोक्षैः ॥ २८ ॥
 मृगाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः
 कौसुमं पृथुकुचकुम्भाद्भिः वासः ।
 माद्रीकं प्रियतमस्त्रिधानमास
 न्द्वारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥
 उत्सृज्यादनिलचलांशुकास्तटान्ता
 चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।

कविप्रसादात् । मन्देहवापरो स्वातां मन्देहवापद्वयं वेति कथयान् ।
 सीत्यने निययोक्तोर्नियमान् ॥ २८ ॥

अथ जनक्रीडावन्दारानाम् । मृगाणीति । द्रुतेन तप्तनिमित्तेन
 जलकेलीज्वलति तिलानीत्यर्थः । मृगाणि मृगाण्युक्त्यानि । मृगं
 प्रभुत्वे शिखरे विष्टे मृगाण्युक्त्यानि इति नियः । गन्धाश्च द्रु-
 तगन्धश्चाणि । कौसुमं पुष्पं कुम्भात् । च । मन्दस्य बीरने द्योते मन्दस्य
 मन्देहयोः । च एव द्रव्यवर्गो मन्दस्य पुष्पं च कथं दत्तविभक्तान् ।
 पृथु सिद्धात् कुचकुम्भाद्भिः कुचान्तरत्वं मयुष्येन रत्नं बीरुभम् । तेन
 रत्नं दामर्दिन्यम् प्रत्ययः । वापरोक्षं यद्विद्वत्तया विचारोन्मोहं
 द्वाद्यामद्यम् । माद्रीका गोक्षयो द्वाद्येयतरः । त्रिधा प्रियतमस्त्रिधानं
 सर्वदाकल्पकारणमिति भावः । दत्तेनानि मरीचां जलकेलिसाधनानि
 जलक्रीडायाया व्यापदम् । उद्गीर्णं मन्दविषयः । अथ मृगादीनां
 जलनाथमन्त्रवदन्त्यवर्गं गान् प्रत्ययः । जलवदन्त्यमोचरा
 दन्त्ययोमिता ॥ ३० ॥

उत्सृज्यादिति । अविहेन वेगाविहेन चलाद्युक्ता चलाद्युक्ता यद्भूतं
 उत्सृज्यादित्याहवर्दिन्यान्त्यवेत्येधियायमयोधेद्वयमेवम् । त्रिधा
 चेतोभिः सह तेषामवैरावधारादिति भावः । मृगमयुर्द्वयम् । तेने

त्रोष्णीभिर्गुरुभिरनूष्णमुत्पतन्त्य
 क्षोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥
 मुग्धत्वाद्विदितकैतवप्रयोगा
 गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः ।
 ताः कान्तैः सह करपुष्करैरिताम्बु
 व्यान्युक्षीमभिसरणात्तत्रामदीव्यम् ॥ ३२ ॥

मुग्धत्वादिति । विदितं क. र. । अत्रोष्णीभिर्गुरुभिरनूष्णमुत्पतन्त्य-
 न्दक्षोऽपि द्रुततरं निपेतुः । द्रुततरं प्रत्ययैतत्प्रादुर्भवन्निरोधिताश्च
 शोभयान्मनोत्पन्नज्ञेति भावः । अथ प्रियचेतः पाताङ्गनापातयोः
 कान्तैश्चरयो रवकभाविभ्योः मङ्गनायोक्तं । कार्यकारणयोः । यौगपद्वि-
 भवं ननु दपत्तिवोक्तुं प्रसीकित्वा वक्षोर्निरुद्धारः । वक्षोर्निरुद्धारो यत्र
 भवेदतिदोषितः । कस्मिन्मोक्षमर्त्यना वा वक्षोर्निरुद्धार इति न.
 शब्दात् । चेन्नोत्प्रेतुतिदोषमर्थक्यनदा कार्यपतासुभाव प्रतीतेरनकार
 इति रक्ष्यम् । तत्कालिकीयुक्तवचनादिद्वयसमावस्येत्प्रकाशनात्
 समावोक्तिरिति रक्ष्यः ॥ ३१ ॥

माधव्यादिति । मुग्धत्वाद्द्रुतत्वाद्विदितः कैतव्यदोरादुपदेव-
 नादिब्रजदापरदाभि दामिकाः । अत्रैव सपदि पराजयश्च ननु दक्ष-
 रत्न. कान्तैः वक्षानिवरथं अदम्यमितमनं मङ्गलो द्यूतं यमो दक्ष-
 णाम् । यद्योऽपि ननु इत्यत्र । कसेषु मङ्ग इति यद्येतेरादरे
 वर्जयितव्यः । अत्रोत्पन्त्यु यद्यहमितिदम्य चेत्यत्र विदरति केचित्
 कस्मै तु स्वर्णिमस्तत्रादोषिता प्रत्ययैः निरुद्धोऽपि-
 दादोऽपि । करपुष्करैः चरकभैरितिरम्बुभिर्वा मन्दैर्वा च-
 त्रिहारैर्वोदथं चरकाम्बुदपविन्दतः । कर्मकनिहारे च्छ् द्विदा-
 विनि च्छ् प्रत्ययं च्छ् निपात्यमरेदः । टिट्टात्त्रिदादिना हीन् ।
 न मन्त्रं यन्मदोऽपि तदा वक्षोर्निरुद्धारः । त्रिं कर्म च्छ् त्रिस्त-

योग्यस्य विनयनलोचनानलार्चि
 निर्दग्धस्मरपृतनाधिराजलक्ष्म्याः ।
 कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि
 र्वक्त्रोन्दोरकृतं महामिषेकमेकैः ॥ ३३ ॥
 सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नम्य
 प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्वलायाः ।

कर्तव्यम् । अथानिदित्येतत्प्रयोगस्तु नियेष्यतया परानवहेत्यादर्श-
 चेत्तन्मन्त्रावलिङ्गनसङ्कारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्तीति । त्रिभुवनलक्ष्म्याः । शृङ्गादिषु चेति विधेयात्पूर्व-
 पदात् संज्ञायामिति पञ्चाभासः । तस्य लोचनपद्मनिर्दग्धस्य करक-
 लायाः पृतनास्तासामधिराज्यसाधिपत्यतश्चैव लक्ष्मीललाः । योग्यस्यार्च-
 यैर्लोकशिलपिणः कान्ते-ताडयस्त्रैव स्थाप्यत्वादिति भावः । कान्ताया
 मङ्गल्यो' स्मरपृतनादर्थेति भावः । करकलशिरिव कलशस्योन्नतैरनु-
 क्षिप्तैः पयोभिर्महाभिजेन मेघः कवित्वाजी जज्ञत क्षतवान् । करोति-
 र्द्वि तत् तन्नादिभ्यस्तथा चोरिति विभोक्तुम् । अतः अलक्ष्मीबाधेन
 महाभिषेकस्योत्पत्तेः प्रतीयमानवरकलयेति रूपकानुप्राप्तिरिति सङ्करः ३३

सिञ्चन्त्या इति । अथविजदुःखेन स्मरयोदया दुर्गन्थाया अतएव
 कथमपि बाहुमुन्नम्योद्यम्य प्रेयांसं प्रियतमम् । प्रियस्मरतेत्यादिना
 प्राप्तेः । सिञ्चन्त्याः क्षयन्त्याः अङ्गनायाःकरायात् लीलार्थं हिरण्य-
 मयं वलयं कङ्कणम् । वलयोऽक्षियामिषमरः । अथचैव चोरयत् का-
 निनियेष । चातुर्वर्ण्यीदित्यात् स्वार्थे षञ् प्रत्ययः । वरयो रवरयो-
 धिभेदेष्टुःसकथा विधीति विद्वः । यद्वा सङ्गाकलेषु कायायास्तरवत्-
 भिवान्तरा । प्रतिभाति च वदथे तद्वाक्येन निश्चिते । तस्य लोः व-
 , मेघमतिरिक्तं मरीचकमद्वयमिति यावत् । येन वद्व-
 -

सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा
 ल्लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥
 स्त्रियन्ती दृशमपरा निधाय पूरां
 मूर्त्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।
 कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिन्धवा
 लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिञ्चकार ॥ ३५ ॥
 आनन्दं दधति मुखे करोदकेन
 श्यामायादयिततमेन सिच्यमाने ।

ऐश्वर्यं चंद्रयुक्तेन रोऽन्वयति विद्वः । तदिवाशमलदमतत् । येन विद्वः
 पुनरिति तज्जगति नृपतेऽप्येता ॥ ३४ ॥

स्त्रियन्तीति । कन्दर्पप्रवणमनाः अरपरवमचिता आतएव दृश्यं
 निभाय मुखे वृत्तिं कृत्वा स्त्रियन्ती वृत्तिविशेषेण स्त्रीं प्रवणमयली-
 तार्थः । अपरा स्त्री कल्याः सिचिन्ना चैतुमिच्छा तस्याः कल्याण व्या-
 ख्येन वदामिरेऽतिनी न ह स्त्रियन्तीति श्रोत्रनाय सिचिन्नेतीच्छायां
 वनः प्रयोगः । प्रतियुगं युवानं प्रति । अन्त्येन्यययोभावसंज्ञानः ।
 मूर्त्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेवेत्युक्तेषा । पाठादर्शस्य वक्तव्यस्यादिस्य-
 न्दस्य व्याख्येनेनाश्वः वातिषा पूणेनञ्जिह्वकार प्रादयामासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आनन्दमिति । आनन्दं दधति प्रियवन्ध्यामया कर्षणधने श्या-
 मया मध्यमयोजनायाः स्त्रियः । श्यामा यौवनमध्यस्थेऽनुत्पन्नः । मुखे
 वृत्ते दृष्टिगतमेव अनिष्टदेन दक्षितः प्रियः । अतमेन तमसु प्रवयः ।
 तेन कर्मा करोदकेनाञ्जलिञ्चकार सिच्यमानेति ईर्ष्ययाः अस्वस्वमा-
 नायाः । करोत्कर्तव्यमेवां सादिति लक्षणात् । इतरस्या. वदय्या व-
 दनमनिष्टमपि प्रियेति चेत् । अन्त्येन स्तेदाभ्यां स्रपितं विद्व-
 माश्यामयत् ईश्वरकोपकारेणात् स्तेदादीनामिति भावः । अति-

ईर्ष्यन्यावदनमसिक्तमप्यनल्प
 स्वेदाग्वुस्रपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥
 उद्दीच्य प्रियकरकुड्मलापविद्धै
 र्वक्षोजह्वयमभिपिक्तमन्यनार्थाः ।
 अम्भोभिर्मुहुरसिचद्वध्रमर्षा
 दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥
 कुर्वद्भिर्मुखरुचिमुज्ज्वलामवृक्षं
 यैस्तोयैरसिचत वल्लभैर्विलासो ।
 तैरेव प्रतियुवतेरकारिदूरा
 कालुष्यं यशधरदोषितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

अपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य स्वेदाण्यकारणोक्तेराशायत्वम् ॥ ३६ ॥

उद्दीच्येति । प्रियस्य करकुडमवाभ्यां पाणिपुटाभ्यामपविद्धै
 र्विहिरम्भोभिरभिपिक्तं आश्रयायाः अपठ्या । वक्षोजह्वयमवृक्षं ययू-
 मादिभ्यः । अयथादीर्घ्याक्तनक्षीपादात्मीयं वक्षोजह्वयं पृथुतरनेत्रं नेत्रयुग्मं व-
 सुक्तैरम्भोभिर्मुखैर्मुहुरसिचत् अभिपिक्तमती । तस्यत्तरादिवेति भाषा ।
 यतोवस्तुनालङ्कारध्वनिः । सिपिषिषिभवेति विद्वतेर्बुद्धिं चरेद-
 देशः ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिरिति । मुखरुचिं मुखकान्तिं उज्ज्वलां कुर्वद्भिर्यसोर्बर्हि-
 भाती विवर्धयतीत्यर्थः । यौ वक्षस्येत्यादिना धिनुष् प्रत्ययः ।
 वल्लभासज्जनमपिचत विरक्तवान् । स्मरितेत्वादात्मनेपदं आत्मनेपदेत्य-
 तरस्यामिति सिञ्चतेर्बुद्धिं चरेददेशः । यशधरदोषितिच्छटाच्छैः यधि-
 करनिकरमृच्छैः तैरेव तोयैर्दूरात्प्रतियुवते अपठ्या । कालुष्यं आविलसं
 वैरस्यं दूराकारि अकृतोये । कालुष्यं लज्जमिति विरक्तवान् आत्मनिष्ठपोषि-
 तमभेदः । तच्च न्येति शङ्कति । वैरस्यं कालुष्यं वैरभेदाध्यासादादिति-

रागान्धीकृतनयनेन नामधेय
व्यत्यासाद्भिमुखमीरितः प्रियेण ।
मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दो
भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥
प्रेम्णोरः प्रणयिणि सिञ्चति प्रियायाः
सन्तापं नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ।
उद्धूताः कृठिनकुचस्यलाभिघाता
दासनां भृशमपराङ्मनामघातुः ॥ ४० ॥
संक्रान्तं प्रियतमवचसोऽङ्गरागं
सांध्यस्थाः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

प्रयोक्तुस्तदुत्थापितेति उद्धर ॥ ३९ ॥

रागेति । रागेण विपक्षात्तरागेणान्धीकृतनयनेन प्रियेण नामधेय-
व्यत्यासाद्भिमुखमीरितः प्रियेण वपुषि पतन् निसर्गमन्द-
समावजडः तथापि हृदयमभिन्दानो विदारयन्नुदवज्रः वज्रोऽयमिदुदवज्रः
मन्योदनेत्यादिना विरक्त्यादुदादेशः । मानिन्या विपक्षनामपहृषजनि-
तसोऽवस्था नायिष्यता नासाहि नूषोड । तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्ण-
भवतीति भावः । उदवज्र इति केशवनिखयवक्ष्यम् ॥ ३९ ॥

प्रेम्णेति । प्रणयिणि प्रेम्णा प्रियाया उर सिञ्चति इति कृठि-
नमनस्यनाभिघाताउद्धूता उत्पतिताः नवजलस्य विप्रुषो विन्दुः ।
पृथग्नि विन्दुः पृथगा पुष्पांशोऽपि प्रुष स्त्रिया मित्त्वम् । तस्याः सिक्ताया-
सनापं गृहीत्वा आह्वयसर्दा समीपम्यामपराङ्मनां सपत्नीभृदम-
घातुः सनापयन्ति स्म । दहतेर्बुद्धि वदनज्रेत्यादिना निविष्टा हि घत्यादि-
कार्यम् । तत्प्रेम्णाटेशपरम्या तापोऽद्यात्तत्तापस्यैवाज्ञाभानमुत्ते-
जसा व व्यञ्जकार्ययोगाद्व्या ॥ ४० ॥

तुष्टैव सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे
 कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥
 हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना
 श्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्ते ।
 अन्तर्दिष्टुतमिष कर्तुमश्रुवर्षे
 र्मानं गमयितुमीपिरे पर्यासि ॥ ४२ ॥

संज्ञान्वयिनि । प्रियतमपद्ये^{३३} कर्मायास्तं^{३४} कानं^{३५} वादादिनास्तु^{३६}
 तद्वचनं^{३७} अस्याः रिक्तया^{३८} अङ्गरागवधुनैव^{३९} वरंदि^{४०} अभ्येः^{४१} कर्तुं^{४२} । वाधु
 निःशेषं^{४३} इदिव्यते प्रमादं^{४४} इति^{४५} अस्मद्वा^{४६} इति^{४७} कुत्रा^{४८} सपदि^{४९} तत्^{५०} तसिष-
 ङ्गरागे^{५१} हृतेऽपि^{५२} स्फुटनखलक्ष्मणो^{५३} व्यक्तमन्त्रिणा^{५४} कस्यापि^{५५} दिकायाः
 सख्यन्विनि^{५६} सपत्न्या^{५७} तेने^{५८} तमम् । भावे^{५९} तिङ् । तदिदमातपात्^{६०} स्र^{६१} काया-
 मन्विष्यतोदाहृतदहृमने^{६२} यदङ्गरागमेव^{६३} प्रदुमवनायामखलतवाचा-
 त्कार^{६४} इति । अल घनाय^{६५} शान्त्यर्थेन^{६६} निषकाङ्गनाङ्गरागवाक्यनेन^{६७} तदि-
 द्वा^{६८} वन्मुपोत्यादनादिदृष्टावो^{६९} दितिरूपो^{७०} गिष्यावहारः ॥ ४१ ॥

हृताया इति । प्रतिसखि सख्याः समीपे सखीधनघमिष्ये ।
 समीपाव्यधीमावे^{७१} मर्षुषकत्वसुखाने । कामिना प्रियेकान्यस्याः सपत्न्या-
 नाम्ना^{७२} अन्धनाम्ना । सर्वभाक्को^{७३} इतिवाक्ये पुंषद्भावः । हृतायाः यतएव
 गलन्मुखेन्दुकान्तेः^{७४} श्रीमत्याः कञ्जितायाच^{७५} कस्याश्चिदिति^{७६} शेषः ।
 सरसि^{७७} हृतं^{७८} श्रीमन्महि^{७९} अन्तर्होमम् । अदमरो^{८०} वरसर्गवर्द्धितवरमाद-
 पर्वते^{८१} योः निरिति^{८२} निषव्ययः । कर्तुमश्रुवर्षे^{८३} कर्तुमि^{८४} । एयावि^{८५} शरो-
 जस्तानि^{८६} भूमाचं^{८७} गर्जितं^{८८} इतिवाप्यहम् । नतिबुद्धीत्वादिना^{८९} अग्नि-
 कर्तुः^{९०} कर्मचं^{९१} प्रापान्वादविधानञ्च । इपिरे^{९२} इव^{९३} इलानि^{९४} किञ्च^{९५} इत्यु-
 वेयमनुपात^{९६} निमित्ता^{९७} तथा^{९८} अखलदुःखादपि^{९९} दुःखं^{१००} सपत्न्याः^{१०१} इ^{१०२} यन्निनि
 रस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या

मन्यस्याः प्रणववता वतावलायाः ।

कालिन्ना समधितं मन्युरेव वक्तुं

प्रापाद्गोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

उद्बोदुं कनकविभूषणान्यगक्तः

सैध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।

सिक्ताया इति । प्रणववता गङ्गादेव क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीं अभिषिच्य पश्चात् सिक्तायाः अन्यस्याः वतावलायाः क्रियां वक्तुं कर्म मन्युः कोपेन कर्त्ता कालिन्ना कालिन्ना वनपत्रेण सहेति यावत् समधितं वन्द्ये वर्तेते । मन्युर्गङ्गाधरः कर्त्तरि लुङि तङ् स्वाभ्योरिद्वेतीकारः विश्वं कालिन्ना पुनः उक्तादङ्गादिति वकारलोपः । गलन् क्षणदण्डोः सम्बन्धिनाम्भः कञ्चनोदकमपश्यद् वर्षस्याप्रवादस्याप कोपकालिमतिरोचानेन स्वकालिन्नाएव प्रकाशनादिति भावः । पूर्वस्य वाक्यार्थेनोत्तरवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुवद्वाक्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्बोदुमिति । कनकविभूषणान्युद्बोदुमाक्तः सौकुमार्यादिति भावः । अतएव सङ्गाहतीति सम्यक् तेन सहचरेण वता । कालिन्नादिना क्रिः प्रणयः सहस्य कनिरिति सहस्यस्य सभ्यादेशः अनिदितामिति गङ्गाधरलोपः अथ इत्यङ्कारलोपे चाविति दीर्घः । वलयितानि रत्नयुक्तानि पद्मनालसूत्राणि शृङ्गासगनशेयस्य सः शृङ्गासगनशेयस्य इत्यर्थः । तथापि आहूतः आहूतान् प्रतिवनितायाः सपत्न्याः कटारस एव भारोदस्य सः तथा सासुखे इदं इत्यर्थः । अतएव तदुक्त्यामुज्जोवाहः साधोर्ध्वमादतः रविति क्रिया विद्येयम् । अनिकटादयोर्नटमाभाविनि वादयस्य साधोदेशः । गुरुभारवान् ज्ञापयामास । अथ कनकविभूषणानामपि तनु-वार्थगुरुत्ववर्णनादिभावना सा च गुरुमिति चोपप्रतिषेधोदापितः । त्रिपयो-नात्तुप्रवितेति वङ्कारः ॥ ४४ ॥

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः
 साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥
 आवद्धप्रचुरपरार्द्धकिङ्किणीको
 रामाणामनवरतोद्गाहभाजाम् ।
 नारावं व्यतनत मेखलाकलापः
 कस्मिन्वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥ ४५ ॥
 पर्यच्छे सरति हृतेऽशुके पयोभि
 लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिण्डोः ।

आरूढेति । उदकस्य गच्छोऽवगाहनं उदगाहः । अन्वीदनेत्या-
 दिना उदादेशः । नमनवरतमगजानि वाह्याणामनवरतोद्गाहभाजा रा-
 भार्या स्त्रीणां सम्बन्धी आनन्दाः प्रोताः प्रचुरा भूमिजाः वराधाः, चो-
 द्गाह किङ्किण्येवमस्मिन् च तथोक्तः । अशुकेत्येति कप् । मेखलाक-
 लापः पदारानां ध्वनिं च व्यतनत । तथा हि जलेन चङ्गं हजनीजसा-
 द्गोपुष्पं सूक्ष्मं यस्तु च । तथा जलयोरभेदात्कण्डगुणोज्ज्वलमर्जिताद्यनीम
 मर्हति च कण्डगुणोज्ज्वलं तस्मिन् कस्मिन् वा मेखलाकलापे पुंवि ता गिरां
 वाचा ध्वनीनाञ्च पटुत्वं सावर्ण्यञ्च वृत्तापोल्यर्थः । स्नेहसूत्राभेदाति
 ययोक्तानुप्राप्तिर्दोषमयीतिरन्वाहः ॥ ४४ ॥

पर्यच्छे इति । परि परितोऽर्क्षं सञ्चल्य दमस्य त्राम्यतिरोभाय-
 कमित्यर्थः । तस्मिन् शरति पयोभिरशुके स्त्रीपरिधाने सुते स्नायुदम-
 शरति इति सुरतगुरौ रमणे च भोक्तृत्वे चोपयस्यत्यर्थः ।
 लोलाक्षस्तद्वर्णयोरित्यभारः । वज्रमीदृशं वक्ष्यन्तीति । आहोत्, इव ।
 यथापि पयोत्पत्तयमप्यप्यथा । अस्मिन् सपितृपान्धत इत्यभारः । अतः, च
 त्यादिना दम्बुश्च प्रत्ययः । सुभोण्याः मिवावापसुनोचितनिर्दोषोऽयं अजिनी
 मभिनी इति । वीचिरेव हस्तकोन न्यसीन इति । पर्यच्छेव यवनत्येव तदा-

सुश्रोग्यादलवसनेन वीचिहस्त
न्यस्तेन द्रुतमकृताजिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥
नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहृताना
मास्य श्रीविजितविकाशिवारिजानाम् ।
लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं
संजज्ञे स कलुष आशयोजलानाम् ॥ ४७ ॥
सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां
दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।

नेनेत्यर्थः । सखीत्वम्यङ्कतसखीत्वम्यङ्ककारेत्यर्थः । अनाजिन्यादिषु
सखीत्वाद्वारोपात्मसखत्वमुच्यते सावयवकल्पम् ॥ ४६ ॥

नारीभिरिति । नारीभिर्कलीभिर्गुरुजघनस्थलराहताना आस्य
आतिर्लुप्यप्रोभाभिर्गिजितानि विकाशीनि वारिजानि दृक्मानि येषाम्नेषा
लोलवाञ्चलत्वात्तदङ्गरागं । लोलचलवद्विषयोरित्यमरः । तावामङ्ग-
रागमपहरता चलयताञ्च ललाना मोयाना ललानाञ्च स आपयोसु-
दोदृढयञ्च कलुषोऽप्रसन्नं शुभितञ्च सङ्गच्छे सङ्गात अपहर्तुं साङ्ग-
पहरणादितिरागयं कलुषो भवतीति ध्वनिः । अभिधायि प्रकृतार्थे
निबन्धनाच्च ज्ञेयः ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यमिति । कामं प्रयाप्तं सौगन्ध्या सुरभिगन्धित्वं दम्बन्धित्वं
च गन्धोगन्धकं धामोदे ज्ञेये दम्बन्धित्वयोरेति विश्वः । दधदपि अह
दूरत्वात् । दूरस्य त्वादङ्गनानामाननोपमानं सुखं सादृश्यं गतम् । दूरस्या
परितारणा इति वदिति भावः । सम्प्रति पुनस्तथा नेदीयोनेदिष्टम
निरुक्तं सत् । अनिरुक्तादयोर्दशाधागित्यनिरुक्तस्य नेदादेः ।
जितभेरिभृतमभूवमिति लज्जं देवं महीतुमलकरविन्दं व्याभोले चले पयसि
मप्येता यथा दूरेषाम्येन दृश्यमानं सख्यस्त्री सविधावमानितं कचिद्वज्रय
बिलीमते तददिति । अथ दययलनकतेऽजमञ्जने सज्जाहेतुकतमुपेक्षत

नेदीयोजितमिति लज्जयेव तां जा
 मालोले पर्याप्तं महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रभ्रष्टैः सरमसमम्रसोऽवगाह
 क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्बधना
 मौर्वीग्नियुतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
 आस्याकी युवतिदृशामसौ तनोति
 क्षायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।

इति श्रीमच्छास्त्रिपद्योक्तिहेतुगोऽवोः संस्कृतः ॥ ४८ ॥

प्रभ्रष्टैरिति । सरमसं नगरं चाम्रसोऽवगाह एव क्रीडाकाभिः
 प्रभ्रष्टैर्नेतावगाहवोनाश्मसि च्युतैर्निदिविशिक्तितः यूपिका पीत-
 यूथिकाहेतुयुथिकापरम्यं यामिश्रिताः चम्यथापिशङ्गत्वायोगात् । म-
 णिका यूपिकावगाहा पीता हेतुयुथिकावगाहाः । तद्वत्पिशङ्गं हिर-
 ण्मयैः कौबधैः । दाहिनावगाहेत्यादिना निपातः । बधूनामाह-
 ल्यैर्भूयैः सरसि मौर्वीग्नियुतिशकलैर्जलाययनादलाभं तद्वत्पिशङ्ग-
 वानमन्वाकापशङ्कैरिषेत्युक्तेषां । व्यराजि विराजितम् । भावे शुद्ध-
 ॥ ४९ ॥

आस्याकीति । आस्याकं नयनास्याकी अस्याकी वा अस्याकारि-
 तेत्यर्थः युद्धदक्षदोरभावरक्षां सञ्चेति अकारादण्यवयवः । तद्वत्पिश-
 च युद्धाकासाकाभिः प्रकृतेरपाकादेवः द्विदत्ताजित्यादिना टीप् ।
 कवी कादा काः नः शिष्येति यावत् सैव युवतिदृशामनपायिनी स्यादिति
 श्रियमनोति अनिरुद्धं, किं एतत् साध्यं किञ्चिदस्मीत्यर्थः । तद्वत्मा-
 नवाधनेपेक्षया करणत्वात् तृतीया द्रव्यार्थं प्राक् । एवं मत्ता उक्त-
 कारेणाहमहेक्षणं निश्चित्यर्थः । अतएव तस्योक्तोद्यमे । अणुण

मत्त्वैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानीयैरिति विदधाविरेऽञ्जनान्नि ॥ ५० ॥
 निक्षीते सति हरिचन्दने जलौघै
 रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।
 अह्राय स्तनकलशद्वयादुपेये
 विच्छेदः सङ्घट्टययेव हारयष्टग ॥ ५१ ॥

आनिपन्नदृष्टं नैर्मल्यगुणस्य पिधानं तिरोधानम् । अपिधानतिरोधं
 विधानाच्छादनानि चेत्यमर । अणि धातुरित्करोपमवाधौ ह्यसर्गं धोरि-
 त्यकारलोपः । तेन साभ्यसूयै र्वेधे पातनर्हे प्राणीयै । अन्धोऽ-
 र्णस्तोयपानीयनीरलीराभ्य अभ्यरन्वित्यमरः । तव्यस्तव्यानीयर इति पि ते-
 रनीयर प्रत्ययः । अङ्गनानि अङ्गलानि इति अन्तेन स्वगुणप्रकाशनयो-
 ग्यनवा विरक्षितेन प्रकारेण नि येषत्वरूपेचेत्यर्थः । विदधाविरे विधौ-
 षानि चाक्षितामोत्यर्त्तः । धातु गतिगुणोरिति धातो कर्मणि लिट् ॥ ५० ॥

निक्षीतइति । हरिचन्दने रत्नचन्दने जलौघैर्निक्षीतं चालितं
 इति । धाने कर्मणि क्त लो गृह्णनुमासिके इति एक र लोटादेश
 एत्थोभट्टसिति वृद्धिरौकारः । आपाण्डो पाण्डु वर्यादङ्गनाया स्तनक-
 लशद्वयान गतपरभागया शौनष्यादिगतयणौ लक्ष्येया । अतएव सामा-
 न्यं वद्वारः । सामान्यं गुणसाभ्येन यत्र यच्चन्दनैकतेति अक्षयात् ।
 हारयष्टा कलशौ सङ्घट्टयया सचिन्नयवेत्युत्प्रेषा । निजपरभागहा-
 निपरदानात्वेनेत्यर्त्तः । अह्राय सपदि । ह्राज् फटिद्यन्प्राज्ञाय भाट्
 सङ्घु नाः इति वृत्तत्वमरः । विच्छेदस्तु ननपेदे प्राप्तः । हीननीव-
 नादनीवनो व वरमिति भावः । उपपूर्वादिषु कर्मणि लिट् । विक्षो
 भहेतुस्य हार विच्छेदस्य सङ्घट्टययेद्वनत्वोत्प्रेषा वा चोक्तं सामान्योत्प-
 रितित इदम् ॥ ५१ ॥

नेदीयोजितमिति लज्जयेव तां वा
 मालोल्लेपयति यद्योत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
 प्रध्वजैः सरभसमम्लसोऽवगाह
 मीडाभिर्विन्दलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्वधूना
 मौर्वान्निद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
 आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
 छायायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।

इति श्लेषमूलातिशयं लिखेत्तुल्येऽयोः सङ्घट्टे ॥ ४८ ॥

प्रध्वजैरिति । सरभसं नारपरं यम्भरोऽवगाह एव मीडास्ताभिः
 प्रध्वजैस्तडावगाहयोरादम्यति अतैर्विन्दलितयूथिका पीत-
 यूथिकाहेमशुभ्रिकापरपथं वा निरसिताः अम्लसापिशङ्गत्वायोगात् । ग-
 थिका यूथिकाशब्दा वा पीता हेमशुभ्रिकेत्यधरः । तद्वत्पिशङ्गैर्हिर-
 ण्मयैः कौशुकि । दाक्षिण्यवनेत्यादिना निपाठः । वधूनामात-
 ल्यैर्भूषणैः सरसि औषां निद्युतिशकलैर्वैद्युताप्रयत्नादमार्गं सदा चैवैवैव
 वानवज्वालासङ्घट्टैरित्युक्तेषां । व्यराजि विराजितम् । भारे दुष्ट-
 ॥ ४९ ॥

आस्माकीति । अस्माकं श्रियमास्माकी अस्मादीया अस्माकारि
 नैत्यर्थं युष्मदपदोद्वेगवत्त्वात् यच्चेति अकारादप्राप्त्यर्थः । श्रियश्चापि
 च युष्माकास्माकाविति प्रततेरप्राकादेव टिट्टाञ्जिकादिना ङोम् ।
 इतीत्याया कान्ति श्रियेति यावत् त्वेव युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनीं
 श्रियमनोति श्रियिदृशैः किं एतत् साध्यम् किञ्चिदस्मीत्यर्थः । मममा-
 नवामनोद्वेगं करणत्वात् श्रियोया इत्युक्तं प्राप् । एवं धत्वा उल्लव-
 तारेवाङ्गनैवत्यं विधियेत्यर्थः । अतएव ममोद्वेगो यम् । अणुपणु

मत्स्यैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानीयैरिति विद्धाविरेञ्जनान्नि ॥ ५० ॥
 निर्वृते सति हरिचन्द्रे जलौघे
 रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।
 अह्नाय स्नानकलशहयादुपेये
 विच्छेदः सहृदयैव हारयष्टग ॥ ५१ ॥

आविष्कृतमहत् नैर्मल्यगुणस्य पिधानं तिरोबानम् । अविधानतिरोभ
 पिधानाच्छादनानि चेत्तद्वत् । अति सागुत्तिष्ठोपनयनोदयसर्गयोति-
 त्तकारलोभः । तेन बाधस्यैवैवै पाठनर्हः । आनीयै । अम्भोः-
 र्णस्योदयानीयनीरसीराज्यम्बरमित्यन्तरः । तस्यमयानीयर् इति पितृ-
 रनीयर् प्रत्ययः । अङ्गनानि कलशानि इति अयेन सगुणमन्त्राग्रयणो-
 ग्यता विविधैर्न प्रकारेण निवेद्यत्यदिशेत्तर्हः । विद्धाविरे पिथो-
 तानि आनितानीत्यर्थः । सागु मतिगुणोरेति भासोः कर्मणि चिट् ॥ ५० ॥

निर्वृतेति । हरिचन्द्रे रक्तचन्द्रे जलौघेनिर्वृते आलिते
 इति । आरेः कर्मणि त्तः ओःश्रुतमुक्तविके इति वकारः कोटोदय-
 प्रत्ययेति द्वितीकारः । आपाण्डोः पाण्डु वयोदङ्गनायाः कान्त-
 कलहयान् गतपरभागया वीर्यलोहितवर्णैः कर्णवा । अतएव भाग-
 यः अङ्गनाः । बाधान् गुणसाधनेन दत्तं अन्वरेतेति कलशम् ।
 हारयष्टा कलशं सहृदयया वचिभवेत्युत्तरेण । निजपरभागया-
 निररत्तामन्वेत्यर्थः । अह्नाय इति । इहान् अटित्वाह्नाय अह्ना-
 यत्, नातिः इत्यन्तरः । विच्छेदस्तुनमपदे प्रादः । अङ्गना-
 नादङ्गनायेव शक्तिर्भासः । अङ्गनादित्य- कर्मणि चिट् । निर्वृ-
 त्तैर्गुणैश्च हरिचन्द्रे सहृदयैर्विच्छेदोदादा चोदयः, अङ्गना-
 तिर्हः इति ॥ ५१ ॥

अथ न गुणममृतस्य धारयन्ती
 सकुल्लस्फुरितसरोरुहावतसा ।
 प्रेयोभि सह सरसी निषेव्यमाणा
 रक्तत्वं व्यधित वधूदृशां सुरेव ॥ ५२ ॥
 स्नान्तीनां बृहदमलोदधिन्दुचिर्वी
 रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भी ।

अमृतमिति । अमृतं यद्यप्यमृतमस्य पीयूषस्य पुष्प साधुर्वादिन धार-
 यन्ती । अथान्नममृतस्य योवनं च तृणपत्रम् । अथ न च यद्य-
 च्छ तोद सुखमदृश्यते इति । उल्लोदकपुष्पश्च धारयन्ती सरसीपथे ।
 अमृतं यद्यप्ये स्नातुं पीयूषे कलिते शुभमिति रिच । संपुष्पानि
 दिक्कानि । उत्कृष्टवस्त्रमप्युद्यो यद्यप्युत्तमादिनातस्य सत्वम् । स्फुरि-
 तमि उल्लोकाणि च यानि सरोरुहाग्येतत् रक्तजानि कञ्चन मध्वारा
 ये क्षिप्तानि तान् न लोभूयथ यस्या सा तपोता । प्रेयोभि सह नि-
 षेव्यमाणा स्नान्तीनां बृहदमलोदधिन्दुचिर्वी
 रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भी । तस्या सुरा च । व्यधितेति धातु
 कर्तरि लुङि कण्ठ् । रक्तोदकावर्जनय सक्तं सैव्यत्वात्कृताधीति
 स्नान्ते सविस्मयीतापश्चारेणु माद्वीकमिति परिगणनाच्च सरसीरुद्राया
 यद्यपि प्रज्ञातव्यविद्यायां तस्ययोमिता नदपिरावाप्तु दीपक सुरेवेति पाठे
 तत्तद्वत्तद्विषयैव कार्या ज्ञेयता उपमानुपमा स्नातु । न च तस्य-
 योगितावकाश इत्यन्तेन तस्योपलक्षणमप्युक्तमिति ॥ ५२ ॥

स्नानोन्नामिति । स्नानोन्नाममरगाङ्गामाका रुचिरदृशां सुधां
 रक्तमिवो हृदिस्त्रिभुजोदधिन्दुभिर्विद्यौ । अमृतोदनेत्याग्निना उद-
 गदस्योदादेश । सरोजकुम्भी उत्कृष्टैः पदाराखा सुता पदार्था म
 पितुर्गुणैरुत्कृष्टकृते उपगम्यते प्रीयते वा उपगम्यायवदति । इ
 रेजातेन उपमानोपोति निपात । पुनस्तु यौदायोदिशुयवत स्य

हाराणां मणिमिरुपाश्रितौ समन्ता
दुत्सूतैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥
आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि
स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।
कसौभ्यश्चुप्रतमसितोत्पलं वधूनां
वीचीभिस्तटमनु यन्दिरासुरापः ॥ ५४ ॥
दन्तानामधरमयावकं पदानि
प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नखाङ्गाः ।

तत्र उपरक्ष काव्याव्याख्यानकाराण्युपपन्नकाव्या तया गुणरदुपमका-
व्यया व्याख्यानोपगुणवनाथया काव्येति । काव्येति काव्यप्रत्यया-
नधातुत्वाद्प्रत्ययादिति चित्वाभप्रत्यये टाप् । समन्तादुपान्वितौ संश्रितानि
रेजाते राजते क । अग्राञ्च उपानाविति विकल्पादेकाराध्यासबोधौ ।
गुणश्च अङ्गेन छलमङ्गेन च छलभेदे सूत्रान्तरमभिप्रेयन् इति प्रतीतेः
त्रेयानुप्रासितव्यतिशयोक्त्यानुप्रासितव्यमुक्तेना ॥ ५१ ॥

आच्छदति । स्वस्वतोऽप्यात्मस्वतोऽपि आच्छदउच्छस्यानन्त-
 उत्तमाद्यस्य पतितस्तथा भूदतिहेतोः आच्छदपतितत्वादित्यर्थः ।
 स्वस्थोना निर्मथानां परिहरणीयतां व्याज्जत्वमुपैति । प्रमज्ज्यामृतो-
 राशोटाच्छदामरण्यानिक्रहति क्लरणादिति भावः । वीथीभिस्तटममुतटं
 प्रति निरासुर्दिविदुः । कुतः यथादायः बधूनां कर्षुंश्च, क्षुतमस्तो-
 त्तत्र भूदभ्यस्यतीति भावः विशेषेण धामान्यसमर्चनद्वयोऽद्यांनरन्दासः
 स्मर्तनवाज्जगतश्चेकमत्वातिप्रयोक्त्या मदीर्घः ॥ ५३ ॥

ॐ दत्तात्रयमिदं । तोयेष्वथ यद्विभोदयम् । विभक्त्यर्थेऽप्ययोमात्रः ।
 यत्तु नात्राभ्यासार्थं प्रकाशितहास्यारणं यद्वरन्दनानां पदानि दत्तपदानि
 तथा कविशेखरां चैवाङ्कुराणां तत्तु भरीरं प्रदद्याः नेश नयाः हास्यविभ-

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनानां
 शोभायैविषदि सदाश्रिताभवन्ति ॥ ५५ ॥
 कस्याश्चिन्मृखमनु धौतपत्रलेखं
 व्यातेने सलिलभराऽवलम्बिनीभिः ।
 किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिः
 श्रितय्योरलमलकाग्रवस्त्ररीभिः ॥ ५६ ॥
 वक्षोभ्योघनमनुलेपनं यदूना
 मुत्तंसानहरत वारि मूर्धजेभ्यः ।

आनिन्यु प्रापयामासुः । नीचप्रोर्ध्वरतेष्वेति वचनात् द्विर्गन्तव्यम् ।
 तथा हि कुतः सलिलान्मुखन्दराद्यानिताः सदर्शकतां ये केचिदिति
 शेषः । विषदि विभवाभाववासेष्वि 'योभायै वैभवाय भवन्ति । कुपेः
 वस्त्रदायाने चतुर्थी वक्तव्येति कुपेरर्धनिर्देशादुत्तरी । अर्धान्तराद्याः
 ॥ ५५ ॥

कस्याश्चिदिति । धौतपत्रलेखं व्याकृतम् । खरीष कस्याश्चिन्मुखमनु
 लेखेन सम्यक् यथा तथा सुखे इति यावत् । ततोऽर्थ इत्यर्थे धर्म-
 प्रापनीयत्वात् द्वितीया । सलिलभरेणावलम्बिनीभिर्लेम्बमानाभिः व्या-
 कृतवद्गताभिरित्यर्थः । किञ्जल्कव्यतिकरेण केचरश्चिन्नेन पिञ्जराप-
 न्तराणि मध्यभागा व्यापन्ताभिः जलकापाणि वक्ष्योर्मिभ्योऽर्धेऽप्युपमित-
 षत्वात् । वक्षुरी मक्षुरी स्त्रिया श्रित्यमरः । तासिरलकाग्रवस्त्ररीभि-
 र्श्रितय्योर्मिकरिकाग्रवयोभा अलं व्यातेने वस्त्रादिना । ततोऽर्थे कर्मण
 चिद् । अर्धे श्रित्यस्य श्रीरिष श्रीरिति निर्दयनाभेदः ॥ ५६ ॥

यद्यप्येकवचने पुंसाप्यप्यस्याभेदः कर्तव्यति । वक्षोभ्य इत्यादि ।
 वारिभ्य उदङ्कर्तं यदूनां वादवावा वक्षोभ्योघनं वाम्भ्योऽप्यनुलेपनं म-
 रागमहरत । अस्मात्तच्छब्दः । अतः वक्षोभ्यामिति व्याकृतः पाठः वक्षो-

नेत्राणाम्मदरुचिरचतैव तस्थौ

चक्षुष्यः खलु महताम्परैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥

योवाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो

यश्चित्ते स तु तदवस्थैव तेषाम् ।

धीराणां व्रजति हि सर्वैव नान्तः

पातित्वाद्भिम्भवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥

फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला

चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

जातुमेवमवधोमात्रनिर्देशादुत्तरलोके तेजमिति भुंक्तिरूपरामर्ण्यं न
प्राप्यः । मूर्ध्नि जेभ्यः विरोरुहेभ्यः उत्तंगान् शेषराजहरत नेत्रार्थं
मदरुचिर्निरासि रागोऽस्त्येतैव तथैव तस्थौ चारिविहारस्यापि रागजनकत्वा-
दिति भावः । अतएव रागद्वयस्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशाद-
तिप्रयोक्तिः । तथा हि महताञ्चक्षुषि भवत्यक्षुष्यः प्रियोऽतिजघ । प्रि-
योऽतिजो च चक्षुष इति त्रिवः । यतीराज्यवाप्तेति यत् । परैरलङ्घ्ये-
दुर्धरैः खलु । चक्षुष्य इति श्लेषश्रुतिप्रयोक्तिः तथा पूर्वोक्तत्वात्
वहीर्योऽयमर्चोत्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

य इति । तेजो यदूनां वहिर्भवोवाह्यः । वहिर्गणितोपोयद्
चेति वचनात् यज् प्रत्ययः । यो रागोऽङ्गरागः स रागोजलैस्तोयं
जं ईदृशं निरासि निरस्तः खलुः । अस्त्यतेः कर्मणि लुङ् । चित्ते यो
रागः स तु सैवावस्था यस्य स तदवस्थ एव न निरस्त इत्यर्थः । अत्र
रागयोरेभेदाध्यवसायादतिप्रयोक्तिः । तथा हि सर्वोऽपि धीराणां
महतामनःपातित्वादनर्गतत्वादेवेति यावत् परस्याभिभवनीयतां न व्रजति
अन्यथा व्रजत्येवेत्यर्थः पूर्वदलङ्कारः ॥ ५८ ॥

फेनानामिति । अधूनां अलभ्यमानानुपीति भावः पयसि विभूषणं

गण्डे ष स्फुटरचनामपत्रवल्ली
 पर्याप्त पयसि विभूषणवधूनाम् ॥ ५८ ॥
 भ्रश्याद्भिर्जलमभि भूषणैर्वधूना
 मङ्गेभ्योगुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्मात्थैरथ नन्दतेऽवधीरिताना
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ढ्यम् ॥ ६ ॥

नेत्राणाम्दक्षिणैश्चैव तस्यौ
चक्षुष्यः खलु महताम्परैरुद्धतः ॥ ५७ ॥
योवाद्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थस्य तेषाम् ।
धीराणां व्रजति हि सर्वस्य नाम्नः
पातित्वादभिभवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥
प्रेतानामुरसिच्छेषु हारलीला
खलु श्रीजघनतलेषु शैवलानाम् ।

आहुयेषां योर्मात्रनिर्देशादुत्तराद्यौ तेषां चित् पुंसि ह्यप्यनर्गः ।
पाद्यः । पूर्वशेषः विरोधशेषः कर्तव्यान् शेषदानवतः तेषां
मद्विनिर्देशाद्यौ चैव तेषां तस्यौ चरित्तिहारस्यैव रागजनकता-
दिति भावः । अनन्तरं रागद्वयस्याप्यभेदाभावादेव तदवस्थानिर्देशाद-
निरवबोधि । तथा हि मङ्गलाञ्चलुपि भवचक्षुष्यः प्रियोरपि च । प्र-
ियोरपि च चक्षुष्य इति निश्चयः । विरोधजनकता इव । परंरक्षणी-
इति च । चक्षुष्य इति शेषमवबोधि । तदा पूर्वोक्तत्वा च
मङ्गलौघादप्यनर्गः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ तेषां ददर्श वज्रकर्षीशङ्कः । बहिर्गतिमोघोयश्-
चेति वज्रान् वज्रं प्रवहः । को एगोद्वयानः स रागोक्तस्योर्ध्व
मर्दवै निरासि निरसः खलु । कलुषः कर्तव्यं मुहुः । विप्रे को
रागः स ह वैराग्यः तस्य स तदवस्थ एव न निरसः इत्यर्थः । अत्र
रागवैरोधाभावात्तदवबोधिः । तथा हि सर्वोपि धीराणां
मङ्गलाञ्चलुपि भवचक्षुष्य इति निश्चयः । परस्मादभिभवनीयतां न जहति
यथा तत्रैव तेषां शैवलानाम् ॥ ५८ ॥

बैराग्यविधिः । तेषां मङ्गलाञ्चलुपि भवचक्षुष्य इति भावः । ददर्श विप्रे

गण्डे सु स्फुटरचनामपत्रवल्ली
 पर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५६ ॥
 भ्रशयद्भिर्जलमभि भूषणैर्वधूना
 मङ्गेभ्योगुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
 निर्मात्यैरथ नन्दतेऽवधीरिताना
 मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्क्यम् ॥ ५७ ॥

पयोः सम्यक्साक्षादित्यर्थः । कृतं कौशला हि वहीराणां उरति रुच-
 र्नात्पुनरित्युक्ता । अना । सुधीति योगविभागात्प्रत्यय पक्षदन्तादित्य-
 नुक्तः । तेषु हारणीनां सुक्तावलिनी जातेति शेषः । शैवनानां न
 जनतलेषु चेतसीर्गन्धयोगा जाता । मण्डलेषु वपोसेषु गैवसां इति वि-
 भक्तिविपरिणामादनुपपन्नः । स्फुटरचना व्यक्तविन्यासात्पत्रवल्ली मण्डप-
 तलता जातेति शेषः । अत्र केन वा हारणोवेन कीला शालीना चेत-
 सीरिव श्रीरिति निर्दयताभ्यां गैरसा, पत्रवल्लीति रूपकीय च वाक्या-
 दैवत्तुर्दशकार्यमनर्गनासौ देशद्वारिभावेन सङ्कीर्णं वाच्यार्थहेतुकत्वात्प्रा-
 क्तम् ॥ ५६ ॥

भ्रशयद्भिरिति । वधूनां मङ्गेभ्योभ्रशयद्भिः पतद्भिर्गुरुभिः सौख्या-
 द्भिरुत्तुर्गैर्वधूनां भ्रशयद्भिः पतद्भिर्गुरुभिः सौख्या-
 द्भिः लज्जयेव । भावे मुञ्च । कृपानन्तरमेव न तु । भ्रशयेनेति
 भावः निर्मात्यैर्भुक्तोन्मत्तमालैर्नन्दते लज्जे लभन्ति भ्रशयेऽपि निर्म-
 ल्यैरित भावः । तथा हि अवधीरिताना तिरस्कृतानां अपि लघीयसा-
 नुच्छानादुच्चैर्धार्क्यं प्रलज्जत्वमेवाधिकम्भवतीति अर्थान्तरव्यासः । मङ्गल-
 पदभ्रगे लज्जिता कविस्त्रीयसे तुल्यास्तु निर्मल्यैर्लज्जिताऽपि लज्जिता इति
 भावः । अत्र च भुङ्क्ष्वि मज्जामि लज्जामि प्रवच इति परमाह ॥ ५७ ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्वजनिरस्ता
नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।
कामः स्त्रीरन्शयवानिव स्वपक्ष
व्याघातादिति सुतराञ्चकार चारुः ॥ ६१ ॥
शीतार्तिं न्वलवदुपेयुषे व नीरै
रासेकाच्छि शिरसमीरकम्पितेन ।
रामाणामभिनिवयौवनोप्सभाजो
राक्षेपि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥
श्वरोत्तङ्गिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा
स्त्रावण्यन्तनुमद्दिवास्वुवा ससोऽन्तैः ।

आमृष्टा इति । तिलकरुचः पद्मयोगा, आमृष्टाः कञ्जीमाता
निरस्ताः पक्ष्मं कौसुमं वासोनीरक्तमरक्तं निरस्तारादित्यर्थः । इतिमिति
येयः । अङ्गरागोऽपाकृतः सर्वत्र लक्ष्यैरित्यर्थः । इतीत्यं स्वपक्ष-
पालात् स्वर्गं तदादनुमयशान्नुतापशानिवेतुत्येवा । कामः स्त्री, क्रियः ।
वामुषो रतीवडादेगविकस्यात्यसे वरखे दीर्घः । सुतरां चारुः पूर्व-
तोऽपि रमणीयाङ्कार स्त्रीयां काम एव भूषणमन्यद्वैरुपमेवेति भावः
॥ ६१ ॥

शीतेति । नीरैस्तोवैरासेकादोवेधनात् शीतार्तिं, शीतप्रदास्वह-
नात् सुदु उपेयुषेऽप्राप्तयेत्येवमेव । अतएव शिरसमीरकम्पितेन
रसगतवेधितेन नवांशुकेन कर्त्ता अभिनयो यो यौवनेऽप्युत्तमं त-
द्भाजः । रामाणां स्तनतटयोराधारयोराक्षेपि आच्छिद्यं संशङ्कम् । भावे
नुर । सेवेदृष्ट्यांशुकेऽप्यु शीतार्तिं हेतुकत्वत्वेत्येत इति दु-
पहेतुत्वेति ॥ ६२ ॥

एवम सा जन हीङ्गाकृता जगदुत्तरणं वर्णयति । श्वरोत्तङ्गिरिति ।

उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला
 निष्ठातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥
 दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता
 दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
 उद्दीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती
 मस्यार्पी जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥
 स्रज्ज्वा यत्परिहितमेतयोः किलान्त
 र्हीनार्थन्तदुदकसेकसक्तमूर्ध्नाः ।

अथ लङ्गोद्गातवन्तरमङ्गज्जातु गान्धर्वमङ्गोत्तु शान्तमुपात्तं संज्ञाभिनि
 यार्तु । समपि कर्मनिर्दिष्टतनुवत् भूतिवत् सावयवमेव कान्तिवार
 विनेत्युज्ज्वला चामुपेयमङ्गि । धरणिः । भीमादिकलाङ्गदूषधुषण ।
 तरलादपरवासरत्ना एव रङ्गाभ्यस्यन्तानि तेषु लीलानिर्दिष्टानि ताव
 निष्ठातै कथयैः । निन्दोद्ध्यो स्त्रातेः कोशवे इति पत्यम् । पादयो
 ऽन्तैः पक्षसाक्षैरपलक्षितैः प्रिया समूहैः स्त्रीसमूहैः स्फुरदरङ्गदाहतरै
 उत्तीर्णं निर्गतमिच्छैः । तरतेर्भावे लिट् ॥ ६२ ॥

दिव्यानामिति । दिवि भवा दिव्यास्तोत्रानपि कृतविस्मयां धौन्दर्पा
 निरेकेषु जमिताङ्गतरसा स्फुरदरविन्दाभ्याश्चाह इली यस्यास्ता ए
 न्नृज तानिधनैः पुरस्तादयतः सम्भ्रमो जहात् । बहुस्यास्तमिन् ।
 ए रतीक्ष्णामन्तर्णैः काञ्चित् क्षिप्तं मध्यमाणात् दृष्टुदात् सदा प्रादुर्भ
 वन्तो श्रिय भव स्रजोभिरोद्दीप्य जलनिधिमन्यनस्य समुद्रमन्यनमित्यर्थः ।
 मय्येते । आदिकलोदित्वाद्युमागमः अधोगच्छत्यादिना कर्मणि चो । अ
 म्यार्पीत् स्रज्ज्वा । अथ समुद्रमन्यनस्य रिक्त्याश्रयविनेत्युपमया पादयो
 श्री स्रुतेति अरथानङ्गारप्रतीतेरङ्गारध्वनिः ॥ ६३ ॥

स्रज्ज्वा इति । एतयोर्द्वौ रत्नहीनार्थं किल पादनाथं स्रज्ज्वा इति

नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
भासान्तर्द्धतुरुरु दुकूलमेव ॥ ६५ ॥
वासांति न्यवसत यानि योषितस्ताः
शुभ्राश्च्युतिभिरहासि तैर्मुदेव ।
अत्याक्षुः स्रपनगलज्जलानि यानि
स्थूलाश्च्युतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥
आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः
संसक्तिं भृशमपि भरिशोऽवधूतैः ।

यत् डकुलं परिहितनाम्नादितमुदकसेवेन संवक्तं संवृष्टं तत् डकुलं क
विमलतरौ नारीणाञ्च पीवरी जह्नु एव वर्तारौ समुल्लसन्त्या डकुलम्
भावा निजकान्त्या अन्तर्द्धतः आदितवनौ तदेतद्वृण्वमिति भावः ।
अत्र डकुलस्योच्छ्वादकत्वेऽपि तदभावोक्तोरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिः
योक्तिः । तद्वेषणा चोर्वो डकुलानां आदकयोराच्छादकत्वोक्तोरसम्ब
न्धरूपातिप्रयोजनानुप्राप्तयेति सजातीयसङ्करः तदनुप्राप्ति
विधत्तान्कारः इति विजातीयसंस्कारः तेन चोर्वोर्वोक्तोत्तरं जायते
व्यग्नत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांति इति । ताः योषितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्यः
पसन्त्याच्छादयन्ति धातोः कर्त्तरि लुट् । शुभ्राभ्यां च्युतिरिव च्यु
तिर्गन्तः वायोभिर्मुदा नारीनिषमनन्देमाहासोव हसितमिव । भ
लुट् । स्रपनेन गलज्जलानि स्रवन्तीयानि यानि वासांसि अत्या
त्यक्तवत्यः तैः शुचा स्थूला अक्षुत्तुतिर्बोधान्तैः अरोदीप रोदनं कृतमि
भावेऽलुट् । अत्र भावस्त्यपुण्यजलग्नन क्रियानिमित्तयोर्होरोदनमि
ययोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादिति । अर्द्रत्वाज्जलेन प्रेम्णया च सरसत्वादतिशयि

नाजानादभिमतमन्तिकेभिवीक्ष्य

स्वेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमनुवध्रती कराभ्या

मालव्यस्तनतटवाहुमूलभागा ।

भर्तान्या मुहुरभिलष्यता निदधे

नैवाहो विरजति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

स्वच्छाभः स्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ

न द्विषेयोक्तिरनङ्कारः । तस्याममया मदुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यनङ्कति-
एवमाहुः ॥ ६८ ॥

सामन्तमिति । निजमात्मैवं सीमन्तं मूर्ध्निजमध्यपङ्क्तिम् । सी-
मन्तमस्त्रिया स्त्रीणां देशमध्ये तु पङ्क्तिरिति वैक्यर्णो । कराभ्याम-
नुवध्रती गृह्णन्ती भिज्जन्तीत्यर्थः । अतएव का ६८ नात् लक्ष्यादिभा-
ष्यः स्रपनं बाहुमूले च तेषां भागां प्रदेशा यस्याः सा यस्या स्त्री अभि-
जग्रात्तिल्लुत्त । वा आदेशादिना वैकल्पिकः गजप्रसङ्गः । भर्ता
सृष्टिर्निदधे अतः तां निरोक्ष्येत्यर्थः । निरुत्थनं तु निज्यान् दर्शना-
नोद्देशेन समिपकरः । अहो आश्चर्यं कौतुकं सभिलाषः प्रीयन्तीति
प्रियाः प्रियाः । द्रुमपञ्चाप्रौढिरिति च । तेभ्यो न विरमत
उभयोऽपि न निवर्तते इति आश्चर्यम् । न जातु कामः कामात्तामुप-
धीनेन शायनीति भावः । जुगुप्सा विराम प्रमादार्थानामुपसङ्गग्रामिति
पक्षो व्याहृतिर्यथोक्तमिति परस्परपदम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६९ ॥

अथेति । अस्तेनात्मका स्रपनेनाभिषेकेण विधौतं विधित्तमङ्गं
वदन्ताम्बुद्रवताम्बुलरागेण विरज एवमुच्यते योऽहोऽधरः प्रतप्त स्रपन्
विहित दिवसं वाप्य अथवा विहितमेकान्तमथवा । विहितौ इतद्विज-
नविद्यमरः । इत्येवंरूप इत्यनेताभ्यामेव विनाशिनीनामाकृतौ नेष्यमस्तु

स्ताम्बूलद्युतिविशदोविलासिनीनाम् ।

वाउश्च प्रतनु विविक्तमस्त्रितीया

नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥७०॥

इति धौतपुरन्धिमत्सरान्धुरसि मज्जनेन

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाद्गभासः ।

अथलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाप्यपान्ततिषु मङ्गुमीये ॥७१॥

विमलैरित्येः । कुसुमेषुणा कामेश शून्योऽयदि न स्यात् । पाम्यया
चद्विजितानामित् कनक भूषणमपि भारयत एवेति भावः । इतेन विविक्त
स्यास्य आलम्बन चेदाह्वय उद्दीपनविभार जलः । स्नेहभूषणयोगेऽपि
विविक्तमिति गद्यानरिति लक्षणात् । अथ स्नानमात्रं वादिपटादीन्मित्र
मिश्रेण्यगत्या कटौजादीनामाकल्याणप्रतिपादनायैतत्तद्व्याख्येयमङ्गुमीयेति
॥ ७० ॥

अथोत्तरवर्णं सूर्यास्तमवादिष्येणं प्रकौति । इतीत्यं
वरवि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरन्धिमत्सरान्धुरसि । आचितमपिनीपानात्
अभीष्टमिति चेते अतिशायिनीम् । आभीष्टं शिभिः । श्रियमाप्तवतः
अपमलाद्गभासोविमलाद्गभानीन् यादवानलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा
सस्यायुनाथपरवारिराशेः पदिमाथे रपान्ततिषु पुटेषु मङ्गु प्रवेष्टुमीये
इत्यम् । भावे लिट् । परवेष्टा काष्ठाप्रकारो विपक्षिणां तादृग्विषया-
भिवाच्यमनराधत्तइति भावः । अथ भागोः काष्ठाप्रमल्लमस्य वाद-
मज्जनालोक्यभेदकस्य प्रत्येक्ष्यते । अतिशायिनी वृत्तम् । सप्तशतश-
तोऽतिशायिनी भवति यो दिक्दैरिति चन्दोऽवस्थात् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाधकृतौ शिगुपालवधे महाकाव्ये
जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भोमाध्यायहोषाचरमः ॥ नादस्यैरिवरचिते माध-
काव्यवास्तवे सर्वदुःखाच्छेदकः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

अमितापतम्पद्मथोऽणुरवि
निजतेजसामसहमान इव
पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधे
रधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥
गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं

अथ सर्वास्तनयं वदन्ति । अमितापेति । अथ मिमङ्गाननर
अरविः सूर्यो निजतेजसाभितापवम्पद्मं सनापातिरेकमवहमान इव
पराम्बुनिधेः पञ्चवाक्त्रेः पयसि प्रपित्सुः पयसि मिक्षुः । पततेः
सनादप्रयवः सनि सोमेकदिना इवादेवः नोपोऽभ्या भ्येत्तभ्याम्भोप
अस्तिरितस्तादृशम् । अथस्तु चरमजाभ्यन्तिलमरः । अधिरोढुमभ्य
तन् अभ्यधातम् । अथ सहमान इवेति कान्तप्रपन्न पयसि प्रमा
निजतेजोऽवहमेव इवमुत्प्रेते । अस्तिन् सर्वे प्रमिताक्षरा इत्य
प्रमिताक्षरा मज्जसंदिहन्ति सवपात् ॥ १ ॥

मनवेन । रतेन रक्षते । प्रमिताक्षराभ्यां इत्येता चेति स

दधती रतेन भृगमत्सुकताम् ।

मुहुरन्तराश्रमयमभ्रगिरेः

स वेतु य योपिदभिमीत दृशा ॥ २ ॥

विरमातप छविरनुश्रवणः

परितोयिपाण्डु दधदभ्रगिरः ।

अभयद्वतः परिणतिं शिथिलः

परिमन्दसूर्यनयनोदिवसः ॥ ३ ॥

अंपराक्षुशीतलतरेण शनैः

रनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

ये गतेषां । भवन्तु रक्षां कामाच तत्रत्ययौक्तुः स्यान्दर्शनो वेधि
रोऽपि गताश्रयसङ्ग्राहकद्वारमिति गीतया यवसूतया वषा यस्त-
रेः वसिष्ठान्तराश्रमं मध्याह्नागदेशं मुहुरभिमीत माति क । च-
त्राश्रमाश्रितमरतिमात्रमभ्रगिरिः । निमग्नकरयेव क्षमयं प्रतीक्षित-
रोऽपि । माहोन्मिष्टाविति द्विर्भावः । भवन्ति दिव्याभ्यावर्तयन् ।
तथाक्षमयप्रतीक्षमभ्रमादौक्तुः स्यात्तुभवनरोरुवलयं अथौक्तुः कभर-
वनात् प्रेक्षोऽन्तराः ॥ २ ॥

विरमेति । परिणतिं परिणतिं अथवा जराश्रयाश्च यतः स्यात्
विरमा यस्या जातपक्ष दधिर्यस्य सः अथवा योपप्रभः यतुपाण्डु-
यः स प्रोदयादीण्डुलदेहः । अतएव यवसूतिरिति यत् अत्यन्तं मज्ज-
योगः । पतिरे विपाण्डु एतत् शुभ्राभ्रपटनश्रवणदपरत्वं पतितैव
एतु रमभ्रमाकाशधरे विरोटवदुद्वहत् परिमन्द प्रशान्तं लब्धदध्या-
नस्यैव सूर्य एव नवनं यस्य स दिवसः शिथिलः शिथिलवृत्तिः शिथि-
लप्राभवत् । अत्राभ्रविर दन्त्याश्रयाकरुण्यद्विषय एव भवति इत्य-
विरुद्धावस्यैव इत्येवमपि देहदेहवृत्तिरूपं योऽपि प्राप्तिम् ॥ ३ ॥

निलयाय शाखिन, द्वाह्वयते

ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

उपतन्वमास्त तनु सानुमतः

शिखरेषु तत्क्षयमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सता

मुचितं खलु वतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अथ राज्ञेति । अथरोऽपरमागोऽङ्गोपराङ्गोदिनाः । पूर्वापरा
रोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमाप्तः राजाङ्गः संक्षिप्तः
पङ्कोक्त एतेभ्य इत्यङ्गादेशः अङ्गोऽदस्तादिति चतस्रः । तस्मिन्परा
मीनलनरेणानिसेन यन्त्रोक्तिता चाक्षिता कृता एवाकुलयो यस्य तस्य
पुनः निजयाय निशङ्कावाह्वयते अङ्गलिमत्रया चाङ्गान् कुर्वाणाय
स्थितावेवुल्लेखा । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पंचरङ्गा आकुला
वृक्षाः गिर इदमागच्छत इति प्रत्युत्तराच्च ददुरित्यनुवङ्गादुत्प्रेक्षा ॥

उपतन्वमिति । उपतन्वमं सन्वयायाः कसीपे । कसीपादौऽथ
भावे नपुंसकत्वाद्भूत्वम् । अशीतरुच टण्ठांशोः तनु करजाल
तृणलक्षिन् क्षये तत्कालेऽपीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सादृश-
ङ्गोः शिखरेष्वामातिवर्णः । आसेः कर्त्तरि लङ् । सतापस्त समये
यायरोऽप्युत्तरमेव पदमुद्यतस्थानमेवोचितं खलु । अर्थान्तरन्यासः ॥

प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाध-
नतरेषाधनता विफलत्वमेति बहुत्वमपि साधनसम्पत्तिर्निष्कलैवेत्यर्थः
तथा हि घनिष्ठत आनम्रपातस्य दिनभक्तुः करा व्यथयो हस्ताय ।
हस्तायः करा इत्यमरः । तेजं सहस्रमपि अत्रलम्बनायाः इत्यर्थः

निलयाय शाखिन इवाह्वयते
 ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥
 उपान्धमास्त तनु सानुमतः
 शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।
 करजालमस्तसमयेऽपि सता
 मुचितं खलु वतरमेव पदम् ॥ ५ ॥
 प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अपराह्णेति । अपरोऽग्रभागोऽङ्गोपराङ्गोदिनाः । पूर्वापरा
 तेत्तरनेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिप्रमाणः राजाङ्गः सन्निभ्यः
 अङ्गोक्त एतेभ्य इत्यङ्गादेशः कङ्कोऽट्नाटिति चत्तम् । तस्मिन् अपरा
 दीनलनरेणानिबेन यमैर्जालिना चालिता सता एवाङ्गुल्यो यस्य तत् ॥
 पुन निलयाय निवासाप्राह्वयते अङ्गुलमद्यथा आह्वानं कर्त्तव्यं
 स्थित्येषु अत्रैवा । शाखिने इत्यादि खगकुलानि पक्षवद्वा आदृष्टा
 कुलाः गिर इदमागम्यत इति प्रत्युत्तराच्च ददुरित्यनुप्रादादुत्प्रेक्षा ॥

उपसम्प्राप्तिमिति । उपसम्प्राप्तं सम्प्राप्तायाः कर्त्तव्यं । कर्त्तव्यं
 भावे ननु इत्याहुः स्वत्वम् । अशीतरुच उष्णांशोः तनु करजाच
 त्वक्षणमिदम् अथैकत्वात्पीथार्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सादृशत
 त्तेः शिखरेष्वास्तातिष्ठत् । आसेः कर्त्तरि लङ् । सतापस्त समये
 मायरेऽप्युत्तरमेव पदमुद्धतस्त्वानवेवोचितं खलु । चर्चानान्याहः ॥

प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधन
 त्वदेवसाधनत्वात् विफलत्वमेति बहुलापि साधनसम्पत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः
 तथा हि परिप्यत आनसपातस्य दिनस्तुः करा व्ययशो इत्याह । द
 इत्याह । करा इत्यमरः । तेषां बहुलमपि अत्यन्तमायाः उक्तम्

अवलम्बनाय दिनमर्तुं रभू
 न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥
 नवकुङ्कुमाक्षययोधरया
 स्वकरावसक्तचिराम्बरया ।
 अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा
 भृशमन्वरज्यदत्तधारकरः ॥ ७ ॥
 गतवत्यराजतजपाकुसुम
 स्तवकद्युतौ दिनकरेऽवर्तते ॥

भूतयोर्देवमेव प्रवर्तमिति भावः । विधेयेष्वपि वामाश्वमेधेन-
 योर्गोमरव्याध ॥ ६ ॥

नवेति । अतवारकर उच्यते । नवकुङ्कुमवदक्षययोधरया नवस-
 हाक्षयेष्वदा अक्षय नवकुङ्कुमाक्षयकृपया अकरावसक्त चिराम्बरया
 किरपाक्षान्तरिपराकायदा अन्तर सप्तसप्तक पादरक्षया वरुणस्य
 द्या पश्चिमदिशा वदेत्यर्थः । वरुणस्यैवातिराज्यभावं च गच्छतीति
 हो यमेति सूत्रादौ वरुणाप्रयोगात्सहायानामप्रयोगेऽपि वरुणस्यो-
 चने इति वरुणं ज्ञात्वा । अतिसक्तिमति वदिकर्तव्यमिति वृ-
 त्तं प्राप्य भृशमन्वरज्यं लोहितरक्तं चाभवत् । रक्ते देवादिकास्त-
 दि लब्धः । कुशिरजो प्राचीं गतः परस्मैपदस्येति कर्मकर्तारि-
 । अथ वाक्वादिनकरादियेष्वयमिन्द्रैः तयोर्गोमरप्रतीते व-
 ायोक्तिरवधार ॥ ७ ॥

गतवतीति । जपाकुसुमस्तवकद्युतौ लोहितरक्ते दिनकरेऽवर्तते
 स्तवकस्तवति इति लभ्यमाने यतीत्यर्थः । दिग्बन्ध दिग्-पञ्चमं क-
 षण्ण अन्तर्गते । अङ्गुलीसुरागैः सान्द्रागैः कुक्षिन्दुषैः पद्मरागवर्ध-
 न्निवद् प्रक्षुब्धधोवस्य वदिवारजत इत्युक्तेश्च । कुक्षिन्दुस्य

चहलानुरागकुसुविन्ददल
प्रतिवद्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ८ ॥
द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।
रुचे विरिञ्चिनखमिन्नवृह
ज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥
अनुरागवन्तमपि लोचनयो
दैधतं वपुः सुखमन्तापकरम् ।

सुखायो इह भाग्यीहिभेदयोः इहदे पञ्चरागे च सुखेऽपि सुखीरित
इति विद्मः ॥ ८ ॥

इति । इतन्मत्तं यत् शतकुम्भान्तपनीयम् । तदनीयं शतकुम्भ-
मिति सुखस्य मयविशेषः । तेन सद्यन्तस्त्रिमिति नित्यवभासः । पयसि
सुखोदके कर्तुं यथा तथा भव्यं वपुर्यस्य तस्यांशुमतोऽर्द्धस्य भण्डस्य
विरिञ्चैर्भङ्गयो नखेन भित्तिवत् इति विद्विष्यस्य दृष्टतो मङ्गतोजगद-
ण्डस्य जगदान्तवकोयस्य जगदण्डकस्यैकतरखण्डमन्तरदलमिव इत्ये-
तराज । अस्मीपमानस्य इराव प्रमिहत्वाङ्गममावह्वारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमिति । अपरदिक् पश्चिमा देव गच्छिका मेष्टा अतु-
रागीलौहिकमभिजायकं तद्वनमपि लोचनयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं
मानत्वादाभिरुप्याच्च दर्शनोयं वपुर्दधतमपीति अन्तापकरमनौष्णादय-
त्नावाहनापकारिणं सुखस्यैव वा तथाप्य येन सुखीरयिषि निर्धनश्च ।
देभेदे नते रक्षो वसूरावे भवे यस्मिन्मरः । रजिः सुखोऽपिष्टश्च गच्छते तं
पियदाकायमेवालयो दृष्टान्तस्याधिरकाययत्निष्कायितवती । धनमपि हि
मेष्टा निर्धुष्यमपि धनिकमायं सुहरषादलनुरागदनुवर्तते । पुष्पान्तमपि
हृतवर्षं निर्धुष्यन्ति वपुः एवेति भावः । कस्यदतोऽर्द्ध इति लोकार्धः ।

अवसन्नतापमतमिस्रमभा
 दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥
 रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः
 परलोकमभ्युपगते विविगुः ।
 ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा
 सुलभोऽन्यजन्म न स एव पतिः ॥ १३ ॥
 विहिताञ्जलिर्जनतया दधती
 विकृतकुसुमकुसुमाख्याताम् ।

निर्गुणस्य का शोभेति न वाच्यं निर्दोषताया अपि गुणत्वादित्यर्थो नर-
 न्यु श्रेयाह । विगुणस्य गुणहीनस्यापदोपता निर्दोषत्वमेव गुण-
 गुणरत्नाब्धौभा युक्तेति कारणेन कार्यसमर्पदनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

रुचिर्वाति । रुचिधाम्नि तेजोनिधौ सूर्ये भर्त्तरि प्रथौ रम्भोर्न
 देवान्तरमभ्युपगते मृते च इति विमलाः शुद्धास्त्रियोज्वलनं विविगुः ।
 अग्निं वातादित्यः भायस्मविगतोति मृतेरिति भावः । अन्यत्र मृते या
 चियते पत्नी वा स्त्री प्रेया पतिव्रतेति चरत्यादिति भावः । अग्निप्र-
 वेगमनुमाह । इतरथा ज्वलनाप्रवेगे अन्यजन्मनि जन्मान्तरे च एव
 च सूर्येव पतिः अन्यत्र तु यौगकिन् जन्मनि पतिः च एव कथं सुलभो न
 कथञ्चिदित्यर्थः । अयम्- वातादित्यमग्निरनुसमारोहतीति मृतेः ।
 तेनैव सप्त भोदन इति कारणेर्दोषो भावः । अतोऽग्निप्रवेगोयुक्त इति
 समर्पणादाकार्यहेतुवद्वाच्यतिदमलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ सन्वयाप्रादुर्भावाह । विहितेति । जनतया जनसमूहेन ।
 पामजमेत्यादिना समूहाद्यै तत्प्रत्ययः । विहिताञ्जलि-
 लयैः निवृत्तकुसुमकुसुमरूपतान्द्रधती राजसत्यादिति भावः । तदुक्तं
 इति एतत् राजोपहृष्टमिति । प्रसन्न इति प्रसन्नता । जनदिवी-

दिवतां वसानिपैटुनस्तंभसो

वहिरेत्य चाधिकममक्तं गुह्यः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलम्बमधः

किमवर्द्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

विससार तिर्यगध दिग्भ्य इति

प्रचुरी भवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

युगम् ।

स्यंयिताम्बरकितितले परित

स्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति ।

दधिरे रसाञ्जनम्पूर्वमतः

प्रियवेश्मयत्नं सुदृशोदृशुः ॥ २१ ॥

भरोत्तरीति उकारलोमः । अथ व्यापकत एवमस्यात्तमसोऽमर्षिरेषा दानं कृतं नन्दे हाट्टहारः ॥ १९ ॥

किमिति । प्रचुरीभवद्वयकुलीभवत्तमः कर्त्तुं किमलम्बरविलम्बमाका यस्तं कृतं व्यधोभतउच्यते अलम्बतास्तं घत किमिव अवनीतलतो भूतवाट्ट- हं सुपरिषादवर्द्धतं किं अथ दिग्भ्यस्तिर्यगधिविषयार विस्तृतमिति न निर- धारि व्यधोवत्तनादीनामन्ततमद्यावधारितमित्यर्थः । धारयते । कर्मणि कृष्टुः । अत्रापि पूर्वदृशुन्देहाट्टहारः ॥ २० ॥

न । सगितेति । स्यागतेति तिरोहिते अम्बरविविदितले येन तस्मिन् ति- मिरे परितोजनस्य दृशमन्धयति अन्धाद्वर्द्धति इति कृत्यः । क्रियोऽनु- यत्नं रसाञ्जनं रसं रागमेगाञ्जनं सिद्धाञ्जनञ्च दधिरे दधुः अतो- र्द्धतोः प्रियवेश्मयत्नं दृशुः । अत्र रसाञ्जनं वाक्याद्धेन प्रियवेश्मयत्न- मप्यप्येवाकाञ्जितहेतुश्चाव्यभिचमद्वारः । तेन रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्यु- पमाध्वन्यदद्वारेवावधारयति ॥ २१ ॥

दपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

प्रथमप्रवृद्धनदराजैसुता ।

वदनेन्दुनेव तुंहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवपु

र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः

परिवारितः परितः कृच्चगणैः

स्तिमिरौधराक्षसकुलं विभिदैः ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः

परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतैः ।

रसुखं न दृष्टेतेति भावः मदराजसुतायाः विष्णुभ्यावा-
न्रियोवदनेन्दु-
देवसुखेचा । कंठभजितोदरे शयनोत्सदादिखर्चः । अल्लोकोला-
भ्याभ्यामर्थमित्य निदेशः । वदमस्मि अस्मान् अस्मिन्मित्रः ॥ ३० ॥

अथेति । अथोदयानन्तरं लक्ष्मणा आश्रयेन वल्लभा-
या आनुगतमनुसृत कान्त वपुर्गच्छतः च लक्ष्मणाऽनुगतकान्त वदरिति
गच्छत्येव वस्तुतः वदभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि जतुकाशवदेव वदप्रतीतेः ।
परितः समनसः कृच्चगणैः मलयगणैः साम्बादादि भक्तैः कश्चिद्देव-
सिद्धेः । वदनालापसन्धिप्रसङ्गवदसङ्ख्येक-
यस्यादर्थद्वयप्रतीतिः । नयन-
दध भनारादिति । कथाकथनद्वय-
द्वयं दाशरथिर्दशरथपुत्रोऽयम् । अतएव । जलधिं विलङ्घ्य ति-
मिरौधर राक्षसकुलगतं विभिदैः विभेदवाचा । विभेदः कर्त्तरि भिच् ।
अथोदयोऽथमस्तमस्तु अस्मिन् वपुःस्थानेऽयं कालद्वारः ॥ ३१ ॥

उपजीवतीति । अन्धतां निधिः वसुधो वणिगिव सततं परिमुग्धतां
गोन्दं अन्धत्वं भौत्यः व्यवहारानभिज्ञतामिति यावत् । सुखं सुन्दर-
प्रयोरिति विग्रहः । दधतोऽप्यस्य वदनां वीथिर्धर्मगतिरनन्तरि च

घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो
निधिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ३२ ॥
रजनीमवाप्य रुचमाप शशी
सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् ।
अविलम्बितक्रममहोमहता
मितरे तरोपकृतिमञ्जरितम् ॥ ३३ ॥
दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां
रुदतीमिवानवरतालिरुतैः ।

वीथिः पणवीथिरिवेचुपमितवमासः ता सरतीर्णवतः प्रविष्टवतः उडुम-
तेर्नक्षत्राण्यस्य कस्यचिद्विकसण्यजवः कलाः षोडशायान् मूलधनद-
दीप कलां स्वाङ्गचरैरुडु गित्यादायैर्मातृके । षोडशायैऽपि चन्द्रेति
विश्वः । उपचयाय स्वाङ्गचरैः सहैव चोपजीवति अ सेवते अ चन्द्य व
चरते अवेद्यः । यथा किवादिक्रमो ह्ययमवस्थान्महान् लाभमाप्नोति
तद्वदिति भावः । सङ्गमङ्गीर्षवसपत्न्या उपमासङ्गीर्षः सौम इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रजनीमिति । शशी रजनीमवाप्य रविं शोभासाय व्यहौ शशमि
तां रजनीं सपदि व्यभूषयत् महतां मतां चरितमवर्णितक्रमं यथा
तथा इतरेतरेषु कृतिमन् धन्योऽन्येष्वकारवन् अहो इत्यविलम्बादाशयम् ।
अथ रजनीमिति नैमिषः शोभाकरत्वादग्न्योऽन्यालङ्कारः । तदन्योऽन्य
मियोयतोत्पाद्योत्पादङ्कता भवेदिति लक्षणात् । तत्समर्थक्यमपधान-
रन्यासइत्यङ्गादिभावेन सहारः ॥ ३३ ॥

दिवसमिति । मृषधरचन्द्रोदिवसन्दिग्धवर्णः । कानाध्वगो
रयनसंदोगे द्वितीया । नृत्रं उत्तरवृत्तेः उत्प्रांशोः पादेन करेणासि, या
व । पादारम्भस्य हितुयोपादत्यन्तरः । इतान्नादितान् अतएवान्न
रंरतिश्चैव रतिरुतैः रुदतीं कन्दतोमिष म्वितां कुसुदिनेषु वर्जिता ताम् ।

मुहुरामृशन् मृगधरोऽग्रकरैः
 रुदशिवसत् कुमुदिनीर्वानिताम् ॥ ३४ ॥
 प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः
 स्वरजन्मधर्मापयसोपचिताम् ।
 सदृशोऽभिभर्तु शशिरश्मिगल
 ज्जलविन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ३५ ॥
 अमृतद्रवैर्विदधदग्रदृशा

अप्याणि च ते कुराण दृष्टमेदेन स्यात्तरति वाचन । तैरयस्मरे
 पाशुभिरपहस्यैर्मुहुरामृशन् स्मृशन् उदयिचरन् उक्तमयत्तम् ।
 परानन्दहंसा प्रतिभिरावाप्तोयत्तादिति भाव । अथवातोर्णी
 चतुरधायानुसृज । अथ पादस्य पादस्येन कृतामिति हननसाधितसि
 दृष्टकोत्यापितेयसि हर्तोरिति आधिकारसपरिणाम यथा रोदनीत्येते
 विजातीयवद्भार । तथाकरैरेव करै कस्यदिशोर्नितेति त्रिष्टासिदृष्ट
 पञ्चाङ्गुलधरे वल्लभप्रतीतिरेकदेशे वर्तितरूपक तस्य वेदेयन्दविद्वदिति
 गम्योत्तरेत्यपरोक्षिनातीव वद्भार । रोदनीत्येवावापेत्तेयस्यैवोत्तरे-
 दिति सजातीयवद्भारोऽपि ॥ ३४ ॥

प्रतीति । सदृशोऽग्रकरै अभिभर्तु शशिरश्मि । स येन अभि
 प्रतो अभिभर्तु दृष्टमयमीमां । शशिरश्मिभिर्मेवम् । अरन्तो जग
 त्त्रिन्दोयस्यास्तामिन्दुमणिद्वयानुसृजिता सैव दारुवधू सप्तयोदश
 स्त्रीप्रतिभा तां कुराज्जन्म यस्य तेन अरज्जन्मा चक्षुषयसा स्नेहानुना
 उपचितां व्याप्ता विषयावाप्तित्वेन प्रति प्रविष्टत्वा कामिनी उपपत्ति
 भवान्येति ज्ञेय चकिता कीता दृशु । अथ चन्द्रगिनापुत्रिकाया सां
 स्मभिरश्मयया प्रतिभाभिनीत्यान्या आभिरुदभार ॥ ३५ ॥

अमृतद्रवैर्विदधदग्रदृशा

संप्रमार्गमोषधिपतिः स्म करैः ।

परितोविसर्पिं परितापि मृशं

वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥

अमलात्मसु प्रतिफलव्रमित

स्तरुणीकपोलफञ्जकेषु मुहुः ।

विस्तार सान्द्रतरमिन्दु रुचा

मधिकाऽवभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥

उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः

सरितामचुक्षुमदधीशमपि ।

अद्वयतमेशमृतमौषधिषेयः । तैव इत्येतादृशैः करैः किरणैरेव करैः च-
त्तैरज्ज्ग्राहपलागं मण्डपरिमाणं निदधत् कुर्वन् परितो विषमिं वर्ज-
व्यापि भयं परितापि वनापकारि भावः कोप एव विव्रतत् वपुषः य-
रोरादवतारयति यः अशतोषितवान् यत्नं सायवरूपवैशेषधर्मात्तजा-
द्विकिरणस्तद्वर्णाद्विषमिन् निशाकरकरस्तद्विशाङ्गानां वपुषि रोषो न
सुन्दरत्वं प्रमा व्यञ्जते ॥ ३६ ॥

अमलेति । अधिरुमन्त्राविता, प्रकाशिताः दिपोयाभिजाता मिन्दु-
रुचास्त्रिहरोऽमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तद्वर्णीनां ये करोता, पदफलोन्मेष-
तेश्वरितो मुहुः प्रतिफलं सङ्ग्रामन् सान्द्र तरं मधुरतरं निवहार दर्प-
वद्भ्रमणाद्वेति भावः । यत्नेन्दु रुचां कपोलाढ्युमेऽपि सङ्ग्रामोक्तेर-
स्वप्ने सम्बन्धोक्तिरुपातिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढेति । रजमोकरः चन्द्रः अलघुभिर्हर्मिभिरेव भुजै रूढगूढा-
वेता जैनं तं शान्तमिति भावः । सरितामधीशं सङ्ग्रामपि स्वभावाद्-
क्षुध्यमपीति भावः । अलघुभुजं क्षोभयति अ । क्षुध्यतेऽर्पिताङ्गुली

रजनीकरः किमिव चित्रमहो
 यदुरागिणाङ्गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥
 भवनोदरेषु परिमन्दतया
 शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।
 अवलम्ब्य जालकमुखोपगता
 नुदतिष्ठदिन्दु किरणान्मदनः ॥ ३९ ॥
 अविभावितेषुविषयः प्रथमं
 मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।
 उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
 'यदधर्मधानि धनुराचकृषे ॥ ४० ॥

चतुर्गुणैः सुखः । अङ्गेन लघुङ्गलघुम् यदुरागिणाङ्गणमनङ्गलघुम् यमनु-
 लुभतु इत्यद किमिव चित्रं न विद्वदित्यर्थः । अत्राङ्गेऽन्यत्राङ्गि' शोभ
 यतश्चन्द्रस्य दक्षिणाङ्गिक व्याधयेत्यङ्गीभक्त्योक्तैरर्थापरसङ्गार ॥ ३८ ॥

भवमेति । परिमन्दतया एव 'कस्यादन्वर्ततया भवनोदरेषु लङ्का-
 भवनेषु शयित उग्रोऽपि वाचोमदनोऽपि जालकमुखोपगतान् जालकमुखोप-
 गतान् यतएव स्फटिकयष्टीनां रुचिर्बन् शोभा वेगान्तात् स्फटिकदण्ड-
 सङ्घिभान् इन्दुकिरणानामवगाहभ्यो दतिषत् उदितः । अतोऽपि-
 त्यागयोरभेदविषयता उदोऽनुध्वं कर्मणीति परस्मैपदविधिः । एतत्तदे-
 वामेदाध्यवसायमूलाति यदोक्तं स्फटिकयष्टिरुचिर्बन् यमया च अयमस्म-
 त्त्वत्त्वत्त्वत्वेत्ता त्यागस्यावलम्बनहेतुकत्वोक्त्या प्रत्यावृत्तद्वयतायां
 सङ्गार ॥ ३९ ॥

अविभावितेषुविषयः । मदनोऽपि प्रथममुन्दोदयात्प्राक् तमसा
 अविभावितोऽलसित इन्द्रियोत्थलवत्त्वं येष मोऽमशत् नूनमवत्तमसा ।
 यदाप्रादधर्मधानि धनुराचकृषे उदिते दिशः प्रकटयति यमि अदुना

युगपद्विकाशमुदयाङ्गमिति
शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत
द्रुतमेत्य पुष्पधनुषोधनुषः
कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥
ककुभां मुखानि सहसोऽञ्जलयन्
दधदाकुलत्वमधिरुं रतये ।

मदनेन धनुराचक्षते आकृष्ट चन्द्र एव महातुङ्घोषको मदनस्यामुदिति
भार ॥ ४० ॥

युगपदिति । पुष्पधनुः पुष्पधन्या । यः स्रज्जायामिति निकल्यान्ना-
कादेग । तस्य धनुः पुष्पचाप इत्यन्तरं च तथा चर्चितो निःसृतः
शिलीमुख मुष्टयेपान्ते शिलीमुखा बाणा अनवयव । अतिनागी
शिलीमुखारिन्धनर । तेषाङ्गणः शशिन उदयाद्विकाशमौत्सुक्यमुन्नी-
यन्तश्च युगपदेकदा गमिते प्रापिते अङ्गनामा सुन्या मनसि हृदये कुमुदे
चावसरमवकाशमादाह अलभत अभयत् प्रवेगं सञ्चयानित्यर्थः । अत्र चन्द्रो-
दये कुमुद कामिनी हृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयो यि-नेमुखप्रवेगलक्षणेक-
धर्मं योनादीपय्यात्तुल्ययोगिता एकधर्मत्वं चात्र शिलीमुखेति त्रिषप
दोषान्तयोरन्तिगणयोरैकत्वाध्ययमायभूतातिशयोक्तिप्रसादादिति चन्द्र-
॥ ४१ ॥

ककुभामिति । ककुभा दिशा मुखानि सहसा अटितरञ्जनयन्
अङ्गनामयन् रतये सुरताय अधिकमाकुलत्वमौत्सुक्यं दधत् धूनामिति
शेष । अत्रत्यं रतये कामदेव्यै आदलत्त मयविह्वलाय दधत् ।
अत्रैरतिमुनेनयनप्रभव अत्रिनेत्यममुद्रव इति मुखाणां त्रिनयनप्रभवेन
मवतीयत्रिनयनप्रभव अत्ररस्त्रिनयन प्रभवादन्वोदङ्गनोऽग्निरिन्दु कुमुदे-
पुष्पाप्रमदितोपत् टीपयति अ । टीपतेर्जा अष्टि भ्राजेत्यादिना निकल्या-
धोपधाह्व । अत्र प्रकृते कुमुदेधोदीपन नाम प्रवर्द्धनस्य तत्र

अदिदीपदिन्दुरपरोदहनः
 कुसुमेषुमन्त्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥
 इति निश्चितप्रियतमागतयः
 सितदीपिताबुद्ध्यवत्यवलाः ।
 प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे
 समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥
 सममेकमेव दधतुः सुतनो
 रुहं हारभूषणमुरोजतटौ ।
 घटते हि संहततया जनिता
 भिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

प्रतीयमानेन प्रसन्नवनेनाभेदाध्ययसायाचक्षिभिरभिमन्त्रोर्दिग्दृष्टोद्गातनादि-
 धर्मैः सन्ध्यादपरोऽयन्दहनरक्षणपरमब्दप्रयोगसामर्थ्याह कृतोऽन्तेषां न
 द्यपनमिति रक्षसम् । अन्त्रोदयात्कामो वदधे इति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

एवमन्त्रोदयाच्च 'उद्दीपनविभाजनशुद्धा' तत्त्वबलात् । इतीति ।
 इत्येवं सितदीपिताबुद्ध्यवति अत्रलाः स्त्रियोनिषिता प्रियतमाः मागति-
 प्रागमनं यमिकाः सन्ध्या-प्रतिवर्त्य प्रसाधनं कर्तुं उपचक्रमिरे । प्रति-
 त्तम् प्रसाधनविद्यमरः । अन्त्रोदयात्प्रिया यमनं निषिता अहर्द्वयं
 क्रान्तादित्यर्थः । तथा हि समये कार्यं काले कृतमनुष्ठितं सर्वद्वयं
 उपकार्युपकारकमवति सन्ध्यायाः प्रसन्नयेति भावः । कृतोर्निदिश
 इतिराज्ञा युक्तेत्यर्थान् रन्वाहः ॥ ४३ ॥

अथ प्रसाधनमैव प्रयच्छयति । यममिति । सुतनोः स्त्रियोः प-
 रोजतटौ चह आख्यमेकमेव हारमेव भूषणं सममप्येव दधतुः ४४-
 तया संहततया ऐक्यत्वेन च जनिता निर्विवरता निरन्तराज्ञा
 रक्षसश्च दधतोर्दिदं समभागित्वमेव घटते । अन्तेर्दान्तरागार्हि

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरो
जघनस्थलीपरिसरे महति ।

रशनाकलापकगुणेन वधू
र्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशद कपोलभुवि लोध्ररजः ।

नवमञ्जनः नयनपङ्कजयो
विभिदे न शङ्कुनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

विपरिषां विप्रयोपभोगास्तदभावात्प्रमोभायं हारधारणं युक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

कदलीति । वधूः कदलीप्रकाण्डरुचिरः रम्भास्तम्भमुन्दर ऊरुरेव तत्त्वन्वयनदृष्टोपस्थितं यत्न कदलीकाण्डस्य सौन्दर्यमानोपमानत्वाच्च बन्धनयोग्यदृष्टवाचिना तद्व्यञ्जेन पुन रुक्तिः । महति जघनस्थल्येव परिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रशनाकलापकएव गुणस्तेन मकरध्वजोमदनः स एव द्विरदमाकलयद्वभात् । रशनावन्वेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासी-
दित्यर्थः । समस्त वस्तुवर्तिभावमनुरूपवत् ॥ ४५ ॥

अधरेष्विति । सुदृशामधरेष्वोष्ठेषु प्लवक्तकरसोन्माद्यादयः यथा कपोलभुवि गण्डस्थले विशदं शुभ्रं लोध्ररजः तथा नयन पङ्कजयोर्मदन-
पङ्कजं शङ्कुनिहितात्पयसः क्षीरात् न विभिदे भिक्षं नाभूत् । कर्मक-
र्त्तरि सिद्धि । अधरादिनिहितं साक्षारागादिकं शङ्कुनिहितक्षीरव-
त्काषण्यादान्ययतोऽभेदेन दुर्भङ्गममूदित्यर्थः । यत्न यदधरात्प्लवक्त-
कादिकं तच्छङ्कुनिहितं क्षीरमित्येकपाक्यवयोऽङ्गोक्त्यापि पाक्यार्थसमा-
रोपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धोक्त्याप्यनिष्ठो निदर्शनात्सङ्कारः तेषामधरात्प्लवक्का-
दीनां गुणतः एकत्वरूपः सामान्यात्सङ्कारो गम्यते सामान्यद्वयसाम्येन
यस्य दम्बनरैरुतेति वक्ष्यात् ॥ ४६ ॥

स्फुरद्दिग्ज्जलाघरदलैर्विलस
 दृशनांशुकेशरभरैः परितः ।
 घृतमृगधंगण्डफलकैर्विवभु
 विकसद्भिरेस्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥
 भजतेविदेशमधिकेन जित
 स्तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः ।
 मुखमिन्दुश्चञ्चलकपोलमतः
 प्रतिमाच्छलेन सदृशमविशत् ॥ ४८ ॥

स्फुरदिति । प्रमदाः शिखराः स्फुरन्त्यलङ्कृतः । चञ्चलाशास्त्रा
 धरा ओटा एव दलानि यत्पर्यायं येषान्तैः परितो विकसन्तो दृशनांशु-
 लिकामय एव केशरभराः किङ्कलपुष्पा येषां ते । घृतानि सुगन्धानि ।
 घण्टा एव कण्ठकानि कर्षिका येषान्तैर्विकसद्भिरेस्य कमलैर्विवभुः यथा-
 शकमलैरिति रूपमात्मदा एव सरस इति सिद्धेरेकदेशविवर्ति सार-
 वरूपकम् । आसक्तुचदरिति पाठे कुचदस्य उचोपमानकत्वं विश्वम-
 दिवद्ध्येयम् ॥ ४७ ॥

भजत इति । अधिकेन प्रवृत्तेन जितोविदेशदेशान्तरभजते यद्वा
 यत् कार्यचदरः तदनुमेषे भजते तमेव शरत्तया प्रविश्य जीव-
 तोत्तर्यः । यतो हेतोरिन्दुश्चञ्चलकपोलौ यस्य तदिति सुखस्य विश्व-
 कृष्ययोग्यतोक्तेः पदार्थहेतुकत्वावविद्रम् । सदृशं सारं प्रतिमा-
 न प्रतिविम्बव्याजेन चरितम् प्रविष्टः । सारार्थेन्द्रकायं न प्रतिमा-
 न् इति अलम्ब्यात्मनोते अलम्ब्येनालम्ब्यप्रतिपादनरूपोऽप्यत्र शब्द-
 रः । पूर्वोक्तव्यालिङ्गभाषेय इति गहरः तेन कपोलयोर्लोकोत्तर-
 मयं दर्पणीयस्य व्यज्जते इत्यलङ्कारेणाङ्गारध्वनिः ॥ ४८ ॥

ध्रुवमागताः प्रतिरुतिङ्कटिने
मदनेषवः कुचतटे महति ।
इतराङ्गवन्न यदिदं गरिम
ग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४८ ॥
न मनोरमास्वपि विशेषविदां
निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।
गृहमेध्यति प्रियतमे सुदृशां
वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

श्रुमिति । मदनेषवः कामधराः महति कटिने कुचतटे प्रतिरु-
तिरुतिघातमागताः प्राप्ता ध्रुवम् । यद्यप्याङ्गरिमुष्णा मिजभारेण ग्ले-
पितद्वयितं अथवाग्नं मध्यं येन तदिदं कुचतटम् । इतराङ्गेन दृश्य-
तराङ्गवत् । तेन दृश्यमिति वतिप्रत्ययः । तदुतां कार्यज्ञागमत् नाभ-
जत । पुषादिस्त्र्येन श्रुतेरुद्देशः । तदा मदनेपुषावाङ्मुचातिरिक्त-
पद्मनाभासङ्गं लयमासीदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न मनोरमास्विति । प्रियतमे गृहमेध्यति आगमिष्यति इति विशेष
विदामपि सुदृशां सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां मनः कर्त्तुं मनोरमास्वपि
वसनाङ्गरागसुमनःसु दृश्यमानमाख्येषु इदमेतदिति इदं पुरोवर्त्तिं वस्ते-
तदिति वदनमिति अनुचेदनमिति सुमनस इति विशेषाकारेण तथा
योग्यमस्माकञ्चारणार्हमिति च न निरचेष्ट न निरधारयत् प्रियागम-
नङ्गर्णातिरेकादिति कर्त्तव्यता मूढमूर्खित्यर्थः । चिनोतेर्लुङि तडि च्छे-
दिष् हारिधातुकार्धधातुयोरिति गुणः । हर्षोऽस्य सञ्चारिभासः नि-
रयमन्त्येऽप्यसम्बन्धोऽस्ति इति बोद्धव्यं । सुमन सुमन इति यमपरिचयेति
म सुटि ॥ ५० ॥

वपुरन्वलिप्त परिरम्भसख
 व्यवधानभीरुकर्तया न वधः ।
 चममस्य वाडमिदमेव हि यत्
 प्रियतन्त्रमेध्वनवलेपमदः ॥ ११ ॥
 निजपाणिपल्लवतलसखलना,
 दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
 अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
 मखवासमास्यकमलश्लसनैः ॥ ५२ ॥
 विधृते दिवा स वधसा च पुरः
 परिपूर्णमण्डलविकाशभृति ।

वधरिति । वधूः स्त्री परिरम्भसखव्यवधानभीरुकर्तया व्यालिङ्गन-
 सुपरिच्छेदभीरुत्वेन । ऋकुर्नाम वक्रश्च इति ऋकुर्नृप्रथिवः । वरुण-
 लिप्तं वातालिप्तं स्त्री वधूराम्भवात्तद्व्यवधानमपि न वदन् इत्यर्थः । लि-
 म्पतेः कर्तरि कृति तद्ध । तथा हि अटोवड् । प्रियवद्भिरेषु अनाले-
 पमधन्दममर्गश्चेति यत् । अखमेवसु यरे स्वालोचने भूपद्येपि चेति
 विश्वा । इदमभयमेवममेवास्व वधूः नो वाड भयं त्वं मुक्तम् । स्नेहा-
 सुमावितोऽवस्थांनारम्यावः ॥ ५१ ॥

निजैति । अपरा स्त्री निजपाणिपल्लवतलसख सुरवनादभिजाताद-
 भिनासिकाविवरं नासारम्भुकाति उत्पतितैरास्यकमलसु-
 भुंखनाडं सपयोनानां शनकैः परीक्ष्य मुमुदे । इव वातकलविका वा-
 यिका ॥ ५२ ॥

दिष्ट इति । दिवा साक्षाद्येव वधवसा वदवसा च उदरोऽप्ये-
 श्यते विधारिते परिपूर्णमण्डलविकाशं, निम्बमेभाश्विनीति वद-
 न् वदन् हिमधानि चन्द्रे दर्शयतने च मृगमयः क्रिय सप्तम दिवं

हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः
 स्वमुखश्चियं मृगदृशोदृष्टुः ॥ ५३ ॥
 अधिजानु बाहुमुपधाय नम
 त्करपल्लवाऽपितकपोलतलम् ।
 उदकलि कण्ठपरिवर्त्तिकञ्च
 स्वरगून्धगानपरयापरया ॥ ५४ ॥
 प्रलयप्रकाशनविदोमधुरा.

पूर्वैरस्य नभूतास्तत्तत्प्रलोपमेव नूताश्चेत्यर्थः । उद्धर्तव्यं योषस्यपरीणादिति भावः । नभान्द्वययोऽन्धम्रासम्भवाद्भङ्गे तत्कर्मणि नित वाहयदा
 ह्येयान्मन्त्रादस्मृत्तव्यत्वा निर्गन्ता । तदा चन्द्रपदयोस्तु वयमेव यथा-
 मङ्गलमन्त्रादयः । मङ्गलान्धारय । तदुभयामेवया चन्द्रदर्शनयोस्तु च-
 ष्ठीत्यनन्त्याभाव न प्रमुन्दोरेषीषव्यञ्ज गन्धत्वानुत्पद्यगतेति वदुर
 ॥ ५१ ॥

अधिजान्नि । नमति च योषामेव प्रहृषयति करग्रहण आदिः
 निहितरूपेण चन्द्रस्य तल्य तन्वाञ्च अधिजानु जानुन । शिथिल
 चैव्यमेवा । उपधाय निधाय पूर्वरेण जानुभ्यामभ्यस्तुते । कण्ठे
 परिवर्त्तत इति कण्ठपरिवर्त्ति न तु सुषोडशरित इत्यर्थः । उदकमन्त्र-
 मधुरा मन्त्रान्दन्तान्धनिर्गन्तं चन्द्रादित्यनन्त्यादिर्न । वा यद्वा-
 नमस्वरया तद् वददा चन्द्रल्लेखेव ग्राह्येत्यर्थः । चन्द्रपदयोर्मिति
 भावः कदम्बेयस्तानु भावः । कण्ठया क्षिप्वा उदकलि उदकित
 उदकमन्त्रादेकैवया व्यतिनिर्गन्तः । भावः सुष्ठु विद्या मुहः । एव
 चानयोदा कर्त्तव्यं नृपचर्यैकैवया वदति तदित्यनन्त्यादेव चकार ।
 परमपरान्ति दमर्हयेव च सुष्ठु । नर्त्यदा तिरहोत्प्लुता । तिर
 दन्तुरनन्त्यादे तिरहोत्प्लुतोदना इति वदन्तु ॥ ५३ ॥

प्रलय इति । यः प्रलयप्रकाशनं शुभतरोन्मनवापने दित्तर-

सुतरामभीष्टजनचित्तहतः ।

प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतर

स्तरुणीजनोदृशं द्रवाथ सखीः ॥ ५५ ॥

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

नियुक्तान्त्यैनमुपगम्य वदे

रभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ ५६ ॥

दयिताय मानपरयापरया

त्वरितं यथावगदितापि सखी ।

योजनं, महाप्रकाशनविदोऽनुसामयद्गन्तव्यं इत्यर्थः । सधुराः सधुर-
भाविणीः अन्यत्र दय्याकृतिः सुतरामभीष्टजनस्य चित्तहृतोऽनोदृशो
सखीः इयं एव कान्तमनु प्रयोजनं प्रति प्रजिघाय प्रेषितवान् । हिमो-
तेर्हिदृ इवेन सङ्घं समाप्तं यथासाधु दृष्टं इति उपवाचसाकं । तथा
सखीनामावगच्छन्तरङ्गस्य कार्यदर्शित्वादित्यङ्गनादनङ्गारेण वस्तुध्वनिः ॥ ५५ ॥

तथा काचिद्व्यायिका दूती वाचिकमनुशास्त्रि । न चेति । स मे
दयितो यथा मयि करुणां कुरुते यथा लघुतामत्यदाच्च नारव नञ्छति न
मन्थने । एनन्दयितुमुपगम्य प्राप्य तथा तेव प्रकारेण नियुक्तं वदे ।
विध्यर्थे प्राचने वा बिह् । इतीत्यं काचिद्व्यायिका अभिदूति । अभि-
वस्योऽव्ययीभावे मधुं सकृद्व्यस्यम् । सन्दिदिशे सन्दिश्यते । कर्त्तरि
सिट् स्वरितेष्वादात्मनेपदम् । नादिष्ठा तु कन्तुहान्तिता । कोपरात्कान्तं
परात्पुंश्च पञ्चात्तापसमन्वितेति सप्तधात् ॥ ५६ ॥

दयितामेति । मानपरया अभिवादनव्याया । अतएवापरया नाधि-
क्या अवगदिता दयितमात्रेणैवतुक्ता सखी दयिताय दयितं मानेयम् ।
क्रियाद्यर्थपदस्य च कर्मणि स्वार्थिन इति चतुर्थी । त्वरितं शीघ्रं यथो

किम चोदिताः प्रियहितार्थकृतः

कृतिनोभवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ॥ ५७ ॥

प्रतिमिद्य कान्तमपराधकृतं

यदि तावदस्य पुनरेव मया ।

क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः

कलयेद्मानमनसं सखि! माम् ॥ ५८ ॥

अवधीर्य धैर्यं कलिता दयितं

अथ यदा भरद्वाजेति भावः । तदा हि सुतु, योऽनं कृददं देवानो
सुहृदो भवन्ति । सुहृदुर्दो विद्याभितवीरिति विरात । चोदिता
प्रेरिता मन् सुहृदाद्विषो कृद्य हित नेयव्यस्य योऽदंस भवे-
न्नोति प्रियहितार्थकृतं हतमेवामक्षोति हन्ति हतहन्तमयनि किमु
हिनु चोदयः विनयेति भावः । अर्धोन्नयस्य नायिका च युर्वन्तु ॥ ५८ ॥

विदधे विरोधमथ तेन सह ।
 तथ गोप्यते किमिव कर्तुमिदं
 न सहास्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५८ ॥
 तदुपेत्य मास्म तमुपालभयाः
 किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।
 इति सम्प्रधार्य रमणाय वध
 विहितागसेऽपि विस्सर्ज्जं सखीम् ॥ ६० ॥
 ननु सन्दिशेति सदृशोदितया
 त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

द्यम् । नास्ति । अन्ता साहसिकत्वस्य विशेष्यत्वात् साहसात्तद्वैत-
 त्योक्तैः पदार्थैस्तद्वैतार्थसिद्धमवधारणम् ॥ ५८ ॥

तर्हि विनाश कार्यमत आह । तदिति । तत्तत्कामं वल्लभमुपेत्य-
 माकोदासकथा मोदासकत्वं तद्वैतं न गच्छेदित्यर्थः । औसरे कुत-
 चेति उपपत्त्यर्थं पूर्वाश्रयं न साहस्योपे दत्तत् प्रतियोगः । न न सापराधः
 तथ मोदासकमवधारणम् । वयमस्य दोषमपराधं न हि विद्म किञ्च अज्ञा-
 नाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । विदो-
 तद्वैति चलादेशः । इति सम्प्रधार्य निश्चित्य वधुः नायिका विहिता-
 से कतापराधायापि रमणाय प्रेषये । क्रिया यत्तत्तत्तत्तत्तत् । कर्त्तुं
 विवर्धनं प्रणिधाय विरहामहिष्णुत्वमेति भावः । एषा कथङ्कान्तरिता
 तौटा च ॥ ६० ॥

सन्निधि । ननु सन्दिग्धं सन्दिग्धं मूर्ख इत्युदितया दूया कथितया
 उदयया नायिकया कथङ्कान्तरिता हेतुना किञ्चन नाभिदधे किञ्च नाभि-
 इव अक्षुः । किन्तु निश्चितैरपरीरपरीरनद्विभाचैरनिष्टं क्रियते कथी-
 तम् । तथयद्वास्तवकरोतीति यथेनात्मकं विद्मः आनिष्टद्वारे रम-

निजमैत्रि मन्दमनिशं निशितैः
 क्रशितं शरीरमशशीरशरैः ॥ ६१ ॥
 ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरा
 न्नरवत्प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।
 सहृदयमीहितमजिह्वाधियां
 प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥
 मम रूपकीर्त्तिं महरद्भुवि य
 स्तदनुप्रसक्तहृदयेयमिति । •

तोऽप्यनेनैवोत्तरात्कारणं चेष्टादेयं । निजं शरीरं मन्दमैत्रि रक्षित-
 तम् । दग्धं च कदाचनरिता मध्यमा च । अपवा निजहृदयान्मन्त्रा-
 न्निजशरीरनिरोधनेन आत्म्यानिवेदनाद् दृष्टव्यत्वात्परत्वादेवमा-
 दिति । इयं ह यद्यपी कामीत्या कामारम्भा । नृद्वयः वदन्नुत्सा-
 जगताः कथता रतिः शीघ्रागोष्ठादभूत्काना इत्यनङ्गदमादय ॥ ६१ ॥

इत्यत्रादिकानि वयदिता दूयः विमर्शमिदमन्त याव । मृगत इति
 प्रगल्भाः वृष्टाः मतिगर्भाः प्रतिभाकाराच गिरोद्यायां ता दूयः मरान्
 इत्यनुवच्य नरान् मरैः पुम्भिमुत्तम् । तेन दूयं त्रिधा चेदति-
 रितं रतिप्रसयः । मृगते च न चैतासा वीजात् दूयद्विदपान्तरयः
 विना । सहृदयेयमिति । तदा हि अत्रिहृदिमापनुटिचरुहीना वयमि
 च हरे च हरेभ्यु । अतः न च विद्वन्मयाः कर्मजिता चेति वदन्ता ।
 रक्षितं चेति प्रकृतेर्विराजति मयावतिरोत्तमपि विराजति रोमते
 मयावत्तं रोम दययैः ॥ ६२ ॥

अथ काचित्पुत्री कश्चिद्विद्वन्मति वदन्तिः प्रार्थयती । कर्मजाति ।
 मंभुति मम हृदयेनि शीघ्रमेवमप्यनङ्गदयं मज्जिता नृद्वय-
 चरुता मज्जितावतिवति मनेरेतेष्वपि वदन्ति । मरान्मिरा-
 रदोविद्वन्मं वदन्ती मज्जिता इत्यपि विद्वन्मति वदन्ति । इति

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः

सुतरां चिन्थोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥

तव सा कथासु परिघट्टयति

श्रवणं यद्भुलिमुखेन मुहुः ।

घनतां भुवं नयति तेन भव

द्गुणपूगपूरितमट्टसतया ॥ ६४ ॥

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः

श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

काव्यसौक्त्यः । अथ, साक्षात्प्रतिषेधभूतवाक्यरूपीठासमर्पणं मदनस्य
तदीयनायिकाशीलमोक्षः प्रत्यगीकृतद्वारः । स च त्वय मत्सरादि-
पति हेतुमेवोत्थापित इति वदतः । वस्त्रिणः प्रतिषेधस्य प्रतीकारे स-
म्भवे । यस्तदीयतिरप्युदारः प्रत्यगीकृतमुच्यते इति वक्ष्यात् ॥ ६३ ॥

तवेति सा व्यभिचारात् तव कथासु गुणशीलानिषु चक्ररङ्गुलिघट्टेनाहु-
श्रवणेन श्रवणं श्रोत्रविभरं परिघट्टयति स्फासयतीति यत् गदच्छवेति
। अतः तेन परिघट्टनेन भवद्गुणपूगपूरितं श्रवणं व्यसृज्यतां तावद्गुणपू-
गेनः सन्नुत्तया घनतां नयति । यद्भुलिमुखेन स्याद्विषय-
विषयं चोच्यतेत्यर्थः । भुवमित्युक्ते वदति यत्नं कष्टं विबोदनाय शो-
चट्टने घनतां नयन्मुक्तोच्यते ॥ ६४ ॥

चवेति । अलङ्कारानुसन्नापोषाधिक, चलिमा चलितां वेणुनां
सितैर्निश्चार्णरूपतायमानं सितेतरसरोजदृशेनीलोत्पलाद्या अथरं नय-
नमलङ्कारानुसन्नायुद्धद्वारां रामरसोत्तमद्वयोद्भवा भार्गवा मेघं न
नते न दृक्कोति । इति च उच्यते । अतः इत्येव सत्येव सत्येव

द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते
 नवनागवह्निदलरागरसः ॥ ६५ ॥
 दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः
 शिततां यदुत्पलपल्लवांश्च दृशः ।
 हृदयं निरन्तरवृहत्कठिन
 स्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥
 कुसमादपि स्मितदृशः सुतरां
 सकुमारमद्गमिति नापरथा ।
 अनिशं निजैरकरुणः करुणं
 कुसमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

हो रतिपतेरिषवः ॥ ६५ ॥

दधतीति । रतिपतेरिषवः शिततां नैषिहृदयं दधति स्फुटमिच्छुर्गोपा-
 याम् । यद्युत्पलपल्लवांश्च दृशः नोत्पलपल्लवांश्च यत् क्षमयत्युत्पलपल्ल-
 वादरागं इमे यस्य नुत्तदपि उदयनमवायदय उदयनमवायदयः कुदय-
 मभिदन् भिदन्ति च । भिदन्ति हि रतिपतेरिति चोदयदेष । तादृश-
 मपि भिदमिति विरोधोत्पलपल्लवांश्च अरुणमैषिहृदयेषा । तथा च र-
 त्पतेरिषवः कस्मिन् निवीक्ष्यमानायास्तस्याप्यदिरहो जीवितसंयममादाद-
 दतीति यन्मु द्योत्यते ॥ ६६ ॥

रतिपतेरिषवः । शितदृशः ओदयदेषाः कष्टं कुसमादपि सुतरां एता-
 मारं कोपमनितोदयदेषा कष्टया न विन्मु द्योत्यते चोदयः । यद्युत्पल-
 पल्लवांश्च दृशः यत् विद्वद्भिदमिच्छुर्गोपा-
 यदयः । कुदयनमवायदयः । कष्टं दोषं यथा तथा कष्टिन् विद्व-
 तपति तापदतीत्यर्थः । तदतिरसमोपादयः कष्टं च । कुदयनमवाय-
 दयः यथा यो यत् रति कुदयनमवायदयः यो यत् कष्टं चोदयः

विपतां निषेवितमपक्रियया
 समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।
 अमृतसुतोऽपि विरह्याद्भवतो
 यदमं दहन्ति हिमरश्मिश्चः ॥ ६८ ॥
 उदितं प्रियां प्रति सहाई मिति
 अदधीयत प्रियतमेन वचः ।

अमृतप्रयोगाध्या ॥ ६७ ॥

विपतामिति । अपक्रियया विपरीतप्रयोजनेषु निषेवितसुपयुक्तं सप्त
 यस्तमपीति भावः । विपता विषयदङ्कितत्वं समुपैति इत्यद इदं वि-
 रागं सर्वं भूयं यदाद्यात् अमृतसुतोऽपि । अमृतोऽस्ति हि तद् हिमर-
 श्मिश्च यदमं पादः । अतो विरह्यातोऽपि विना वेदनादिसर्पः । यमं
 वसिष्ठादङ्कितं या पूर्वं तया वद वेदनादाह्लादयमिति भावः ।
 तेषु विषयद्वेषरूपा अपरत्वस्योक्ता । यत्र विषयेषु वामास्यतमर्धमद-
 र्शयन्तिरन्याह ॥ ६८ ॥

उदितमिति । प्रियावति प्रियाद्यदिह हृदयस्यैव हार्दमेव ।
 'मा ना प्रियता हार्दमेव स्रेष्ठ इत्यमरः । तस्यैव गत्युपपत्त्ययः ।
 'दयस्य हृदयेष्वयदमं वाचेति हृदयस्य हृदादेयः । सहाई मस्रेष्ठं
 उदितम् । यदे कर्मणि क्तः वसिष्ठपीत्वादिवा लक्ष्यधारणम् । वसो-
 पीत्वाद्यं प्रियतमेन अदधीयत विवक्षितम् । दधातेः कर्मणि क्तः
 इत्यरोह्यवर्गवचनाच्छब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हि यस्मात् इह पूर्वं
 । विदितेति विदितपरामिप्राये वने । इति हृदयोभावाः । वक्तुमे
 दीरिता मिः सपदि वक्तुं वक्तुं सत्तु सत्यं प्रिया हृदयेति-
 त् । मन्त्रेः उपादेन दूनीकृतं प्रियाविरहदुःखं विवक्षासेवार्थः ।
 निरन्याह । एषा वदहान्ति अतएव वानास्योनिप्रत्ययं धृक्कार

विदितेङ्गिते हि पुरस्व जने

सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६८ ॥

कुलकुम् ॥

दयिनाहृतस्य युवनिर्मनसः

परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।

उदिते ततः सपदि लब्धपदैः

क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥

निपपात सञ्जुमभृतः श्रवणा

दसितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् ।

पूर्वांशुरागंमोक्षाय प्रणदददवाक्यं विजयमभ्युदयं विदितमनुकुम् ॥ ६८ ॥

दयितेति । प्रथममुद्योदवाक्यात् परिमूढतां निजमभोपहृष्टता-
गोमन्त्रितां गतैः ततः सदाहृतसदाकरे चम्पे उदिते सति सपदि स-
भारदैः दृष्टोदददविभ्रैः ददितमभिर्भुजम्याहृतवापदुतस्य च सद्योऽनु-
पदिभिरभेदुनिरभिर्मद्विरिभेदः । अतएव गत्योक्त्या प्रागवन्निन-
चैव द्यामविभिता । अनुपद्यन्तेति विदितः । अन्तेहामुपदी प्रोक्त
दति सैजमभो । द्युभिः प्रयये प्रदातम् । वातेभवि विदुः । अन्तेह-
चदाभोचकोक्त्या द्या द्यां चोदयादित्यव गत्यं दसितद्वारेवावहार-
भ्यः ॥ ७० ॥

अथ द्यां सदाहृतमन्त्रं दत्तान् सदैवति । विदितेति । अ-
नुपद्यन्तेति । अनुपद्यन्तेति । अन्तेहामुपदी प्रागवन्निन-
चैव द्यामविभिता । अनुपद्यन्तेति विदितः । अन्तेहामुपदी प्रोक्त
दति सैजमभो । द्युभिः प्रयये प्रदातम् । वातेभवि विदुः । अन्तेह-
चदाभोचकोक्त्या द्या द्यां चोदयादित्यव गत्यं दसितद्वारेवावहार-
भ्यः ॥ ७० ॥

दयितावलोकविकसन्नयन
 : प्रसरप्रगुक्षमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥
 उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
 कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
 रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्य कञ्चन बधूमरुयत् ॥ ७२ ॥
 अनुदेहमागतयतः प्रतिमां
 परिणायकं यं शुद्धमुद्वेगता ।

मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभगात्
कथमप्यपाति न वधकरतः ॥ ७३ ॥

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुच
द्वितयेन गाढमुपगूढवता ।
दयितेन तत्क्षणचलद्रशना
कलकिङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥

कररुदनीवि दयितोपगतौ
गलितं त्वराविरहितासनया ।

क्षणदृष्टहाटकशिलासदृश
स्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
 ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।
 अत्रिधातुमध्यवससौ न गिरा
 पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥
 उदितोरुसादमतिवेषयुमत
 सदृशोऽभिभर्तुं विधुरं तपया ।
 वपुरादरातिशयशंसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्थराभिरलघून्भरा
 अधिवेश्य पत्युरुपचारविधौ ।

विदधानमिति । नववधूर्नोटा अन्वगुपगम्य दृशौ पिदधान
 आदयनं प्रियं उदितोऽदक. क. वद इति ब्रुवते पुच्छते जनाय गिरा
 बाबा अभिधातुमध्यवससौ भोक्तुं हे लज्जयेत भावः । अध्यवस्यतां स्मृतं
 कर्त्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रियप्राप्त्यर्थं लज्जया
 अर्धवर्णितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मावधारः । असलक्षितस्यार्थ-
 प्रकाश. सूक्ष्म उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उदितेति । अभिभर्तुं भर्तृधमयम् । लक्षणेनाभिप्रती आभि-
 सुख्ये इत्यव्ययीभावः । उदित उन्वेष्य लक्षणादः अर्धवर्णितस्य लक्ष-
 तत् अतिवेषयुमत अतिरूपयत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानादि-
 नविरोधेन लक्षणेपय साविकानुक्तौ । तपया विधुरं विवक्षम् । एतेन
 लज्जावद्धारिणा प्रियप्राप्त्यर्थं लक्षणात् । एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इति
 विद्वेरादरविशेषव्यञ्जनमभूत् सलादरे किमुपचारैरिति भावः । ७७ ।
 करोति । समदा अधिवेश्य निजवेश्यानि पत्युरुपचार विधौ प्रत्यु-

खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
 प्रजयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
 मधुरोन्नतम्बु ललितम्बु दृशोः
 सकारप्रयोगचतुरम्बु वचः ।
 प्रकृतिस्त्वमेव निपुणागमितं
 स्फुटन्वत्यलीनमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥
 तद्युक्तमद्ग तव विग्रहस्तृणा
 न कृतं यदीक्षणासहस्रतयम् ।

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
 'ब्रुवते जनाय वद को,यमिति ।
 अत्रिधातुमध्यवससौ न गिरा
 पुलकैः प्रियं नववधूर्न्वगदत् ॥ ७६ ॥
 उदितोरुसादमतिवेषयुमन्
 सदृशोऽभिभर्तु विधुरं तपया ।
 वसुरादरातिशयशसि पुनः
 प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥
 परिमन्थराभिरलघून्मरा
 'दधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।

पिदधानमिति । नावधूर्न्वगदत् । अन्वगुपगम्य दृशौ पिदधान
 आदयन् प्रिय इति आदक क वद इति ब्रुवते दृश्यते जनाय गिरा
 वाचा अभिधातुमध्यवससौ भोज्ये च लज्जयेति भाव । अध्यवधूर्नात् स्मृतः
 कर्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्वगदत् । अत्र प्रियप्राप्त्यर्थेन प्रकाश
 यमं वदितस्य पुलकैः प्रकाशनात् स्फूर्त्तालङ्कार । अलसस्मितस्यार्द्र-
 प्रकाश स्फूर्त्त उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उदितेति । अभिभर्तु, भर्तु, वसयन् । अलघून्मराभिप्रेत्य आभि-
 चक्ष्ये इत्यन्यथोभाष । उदित उदयस्य लक्षणात् । अर्वाभिषेकस्य यस्य
 तत् अतिवेषयुमन् अतिरूपयन् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्पत्तिवि-
 भिन्नोपेय इत्यन्यथेषूपाधिभावोक्तौ । तपया विधुरं विचक्षणम् । एतेन
 लज्जाविवर्धितया प्रियवद्वृत्तवत्त्वमुक्तम् । एव प्रतिपत्तिमूढमपि इति
 कर्त्तव्यतामूढमपि सदृशोऽभिभर्तुश्च 'वद' आदरातिशयस्य वि वृत्तरागादि-
 विभेदादरातिशयस्य लक्षणात् । अत्रापि विधुरं विचक्षणं पत्युरुपचार-
 विधौ प्रत्यु-

यतीति । एवमादयविशेष निजविशेषानि प्रत्युपचार विधौ प्रत्यु-

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
 प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
 मधुरोद्यतम्, ललितञ्च दृशोः
 सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।
 प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं
 स्फुटन्त्यलीलमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥
 तद्युक्तमङ्ग तव विखल्यज्ञां
 न कृतं यदीच्छासहस्रतयम् ।

त्यागादिभूमिषु अलघोर्भङ्गत आभरात् परिसम्पदाभिरलगाभिः कृत-
 प्रदम्पदेपदे स्खलिताभिरपि गताभिः प्रणयाति भूमिं प्रेषप्रकर्मगमन् ।
 मरं प्रेमाप्यदीभूता रक्षार्थः । प्रत्युत्यागादपि स्खलितगमनमेव पत्युः
 प्रीतिहरमभूदिति भावः । स्त्रीणां स्खलनं पत्युः प्रीतिहरमिति विरोधा-
 भासोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरेति । मधुरं मनोहरं यथा तथोच्यते एवञ्चते भुवि वसिन्
 तमधुरोद्यतम् । गोस्त्रियोरप्यर्जनस्येति सुखतयम् । दृशोर्ललितं
 मयमचेष्टा च सकरप्रयोगं हस्तागिनयमहितं तत्ततरञ्च तद्वचं सुतनोः
 क्षियाः प्रकृतिस्थमेव स्थावराश्चैव सदापि निपुणेन निपुणाद्यर्थेचा-
 गमितमभ्यासितम् । अतएव स्फुटं प्रकृतं दृष्टव्यस्य लोकेषु लोकेषु
 यस्य तत्तद्युक्तमभवदिति विदर्शनालङ्कारः । तथा नर्तक्युपमा गम्यते ७९

अथ कस्यापि लयलीलापयहृष्टाहृतावाः कान्तोपासनाग्निप्रेक्षे-
 पाह । तदिह्यादि । अष्टेव्यामन्यथे । पिङ्गल्लया विधात्वा तव ईश-
 वरहृत्तव नेत्रहृष्टममूहः । चक्षुषाया अवदने तयम् । न तनं न
 स्वरमिति यत् तद्युक्तं युतः येन कारणेन यत्नि विप्रते स्फुटं प्रत्यक्षमेव
 गोत्रमिदा नामभेदिना च । योनं गान्ध्वि कुहेऽप्य ह्राति यादवः ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु
 स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रमिदा ॥ ८० ॥
 न विभावयत्यनिशमक्षिगता
 मयि मां भवानतिसमीपतया ।
 हृदयस्थितामपि पुनः परितः
 कथमीक्षते वहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥
 इति गन्तुमिच्छुं मभिधाय पुरः
 चक्षुष्टृष्टिपातविकसद्दनाम् ।

तदेति चेत् । अद्य इच्छता जगति प्रकटीकृता खलु । यत्र गोत्रमि-
 दिति ह्येषाहमपि न वक्ष्यामिच्छते ॥ ८० ॥

नेति । अनिश्चयक्षिगताखलु वक्षिगतामपि ह्येषाविति च गम्यते ।
 हेत्ये त्वक्षिगता इत्यमर । माम् तत्त्वमीयतया अत्राद्यविभावयति । यंमे
 प्रथम इति प्रथमपुरुष । इन्द्रिवद्विषादमपि न वक्ष्यते इति विरोधा-
 भावनाऽस्तीति शब्द । परमार्थस्तु हेत्यत्रादित्वाभीष्टोक्त्या अनिश्चय-
 मिति धातुमिति भाव । अभीष्टतया पुनर्हृदयस्थिता हृदयानयेता अन-
 र्हितमिति च गम्यते । अथएव विरोधाभावकोऽपि शब्द । अत्र
 इतरत कथमत्रानु ईक्षते इदन्तु चित् । अतिव्यापीय व्यवधमस्यापि दर्श-
 नप्रतिपक्षकादिति भाव । मेमास्यद मस्तु पररोक्षमथपरोक्षमीक्षते इत-
 रदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यम् । विरोधाभावको सङ्हर ॥ ८१ ॥

इतीति । इत्यभिधाय प्रयोगानुभिक्षु पक्ष इच्छो पातेन विचर-
 द्दना परस्परदृष्टिपातमात्रयतकोपाधितम् । काश्चिन्नायिकाभरपोषुग
 सत्कारलक्षण प्रियकरेण पश्यन् तेन विहता सन्त मयना अतएव मदनी
 भव यमाना कला मधुरा काशी वक्षिन् कर्माणि तदाया तया आदर्य

स्वकरावलम्बनविमुक्तगले
 त्वलंकाञ्चि काञ्चिदरुणतरुणः ॥ ८२ ॥
 अपयाति सरोषया निरस्ते
 कृतकङ्कामिनि चुचुवे मृगाच्या ।
 कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थे
 ऽशकुनेन खलितः किलेतरोर्गपि ॥ ८३ ॥
 आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवी
 यत्तस्ये नमितमुखेन्दु मानवत्या ।
 तन्नूनं पदमवलोकयाम्बभूवे
 मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

इदवानु । इत्यादिभ्यः ऋत् । एषा च बलवान्तरिता ॥ ८२ ॥

अपवातीति । सरोषया मृगाच्या निरस्ते कामिनि मर्त्तरे अर-
 दानि निवाति इति एतत्तं इतिमं यदा तथा चुचुवे तद्विर्मलन प्रतिषेधार्थं
 चुत इतिनिर्देशः । एषश्चे भावे तिङ् । इतरोर्गपि नायकोर्गपि वच-
 नश्चि इति शेषमिति जानन्नपि अशकुनेन खलितः किञ्च निरुद्धेन सव्यथ
 इति निर्दोषावस्थे स्थितः न गतः इत्यर्थः । एषाचि समानादुरागमिति
 भावः । इषा च बलवान्तरिता ॥ ८३ ॥

काञ्चिञ्चेति । काञ्चिञ्चा कोपञ्चा इत्या । कोपञ्चोपाहृत् ।
 कोपोपापोऽन्तार्द्धेति । प्रिये । प्रियतममानोक्त । इत्या एषाच
 कर्तव्यात् । कामिर्देशः । कंठके विनीवी प्रियाखोपनादिप्रति-
 पद्येति । भास्तिपुष्पजातुपुद्गलः । कोपटीरुद्धव्येति लोपि-
 परिषेधेति संबन्धः । नमितमुखेन्दु यदा तथा तस्ये स्थित इति दत्त
 ततश्च अथवाप्यन्तार्द्धात्तुम् शीघ्रं प्रियाखोपनस्य लोपार्थः । अन्तार्द्ध-
 नमास्थितस्य प्रियाखोपन्य जानन्न कोपत् पदमवलोकयाम्बभूवे

सृष्टशः सरसव्यलीकतप्त
 स्मरसा श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ।
 कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णः
 स्तनभारान नखम्यचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥
 दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं
 भुवोगतेव स्वयमूर्वशीतलम् ।
 बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन
 श्रियाधिका ताम्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

अन्वेष्टितसिद्धयः । सञ्जानिनि चावा सुपुनते अन्वेष्टादीन्सुपुनते
 नूनमिति मानमन्वेष्टा कृतिरिति भावः ॥ ८५ ॥

सृष्टशः । सरसमार्द्रं नूतनमिति यावत् । तेन अलोष्णेन प्रिय
 स्तनभारधेन तप्त तथा यौवनोष्णं सङ्गर्हितमिति वयौवनोष्मा । श्लिष्ट
 स्मरानलोष्णं काम निवन्तः पर निविधानितमार्द्रादिभ्यश्च स्तनभारस-
 रसा चेतनातिदाहदद्यामाधेयेत्यर्थः । आश्लिष्टवतः व्याविष्टितः । प्रियस्य
 कथमपि कथं वा पुनोऽप्येतोरित्यर्थः । नखम्यचति काचयतीति नखम्यच ।
 पश्चिदत्र तावदाचोः । सितरसे चेति नखप्रययः अरुद्धिर्बदकलस्य कृतिरिति
 सुमागमः । नाभवत् तयोर्बद्धपट्टयोर्द्वि नामुदित्यर्थः । प्रियासङ्गप्रती-
 कारा कलु कामिनी सप्त वादति भावः । तादृशोष्णसुखस्योष्णत्वस्यो-
 ष्णैरतिप्रयोजितः ॥ ८५ ॥

दधतीति । उरु बहुद्वीतयः अरयोऽनोष्णश्चासुखसुरोज इव
 सुखद्वयं दधती भुजसतद्गता सय साचादुर्वशीतलितेभ्युत्प्लेबा । काचन
 श्री व्यप्रतिमेन सुखेन बभौ ता प्रत्यं देवका मेनकाप्लवहरस्य त्रिवा
 योर्द्वयोऽधिका नेत्यतिप्रयोजितः । तयो र्यमकेन सङ्गृहे । नदस
 रतम् ॥ ८६ ॥

इत्य वाररीर्घटयितुमलङ्कामिमिः काममासन्
 प्रालेयांशैः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।
 आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा
 ह्रीप्रत्युहप्रशमकुशलाः शीघ्रवश्चक्रुरासाम् ॥ ८७ ॥
 इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
 प्रदोषवर्जननाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

इत्यनेति । इत्यनेन प्रकारेण । इदमस्मरति यत् प्रथमः ।
 सपदि शान्तः शमितोमानः कोपदशानराजो बाभिसाः । वा दान्तेत्यादिना
 शमेत्यन्तात् शान्तेति निपातः । प्रालेयांशोऽम्भस रुचयेभ्योः
 कामिभिर्घटयितुम् । मितं तुल्यः धर्माग्निपदेष्वह भर्तेति तुल्यं प्र-
 तयः । कामं प्रकामं ममयोः आसन् दूत्यद्वयेति भावः दिव्यस्तोत्र-
 यश्रीगिरिचामधितगीकारादिदृष्टान्तिरेव विकारा बाभिसा, ह्रीरेव
 जगद्गोविन्दस्य प्रथमे निशरचे कुशलाः धरते आभिरिति शीघ्रमे-
 दितः । शीघ्रोभुगिद्यौषा दिगोभुक्प्रलयः । आसं रतिषु आचा-
 र्यं त्यगुपदेशकः । नर्माहस्य इवेति भावः । इत्य प्रथमाहं प्रस्तुत-
 चन्द्रभासां ज्ञानगमन कामिघटनघाटविशेषणव्याप्यादप्रस्तुतदूतोत्पत्तीतिः
 चमाशोऽहं द्वितीयाहं तु शीघ्रमारोपितस्याचार्यं त्यक्तं महतोपयोगात्यरि-
 त्वम् । तयोः हासेवत्यास्यदूरः तेन च दूतोन्मर्षवस्तुपमा भवि ।
 चकारयम् मधुपानतोऽक्षयर्क्षुनावापादमेव प्रस्तावः । चन्द्राक्रान्ता
 हसन् । चन्द्राक्रान्ता जगदिघटनैर्धौ नरी तौमुक् वेदिति लक्षणा ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहाभारतमहाकाव्ये महाभारतसुखरिरचिते भाव

चन्द्राक्रान्ते चन्द्राक्षये नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

दशमः सर्गः ।

सज्जितानि सुरभोग्यय यूना

मुल्लसत्रयनवारिरुहाणि ।

आययुः स्रष्टितानि सुरायाः

पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं

सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।

‘आययुः’ इतिषु बीभर्षरुरिष्यत् तं तं पशुनायाचिन्तते
 धुवान्मावद्वर्षयति । सज्जितानीति । क्व पानगोवीप्रसादा मलरं
 सज्जितानि वाक्कचालनादिना सज्जितानि सुरभोग्ये यथायोगेन सभाज-
 न्काराभ्यां सुगन्धीनि नयनानि पारिचर्याचीव चान्यत्र नयनानीव पारि-
 रूपाणि वाक्कचालनादिना सज्जितानि तान्मुद्रयन्ति तेषु तानि यथोक्तानि स्रष्टितानि
 मुल्लसत्रयनीजितानि सोपन संस्नानवत्तया निर्विद्वानि वा प्रियतमावदनानि
 दूर्गा कामिना सुरायाः पात्रतां पानभाजनतां ययुः प्रियासुखसम्पत्कामिना
 रसास्वादभोग्यतां सुखसुराभेदं ययुः इति भावः । अत्र वदनेना
 रोषमायायाः पात्रतायास्तादात्म्येन तेन पानसाधनेतापादनेन कृतवदने-
 यमोगात्मरिणामालङ्कारः । आरोपमायस्य प्रकृतोप योगित्वे परिधा-
 मरति वदयात् । तेन तेन्यद्भोग्यं बीभर्षा व्यज्यते । अक्षिन्तुवर्गो स्वात्ता
 वत्तम् । आनतेति रमन्तामुपयुक्तम् ॥ १ ॥

सोपचारमिति क्व पानगोवीप्रसादेन तेन सुगन्धं सोपचारं संप्राप्तं
 उपशान्तविचारं निवृत्तयुक्तं विवदिति पाठे न नयनं धूयेति पुनरुक्ति-
 चारश्चरमित्युपशान्तयुक्तमवश्यं स्यात् । साहचर्यं कृत्वा यथा तथा
 सत्तर्षयनेनेत्युत्तर्षमवश्यम् । कथं सुतर्षं स्वयमेव पाने तस्याभिधा-
 येति नयनारविदित्य । तस्य पदेन कथमेव नूतं धूमिधतया सोपचारः

ते मुहूर्त्तमथ मूर्त्तमपीष्यन् . .
 प्रेममानमवधूय वधूः स्वाः ॥ २ ॥
 क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे
 मयवालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते
 निववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥
 कापिशायनसुगन्धि विधूर्त्त
 नृन्मदोऽधिशयितुं समर्थेत् ।

सुहूर्त्तं चण्डालं चोपमयूयामीष्यन् प्रायवन्ति च । पिबतेर्णो, यदि
 चोपः मितेरीक्षा भ्यास्येति भासाकारचोपः रङ्गरौभ्यास्य । च
 मादसीत्यादिना निगमणाधेत्यति परस्मैपदनिवेधेऽपि पितृस्येत्यादिने
 पदविहत्यात्मासिक्तं परस्मैपदम् । गतिकुशीत्यादिना यधूतिरपि कर्तुः
 कर्मणम् । अनुगतपदेनेत्यनुतथांशज्ज्ञेन मूर्त्तप्रेमतीक्ष्णक्षणात् व्यञ्जका-
 प्रयोगाच्च प्रतीक्षमाना सापह्नोत्येता ॥ २ ॥

क्रान्तेति । क्रान्तं सङ्क्रान्तं क्रान्तवदनप्रतिविम्बं यस्मिन्प्रतिबिम्बे
 निर्दन्तिकरदन्तयः । धनः विप्राः वासवहृत्काराधूतविधेयपट्टता का-
 लचमोरकावच सहकारोऽतिक्षीरभद्रत्यवरः । तैः सुगन्धौ सुगन्धि
 प्रायनर्धकदन्तयः । मदीयादिषु भाधितपुंरुद्धं पुंरुद्धावहेति पुंरुद्धायः ।
 स्वादुनि मधुरे रसनाकर्षिणीत्यर्थः । प्रणदितालिनि सुष्ठुमधुरे कति-
 सुष्ठुदन्तयः । शीते व्यर्थकुखे दन्तयः एवमप्यविष्यकमसौ मधुनि मद्ये,
 इन्द्रियवर्गं चक्षुरादिषु च निर्धार निर्दन्तमभूत् । अथ रूपरसादिप-
 दादीनां मधुस्थेयस्य मानेन निर्दन्तिविहत्यात्मादित्येवैवमुक्त्याप्यदिहम् ॥ ३ ॥

कापिशायनेति । उन्मद उन्मदनदः अतएव विधूर्त्तं भग्नं
 पदं च उन्मदः कापिशायनेन सुगन्धि सुगन्धि । कर्मणं कर्मणं मया कर्म

फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदाना
 मज्जचारु चषकञ्च पडङ्गिः ॥ ४ ॥
 विम्बितं भृतपरिश्रुति जानन्
 भाजने जलजमित्यवलायाः ।
 घ्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स्म
 भ्रान्तिभाजि भवति क विवेकः ॥ ५ ॥
 दत्तमिष्टतमया मधु पलत्र
 घाढमाप पिवतोरसवत्ताम ।

दंटेय क्षापिषायनमिति वैजयन्ती । फुल्लदृष्टि विवक्षित नेत्र प्रमदाना
 रक्षिताभि वदन आभिषासनाद्येन जलजेन चारु चषक भ्यान्पात्रेभ्यः । चप्र-
 कोऽङ्गी घानपात्रमित्युक्तम् । क्षापिषयितुमभिषात यच्चवेत इदमन्वा-
 मोदमन्त्राभि वेष्टुभयसौभाग्यं दोलायमानमामस आसोदित्वर्थं । अत्र
 प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः पट्टपदाभिनामसदृशस्यैवधर्मयोगादौपम्यस्य
 गम्यतायानुल्लयोगिताभेदः ॥ ४ ॥

विम्बितमिति । भ्रमरा परिश्रुतारुषी अक्षि क्षापिन् । दृष्टि इह-
 ष्यात्प्रमदभ्रमरः । भाजने पानपात्रे विम्बितमिति विम्बितम् । अवलाया
 अक्षि जलजमिति जानन् चाङ्गशक्त्या भ्याम्यविवर्धम् । भ्रमरः घ्रातु
 पतति क्व । तथा हि धानिर्धर्मण विपरीतघानञ्च तद्भाजि विवेको-
 विचार क भवति क क्षापोत्तर्यम् । अत्र भ्रमर क्षापिषस्यैवधर्म-
 विमदशङ्कार तत्त्वमर्थकत्वात् सन्नेभ्यः क्षापिषाति यथोक्तुत्वादिदोऽर्थान्तरन्यायः ।
 तेन सङ्घातान्निभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

दक्षमिति । दत्ततमया दत्त मधु मर्दा चर्चं पिवत पलत्र रस-
 १ तां प्रे दक्षीकरभ्यर्षोदतिस्तद्वत्तमया । अतिशयने मधुम् । घाट प्रु-
 निष्ठान्नेषां कुतः । यद्यप्याज्ञेयानि रक्षितैरक्षैर्न बुभुक्षन्तुः सन्तुः सन्तुः
 प्रकृतैरिति भावः । पीत पीतवर्णं व्योमज्ञासीत् । अत्र पीता

यत्सुवर्षमुकुटांशुभिरासी
 चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥
 स्वादनेन सुतनोरविचारा
 दोष्ठतः समचरिष्ट रक्षोज्व ।
 अन्यमन्यदिव वन्मधु य्नः
 स्वादमिष्टमतनिष्ठ तदेव ॥ ७ ॥
 विस्त्रतौ मधुरतामतिमात्रं
 रागिभिर्द्रुगपदेव पपाते ।

[illegible][illegible][illegible]

या कथञ्चन सखीवचनेन
 प्रागभिप्रियतमम्यजगत्भेज
 ब्रीडजाह्नमभजन्मधुपा सा
 स्वाभ्यदात्प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥
 छादितः कथमपि वपयाऽन्त
 र्यः प्रियम्यति चिराय रमण्याः ।
 वारुणीमदविशङ्कमथावि
 श्वचुषोऽभवद्साविव रागः ॥ १९ ॥
 आगतानगणितप्रतियाता

येति । या स्त्री कथञ्चन सखीवचनेन सखीवचनेन प्र-
 कृतमप्युक्तं कथमपि वपयाऽन्तः । आभितुष्येऽप्यदीभायः ।
 प्रकृतमप्युक्तं प्रकृतमप्युक्तं । या स्त्री कथञ्चन सखीवचनेन सखीवचनेन
 कः । श्रीः आकाशं मोक्षमभजन्मधुपा सा स्वाभ्यदात्प्रकृतिमेति
 देवेन्द्रः तथा हि सर्वोऽजगत्प्रकृतमप्युक्तं । आभितुष्येऽप्यदीभायः
 मयति आभितुष्येऽप्यदीभायः मयति । आभितुष्येऽप्यदीभायः
 दृष्टोऽर्चनरत्नः ॥ १८ ॥

छादित इति । रमण्या दः प्रियमपि रामो विद्याविद्याः वि-
 द्या रमण्या श्रीः आकाशमप्युक्तं । दृष्टोऽर्चनरत्नः । आभितुष्येऽप्यदीभायः
 कः । श्रीः आकाशमप्युक्तं । दृष्टोऽर्चनरत्नः । आभितुष्येऽप्यदीभायः
 मयति आभितुष्येऽप्यदीभायः मयति । आभितुष्येऽप्यदीभायः
 दृष्टोऽर्चनरत्नः ॥ १८ ॥

आभितुष्येऽप्यदीभायः मयति आभितुष्येऽप्यदीभायः मयति । आभितुष्येऽप्यदीभायः

न्वल्लभानभितिसारयिषूणाम् ।
 प्रापिचेतसि स विप्रतिसारे
 मुभ्रुधामवसरः सरकेण ॥ २० ॥
 मा पुनस्तमभिसीसरमाग
 स्त्वारिणमदविनोहितचित्ता ।
 योषिदित्यभिलषाप न हला
 न्द स्तजः खलु रुखादपि मानः ॥ २१ ॥

वातार्थेति । आतातविप्र इति च्छन् पूर्वकाद्ये वभाव । तावद्भूमा-
 नभिविहारयिषूणां इत्यति चन्दोदरे स्ववर्मेयाभिवारयितुं नभिवर्तु-
 मिच्छन्नाम् । अभिवारयते । सार्धप्लवात्प्लवनादुपपन्नम् । मुभ्रुषा
 स्तोषा चेति विप्रतिष्ठारे कदम्बाभिरकादं कृतमिति प्रयात्तामदु-
 क्तं इति । प्रयात्तामोऽनुतामस विप्रतोषार इत्यपीत्यवर । सरकेण
 ध्वजा मधुमानेन वा । सरके योधुमाने स्थाण्डीधुपारे च योधुनीति
 विश्व । अवर प्रापि प्राप्ता स्वयम्भुवन सौख्यं च मधुमानश्चक्रु-
 र्त्वि । 'अन्नाभिवारयत्य प्रयात्तामकरणकल मदयोगाद्यौक्येनोक्ते वना
 ध्वजहार । सवापि सुकरं कार्यं कारणात्तरयोमत इति वाक्यप्र-
 काशे ॥ २० ॥

मा पुनरिति । मदेन विनोहितचित्ता अभितचित्ता इतीत्य-
 मिति शेष । आनस्त्वारिणमपराचकृतम् । अतः कर्मभोग्यादिना वि-
 वर्जनीयस्य सत्यम् । त पुनर्भूयोमानिहीसरं नाभिवारयति । मरते
 रुते चो यदुपपन्नाया कुच दार्पणधोरित्यभ्यास्य दीर्घम् । इति
 इत्यालोक्ष्येत्तर्कः । गच्छन् नार्थसादप्रयोग । अन्यथा यौनवृत्तप्रियाण-
 स्त्वारिणः । योषित्वाविनु स्त्री हला एताम् । एता इतिप्रिया
 'हातेत्यमरः' । न, मिलेताप तथा हि रुखादपि म नोदुस्वजः कुरु कर्ता-
 'तन्वकारणाद' 'कोर्येहा' इति 'नोयधुनीय' इत्ययो 'रन्वे' ॥ २१ ॥

ह्रीविमोहमहरद्वयिताना-
मन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।
सप्रसादमिव सेवितमासी-
त्सद्य एव फलदम्भधु तासाम् ॥ २२ ॥
दत्तमात्तमदनन्दयितेन-
व्यात्तमातिशयिकेन रसेन ।

ह्रीति । अत्रैसादं मनःप्रसादं मुख्यं भवेदं श्रीयस्करमिति भावना-
पूर्वकमित्यर्थः । अन्वयात् प्रसोदय एव मन्त्रात् । दैवज्ञ-भेदने-पुराविति
वचनादिति भावः । सेवितमुपसृक्तमिति हेतोर्बधु तासां सद्य एव फलद-
मासीत् । कुतः ह्रीविमोहं मीढाभावात् अहरत् रतिसुखाय चरतश्चाय-
दयितानामन्तिकं निनाय । अथ ह्रीहरत्तानिकनयनशङ्कायां फलदा-
नराक्षार्यमर्चनादनेकराक्षार्यहेतुद्वयविविक्तमन्त्रादः ॥ २२ ॥

दत्तमिति । व्यात्तमदनमाहितमदनं यथा तथा दयितेन दत्तं
अन्यथातिशयिकेनातिशयप्रचुरेण । निनायादिभ्यश्च । रसेन सादेन
व्याप्तं सादुत्तरमित्यर्थः । उल्लस्य सुरा सुखहरं समष्टौ प मंदात् ।
विनाया विनाहुराक्षायायासानिधानामिति नपुंसकत्वम् । प्रेत्योमदी-
यासां ताभ्यः प्रमदाभ्यः ह्रीभ्यः । रच्यर्थाभिर् प्रोत्रभावा इति सन्नदान
संज्ञा । सन्नदे रचये प्रीतिरनभूदित्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । अतएव
उद्देशं तासां भदकरक्षाधीदित्वाह । नामेति । कृत् प्रोत्राश्रयार्थादिवद्व्यु-
त्पन्नं नाम नि प्रमदेति नामधेयस्य ध्रुवपादि व्युत्पत्त्यं जातम् । यथा
प्रमदमदयोगा अत्रदेवत्ववर्जनामचं भवेत् तथा तासां नामाश्चित्रित्यर्थः ।
पश्यतेत्यन्तात्कसंरि सुहृन् विष्णु ते पद इति विष्णुप्रसङ्गे विष्णो
सुहृन् । प्रमदाभिर्वीरितं पश्येन्नन्दे सदयास्तुते इत्यर्थः । सादेन-
मयमन्त्रमपवाह्यारोमोजनं सदनं वति हवायुधे । सदिस्तु योरेकार्य-
हेतु तानिधनान् नमोऽयं लिट् । अतः प्रोत्राश्रयार्थोत्तराक्षार्यहेतु-

सस्वदे मुखसुरम्यमदाभ्यो
 नाम रुढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥
 सख्यसौरभगुणो मदिराणां
 मङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः ।
 मोदितालिरितरेतरयोगा
 दन्यतामभजतातिशयन्ते ॥ २४ ॥
 मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां
 तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।
 सेभिरे सपदि भावयतान्त
 योषितः प्रखयिनेव मदेन ॥ २५ ॥
 पानधौतनवयावकरागं
 सुम्बुवोनिमृतचुम्बनदद्याः ।

॥ २३ ॥

अथेति । सख्यसौरभगुणमेतन्नामप्रसौरभोक्तं । अतएव मोदि
 तासि । यानन्दितभङ्गः मदिराणां यद्वागः चषकस्य च मेः चषकस्य च
 मङ्गोमज्जगुणः इतरैतरस्य योगाविशेषादन्वयावपूर्वतामतिशयद्वु तन्
 योक्तुं वा अभजता । यस्वदेवादी इत्यादिभ्योमादी योषयसा दर्शन
 दधं दंभ्य इति भावः । अतएव संभयासङ्कारः ॥ २३ ॥

अनेति । मानभङ्गपटुना योषयस्यमनस्यैव सुरतेत्यानन्तरा नद-
 मोक्षीपथेन इति रागनीकृत्यतीतिभू प्रथयता प्रथानयता यानरन्ध्रवत्
 श्वाययता दृश्ययता मदेन प्रखयिनेव योषितः स्त्रियो सेभिरे प्राज्ञाः ।
 गमिति भेदप्रतीतिमतीतिपटुर्द्वैवसापसा ॥ २५ ॥

॥ २५ ॥ अथेति । योषीपार्थेऽप्यर्थोभाषः । अ

२१५२४

प्रेयसामधररागरसेन ।

स्वङ्गिलाधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥

अर्पितं रसितवत्यपि नाम

ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

उज्जति स्म मदमप्यपिवन्ती

वीक्ष्य मदमितरा तु ममाद् ॥ २७ ॥

अन्ययान्यनितगतचित्त

चित्तनाथमभिश्ङ्कितवत्या ।

वखी वयस्या चेत्तरा । अतएव निभृतपुष्पनदत्ताः गूढपुष्पनचतुराः
 सुभ्रुवः पामधौतनयवाकरागं मधुपानशांखित साक्षादगं स्वधरं
 प्रेयसानधरेषु वी रागरससास्वत्तरागद्वन्द्वेन ररञ्जुः किम् । अन्ययुव-
 सान्यवाधानमिह रञ्जोर्यम् । किञ्चेत्यपरमार्थं तेन पामधौतरागेषु सा-
 धरेषु प्रेयोऽधररागवङ्गमथ नादित्येन वखीवयस्येव प्रियापुष्पनद्वारमा-
 नासुरित्वर्थः । अन्तागन्तुना रञ्जनेन सहजपुष्पननिगूढमानीलनास-
 द्वारभेदः । मौलनं वस्तुना यत्नमन्तरनिगूढनमिति सचयात् ॥ २६ ॥

अर्पितमिति दयितेनाप्ययुवते, सपत्न्याः नाममाह नाम सङ्गीत्या
 नास्त्रादिष्वप्येति चक्षुः प्रत्ययः । अर्पितमन्तं सद्य रसितवती
 आस्तादितवत्यपि । रसतेरास्तादनार्थात् ऋक्ता उगितवेति वीप् ।
 काञ्चिदिति शेषः । मदमुज्जति च न ममादेत्यर्थः । इतरा तु वदन्ती
 तु सद्यमपि वदन्ति वीक्ष्य तद्वैव ममाद् भक्ता । मयो नैव तितरेव मदहेतु-
 रिति भावः । अथ युजोर्ज्ञे रसितवत्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः चत्त-
 राहं तपि वदन्ति ममादेति विभावना । कारणेन विना कार्यस्योत्पत्ति
 स्यादिति भावः । तस्मात्पुत्राभनृत्पत्तिविशेषोक्तिर्निर्गद्यते । तयो दक्षर

॥ २७ ॥

अन्यवेति । चित्तनाथमप्यसौ रागमनितगतचित्त वदन्ती इत्याह

पीतभरिसुरयापि न मेदे
 निर्हृतिर्हि मनसोमदहेतुः ॥ २८ ॥
 कोपवत्यनुनयान्मृहीत्वा ॥
 प्रागथो मधुमदाहितमोहा ।
 कोपितं विरहखेदितचित्ता
 कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥
 कुर्वता मुकुलिताच्चयुगाना
 मङ्गसादमवसादितवाचाम् ।
 ईर्ष्ययेव हरता द्वियमासां
 तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

चेतेष्वभिर्वादितायाः तस्मिन्निष्ठत्वात् अन्यथा कदाचित् क्रिया पीत
 भूरिपुरमापि न मेदे न भक्तम् । कादातेष्वपि विदुः । तथा हि मन्मथो
 निर्हृतिर्न मेदेति । साभाव्येन विद्येत्तदवर्धनादर्शान्तरम्याप । एषा न
 मोहाभीक्ष्ण्य । अन्यथा वायुद्वारा वायुपट्टनादिभिः ॥ २८, ३

कोपयतीति । प्राक् प्रथमं कोपयती करोता अतएव अनुनयान् प्रि
 यप्रार्थनाभ्यस्तुतीत्या अनादृत्य । अथो वक्तुं विरहखेदितचित्ता मवा-
 तापतया चाविग्रहपुनरेवाहितमोहा हतचित्तविध्वना यतो कामभ्य
 कोपितमाक्रमा रोषित कलयन्ती जायती अनुनिन्ये । वापराध
 अक्षयतेति प्रार्थितातो मन्मथे चित्त सन्ध्यावितर्षित आर । एषा न
 कामरिता ॥ २९ ॥

कुर्वतीति । उद्धृतितामिवमाना अवसादितवाचमुद्धृत्य निराश्रया
 कोपान्नमसादमवसादितवाचमोहादृतां कुर्वता हितुः करता ॥
 ईर्ष्ययेव मन्मथा । तस्या विद्येत्तदवर्धनादर्शान्तरम्याप
 एषा न स्वयमकारि मदेन । चेतेष्वभिर्वादितायाः तस्मिन्निष्ठत्वात् अन्यथा कदाचित् क्रिया पीत

गण्डभिस्त्रिषु पुरा सदृशीषु
 व्याञ्जि नाञ्चितदृशाम्प्रतिमेन्दुः ।
 पानपाटलिनकान्तिषु पश्चा
 ल्लोभचर्मातिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥
 लङ्घतैरिव परस्परसङ्गा
 दीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।
 योषितामतिमदेन जुघूर्णु
 विभ्रमातिशयपूषि वपूषि ॥ ३२ ॥

गण्डेति । प्रतिमेन्दुः प्रतिविम्बवद् दृष्टगोषु स्वमाननस्यैव अ
 ञ्चितदया सुप्रभा गण्डभिस्त्रिषु पुरा पुरापातात्पूर्वं न व्याञ्जि नाभेदि
 न्देकतापत्त्या तद्विविक्ततया न दृश्येत इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कार
 सामान्यं गुणः । अनेन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् । विपूषादङ्गोः क
 र्त्तव्यं लङ् आङ्गोदीनामित्यादागमः । पचात्यानामन्तरम् पाने
 पानमदेन पाटलिना पाटलीकृता कान्त्यर्थावातासु गण्डभिस्त्रिषु लोभच
 र्मात् लोभचराम्ना तिलकस्थितेषु । तमावपमतिवचस्त्रिलकाधि विम
 षका द्वितीयश्च तृतीयश्च न क्लियानिलमरः । तस्यामनिरिवाहार्तदेह
 व आसीत् । वैषय्योद्विग्न एवासीदित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति निद
 र्शना पुष्पेक्षमात्रासंस्पृष्टा ॥ ३१ ॥

लङ्घतैरिति । लङ्घतैः लङ्घतैः कुचकुम्भौ परस्परसङ्गादभ्योऽन्यत्र
 हृषादुभयतः दीरितान्द्वारुणानि तथा विभ्रमातिशयं विजायतिमेव पुष्पनि
 तानि । नपुंसकस्य भवच इति तुमागमः । योषिता वपूषि । पूर्वव
 द्भुमागमः शान्तमङ्गतः सयोगस्तेति दीर्घः । अतिमदेन जुघूर्णुः प्रेक्ष
 द्रष्टव्यपूषाउत्सृष्टाकारः यथा दृष्टमङ्गुलद्वयपादमङ्ग इति भावः

धारता वपुरमूषयदासा
 न्तामनूननवयौवनयोगः ।
 तम्युनर्मकरकेतनलक्ष्मी
 स्तां मदोदयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥
 चीवतामुपगतास्वनुवेलं
 तांसु रोषपरितोषवतीष ।
 अग्रहीन् सशरन्धनुस्त्रज्जा

धारतेति । धारतां तां वपुरादना बोद्धव्यं वपुरमूषयत् । तादा-
 र्तां धामनूननवयौवनयोगः । तम्युनर्मकरकेतनलक्ष्मी-
 दनयोगस्तु मकरकेतनलक्ष्मीर्भेदनकर्मसिद्धिर्भूषयत् । तां मध्यामकेतनलक्ष्मी-
 र्भेदितवङ्गम यव भूषा यक्ष च मदोभूषयत् । तां मदः तच्च दयितव-
 ङ्गम दामयः प्राकभासु । आरतां वदन्तमपि वङ्गमवङ्ग दानि प्रदोक्ष्येति ।
 मेषपत्न्येन प्रयोतो मङ्गलक्रीडासहस्रमात् । यथा भारवेः प्रयोतः दानि
 दूषयित्वादौ भोजि वं मयाह । च च विश्वभूषण इति पञ्चम्ये वनवासा-
 दितरिभिः भूषण इति । आनोत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वविद्येण्यत्वादिवाग्धी ।
 अनोत्तरोत्तरेण व्यात् पूर्वपूर्वमिति लभ्यते । विद्येण्यन्वयवचनवाग्धा-
 र्थो भवेति वक्ष्यात् ॥ ३३ ॥

चीवतामिति । चीवतां वक्षताम् । वक्षे श्रीमद्वीर्यवतीष दम्-
 रः । चीव मदे दम्भकाशानोरनुभवमात् । अग्रहीतवोदयता इति
 नानामो विवक्षित । उपमताह अतएवामुदेमम्यतिप्रचं रोगवर्तिरोग-
 नीनु तासु श्रीनु विद्ये वनवाः वदन्तमनुदयवीनु । अन्वितविश्व-
 त्वपीरं वपा तथा उन्मत्ताह तु तस्याह विम् । उपमतेभिर्दु रता-
 व मुदकरोज्यत्वा दम्भकाशयः । दम्भकाशयर्ध्वकं इतिवाह्य वा-
 च रोषपरितोषाभावात्कृते । आन्यथा रोगान्तरं इतिरोषान्तरं
 एव न स्यादिति भावः । रोगवर्तिरोगोर्ध्वकं वदन्तम्यत्वा इति

रूपमप्रतिविधानमनोत्त-
 प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशि ।
 चाटु चाकृतकहस्वममासां ।
 कामस्यत्वमगमद्वमस्येषु ॥ ३७ ॥
 लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
 गौरवाद्यमपि लावणिकेन ।
 मानवेष्वनविदो बहनेन

कुर्यादिति । अप्रतिविधानमप्रतिव्यक्तमेव मनोत्तं च भावः सुन्दरमि-
 त्यर्थः । रूपमप्रतिविधानमनोत्तं प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशि । अनीपा-
 धिकमित्यर्थः । प्रेम चकृतकहस्वममकामिमव रम्यं चाटु शिष्यवचनस्यार्थो-
 मनीषा रमयेव शिष्ये कामस्यत्वमगमद्वमस्येषु । वयस्त्रिंशो वंशं न
 मूलमपि त्वं कामस्यत्वमगमद्वमस्येषु । तद्गुणकर्मस्योऽप्यु । अगमं प्राप्तागि ।
 नमस्तुते । त्वं रम्यं देवः । अथ रूपादिभ्यारोप्यमाणस्य कामस्यत्वस्य प्र-
 तीत्यर्थो नातिरिक्तान्वयः ॥ ३७ ॥

लीलयेति । लावण्यं निविष्टोऽप्यलसीति लावणिकं लावण-
 त् । अत एव नातिरिक्तं उन्मत्तत्वे लसीकः यस्मिन्ने चेत्तद्विषये हसन्
 इत्यर्थे विद्वद्धारणोपः । अगमं त्वं वचनं ममस्यत्वमसीति लावणि-
 कं लावण्यवधारो । अत्र चाटुः कथं प्रत्ययः । तेन लावणिकेन मानवस्य-
 विदा अकृतकहस्वममस्य । अन्त्यज परिभाष्यवतारस्य वदन्ता । सु-
 तोऽपि विद्याः वदनेन कर्मा गौरवाद्यं मानवीयेवमस्येति । अन्त्यज
 मत्वमुक्तमपि दयितव्यं हृदयं लीलया मित्तये भैव दयितव्यं । अन्त्य-
 जमावर्तेनैव उक्तं कुर्यादिति सप्तम्यामीत्यर्थः । लीतं वशीकृतमेव
 मित्तं दानेन स्वीकृतमेव । अतः शिष्यवचनस्य हृदये वदने लावणिकस्य
 दरे च त्यजेत च प्रतीतिः स्यादिति रक्तवार्ताः । हृदयस्य प्रतीत्यर्थः

क्रीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विशदच्छविचारा

कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

सन्नतिन्दधति पितुरजस्रं

दृष्टयः प्रियतमेशयने च ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक्

पार्तिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मरणभेदेन क्रीतलोके रघौऽपि हृदयावच्छिन्ने कौशिकत्रयस्यैव रत्ना
देव ॥ ३८ ॥

यत्र कदाचनं नन्दयित्वा बध्नाति सुरतलोकादयं प्रलौति ।
तत्र पुरतः द्विविधं शङ्खभाष्यतरङ्गेति । बाह्यं च प्रेषणभाषा स्ने-
हवस्तुनाद्यनेकभेदभिन्नम् । तत्र इदिविधेयताददाह । स्पर्शेति ।
अस्पर्शभाजि तुल्यत्वे विषया निमग्नं शुभा च यत् कति कान्वितया
चारी रम्ये सुरतदं बहिर्गते रतिदुस्तदागम्य सृष्टे विहार बोध्यतया
वर्ण्यते च कश्चिन्मातृहृत्य वर्जितं सार्वज्ञ्यं दधति दधाने प्रियतमे
शयने च मृगदृशो दृष्टदोऽजस्रं विद्विष्य पितुः कतिता युगदुतयाद्यो-
वनादनिष्ठा च आश्रयमाहुरिच्छते । अत्र प्रियतमश्च दधत्योऽप्युक्तयो-
रो धर्मसाम्यदीनमप्यनोति केचनपरोक्षं तत्त्वयोजिता ॥ ३९ ॥

यूनि । रागेण तरलैरनुरैरपि दर्शनेषु कैरपीत्यर्थः । यूनि
त्रिंशद्विंशतिभिस्तद्वत्ता वाचि वरकारिति दोषेदं निरायतानं
आलोचनमापारपरिच्छेदः । अत्र सार्वज्ञ्येन च यत्र तिर्य्यक्
रतिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि दीर्घमिविरागाणि कार्यरतिर्यस्य मयूना
मयूने श्रुतिगुणेन दन्दपङ्कजदन्तेन युक्तम् । युदतेनेनेति यावत् यो
मनस्य वक्तुमर्हति को वाकारिण पदम् । कौशिके विद्वन्निर्दिष्टः त
युतं यत्र प्रमोदं रतिं यावत् । यो युक्तोऽपि युक्तं युक्तं रति

रूपमप्रतिविधानमनोर्जं
 प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकारि
 घाटु चाकृतकहन्ममासां
 कामेणात्वमगमन्ममोप ॥ ३६
 लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
 गौरवाद्यमपि लावणिकेन ।
 मानवञ्चनविदा बहनेन

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतिद्वयमेव यथोक्तं अथाऽपि सुन्दरमि-
 त्तमः । रूपकातिः कार्यमनपेक्ष्य विकारि ॥ ३६ ॥ अनौपा-
 धिकमित्यर्थः । प्रेम ॥ अकृतकहन्ममासां रम्यघाटु ॥ प्रियवत्पद्मादां
 लीलां रमयेत् ॥ शिष्ये कामेणत्वं वञ्चो करचर्मत्वम् । वरादिद्या सर्वदं
 तुल्यं तु कामेनमित्यमरः । तदुक्तात्मनोऽपि । अगमन् प्राप्ताम् ।
 मेव ॥ ३६ ॥ रडादेयः । अत्र रूपादिभ्यारोप्यमायस्य कामेणत्वस्य प्रत-
 णिपद्योगात्परिभाषाप्रकारः ॥ ३७ ॥

श्रीतयेति । कामेणत्वं निमित्तेषोऽस्मात्क्रीतिं कार्यादि ॥ साऽप्य-
 १ । अत इममनादिति ठनूप्रत्यये ठस्येकः यस्मैत चेत्तदोपे कतस-
 त्तस्येति वकारलोपः । अन्त्यं तु अत्र ॥ पण्यवस्यास्तीति कार्यादि-
 वारवत्त्वकारो । अत्राहठम् प्रत्ययः । तेन कामेदिनेन मानव-
 वेदा अहङ्कारहरश्चद्वये । अन्यत्र परिभाषप्रकारेण यदुक्तं । ठ-
 १० क्षिप्ताः बहनेन चर्मा गौरगाद्य ॥ गाक्षीर्विष्णुपदेपि । अन्यत्र
 त्वयुक्तमपि दक्षितस्य हृदयं श्रीतया वित्तं भैरवस्तुल्यत्वा । अन्त्यं
 गाक्षीर्नैव उन्नायं सुर्वपि सप्ततयाभीर्त्येव । श्रीतं दक्षीतमेव
 इत्तं दानेन श्रीतमेव । अत्र शिष्यवत्कृत्स्नं बहने कार्यादिभ्यस्त-
 वे वारवत्त्वस्य च प्रतीतिः स्यादोक्तिरप्रकारः । हृदयस्य प्रतीयता-

क्रीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विशदच्छविचारा.

कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

सन्नतिन्दधति पेतुरजस्तं

दृष्टयः प्रियतमै शयने च ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक्

पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मग्नतामेव क्रीतलोके रसोक्तकृदध्यापकाने रसोक्तकवयः ॥ ३८ ॥
रूप ॥ ३८ ॥

इह मदात्मनः कथयित्वा वक्षति सुरतवेतिर्यम्भं प्रकरोति ।
तत्र सुरतं द्विविधं शास्त्रमाभ्यतरञ्चेति । बाह्यं च प्रेक्ष्यमाणया ज्ञे-
यश्चक्षुस्मनाद्यनेकनेदभिदम् । तत्र दृष्टिविषयेभ्योऽप्युक्तं । अर्थः ।
स्पर्शभाजि सुखयोगे विशदा शिखा शुभा च या कवि कान्तिस्तथा
चारी रस्ये सुरताय कल्पिते रसिपुस्तदानाय कृते विहार योग्यतया
मङ्गीकृते च सन्नतिमातृकृत्य रचित. तावच्च दधति दधाने प्रियतमे
शयने च मृगदृशां दृष्टोऽजस्रमशिक्षितं पेतु. पतिताः युगपदुपयारसो-
क्त्यादभिसाधं व्यङ्ग्याभासुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयो प्रकृतदो-
रे धर्मसाक्षादीरम्यप्रतीति ज्ञेयप्रकृतयोदरा वृत्त्ययोगिता ॥ ३९ ॥

यूनीति । रागेय तरलैरप्यैरपि दर्शनीयैरप्योक्त्यर्थः । यूनि
त्रिवे तिर्यङ्पातिभिस्तथा साचि विप्रचारिभिः दीर्घदर्शिनिरायतानैः
आलोचनयामारपरैरिष्यते । अत्र रागद्वेषपक्षैः द्यतएव तिर्यक्
पातिभिः कटिस्ततिभिर्पि दीर्घदर्शिनिरायतानैः कार्यैरिष्यते. कथं
नयने श्रुतिगुणेन शब्दग्रहणपाटवेन युतस्य । श्रुततेजनेनेति शब्द-
तनय दत्तनमविक्रमे नाकारिण चक्रे । कथं विद्वानभिर्यः द
युतं नयनं प्रभाव इति यावत् । कौ पुनश्च युतस्य श्रुत रति

दीर्घदर्शिभिरकारि बधूनां
 सङ्घनत्र नयनैः श्ववस्त्रस्य ॥ ४० ॥
 सङ्घेच्छुरभिधातुमनीश
 समुखी न च बभूव दिदृक्षुः ।
 स्पर्शनेन दयितस्य नतम्
 रङ्गसङ्घचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥
 उत्तरीयविनयात्प्रपमाणा
 कन्धती किल तदाक्षयमार्गम् ।
 आवरिष्ठ विकटेन विषोटु

अर्थः शस्त्रं तस्य सङ्घं नान्तरि रागद्वयस्योर्विधाक्षयं बधूनि
 आक्षयति प्रमाद्विभेतीति भावः । अथ च अरुणारोपयन्ते रागद्व-
 यवैरिवादि चित्तस्थे वक्ष्यमिच्छन् प्रपन्न इति वक्ष्यामिभेदः एवम्

वंचसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

अंशुकं हृतवता तनुवाहु

स्वस्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा ।

भिन्नशङ्खवलयम्परिणेत्य

यथैरन्ध्रि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥

सञ्जहार सहसा परिरब्ध

प्रेयसोषु विरहव्य विरोधम् ।

संहित रतिपतिः स्मितभिन्न

क्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

येन विद्वन्नेष्टानि गूह्यान्मोक्षमभेदः यथा वक्तव्यकथ मध्यस्था मध्यमा ॥ ४२ ॥

अंशुकमिति । अंशुकस्तरीयं हृतवता परिणेत्य भर्ता तयोः लयकोः
बाह्वोः स्तम्भोक्तविधेयः तेनापिहिते व्याख्यादिते सग्रे मुन्दरे कुचाग्रे
वस्याः सा तयोक्ता । अचिरोढा नयोढा भिन्नानि शङ्खस्य वलयानि यकिन्
कर्णपितद्वयः तथा 'रभसाद्विगत्यैरन्ध्रि' गतयान्निर्देश्यः । रभैर्व्य-
न्तात्कर्णेषु मुष्ट । रभैरन्ध्रिद्वयेरिति तुषागमः । यथा तिरहितस्तथा ॥ ४३ ॥
सञ्जहारेति । तरुणेषु युवसु विरोधं प्रपश्यत्तत्र विरहव्य वि-
रहव्य । रहव्यतेः सार्धं सन्नादुक्ता तस्य स्वरूपं यद्यपि वस्तुपूर्णा
दिश्यादेषः । सहसा परिरब्धः प्रेयसोऽसौषु परिरब्धप्रेयसोषु
आश्रितवशेषु वस्तु । रतिपतिरिति कपोलान्नः रतिपतिरिति मोक्षो प्रति-
प्रेयो वक्तव्यस्तुपमसर्वान्नस्य वृत्तविधेयः । रतिपतिः कथः संहितस्या-
मारोपितं महेषुं महानं शरं कितमिच्छकोषं व्यवस्थापत्याह किते-
नोन्मिष्टपूजरोषं च यथा तथा आशु सञ्जहार । विद्वेज्जैः पावनाना-
नाकाशादिव्यर्थः परिरब्धान्मोक्षानां विरहव्यति मानः ॥ ४४ ॥

संसमानमुपयन्तरि वध्वाः

स्त्रिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।

आत्मनैव रूढे कृतिनेव

स्वेदसङ्गि वसनञ्जवनेन ॥ ४५ ॥

पीडिते पुर उरः प्रतिषेधं

भर्त्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।

स्पष्टमेव दक्षतः प्रतिनार्या

स्तन्मयत्वमभवद्दृढस्य ॥ ४६ ॥

दीपितस्सरसुरस्युपपीडं

वह्मभे घनमभिध्वजमाने ।

उपयन्तरि । उपयन्तरि भर्त्तरि रसेन ररणाभ्युपेतवर्धः ।

उपसपत्नि वसन्तीवसीमे । वसीपार्श्वेऽप्यसीमाने नपुंसकं ह्युक्तवन्तम् । द्वि-

ष्टवति कास्त्रिष्टवति इति संसमानं स्वर्गद्वयपारवत्या दृढवद्वानं तथापि

स्वेदसङ्गि स्वेदेन, शान्तिकेन सङ्गबध्ना वसनं कृतिना । वसनेन स्वस्वेद

हावशमिति जानतेवेत्यर्थः । वसनेन कर्त्ता वान्तमैव स्वर्गभे

वदधे इदम् । वा त न वेत्तीति भावः स्वेद ऐदमस्य वसनतोभय

स्वभाववसानकैद्वयतापुनरेष्यते ॥ ४५ ॥

पीडित इति । युवत्याः युवते, कृत्ययुगेन भर्त्तरि प्रतिनार्याः पुरो

ऽप्ये वसन्तमेव उरः प्रतिषेधः । उरः प्रतिषेधम् । हरिः क्रिष्टपाने

चेति एतद् लब्धेजन इत्यवयवज्ञा । वहः प्रतिपीडोक्तवर्धः पीडिते

इति दक्षत ईर्ष्या दीर्घबाणस्य प्रतिनार्याः सपत्न्याः दृढवसनकवत

भर्त्तादाताय स्वद्वयमददेव । वान्तस्य उपसपत्नीटनादस्य दक्षतमिति

भावः । कतएनेववधद्वयसङ्कारोपजीविनी तन्मयत्वोमेवेति स्फुर का-

वक्रतान्न ययतुः कुचकुम्भौ
 सुस्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥
 सम्प्रवेष्टुमिव योषित ईषुः
 स्निध्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।
 आत्मनः सततमेव तदन्त-
 र्वर्तिनो न खलु नूनमेजानन् ॥ ४८ ॥
 स्नेहनिर्भरमधत्त वधूना
 मार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

दीपितेति । वक्रमे दीपितकरं चदीपितकारं यथा तथा करस्य
 वयोदम् । -उरस्युपपीद्य वपुष्यां चोपपीद्वधकर्म इति षष्ठम् । तत्प-
 द्ये सति वक्रवभिस्रुक् । वक्रादभिस्रुजमाने परिरमभाषे इति
 परिरम्भः परिरम्भः संक्षेपे चपयूहमभिस्रुवरः । उभयुः कुचकुम्भौ
 कठिनतातिशयेन वक्रताम्परिमण्डलतां न ययतुर्न प्राप्नोः । अतः गाढा-
 सिङ्गमात्कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुद्धारः ॥ ४७

सम्प्रवेष्टुमिति । योषितः स्निध्यतामादिहतामिष्टतमानां हृदय
 सम्प्रवेष्टुमोपुष्टिश्च निश्चये इति गाढादिङ्गनमिच्छा क्रियासङ्घपोल्लेख
 गुणसङ्घपोल्लेखः वा विवक्षाभेदात् । अतः शक्यतः स्तत् सततमेव तद-
 न्तर्वर्तिनस्तोयामिष्टतमानां व्यन्तर्द्वयेष्वेव स्थिताद्याजानन् नूनं-
 कथं इतः प्रवेशेच्छेति भावः इत्यस्यानोल्लेखा पूर्वोल्लेखा सामेच्छेति च-
 जातीयसङ्करः ॥ ४७ ॥

स्नेहेति । स्नेहनिर्भरस्य वरसपुष्पनैवादिक्कवद्व्यपुष्पेण । स्नेहो
 इत्यो द्ववहार्दयोरिति वैजयन्ती । अतएव वधूनां वपुरन्तर्माद्रताम्बलम-
 भवत् स्नेहव्यवस्थान्मनराद्भवतीति भावः । अद्यप्ययं संशयस्याभावां
 यथाभावेऽप्ययीभावः । कुतोयद्यथायूनि पुष्टि गाढम्परिरम्भत इति

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्र
 क्लोपमम्बु बह्वेषे यदनेन ॥ ४९ ॥
 न स्य माति वपुषः प्रमदाना
 मन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा ।
 यद्बहुर्वहिरवाप्य विकाशं
 ध्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥
 यत् प्रियव्यतिकराह्निताना
 मङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।

परिरम्भिणि गाढाह्नेरिषि कति अनेन वपुषा कदा बह्वं क्लोपयित्वा
 शरिषिष्य वस्त्रक्लोपम् । क्लृपातोऽर्पणादर्थिनीत्यादिना पुनागमे चेचे
 क्लोपेरिति षष्ठत् । अम्बु, बह्वे । हर्षः कर्त्तृषि लिट् । अन्तरार्हस्य
 निमीठगाहहिरम्बु, सावहन्मगात् तन्निमित्तोऽयमन्तरार्हलोभोऽपि प्रियाङ्गव-
 द्वाताः सिद्धा इति चालिकोदयोक्तिः ॥ ४९ ॥

न कीति । प्रमदानामिष्टतमसङ्गमेन जन्म वस्त्र वः । जन्माद्युत्तर-
 पदत्वाद्युपिकर्षणवृत्तनीहिरिति यावत् । वृत्तिर्लिङ् । विदुषानेकये-
 रैक्यरिति वैजयन्ती । हर्षोऽवपुषोऽन्वर्त्तनं माति च अत्युद्देकाग्रता । व-
 क्षित इत्युत्प्रेषा । कुतः यद्यस्मादहिरवपुषोर्वहिरविकाशं वदिसवाप्य
 तत्तद्वह्निवि रोमाण्यपि ध्यानशे ध्याप । कर्त्तरि लिट् । अस्मोते चेति
 तुडागमः । अत एवहिरविकाशेन निमित्तकान्तरस्यानोत्प्रेषा । ध्यानन्द-
 रोमाद्ययोः स्तेनमूलाभेदाध्वन्यामातिशयोक्त्यनुप्राप्तयेति वद्वरः ॥ ५० ॥

यदिति । वनिताना स्त्रीणां प्रियस्य भर्तुर्व्यतिकराह्निकान्तरमा-
 द्वाङ्गलेनाह्वयित्वा पुलके च पुलकेन बभूवे भूतमिति यत् । भावे
 लिट् । तेन पुलकोदयेन प्रलोदयेन च स्रगसम्पत्तिभिर्विष्टाभिर्भौवा-
 प्याः आचक्षितानि च नीत्रिणि स्रगस्रया कटिवस्त्रे चान्यथा यन्मगध्देन

प्रापि तेन भृशमुच्छसिताभि
र्नाविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥
ह्रीभरादवनतम्यरिरक्षे
रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं
योषितोमुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥
पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
दृष्टवत्यधरविस्वमभीष्टे ।

पौनरुक्त्यात् । सपदि बन्धनमोक्षोपनिर्भेदोनिगडयोर्जनं च प्रापि प्राप्तः ।
कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो बह्वान् मोक्षयन्तीति भावः । अथ
प्रलतपुलकनीविगताङ्गुल्योच्छ्रितत्वादिविधेयस्य साध्यादुपनिर्भेदोपनिर्भेद-
न्याश्च अप्रकृतपुलकारागति प्रतीतिः समाप्तिरवधारः ॥ ५१ ॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति । स्त्रीति । परिरम्भे आचिह्ने स्त्री-
रेऽभरत्तादवनतं भाराक्तानं नमतीति भावः । अर्पितं सक्तुषे नि-
क्षितमोक्षश्च दत्तं पक्षं यस्य तदयोषित आभनगेष पद्मं रागवान् रागी
अवटुजेषु परमविरोद्धेषु अवटुभांटा क्वाटिचेत्यमरः । अवकृष्य अ-
वटुजाकर्षणेनोद्धमयेत्यर्थः । मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा ।
बहुम्रीङ्गी बहुयन्त्रोः साङ्गान् मज्जति यच् प्रत्ययः । अधाशीष्
पपौ । घटोलुङ् । आदे च इत्यात्वं अक्षिविवोऽष्टक इतीडागमः ।
अलागनोऽस्य यद्गदस्वरूपपात्तमात्रागिणोमधुपत्यं च गम्यते इत्येक
देवविचिर्त्ति रूपकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवेति । पल्लवेन उपमिन्ना सादृश्येन यस्याप्यन्तेन च-
पक्षं लभयोरपि पल्लवकोपमानतमाधस्ताम्बुदृङ्गूतं अधरोदिस्यमित
तदधरविम्बं अभीष्टे प्रियतमे दृष्टवति इति । सङ्ग इजा परक् । तेन

पर्यंकूजि संरुजेव तरुण्या

स्मारलीलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

केनचिन्मधुरमुल्लखरागं

वाप्यतप्तमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं

सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

रेचितम्परिजनेन महीयः

केवलाभिरतदम्यति धाम ।

इहेति बहुप्रोहिः ककुलः ५३ । तेन परजेव वयलेवे । स्त्रीरपुत्रा
‘चोपताप दलमरः । ताराव्युषः प्रोयन्ति कुतः सोयानि चला
दद्यानि ककुलानि यस्त तेन तरुण्याः करेण पर्यंकूजि परिकूलितम् ।
भावे मुहः । मुहः मुहः पादुः पादुः चान्ते मुहः इति भावः । अतः ककु-
लदारादस्य करकूलनस्य विधूयनहेतुकस्य करणेवेति इहेति वचनस्य-
श्रुतिः ॥ ५३ ॥

केनचिदिति । केनचिद्वागिवा मधुरं रसमन्तमुल्लखरागमतिरक्तं
तथानि विरहेजधिकं वाग्वेष विरहोद्यत्वा तप्तं सुभ्रुवः चोष्ठपल्लवम-
पास्य करसं चान्द्रीयते अपि चुचुम्बे मुम्बितम् । अतः तप्तत्वरसवत्-
चोर्विषेयनस्याधरव्यागादिपुष्पमहेतुकद्वयमित्तद्वयं चापेयतावद्दी-
यति ॥ ५४ ॥

एवं यावत्परतत्तुष्टाभ्यन्तरपरतवर्त्तनमस्तीति । रेचितमित्यादि
परिजनेन रेचितं चिह्नितम् । अतएव केवलावेकाकिना अभिरतौ दम्यतो
‘चायापतो वधिनु तम् । दम्यवी जम्यती चायापतो आध्यापतो वधा-
‘रितमरः । राखदन्तादिषु चाया यन्दस्य वन्ध्यावोदभावश्च विकल्पादिना-
तिता । महीवी मक्षतरं चात जेलिगदं कपलासुखेन कच्छो भजति

साम्यमाप कमलासखविष्वक्
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥
 आवृतान्यपि निरन्तरमुखै
 योषितामुरसिजद्वितयेन ।
 रागिणां भित्त इतो विमृशद्भिः
 पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥
 कामिनामसकलानि विभुजैः
 स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।

विमृशतेनेन जगादनेन विष्णुना सेवितस्याध्वितस्तु युगान्तपयोधेः
 साम्यमापेत्पुष्पावहारः । युगान्तविषेयं विविक्तताद्योतनाय एतेने-
 ष्वाविहारतोक्ता ॥ ५५ ॥

अथ विमृशविहाराद्येवाह । काशतानीति । उच्चैरुच्यते नो
 रजिजद्वितयेन निरन्तरं नीरस्तुमावृतानि संवृतान्यपि योषितां हृदयानि
 वर्याणि चेतांसि च इत इतो विमृशद्भिर्द्वितयैः परामृशद्भिः रागिणां
 व्याधिभिर्जगृहिरे हृदयानि । निगूढं वस्तु हस्त परामर्शोद्भूयत इति
 एतत् भावः अन्यत् सङ्कलनः प्रियकरस्पर्शस्पर्शं हृदयपाशोद्भूदि-
 भावः । नीरनेयैष प्रतिवस्तुतोरपि कुचयोः कर्पाक्षदन्तरं सम्पाद्य हृद-
 यानि स्मृतान्येवेति वाक्यार्थः । अत्र हितवानामपि हृदयानां प्रकृत-
 तात्त्वे वस्तुप्रकृतज्ञेयः ॥ ५६ ॥

कामिनामिति । स्वेदवारिणा हासितेनाद्भुतीसोदेन मृदुभिः को-
 मलताङ्गैरतएव विभुजैर्विभुजैः कामिनां करजाग्रैः गङ्गाग्रैः कठिने-
 कामिनीकुचतटेषु कसकलान्यवसर्पाणि पदानि संवृतानि कर्पाक्षदन्तिय-
 त्तानि । कठिनेषु मृदूनां पदपामोदः सम्पाद्य इति भावः । नृसक्तिव

अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चि
 त्कामिनी कुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥
 सोमणस्तनशिलाशिखराग्रा
 दात्तघर्मसलिलैस्तृणानाम् ।
 लच्छसत्कमलचानुषु हस्तै
 निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥
 आम्बुशङ्खिरभिनीवस्त्रिवीची
 लोलमानवितताङ्गुलिहस्तैः ।

प्रसक्तैर्लघुः । अत्र पुष्पागमोदकः इन्द्रास्यञ्जलिं तनुवन्मन्त्रोक्तेरिति-
 यथोक्तिः ॥ ५७ ॥

सोदय इति । सोमणोदीकनोद्गुक्तात् कानाभेन शिला दिशिरे
 तयोदयादुपरिभागादात्तघर्मसलिलैरुदयेवविहारात् प्राप्तञ्जले कद-
 म्बानां हस्तैरुदयत्कमलचानुषु चानु निम्ननाभिसरे सरसीषु
 निपेते निपतितम् । अम्बुशङ्खानां कुचसित् उच्चनात्ययसि पातोयुक्त इति
 भावः । प्रथमं कुचीं हृत्वा ततोऽगनिदेयमसृयसिस्वयं । अत्र कुचयोः
 शिलाभिस्सरत्वेन नाभीनां सरसी त्वेन च हृत्पदाङ्गुलानां द्यामातिदुह-
 मत्वव्यपयङ्गस्य इति एकदेयविवर्ति चमकम् ॥ ५८ ॥

आम्बुशङ्खिरिति । वलयोदीकय इव वलियोदीरभित आम्बुशङ्खिः

॥ ५९ ॥ आम्बुशङ्खायोदयनशक्तिषु चानमिति चानम्
 न तु चानम् सोदयते परस्परदिवात् । अतएव सोदयानन्दय-
 इति वाचनः । लोलमानां वितताः प्रहारिताद्याङ्गुलयो येषान्ते
 ॥ हृत्वा येषान्तेरभीष्टैः प्रियतमैः सुभुवां नभ्यं हृदिमेयमिति
 भावः यथैवमिति अत्युभयव्यत्यये च हृत्वा चानं कल्पेन प्रतिपेदे
 न तु प्रसिद्धिभावादिति भावः । अम्बुशङ्खेव हृदिमेयलोको-

सुस्रुवामनुभवात् प्रतिपेदे
मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५८ ॥
प्राप्य नाभिनदमञ्जनमाशु
प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।
औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री
वल्गुभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥
कामिनः कृतरतोत्सवकाल
क्षेपमाकुलबधूकरसङ्गि ।
मेखलागुणविलम्बमसुया
दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ ६१ ॥

रतिमयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

प्राप्येति । नाभिरेव नदीहृद इति रूपकत्वेन मञ्जनं प्राप्याशु
निवसनग्रहणाय वल्गुभस्य करमात्मकराभ्याम्, आतस्य वल्गुभस्य युक्तमिति भावः ।
प्रस्थितमवस्थाम् । औपनीवि नीविमभीष्टे प्राप्येति तत्र भवभौपनीविकमरुन्ध
व्याप्यमिति अर्थः । उपमानूपकरणैः नीवेति । वल्गुभस्य करं स्त्री आ-
त्मकराभ्यां अस्त्व किल रोधं नादितयतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

कामिन इति । आकुक्षे प्रियकरनिगारव्यप्ये बधूकरे सङ्गि सक्तं
मेखलैव गुणस्तत्र विलम्बं दीर्घसूत्रं आतततन्तुत्वं आत्मायतत्वात् बहुधा
वेष्टितमिच्छन्तः । विरक्तियुक्त । दीर्घसूत्रविरक्तिय इत्यमरः । एषं लतो-
रतस्यौत्सवस्य कावक्षेपः कावक्षिप्तमौर्देन तत्परिधानमघोऽशुक्तं का-
मिनोऽसूत्रमकरोत् । इच्छाविधातादीर्घाहुनदा नादित्यर्थः । अत्र क-
रमङ्गादिपदादीनां विशेषणत्वात् असुया जेतुं तादनेकपदार्थदेतदङ्गा-
निद्रमङ्कारः ॥ ६१ ॥

अन्धरं विनयतः प्रियपाणे
 योऽपितश्च करयोः कलहस्य ।
 वारणामिव विधातुमभीक्ष्ण
 कक्षया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥
 ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेऽग्रे
 वाससः स्पृशति मानधनायाः ।
 स्रूयुगेण सपदि प्रतिपेदे
 रोमभिश्च सममेव विभेदुः ॥ ६३ ॥

अन्धरमिति । अन्धरं विनयतोऽपसारयतः प्रियपाणेर्द्योऽपितः क-
 रयोश्च तस्मिन् रोषकयोरिति भावः । कलहस्य वारणां विधातुं निरा-
 परं कर्तुं निवेति कलौत्मेवा । कक्षया काक्ष्या । कक्ष्या कक्षे कर-
 मायां काक्ष्यां गेहप्रकोष्ठयोरिति विश्वः । कक्षवेति चान्त मावेत् कक्षो-
 षट्षिद्याकाक्षीप्रकोष्ठगजरज्जुमिति ज्ञानेभु विश्वः । वलयैः कक्षयैश्च
 अरीक्षुः शिशिञ्जे चुकुचे । भाने विट् । भूषणानां तु शिङ्घितमित्य-
 मरः । हृदयोः कलहायमानयोः मार्गस्थाः काक्ष्योऽग्रे निशरयन्तीति भावः ।
 शिङ्घतिर्यताब्ध्यादिर्न दक्ष्यादिः योवेव शिञ्जे इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

अन्धिमिति । हृदयेऽग्रे प्रवे वाससोऽग्निसदुपग्रथयितुं विभं व-
 वितुम् । अग्रयतेऽपौरादिकात्सुभन् । स्रूयति इति मानधनाया मान-
 मत्वाः कामिन्या इति शेषः । स्रूयुगेण रोमभिश्च । कर्त्तरि हतोदेति
 हतोया । सपदि यत् युगपदेव विभेदोभङ्गोद्ग्रथय प्रतिपेदे प्राप्तः अथ
 मानधनात्कामिनीपिषस्येण युगपदमर्षे कर्षयोद्ग्रथयत्तदनुभावयोरपि यु-
 गपदानिर्भाव इति भावः । अन्धं भूभङ्गरोमाञ्चक्रिययोः सप्तश्रयान् सप्त-
 श्रयमेदः स च विभेद इति शेषप्रतिभोत्यापिताभेदाध्यवसायमुक्तातिम-
 योक्त्यनुप्रायित इति सङ्करः ॥ ६३ ॥

आशु लङ्घितवतीष्टकराग्र
नीविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्टया ।
रक्तवैशिखरहताधरतन्त्री
मण्डलकण्ठितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥
आहताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः
सुन्नुवां क्रशिमशालिनि मध्ये ।
श्रीणिषु प्रियकरः पृथुलांस

आश्रिति । इदं प्रियकराग्रं नीविं वक्ष्यामि । आशु इडात्
लङ्घितवती अतिप्रान्तवती अहंभूतवती सतीत्यर्थः । अङ्गुलीकृत-
दृष्ट्या सुखपात्रव्यादर्हनिधीनितायाः स्त्रिया रक्तवैशिखरहताधरतन्त्री
नकुम्भः विनागिलम्बस वैशिखीकीर्णावाद्य निद्रुयः । मित्समिति
ठक् । रक्तेन वैशिखेन दन्तगानकुम्भेन कृतं वादितं यदधरतन्त्रीयां
मण्डलं मण्डः मण्डतन्त्रीकसरणद्वयादिभेदः तस्य कथितमिव चारु
यदा तथा चुकूजे कूजितम् । धीरे विट् । अधरपट्टपनन्त्रमाधुर्याति-
यदात् । अर्धदृष्टातिरेकाधरतन्त्रीकसरणव्यतिरिक्तमोहरः कोऽपि र-
क्तवैशिखरः कटङ्कितविशेषः इत इत्यर्थः । अतएव रक्तेविचकूजेति
निर्दिष्टं कथितवदिति उपमावह्वारः ॥ ६४ ॥

आदतेति । आदताः अङ्गुलवोयस्य स प्रियकरः कथस्य भावः
अविना वार्यम् । दृष्ट्यादित्य इति च रक्तवैशिखरहताधरतन्त्री-
रेशः । तेन दातौ शोभते तस्मिन् सुन्नुवां बभूव इतिरिक्तोऽविशोऽभूत् ।
मध्यस्तातिरिक्तोऽसौ देयोऽतद्विचरः । दृष्ट्याह श्रीणिषु कटिपु ।
रश्मिपट्टपट्टेति एतेन दृष्टतोः निमित्तदः । वक्षतेन कट्टेन तः
येन अर्धमात्र दन्तभावेन मयेव श्रीणिषु कट्टेति । अतएव मध्यातिरे-
कोऽतिरिक्तवदिति ॥ ६५ ॥

धैर्यं मुत्खणमनोभवभावा

वामताञ्च वपुरर्पितवत्यः ।

व्रीडितं ललितसौरतथाष्टरा

स्तेनिरिष्टभिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छ

मत्सर्त्तनाश्चमधुरस्मितगर्भाः ।

धैर्यमिति । 'तरुण्यः' रमण्यः उत्कृष्ट उद्दिष्टोऽनन्यभावा रतिरा-
गोपासना अपि अमिदचित्तेषु प्रियेषु धैर्यमौदासीन्यं लोभिते । वपु-
स्वाङ्गमर्पितश्लोयवेष्टकरणाव-द्रक्ष्यस्त्वोऽपि वामतां वक्रताञ्च तेनिर-
मलितं मनोहरं सुरतं सुरतसंमन्त्रि धार्ष्ट्यध्यामन्भ्यं यासानामन्यापि
व्रीडितं व्रीडानेनिरं इह स्त्रीणां रक्षि रागाद्वार्यधार्ष्ट्यादि युक्त
अप्यात्मनुव्रतया सङ्गज धैर्यमक्रताव्रीडितैः पुनः पुनः प्रतिबध्यन् एवेति
भावः । अथ रागादीनां धैर्यादिभिः एह समावेशविरोधस्य सङ्गजागन्तु-
काभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभावेऽसङ्गारः धैर्यादिगुणमनुव्रतयासङ्ग-
यासङ्गारहेति सङ्गारः ॥ ६८ ॥

पाणीति । मयि वस्त्रादाकंनिष्ठं करस्य करभोरङ्गिरित्यमरः । कर-
इव करवस्त्राः वा करभोरुः स्त्री । उद्धतरददादीपम्ये इत्यङ्गुप्र-
त्ययः । अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यदा तथा कामिनः
पाविरोधं मीतिमोक्षये व्याष्टस्य प्रियमादेर्निवारणं कुरुते अ । तथा
मधुरं मनोहरं स्मितद्वभेः अन्ववर्त्ति वाञ्छ ता मन्दहासमिथाः मत्सर्त्तना-
लगाय कुरुते अ । तथा सुखेऽपि कषरनीदनादां दृष्टातिरेवे कालमि-
हारि मनोहारि शुष्कवदितमन्युतादनादं लज्जिमरोदनञ्च कुरुते अ ।
स्त्रीणां मेघ स्वभावोयदिष्टमर्पनिततया निवारयन्त्य एव सुरतसुखसुख भु-
ङ्क्त इत्यर्थः । अथ सुखेऽपि दुःखानुपवारात्तुदृष्टितास्त्वोत्तुभावेद-
द्वयः । जेषाधरादिपक्षे मोदमानेऽपि गतरे । उचितेव बहि-

कामिनः स्त्र कुरुते करभोरु
 ह्रीरि शुष्करदितश्च सुखेऽपि ॥ ६९ ॥
 धारणार्थपद्मद्वयाचा
 मीर्षया मुहुरपन्नपया च ।
 कुर्वते स्त्र सदृशमनुकूल
 स्मात्तिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥
 अन्यकालपरिहार्यमजस्त
 न्नद्वयेन विदधे द्वयमेव ।

घृष्टता रहसि भर्तृषु ताभि
निर्दयत्वानितरैरवलास ॥ ७१ ॥
बाहुपीडनकचग्रहणाभ्या
माहतेन नखदन्तनिपातैः ।
बोधितस्तनुशयस्तरुणीना
मुन्निमील विशदं विघ्नमेषु ॥ ७२ ॥
कान्तया सपदि कोप्युपगूढः
प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।
संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टि
र्धृष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

दृष्टयोमिताभेदः ॥ ७१ ॥

बाहुति । तदपीनान्नौ येते इति तद्वयः तत्तु सप्त । अधि-
कारणे येतेरित्यहं प्रत्ययः । विघ्नमेषुः कामः बाहुपीडनं निर्दयाहोप-
बन्धपङ्कज वेदकर्मणाभ्यामाहतेन सृष्टिघातेन । ननुबद्धे भावे हः ।
नखान्दन्तानाञ्च निपातैः संहतं बोधितः सन् विशदं निष्ठां य-
तया मुन्निमील उपबुद्धः चर्मेतत्कामलोहीपकमाधोदिहर्षः । अथ प्रह-
तविघ्नमेषु विघ्नेष्वप्यहं प्रसृतं सप्तमनुपुष्टमपनेते' समाधोक्षित-
हारः । एवमेव प्रशोध्यते सन् निद्रावृत्तिव्योक्तिके वस्तुनि भौतिकव-
स्तुमाहारप्रकारेणः ॥ ७२ ॥

कान्तयेति । कान्तया सपदि वस्त्राकर्मण्यस्य एवोपाद आदितः को-
टिपि युगं कामो प्रौढपाणिर्दयहृन् । सन् अपनेतुं नृनमाहत् मित्र-
संहतभ्यां निम्नरहितभ्यां चर्माभ्यां तिरस्कृतदृष्टि सितोद्वितासः सन् ।
अहनेन प्रागेव सप्तमनुपुष्टं नावदत् अथ इतिरिक्तास्य निम्नपगम-
वर्धनहेतुवत्कामलोहीपकमाधोदिहर्षः । तत्र दृष्टेनतिरस्काराद्य-

आहतङ्कुचतटेन तरुण्याः
 साधु सोढममुनेति पपात ।
 तुद्यतः प्रियतमोरसि हारा
 त्पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥
 सीत्कृतानि मणितङ्करुणोक्तिः
 स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।
 हासभूषणरवाश्च रमण्याः
 कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

॥ इति सम्बन्धरूपातिशयोक्त्युत्थापितमिति रुद्र । तेन च कुचयोर्को-
 र्त्तरत्नैर्नृप्यं व्यञ्जित इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७२ ॥

आहतमिति । तरुण्याः सम्बन्धिता कुचतटेनाभूतसाज्जतिरनुना-
 रवा साधु सोढमिति हेतोस्तुद्यत शौर्यमायाद्वारात्मौक्तिकवृष्टि इव-
 णिरिव प्रियतमोरसि पपात इत्युत्प्रेषा । निष्क्रान्त धूष्यते पुष्पवृष्टेति
 विधिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानीति । तरुण्याः सीत्कृतानि सीत्काराः । दन्तनिष्पीड-
 ण्यां पीडिति घट्टप्रयोगः । मणित इतिवासे स्त्रीषां कण्टकमृजितवि-
 'य' । मणित इति मृजितमित्यभिधानात् । कण्टकोक्तिः त्रायस्तेत्या-
 दीनोक्तिः । स्निग्ध स्नेहाद्भक्त्युक्तिः त्वं मे प्राया इति प्रियवाद्
 स्वर्थः अलमर्थाणि निवेष्टव्यानि वचांसि भा भेत्यादि निशब्दवच-
 णि । हासना भूषणानां च रवा स्तनाथ काम सूत्रस्य वाद्यस्य-
 दिकामृतान्वप्रतिपादकशब्दस्य पदताम्यद्वय इति पदमर्थं प्रवेष्टव्य-
 मिति द्वायत्तत्तामुपजग्मुः इति व्युत्प्रेषा । यद्वा कामेनैव कृत
 एव तस्य पदानि उद्भिदनाशब्दरूपाणि तस्य शास्त्रसूत्राभ्येव पदानि
 तास्युपजग्मुः इत्युत्प्रेषा ॥ ७५ ॥

उद्धतैर्निमृत्तमेकमनेकै

र्द्धद्वन्मृगदृशामविरामः ।

श्रूयते स्र मणितङ्कलकाञ्ची

नूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

इदृशस्य भवतः कथमेत

स्त्रायवस्मृहुरतीव रतेषु ।

क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां

काञ्चिदाम जवनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स्म गतचित्तकचित्तै

उद्धतैरिति । निमृत्तमृगदृशम् । स्रमणितङ्कलम् । एवमेवादिदेह-
विच्छेदयुक्तम् । मृगदृशं मणितं रतिरूजिनं उद्धतः स्त्रुनेरनेहैरुजिभि-
रविरामरतिच्छेदः कश्चिद्व्यक्तमधुरैः कश्चिना नूपुरपाद ध्वनिभिरक्षत-
कनिरक्षणैः श्रूयते अ कुत मणितस्य तिरोभावस्तद्भानरवहावेऽपि
तद्भूषणभावसो रवहुपादहारः । इदृशे चेदवदूषणीयारः क्षादनद्वय
रति मृगपाद ॥ ७६ ॥

इदमस्तेति । रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं रतिवन्मृगदृशं ततः कायतन्दीर्घ-
भूतद्विचित्राव रक्षणपुनः कश्चि इदमस्तेति काञ्चिदामः सादायदृशानेन
स्त्रायवस्मृहुरतीव रतेषु इत्यं महत्तरस्याति महत्त्वस्य जवनस्य रतेषु इति-
हारेषु सुष्ठुः कथमेतद्वाच्यं सुष्ठु रत्ननयादयं यद्येतदमाद्यममृगस्येव-
विद्वन्मयाप्रमिति भावः । इति लघुमेव महत्त्वदर्शनादि इत्यं विज्ञात
स्तेतिदेशः । मय्यमानार्थतादप्रयोगः । कश्चिद्व्यामदन्तमिभिरुहा-
र्द्धादाम कश्चिदं विच्छेदवृत्तजवनमहत्त्वदर्शनमस्तेति ॥ ७७ ॥

प्राप्यते इति । गतानि विद्वद्विद्वद्वानि चित्तचित्तानि तत्रा-
प्यरत्नानि वेगान् । करोते काश्चिद्व्यक्तमहत्त्व तदेव चित्तमिति इत्य-

श्वितमाद्रनखलक्ष्म कपोलैः ।

दधिरेश्य रमस्तुत्युतपुष्पाः

स्नेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद्यदेव कुरुचे रुचिरेभ्यः

सम्भुवोरहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणां

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि

न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कक्षायते एव प्राप्तम् । श्वित रमस्य रति सम्भुमेव तुत्युतपुष्पा व्यवस्था
न्यायपूर्णलक्षणायां स्नेदविन्दुनेर पुष्पाणीति रूपकं दधिरेश्य २५ ।
भरतेभीषादिकाङ्क्षितं जित्वा दातुमेषदम् । स्नेदोऽयं प्रमाणम् ।
अमः स्नेदोऽध्वर्यादेः नामस्नेदातिभूमिकम् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमसेभ्योयद्यदेव वेति । रुचिरे रोचते क
प्रियमभूदित्यर्थः । रुचिदीप्तावभिप्रीतो वेति भातोर्लिट् । रुच्ययानां
प्रियमाप्नोति हृदयदानतम् । सम्भुवोरहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्यं, अतुल्यं वर्तनद्वयात्तुल्यिका । तत्तत्तुल्यपूर्वसीपक्षीमनुकूलमिति
ठक् । तावाभ्यावकाता तया आतु शूलकतया अनुकूलवर्तितयैव गतायां
पुष्पां हृदयान्याविपन्त्वा वर्जयन्तीत्यर्थांतरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । दुर्वहस्तनभरोवासान्नापतेनोपरिचरतं व्यवहते ।
अथवा शिष्येऽप्ययय्योत् । अविता आयताय देवा वासान्नापयितः-
यतयेति श्रियः । माद्वारोद्यादिना दीप् । मन्मथरसात् स्वर
नागां सुरतगातिभूमिभ्यराद्वाणक्याय नवान् सुरतव्याप्येत्यर्थः ।
अमरदेन भेदमुना आर्द्रं वृत्तादे जिह्वा; वेदा यस्मिन् वर्णयि तदपरा

शयमः शयमजलार्द्रललाट
 क्षिप्तकेशमसितायतकेशः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिर्दचितैश्चलितापि
 प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
 भयएव सयगंस्त रतान्ते
 श्रौवधिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकामिव क्षणमासन्
 श्रौदिभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सन्ममद्रुतगृहीतदुबूल
 च्छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा यवतः इति वातुभायस्य त्रयमारोहिः भावनिबन्धनात्तदोच्यते
 ॥ ८० ॥

यत्र सुरतारण्यं दर्शयति । सङ्गताभिर्दचितैः । उचितैः परिचितैः
 प्रियतमैः सङ्ग सङ्गताभिर्बन्धुभिः प्राग् उत्तरदात्री चलिता यन्तुं प्रचलितापि
 सौ सखीव चिरेणाद्यत सङ्गाः । न बह्वदस्य सङ्गाः । यथाद्यज्जने
 मन्मथमागः । विरहसायका विरहमनसः स वा यतीत्यर्थः । चर्चं चर्च-
 योः करोति चर्चं चि यन्ते । रतान्ते मूढरस-बन्धुभिः समर्पणं सङ्गत-
 सखीयेत्येव । सङ्गतां प्रमेयं सङ्गतामृद्धिश्चाधिक्यकनेपदं वापयति
 विरह मये विरहमासादनुदाद्योन्देमेत्यादिनादुवाविषयोभेदः । सुरतेता
 भावे कोटी सङ्गैव भयवमिति भावः । उच्यते ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकामिव । क्षिप्ता विक्षिप्ताः क्षणिकता विनीचमना
 दृष्टिगतान्तेषु ते मन्मथैव द्रुतं दृष्टितेन दृष्टेन वाद्यमानानि सङ्ग वि चान-
 रडादि तेषु ते सुरतान्ताः सुरतारण्यकानि यमं मेघश्रीवर्गं दृष्टमिमांशुः
 दृष्टुमया । नाटकादिदृष्टमेवाहमेव सङ्गं गृह्यते प्रेक्षणीयकमिव

श्वित्रमाद्रनखलक्ष्म कपोलैः ।

दधिरेऽथ रमस्तच्युतपुष्पाः

स्वेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद्यदेव रुचिरेऽथ रुचिरेभ्यः

सुम्नवोरहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणां

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि

न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कस्याप्येते वा प्राप्ताम् । किञ्च रमसेव रति रुच्येन च्युतपुष्पा अलका
स्तापूर्णावलाभाणि स्वेदविन्दुनेव कुसुमाभीति रूपकं दधिरे दधुः ।
धरतेर्भाषादिकाक्षिति अन्वा दातनेपदम् । स्वेदोऽथ अमासुमय ।
अथ स्वेदोऽधरत्वादे आमस्वेदातिभूमिर्वात् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्योयद्यदेव वेति रुचिरे रोचते वा
प्रियमभूदित्यर्थः । रुचिरेभ्यो रमणेभ्योयद्यदेव वेति भातोर्निट् । रुच्यर्थाणां
प्रियमाप्यदति रमदागतम् । सुम्नवोरहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्यः अतुल्यं वर्तन्वदत्तातुल्यविकाः । तत्तत्तुल्यपूर्वसीपलौनकूलमिति
ठक् । तावाभावावकाशा तथा आनु कूलिकतया अनुकूलवर्तितायेव नराणां
पुष्पां हृदयान्माक्षिपन्त्या वर्जयन्तीत्यर्थोऽनरन्यायः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । दुर्वहः अतनभरोयासान्ताण्तेनोपरिसुरतं व्यग्यते ।
अथयथा विषेपण्येयव्यात् । अस्मिता आयताय क्रिया याथान्तायस्मिता
यतथेयं स्मिय । सारस्वतेत्यादिना ङीप् । मन्मथरसात् मन्
तागात् सुरतस्यातिभूमिर्मन्मथरसाद्व्याप्य मन्मथं सुरतव्याप्येत्यर्थः ।
अमज्जतेन स्वेदाम्बुना व्याहृतं सलाटे जिह्वाः केवा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा

शश्रमुः श्रमजलाद्रललाट

क्षिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥

सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि

प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

भयएव समगंस्त रतान्ते

ह्रीवध्निरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्

ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।

सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुबूल

च्छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा यत्रतः इति वास्तवानस्य प्रसप्तमोक्तिः भावनिबन्धनात्प्रोक्तोऽवधार
॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः परिचितैः
प्रियतमैः यङ् सङ्गताभिर्वधूभिः प्राक् सुरतादौ चरित्वा गन्तुं प्रवर्तितानि
ह्रीं सखीन् चिरेणावृत्तान् सङ्गा । न सङ्गतद्वयं सङ्गा । पश्चाद्यजने
नञ् समासः । विरहसायका विरहमगह मन्वा यतीत्यर्थः । चर्तुर्वर्त्म-
णोः कर्तुमिति कर्त्तुं चि प्रो । रतान्ते भूयएव वधूभिः समगंस्त सङ्गताः
वर्षावेत्येव । सम्पूर्णा द्वयेर्लुङ् समीपमृच्छिन्नाभिरुत्थानेपदं वागमयति
विव । पथे किञ्चानावाद्नुदात्तोपदेमेत्यादिनानुवाविच्छोपो न । सुरतेत-
वावे स्त्रीर्षा वञ्जैव भूवर्षमिति भावः । उपमावधारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिति । क्षिप्वा विभङ्गुः प्रवर्तितानि विनोचनपात-
इतिपातयेतु ते सम्भ्रमेव द्रुत गृहीतेन द्रुत्वेन काव्यमानानि यद्वि क्लम-
रहाणि वेतु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षयं प्रेक्षणीयकं दृश्यमिवाव-
दस्युपमा । नाटकादिरूपदेसाहार्यं यत् तद्वत् ॥ प्रेक्षणीयकमिति

श्वितमाद्रनखलक्ष्म कपोलैः ।

दधिरेऽथ रमसच्युतपुष्पाः

स्नेदविन्दुकुसमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

यद्यदेव रुचिरेभ्यः

सुस्रवोरहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणां

माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि

न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कस्याप्येते क प्राप्तम् । किञ्च रमसेन रति समुत्प्रेषणायुक्तपुष्पा व्यलका
न्यायपूर्णकुसलापाणि स्नेदविन्दुमेव कुसुमाणीति प्रपञ्च दधिरे दधुः ।
धरतेर्भाषादिकाद्विडि जित्वा दातव्येपदम् । स्नेदोऽत्र चमासुभव ।
अस स्नेदोऽधरत्वादे आनस्नेदातिभूमिजम् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमसेभ्योयद्यदेव चेति । यद्ये रोचते क
प्रियमभूदित्यर्थः । यद्यदीप्तावमिप्रीतो चेति भातीर्षिट् । यद्यर्थानां
प्रीयमायदति यन्मदानलम् । सुस्रवोरहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्ये, अतुल्य वत्तन्मद्व्यातुल्यलिका । तत्रमनुपूर्वसीपक्षोमकूलमिति
ठक् । तावाम्भावस्तथा तथा आतु कूलिकतया अतुल्यवर्ति तयैव नराणां
पुष्पां हृदयान्माक्षिपन्त्या वञ्चयन्तीत्यर्थान्निरन्यास ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । इर्वह स्तनभरोयासान्नाएतेनोपरिसुरत व्यञ्जते ।
अन्यथा निरोपणयैयर्थात् । अक्षिता धायताय क्रेशा यासान्नाशसिता
यतथेति स्तिय । साङ्गान्तेत्यादिना स्त्रीप् । मन्मथरसात् म्हर
रगात् सुरतस्यतिभूमिम्भराङ्गाणां सङ्गान् सुरतभाष्येत्यर्थः ।
अमज्जदेन स्नेदाम्पुना याङ् स्त्राटे जिह्वा, केशा यस्मिन् कर्षणं तद्यथा

शम्भुः शम्भुलार्द्रललाट
 श्लिष्टकेशमसितायतकेशः ॥ ८० ॥
 सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
 प्रागमुच्यत चिरैण सखीव ।
 धयएव समगंस्त रतान्ते
 ह्रीवधिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
 प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्
 ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
 सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुःख
 क्षाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा पञ्चतुः इति छातुभासस्य श्रमभावेतिः भावनिबन्धनाभेयोऽवधारः
 (८०)

अथ सुरतावसानं दर्शयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः परितः चितैः
 प्रियतमैः सङ्ग सङ्गताभिरुचितैः प्राक् सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रचलितापि
 ह्रीवधिर चिरैणमुच्यत सङ्गता । न सङ्गतद्वयं सङ्गता । पञ्चाद्यजन्तुः
 नञ् समाप्तः । विरहसासहा विरहमनसः स मा गतोऽर्थः । चर्तुर्बर्तु-
 योः कर्तुमिति कर्मणि प्रथे । रतान्ते भूयएव-वधूभिः समगंस्त सङ्गता
 सखीवैत्येव । सम्भ्रमं द्रुतेर्लुङ् सभोगम्भ्रमिवाभित्याक्रमेण्डं वागमयति
 विषयः पञ्चे क्षिप्त्वाभावाटनुदात्तोपदेशेऽर्थादनाहुनाविधलीपो न । सुरतेता
 कावे स्त्रीर्वा लज्जैव भूयश्चमिति भावः । उपमावद्धारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिव । द्विधा विभङ्गुराः अलतिता विलोचनपाता
 रक्षितायेषु ते सम्भ्रमेव द्रुतं स्पर्शतेन द्रुमेन क्षाद्यमानानि ह्यपि क्ष-
 रार्थाव येषु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि अर्थं प्रेक्षणीयकं द्रुतमिवाव-
 रण्यपमा । नाटकादिरूपदेवाहासकं हनु तद्वत् प्रे

अप्रभतमरनीयसि तन्वी
 काञ्चिधानि पिहितैकतरोरु ।
 क्षीममाकुलकरा विचकर्ष
 क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥
 मृष्टचन्दनवशेषकमल्लि
 भ्रष्टंभ खण्डार्थितमाल्य ।
 सापराधश्च मण्डनमात्री
 दात्मनैव सदृशानुपभोगः ॥ ८४ ॥

बोध्यते इहाभिर्भाषितरोषाणादिना तत्तुल्यत्वम् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमिति । तन्वी क्षयाद्भी अभीष्टतमेन प्रेयसा क्रान्तपल्लव
 मृष्टीतावृष्ट अतएवतनीयसि महीयसि काञ्चिधानि अचने अप्रभूतम्भा-
 दयित व्यप्यन्त अतएव पिहितम्भादितएकतर एकीकृत्येन तत् क्षीम-
 न्दमूल आकुलकरा व्यसपाषि धृती विचकर्ष कर्तव्यापिभागार्धमाचकर्ष
 मज्जानुत्सारोऽयम् । अत्र क्षीमविशेषणानामाकर्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतु-
 कट्टाप्यतिव्रमणहार ॥ ८३ ॥

मृष्टेति । मृष्टा प्रमृष्टाचन्दनात् विभ्रमकात्मानमात्रवत्त्वात् अक्षीर-
 यमा ज्ञेयम् । तथाचपल्लवितकचित्काणि विशेषक इत्यन्तर । भ्रष्टानि
 भूयसानि यस्मिन् च भ्रष्टभूषण इति तैर्लक्ष्यं कदर्थः । लोभतो विधे-
 यद्विप्रत्वम् । को कस्तुत्येऽर्थोति कुबद्ध्य कदादेशः । कदर्थानि
 ज्ञातानि कदर्थितानि दूषितानि माल्यानि यव ॥ । ततस्तथोर्वेवधिक-
 विधेयविशेषकभावाविशेष्य सशेषः । एवमनुपभोग सापराधश्च
 पूर्वमण्डनपङ्कजरात्कृता पराधश्च सदृशमात्मनैव स्वयमेव । प्रतत्या-
 दिवान् द्वितीया । मण्डनमात्री । प्रतिनिधिकरणेन सापराधनि-
 राधार्यमित्युक्तेषा । द्वितीया सम्योगेव मण्डननदभावे मण्डनान्त-
 रस्याप्यमण्डनत्वा इति भावः ॥ ८४ ॥

योधितः पतितकाञ्चनकाञ्ची

मोहेनातिरभसेन नितम्बे ।

मेखलेव परितः स्म विचित्रा

राजते नवनखचतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सदृशान्दशनाङ्कः

पाटलोद्यवल्लगण्डतलेषु ।

दन्तवाससि समानगुणश्रीः

सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

सम्भुवामधिपयोधरपीठं

पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

योधितइति । मोहेनातिरभसेन सुरतसम्भ्रमेण पतिता काञ्चन
काञ्चनस्य शिकारा काञ्चिर्यस्यात्तस्मिन्नेष्वेव योऽप्येति नितम्बे परित
सर्वतोविचित्रा त्रिभिधरचना नवनखचतलक्ष्मी मेखलेव राजते क
लत्रे शालङ्कारः ॥ ८५ ॥

भातिइति । सुदृशं नखस्य पाटलोऽदृशोदय नाङ्कोदयचत भवत्
गण्डतलेषु कपोलेषु भातु नाम वैद्यकाङ्गेन प्रकाशतां नामे त्वङ्गीकारे ।
दन्तवाससि यद्यपि तु समानगुणश्रीस्तुत्यार्थोऽपि तथा सम्मुखोऽपि सन्
परभागं गुणोत्कर्षनया पद्याङ्गागच्छावाप इति सावर्त्यनैवर्त्ययो, सम्मुखप-
राद्मुखतयोप विरोधः उपरिभागं मवापेत्प्रमयस्य परिहाराद्दिरोधाभा-
नवयवसंज्ञाः तत्राद्य, ज्ञेय शित्तिकाभेदाध्यवसायमूलकानुपरोत्तापित-
इति सङ्हरः ॥ ८६ ॥

सम्भुवामिति । सम्भुवामधिपयोधरपीठके वृद्धते अधिपयोधर पीठम् ।
भिक्तार्थेऽप्यभिभावः । पत्युः पीडनैः परिरम्भादिभिर्देहे क्लृप्तिगती

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा
 हारयद्विरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥
 विश्वमार्थमुपगूढमजस्र
 यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।
 योषितामुदितमन्मथमादौ
 तद्वितीयसुरतस्य वभूव ॥ ८८ ॥
 आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पै
 रप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

छेदप्रतापि । अतएव मुक्तमौक्तिका वा च वा लघुच अतएव पुष्पशेषा
 हारयमात्रशेषापि हारयद्विरगुणं हारयैवभवत् । अद्विरपि गुरुरिति
 विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

विश्वमेति । योषितामप्यमरत्ववसाने विश्वमार्थं ज्ञानपरोदार्यं ।
 आस्तृतेर्बहुप्रत्यय मोदासोपदेशस्य मानस्यमानाचमेरिति वृत्त भावः ।
 अमरत्वमिदं पदगूढ उपगूढमम् । नपुंसके भावे तां न ये केत्यादिना
 गतीप्रतिषेधः । उदितमन्मथमुत्पादितकान् अतएव तदुपगूढम द्वितीय-
 सुरतस्यादौ वभूव । ज्ञाना परोदमन्मथोद्दोषाभ्यां समयोपयोगाद्भयार्थ-
 वभूत् सयोग वृत्तज्ञानायादिद्वयः अत्र कथ्यवर्त्तिन उपगूढलोकस्य पूर्वोत्तर
 सुरतशेषत्वमेव विश्वमर्थमन्मथ विश्वमार्थं दत्तमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वा त्वाच्च
 भिन्नद्वयमद्वयमावेव रङ्गीर्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृतरिति । अनारतरताभ्यं रते सुरते अभिरताभ्यं आस्तृता-
 भ्योऽप्यभ्यं अस्तृतास्तृतासन्दर्भातीति अस्तृता रतिश्च अस्यापि अभिनवै
 पञ्चवं उच्यं आस्तृते व्याख्यादितोऽपि वृत्त श्रयणाहेतुत्वार्थः । येतेऽकि-
 रिति ययमीवे तत्वे । लल्लप्युद्यो यन्मन्मथमधिकारयोगीयम् । अस्तृता
 श्रयणं कर्तुं यद्योऽस्य काव्योऽपि न दीयते अत्र दत्तं दिव्याप्रभातमरम

न्दीयते स्मः शयितुं शयनीये

न चक्षुः क्षणदयापि वधूभ्यः ॥ ८९ ॥

योषितामर्तितरान्नखलून

ज्ञातमुज्ज्वलतया न खलूनम् ।

क्षोभभागु हृदयत्रयदूनां

रागवृद्धिमकरोन् यदूनाम् ॥ ९० ॥

इति नन्दमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा

ननवरतरतश्चीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

यत् क्षणं दास्यादेवेति भावः क्षणदयापि दृष्टो न दक्ष इति निरोधस्यो हता-
 र्थत्वेन परिहारः निरोधानासौलभ्यकारः । भिर्यापारस्विकी काव्यविदे-
 पोत्तरवीः क्षणद्वन्द्वम् ॥ ८९ ॥

योषितामिति । नखलूनं न खलु जनं नयत् जनां न यदूनां इति
 प्रदर्शयति । अर्तितरामर्तितमात्रम् । अज्जयादासुप्रसन्नः । नखं नूनं
 शूनं नखलूनम् । स्वादिभ्यर्षेति निगमनम् । तस्याप्युज्ज्वलं तया
 क्षीज्यस्येति न जनं न नूनं किन्तु समप्येदेत्यर्थः । नखं क्षणानां
 काव्यविदेनामखलूनत्वादिति भावः । यतश्चासु हृदयत्रयद्विषयं क्षोभं
 विकारं नयत् प्रापयत् । नयतेर्लङ्ः यत्नादेयः । योषिताङ्गानां यदूनां
 यादवानां रागवृद्धिं जनां न्यूना माकरोन् खलु किन्तु भूयोऽपि सम-
 भवेनाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकद्वन्द्वालङ्कारः क्षीज्यस्यस्य स्थितिवशम्या
 रागवृद्धिं हेतुना काव्यविदेमर्थादङ्कारः ॥ ९० ॥

इतीति । इतीत्यं नन्दमदनाभ्यां स्पष्टरागान् शब्दा रागिणोऽपि
 तदा ताभ्यामपि व्यङ्गितरागानिल्लप्तेः ननवरतरतश्चीसङ्गिनः । अर्थाव-
 द्धुतरतमप्यङ्गमदान् तान् रागिणो रागिण्यत्र रागिण्यत्र तान् रागिणः ।
 इति त्रिषु लोकेषु । अवेक्ष्य उपारेक्षयानवरं यद्वक्षः परिचितो-

अभजत परिवृत्तिं सायं पर्यस्तहस्ता

रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ८१ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
सुरतवर्णनोनाम दशमः सर्गः समाप्तः ॥ १० ॥

इत्येवमत्रापिपेयं करय यस्या वा । इत्येवमत्रापिपेयं सात्करेभकर-
योरपीत्युभयत्रापि विधे । अत्रनेन्दुं सख्यन्त्रा ण्यस्य वा रजनि-
र्लज्जया सायं चरादग्नयनानतयेति भावः अधोमुखी नखसुखीवत्यु-
त्प्रेक्षा । परिवृत्तिं निजकृष्णपुताम भवत प्रभातप्रयागभूदित्यर्थः ।
स्त्रियोहि परकीयस्यास्य चेष्टा दर्शने ज्ञयावनतसुखीवत्येव इत्यनलभय
ज्ञागवदन्तीति भावः अतएवानन्तरसर्गे प्रभातार्थमाय प्रसीध ।
माखिर्न दृष्टमेतत् खल्वपि नृक्षं वक्ष्यते चोत्तरवर्गादौ ॥ ८१ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायकोशाचलमहिनाथसूरिविरचिते माघ

काव्यव्याख्याने श्रीद्वयपाद्वे दशमः सर्गः समाप्तः

समाप्तमिदमूर्वाहम् ॥

शिशुपालवधम् ।

एकादशः सर्गः ।

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमस्पीडयन्तः
सततमपमहीनमिन्नकीकृत्य पङ्कजम् ।

प्रणिजगदुरकाकुच्यावकस्निग्धकण्ठाः

परिणतिमिति रात्रेर्मागधा साधवाय ॥ १ ॥

एवमस्तुतमभागतवदनं प्रारमते । श्रुतीति । नास्ति काङ्क्षे-
त्येवकाङ्क्षिततत्त्वनिः । काकुः क्षिमां विहारो यः शीघ्रमोक्षादिभि-
र्भवेत्त्यमरः । आश्रयतीति आश्रयो दूरभ्वनिः । स्निग्धो मधुरः कण्ठः
सरोर्मयान्ते चंकाट्यावर्जस्तुग्धकण्ठाः रत्नकण्ठा इत्यर्थः । मागधा-
वैतादिकाः श्रुतयोनान् बहुलादिस्तरारम्भश्चावदना इत्यर्थः । तदुक्तं
मदमश्रवणाच्छब्दः श्रुयते तुल्यमाश्रितः सा श्रुतिः समरिषेदा सारा
वदवच्छब्देति ताभिः श्रुतिभिः समधिकमवच्छेदं पद्विषयेष्वपि बहु-
मविषयेष्वपि वा लभ्योऽपि तदात्यात् । तदुक्तं चतुष्टयतयैव पद्वि-
मध्यम पञ्चमाः । हे हे निशादगात्वारो । त्रींस्तोत्रमभवेताविति ।
पद्वि मयूरोऽपि श्रुतितातुकारो सारविषेयः । पद्वि मयूरो वदतीति
वदयात् । तं पद्विं भिद्य एव भिद्यस्ते तथा भिद्यन्तय एव भिद्य-
निविष्टसरावच्छेदं इत्येवार्थः । पद्विमोनाम कोविदश्रुतितातुकारो
सारविषेयः । पिबः श्रुति पद्विममिति वदयात् । तन्मध्यमस्योदयन्,
तत्वावनिषेधात्परिजन्त इत्यर्थः । सततं शीघ्रादिशब्दपदम् । एतं
शीघ्रादिं कादयिष्यमरः । अश्विनोऽपि इवमनर्दितातुकारो अरध

रतिरभसविलासाभ्यां सितान्तन्न याव-
न्नयनयुगममीलतावदेवाहतोऽसौ ।

रजनिविरतिशंसो कामिनीनाम्भविष्य
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

स्फुटतरमुपरिष्टादल्पमूर्त्तध्रुवस्य

स्फुरति सुरमुनीनाम्भण्डलं व्यस्तमेतत् ।

एव । गावस्तृणमभयिष्यति चक्षणात् । तेन हीनं तस्यापि तत्काश-
निषिद्धत्वादित्यर्थः कततं नयनयुगमसौ यथा तथा राते । परित्यजति
परित्यजतिमित्यर्थः इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोद्देश्येन तथा भाषणाय ल
णात् । क्रियापदृष्ट्यात् सम्प्रदानत्वम् । पण्यजनदुर्गानेनादृष्ट्युरित्यर्थः ।
नेर्बदनदेत्यादिना चत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः । प्रभाते सुरतो-
नित्युत्थनः पञ्चमोऽपि च । जनयेत्पुत्रं पुत्राय पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि
च । पञ्चमस्य विषेणोऽयं कथितः पूर्वस्फुरिभिः । मते प्रमीतो जनदेह-
यनस्य विपर्ययमिति । उत्तरसुपाशोऽवह्वारः । यस्मिन् घर्गं मारिषी
हस्तम् । नम नयययुतेयं भाषिनी भोगिभोर्कैरिति चक्षणात् ॥ ॥

अथ पूर्वश्लोके इतिमन्त्रपरामृष्टानपररात्रमभृत्युत्तरोत्तरं प्रम-
भाविनः प्रभातहस्तान्तानासर्गसमाप्तिं वक्ष्यमाणा इति । रतिर-
भसविज्ञातानां सुरतसम्पन्नधीकानां आभ्यादेनासर्गमेव तांलं क्रीडं
नयनयुगं कर्तुं कामिनीमिति शेषः । यावदासीत्यस्य प्रेक्षणीभवति
तावदेवाशौ रजनविरतिशंसो निद्रावसानश्चकडश्चैर्मृदङ्गः । कामिनीनां
भविष्यता उत्तररात्रभाषिना विरहेण विहितः लतो निद्राभङ्गो यस्मिन्
वर्ण्ये तदुत्था तथा व्याहततापुताः । अत्र विरहपदेन वाम-
र्याकशिला चक्षते अन्वया व्ययतः साम्प्रतिकमिन्द्राभङ्गहेयतायोना-
दिति । अत्र रतितान्तरजनिविरतिशंसयोर्विषेयव्यगत्या नेत्रनिमोह-
ननिद्राभङ्गहेयतापदार्थहेयके आश्लेषिते ॥ २ ॥

शकटमिव महीयः शैशवे शाङ्गपाणे
 चपलचरणकाक्षप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥
 प्रहरकमपनीय खन्निदिद्रास्तोच्चैः
 प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।
 सुधुग्विशदवर्णां निद्रया गहन्यग्रन्थां
 ददपि गिरिमन्तवुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

स्तुतिरिति । अस्मत्पुत्रेणैव रत्नाङ्गविश्वस्य प्रमुखीचानमादे ।
 प्रमुखीचानमादिः व्यादिश्वसरः । अत्रिष्टात् स्तुतितरं चक्षुस्तारं
 व्यस्तपयं समेतत् कुरमुनीनां हस्तयोश्च नयउर्ध्वं आङ्गपाणेः हेतुस्य
 तस्यैव तरेत्यर्थः दैत्ये प्रचक्षितस्य चक्षुष्यं चरन्त्यास्यस्यपर-
 चारविन्दस्य । अस्ते इदस्ताप्यं कुरुप्रत्यदः । प्रेरयता बोदनेनोत्तुङ्ग-
 तत्तुङ्गोत्तमयं दद्यु तत् विप्रयोर्वितायमय्यं । महीयो महत्तरं
 दद्युमिर दद्युताकारं दद्युतासुरादीरमिव स्तुतिरिति टीकते । उपमा-
 यद्वा । इति चिन्तयाम्हे तस्य प्रहरकमपनीयं दद्युतासुरस्यादशतेन
 पातयामादिति पौरादिहो कदासातुज्येद्यः ॥ ३ ॥

प्रहरकमिति । स चक्षुष्यं सपानविन्दस्य प्रहरकस्य प्रहरको
 नामः । इति नामप्रहरी ममाविन्दसरः । तमपनीयं नीता निदिद्रावता
 निद्राविवक्षता । निद्राते चक्षुनास्तुतः प्रमादेयः । केनचिदतीत-
 प्रहरपारेनेत्यर्थः । आस्यङ्गि प्रमुखीचैति अटिपटवदेने चक्षुःप्रहृतो-
 मनुष्योऽपनरदाभिषोत्तुर्निद्रया चक्षुःप्रहृतो कदासासुरासतएव
 प्रहृतोऽपि प्रहृतवारासमनदेनादमिन्दस्य । प्रहारे सुदक्षमयेति हि-
 मीरे चक्षुःप्रहृतसुसुतेमिति चक्षुःप्रहृतवारासतएव सुसुते । गिरि-
 दद्युताममिति प्रतिपदमुपहृतपि प्रहृतस्य । नाध्यक्ष्यत्तदिति
 सुनाममनितेयः । अस्तेन चरते नो बुध्यते न जानाति । बुध्यते-

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः

शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् । १

रतिपरिचयनशयनैद्रतन्द्रः कथञ्चि-

द्रमयति शयनीये शर्वरी किङ्करोतु ॥ ५ ॥

क्षणशयितविवुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा

नुदधिमक्षति राज्ये काञ्चयदुर्विगाधे ।

गघनमपरात्प्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कथय इव मदीपाक्षिन्तयन्त्यर्दजातम् ॥ ६ ॥

चितितटप्रयनान्तादुत्थितन्दानपङ्क
 सुतवहुलशरीरं शाययत्येव भूयः ।
 मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनाद
 झजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥
 द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले
 दधनि दधनि धीरानारवान्वारिणीव ।

द्विप्रकाशाः सन्तः उदधिमङ्गलि सत्तुगन्धोरे एव रागादिभिरपरम
 रवमाशादिभिरेति भावः । अतएव दुर्दिगाहे दुष्प्रेमे राज्ञे काव्ये
 एव काव्यवत् तत्र तस्यैवेति मतिः प्रत्ययः । प्रयोगान् वामाद्युमा-
 दात्तुगानानि । अम्यत्रार्थगुणेषु यदुत्तमान् यत्तदलसार्जयनः ।
 बाह्ये उहर्ते उद्याय चिन्तयेतात्तुगोहितमिति सत्तुवादिति मतिः ।
 गङ्गान्दुष्प्राप्तमन्दव दुर्दिगमर्जयतं पुरपार्थजातं त्रिभुवनित्तुः य-
 न्दव वाच्यवत्तुदुष्पमभिधेयतात् चिन्तयनि विचारयनि । एव-
 म्बद्धस्योपबद्धस्य रागं काव्यवदिति इति मन्त्रेऽप्यनेवम्बद्धार्थगता श्रीती
 पूर्णा रागाद्योपमा काव्यवदिति इति मता कथयति समादगता
 वेति उहर्ते ॥ ६ ॥

चित्तीति । चितितटस्तुतमेव यदनानः यदनान्नान्तादु-
 दितं सुतोत्थितमित्यर्थः । अतएव दानदुत्तुतवहुलशरीरं मृदुचलदो-
 चितमङ्गलादङ्गजपतिमेवः अधिरोहतीत्यधिरोहयारोहः । मधा-
 यत् । मृदु मन्द चरता कपरान्तेन अधिमङ्गलोदीरित उत्तादि-
 तोन्तुनिनादः मृदुचलरो यस्मिन् कर्षापि तद्यदा तदा मृदुय-
 मृदु पादः । मन्त्रः पादं मृदुवाच्यवहायवत्तुमिति मतिः वैज-
 यन्तः । तस्य वाच्येव पादोन्तरेपेक्षार्थः । भूयः याददति यदनद्वार-
 दिति । मतिरुद्गीत्यादिना कर्षावत्तुः कर्षावत् । समाशोत्तर-
 दारः ॥ ७ ॥

शशिनमिव सुरौषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृह्यत्वा व्याजसुप्ता पराची
 सुतमथ क्लृप्ताकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा यत्तिलमुद्धस्तास्ते च ते दद्यात् वल्लवा
 गोपालाः । अमीरः स्यान्नान्द्रो गोपालोवल्लवस्तयेति वैजयन्ती ।
 विष्णुष्टाप्रयोजनमस्तेति वैशाखो मन्वदण्डः । रैयाष्टमन्वमन्वान मन्वा-
 नोमन्वदण्डके इत्यमरः । विष्णुष्टावाटादण्ड मन्वदण्डयो रित्यथ
 प्रत्ययः । वैशाखः शैबहनेत्युपमितसमासः साङ्ख्यार्थविप्रोदश
 चर्षो वसिष्ठो धीरान् गम्भीरानारवान्दधति दधनि दधि । विभाषा
 छिद्योरिति विकल्पादलोपाभावः । शरित्थीव सुरौषाः यविर्नमिव
 सारं नवनीतसङ्घर्षं चतुर्दशदधिरिव हर्षोम् । उपमानानि सामा-
 न्यरचनैरिति समासः । ता कलशिमुद्धी मेते लोडयन्ति भण्यन्ति ।
 एवमपि पूर्वतरवतपूर्णा वाक्त्रार्थोपमा वाक्यसमाससङ्कीर्णं च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति । अनुनयं प्रियवार्थनामगृह्यत्वा नाङ्गोक्त्य पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता, स्त्री, अथ कल्ये प्रभाते । प्रत्यु-
 षोऽहर्षं कल्यमिदमरः । क्लृप्ताको मुकुटस्य । क्लृप्ताकुलान्
 'मुह' मुकुटचरणायुध इत्यमरः । लोके वचः कवदत्यथ प्रत्ययः ।
 तारसङ्घः स्तं क्लृप्तमाकर्ण्य कथमपि नात्रजृम्भणादिव्याजेन परि-
 वृत्ता ममुलोभता निद्रयाऽन्धा किल अजानतां च मुकुलित नयनैव
 भेषिताची सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कलङ्कानरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्वोधहेतोः ।
 असकृदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः
 सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥ १० ॥
 परिशियिलिनकर्षयिवमामीलिताक्षः
 क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजुरेव ।
 रिरसयिपति भूयः शृण्वमये विक्रीष्ण
 पटुतरचपजौडः प्रस्फुरत्प्रोयमश्रवः ॥ ११ ॥

गतमिति । अतुगतवीर्यैरुद्धतवीर्यैर्नोपास्यदिभिरेन्दुनादैर्ध्वजैः
 दधतामेवदधताङ्गितं वलमविकलमधुरं परिश्रितोपरिभवादी तावः
 बाष्पादिताडोदयः तत् बोधयः हेतुसम्यग्बोधहेतोः बोधकार्येन
 बोधनार्थमिलयः । कलम्याधि कारवतमिच्छा द्वारा समोदिस्तु
 पदराजस्य मन्दापमद्वर्तिहेतुनात् वही । गायकैर्वीर्यैरुद्धतवीर्य-
 तममर्द्धवम् । अतुगीतं तु निर्वोदे सुदृढं हेतुमि गन्तं इति विप्र-
 गीतङ्गीवमानं वस्तु पदविनिर्वा गीतमद्वय गीतज्ञानं समाकर्षय-
 न्नो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन सुकृतिवनेत्या निमीलिताक्षाः वल्गुः
 निद्रां जालि भजलि । इत्यतुगताशोऽवहारः ॥ १० ॥

परीति । अथमश्रवः परिश्रितमिति चक्षुःश्रवः बर्हयोश्चक्षुः
 च धीमाच यद्भिन्नु चक्षुःश्रवः तदया तया धामोविताक्षः अर्ध-
 कानुनी यद्य य अर्धश्रुः अर्धमात्रुषिज्जिह्वयः । अर्धदृष्टि-
 यानु हादिज्वर । अर्धोद्भिभाषति चातुषष्टय दुराटे । यत्
 काश्च निद्रामनुत्वं उत्तमाश्रवणमेतत् । भूयः पुनरपि पटुगरी-
 यामपदवधमर्था चक्षुःश्रवः चक्षुःश्रवः चक्षुःश्रवः चक्षुःश्रवः
 प्रोदस्फुरमाचक्षुःश्रवः यदा तया । बोधा तु बोधमस्तिवामिन्द्रः ।
 यद्ये रिशोहे दिव्यं वाहम् । यत् वाचस्पत्यं वाचस्पत्यः । रि-

अग्निमिव सुरौषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वी वक्षवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृह्यत्वा व्याजसुप्ता पराची
 स्तमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राञ्चनायम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

कुरुतेति । कृततरकरा अतिलघुहस्ताको च ते दशाश्च वक्षवा
 मोपावाः । आभीरः स्यान्महान्गुहो गोपाकोवक्षवस्तथेति वक्षयन्ती ।
 विद्यायाप्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्मथदण्डः । वैशाखमन्मथमन्वान मन्वा-
 नोमन्मथदण्डको दण्डमरः । विद्यायापादादण्ड मन्मथदण्डयो रित्यण्ड
 मन्मथः । वैशाखः शैलद्वन्द्वमुपमितसमाहः साहचर्यात्तुल्योवैशा
 खश्चैको वसिन् धीरान् मन्मथोदानारवान्धधति दधनि दधि । विभाषा
 चिद्ध्योरिति विकल्पादकोपाभावः । बारिणीव सुरौषाः अग्निमिव
 सारं भवनीतस्तद्वर्तुं चतुर्दशदधिरिषं पुर्वीम् । उपमानानि सामा-
 न्यवचनैरिति सभाषः । ता कलशिमुद्धर्तुमी मेते कोडयन्ति भयान्ति ।
 एतापि पूर्वतरवतपूखी वाक्पायीममा वाक्यसमाससहस्रं स्त्री च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति । अनुनयं मिथुपार्थनामस्मृत्वा नाङ्गोत्तम पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्रीः अथ कल्ये मभाते । मत्सू-
 षोऽङ्गुष्ठं कल्यमिन्द्रमर । कृकवाको कृकुटयः । कृकवाकृकवा
 चूडः कृकुटयस्यायुधदण्डमरः । लके मचः कचदन्त्यथ मन्मथः ।
 तारसहस्रं स्तं कृजितपाकस्यै कथमपि गालजम्बुपादिस्थानेन परि-
 दत्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किल अजानतीनं मुकुलित नयनैव
 भोचिताक्षी अत्येव प्राञ्चनायमाश्लिष्यति । एषा कलहात्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्वोधहेतोः ।
 असक्तदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः
 सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रानरेन्द्राः ॥ १० ॥
 परिशिथिलितकर्णग्रिवमामीलिताक्षः
 क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजुरेव ।
 रिरसयिषति भूयः शण्डमये विकीर्ण
 पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

गतमिति । अतुगतवीथौरतुसुतवीथौर्वीथारुवादिभिर्देवुनादै र्धयस्तैः ।
एकतासेकरूपताकृतं अतमम्यतमधुरं अविजयोऽविसंवादी तावः ।
वाङ्म्यादितासीयस्य तत् बोधयत् जेतसस्य बोधजेतोः बोधकार्येन
बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारयत्वमित्या दारा सगर्गादिस्तु
फलरागस्य तस्याधमप्रवृत्तिहेतुत्वात् बधी । नायकैरेताविकिरनवगी-
तमगर्हितम् । अवगीतं तु निर्वादे सङ्गुर्देऽपि गर्हिते इति विश्व-
गीतक्रीयमानं वस्तु आहृतिर्वा गीतशब्दस्य गीतकालं समाकुर्य्य
लोभरेद्राः सुतेन गानसुतेन सुकृषितनेत्रा निमीचिताद्याः हन्तः
निद्रां प्राप्ति भजन्ति । वत्प्राप्तप्राप्तोऽवहारः ॥ १० ॥

परीति । यवमलः परिशिष्टितः यवमलः यवमलः यवमलः
 य यीमाच यद्विनु यम्वि तद्यथा तथा यामोदितायः जम्बे
 जानुमी यय य अर्धयुः अर्धमातुलिजहिल्लयः । अर्धयुः
 जातु स्यादियमरः । अर्धोद्दिभामेति जातुवद्वय गुरादेयः । यव
 यव निद्रामनुय चत्तमास्तवजमेतम् । भूयः पुनरपि पटुमरी
 यामपद्वयवमदी यमवी यम्वी योवी यय य यनु मस्तुरद
 मोदम्पुस्तुरमादरीचं यथा तथा । योवी तु दीवमस्त्रिवागिद्वयः ।
 यये विषोहे द्विष्टं पायम् । ययं ययवद्वयं यय इत्यमरः । रि.

शशिनमिव सुरौषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वी वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
 रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा अतिवृद्धस्तारो य ते दद्यात् वल्लवा
 गोपाहा । आभीर स्यान्महान्द्रो गोपासोवल्लवस्तथेति वैजयन्ती ।
 विद्याधामयोजनमस्येति वैशाखो मन्मददण्ड । वैशाखमन्मदन्त्याम मन्वा-
 न्मोमन्मददण्डके इत्यमरः । विद्याधामाठादण्ड मन्मददण्डयो रित्यण्
 प्रत्ययः । वैशाखः वैश्वदेव्युपमितकमरः । माचक्ष्यतीति शिरोऽग्रे
 अयसौ वकिन् धीरान् गन्धारीनारवान्धति दधनि दधि । विभाषा
 ऋष्योरिति विकल्पादसोमाभाष । वारिणीव सुरौषा, शशिनमिव
 सारं नवनीतमुद्धर्तुं उत्तमदुष्टदधिरिव गुनीम । उपमानानि सामा-
 न्यवचनैरिति उक्ताह । ता कलशिगुर्वी मते लोडयन्ति मयूनि ।
 यथापि पूर्वतरुतपूखां शक्यार्थोपमा नाक्यसमाससङ्गं स्त्री च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति । अनुनय प्रियवार्त्तनामगृहीत्वा नाङ्गोदृत्य पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री । अथ कल्ये प्रभाते । मल्ल-
 गोऽर्द्धं कल्यमित्यमरः । कृकवाको कृकुटस्य । कदवाकुशास्य
 कूटः कृकुटवरणायुष इत्यमरः । येके मचः कच इत्यण् प्रत्ययः ।
 तारस्यै रतं कूजितमाकलयं कथमपि गालजम्भयादिव्याजेन परि-
 टक्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किञ्च अजानतीव मुकुलित नयनैव
 अश्लिष्यतीत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । यथा कचद्वान्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलुतानं गावकैर्वोधतेति ।

असहृदनवगोतङ्गीतमाकर्णयन्तः

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥१८॥

परिशिथिलिनकृष्णश्रीवमामीलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमृद्भिरिव ।

रिस्रियति भूयः शप्यन्ते विकीर्णः

पटुतरचपलौठः प्रस्फुरत्प्रोयमश्वः ॥ २३ ॥

गतमिति । अतुगतवीथैरतुसुतरीथैर्वाधंवादिभिरेतुनादै रंयसतैः
 दशठादेकस्यतान्त्रितं कसमव्यक्तमधुरं अविश्वोऽविश्वंवादी तावः
 वांस्यादितावोदस्य तत् बोधयत्तु हेतुमव्य बोधहेतोः बोधकार्येन
 बोधनार्थमित्यर्थः । फलव्यापि कारयतमित्या द्वादा सनादिस्तु
 यदरागस्य तद्व्याधनमष्टसिद्धेत्यत्रात् वली । गावर्केर्वादिदेरनगो-
 तमगर्हयम् । अथगीतं तु निर्वदि सुहृदुष्टेऽपि गर्हिते इति विग्रहः
 गीतक्रीयमानं इत्यु यादृशिवर्ग गीतमन्दस्य गीतज्ञानं समाख्यं
 नो नरेन्द्राः सुखेन मानसुखेन सुखचितनेत्या निमीहिताद्याः वन्तः
 निद्रां हानिं यजन्ति । इत्यतुगतावोऽवधारः ॥ १० ॥

[illegible]

शशिनमिव सुरौषाः सारमुद्धर्तुमेते
 कलशिमुदधिगुर्वी वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
 अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
 रतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
 कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्वा किल स्त्री
 मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥
 गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

हुतेति । हुततरकरा अतिवृद्धस्तारो च ते दक्षाश्च वल्लवा
 गोपाभाः । आभीरः स्यान्नाङ्गान्द्रो गोपाघोवल्लवस्तथेति वैजयन्ती ।
 विद्यासायोजनमस्येति वैशाखो मन्मददण्डः । वैशाखमन्मदमन्मद मन्मा-
 नोमन्मददण्डके इत्यमरः । विद्यासायानादादयः मन्मददण्डवो रित्ययं
 प्रत्ययः । वैशाखः यैश्वदेत्युपमितसमासः शाङ्खचर्यांस्तुष्टिप्रोक्षेया-
 चर्यां चो वसिन् धीरान् गम्भीरानारवाद्धति दधनि दधि । विभाषा
 छिद्योरिति विकल्पादगोपाभाषः । वारिणीव सुरौषाः शशिनमिव
 चर' नवनीतसुद्धर्तु' उत्कृष्टदधि' इव सुर्गम् । उपमानानि सामा-
 न्यवचनैरिति समासः । तां कचयिहृन्मी मेते लोडयन्ति मयूनि ।
 एतापि पूर्वतरवतपूर्णा वाक्त्रार्थोपमा वाक्यसमाससङ्गतिः स्या च ॥ ८ ॥

अतुनयमिति । अतुनयं मुखगार्थनामगृहीत्वा नाङ्गोदृत्य पराची
 पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री । अथ कथं प्रभाते । प्रत्य-
 योऽहर्षं कथमित्यमरः । कृकवाकोः कुक्कुटस्य । लक्ष्मणकुक्कुटस्य
 च्छुडः कुक्कुटचरणयुध इत्यमरः । लोके वचः कच इत्ययं प्रत्ययः ।
 तारसङ्घैः रतं कृजितमाकर्ण्य कथमपि नात्रजम्बुपादिव्याजेन परि-
 वृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयाऽन्वा किल अलानतीव मुकुलित नयनैव
 नीलितलो वल्लवे प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कचद्वान्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतानं गायकैर्वीधहेतोः ।

असह्यदनवगीतङ्गीतमाकर्षयन्तः

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥ २० ॥

परिशिथिलितकर्षा श्रीवमामीलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजुरेव ।

रिरसयिपति भूयः शष्पमये विकीर्ण

पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्रवः ॥ २१ ॥

गतमिति । अतुगतवीधैरहस्यतवीधैरीलासंवादिभिर्हेतुनादै वैधसतैः
दस्तावेकस्यताकृतं कथमस्यक्रमपुरं यद्विकसोऽसिंवादी गावः
वाद्यादितरसोवद्य तत्तु वीधयः हेतुस्य वीधहेतोः वीधवार्येन
वोधनार्थमित्यर्थः । अथवापि कारणात्मिका द्वारा स्वर्गादितु
अवतरास्य तद्वाचनादिति हेतुनात्तु वीधौ । गायकैर्वीधहेतुनागी-
तमनर्कितम् । अतुगीतं तु निर्वदि सुहृदुं हेतुनि र्किते इति शिव-
गीतङ्गीतवानं वस्तु कादृशित्वं गीतदृष्टत्वा गीतङ्गीतं समाकृत्य
नो नरेन्द्राः सुप्तेन गानदृष्टेन सुहृदितनेना निमीलितानाः इत्यर्थः
निद्रां वाप्ति भवन्ति । इत्यतुसोऽवधारः ॥ १० ॥

पतेति । अथवाः परिनिर्दिष्टं अल्पकृतं वस्तुपतेन वस्तु-
न च योवाच यद्विनु वस्तुनि तद्यदा तथा कायोचितान्तः अर्थ-
वानुनी वस्तु च अर्थदुः अर्थमातृप्रतिप्रतिपत्तिः । अर्थदृष्ट-
वानु कादिवपरः । अर्थान्निर्भावेति चातुवदृष्ट्य दुरादेय । अर्थ-
वस्तु निद्रामनु-व अतुमात्रवस्तुवमेतत् । भूय इत्यर्थेन पटुतरी
यामपहृदवमर्था अथवा अथुवी वीधौ इत्यर्थः यत्तु प्रस्तुत-
प्रोत्पन्नुरवापरीहं ददा तथा । वीधौ तु प्रोत्पन्नुरवापरीहः ।
वपे निर्वाहं दिहं वाचम् । रथं वाचदृष्टं वाच इत्यर्थः । रि-

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे
 पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।
 क्षितरुचिरिव सद्यः साभ्यस्यम्यभेति
 स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥
 चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
 चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा
 मशिशिलभुजचक्राप्रलेपभेदनरुण्यः ॥ २३ ॥

ययिषति रसयित्तनासादयितुमिच्छति । रसयते' सङ्गमोक्तम् । सभा-
 योक्तिरवधारः । सभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्तमानम् ॥ ११ ॥

उदयमिति । य इन्दुः मे मम सङ्गतानुदितदीप्तिः । प्रबुद्धातिः
 यन्नु उदयमुदयाद्वि' यभ्युदयश्च याति स इन्दुरेवोऽपराम्यस्यिमायाभ्य-
 राङ्गनासु गत्वा पतति यस्मिन्नेति पातित्वञ्च मच्छति न वरमनर्ह-
 मित्यर्थः । इति सद्यः साभ्यस्यम' यथा तथा पूर्वकाष्ठा प्राची सैवा-
 ङ्गना पूर्वनायिका च गच्छते तस्या क्षितरुचिर्भन्द हासकान्तिरि-
 सैवा प्रभा विशद' निर्मल' स्फुरति' प्रकाशते प्राच्या नीचद्विधदा
 प्रभा प्रादुरादिरर्थः । अत्र प्राचीनतमभातिक् प्रभायाभिन्धो परा
 ङ्गनासङ्गपातित्वनिमित्ता चेतनमर्थोक्तिरुचित्वोत्प्रेषा पूर्वकाष्ठाङ्ग-
 नाया इति कृद्विप्लवयोरङ्गाद्विभागेन सङ्गतर' ॥ १२ ॥

चिररति । चरममपि शयित्वा यथात् सुप्तापि पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 सुप्ते यथाश्च वा भेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नाम्यद्वयमवते वित्ते वा
 स्त्री सैवा पतिमतेति क्लेशादिति भावः । तथापि तदप्य' अपरि-
 चलितगात्राः' यथावद्वस्तुवर्तमानम् । चिररतिपरिखेदे' प्राचीनतम-
 स्यमाभिप्रायार्थं ययिषिषो गाढो यो भुजचक्रेण परस्परं भुजवस्येना-

कृतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-
 न्मलयरुहरजोभिर्भूयन् पञ्चिमाशाम् ।
 चिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै
 र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥
 दधदरुकलमेकहृण्डितामानमङ्गिः
 त्रियमपरमपूर्णमुष्णसङ्गिः पलाशैः ।
 कलुरवमुपगीते पट्पदौघेन धत्तः
 कुमुदकमलपण्डे तुल्यरूपानवस्थाम् ॥

शेषः तस्य भेदः निश्चयः निश्चयः न कुर्यात् विद्याविद्यैव विद्युताः
 सन्त्या तद्विद्युतः स्यात् । अथान्तरं न प्ररोधेदिति निश्चयः
 नूनमिति चेत् । एतन्निरासः कदाचित् तदनु भावो निश्चयः ॥ ११ ॥

[illegible]

रूपदिति । एवम् कुमुदपद्ममात्रमस्ति नृपतीत्यादिः पदाद्यै र्दं-
 रवत्तमम् च एवम् चोदयापाविद्यतेः निवन्दयत् एवम् चम-
 वरम्पद्मद्वयः निवन्दयतिः पदाद्यैरुच्यते । नृपतीत्यादि निवन्दयत्
 एवम्पद्मद्वयः कदाचन कदा उपपद्यते एवम् चमोदयते । कुमुद-
 वत्तमम्पद्मद्वयः कुमुदाया चमदायां च उपपद्यते । कदाचन एवम्प-

मदस्त्वचिमरुणेनोद्गच्छता लम्बितस्य
 त्यजत इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।
 वसनमिव मुखस्य संसृते सम्पत्तीदं
 सितकरकरनालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥
 अविरतरतलीलायासजातयमाणा
 मुपशममुपयान्तं निःसर्हेऽप्लेऽङ्गनानाम् ।
 पुनरुपसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य
 ज्वलयति भदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

स्त्रियाभित्तरः । तल्लक्ष्मणमत्रस्यान्वयः । दधाते । अत्र लवङ्गयो-
 रर्थेऽप्येतेष्वक्षयकस्य 'अनः' कस्य वा उद्भिरिति उपर्यङ् मिति भावः ।
 अत्रोभयवियेषणान्तरं वाचस्वाधारणहेतुवतात् साव्यविज्ञम् । तेन
 द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभावकूपोपमेयोपमा छन्दते ॥ १५ ॥

भद्रेति । सम्पत्तिं विनकरलेन्दोः 'दद' करणात् 'कत' लङ्प्रत्यया
 छयाता अरूपेण अनूच्या मदस्त्वचिन्तुल्या र्वर्चि अस्त्वचिमानभि-
 त्तर्यः अतएव निदर्शनाच्चकार । लम्बितस्य प्रापितस्य । लभेष्ट्यन्ता-
 त्कर्त्तृणि क्तः अभेरमवर्षितोरिति तुलागमः । अतएव चिराय स्थायिनी
 लज्जामाशु त्यजत इव सुखप्रकाशना दिवसुप्प्रेक्षा । वासवाया प्राची
 मस्या एव युक्तासुखस्य प्राग्भागस्यानूयस्य । च, वसनमिवावपुष्टनपद
 इव संसृते मरुति रक्ताः स्त्रियः पाटलसंज्ञा-निर्लेप्ता रुक्तावस्थाश्च
 भवन्तीति भावः । अत्र सुखस्येति प्राग्भागवदनवीरमेदाध्यवसायात्
 श्लेषमूलाति यथोक्तिः तथा पूर्वोक्तनिदर्शनीत्प्रमेक्षाभ्यां वाचुष्टहीता
 वसनमिवेतुत्प्रमेष्टेति चङ्कार ॥ १६ ॥

अविरतेति । अविरतरतलीलायासैर्मातृविक्रमसु रतश्रीद्वारावासेन
 लातयभाषामङ्गनानां सम्बन्धिनि नि सङ्गत इति निःसर्हे अक्षमे ।

अनिमिषमविरामारागिणां सर्वराजं
 नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।
 इदमुदवसितानामस्फुटानोकसम्प-
 न्नयनमिव सनिद्रहृत्पूते दैपमर्च्चिः ॥ १८ ॥
 विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति घातः ।

पचाद्यच् । अत्रैव समसमसपदानां 'आम्यन्त' भटन एवामिहो पुन
 चरति भातरि चत्तरिधे प्रयति चरते इति भातरिष्ठा । नमश्चि-
 त्वादिना यौगादिकोनिपातः । विविक्तैरमलैरनाङ्गैश्च मासतीनां जातो-
 कृष्टमानाम् । सुमनामासती जातिरित्यमरः । रजोभिः परागैः
 कटीमैरिवेति भावः । अङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठं संयुज्येति भावः । त्वसद-
 लुहीमयति प्राभातिप्रभासतीभातस्वर्णात्पुनश्चुञ्चो भटन इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनिमिषमिति । इदं पुरोवर्ति अस्फुटा मूर्त्यतेजोऽभिभवाद्भा-
 वमाना आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत् अन्यत्र निद्राभिभवाद्-
 तद् दुर्बलविषयावधानयत्किञ्च दीपस्येदन्दैर्घमर्चिस्त्वासा । अत्रोभासो-
 नं पुंस्त्विति रित्यमरः । सर्वस्वा राजाविति सर्वराजम् । पूर्वकावेत्यादिना
 यथाच अहः सर्वेत्यादिना यथासान्तः राजाज्ञाह्वं पुंसीति पुंस्त्वि
 कृता आत्मसंयोगे द्वितीया । अविरामाः अविच्छिन्नाः रागिणां
 कामिनां क्षमिनीनां च । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । नवा निधुवनलीला
 सुरतविद्यासु । अत्रायौघाद्यधर्मश्च एतं निधुवनं च इत्यमरः
 कौतुकेन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा । पचाद्यच् कृतादित्या
 सुषः । अतिवीक्ष्य अतएव सनिद्रं उदवसितानां भृङ्गाणां सम्पन्नि
 मृङ्गेहोदवसितं येषु सद्य निवेतनमित्यमरः । नवनमिवेत्युत्प्रेक्षा
 पूर्यते भवति ॥ १८ ॥

विकचेति । प्रसदमदनाभ्यां हृषमनयाभ्यां मादगुनीनां योऽ

प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा
 रमणरमसखेदखेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥
 लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रोन्दुविम्बा
 रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
 तिमिरमिव दधानाः खंसिनः केशपाशा
 नवनिपतिगृहेभ्योयान्तामूर्वारवध्वः ॥ २० ॥

नैनीहामागं च राभाषां क्षीणां रमणरमसखेदेन सुरतसंदम्भमेष
 यः खेदः तस्य खेदे हरणे दक्षोवातः प्रभातं वादतः विकचकम-
 लगन्धैर्भृङ्गभाषाः अन्यवचन्याः कुर्वन्मोहयन् । अन्ययतेकम् करोतीति
 यदन्तीच्छतः प्रलापेण । सुरभितः सुरभीततो भकरन्दैर्यस्मिन् कर्मणि
 तद्वत्तया तथा मन्दभाषाति प्रचलति । अत्र उत्तरतुपाधौऽप्युद्धारः ।
 नैव प्रसादः समतां भाष्ये सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोलः
 कान्तिसमाधयति आचार्योक्तः दश गुणाः प्रायेणात्र सम्भवन्तीति
 निम्नैरुच्यते ॥ १९ ॥

लुलितेति । लुलितनयनताराः निद्राकमुपिताक्षिकनीतिताः खं-
 स्यताप्रसन्नचक्षुः । कक्षाक्षिप्योक्तारेति विश्वः । वक्त्रापीन्दुवि-
 म्बानीयेषुपमितसमायः । तिमिरमिवेत्यादिविज्ञातु अन्यत्र वक्त्रापीवे-
 न्दुविम्बानि तानि क्षामाणि सुरतप्रभाताभ्यां क्षामानि यासान्ताः
 निद्रया अत्र नैव सुकुशीभावेन क्लान्तानि नीलोत्पलाक्षानि यक्षीणीव नी-
 लोत्पलानीव वाक्षीणि यासान्ताः खंसिनः केशपाशान् तिमिरमिवा-
 न्यत्र तु तानिव तिमिरन्दधानाः अतएव रजनय इव स्थिताः ।
 अमूर्वारवध्व वेद्याः । वारस्तो गणिका वेद्येऽप्यमरः । अवनिपतिगृहेभ्यो-
 यानि । नित्यानि । अष्टविशेषध्वेषसुपमेत्येके ध्वेषएवावसुभयविषयः
 अथमा तु प्रतिभामात्रसारा इत्यन्ये ॥ २० ॥

शशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य
 श्वसनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्तरेव ।
 व्रजति रजनिरप्या तन्मयूखाङ्गरागैः
 परिमिलितमनिन्दैरम्बरान्तं वहन्ती ॥२१॥
 ननकुमुदवन श्रीहासकेलिप्रसङ्गा
 दधिकरुचिरशेषामप्युपाङ्गागरित्वा ।
 अयमपरदिशोऽङ्गं मुञ्चति सस्त्रहस्तः
 शिशयिपुरिव पाण्डुः ज्ञानमात्मानमिन्दुः २२

शिशयेति । एषा इति शशिरान्ते रात्रौ शशिरकिरणचन्द्रस्तनेव-
 ज्ञानमभिसार्याभिसृत्य । सार्ये शिव् । साम्प्रतं श्वसनैः तत्कायवातैः-
 निश्वासेषु सुरभिगन्धि सुगन्धिः अनिन्दैः सन्तोषैर्दूषणैरेवाङ्गरागै-
 परिमिलितं व्याप्तं वासितव्याम्बरान्तं नभःप्रान्तं वस्त्रान्तश्च वहन्ती
 भजन्ती सत्तरेव व्रजति । अनेन्दु तन्मयूखादीनां ज्ञानत्वाङ्गरागत्वादि-
 रूपव्यावगमादेकदेशविवर्तिरूपकम् ॥ २१ ॥

ननेति । अधिकरुचिरमिन्दुः ननकुमुदवनश्रियोविकाशः परिहासश्च
 एव केचित्तन्मात्रं सङ्गादासङ्गादशेषामप्युपां सक्तवामपि रात्रि । विभा-
 षरी नक्तसुप्ता श्वरोति विश्व । अज्ञानसंयोगे द्वितीया । जागरित्वा
 जागरणं कृत्वा शिशयिपुः शयितमिच्छुरिव । येतेः सस्त्रज्ञादुपगत्यव ।
 स स्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः करयुः यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदि-
 शोऽङ्गं समीपे चेतसि च पाण्डुः पाण्डुवर्णः ज्ञानं ज्ञानमात्मानं
 सशरीरं मुञ्चति दक्षिणनायक कयाचित्सह विहृत्य श्रान्तः कस्या-
 चिदङ्गे येते तद्वदिति भावः । अत्र महासकेत्यङ्गकरत्नवनादिव्यव-
 हारादिन्दुमुमुदवनश्रीपश्चिमाना नायकत्वप्रतीतेः समाशोक्तिरङ्गहारः ।
 विशेषणसाम्यं रूपवत्त्वमित्यङ्गहारसंस्कारः साधोत्प्रेक्षाङ्गीर्णा ॥२२॥

सरभसपरिरम्भारम्भसरम्भभाजा

यदधिनिशमपास्त वल्लभेनाङ्गनायाः ।

वसनमपि निशान्ते नेयते तत्प्रदातु

रथचरणविशालयोणिलोलेक्षणैः ॥ २३ ॥

सपदि कुमुदिनीभिर्भीलितं हा क्षपापि

क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।

इति दयितकलत्वेऽङ्घ्रिन्तयन्नङ्गमिन्दु

वक्षति क्षणमशेष भ्रष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥

व्रजति विषयमदृष्टमंशुमाली न याव

त्तिमिरमखिलमस्तन्तात्रदेवारुणेन ।

हेति । अन्धनिशं निशाया । विभक्तार्थैः अर्थोभाष । सरभसः ।

चत्वरः परिरम्भएवारम्भोभ्यामारस्ता सरम्भस्तत्राजा वल्लभेनाङ्गनायाः ।

सम्बन्धि यद्वसन अपास्तनदसन निशान्ते प्रभातेऽपि रथचरणक्षकल-

द्विशाखाया श्रोत्रो लोच सतृणभीक्ष्ण यस्य तेन वल्लभेन प्रदातु

नेयते । अत्र वसनाप्रतिदानस्य श्रोत्रीक्ष्णसौन्दर्यहेतुकतात्काम्य-

विज्ञम् ॥ २३ ॥

सपदीति । सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्भीलितम् । भावे क्त ।

हा कल क्षपा रात्रिरपि क्षयमगमत्ता समस्तास्तारका अपेता इति

शुचा शोकेन चिन्तयच्चिद दयितकलतः प्रियमार्थ इन्दु क्षणमशेषं

निक्षेपं यथा तथा भ्रष्टशोभं नष्टप्रभम् वक्षति कलत्रप्रियस्य युग्म

पक्षकलकलतनाशे महान् शोको भवतीति याव । अत्रेन्दोः प्रभात-

मसुताङ्गकार्त्तशोभाच्च श्रवणं गन्तुं कुमुदिन्यादिसकल कलत्रनाशनि-

मितहेतुकत्वस्योच्यते ॥ २४ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे
 रुचमदधुरुभयः कल्पिता भूयिताश्च ।
 परिमलरुचिराभिर्न्यकृतास्तु प्रभाते
 युवतिभिरुपभोगात्रीरुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥
 विलुलितकमलौघः कीर्णवलीवितानः
 प्रतिवनमवधूताशेषशास्त्रिप्रसूनः ।
 क्वचिदयमनवस्यः स्यास्तुतामेति वायु
 बंधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥

मुदितेति । प्रदोषे रात्रौ मुदितानि युवां मनसि याभिक्ताः
 मुदितयुवमनस्काः । उर'प्रसूतिभ्यः षप् । कल्पिताः उपभोगाय सम्या-
 दितः भूयिता वडयवसनादिभिरुपस्कृताश्च उभयः उभयविधाः युवतयः
 पुष्पमालाश्च । उमादुदात्तोन्मिलयति उभया अयञादेशः टिड्ढाश्च-
 भित्वादिना ङीप् । तुल्यमेवाविशेषं यथा तथाश्च योभामदधुर्भू-
 तवत्यः । भान्जोत्तिट् । प्रभाते तृणभोगात्रीरुचो निष्प्रभा. पुष्पमालाः
 पटिचलेन विमर्दगन्धेन रुचिराभिरुपभोगादधिरुचिभिर्युवतिभि-
 र्न्यकृतास्तुताः व्यवधूरिताश्च । अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्यो-
 क्तपूर्वकविमर्दसङ्कल्पेनाधिक्योक्तेर्न्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितेति । वने वने प्रतिवनम् । वायार्थेऽव्यधीभावः । विलुलिता,
 व्यासोक्षिताः कमलौघा देन ॥ कीर्णां विचित्रां वल्लीनां मातृव्यादीनां
 विताना विस्तारा देन च अवधूताम्यशेषशास्त्रिणां वडल चम्पकादीना-
 म्प्रसूनानि देन च तथापि क्वचित् पुष्पांस्तुल्यवसनादौ कुत्रापि नास्व-
 यस्या न्यतिरस्येत्यनवस्यः स्थितिप्रमाप्रोक्ष्यं कायुर्बधूनां कुक्षमाणाश्च
 विमर्देन सङ्गवेण उद्गन्धिषु उद्गृह्यतगन्धेषु । गन्ध स्तेनम् । वेश्मान्तरेषु,
 गृहान्तरेषु, व्यास्तुतां व्याधिनमेति पूर्वोक्त सम्योक्तस्योरमकोभादिति

‘नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः’

क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः संशेषः ।

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः

सुरतविलसितानां वर्णकोवर्णकोऽसौ ॥२६॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै

रधिगतरतिशोभैः प्रत्युपः प्रोषितश्रीः ।

भावः । ग्लानिस्थितिं गच्छन् प्रत्ययः बहुमन्वीकृतसोकारान्तोऽवसि ।
यद्वा ‘मधुकुसुमेति माठ मधुः शुक्लानि कुसुमानि तेषां विमर्दे-
नेत्यर्थः’ अथ वायोरस्यायित्वेऽपि स्यादित्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा
विमर्द्गन्वस्य कमलादि गन्वादाधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतेरलङ्कारेणा-
लङ्कारध्वनिः ॥ २६ ॥

नखपदेति । नखपदेषु मस्यक्षतेषु वक्षिषु त्रिवलिषु नाभ्यां सन्धि-
भागेषु कूर्परादिदेहसन्धिसंस्थानेषु तथा दशनानां क्षतिषु दन्तवर्षेषु
च संशेषः साशेषः किञ्चिद्विद्यमानः अतएव लक्ष्यो दृश्यः अङ्गनायाः
सम्बन्धी असौ वर्णयति वर्णहरोति रञ्जयतीति वर्णको अङ्गरागो वा-
ग्विहीनो वाग्विह्वरहितोऽपि सन् रहसि कृतानामपि सुरतविल-
सितानां सुरतवेष्टितानां वर्णयति वक्तीति वर्णको वक्ता व्यञ्जक इत्यर्थः ।
वर्णयतेर्षुल्प्रत्ययः । वर्णजिह्वाया विस्तारे वृणोक्तौ वर्णनेत्यद इति
भट्टमङ्गलः । जातनखक्षतादिष्वेव खट्वमाणोऽङ्गरागोऽन्वयः सखिलो-
पाश्चेष्टाविशेषास्तुमापको जात इत्यर्थः अथ वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृता-
नानपि वर्णकोवक्तीति विरोधस्य व्यञ्जकत्वसंज्ञणया परिहारादिरोधा-
भासोऽलङ्कारः ॥ २६ ॥

प्रकटेति । उषसि प्रत्युपः । विभक्त्यर्थेऽप्यसौ भावः । यद्वा प्रत्युपः
प्रभातम् । उपः प्रत्युपसौ अधीत्यमरः । तत्र प्रोषितश्रीर्भवति शोभः
अतएव प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै चन्द्रमाः मृष्टाः प्रमृदाः

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीना
 स्परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥३०॥
 सकलमपि निकामङ्गामलोलान्यनारी
 रतिर्भूस्विमर्द्भिर्भिन्नवत्यङ्गरागे ।
 इदमतिमहद्देवाश्चर्य्यमाश्चर्य्य धाम्नः
 स्तव खलु मुखेरागो यन्न भेदम्रयातः ॥३१॥
 प्रकटतरमिमम्मा द्राक्षुरन्या रमण्यः
 स्फुटमिति सविशङ्कङ्कान्तया तुल्यवर्णः ।

पलावश्यः पल्लभकायेवान्नै । नद्युतयेति रूप । तथाप्यधिगता रति-
 योषा समीगन्नीयेनानैः परिणताः परिपक्वाः शरकाण्डापाण्डु-
 तथकाण्डिकाः । शरी वाप्ये वाप्यतथ इति ग्रन्थार्थे । तद्वापाण्डुभिः
 कामिनीनाङ्गखण्डभागैर्गण्डस्पर्शैरपहसित इत्येतत्प्रेषा पाण्डुमण्डपनि-
 मित्ता निम्नलङ्का । एकचङ्कं समान भानिनसुपङ्कसन्तीति भावः ॥ ३० ॥

अथ काचित्स्थितिः नात्रिष्टा सागदम्प्रेयांसम्प्रातरागतम्पु-
 भिरुपाशभते । सकलमित्यादि । कामेन लोनाया सम्यनारीः सपत्न्यः
 रतिरभवेत्, सुरतसम्भवेत्, विमर्दः पीडनैः रज्यतेऽनेनेति रागः
 अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विवेपनं अङ्गविकाशस्य तस्मिन् अङ्गरागे सकलमपि
 निःशेषं यथा तथा निकाममिच्छति विनिश्चयति सति आश्चर्य्यधाम्नः
 सञ्जादुमुतनिधानस्य तत्र सुखरागो सुखविकाशो भेदः विवेपनं न दयात
 इति यत् इदमेवातिमहदाश्चर्य्यं खलु सुखस्याप्यद्वयेन तद्वागस्याप्यङ्गराग-
 त्वादिति भावः । अथ विवेपनविकाशाख्ययोरङ्गरागयोरेवासाध्यवसाये-
 विरोधः भेदामसुखान्तयेनाविरोध इति चेत्तस्मात्तिययोक्तुत्वापितो
 विरोधामासोऽङ्गद्वारः ॥ ३१ ॥

प्रकटेति । किञ्च प्रकटतरपतिस्फुटमिममेनं नक्षत्रिषेष्टं कन्याः रम

चरणतलसरोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ
 वपुषि नखविलेखी लाक्ष्या रक्षितस्ते ॥ ३२ ॥
 तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वम्वियेति
 प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुःकूलन्दधानः ।
 मदधिवसतिमागाः कामिनाम्नण्डनश्री
 व्रजति हि सफलत्वं वक्ष्यभालोकनेन ॥ ३३ ॥
 नवनखपदमङ्गङ्गोपयस्यं शुकेन
 स्यगयसि पुनरोष्ठमोणिना दन्तदष्टम् ।

एषो निजवपुः, स्फुटन्ना श्लाघुः न पश्यन्त । इमे कुर्वन् इय
 इति कृपाभावपक्षे विधिः दृष्टिः । इति मुद्रा कान्तया वनिष्य
 यथा तथा सत्यवर्षोऽन्त्यासमानवर्षं विषयं इदमङ्गवत्ता इति
 भावः । अथौ ते तव वपुषि नखविलेखी मयमण्य चरण तलं सरोज-
 मिवेत्युपमितसमाश्रयाक्रान्तिलिङ्गात्तस्याक्रान्त्या आघातेन सङ्क्रान्तया
 लाक्ष्या रक्षितो पुत्रः आच्छादित इत्यर्थः इत्थं वा तं मापीयसी
 लाक्षा स्वयमेव स्वयं दुर्बलपिशुनेति भावः । अत्र नखविलेखस्य लाक्षा-
 साधनार्थेनैकतापत्तेः सामान्यालङ्कारः । सामान्यं सुवसाद्येन यत्नं
 बलवन्तरैकतेति लक्षणात् ॥ ३२ ॥

तदिति । किञ्च मम त्वमेव मियेति यदवादीर्योच । वदे कुर्वन्
 मदवसेत्यादिना दृष्टिः । तद्वितथं सत्यं कुत यद्यथा प्रियजनेन
 परिभुक्तं दुःकूलन्ददीयमित्यर्थः दधानं धारयन्त्यर्थः दधान इत्यत्र
 वसान इति पाठे वसान आच्छादयन् । वर आच्छादनार्थात्तदं यान-
 लादेशः । स त्वं मदधिवसति मम निवासमागाः मागाः । इषो गा-
 लक्षि । युक्तश्चैतदित्याह । कामिना मण्डनश्रीर्वक्ष्यभालो-
 कनेन सफलत्वं व्रजति हि अमिता चेत्कवमीदृशी मे सम्मानेति
 भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प
न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥२४॥

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येत्य विभ्य
ङ्गलितनयनवारेर्याति पादावनामम् ।

करुणमपि समर्थम्मानिनाम्मानभेदे

रुदितमुदितमस्त्रं योपितां विग्रहेषु ॥२५॥ कुलकम्

नवेति । किञ्च नवानि नखपदानि यस्मिन् तदङ्गं वृष्टं रंशु-
क्तेन गोपयसि आदयसि । 'हुपेचौरादिवात् स्तार्ये णिच्' । दन्तेन
दृष्टमोहस्युनरोदन्तु पायिना स्वगयसि आदयसि । स्वगिरपि चौरा
दिक् । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । विभक्त्यर्थव्ययीभावः । अव्ययीभावे
शरत् प्रवृत्तिश्च इति समाधानः । टच्प्रत्ययः । विवर्षन् प्रवर्षन् चम-
रस्त्रीसङ्गयसीस्त्रान्नरसङ्गसूचकः । अन्त्याप्रभवत्वात्तस्येति भावः । नवः
परिमलस्यो गन्धः । परिमलगन्धः । विमर्दोऽथ परिमल इत्यमरः ।
केन केनोपादेन वरीतुमाकादयितुम् । रतोवेति इतो दीर्घः । शक्यः
न केनपि शक्य इत्यर्थः । अत्र नखदन्तस्तबोरद्वौषकादने विवर्षणस्य
गन्धानाकादयति च विशेषणं गत्या हेतुत्वात्काव्यलिङ्गइये सञ्जातीय-
सङ्कर ॥ २४ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तचौकचतुष्टयरीत्या कृतवचनायाः कृतोपाह
न्त्यायाः गलितनयनवारेर्येति सञ्जातोः प्रत्येकादने शेष कश्चिदा-
शक्यो विभ्यत् त्वष्टु । नाभ्यस्ताच्छतरिति तुषभावः । अभ्येत्यागत्य
प्रादयोत्पनामभवति याति प्रणामेन प्रसादयतीत्यर्थः । ननु इयमो-
हदुर्मादंनयाहङ्कारिणस्तस्य रोदनमात्रेण तत्ताह । करुणमिति ।
तथाहि विग्रहेषु प्रत्ययकृतहेषु योपिताह्वय दीनमपि रुदितमशु-
भोवनं भाविनामहङ्कारिणामुंभा मानभेदे अहङ्कारविरागे ममर्थ
प्रकृतमस्त्रं वारधनरुदितसक्तम् । वदे वर्ण्यणि ङ वचिस्सपीत्यादिना

मदमदनविकाशस्पृधाद्योदयानां
 रतिकलहविकीर्णैर्भूयणैरर्चितेषु ।
 विदधति न गृहेषूपकुञ्जपुष्पोपहारं
 विफलविनययत्नाः कमिनीनां वयंस्थाः ॥ २६ ॥
 करजदशनचिह्ननैश्चमङ्गैः स्यनारी
 जनितमिति सरोषामीर्थया शङ्कमानाम् ।
 क्षरसि न खलु दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव
 स्तियमनुनयतीत्येव्रीडमानां विव्रासि ॥ २७ ॥

सम्प्रसारणम् । दीप्ते प्रकाशयन्ने उन्मत्तोऽप्युद्धारयति भावः । अर्था-
 न्तरन्यासः । एषा च खल्वेता नादिका । नीत्वान्तरं निशाम्नातरागते
 प्राप्यमङ्गले । अन्वाद्यभोगविज्ञैस्तु खण्डितैर्याक्यावितेति लक्षणात् ।
 नायकस्तु धृष्टः । व्यक्ताणा निर्भयोद्धृष्ट इति लक्षणात् । नचेह विम्वहि-
 येषणविरोधः आगमनकारोऽतिनिर्भीकताया एव लक्षणीययोगाद् अन्यथा
 वैरं स्यादिति भावः अयञ्च संवृद्धयः अन्यथा रसाभास इत्याहुः ॥ २५ ॥

मदेति मदमदनयोर्विकाशेन विजृम्भणेन सरोषाद्यैः स्त्रीदयसा-
 रिमांशोदाशान्तायां कामिनीनां रतिरेव कलहस्तृप्तिं विदीर्षेरित-
 स्ततीतिभिर्भूयणैरर्चितेषु गृहेषु वयस्थाः स्निग्धपरिचारिकाः विनी-
 मनेऽकिञ्चित् विनयोऽधिकारः तत्र यत्नो विफलो यासान्ताः रिफल-
 विनययत्नाः निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सखः उपकुञ्जैः पुष्पोपहारं
 पूजां न विदधति न कुर्वन्ति । अत्र सम्यक् वस्तुवर्षादुदात्तानुद्धारः ।
 तदुदात्तमवेद्यं सम्यक् वस्तु वयंते इति लक्षणात् । तेन तासान्तेषु
 कामरूपेषु सुकव्यमालादिवर्जितान्दुर्दिग्धं न्यते ॥ २६ ॥

खरजेति । विव्रतनशीलो विव्राणो । यो कथलपेक्षादिना वितृष्ण-
 प्रसङ्गः । अङ्गे निजाङ्गे निशायाभ्यां नैशम् । निशापदोश्यां खल-
 द्प्रसङ्गः । खरजदशनचिह्नं नखदन्तचतं कन्दनारीजनितं सपत्नीक-

कृतगुस्तरहारच्छेदमालिङ्गा पयौ
 परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।
 विगलितनवमुक्तास्यूलवाष्पाम्बुविन्दु
 स्तनयुगमवलायास्तत्क्षण रोदितीव ॥ ३८ ॥
 बहु जगद् पुरस्तात्तस्य भक्ता किलाह
 ञ्चकर च किल चाटु प्रौढयोपिहृदस्य ।
 विदितमिति सखोभ्योरात्रिवृत्त विचिन्तार

तमिति शङ्खमाणा विश्वसनीयतएवेष्टया अक्षमया सरोपा स्निग्ध
 निजबध्मस्तया मदभूदया त्वयैवैतद्वत्तमेव कृत खसु न क्षरहि नाभि
 जायाहि किमिति काकु इत्यमनेन प्रसारेण जीकुमाना खलतत्वम
 व्यभिचानास्तज्जिहा सतीमसुनयति शङ्कीकारयति खमौग्ध्रव्यापातो
 निर्वेदस्य दण्डया व्यन्यते ॥ ३७ ॥

कर्तेति । कृतोयुस्तरस्य इ रस्य च दोषाभिन तत्तया 'आशिङ्गा
 परिशिथिलितगाले शिथिलीकृताङ्गे पयौ भर्त्तरि गन्तुमापृच्छमान
 व्यामन्त्रयमाप्ते वति । आशिङ्गुच्छोदयसङ्ख्यानादात्मने पद कर्त्तरि
 कट शपकादेश । तत्र चक्षु तस्मिन् चक्षे । अत्यन्त सख्यौ द्वितीया ।
 अक्षमाया स्तनयुगङ्गर्ह विगलिता निच्युता भवसक्ता नूतनमौलिभाभ्येव
 स्यूलवाष्पाम्बुविन्दो वसिन् कर्म्मणि तत्तया रोदितीव विरङ्गाशङ्किष्णु
 तया रोदन करोतीवस्तुत्पेक्षारूपकसङ्कीर्णा रुदादिभ्य सार्धभातवे
 इतीडागम ॥ ३८ ॥

बाह्विति । अङ्गि दिपसे व्यप्रगममदया सुश्वबध्वा सखीभ्या विदित
 रात्रौ त्वेव कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थ । रात्रिरुक्त रात्रौ
 कृत खवेदितमित्यर्थ । भक्ता मदभूटा अक्षमन्य प्रियस्य इरस्तादप्य
 यञ्ज बनेकङ्कगद किल मदामि क किमेति ऐतिह्ये । अतएव परोवे
 शिट धनुसमोवात यथ खिलामरावाद् दृश्यमात्र । अ युम प्रौढयोपिता

व्यपगतमदयाङ्गि व्रीडितमुग्धवध्वा ॥३९॥

अरुणजलजराजोमुग्धहस्ताग्रपादा

बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।

अनुपतति विरावैः पत्रिणां व्याहरन्ती

रत्ननिमचिरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव ॥४०॥

प्रतिशरणमशीर्षज्योतिरग्न्यादितानां

विधिविहितविरिब्धैः सामवेनीरधीत्य ।

तल्यम् प्रौढयोषि इदित्युपमा तेन तुल्यमिति प्रतिप्रत्ययः । अस्त्य मि-
जस्य चादुमियवचनं चकर किञ्च अकार्त्तकृतः । लिङ्गादिपूर्वम् गुणो
विशेषः । इति विचिन्त्य विष्टस्य व्रीडितं खलितम् । भावे ज्ञः ।
निष्कार्यैककायेन सज्जताम् सञ्चारो भावः । भावनिबन्धनात् अ-
योऽवच्छार ॥ ३९ ॥

अथपेति । अरुणजलजराज्येव रत्नकमलवेण्येव सगुणं सुन्दरं
हस्ताग्रपादं हस्तौ च अग्रपादौ च यस्या सा बहुलं मधुपमालाः
कज्जलकज्जलमिव मधुपमाला दयोक्ते अक्षिणी इन्दीवरे इव यस्याः
सा बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी पत्रिणां पत्रिणां विरावैर्वाह-
रन्ती व्याहरन्ती । व्याहारः कृत्स्नपित्तमित्यमरः । अविहरजाता सद्यो-
भवा दाता च पूर्वसन्ध्या प्रातःसन्ध्या सुतेव सुतीव रजनी मनुपतति
अनुधावति जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्वाहरन्तीति व्यधिररूप-
प्रियाः । तत् सङ्कीर्णैवसुपमा ॥ ४० ॥

प्रतीति । अग्निराहितो यैकोशमग्न्यादितानाम् । आहितमग्नि-
दिधिति निष्ठायाः परनिपातः । प्रतिशरणम् तिष्ठहम् । शरणं यत्
हरक्षितोरित्यमरः । अशीर्षज्योतिरग्न्यादितानां अग्निराह्वनीयः वि-
धिना यज्ञकर्मण्यनपन्यतु सामसित्यादिशास्त्रोक्तरीत्या विहितं
समायोगसञ्चारिता विरिब्धाः स्वरा एकमुखादयश्चारी यैस्तैः । सुखस्ता-

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रासिदन्त
 म्मुहुरपिहितमोष्ठैररक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।
 अनुकृतिमनुवेलङ्घ्यद्वितोहद्वितस्य
 व्रजति नियमभाजान्मुग्धमुक्तापटस्य ॥ ४२ ॥
 नवकनकपिशङ्गं वासराणा विधातुः
 ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।
 जनितभुवनदाहारन्मग्नांसि दग्ध्वा
 ज्वलितमिव महाब्धेरुर्ध्वमौर्वानलाच्चिः ॥ ४३ ॥

प्रकृतजपविधीना प्रकृतस्य पञ्चम्या नियमभाजानप
 स्त्रिणा सन्ध्यो शोठे मन्त्रोष्णैः । गरीरावयवाञ्चेति यत्प्रत्ययः । अथ
 रैर्लक्ष्यैः उपपन्नानोयैरिन्द्रियैः । उपपन्नानोयानामोष्ठा विन्यस्तुपादनात् ।
 मुहुरपिहितमावृतमन्यैरनोष्ठा रक्षरैर्लक्ष्यदर्शनीयं यतएवोद्गम्य उक्त
 तावदो दन्तायस्य तदास्य मुखं चतुर्वेदं प्रतिक्षणं द्वितोहद्वितस्य
 प्राणित्वान्मुकुटं द्वितविषद्वितस्य । विशेषणसमासः । मुग्धं पुन्दर
 यन्मुक्ताणां मुक्ता फलानां यः कोटि शुक्तिरिति यावत् तस्यानुकृति
 साम्यं व्रजति । उपमालङ्कारः । एतेन श्लोकद्वयेन भङ्गव कर्मा निष्ठा
 क्षमो निष्ठाश्च ब्राह्मणमगवन्मनुयन्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवेति । कुलिश पाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्र । मङ्गरणा
 र्थेभ्यः मरे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाण्ये परनिष्ठात् । एतदेवात्र
 व्यधिकरणवत्तन्मोहेयं चापकम् । तस्य ककुभि प्राच्या दिशि नवकन
 कर्त्तयिष्यं वासराणां विधातुर्दिनकरस्य भासा वितानं परजालं
 महाब्धेरभासि दग्ध्वा जनितभुवनदाहारम् ततजगद्वाहो द्योगं सदू
 र्ध्वमब्धेरपरि ज्वलितमोर्षानलाच्चिर्विह्वानलज्ज्योतिरिव भातीत्युत्
 मेचा ॥ ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
 कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृत्यमाणः ।
 कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभि
 जलनिधिजनमध्यादेय उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥
 पर्यसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
 स्फुटमनिशमनापि ज्वाल्या वाडवाग्नेः ।
 यद्यनिदमिदानीमङ्गमुद्यन्दधाति
 ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्थान् ॥ ४५ ॥
 अतुच्छिनरुचिनासौ कौवलन्नोदयाद्रिः
 क्षणमुपरिगतेन क्षाब्धतः सर्व्व एव ।

विततेति । वितताभि प्रभातिताभि पृथुवरदाभिर्भृङ्गारणुभि
 स्तुन्दपैस्तुन्दाकारैर्मयूखैः किरणैर्भेदयान् कथय इवाकृत्यमाणः कथो-
 योऽने कृतचपल चतुरोन्मिहद्राघाप एव कोलाहल एतच्चोदाभि-
 कोभि दिग्भिर्जलनिधौ जलमध्यादुन्नायते उडियते । तरतेण-
 मात्स्न्यं च । यदा कतरिद्रूपात् कथं मायेराह्य गच्छकल
 ज्वलुभिः क्षीभिर्वाहृतं तद्वदिति भावः । कृतचपलं तुन्दपै
 कथय इवति चोपमायां विहङ्गालापकोलाहलेन रूपकेन चोपमा-
 नितार्क्येन दिवर्तकोत्तारणोन्मेषा व्यञ्जकायोगात् प्रतीयमानेति
 २६८ ॥ ४४ ॥

नवकर निकरेण स्पष्टबन्धुकहन
स्तवकरचितमेते शेखरन्विभ्रतीव ॥ ४६ ॥
उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्
सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
विततस्तदुकरायः शब्दयन्तरा वयोभिः
परिपतति दिवोऽङ्गे हेतुया वाल्मह्यः ॥ ४७ ॥
क्षणमयमुपविष्टः क्षातलन्यस्तपादः
प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमङ्गाय लोकम् ।

महावदयाहि पूर्वोद्दि । उदय पूर्वपर्वत इत्यपर । कित्तेते पूर्व-
एव क्षाभत सर्वोऽपि शैलाः क्षणमपरिगतेनात्र स्थितेन नवकरनि-
बदेण स्पष्टैर्विकसिते बन्धु कहनसाकैर्बन्धुजीवक कुसुमगुच्छैर्विरचितम् ।
बन्धुजीवन्धुजीवक इत्यपर । शेखरं शिखारात्यम् । शिखाक्षामो-
दशेखरा इत्यपर । विभ्रतीवेत्युद्देशा न केवलमङ्गेषोदयाद्विरेव
बन्धुकोशरन्विभर्ति किन्तु तत्करजातेन सर्वोऽपि शब्दतामसेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उदरेति । एव वाल उदितमात्र वाक्याशौ चर्यय वाल्मह्ये.
उदयशिखरिशृङ्गस्य उदयाहिशिखरस्य प्राङ्गणेषु रिङ्गन् सखरन् पद्मि-
नीभिर्नन्दिनीभि स्त्रीवशेषैश्च । पद्मिनी स्त्री विशेषेऽपीति विज्ञः ।
कमलान्येव सुखानि तेषां हासेन विकासनेन हासेन च सह यस्मिन्
कर्मणि तदप्या तथा वीक्षितं सन् वयोभि पक्षिभिः । वयं पक्षिणि
वाल्मदाविति विज्ञः । शब्दयन्तरा शब्दं कुर्वन्त्या आगच्छ आगच्छ
वक्षेति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्दं शब्दात्तत्करोतीति प्यन्ताङ्गट-
शतरि होप् । दिवोऽन्नरोक्ष्य मातृशब्दे समीपे लब्धे च विततानि
मसृतानि मृदूनि करापाणि किरणापाणि हस्ताप्ये च यस्य स सन्
हेतुया वीक्षदा परिपतति । हेतुमूला तदयोक्तृतुम्हीतरूपकम् ॥ ४७ ॥

भुवनतलमशेष प्रत्यवेक्ष्यमाणः

क्षितिधरस्तटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥

परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुबाणै

स्तिमिरकरिषटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

सुधिरमिव वक्षन्त्योभान्ति बालातपेन

क्षुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४९॥

दधति परिपतन्त्योजालवातायनेभ्य

अणमिति । अयं सप्तसप्तिरुक्तः । अणसुपरिष्टः क्षितिधरपीठमध्या-
सीतः । क्षाततलमशेषादः प्रणामस्तीकाराय मृतस्यप्रसारिताक्षि, रिषयैः ।
प्रणतिपरं ममस्कारं कृष्णाणं प्रीतं प्रणामस्तीकारात्पुण्ड्रं शीतं
जनमङ्गाय भटिति अवेक्ष्य । भटित्यङ्गमात्रावेत्यपर । रूपावशोकेन
सम्प्राप्त्याशेषं भुवनतलं लोकस्वरूप प्रत्यवेक्ष्यमाणः अक्षुब्धभाव-
मानः क्षितिधरस्तटं पीठमिव सिंहासनमिव अन्यत्र तटमिव पीठं
तस्मादुत्थितः अदयाद्रिभतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा अस्मिन्महाराजः सिं-
हासनोपविष्ट अणं प्रणतजनमादृत्य अथ सकलस्वराष्ट्रमत्यवेक्षणाय
महशीलाय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्कविशेषणैर्भवाद्प्रकृत
महाराजप्रतीतेः समाशोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतेति । नद्यः बालातपेन क्षुरितं क्षुपितम् । अतएव परि-
णतमदिराभं सुमकसुरासन्निभं उभाभ्यां रोधोभ्यां वारितमवच्छिद्यम् ।
उभयरोधो वारितं । उमादुदात्तोन्नित्यमित्यत्र निरूप्यहृणसामर्थ्याद्दुष्टति
विषये उभयशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोगइत्युक्तं प्राक् वारि जलं भास्करेण ।
कक्षादित्यात् सत्यम् । अक्षुमिरेव बाणैः सर्वदिक्षु क्षताया
मक्षतायाः तिमिरमेव करिषटा गजसङ्घं तस्यासुधिरमिवेत्यत्र प्रेक्षा ।
पक्षन्त्योभान्ति ॥ ४९ ॥

स्तुतपनभासीमन्दिराभ्यन्तरेषु ।

प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु

ङ्कुपितमदनमुक्तोत्तमनाराचलोलाम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं

कनकचपकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्त

र्मधुन इव तथैवापूर्णा मद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्त

दवतीति । ज्ञानवासावनेभ्यः गवाक्षविशेषेभ्यः मन्दिराद्याभ्यन्तरेषु, परितपनस्तुतपनभासीवाताहर्किरणाः वनितानां प्रणयिषु, प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु, कुपितेन मदेन सक्तानासुत्तमानागमिष्वचिततेजसां नारायणा वाणविशेषाणां सीमां योमान्दधति । यत्र सीमेव सीरेति वाङ्मताद्येपादसम्बद्धस्तुतमन्वाप्तिर्दर्शना ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽऽसीभावः । वधूभिः पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत् अतएव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं यत्तत् कनकचपकं अर्णस्य पानपात्रम् । अवयवव्याधिकाराद्येता । चपकोऽप्यो मानपात्रमित्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनाख्येन उदयदहोयमानस्याहिमरोचिर्ज्योतिषा क्लोपिता तेजसा अन्तराभ्यन्तरे व्याक्रान्तं व्याप्तं सत् यद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्णवदेव मधुनद्या-पूर्णेतिव । सामान्यव्यायोग्यविशेषपर्यवसाननियमात् पटी घेयइति सम्बन्धसामान्ये पटीकरस्यस्यापि कारयत्वादिति । भाति शोभते । शयना-तपाक्रान्ते मधुपूर्णाद्योत्प्रेचया व्यातमे मधुध्वजान् भ्रान्तिमान् दृज्यते ॥ ५१ ॥

सितेति । नक्तं रात्रौ शयनीये तस्ये । एकान्तमुक्तमत्यन्तं

भुवनतलमग्रेषु प्रत्यवेक्षिष्यमाणः

क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥

परिणतमदिराभभास्करेणांशुवाणै

स्तिमिरकरिषटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

रुधिरमिव वहन्त्योभान्ति बालातपेन

क्षुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४९॥

दधति परिपतन्त्योजालपातायनेभ्य

क्षयमिति । अथ सप्तसप्तिरङ्गः । अथसप्तविध क्षितिधरपीठमध्या-
सीत् क्षातजन्यक्षयाद् प्रणामस्वीकाराच्च भुवनप्रसारिताक्षि, रित्यर्थः ।
प्रणतिपटं नमस्कारं कुर्वाणं प्रीतं प्रणामस्वीकारात्सन्तुष्ट लोकं
जनमङ्गाय भटिति अवेक्ष्य । भटित्यङ्गसाक्षात्वेत्यमरः । रूपावलीकेन
सम्भाष्याशेषं भुवनतलं शोकस्वरूप प्रत्यवेक्षिष्यमाणः अक्षुब्धस्वास्-
मान क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिद्धासनमिव अथवा तटमिव पीठं
तस्मादुत्थित उदवाहिमतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा कश्चिन्नहाराज सि-
द्धासनोपविष्ट अथ प्रणतजनमाहृत्य अथ सकलसुराङ्गप्रत्यवेक्षणाय
सङ्घक्षोब्धाय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अथ प्रकृतोर्व्वेक्षेणैवैभवाद्प्रकृत
महाराजप्रतीतिः समाशोक्तिः ॥ ४८ ॥

परिणतेति । नद्यः बालातपेन क्षुरितं रुधिरम् । अतएव परि-
णतमदिराभ रूपकसुरासन्निभं समाम्या रोधोभ्या वारितमवच्छिद्यम् ।
उभयरोधो वारितं । तस्मादुदगतो नित्यमित्यत्र नित्यमवच्छिद्यमामध्याद् उति
विषये उभयवन्दस्य स्थाने उभयवन्दप्रयोगइत्युक्तं प्राक् वारि क्षयं भास्क-
रेण । कक्षादित्वात् सत्यम् । अक्षुभिरिव वायुं सर्वदिक्षु क्षताया
मक्षतायाः तिमिरमेव करिषटा गजसङ्घं तस्यारुधिरमिवेत्यपि प्रेक्षा ।
पृथ्व्योभान्ति ॥ ४९ ॥

स्तरुणतपनभासोमन्दिराभ्यन्तरेषु ।
 प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु
 क्षुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलोत्ताम् ॥ ५० ॥
 अधिरज्जनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
 कनकचपकमेतद्रोचनलोहितेन ।
 उदयदहिमरोचिर्ज्योतिपाक्रान्तमन्त
 र्मधुन इव तथैवापूर्वमद्यापि भानि ॥ ५१ ॥
 सितसुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्त

दधतीति । जानवाद्यानेभ्य गवाक्षविशरेभ्य चन्दिराणामभ्य
 न्तरेषु परितपन्तस्तृणतपनभासोवाचार्ककिरणा वनिताना प्रणयिषु,
 प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु, क्षुपितेन मदनेन सुज्ञानासुप्तप्रानामस्मिन्निबधिततेजसा
 नाराचाना वाणविशेषाणा लीला शोभान्दधति । अस्म लीलेव लीलेति
 बाह्यहास्येपाटमन्त्रवद्वस्तुसम्बन्धादिदर्शना ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरज्जनि रत्नन्यास । विभक्त्यर्थेऽन्धीभाव । वधूभिः
 पीत मैरेय चद्य यस्य तत अतएव रिक्त पीतमैरेयरक्त एतत्तु
 कनकचपक स्वर्णस्य पात्रपालेस । अथयवद्व्याविकारार्थता । चप
 कोऽस्त्री पात्रपालमलमर । रोचनालोहितेन गुरोचनाख्येन उद-
 यतउदीयमानव्यादहिमरोचिपोऽर्कस्य ज्योतिता तेजसा अन्तरभ्यन्तरे
 यान्ताल व्याप्त सत चद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव मधुनद्या
 पूर्वमिव । सामान्यव्याख्येभ्यविशेषपर्यवसाननियमात् पक्षी शेषइति
 सम्बन्धसामान्ये पक्षीपरण्यस्त्रापि कारणत्वादिति । भानि शोभते । अत्रा-
 तपादाने मधुपूर्वलोत्प्रेक्षया आतमे मधुभ्रमात् भानिमान्
 द्यते ॥ ५१ ॥

दितेति । नक्त रात्रौ शयनीये तत्त्वे । एकान्तमुक्तमत्यन्तच

न्दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुमकान्ति ।
 निजमिति रतिबन्धोर्जानतीमुत्तरीय
 स्परिहसति सखी स्त्रीमाददानान्दिनादी ॥५०॥
 सुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु
 स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिखलाभम् ।
 अरुणितमकठेरैर्वेश काशीरजाम्भः
 स्तूपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥५१॥
 सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोक
 मृणयिनि विदधाने योपितामुल्लसन्त्यः ।

सितरुचि शुभवर्णम् । किन्तु दिनादौ प्रभाते दिनकरकरसङ्गेनार्कौद्य-
 प्यतिकरेण पृथ्वा कौकुम्भी कुकुम्भस्य रागद्रव्यस्य सम्यन्विनी कान्तिर्व्यस्य
 तत्तथा भासमानं रतिबन्धोः प्रियस्योत्तरीयं निजमास्तीत्यमिति जानती
 अतएवाददानां स्त्री नाविक्राम् । वामुद्ययोरित्येवम्भावपक्षे यानि
 पूर्ववदति पूर्वं रूपम् । सखी परिहसति । यथाकौकुम्भे कौकुम्भमा-
 व्याहस्यनिबन्धनाद् अग्निसदृशद्वारः ॥ ५२ ॥

सुतमिति । राजमाद्रिखलाभं सुभाषयमित्यत्रात्कैवासतटसङ्घिभं
 यदेषः निशासु शिशिरांशोरिन्दोरंशुभिर्यन्निशासु सुतं धरेतं सत्
 स्फटिकमयं स्फटिकविहार इवाराजत् रजे मदेतदेषः भानोः
 सूर्यस्याकठोरेः कोमलैः भानुभिररुणितमरुणोक्तं सत् काशीर देये
 स्नातं काशीरजं शुद्धयन्त्याम्भस स्तूपितं सितमिव भाति । उत्-
 मेषयोः स स्फटिः ॥ ५१ ॥

५३

मरमेति । मृणयिनि योपितां सरसनखपदानामाङ्गनस्यता मा-
 म्नुर्भण्ये ददानां राजानां केशानां शिरोरक्षायां प्रमोहं प्रमोचनं

विदधति दशनानां सीत्कृताविष्कृताना
मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥५४॥
अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन
क्षुरितमभिनवास्यक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।
कनकनिकपरेखा कोमलङ्गामिनीना
भवति वपुर्वाप्तच्छायमेवोतपेऽपि ॥ ५५ ॥
सरसिजवनकान्तस्त्रिभ्रद्वभ्रान्तवृत्तिः
करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ।

विदधाने सति सीत्कृतैर्व्याविर्भूतसीत्कारैराविष्कृतानां दशनानामुन्न-
सन्तः दैनल्याहनेषु प्रतिफलन्तः अभिनवरविभासः पद्मरागानामनुहा-
रमनुकारं विदधति । उपमासङ्कारः रविभासामाख्यप्रतिपादकाभि-
नवविद्येव्यपसादक्यदति काव्यलिङ्गेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

अविरतेति । अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रियसामग्रस्य
आसङ्गेन शरीरसम्पर्केण सञ्चारितेन सङ्गमितेनाभिनवस्या सुशोभस्यैव
वान्निर्गस्य तिम कुङ्कुमेन क्षुरितं कनकस्य या निकषे निरुषोदले रेखा
राजिलङ्घ्य कोमलं मनोहरमित्युपमा । कामिनीनां वपुर्वाप्तपेऽपि अवा-
प्तच्छायं लब्धवर्णं तु रजमेव भवति स्वतः सुवर्णवर्णस्य ततः कुङ्कुमाङ्कितस्य
कामिनीगात्रस्य पुनर्वालातपस्याग्निरिति महती वस्योत्कर्षसाधनीति
भावः । आतपे जाया नातपदति विरोधाभासे अपिबुद्ध । जाया-
तनामते कान्तावित्यमरः । अत्र सङ्गानकुङ्कुमक्षुरितत्वकनकनिकपरेखा-
कोमलचयोरुपमापेक्षया जायावाभिहेतुत्वादुपमासङ्गीर्ष्यं काव्यलिङ्गं
तदातपेऽप्यवाप्तच्छायमित्यत्र विरोधेन एकवाचकानुपवेशेन सङ्गीर्यते ॥५५॥

सरसीति । सरसिजानानि सरसिजानि । सप्रभा जनेष्टः । तत्प-
रे कर्तव्यवृत्तमित्यनुक् । तद्वनस्य कान्तं प्रियम् । अन्यत्र तद्वत्कान्तं

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं

हरिरिव हरिदश्वः साधु वृत्रं दिनस्ति ॥ ५६ ॥

अवतमसमिदायै भाखताभ्युद्गतेन

प्रसभमुद्गुणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ।

निरसितुमेरिमिच्छोर्ये तदीयाश्रयेण

श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

रम्य आलोकयन्ते लोकोचनानां विषयमहणयन्ते हेतुं आलोकान्त-
रसङ्गतानामेव तेषां तस्यामर्थात् अन्यत्र आलोक यन्ते दर्शनव्या-
पारस्तु हेतुं दर्शनसाधनमित्यर्थः । करनयनामीष अन्यत्र करा इव
मदनानि तेषां सहस्रं करनयनसङ्घं विभक्त्युक्त्वा भान्ते नभोमध्ये
वृत्तियस्य सोऽभ्रान्त्वसि अन्यत्राभ्रान्ते मेव वृत्तियस्य साधैव-
वाहन इत्यर्थः । अर्धभ्रमं स्वर्गवशाद्वर्तते विश्वः । हरितोऽ-
स्तावस्य च हरिदश्वोऽहं हरिरिन्द्र इवाति महिम्ना अतिमहत्तया
लक्ष्येत्यर्थः । लोममाक्रान्तवन्तं व्याप्तवन्तं एकत्र प्रत्यक्षादन्यत्र च
इप् मात्रमिदं भावं विद्यम्वर्तते इमान् लोकानाद्यणोदितानामगदिति
भावः । इत्यध्वानं दानवं च त्वाहं साधु हिनन्ति हन्ति । ध्वाना
दिदानवा इत्या इत्युत्तरः । उपमा लेशोऽपि मतभेदात् ॥ ५६ ॥

अवतममेति । अवतमसमिदिरसु । 'अवतमन्वेभ्यस्तमस इति समा-
धानम्' । यद्यपि लोकेऽवतमसन्मदत्ताहं तथापीह विरोधाद्विशेषा-
नादरेण सामान्यमेव व्याख्येयमिदायै भेदाय । विद्विदो दिभ्योऽहं ।
अभ्युद्गतेनाभ्युद्गतेन च भाखता मुख्येण दर्शनी योऽप्युद्गुणोऽसौ
प्रसभं वनात् अपास्तं तवाहि अरे निरसितुमिच्छोर्ये तदी-
येनाश्रयपाश्र्वयत्नेन श्रियं सम्पदं शोभाय । शोभा सम्पत्तिपद्माय
पक्षी श्रीरपि मद्यत इति विश्वः । अधिगतान् व्याप्तवन्तस्तेऽपि
हन्तव्यपक्षे पक्ष्यकोटिविव हरिदरिपक्षा अपि बध्ना एवेत्यर्थः ।

प्रतिफलति करौघे समुखावस्थितायां
 रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।
 वह्निरभिहतमद्रेः संहतङ्गन्दरान्त
 गतमपि तिमिरौघद्वर्गभानुर्मिनत्ति ॥ ५८ ॥
 वह्निरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे य
 द्विसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।
 नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप
 क्षतसकलविपक्षस्तैजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

उद्गूणयोऽपि तमसि योभते क्षतकल्पस्य इति भावः । सामान्येन
 विशेषमर्थेन रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

प्रतीति । वन्नैभातुरण्यांशुं बहुखावस्थितायां सान्द्रचन्द्रांशु-
 गौर्यां धवलायां मत्स्यपमा । विदुगौरादिभ्यश्चेति ङीष् । रजतकटक
 मेव भित्तिकायां करौघे स्फुरिष्यन्नाते प्रतिफलति सति अद्रेर्वह्निरभि-
 हतं कन्दराणां दरोणां अन्तर्गतं संहतं तिमिरौघमपि मिनत्ति
 इत्येतरजतभित्तिमतिहतस्य मिलितैजसः कन्दरान्तः प्रवेशादिति भावः ।
 अत्र करौघस्यान्तः सम्बन्धाभावेऽपि सन्द्योक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

वह्निरिति । वह्निर्विलसन्त्योऽपि द्विसकररुचोऽर्कमासः अन्त-
 र्गृहेषु गर्भगारेषु काय यथेष्टं ध्वान्तमन्तं नाशयान्तिरेव प्रपद्यामा-
 मुरिति यत् । नयतेर्हि कर्मकात् कर्त्तरि ङिठ् । सोऽन्तर्गृहे ध्वान्तनि-
 रासेनियतविषये नियतस्थाने उत्तर्यस्य तस्य नियतं देयरत्तिनोऽप्यो-
 त्तये । इतोयादिभ्यनि षुवेङ्गाव । तेजसोऽनत्येन प्रतापेन स्वप्रकाशेन
 स्वप्रभावेनैवेत्यर्थः । प्रतापो भीरुपातयान्ति वैजयन्ती । इतस्तद्विपक्ष-
 निरस्तसमस्तप्रतिपक्षः । स्वभावः तेजस्विनामेष स्वभावीयत् प्रतापेनैव
 परोक्षेऽनमतोबुद्धकर्त्तव्यासा मय्यन्तर्ध्वान्तहरणवत्यर्थः । अत्र सम्यो-
 षमर्थकयोः सामान्यविशेषमात्रादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्वन्धनं लम्बितानां
 म्पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
 दलितदलकपाटः पट्यदानां सरोजे
 सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥
 युगपदयुगसन्निस्तुल्यसङ्घैर्भयूखै
 र्दशशतदलभेदङ्कैर्नैतुकेनाशु कृत्वा ।
 श्रियमलिकुलगीतैर्लासिताम्पङ्कजान्त
 भवनमधिगयानांमादरात्पश्यतीव ॥ ६१ ॥

चिरमिति । अयमर्कः पुनर्भूयोऽपि उदयाय स्ववशमे स्वं सखी-
 यमेव धाम स्वानं तेजोवा प्राप्य अतिरसलौल्यरदतिमात्राद्विद्यु न लौ-
 ल्यादरसतोः सरोजेचिरं बन्धनं लम्बितानां प्रापितानां पट्यदानां सर-
 भसः सत्परो दलितं विचकृतं दलमेव कपाटं येन स चतु गुप्तिस्फोटं
 बन्धनमोचं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा यथा कश्चित् पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः
 पूर्वं पदात्तपद्मनामस्य स्ववमेव काराकपाटमुदधास्य कोचयति तद्वदित
 भावः ॥ ६० ॥

युगपदिति । अयुगविधवाः सप्तयोऽष्टा यस्य सः अयुग सप्तः पञ्चा-
 शोऽर्कः युगयन्दस युगयन्दस च विधेयः सङ्कतां वगन्तव्या । युग-
 पदेकदैव तल्यनङ्कयैः सहस्रसङ्कयैरित्यर्थं मयूखैः कदै दय यता, न
 ज्ञेयानानि दमयतानि सहस्रमित्यर्थः । तेषान्दलानां भेदं विचकृतं
 कीतकेनायुक्तया अलिकुलस्य गीतैर्लासितां सत्कृतां पङ्कजमेवान-
 भवनं गवःपेभृष्टं अविगयानां । अधिबीड्स्यागां करोति कर्म-
 त्यम् । श्रियमादरात्पश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा कथत्कान्तः कान्ताभिधेकान्तगता-
 निति भावः ॥ ६१ ॥

अद्यमिव कराग्रैरेप निष्पीड्य सद्यः
 शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।
 अवकिरति नितान्तक्लान्तिनिर्यासमन्द
 सुतनवजलपाण्डुम्पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥
 प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके
 दृग्गणतकरमूर्त्तावच्छिणीव द्वितीये ।
 सितकरवपुषासौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौ
 विगन्तिनकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षणैव ॥ ६३ ॥

अद्यमिति । अहरादौ प्रभाते रागवानुदयरामान् पुण्डरीक-
 शशधरेषु दृष्टरश्मिरासः शशधर चन्द्रं कराग्रैः रागधरैः
 हस्ताग्रैश्च अद्यं निर्दयं सद्योनिष्पीड्य अन्दात् भेदात् शृतं क्लृप्तं
 नवजगमिव पाण्डुं शुभ्रहृन्निनिर्यासं लावण्यसारं पुण्डरीकाणां
 सितक्लान्तमुदरेष्वन्तरेषु नितान्तमवकिरतीव विक्षिप्तपीव । अथ
 सूर्योदये चन्द्रस्य क्लान्तस्यात् पुण्डरीकाणामन्तत् मादुर्भावाच्च सूर्य-
 शान्तीमेव क्लान्तिं पुण्डरीकस्नेहात्तरेषु दिव्यतीक्ष्णत्वेन । यथा द्विपत्तं
 प्रपीड्य तदीयं वृक्षसारं रुद्धे प्रयच्छति तद्वदिति भावः ॥ ६२ ॥

प्रविकसतीति । द्योतिता । प्रकाशितोऽशेषलोको येन तस्मिन् दृग्ग-
 णतानि देवान्ते दृश्यतास्ते कराग्रस्थाः सा दृश्यतकरा सृष्टस्तकरा
 मूर्त्तिरस्य तस्मिन् दृश्यतकरमूर्त्तौ सूर्यो द्वितीयेऽच्छिण्य चक्षुषीव चिराय
 प्रविकसति सति सम्प्लव्यसौ द्यौराकाशं क्रीड च गम्यते विगन्तिनकिरणेन
 निष्प्रकाशेन सितकरं शुभ्रकिरणं वपुर्यस्य तेन सितकरवपुषा चन्द्रेण
 व्यङ्गितं विक्रान्तमैकेक्षणमेव नेत्रं यस्याः सा व्यङ्गितैकेक्षणाका-
 षेव लक्ष्यते यत्न दिवः काशतनुत्प्रेक्ष्यते । तच्च काशतनुत्प्रेक्ष्यते ना-
 धरसितेन निष्काशितेन चन्द्रेणैति । तत्तु देवाद्दिविकारइति ततोऽथा ॥ ६३ ॥

रलूनपक्षाश्च मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥

कृज्जीर्धनैरवतत्य कन्धरा
अलावचूडाः कलधर्षरारवैः ।

भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं

क्रमेणकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

तृणस्मृणोत्वा कृतनादमुच्चकैः

प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।

आत्मीयनेमिस्ततसान्द्रमेदिनी

रजश्चयाक्रान्तिभयादिवाद्भवत् ॥ १९ ॥

इति सविषयैर्जनैर्मनिरे पूर्व तदुपलक्षणमपि पक्षा आसन् पक्षा-
त्केनचित् कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति मतिरिति ॥ १७ ॥

कृज्जीरिति । आज्यीरवकायकाचूडाः चञ्चितकण्ठभूषणाः । गिरः
शिखाभूषणेषु चूडैति यादवः । चञ्चितशिरस्य इति वा कन्धराः
शिरोधराः अतस्तद्विषय दधानैः कलधर्षरारवैः । गण्डैः चूड-
वल्ली आदिति शेषः अथवा कर्षरारव इति मन्दोर्ध्वरारवम् । क्रमे
क्रमेणैवैरविलम्बितक्रमं क्रमः पदक्षेपः कृतपादक्षेपः यथा तथा
महत्यपि भूमिकान्धलभेव चिच्छिदे अतिक्रान्ता । समाशोक्तिः ॥ १८ ॥

तृणस्मृणित । प्रणेना कारणेना पणोदितं गमनाय प्रेरितम् ।
कृतनादं तद्वेदवत्सरां कृतनादं यथा तथा वेसरयुग्यम् । सङ्गरा
प्रोवेष्टः । वेष्टार्था युग्यं सङ्गतमात्मीयनेभिः अथक्रभारा तथा
यतस्तद्विषय मेदिनीरजश्चयदेव समूहेन यदाक्रयत् तद्वयादिव
तद्वेष्टभवेन यदा । आत्मीयनेमिस्ततः कृतभूषितायेवाभ्युदयं तदा कृत-
पदपरिचयं ॥ १९ ॥

व्यावत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै
 ब्रजैर्जिरेव क्षणमीक्षिताननाः ।
 बल्लगद्गरीयः स्तनैर्कम्पकञ्चुकं
 ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥ २० ॥
 पादैः पुरः कुवरिणां विदारिताः
 प्रकासमाक्रान्ततलास्ततोगजैः ।
 भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा
 बभुर्भुवः क्षुब्धसमीक्षता इव ॥ २१ ॥
 दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

आहसेति । व्यावत्तवक्त्रैर्निहिततलपैर्ब्रजैर्जिरेवखिलैश्चमूचरैः
 क्षणमीक्षिताननाः तुरङ्गाधिरुहस्तुरङ्गानधिरुहन्तीति हिम् । तुरङ्गा-
 धिरुहाः अवरोधिकाः अवरोधकवः बल्लगद्गरीयः गरीयोर्भिर्गु-
 र्वरैः स्तनैः कम्पः कम्पनयोः कञ्चुकं कूर्पासौ यन्निन् कम्पयि
 तइया तयः वयुः । नमिक्म्पीत्यादिना रज्जुमन्त्रः ॥ २० ॥

पादैरिति कुवरिणां रथानाम् । कुवरस्तु सुदम्बरद्वयमरः । स
 एवामसीति ते रथाक्षोपां पादैश्चक्रैः पुरः पूर्वं विदारिताः ततोगजैः
 प्रकासमाक्रान्ततलाः भग्नैश्चक्रप्रकारेण पूर्वं भग्नबाहुचतैरनन्दरैरभय-
 भागैः पूरितान्तराः समीक्षतनिम्नप्रदेशाः यदा पूर्वं रथचक्रविदारित-
 त्वाद्भग्नोन्नताः अनन्तरं गजप्रतिधरिक्कमपेन पूरितान्तप्रदेशाः सप्तः
 क्षुब्धसमीक्षताः पूर्वं हलैः क्षुब्धानन्तरं बीजवमर्षाद्यं समीक्षता इव
 बभुः शयुभिरै ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमिति । परोवितम्बिनः पर्याप्तः यत्पयसस्तस्मैव-
 रणेत्प्लुत्य निरस्तसादिनं सप्तशत्यादितादरोहं एकदा दिद्यादतं

पर्याणतस्वस्तमुरोविलम्बिन

सुरङ्गमग्नद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरप्यस्त्रलिताः खलून्नतै-

रपङ्क्तुवाना सरितः पृथूरपि ।

अन्वर्थसंज्ञैव पर त्रिमार्गगा

यथावसङ्घैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

त्वस्तौ समासन्नकरेणुस्तृता

नियन्तरि व्याकुलमुत्तारज्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां

विलङ्घ्य लघ्वोद्धरभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

पलायित दुर्दान्तं दुर्विभीतं सुरङ्गमं हासजतेन हाकारेण सङ्घं यथा
तथा जनोऽवलोकावत् अवलोचितवान् ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरिति । सप्ततैरपि भूभृदभिः भूभरैर्भूपैश्चास्त्रलिता अप्रति-
हताः पृथुर्भङ्गीरपि सरितो यस्याग्रभृतीर्भटोरप्यशुवाना अमहिम्ना
आदयन्ती त्रिभिर्मानैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा, गङ्गा परमत्पलमन्वर्था
अनुगतायां सञ्जा त्रिमार्गमेति नामधेयं यस्या भैव सन्तु त्रिभिरेव मार्गै-
र्यथैव न चतुर्थेनेत्यर्थः । यद्यौ चमूरस्तस्मै पथिभिर्यथौ अयोगङ्गाया
अप्यधिका चमूरिति भावः । अतएव व्यतिरेकाद्वारं । भेदमाधान्य-
साधर्म्यसम्मानोपमेययो अधिकात्पलवक्ष्यनाद्वारिरेकं स उच्यते इति
संक्षेपात् ॥ २३ ॥

लज्जाविति । समासस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोरिभ्य स्तृत्वात्स्कारा-
न्त्वस्तौ करभौ नेहरी । करभौनेहरेऽप्यङ्गे इति संज्ञकः । नियन्तरि
सारथौ व्याकुलव्ययं यदा तदा सङ्करज्जुके त्वक्तं प्रत्यङ्गे इति क्षिप्ता
पतिता अवरोधाङ्गना यणिन् कर्माणि तदाया तथा अत्यन्तेनापथेन ।

सस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रघे ।

आग्नेन तत्पुण मिपजेव तत्क्षण

न्युचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गसङ्कोभविदारितोष्ट्रिका

गलन्मधुप्रावितदूरवर्त्तनि ।

स्याणौ निपङ्गिण्यनसि क्षणस्पूरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयोवणिक् ॥ २६ ॥

अक्षुरित्यादिना समाधानः । नान् नृभिः विबुधैः दूरमतीत्य सधौ
रघवेदेयम् । सधौ साधव्युत्तादी मभेदे सन्देहस्य चेति हेनः । मभेदतः
मन्त्राली । अत्र त्रायस्य विषेयपदवा भङ्गनहेतुनात्यदायहितवृत्त्या-
विद् सभासोत्तरा वहीर्यते ॥ २४ ॥

एतेति । सस्ताङ्गितिटा अङ्गशोरयाङ्गयोरङ्गानां अरवरनादीनां
च सम्यदः सन्निभागादस्य तद्विन् शिखरमस्य चक्रवार बाह्यसाक्षात्-
मिन्दुवाचा च पाटवः सामर्थ्यं यस्य तद्विन् रघे सन्देहे मरीचे च ।
रघः साक्षात्सन्देहे वाय इति शिवः । रुजा भङ्गेन रोगेव च निबन्ध-
विकलीकृते चेति आग्नेन हितेन तज्जाः सङ्घटना आग्नेन भिरजा वैद्यो-
नेर । तथा तु उद्भिदिभ्यतेऽमरः । नृदस्य तद्विद्येव चये । अङ्गन-
संयोगे द्विवेदा । अङ्गनं पादेना ममथं उपशमय । अङ्गनं तुपशमे
साधनेनेनेनपि चेति शिव । तत्पूवकः क्रमोविधिः प्रचक्रमे प्रजानः
प्रायेव एवदि विविधादावङ्गनपूर्वक्यादिति भावः । सेषाचङ्कारः ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गेति । धूर्भङ्गो भङ्गे । धूर्भङ्गः भङ्गेति शिवेते चरे रति शिवः
निबद्धिचि वरुते चनवि वरुते । लीवेनः दधटोऽस्तो सादिदमरः ॥
पुरोक्षः भङ्गेन वः वङ्गोभो विपर्यायः तेन विदारिता पिदा द
उद्दिवा मएव वं मद्यभाएवम् । उद्दिवा मतिवाभाएवभेदे वरमयोनि

भेरीभिराक्रुष्टमहागुहामुखो
ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजितालघूपलो
बलैः स पश्चात् क्रियते स भूधरः ॥२७॥

बन्धेभदानानिलगन्धदुर्धराः
क्षणान्तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।

व्यालद्विपायन्तृभिरुन्मदिष्णवः

कथञ्चिदारादपथेन निन्यरे ॥ २८ ॥

नीति विग्रहः । अतोगता अवता मधुना मद्येन श्लाघितं विक्तं दूरगमं
दीर्घाङ्गः तेन शक्तिः तथा सति सुरः पूर्वं साभाय इतः प्रयः प्रयत्नं
येन स शक्तिः क्षणं शुभोप । अतः मधुसादनम्यययोर्विभेदप्रकारात्
शोकहेतुत्वात्काव्यविक्रमेदः ॥ २६ ॥

भेरीभिरिति । भेरीभिराक्रुष्टानि निन्दितानि महानि गुहा उद्यानि
येन सः भेरीभिराक्रुष्टानि निन्दितानि महानि गुहा उद्यानि
ध्वजांशुकैस्तर्जितानि भस्मितानि बन्धुद्वेषानि गुह्यमन्त्राणि येन, सः
उत्तुङ्गमातङ्गजिताः अलघूपलाः सूरपाशाया येन सः भूधरोर्व-
तकादिः प्रहैः धैर्यैः प्रयागु क्रियते, स पश्चात्कृतः सर्वं दूरगमनेन
पुत्रतः कृतस्तथः उत्तुङ्गमपथेन मदिष्ठा अथरीमत इति च प्रतीयते ।
उदकइति मृतार्थे उद । आक्रुष्टेति क्रोयतेः कर्माणि क्तः, मपादित्वा
पत्तिदुःखम् । अतः मपात्करणेनाक्रुष्टादिपदार्थहेतुत्वात्काव्यविक्रमं
तस्योक्तं प्रतीयमानाभेदाध्यवसायादिति क्षेपमुक्तातिमयोक्तिरुद्धोर्णम्
तेन यतानां भूधरोपस्यं गमयत इत्यर्थात्तद्वादेनाक्रुष्टाध्वनिः ॥ २७ ॥

बन्धेभेति । बन्धेभदानानिलगन्धेन तनगद्वयमदमास्तगन्धा भावन
इहैराः शोधान्याः दुर्धराः । अतएव क्षणं तद्वन्धेन विनोदितक्रुधः
प्रतिगतासाधिव्ये दद्यात्तं भङ्गेनापनीतक्रोधाः उक्रुदिष्यरोऽत्यन्तमद-

तैर्वैजयन्तोवनराजराजिभि
गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।
वह्मः प्रसर्प्यज्जनतानदोशतै
भुवोवलैरन्तरयाम्बुविरे ॥ २६ ॥
तस्ये मुहूर्त्तं हरिणीविलोचनैः
सहंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

योषिताः । यथंशजिजादिनां दृष्टुम् । यथाहृदिषाः दुष्टगजाः वनृभि-
राघोरसैः कथञ्चिदारात् दूरादपयेनामाणेषु । यथोविभाषेति निषेध-
विश्लेषाद्वक्त्रादिनां समाधानः । अपयं मधुंयकत्वम् । निन्दिरे
नीताः अस्मां हि पविशेषणानां तदुपमेयहेतुवत्तात्वाद्यदिहं सुतस्त-
मावोक्त्या सङ्कीर्त्यते ॥ २८ ॥

तेरिति । - नैजयन्तः यथावासावमराजय इव ताभीराजन्तीति
तयोक्तैः गिरिणां प्रतिच्छन्दां प्रतिनिधयस्तत्त्वद्वया इत्यर्थः । एतस्मा-
देव अतोपमाविद्धादन्वयायुपमितं समासाग्रयणम् । ते महामतङ्ग-
जा येन तैः । सन्या जन्मसूहास्तानदृष्ट्वा इव तासां यतानि प्रसर्पन्ति
प्रवृज्जन्ति येन तैर्वैजयन्तोक्तैः सैन्यैः । बह्वेवावह्वः । बह्वादिभ्यसेति
विश्लेषादोच्चारः । भुवोभूमयः अन्तरयाम्बुविरे वनरादूराः कृता इति
अतिश्रामा इत्यर्थः । मज्जेऽन्नं रैवतञ्चाद्रि रेरेति भावः । बह्वैवैवृद्धा-
दाकादिता इत्यर्थः । उक्तविशेषणावगतं सादृश्यादष्टङ्गीतभेदाः कृता
इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवास्मान्नयनरूपानुरोधेन
बह्विशेषणवगतसादृश्यस्य हेतुत्वात्तद्वक्त्रोपमासङ्कीर्णं यदार्थहेतुत्वं
वाप्यदिहं शेषमूचाभेदातिशयोक्त्युत्पादितमितं कथम् । अन्तरयस्यात्त-
न्त्रोक्त्येति सन्तानुक्त्येति हि हिदं वाक्यद्वयेभ्योऽनुपपत्तौ ॥ २६ ॥

तस्य इति । हरिणीविलोचनैः सहंशि सदृशानि । मधुंयकस्य भवच-
इति तुम् । योषितां नयनानि दृष्ट्वा । सृग्मैः कृपाशरैः वनृभिर्मुहूर्त्तवत्स-
यासम् । मुहूर्त्तं मत्स्यरात्रे स्नाहृदिवादिदिवसेति चेत्तत्त्वम् ।

मत्वाथ सचासमनेकविभ्रम
 क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ २० ॥
 निम्नानि दुःखादवतीर्य सादिभिः
 सयत्निमाकृष्टकथाः शनैः शनैः ।
 उत्तेरुत्तालखरारवद्भुताः
 प्रलथीकृतप्रयद्मर्वतां प्रजाः ॥ २१ ॥
 अध्वध्वमाकृष्टवतैव केनचित्
 प्रतीक्षमाणेन जनमुहुर्धृतः ।

हरिणीविलोचनशङ्केति भावः । अथानन्तरमेकविभ्रमक्रियाविलास-
 क्रिया इव विकारा येन तानि ज्ञत्वा सविलासानि ज्ञात्यैवैव पलाय-
 यन्त्येव यथा तथा पलाय्यत पलायितम् । हरिणीदुर्लभविस्तारयोर्वि-
 शिष्टादिति भावः । अतएव निश्चयान्न संशयावह्वारः । परापूर्णा-
 दवतीर्येति चङ् । समस्तं स्थायताविति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

निम्नानीति । शनैः शनैः । शनैः शनैः । शनैः शनैः । शनैः शनैः ।
 अतएव निश्चयान्न संशयावह्वारः । परापूर्णा-
 दवतीर्येति चङ् । समस्तं स्थायताविति ज्ञेयम् ॥ २० ॥
 निम्नानीति । शनैः शनैः । शनैः शनैः । शनैः शनैः । शनैः शनैः ।
 अतएव निश्चयान्न संशयावह्वारः । परापूर्णा-
 दवतीर्येति चङ् । समस्तं स्थायताविति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अध्वध्वमिति । दधस्व भागोदात्तः कीदृशः सद्यः फलदः कृतः
 यद्यथादध्वध्वमिति । विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः यवचेति यथा मानेन

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत
 अखाद दासेरयुवा वनावलीः ॥ ३२ ॥
 शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
 समागतैः प्रययनममूर्त्तिभिः ।
 एकातपत्रा पृथिवीभृताङ्गणै
 रभूद्वहृच्छ्रवतया पताकिनी ॥ ३३ ॥
 आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः
 खनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

इष्टप्रज्ञवः नक्षत्रित इति टिप्पणः । आरुह्यतेव आरुह्येव स्थितेन ।
 निवेति इहे ऋतुप्रत्यय । खनं खनैः यथादागच्छन्तं खननं प्रती-
 च्छनायेन केनचित्पुंवेति शेषः । उद्धृष्टं स्वर्गितोऽपि दादिरयुवा
 तद्वत्तुः । निवेत्युपमास । अयमोवना वलीवृष्टाद उरः पितु-
 भर्द्वादिभं भव्यवृष्टाद इत्यर्थः । न हि कुम्भो वया काचं याम
 यतीति भावः । अत्र दाक्ष्याकन्दस्य सामान्यस्य तद्विशेषस्य दासेर-
 यौगतेन समर्पणाद्विशेषस्य सामान्य समर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

शौरेरिति । शौरे तस्यस्य पताकिनी वीणा । मीछादिना दिवि ।
 प्रतापेन हृदितेजसा उपनतैर्मन्त्रैर्विशेषैरित्यर्थः । अतएवेतस्ततः समा-
 गतैः पार्श्वदेशादुपगतैः प्रययनममूर्त्तिभिर्हृदित्विधी विनयनमविचर्च-
 पृथिवीभृतां दासा मन्त्रैर्हृतवा बहु पञ्चतया अथद्वयातपत्रवत्तया
 विभित्तेन एकानि केवलाणि यातपत्राणि यस्या सा एकातपत्रा
 केवलातपत्रमयी अभूत् । यात पत्रातिरिक्तं न विधिदृष्टव्यतेत्यर्थः ।
 एके सप्तम्यक्षरेणा दृष्टमरः । बहुपञ्चत्वार्येकपञ्चमेति विरोधमाधन-
 विरोधमातोऽनन्तरः ॥ ३३ ॥

यागच्छत इति अन्वयतोऽन्यत् तद्विन् अनूचि पृच्छेदे । अन्वि-
 गित्वादिनाशेः किनुप्रत्यय । यागच्छतोऽनन्तरं बहुयोः खनं खना-

दूरादपावर्तितभारवाहणाः

पथोऽपससुस्वरितश्चमूचराः ॥ ३४ ॥

ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुजिह्वतगोत्रसंविदः

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः, स भूयसो

गुणान्समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

निःशेषमाक्रान्तमधीतलाजलैः

कण्यं समाकुलाङ्गनां सम्भ्रान्तबभूवाः चमूचराः दूरादेशपावर्तिता
अपवर्तिताभारवाहनादेवाङ्गनाभारवाहणा भारवाहिन उद्गादयोर्व्यस्ये
तथा सन्तः । वाहनमाहितादिति शत्वम् । वहेर्ण्यन्तात्कृत्तेरि ण्युट् ।
स्वरितं शीघ्रं पथोमाग्यादपससुस्वरितम् । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्वीति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । वन्दिनस्तुतिपाठका इत्य-
मर । ओजस्विवर्णस्य तेजस्विवर्णस्य चत्तजातेर्यदुज्ज्वलं वृत्तचतुष्टय-
व्यापारं विजयास्यं तेन यावत् इति ओजस्विवर्णोऽप्युज्ज्वलवृत्तशाली
तस्य अन्यत्र ओजस्विवर्णः समासभूविज्ञाचरेऽप्युज्ज्वलवृत्त-
वृत्तशालीवसन्तिस्त्वकादिकन्दोविशेषशालिनश्च । वृत्तं चरितं च्छन्दो-
मयीति विप्रः । तान् प्रसादोऽस्यासीति प्रसादी तस्य प्रसादिनोऽ-
प्युज्ज्वलवृत्तस्य । अन्यत्र प्रसादशुण्यशुक्तान् । प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्प्रसा-
दी निगद्यत इति । अलज्जिह्वतो ओजसविदौ कुलाचारी येन तस्य याद-
वयोत्पन्नस्येत्यर्थः । अन्यत्र कुलनामनी यैस्तान् । वंशनामाङ्गिता-
नत्यर्थः । संविद्युक्ते प्रतिघातां बहुताचारनामस्त्विति वैजयन्ती । एव-
प्रतस्य उपेन्द्रस्य हरेर्गुणानुसुद्धिस्थाधिकृत्य भूयसोवृद्धयान् श्लोकान्
स्तुतिपदानि श्रोतव्यं पठन्ति च । अतोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानां च वर्य-
तेन प्रकृतानां शेषवाच्यतां दीपयन्त्यतएव शेषप्रतिषेधोक्त्या

अलन् समुद्रोऽपि समुन्मत्ति स्थितिम् ।
 ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः
 किमव्यवस्थान्मलितोऽपि केशवः ॥ २६ ॥
 कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि
 मुखैर्विनिद्रील्यणवाणचक्षुषः ।
 ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिताजन
 शिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ २७ ॥
 गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्
 सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गतः ।

निर्गेषमिति । अलन् इत्यालो धुमितः समुद्रोऽपि जलैर्निर्गेषे
 यमाक्रान्तमहीतलः अन् स्थितिं मय्यांदा वेवाहद्वनचक्षुषा दृष्ट
 ऋतिं त्यजति । केशवस्तु चलितीऽपि प्रस्थितोऽपि अवारितं एपरि
 निते, सैन्यैर्निर्गेषमाक्रान्तमहीतलं अन् धामेषु अत्रवस्था ममय्यांदा
 किमकरोन्नाकरोदेवेत्यर्थः । यतोममनामसुहृद्वा दुपमेयसु केशवस्य मय्यां-
 दागतिक्रमेणाधिक्यकथनाद्वृत्तिरेवा चक्षुर । अथप्येवम् ॥ २६ ॥

कोशातकीति । कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि यतोकीप्रसूनगुच्छ-
 ष्वायै करपाण्डुरंदिर्द्वयं । कोशातकी यतोकी इति । इत्यादि ।
 सैन्यैरपवधिता विनिद्रीं विचलितं कतदरोस्तस्य विषुवः वात्प्रोष्ठ-
 सैदेयप्रमिष अन्गुर्वाधानाः । मोला, किर्यी इत्योर्वाया इत्यमरः ।
 ग्रामैरभवा ग्रामीणाः । ग्रामाद्यञ्जमाविति अजमल्यः तास्य
 मध्यं क्षयः न इत्यं ग्रामान्तर्गामिनमिति भावः । अनेपमुपरि-
 चक्षित इति भिन्नोऽङ्गिता इत्यर्थं शिरं वृतीना अल्लक्षणापातरवा-
 नासुपरि उपरितवाहकायेभ्यकोदयन् । उपमासमाशोक्तोऽङ्गिता

गोष्ठेति । स इत्योर्वाया इत्यमरः कोशातकी

आस्यानपश्यत्कपिशम्यपासतः
 स्वगीतसङ्कीर्तनभावितात्मानः ॥ ३८ ॥
 पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लवीजनो
 जनाधिनाथ न ययौ वितृष्णताम् ।
 एकान्तमौग्धयानवबुद्धविभ्रमैः
 प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥
 प्रीत्या नियुक्तांनिवृत्तीः स्तनन्वया
 निगृह्य पारीमुभयेन जानुनीः ।

मोठ' गोम्यानकमिलमर । सुषि स्व इति कप्रत्यय शम्भान्नगोम्
 कीत्यादिना प्रत्यय । गोमीषु वाक्तासु । गोमी सभासा साक्षाप इति
 विश । कृतानि मण्डलासवानि मण्डलाकारेषोपवेशनानि बैसा
 भुक्तः घनाद स्तेसाह्वाह्वासाद्यारावसहितं यथा तयोत्थाय प्रत्यय
 उतकृतमानान् अपिच मद्यम । कस्य मद्य च मदेव कपिच कापि
 घावनमिति कृतायुध । पिपासतो मुक्तक पातमिच्छत । पिपते
 सङ्गताङ्कट एतदि यम् । स्वगीत सङ्कीर्तने स्वगीतसङ्कीर्तने भावि
 तात्मन प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः । यानेन भवान्
 यान्त्रन् घोषजनानित्यर्थ । यामादाज्जलजाविति यजुस्तय । यप
 यदालोकितागु स्वभावोक्ति ॥ ३८ ॥

पश्यति । एकान्तमौग्धेनात्यन्तसम्भ्रतया यनश्चुद्धविभ्रमै रघात
 विषादै किन्तु प्रसिद्धोविस्तार एव सुषोरेषानैरतिविषालैरित्यर्थ ।
 कृतार्थैरपि सकृद्दर्शनाद्यविस्तारफलेरित्यर्थ । विलोचनैर्जनाधिनाथ
 लथ पश्यन् वल्लवीजनो गोपाङ्गनाजन वितृष्णता लप्सता न ययौ
 भूयोभ्य पश्यत्कपि मालमुद्रिमवापेत्यर्थ । लप्सितारणे दग्ने सत्पि
 लप्सितारणे तुल्यत्वे विभेपोक्ति सा लप्सित्य सदनकोटिचारण्यलक्ष्मी
 व्यग्रवति ॥ ३९ ॥

वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय
श्चिरनिदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥
अभ्याजतोऽभ्यागतत्सर्पत्सर्पका
न्निर्याणद्वस्तस्य पुरोदुधुक्षतः ।
वर्गाङ्गवां चुङ्कुतिचासु निर्येती
मरिर्मधोरक्षत गोमतन्त्रिकाम् ॥ ४१ ॥

म्रीत्येति । निदुक्तान् दामपादे एव संदतान् जनन्यदनि निव-
नीति कनक्यान्वद्वान् नादिवास्तनयोध्यांभेदोरित भेटः सद्यमद्यः
म्रीत्या वस्तान् निदुक्तीर्निष्ठया स्वादयन्तीः रोहिणी मां । दक्ष-
म्यज्ञा रोहिणी व्यादिद्यमरः । यद् चौरं जातुनोरभदेन जीत-
द्वेन पारी दोहवमाजीम् । पारी पार्योपराग्योरिति विदतः ।
निदुक्त निरध्य । वर्द्धिष्णुधाराध्वनि वर्द्धनर्थादचोरधारा रन्द् यदा
भवति तथा दुहतः पुरदतः । दुहेः षट् रत्नर दम् । दुहार्थेति
हिषर्णवदम् । गान्दुक्ष्णीति गोदुहः गोदोहवान् । मन्त्र-
वेत्यादिना हिप् । स कतिचित् निदध्यौ यवदोहयति य । निध्या-
ममरबोदनामिति वीजयन्ती । व्याधोऽतिः ॥ ४० ॥

अभ्येति । अभ्याजतः दीग्धुनभिसुषमागच्छतः । यजेर्दत्तः ज्ञा-
देयः । निर्याण पादव्यवन्ताम् । निर्याणं दानं संदानं यजूनां पाद-
व्यवने इति वीजयन्ती । तस्मै यय तस्य निर्याणं दत्तम् दुधुक्षतो-
दीग्धुनित्तोदीग्धुरिति मेव । दुहे कयनादुहं यवादेयः पदव्यवे ।
हरोऽग्योऽद्यागताऽभिसुषमागच्छतः कनकादे तरपादराखंकीर्ति-
वाभोऽदोदमरणात् । ददोद्यान्तु तर्प्यं क द्यमरः । पारी वर्गा-
डोमत्राण् चुङ्कुतिचासु चुङ्कारमनी इह यदा तदा निर्येतीम् निर्येतामीम् ।
रपः रत्नर दाम् रपो यपादेय । यदस्या मा गेष्टाद्विदाम् । यदस्य-
वर्धनेचेति निज कपावः । मन्त्रिवा मन्त्रेण मन्त्राण्युप-
पद्यते

स ग्रीहिणां यावदपासितुङ्गताः

शूकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

कैदारिकाणामभितः समाकुलाः

सहासमालोकयति स गोपिकाः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्वमस्मानवधानतः पुरा

चलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ ।

गीतानि गोप्याः कलमन्मृगप्रजो

न नूनमस्तीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

प्रशस्तैश्चकाम्य मृगोत्थमरः । अधोरर्षिभुसूदन ऐक्यत रक्षितवान् ।
रक्षते रक्ष्याडलादीनामित्याह् चोटचेति दृष्टिः । सभाभोक्तिः ॥ ४१ ॥

य इति । यावच्छूकान् कीराभयासितुङ्गतास्तावन्मृगैरुपद्रुत श्रिया-
उपद्रुतसम्पदां ग्रीहिणां ग्रीहिमताम् । ग्रीह्यादिस्यचेति इति प्रत्ययः ।
कैदारिकाणां चेतसमृद्धानाम् । पुनश्चकयोर्वधः कैदारः चेतसस्तत् ।
कैदारिकं स्यात्कैदार्यं चेतं कैदारिकं गच्छे इत्यमरः । ठञ् कश्चि-
नचेति चकाराठ्ठञ्प्रत्ययः । दशोमात्मर्गणि षष्ठी । गोपिकाः
गोप्त्रीरभितः समाकुलाः व्यथाः लभयतः सभासत्यमाणाः सतीरि-
त्यर्थः । ॥ हरिः सहासमालोकयति सः । सः सहासावशोक्तस्य
विशेषणमत्या समाकुलमपदायेहेतुमत्पात्काव्य सिद्धभेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्वमिति । गोप्याः शब्दिगोप्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।
गीतानि उपकर्णयन् श्रुत्वात् यद्यौ स्रग्वजः नूनं निदिग्धं कश्चन
नास्ति न पादति इति किं कलममचचे गीतप्रवचनशेष इत्यत
धाञ् यद्यौ गोपी यस्मान् व्यासेदुं निवारयितुं व्यथामतो गीतै-
काप्यात् पुरा चलति चक्षिष्यति । तावत्पुराणिपातयोर्नङिति भवि-
ष्यदर्धे चट । इत्यत्र पितकेवमिति शेषः । हरिर्व्यलोकयत् । यत्र

लीलाचलत्स्लीचरणारुणोत्पल
 खलत्सुलाकोटिनिनादकोमलः ।
 शीरेरूपानूपमपाचरकनः
 खनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥
 उच्चैर्गतामखलिताङ्गरीयसी
 न्तदातिदूरादपि तस्य गच्छतः ।
 एके समूहुर्वलरेणुसंचतिं
 शिरोभिराक्षामपरं महीभृतः ॥ ४५ ॥

नृगाणां कसमपादननिवृत्तेर्भीतासक्तिनिमित्तायास्तदा कर्त्तुं न शक्यं भ-
 द्रहेतुकत्वमुपैष्यते ॥ ४२ ॥

लीलेति । अतुगता आगोयेषु ते अन्पा ललमायदेयाः । लल-
 मायमनूपं स्यात् इति कच्छन्तपाविध इत्यमरः । प्रादिभ्यो घात-
 लक्ष वाच्योवाचोत्तरमदकोमल्येति बहुव्रीहि अक्षूरिख्यादिना उभा-
 खान् जदनोर्देश इत्युकार । तेषां समीपे उपानूपम् । समीपा
 र्थेऽप्यपीभाषः । लीलेत्या चरति चरनशीले क्रिया चरत्वे अक्षो-
 त्तत्वे इव तयो अक्षरन्त्यो ये तन्वाकोटी नूपुरी । पादाद्रदन्तुलाको
 टिमञ्जीरोनूपुरोऽस्त्रियामिदमरः । तयोर्निनाद इव कोमला मधुरः
 उन्मदसारसारव मत्तहसभूजितम् । चक्राक्षसारवो हस इति मन्दा-
 र्थः । शीरेर्भनः अगान्तरादपाचरन् । अत्र मनोहररूपेण लीले
 त्यादिविषेषणार्थेऽतदुपमासङ्कोचं कायविद्वम् ॥ ४४ ॥

उच्चैरिति । तदा तदनुक्रमे अतिदूरादपि तस्य हरे
 एवमिदोऽर्चनं गतामल्लुर्ध्वचरताम् । अन्मयोर्ध्वोऽप्येवमपि व्याप्ता
 अस्त्रियामभङ्गता मन्दा च त्वायमोऽपि तन्वा ५ तदा च कच्छेदमह्मातं
 रेणारेषुसह्रात एके अतिदूरे महीभृतः एवम् । पादां वाचनं

प्रायण नीचानपि मेदिनीभृतो

जनः समेनैव पथाधिरोहति ।

सेना मुरारेः पथएव सा पुनः

महामहीध्रान्परितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः

शिलोच्चयानारुरुक्षुर्महीयसः ।

तिर्य्यक्पटलाविमंदास्तुनिम्नगाः

विपूर्यमाणश्चवणोदरन्द्विपाः ॥ ४७ ॥

अहरे महीभृतो राजानश्च गिरोभिः शेरैः शीर्षैश्च समूहः सं-
 वृत्तिः क । वहेर्लिङ्गि भेर्जुषि वधि स्वपीठ्यादिना सम्प्रसारणम् ।
 अत्र हरिभङ्गिमवर्त्य भावाद्यभवेयामपि महीभृतां प्रकृतत्वात्सेव-
 प्रकृतार्थदा तत्त्वयोजितात्सेव प्रतिभीत्यापिता चेति दृक् ॥ ४५ ॥

प्रायेणेति । प्रायेण प्राचुर्ध्वेन नीचान् इत्यानपि मेदिनी भृतो-
 ऽह्रीन् जनोत्थोकः समेन तुल्येन पथा माग्नेयैवाधिरोहति । सा मुरारेः
 सेना पुनः पथोभागांश्च महामहीध्रान् मुराह्रीन्परितोऽध्यरोह-
 यत् । योषे हि सति शुक्लेऽध्वनि तेन शैलारोहणं दम्भम् । सेना
 सर्वपथातिरेकियभूत् । पूर्वोपरः यश्च स्वं पन्थानः सारोहणेन
 प्रवर्त्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गन्धर्वत्वादुगतिशुद्धीत्यादिर्णा पथामणिकर्तृणां
 शौ कर्मत्वम् । महीं धरन्तीति महीमाः । भूविभुजादित्वात्कः ।
 अत्र देवायाः पथा शैलाधिरोहणेनोपमानात्तन्नादाधिक्याकथना-
 द्वातिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्तामेति । दाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः । उपोति योगविभागा
 नृकप्रत्ययः । उन्मुखा उद्यमितमुखाः सन्तः दन्तापैर्निर्भिन्ना विदारिताः
 पयोदा भृङ्गगता वफिनुर्ध्वानि तद्यथा तथा तिर्यग्ध्वं सप्तता तिर-

आलोकयामास हरिर्महीधरा

नधिश्चयन्तीर्गजताः परःशताः ।

उत्पातवातप्रतिकूलपातिनी

रूपत्यकाभ्योवृद्धतीः शिलाइव ॥ ५० ॥

शैलाधिरोह्याभ्यसनाधिकोद्भुरैः

प्रयोधरैरामलकीवनाश्रिताः ।

तम्पार्व्वतीयप्रमदाश्चचायिरे

विकाशविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

हं ह्यरेण हृद्यन्तरप्रवर्त्तनरूपं लोकोत्तरं सामर्थ्यं गमयत इत्यत्र-
ह्यरेण वस्तुभूमिः ॥ ४९ ॥

आलोकिति । हरिर्महीधरान् नधिश्चयन्तीः परशता यता
मराः असङ्ख्याता इत्यर्थः । परःशताद्यास्ते देवाः परा सङ्ख्या यता
धिकेत्यमरः । प्रक्षुमीति योगविभागात्प्रमाणः राजदन्तदित्वादुपसृष्टं
स्याधि यतमदस्य परनिपातः भारस्तरादित्वात्सङ्कासः । गजताः
गजसमूहान् । गजाश्चे ते वज्रयन्मिति शम्भुहिकस्य प्रत्ययः । उपत्यकाभ्य-
श्चासन्नभूमिभ्यः । उपत्यकाङ्गैरासन्ना भूमिरित्यमरः । उपाधिभ्यां
त्यक्त्वासन्नादृश्योरिति त्यक्त्वाप्रत्ययः । उत्पातवातेन । तत्पुतिङ्गु-
यतन्तीति तत्पातिनीरूर्ध्वगामिनोरित्यर्थः । वृद्धती. शिला इवेत्यु-
क्तालोकयामास ॥ ५० ॥

यैद्येति । यैश्चाधिरोह्याभ्यसनेन पर्वतारोहणाभ्यासेनाधिको दुरै-
रत्युन्नतैः प्रयोधरैः स्तनैरुपचक्षिताः आमलकीवनाश्रिताः धात्रीव-
गताः । पर्व्वतोनिवासोपेधान्ते पर्व्वतीयाः किरातादयः । पर्व्वता-
श्चेति अत्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । विकाशेन विषय लतविस्तारेण विस्फा-
रिता विवर्त्तिताः विभ्रमा विषासाशेषान्तानी चणानि यासानोक्तया सत्यः

सावज्ञमुन्नील्य विलोचने सकृत्
 क्षणमृगेन्द्रेण सुपुष्पुना पुनः ।
 सैन्यान् यतः समयापि विव्यथे
 कथं सुराजम्भवमन्यथायवा ॥ ५२ ॥
 उत्सेधनिर्धूतमहीरुहां ध्वजै
 र्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरं हसाम् ।
 नागैरधिचिप्लमहाशिलम्बु
 र्वलम्बभूवोपरि तरुहीकृताम् ॥ ५३ ॥

॥ इति चचायिरे दृष्टम् । चाय पूजानिधामनयोरिति धातोः क-
 र्त्तरि चिट् । निधामन दर्शनं निरीक्षणं निधामने इति दर्शनप्रवर्त्ययेषु
 भट्टमक्ष । एतेन हरेर्वाङ्मोत्तर लाघय्य व्यञ्जित इति वस्तुना वस्तुध्वनिः
 स्वभाषोक्तिः सप्ततुमासयो सञ्ज्ञे ॥ ५१ ॥

सावज्ञमिति । सावज्ञमनादर यथा तथा विलोचने सकृदेकवारम् ।
 एतस्य सकृदिति सकृदर्थे निपातः । क्षणमृगीन्द्रोन्नील्य । पुनः सुपुष्पुना
 समुत्तिष्ठुना । स्वप्ने सन्नन्तादुपलब्धः । इदं विदेत्यादिना सन्नं कृत्वा-
 द्विचिप्लपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । मृगेन्द्रेण सिंहेन समया समीपे ।
 समयानि कथाशब्दौ समीपे सम्प्रतीतिताविति दृक्जनः । यातो गच्छतो
 ऽपि । यातेर्लट् यत्वादेशः । सैन्यान्नेनात् । भोक्तार्यानां भयहेतु
 रित्यपादानत्वम् । न विव्यथे न विभ्ये । व्यथ अयमचक्षनयोरिति धातो
 भावे चिट् । अथवा तथाहील्यथे । अथवा भीतत्वे कथं सुराजम्भवं
 मुखेन राज्ञा भूयत न कथमपीति भावः । राजा चायं मृगापामिति
 भावः । कर्तृकर्मणोश्च भूतजोरिति कर्त्तरीयदादौ चोपपदे
 स्वल्पत्यये नभोपसुमानमी । अर्धान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरो
 र्गजेन गण्डङ्कपता विधूनिते ।
 क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं
 विदग्धमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥
 नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्
 गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।
 सञ्चेतरात्मानदवापरं क्षणा-

सत्येभ्योऽप्युदय स इत्यमरः । जनैरवदत्तं प्रतिवदन्त इति चतुर्थे 'सिन्धुर-
 जोनदीवेगोदेर्वा तेषां महीभृतां प्रसृतानाम्' उपरि चतुर्थे भूव मार्ग-
 वयाङ्गूयधोभूधराङ्गुडराचरोक्तेत्यर्थः । क्षुद्रोदय इति पाठे हयौघेन
 घोटकसमूहेन चक्षुभिरादिपूर्ववत् । अन्तःशरीरव्यवहृत्युत्कर्षोपरिभाषो-
 विषेणपरिभाषात् प्रतीयते इति तदभेदेनोपरिभाषस्य वक्ष्यभूधरविशेष-
 मदार्यहेतुकत्वाच्छेषप्रतिभोत्यापितकाव्यलिङ्गविशेष ॥ ५२ ॥

श्मश्रूयेति । तरोर्दक्षस्य श्मश्रूयमाणे श्मश्रुवदाचरति तद्गदा हन्व
 मान इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । श्मश्रुवदादाचारे क्यङलाहटः शान-
 जादेशः । अन्तःशरीरव्यवहृत्युत्कर्षोऽर्थः । गण्डं कपोलं कपता तद्वत्त्वमे
 कण्डूयमानेन गजेन मधुजालके क्षोद्रपटवे विधूनिते कम्पिते इति ।
 भूओष्यन्तात्कर्माणि क्तं भूञ्जोञ्जोर्तृत्वकथ्य इति तुगागमः । क्षुद्र-
 तराभिरतिस्यूनाभिः । क्षुद्राभिः सराभिः । क्षुद्रा व्यङ्गा मटी मेखला
 वरना कण्टकारिकेत्यमरः । विदग्धमानेन चक्षुभिर्भिक्षमानेन जनेन
 समाकुलं व्यपं यथा तथा दुद्रुवे भलावितम् । भावे लिट् । समाधो-
 क्तिरुक्तोपमासंख्यया ॥ ५४ ॥

नीत इति । उचिते परिचिते पलाशनि दुधे । यदाधो दुद्रु या
 इत्यमरः । शरीरवत् पूर्वशरीरवत् । तत्र तस्येति तन्निमित्तम् ।

तस्मात्सहन्देहमिव स्रवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

प्रकानतीव कचिदुद्धतिश्रितः

कचित्प्रकाशानथ गङ्गरानपि ।

साम्यादपेतानिति वाहिनी हरि

स्तदातिचक्राम गिरीन् गुरुनपि ॥ ५६ ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि

वाङ्मयात् । तेन गजानमकेनानं नाथे नीते गमिते सति भवेत्तुं श-
क्नोति इति भावः । कथयः । गमेत्येति स्रवङ्गमाः स्रवङ्गमाः । आत्मानो-
ज्जीवा इति । सम्यक् देहमिव स्रवङ्गमाः स्रवङ्गमाः । स्रवङ्गमाः स्रवङ्गमाः ।
अनेकेष्वन्धकाराद्योपमा वा च इतीत्येति तद्विषयता अन्यत्र समास-
गतेति वदतः ॥ ५५ ॥

प्रकानति । कचिदतीव निशानं प्रकानं प्रकानं । अतस्तत्तुल्यं
कचिदुद्धतिं अत्यन्तदुद्धतिश्रितः अत्यन्तभाजः अत्यन्तभाजः । अतः
किम् । तत् । कचिदुद्धतिश्रितं प्रकानं गतं गतं । कचिदति-
गङ्गरानपि । अपि । अतस्तत्तुल्यं अत्यन्तं गतं । इतीत्यं
साम्यादपेतान् विप्रमूर्खान् विप्रमूर्खान् । अतस्तत्तुल्यं गतं । गतं
पृथगपि गिरीन् हरिणा हिनी देवा इति चक्रा मातीत्य गता
उद्धतिता च । गुरोरप्यविप्रस्य कार्याकार्यमज्ञानतः । अतस्तत्तुल्यं
पृथगपि परितोऽपथानि इति कथयति भावः । गुरुष्वप्य-
तिश्रम इति विरोधेऽपि स्रवङ्गमाः दोषोद्घाटनेन परितुल्य-
रीति विरोधाभासः स च गुरुनिति वाच्यं प्रतीत्यमानदोषोद्घाटने-
वादात् अतस्तत्तुल्यं गतं इति वदतः ॥ ५६ ॥

स इति । स इति परितः समन्तादपथान्दपथान्दपि । यद्यो

स्वसेनया सर्व्वपथीनया तथा ।

अम्भोभिरुत्क्षिप्ततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाम्नीः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥

यावद्द्वगाहन्त न दन्तिनाङ्गुटा

सुरङ्गमैस्त्रावदुद्दीरितं सुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरिताम्पुरः पत

ज्जलान्यनैपीद्भजएव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितस्त्रभूमयो

योगा । तत्परादेरित्यादिना अत्रचयः । तथा सर्व्वपथीनया तथा स्वसे-
नया निमित्तेन अम्भोभिरुत्क्षिप्तानि युगपदखिद्यसेना प्रवेगेन प्रती-
पनमनाद्वयशक्तान्तानि तङ्गरोधादि वासान्ता निम्नं गच्छन्तीति
निम्नगानद्या प्रतीपनाम्नीः कुरुते । प्रतिगता उत्तानगा आधो वा-
सान्ताः प्रतीपा । अतःपूर्व्वित्यादिना समासान्ता इत्यन्वये समीर्य्ये
ऽप्य इतीकारः । अथ वा प्रतीपं निम्नगानामतिरुद्धा नाप्य उत्तानगा
इति नाभर्धेयं वासान्ताः प्रतीपनाम्ना । अथ वृषभा सोपिनो
ऽप्यतरस्यामिति ङीष् । तास्तथा चकारेत्त्वयः । अथ निम्नगाना
प्रतीपनामासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥

यावदिति । दन्तिनां घटा गजमना यावच्च व्यगाहन्त न व्यचोड-
यन् तावत्तुङ्गमैः कर्तृभिः सुरैः कर्त्तव्यं उद्दीरितं कृत्यापितम् ।
अथ समीरैः मार्गैः क्षिप्तं विकीर्णम् । अतएव पुरोगज प्रवेगात्
प्रागेव पतद्भजोद्गरेषुतेव सरितां जलानिपङ्कतामनैपीद्भिनय ।
नयतेति कर्म कृत्यात् लुङि छङिः । अत्रापि सरिता पङ्कतासम्बन्धे-

मुहुर्जन्तः प्रमदम्नदोद्धताः ।
 पङ्क्तं करापाकृतशेवलांशुकाः
 समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥
 रुग्णोरुधःपरिपूरिताम्नसः
 समस्यलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।
 कूलङ्क्षपौत्राः सरितस्तथापराः
 प्रवर्तयामासुरिभामदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

विदितता उत्तुङ्गा नितम्बभूमयोरोधोभागाः त्रोष्णिभागाश्च यैस्ते । नित-
 म्बोरोधश्च स्तम्बे शिखरेऽपि कंटोरके इति विज्ञः । उक्तः प्रमदं
 कृतं जजन्तः नदेन दावेन दर्पेण बोद्धताः । करैर्हस्तैरपाकृतानि
 शैवजानि चंशुकानीवाशुजानि यैस्ते इमाः सप्तर्षं गच्छन्तीति सप्त-
 ऋणाणां सप्तद्रुपत्रीणां नदीनाम् । एकानुत्तरपदे च इति पदम् ।
 पङ्क्तं कर्दमं कक्षुपं चोदमादयन् । पङ्क्तोऽस्त्री कर्दमैव धोरिति विज्ञः ।
 पथा नदोद्धताः पराङ्गनागां रोधस्त्यादयन्ति तद्वदिति भावः ।
 यत्र प्रसृतेर्मणिशेषादप्रसृतस्त्रीसंघश्चण्डाह्विष्यतीतिः समासोक्ति
 स्त्रीमद्वयोत्प्रेक्षाध्यवसायादिति शेषमूला त्रिययोक्तुर्ग्यामितेति च-
 कुरः ॥ ५९ ॥

रायेति । इमाः सप्तर्षमैवसमिर्महद्गी रोधोभिस्तटेः पारदूरिताम्न
 वोम्नश्चेपप्रोषिताम्नसस्त्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः । सायश्चिरमि-
 त्यादिना श्रुप्रत्यय तद्वामस्त्य टिड्ढात्पञ्जितादिनाहोष् । नदी सप्त-
 स्यलीकृत्य स्पष्टरमाः तथा । नदाम्बुभिः समदोदकैः कूबह्वन्तीति कूब-
 ह्वपाः रोधा यासां ताः सम्यक्कूबप्रसाहिन्दोऽपराङ्गन्याः सरितः प्रवर्त-
 यामासु । एतेन गजसम्पत्तिश्च । यत्र नदीनां समस्यत्वात्सम्बन्धे
 नदाम्बुनाञ्च सरित्ता सम्बन्धेऽपि तद्वत्त्वोक्ते रत्रिययोक्तिरिति राजा-
 तोदकचकुरः ॥ ६० ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतो
 गतान हंसैः श्रियमातपत्रजाम् ।
 दूरेऽभवन् भोजवल्गस्य गच्छतः
 शैलोपमातीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥
 स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतै
 निरन्तराला करिणाङ्गदम्बकैः ।
 सेना सुधाक्षालितसौधसम्पदा
 मुरां वधूनाम्परभागनाय सा ॥ ६२ ॥
 प्रासादशीभातिशयालुभिः पथि

पद्मैरिति । पद्मैरनन्वीता अपाङ्गा वधूमुखस्य इत्यत्र श्रीश्रीभिस्ताः
 वधूमुखश्रीकितेपद्मा इत्यर्थः । अन्वीतेति ईदृगताविति धातोः कर्माणि
 णः । हंसैरातपत्रजां जलजन्मां श्रियं न गता अगताः आतपत्र-
 जितहंसलोका इत्यर्थः । निम्नगानद्या शैलोपमादन्वमीताः शिवा-
 साम्बमतिक्रान्ता गजा यस्मिन् तस्य गच्छतोभोजवल्गस्य यादव सैन्यस्य
 दूरेऽभवन् अतिदूरेऽवृत्ता इत्यर्थः । अपत्रजाचेति भभ्रते तदभेदा-
 ध्वजसादेनैव निम्नगानां दूरभवणस्य तद्विशेषणपदार्थहेतुकत्वात्
 श्रीश्रीभातिशयोक्तासमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धाञ्जनश्रिय श्यामाभिरुन्नतैः करिणां कद-
 म्बकैर्निरन्तराला नीरम्बा सा सेना सुधया सेपधविशेषेण क्षालिता-
 धवलिताः सौधसम्पदो यामान्नायाम् । सेपभेदेऽवृत्ते सुधेति वैजयन्ती ।
 मुरां मुरां मुरीणां परमाणं विप्रकटदेशमाप दूरगतीत्य गतेत्यर्थः
 वस्योत्कर्षेण परमाणः । तदभेदाध्यवसायेन परभा नाम्नी विशेषणगत्या
 श्यामकरिकदम्बकनैरनन्वीतस्य हेतुत्वात् पूर्ववत्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६२ ॥

प्रासादेति । पथि मानं प्रभोः ज्ञानस्य निशानाः सेना निवेशाः

प्रभोर्निवासाः पटवेषमभिर्वभुः । ~

नूनं सद्धानेन वियोगविक्षणा

पुरः पुरथीरपि निर्ययौ तदा ॥ ६३ ॥

यर्षाद्विषानां विरुवन्तउच्चकै

वनेचरेभ्य च्चिरमाचचक्षिरे ।

गण्डस्यलाघर्पगलन्मदोदक

द्रवद्रुमस्कन्धनिलारयिनोऽलयः ॥ ६४ ॥

आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः

रध.कृताष्टालकपङ्क्तिरुच्चकैः ।

प्रासादयोभामतिशयालुनिरतिशायकै । व्यासुचि शोद्धः पङ्कजमपि
कर्तुं शक्तिशालुचक्षुः । पटवस्त्रमि पटवस्त्रैर्वशु । तेनोत्प्रेक्षते ।
तदा ह्यारकाभिर्वाणकाचेऽनेन क्षणेन सह द्वियोग विह्वला विरह
भीरु पुरन्धीर्वाटकानगरक्ष्मीरपि पुरोऽप्ये निर्ययौ निर्गता ।
नून द्वारकातो न भिद्यन्ते यस्तु निवासा शोभयेति भावः ॥ ६३ ॥

वर्धते । गण्डस्थानाभावात् सङ्घर्षेण गन्ता स्रवता नदीद्वेन
 द्वेभ्यः पार्श्वेभ्यः दृग्गन्तव्येभ्यः निसीयन् इति निष्ठाविनक्षत्राविन
 क्षत्रकेर्विद्वानोऽप्युक्तोऽस्य हिमानां शिवागन्तानां वर्धमानां प्रमाद्यम ।
 वर्धमानां देवमाप्सोरिति विज्ञात । वनेष्वेभ्यः किरातेभ्यः शिरसा
 च शिरे इत्यनो गता इत्यर्थः । नावर्धमानां तु मापकेभ्यः शिरसा
 दास्यामसुतप्रेक्षते । वाचकाप्रयोगादप्योक्तं ॥ ६३ ॥

द्यायाभेति । द्यायाभो दैर्घ्यं षोडशिका क्त्वा तद्वहिरादतेत्यस्य
 करिषा सभ्यन्यभिषेदादतेर्ध्वं ह्यस्यै । करिषा षटना षट्पञ्च
 षड् तताक्षिरस्युता कट्टासकपद्मयोऽष्टमेष्टो दया या ।
 लव क्तन इति सैलमनी । या चमूरसकैरस्यै दृष्ट्यै ।

दूष्यैर्ज्वितीदग्रगृहाणि सा चमू
रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः

प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।

आह्लादिकङ्कारसमीरणहते

पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

या घर्म्मभानोस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

जितान्दुदयाणि षट्गृहाणि येषां तानि भूयांसि पुराणि अतीत्याव-
र्त्तत अतिक्रम्य गतेत्यर्थः शोभया अतिव्यय स्थितेति च गम्यते ।
तदभेदाध्यवसायेन क्षेपस्फातिशयोक्त्यापिक्तं पूर्ववत् प्रदार्पणैस्तकं
काव्यशिल्पम् ॥ ६५ ॥

अथ हरिद्वेना काचिन्हीं मय्यासेदुरित्वाह । उद्धूतमिति । ध्वजि-
नीभिः सेनामिश्रितं कर्द्धं क्षिप्तम् । अतएव अभ्यर्णतया अलिक-
तया । उध्वकण्टान्तिकाभ्यर्णमित्यमरः । विवस्वतोऽंशुभिः । प्रतप्तं
प्रतप्तमिवेत्यर्थः । अतएव व्यञ्जनाप्रयोगात्प्रच्योतमेत्या । आह्लादिक
आह्लादकान्ते कङ्कारसमीरणाः शौगन्धिकान्तराः । शौगन्धिकं ॥
कङ्कारमित्यमरः । तैराहते कम्पिते यासुने यमुनासम्बन्धित्यमसि पुरो-
ऽग्ने रजोभूतिः पपात । सन्तप्ताहि सन्तापमसहमानाः पुरोधावित्वा
मुष्मन् विविरे यवसि पतन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वक्ष्यति । येत्यादि । या यमुना घर्म्म भानो-
रणांघोक्तनद्यापि अती शीतलैरपि क्षमिर्निरोधे सचोष्ण जातायाः
यैत्याहुपपन्नोरिति भावः । यमस्यान्तरा स्वसापि जनस्य जीवनै-
स्त्वोक्तैः अस्यान्तेकोदराणां मिश्रकियाहुपपन्नोर्विरोधः । काचिन्दी

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभिः
 विहन्तुमर्हन्ति जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥
 यस्यामहानीलतटीरिव द्रुताः
 प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।
 कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः
 क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णताङ्गनाः ॥ ६८ ॥
 व्यक्तस्वलीयान्यदि हेतुरागमा
 दपूरयत्सा जलधिन्न जाह्नवी ।

अथैतन्नया यत्तना यमनस्तत्सुभयभाष्यकरः । किञ्च । कृष्णा कृष्णा-
 वस्त्रां मलिना च तथापि शुद्धैर्बैमल्यस्याधिकं विधातृभिः सम्पादकै-
 र्जलैरर्हन्ति घामानि विहन्तुं पटीयसी समर्थतरा । अत्र यत्तना-
 तस्त्वगतत्वेन निर्दिष्टयोर्गुणक्रिययोर्विरोधेन त्रिषु विरोधेषु संख-
 णेषु तृतीयः कृष्येति क्षेमप्रतिभोत्यापित इति सङ्क्षेपः ॥ ६७ ॥

यस्या इति । हिमपिण्डपाण्डुरा हिमसङ्घर्षाः घना मेघाः
 द्रुता इषीकताः अहानीलतटीः इन्द्रनीलस्वखानीव काशीः कृष्ण-
 वस्त्राः । जानपदेत्यादिना स्त्रीप् । यस्याः कालिन्ध्याः क्षमः पीत्वा
 ताभिः पीताभिरपस्ताभिरनुरञ्जिता इव क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां स्नेह-
 म्बुदितकजसङ्घर्षतां श्रयान्ति । अत्र तटीरिवानुरञ्जिता इमेति चोत्-
 प्रेक्षया सङ्कीर्ण्य वनागमञ्जनोपमेति सङ्ग्रहः ॥ ६८ ॥

व्यक्तमिति । हेतुर्गुक्तिरनुमानमिति यावत् । आगमाद्भङ्गा साग-
 रपूरिणीत्यागमप्रमाणात् । वक्षीयान् यदि प्रबलयेत् सा यच्छी-
 जमधिमपूरयत् । जङ्घोरपत्यं स्त्री जाह्नवी आपूरयत् । व्यक्तं सत्यं
 इत्युत्प्रेक्षा । कुतः । अन्यत्रा विपर्यये यस्य जलधेः तत्प्रतिद्वन्द्वो-
 ऽर्थः । अन्तोऽर्थस्तोयपानीयमित्यमरः । गङ्गेन गङ्गा समन्विता क्षोभेन

गाङ्गौघनिर्भक्षितशम्भुकन्धरा .

सवर्णमर्षः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरान्धृतायतिः ।

सोमेव सा तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

सोलैररिचैश्चरणैरिवामितो

जवाद्भजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः श्वोदित

भमीनिमोलललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

प्रवाहेन निर्भक्षितयाः निर्भक्षिततायाः शम्भुकन्धरायाः हरकण्टस्य
हवर्षं समानवर्षं क्षणवर्षमित्यर्थः । क्षोतिजंनपदेत्यादिना सम-
नस्य समावः । अन्यथा गङ्गौघस्य धावत्याङ्गवत्त्वमेव स्यात् । तथा च
यावाद्भवनशब्दोद्गमोऽन्यथा नैव इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अभौति । तमालवत् नीला क्षणा नितरां धृतायति रत्यन्तं क्षत-
दैर्घ्यां सा महापगा महानदी यत्तना । जवेन गां भुवं क्रमितु-
माक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्भूतस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेना-
युक्तस्य पुरोऽग्रे क्षणं सोमेव वेदेव वभावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणमात्रनिरोधिकाभवदन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

सोलैरिति । अभितः अभयतोलोलेयलट्टभिररितैः , केनिपातक-
रितैः । क्षेपणी स्यादरित्वं केनिपातक इत्यमरः । चरणैः प्रादै-
रिवेत्युत्प्रेक्षा । जवात् भजन्तोभिर्गङ्गानोभिर्नौभिः साधनेरसौ सरि-
ज्जनो कर्म श्वेनोदिता नौवेगेनोत्प्रेक्षा भूमी भान्तिः तस्याभया-

तत्पूर्वमंसद्वयसन्धिपाधिपाः
क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरे ।
सद्यस्ततस्तेरुनारतमुत
स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्ययः ॥ ७२ ॥
प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मु खै
स्फुरद्भैरायतकीर्णबालधि ।
उत्कर्षमुद्वाहितधीरकन्धरै
रतीर्यताग्रैः तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

स्त्रियोषन्तोभिर्भयादस्त्रिनिमीलनं कुर्वन्तीभिर्बन्धनाभि रवस्त्रिभैर्जनेः
कहेभिः परितः कथ्यतः । सञ्जोभवाद्यै र्तमानाभ्यां पथ्येभिभ्यां
वधिविधानात् । प्रतेरे प्रतीर्य ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा सङ्गमजाः । पूर्वं प्रथमं यत्सौ प्रमाण
मस्य संहृदयं संहृदमायं तेषां तथोक्ततादिति भावः । प्रमाणे
द्वयवर्जिते द्वयवत्प्रत्ययः । तत्तथागम्योर् पथ्येयमुनाजयं सहेलाः
सावदाः । परितो जगाहिरे प्रविशन्ति क । ततः प्रवेष्टानन्तरं सद्यः
अस्त्रिभवेन अनारतमस्त्रिभुवनं सुप्तेन सद्यता स्वदानवारिणा स्वम-
दोदधेन प्रवृत्तितं बहुचोक्तं तत्पयस्तेरुः तरन्ति क । बलाति-
नम्भोरक्षाधम्भेराश्वदप्रतातिशयोक्त्या गजानामोचत्वं पुनस्तस्यैव
तन्मशम्भुसन्नेदताम्ययाक्त्या तेषां मदतिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्फुटध्वानं यथा तथा स्फुरद्भि यद्यद्भिः
प्रोथैर्वैष्णवैर्यमवस्थितैः । प्रोथा तु प्रोथवस्त्रियाविद्धमरः ।
स्फुटशब्दस्य सद्यः सद्यश्च सद्यश्चित्करं यथा तथा उद्वाहिताः क
पदारिता धीरा निचडाः कन्धरा योता देशान्तरं पुरः तटे दत्तदृष्टि-
भिसुत्तमैरावताः मद्यारताः कोर्यां विचित्रा वासधयोदकान् कर्म्मणि

गाङ्गानौघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा

सवर्णमर्लः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरान्भृतायतिः ।

सोमेव सा तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

लोसैररिचैश्चरणैरिवामितो

जवाद्भजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः प्रबोदित

भ्रमीनिमोलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

मवाहेन निर्भस्मितया निर्भस्मिततायाः शम्भुकन्धराया इत्येकपदस्य
सवर्णं समानवर्णं कण्ठवर्णमित्यर्थः । लोतिजलपदेत्यादिना समा-
नस्य समावः । अन्यथा गङ्गायस्य भावत्वाद्बलमेव स्यात् । तथा च
सावाहवमवाकर्षदगमोऽप्यन्यथा नैव इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अमीति । तमालवत् नीला कणा नितरा भृतायति इत्यन्तं कृत-
दैर्घ्यां वा महापगा महापदी यद्युना । जवेन गां भुवं क्रमितुं
नाक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्भ्रमस्य तस्य महतो बलाम्बुराशे सेना-
समुद्रस्य पुरोऽप्ये क्षणं सोमेव नेत्रेव बभौवित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणावनिरोधिकाऽभवदनन्तरयेव तस्यादिति भावः ॥ ७० ॥

लोसैरिति । अभितः अभयतोषोद्धैश्चदुभिररितैः केनिपातक
रितैः । चेपथो स्यादरितं केनिपातक इत्यमरः । चरथैः पादै
रिवेत्युत्प्रेक्षा । जवात् जलनीभिर्भस्मनीभिर्नौभिः साधनेरसौ सरि-
ज्जना कर्म प्रबोदिता नौवेगेनोत्प्रेक्षा भ्रमी भ्रान्तिः तस्याभ्रान्ति-

तत्पूर्वमंसद्वयसन्दिपाधिपाः
 क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरे ।
 सद्यस्ततस्तेरुनारतसुत
 स्वदानवारिप्रचुरीकृतस्ययः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुटगङ्गिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
 सुरङ्गमैरायतकीर्णवालधि ।
 उत्कण्ठमुद्वाहितधीरकन्धरै
 रतीर्यताग्रै तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

सिमीहन्तीभिर्भयादृष्टिनिमीलनं कृज्जतीभिर्नन्दनाभि रञ्जन्तिर्लम्पेः
 पक्षैः निः परितः सर्वतः । सर्वोभयाद्यै रतमानाभ्या पत्येभिर्भ्या
 वसिर्विधानात् । प्रतेरे प्रतीक्षा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा अद्वागजाः । पूर्वं प्रथमं यस्मै प्रमाद्य
 मस्य अंसद्वयस्य अंसद्वयाच्च तेषां तयोच्चतत्वादिति भावः । प्रमाद्ये
 द्वयमिति द्वयस्य प्रत्ययः । तत्तथागम्योरं पयोयसुनाजसं सहेलाः
 वायसाः । परितो जगाहिरे द्रविणनि क । ततः प्रवेधानन्तरं सद्यः
 अविबन्धेन अनारतमविच्छेदं सुतेन अश्वता स्वदानवारिणा स्वम-
 दोद्भवेन प्रचुरीकृतं बहुवीकृतं तत्पयसोरः तरनि क । अर्वाति
 गम्भीरस्याप्यमरैः सद्व्रतातिशयोक्त्या ममानामोदस्य सुमस्यैव
 तन्मदानुबन्धेदतात्पयाज्ञ्या तेषां यदातिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोद्येति । स्फुटशब्दं स्पष्टध्वनं यदा तदा स्फुरद्भि चबद्भिः
 प्रोद्येयैर्वाभिरुपलक्षितैः । येषां तु प्रोद्यमस्त्रिधाभिलम्परः ~~स्फुरद्भिः~~
 स्फुरद्भिः सुसंज्ञया स्फुरद्भिः सद्व्रतकस्य यदा तदा उद्वाहिं स्फुटि
 मवारिता धोरा निवृद्धाः कन्धरा योना देशान्तरै रप्ये दुरः तमप्यात् ।
 भिसुतामैरायताः प्रवारिताः कीर्णं विविधा नावधयोदीर्घाश्च

गाङ्गौघनिर्भक्षितग्रन्थुकन्धरा .

सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६८ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरान्भृतायतिः ।

सोमेव सा तस्य पुरः क्षणम्बभौ

बलाम्बुराशेर्भक्षतीमहापगा ॥ ७० ॥ कलापकम्

लोसैररिचैश्चरणैरिवाभितो

जवाङ्गजन्तोभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः श्वोदित

भमीनिमीलललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

मवाहेन निर्भक्षितया . निर्भक्षितायाः शम्भुसम्भराया . हरकण्टका
सवर्णं समानवर्णं क्षणवर्णमित्यर्थः । ज्योतिर्जनेपदेत्यादिना समा-
नस्य समावः । अथवा गङ्गौघस्य भावल्याङ्गबलमेव स्यात् । तथा च
यावाङ्गवमवाक्यं वदानमोऽप्यन्यथा जेय इति कवेराशयः ॥ ६८ ॥

अभीति । तमालवत् नीला क्षणा नितरां हतायति रात्यक्तं क्षत-
दैर्घ्या सा महापगा महानदी यस्या । जवेन गां भुवं क्रमित-
माक्रमितम् । अभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य सहतो बलाम्बुराशे . सेना-
समुद्रस्य पुरोऽप्ये क्षणं सोमेव वेलेव समावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति
क्षणात्मनिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोसैरिति । अभितः अभयतोषोलेष्वदुभिररिचैः केनिघातक
रुण्डैः । क्षेपणी स्यादरिचैः केनिघातक इत्यमरः । चरणैः पादै
रिवेत्युत्प्रेक्षा । जवात् वज्रजन्तीभिर्गङ्गजन्तीभिर्नौभिः साघनैरसौ सरि-
द्युधनो कर्म श्वोदोदिता नौवेगेभ्योत्पन्ना भवन्ती भ्रान्तिः तस्याभया-

तत्पूर्वमंसद्वयसन्दिपाधिपाः
 क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरे ।
 सद्यस्ततस्तेहरनारतसुत
 स्वदानवारिप्रचुरीकृतमप्ययः ॥ ७२ ॥
 प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
 स्फुरद्भैराद्यतकीर्णबालधि ।
 उत्कृष्टमुद्वाहितधीरकन्धरै
 रतीर्यताग्रैस्तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

क्षिपीक्षलीभिर्भयादक्षिभिर्भोजनं कुर्वतीभिर्नन्दनाभि रवक्षिर्भूतैर्जनेः
 क्षणं मिः परितः सहेलाः । सर्वोभयाग्रे वर्तमानाभ्यां पथ्येभिर्भ्यां
 वधिविधानात् । प्रतेरे प्रतीक्षा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमिति । द्विपाधिपा मन्दागजाः । पूर्वं प्रथमं अंशौ प्रमाण
 मस्य अंसद्वयस्य अंसप्रमाणं तेषां तद्योज्यतत्वादिति भावः । प्रमाणे
 द्वयसजिति द्वयस्य प्रत्ययः । तत्तथागम्योदं पथोदसुनाजस्य सहेलाः
 सावज्ञा । परितो जगाहिरे मविशन्ति स्म । ततः प्रवेगानन्तरं सद्यः
 क्षणक्षणेन अनारतमविच्छिन्नं क्षुतेन सद्यता स्वदानवारिणा स्वम-
 द्दोदकेन प्रचुरीकृतं बहुधीकृतं तत्पथसोदः तरन्ति स्म । अत्राति-
 नम्भोरस्याप्यम्भोऽसदमत्वातिशयोक्त्या गजानामौन्नत्यं पुनस्तस्यैव
 तन्मदानुबन्धेदतात्पय्याक्त्या तेषां मदतिरेकस्य व्यस्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्फुटध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिश्चक्षुर्दृष्टिभिः
 प्रोथैर्दृष्टाभिरपक्षितैः । प्रोथा तु प्रोषणस्त्रियामित्यमरः ।
 अदृष्टं सुखं सया सत्कृतं सप्तमितकृतं यथा तथा ।
 प्रधातिता धीरा निश्चिन्ताः कन्धरा सीता देवानै रप्ये
 भिसुराभैरावताः प्रधारिताः कोर्षा विजिज्ञा

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां
 नदीमतिशामिव ताङ्गरीयसीम् ।
 शृङ्गैरपस्कीर्णमहतटीभुवा
 मशोभतोच्चैर्नदितङ्ककुघ्नताम् ॥ ७४ ॥
 सोमन्यमाना यदुभूयताम्बलैः
 बभौ तरङ्गिर्गवलासितद्युतिः ।
 सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता
 तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥ ७५ ॥

तद्यथा तथा व्यतीर्यत व्यतारि हरिदिति शेषः । कर्मणि छटि यत् ।
 स्वभावोक्तिः ॥ ७२ ॥

तीर्त्वाति । नितान्तदुस्तराभतिमङ्गलता अत्यन्ताययतरणां तां
 नदीं नदीयसीमतिदुस्तरां प्रतिशामिव जवेन जेतेभैव तीर्त्वा । शृङ्गै-
 र्निवायैरपस्कीर्णं व्यतिशितामहत्यकटीभुवश्चौरप्रदेयाशोवासु । अया-
 जतयाच्छमिषासेषण इति विरतः कात्पूर्वतः छटागमः । अष्ट-
 मताघङ्गाछत्रैरारं नदितं नादः अशोभत । अयमावर्द्धीणां समा-
 बोधिः ॥ ७३ ॥

सोमन्यमानेति । तरङ्गिर्गवलासितं वादवगुणैराश्रयैः शैत्यैः
 सोमन्यमाना सोमन्यवगोत्रियमाणा । सोमनाच्छन्दोसुक्तोतीति
 १ कर्मणि छटः सागजादेय आविष्टवद्भावादिप्रतीतिर्भूत् ।
 २ अत्रातिः साहचर्यविषयमेवकप्रभा । गवसं साहचर्यं-शृङ्गानि-
 ३ सिन्दूरिताः सिन्दूरवर्णताः । सिन्दूरवर्णशृङ्गाभस्वरोतीति
 ४ सिन्दूरवर्णैश्च शृङ्गा आविष्टवद्भावादिप्रतीतिर्भूत् । तरनेकपैरिति । अष्टपैः
 ५ अयमावर्द्धीणां विज्ञिता । अष्टपैः सेवते इत्ययमवर्द्धनीयोरपीति

अथाहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिता
 ननुज्झितद्राघिमभिर्गरीयसः ।
 नाथ्यमयः कोविदतापिर्भुजैः
 क्षिपद्भिस्सुमोर्नपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥
 विदलितमहाकूलामुत्थां विपाणविषट्पनै
 रलघुचरणाकृष्टयात्रां विपाणिभिरुन्मदैः ।
 सपदि सतिं सा श्रीमर्त्तुर्बृहद्रथमण्डलैः
 खलितसज्जिलामुज्ज्वलैः नानाज्जगाम वरूथिनी ७७

विज्ञः । तद्विप्री यमना नदी यावता दीर्घा सुबोर्मेणिरिव भूभो
 रत्नगुमेष्टा ॥ ७६ ॥

अथाहतेति । अलोम्नीयां सज्जानां विगेषणाद्युभयविपरिधामेन
 योज्यानि । केचिच्छायाः नावा तार्यं नाथ्यम् । नाथ्यं त्रिविक्रं
 भो तार्यं निरुद्धमरः । नौवयोधर्मेणादिना यत्प्रत्ययः । यवोजनं
 अथाहत क्षिप्रगतैरिति हतयोषुगमनैरनुज्झितो द्राघिमा दैर्घ्यं यैको
 रतिदीर्घोऽत्यधः । समुच्छ्रितानुसतानु गरीयसो गुरुतरानु उन्मीर्ण क्षिप्र-
 द्भिरेवाङ्गुलिभिरतएवामरेक्ष्मिभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । भुजैर्वाङ्ग-
 भिरतारिदुस्तरानि फु । तरेर्धेहि विविच हतिरिहाममः ॥ ७६ ॥

विदलितेति । सा प्रकृता श्रीमर्त्तुः कषाख वरूथिनी रीना उज्ज्वल-
 महुकां विपाणविषट्पनैः शृङ्गागतैर्विदलितानि महाकूलानि यस्यासां
 अनुमदैरुद्भूतमदैर्द्राघिमभिरनुभिर्गुहमि चरणैः पादैराहता बहि-
 र्भोगाः पादा खनयाहता यस्यासा एहृद्भो रथमण्डलैश्चरवमूहैः सज्जि-
 तानि व्याकुलीकृतानि सज्जानि यस्यास्तामेनां हरिणं दधुनां रुपदि
 उज्ज्वल जिवा तोर्वेत्त्यर्थः । मजेवेति सम्यक्ते विषयसामर्थ्यात् ।
 एतान्, अल अयस विगेषणयाः कृत्रिमवादिहेतुवदात्काव्यबहु-

अपदान्तरञ्च परितः चित्तिचिता

मपतन् द्रुतमभिमिनहेमनेमयः ।

अविमारुताञ्चितपरस्पररोपम

चित्तिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन् परिपाण्डितयः

पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

अपदेति । द्रुतं शीघ्रम् । अभिमिताः परिवर्तिताः हेमनेमयः
 अश्वमृगान्तावेणान्ते । अश्वधारा प्रधिनेभिरिति कृत्वायुधः । अत-
 एव अविना वेगइता आदतेनाञ्चितानि अस्मितानि परस्परं उपमानोति
 परस्पररोपमानं अश्वोन्यसङ्घातानि चित्तिरेणुकेतु वसनानि स्तोत्रापित-
 भूरेणवः स्वारोपितध्वजमढाद्य वेगान्ते चित्तिं शिवन्तीमते इति चित्ति-
 क्षितः । चित्तीभाः चि ऐश्वर्यं वासे इति धातोस्त्रौदादिकात् क्विप्
 ठक् । चित्तिपतिष्वेवाशौ चित्तिक्षित इति धङ्मुल्लः । तेषां सम्ब-
 न्धिनः पताकाः सन्तीति पताकिनो रवाः । मीमादिषादिनि ।
 परितः सम्बन्धितः नास्ति पदस्थान्तरमवकाशो यस्मिन् कर्माणि तदप-
 दान्तरं संवत्तं कथा तथा । संवत्ते त्वध्यवहितमपदान्तरमित्यमरः ।
 अपतन्मवावम् । अत्र एङ् कर्षणे रेङ्गनां केतूनां च प्रक्षततात्के-
 वलप्रकृतास्तदा लक्ष्य योगिता । तथा च परस्पररोपमेति विशेषया-
 द्रेणुवत्केतवः केतवश्च रेणव इति उपमेयोपमया के रेणवः के
 केतवः इति संशयश्च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

द्रुतमिति । अश्वचरणचवाः तुरगसुरघट्टिवाः भुवः उपरि पृष्ठ-
 ऽग्नि पाण्डित्ययः पाणिताडनानि येषाम्ने उपरि पाण्डित्ययः पणवा
 वाद्यविशेषा एवेत्युपमा । द्रुतं द्रुततरमेवाध्वनन् ध्वनन्ति यः ।
 द्रुतं शीघ्रमित्यमरः । पारिधरयद्भ्यं तद्धर्जितं लक्ष्यते । तद्धर्जी-
 रेणोरण्यनिभिर्गजवद्वधेर्हृद्यं अतएव कूलितकृत्वा कूलिता इत्यर्थः ।

नन्दतुश्च वारिधरधीरवारण

ध्वनिद्वयकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

ब्रजतीरपि प्रणयपूर्वमेकतां

कुकुराधिनाथ कुरुनाथसैन्ययोः ।

रुरूपे विपाणिभिरनुक्षणमिथो

मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपतिः स दूरतो

रभसाद्रथाद्वतरीतुमिच्छतः ।

अवतीर्ष्वान् प्रथममात्मना हरि

वतीविशेषणमात्रः । कलापाः तेषां चन्तीति कलापिमोक्षार्थं नन्द-
तुर्नन्दति स । अलोपमयोः, चन्द्रिः वारिधरोपमया कलापिना
गजहंसिते, वनमर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासक्तत्वात् भ्रान्तिमदसङ्गती
यच्छत इत्युक्तौरेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

ब्रजतीरिति । तदा तस्मिन्समये कुकुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः
हरिपार्श्वसैन्ययोः प्रणयपूर्वं स्नेहपूर्वकमेकतामेकतां ब्रजतीर्णं चतुः
वतीरपि विपाणिभिरनुक्षणमिथो मिथः गजैरनुक्षणं प्रतिक्षणं मिथः
परस्परं रूपे कुरुषु । भावे चिद्वत् । तथाहि भवेन मूढबुद्धिषु
विपरीतप्रपञ्चे विवेकिता कार्याकार्यविचारिता कुतः भाष्येवेत्यर्थः ।
अथ तेषां स्वामिभौद्वादेषि स्वयं विरोधिता न दोषादिति भावः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक इति । दूरतोदूरादेवावलोक्य हरेर्दर्शन एव रभसा-
द्वत्तत्वाद्द्वतरीतुमिच्छतुम् । वतीरेति विकल्पादौषः । दृष्टतोऽप-
तेर्भारताया प्रथमं तद्वतरेणात्पूर्वमेवेत्यर्थः । आत्मना स्वयमेव
॥ ॥ आदितात्पर्यतोया । अवतीर्ष्वान् रथादयच्छतं यन् । मिथेति

विनयं विशेषयति सम्भ्रमेण सः ॥ ७ ॥

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ

परिपुञ्जमानपृथुचारयष्टिना ।

भुवनैर्नतोऽपि विहितात्मगौरवः

प्रणनाम नाम तनयमितृध्वसुः ॥ ८ ॥

मुकुटांशुरञ्जितपरागमयतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

नरते क्षवत्प्रत्यय । अत एवातोऽस्तीत्यर्थोऽप्यर्थादीर्णं रदाभ्या
मिति निवामत्वे रदाभ्यामिति आत्मं स हरि सम्भ्रमेण त्वरा
विशेषेण विनय भागोदय विशेषयति क । अतिशययति क ।
एतेन हरे पृष्ठविषयोऽस्याप्योभाशोभवत्यते ॥ ७ ॥

वपुषेति । पुराणपुरुष हरि । सर्वलोकाद्येणोऽपीति भाव ।
तथा भुवनैर्नतोऽपि विहित सत्त्वादितमात्मगौरव सत्त्व
बोधेन सत्त्वं पूज्येव मनस्याया श्रीसत्त्वहेतुत्वादिति भाव अतएवात्र
विचित्राष्टद्वार । विचित्र सविद्वत्स फलस्य स्वात्मसुखम इति
सत्त्ववात् । इत क्षितावयभूमौ परिपुञ्जमाना हरिः पञ्चोक्तिव
भाषा पृथु ग्रीवोद्धारोत्क्राश्विर्यष्टिरिव यस्य तेन वपुषा शरीरम् ।
न तल्लक्षिभावेण तथास्य युक्तत्वादिति भाव । पूज्यत्वं हेतुमाह ।
पितृष्वनुमानयमिति पितृभगिनीपुत्र धर्मा राजभित्यर्थ । भाषा
सम्पत्तोरित्यमुक्त गोपदेश्येति मतम् । अत्रापि पूर्वम् भाव
ध्वनि । भुवनैर्नतोऽपि हरिर्लोकात्मातु वशी सत्यमेव न तथा
मिति विरोधाभासोऽसद्वारोविचित्रेचोक्तेन सङ्कीर्ण नामनामेति
वसन्तुपावधेदय ६ ६८ इत्याद्युक्तम् ॥ ८ ॥

यष्टेति । स हरिर्मुकुटांशुभि रञ्जित मयस्वभावादिनः परागो

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रम

भुजपञ्चरेण रमसादगृह्यत ॥ ९ ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतन्तनौ

मुरवैरिव च उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयो

र्विकटीहतेन परितोऽभिपस्वजे ॥ १० ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

रेवुयेश्च तदपनः परतोमहीतचः शिरसा याश्चाप नाभ्युदित-
क्षयः तावत् क्षितिपेन धर्मा राजेनामपेक्षितक्रमः अत्रपेक्षितः क्रमः
परिपाटी वक्षिन् धर्माश्च तत्तथा । भुजाभ्यामेव पञ्चरेण इति
रूपम् । रमसाद्देनाट्टगृह्यत गृहीतः प्रणामाद्निवासमाप्तेः प्रागेवो
त्थाप्याक्षिप्तदिक्षयः ॥ ९ ॥

नेति । कपाटतटविस्तृतं मुरवैरिवोदरेवैद्यः क्षमागले । क्षमा-
भुजो धर्मा राजसूरीति न ममौ न परिमितमित्यर्थः तथापि विक्-
टीहतेन विपुलोत्तरेण दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन परितः समन्तात् अभि-
पस्वजे वारिजितं वक्षसा भुजाभ्या च कथं हित्वा रिच्छिष्यमभूत् न तु
वक्षसैवत्यर्थः । उदित्वाद्यौ परस्य विटोति धातुमकारस्य इत्यन्ति-
धात्वात् स्वादिगोऽप्यभ्यासस्यैव पतनम् । अत्र हं रस्यस्यो वैड्यादित्य-
वद्योतनया गृह्यत संमानेऽप्यसंमानोक्तेः सध्वज्ये अथमवमुच्यतेति-
मयोक्तिरपि । अथ योच्यते विद्वद्विप्रौटोक्तिविद्वद्वोरप्यतिशययोरभेदे-
ध्यसायादुपपन्नमिति रहस्यम् ॥ १० ॥

नतरेति । नाभ्या परिनाभि । विमलार्थोऽव्ययीभावः । वारिजं
नाभिश्चमसमित्यर्थः । अथ यच्च विज्ञाय अथुर इति । विमलार्थे-

कुरुराजनिर्हयनिपीडनाभया-

न्मुखमध्यरोहि मुरविद्विपः श्रिया ॥ ११ ॥

शिरसि स्मृजिप्रति सुरारिवन्धने

क्लवामनं विनयवामनन्तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरद्रुम

प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

उच्यसीभाषः । निरुत्तरं सततं गतया प्राप्तया श्रिया शोभया रमया
च नाभिस्तरोजत्पानेनाम् निवामेन मर्यादपहतमिति ध्वनितं कुर-
राजस्य या निर्हयनिपीडना माडास्तेष्वक्षया ततोभयान्मुखैरिषोत्तर-
द्विषोर्हृक्षमध्यरोहि क्षप्रिहृष्टम् । भीता मुखमारोहन्तीति शोकनेदयोः
प्रसिद्धमिति भावः नूनमित्युत्प्रेक्षा । अत्र वाच्यायाः सृष्टदास्तेष्व-
प्रभवायाः शोभायाः श्रियेति स्तेष्वहिम्ना प्रतीयमानया रमया सङ्गा
भेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभिस्तखकनखाधारसम्बन्धाभिधानात् स्तेष्व-
मूलातिथयोक्तुद्रव्यापितः पर्यायभेदः । क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाभारे वर्तते
यदि । एकाशिष्य वानेकम्पर्यायावच्छृतिर्भवेति वक्षणात् तदुपजीविता
शीघ्रया रोहणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेति अग्योरङ्गादिभावेन
सङ्करः ॥ ११ ॥

विरसीति । नृपोधर्म्यराजः सुरारिवन्धने सुरा वसिवन्धने क्ल-
वामनं कपटवामनं तदा पार्श्वोपपत्तिमन्त्रे तु विनयवामनं विन-
यनमिति व्यर्थः । तं हरिमिति मेघः वीर्यविजितामरद्रुम प्रसवेन पारि-
जातहरणे वीर्यसम्पत्पारिजातकृतेन यशसेव पारिजातविजयमस्त-
मेव कीर्त्तयामुत्प्रेक्षा वासितशिरोरुहे सुरमित्येव शिरसि जिघृति
श्च । मवासादेव मूर्धन्यवशाच्चमिति कथणात् । पुरा किञ्च भगवान्-
सत्त्वभाषाश्रीतये चत्वारिन्द्रलोका दमयित्वा पारिजातं विजग्दहेष्वा-
रोपिदशमिति कथास्तुतव्येया ॥ १२ ॥

सुखवेदनाहपितरोमकूपया
 शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।
 कुरुभर्तुरङ्गुलतया न तत्त्यजे
 विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३ ॥
 इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजगानः
 प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।
 स यथोचितञ्जनसभाजनोचितः
 प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

सुखेति । वसुदेवाख्यः वसुतकिञ्च वसुदेवजन्मनि वसुदेवे । अनुभो-
 नारपदावाङ्मन्त्रिहरयो वसुतोद्दिवाभनवचनादित्युक्तं प्राक् । शिथि-
 लीकृतेऽपि विक्षेपिते कक्षपि सुखवेदनाया आशङ्कनमुखातुमनेन
 कृपिता चकृता रोमकूपया रोमकूपानि यस्या तया । हृषेर्भोमक्षितोद्वा-
 गम । कुरुभर्तुर्दम्भराजस्य चकृततया विकसत कदम्बनिकुरम्बस्य
 कदम्बकुचममूहस्य चारुता आमनीवकं न तदप्ये न त्यक्त्वा विस्त-
 रलीकृतेत्यर्थः । आलोचनमयेऽपि तज्जगत् सुखाउदयः तत्कार्यस्य
 रोमकूपस्यानुदितिरिति तात्पर्यार्थः । अतएव शिथिलीकृते कृपितरो-
 मकूपवेदनायाः कार्यवेदनादिभाषणा तदपेक्षया चेष्टित्यत्रा कदम्बनि-
 कुरम्बचारुतानिदर्शना तया कदाचन कर्तव्यते ॥ १३ ॥

इतरानिति । जनसमाजोचितं सर्वजनसंभावनाः प्रममेन वसु-
 लङ्कता चतुरसभा चतुरस्रहोदेन च प्रमनाः पृथक्चित्तं च हरि प्रमा-
 दपरिफुल्लचक्षुषोऽर्षोत्फुल्लनेत्रान् इतरान् भीमादीन् क्षितिभुजोऽप-
 स्नातु पदाख्यः येषां तान् चतुर्वदनं चतुर्वान् यथोचितं यथा-
 र्जनसभाजयत् समाजदति च आशङ्कनादिभि रानन्दयामासेत्यर्थः ।
 आनन्दनसभाजने इत्यपरः । समाजं भीतिदर्शनयोरेति धातोर्वा
 रादिवाङ्म ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाधनान्
 धनपक्षदीर्घतरवाद्युगलिनः ।
 परिशिथिलपुः क्षितिपतीन् क्षितीश्वराः
 कुलिशात्परेण गिरयोगिरीनिव ॥ १५ ॥
 इभकुम्भतुङ्गघटितेतरेतर
 स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।
 परिफुल्लगण्डफलकाः परस्पर
 म्परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥
 रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुल

'समिति । तुल्यमहसः समतेजस्तान् शिला इव शिलादिभ्यः धनान्
 इदानीं धनं पक्षदिव दीर्घतरवाद्युभि वाद्यभिरेव पक्षधेयास्तान् इति
 तयोक्तान् एवम्भूतान् क्षितिपतीन् एवम्भूता क्षितीश्वरा येन युग
 मदेत्यागत्य । आङ्पूर्वादिषु क्त्वात्पि तुक् । कुलिशात्परेण परत
 कुलिशश्चते पूर्वमित्यर्थः । सम्भूतयश्च वा इति भावः । परेष्वेति
 विभक्तिमतिरूपकमव्ययम् । गिरयो गिरीनिव परिशिथिलपु आसि
 क्षितयन्त । उपमा ॥ १५ ॥

इमेति । इभकुम्भा इव ये तुङ्गा घटिताश्च इतरेतराश्च स्तन-
 भाराङ्गदूरे विनिवारिताश्चिकाश्लादस्तुटतया, स्थापितान्मुदरापि,
 याशान्ता । आङ्गाङ्गेति शिकलादभोकारः । परिफुल्लगण्डफलका
 हर्षपुञ्जितगण्डस्थला कुरुरकौरव द्वयो वादवपाद्युवाङ्गना पर
 स्पर, परिरेभिरे । आक्षिप्यत्य । परिरम्भ परिरुद्ध आक्षेप उप-
 रूहणमित्यमरः । परिफुल्लेति । फुल्लते पचाद्यजन न त फल्लेति
 निष्ठात्न व्युत्पद्यमानादेति कथमाविरोधात् ॥ १६ ॥

रथति । रथवाजिपत्तिकरिणीभिः समाकुल सङ्कीर्ण करिणी
 महण मुहुजव्यावृत्तप्रचम । अतोयुधानर्हवया ताशामसेनाङ्गत्वात्

तदनीकयोस्समगत द्वयन्मिथः ।

दधिरे पृथकरिणव् दूरतो

महतां हि सर्व्वमयत्रा जनातिगम् ॥ १७ ॥

अधिरुक्ष्णामिति महीभृतोदितः

कपिकेतुनार्पितकरोरथं हरिः ।

अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः

ग्रयति स्र मेधमिव मेधवाहनः ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्त्तिन

इत्येवमव्यासः । तदनीकयोः सैवयोः । इत्युच्यते यच्च सैवद्वयं यज्ञी
यच्चस्त्रियामित्यमरः । इयं विद्वद्यान्योऽन्यं समगतं सङ्गतम् ।
यमेतुं हि समोदयच्छेद्यादिनात्मनेपदं वा मय इति विचः विद्या
दत्तदातोपदेयेत्यादिना अनुनासिकस्रोतः सुप्तादङ्गादिति वकारस्रोतः ।
वरिषः पुङ्गवाः दूरत एव पृथगसङ्गतं दधिरे पृताः स्थायिता
इत्यर्थः अथ वा विमत्र चित्तमिति भावः । महतां महासत्त्वानां
सन्मिथ सर्व्वं चेष्टतमिति भावः । जनानतिगच्छतीति जनानतिगमति-
त्वनं हनेत्येवमव्यासमिति भावः । सामान्येन विधेयं समर्पणं ह्यपी-
त्यान्तरव्यासः ॥ १७ ॥

अधीति । हरिरपि वृद्धतां एव वारुद्धतानिन्देवं महीभृता
भर्त्सरान्तेनोदितः उक्तः सन् । वदेः कर्मणि क्तः वविष्यपीत्यादिना
वङ्मुसारणम् । कपिकेतुनानुनेनार्पितकरोटत्तङ्कसा सन् । अवलम्बि-
तोऽपटवः सेवकस्य कुबेरस्य याविपकुलोदेन सः मेधवाहन इत्ये-
वेवमिव रथं यदति स वारुद्धतानिन्दयेः । उच्यते ॥ १८ ॥

रथमिति । विद्येति चार्थः अथ एतारोहणानन्तरं रथमास्थितव्या
कृत्स्नं पुराभिवर्त्तिनः इत्युच्यते । भिवर्त्तिनः त्रिपुराभिवर्त्तिनस्य सहायो-

स्त्रिसृणाम्युरामिव रिपोर्भूरद्विषः ।

अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः

स्वयमादित प्रवयणम्रजापतिः ॥ १९ ॥

शनकैरथास्य तनुजालकान्तर

स्फुरितक्षपाकरकरोत्कराकृति ।

पृथुफेनकूटमिव निम्नगापते

र्मस्तच्च खनुरधुवत्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

विकसत्कलायकुसुमासितद्युते

इहेतिष्ठयां वरां रिपोः । त्रिपुरान्तकस्येव । न तिसृष्वन्तस्य इति नामि
दीर्घप्रतिषेधः । धर्ममूर्तिर्धर्मोक्ता म्रजापतिर्जनेश्वरः धर्मराजोमहारा
जः कस्तुरागभावितः सन् । प्रवीयते प्रेक्ष्यतेऽनेनेति प्रवययं भाजनं प्रतोद
इति यावत् । अतएव प्रवययोदण्डः भाजनोदण्ड इति कायिका । अजोः
करणे ण्युद् वा भाविति विकल्पादजोर्वीभावः पूर्वपदात्तन्त्रायाविति
यावत् । स्वयमादित गृहीतवान् चारय्यं कृतशान्तिवर्धः । ददाते
कस्तुरिभुवि लङ् स्थायीरितोकारे विधः । क्तिप्ते च तुलादङ्गादिति
सहीतः । अतः त्रिपुरहरणे मन्त्रा हरस्येव हरेरयं चारय्यं चकारेण्यु-
पमा तस्याः म्रजापतिरिति राजमहाम्योः शेषमुक्ताभेदाध्यवसायादिति
शयोक्तिनिर्मुच्यतेति वद्वरः ॥ १९ ॥

शनकैरिति । किक्षेति चार्थः अथास्य हरेस्तनुषु हस्तेषु जालकान्-
तेषु गवाक्षदन्त्रेषु स्फुरितस्य मष्टस्य क्षपाकरोत्तरस्य प्रशिकरि-
पुञ्जलाकृतिरिवाकृतियस्य तत्प्रकीर्णकं चामरं निम्नगापतेः सप्तद्वय
पृथु विपुलं फेनकूटं फेनपुञ्जमिव मरुतः स्रुतभीमसेनः शनकैरधुवत्
प्रवति ॥ प्रवतिरयं लीलादिह द्रुतकम् । उच्यते ॥ २० ॥

विकसतिदिति । विकसत्कलायकुसुमं कालपुष्पम् । कलायः स्थाय

रलघूडुपाण्डु जगतामधीशितुः ।

यमनाह्वयोपरिगहंसमण्डल

द्युतिजिष्णुजिष्णुरमृतोष्णवारणम् ॥ २१ ॥

पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना

नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।

दधतेव योगमुभयग्रहान्तर

स्थितिकारितन्दुरुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥

बाह इति वैजयन्ती । तद्वदन्तिद्वयतेर्गोत्रस्यैव जगतामधीशितुं जग-
न्नायस्य लिप्पुरर्जुनः कलघूडुपाण्डुः सूचनक्षत्रधरम् । अतएव दध-
नाह्वयोपरिगहंसपरिगतम् । अन्धत्वापि दृश्यते इति च प्रत्ययः । तस्य
हंसमण्डलस्य द्युतिं योगा जिष्णुं जयनयोक्तम् । ग्लातिम्यथेति ग्लुच् ।
उष्णवारणमात्रपत्रमभ्यत भूतवान् । भ्रमः कर्षति ण्डुः स्फुरितजित
इत्यात्मनेपदं छेः विषः कित्वादिगुणतादृस्तादृष्टादित्वाच्च चकारोपः ।
अवाच्यमवाचद्वारः ॥ २१ ॥

पवनेति । पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना भीमात्मनेनमध्यगतेन रुचि-
रेण चक्रिणा रुचिरेण उभयोरकीन्दयहाशामन्दतमयोरनरे मध्ये स्थित्वा
बाहेन कारितं सम्पादितम् । वर्तिवन्ने उभयन्दम स्थानेषु मयन्दस्यैव
प्रयोगो व्याख्यातः । उरधुरेखाख्या दस्य तत् उरधुराख्यं योगं दधता
अर्वाण्यपह्नमध्यगतेनेत्यर्थः । इन्दुनेनेत्युपमा । नितरामतिप्रदेन । अद-
वादान्ध्रुवे इत्यामुपमा । अरोचि अशोभि । रोचतेभावे नुच् ।
अभावरमणीयत्वात् इत्यान्तरमायोगाद्योमातिप्रयो जायते रज-
साह्वयोरेति काण्डः । अथ अन्तरमायोगाद्योमातिप्रयोः । इतिप्रयोः
हृन्काऽनका उरधुरा आन्धोभवस्यैर्यं ह्यै शीतांशीरिति । एतदेव
अपीकृतं अन्धाराभया रुचिर्ज्वल हादयमैरवया चन्द्रादितोदयैः हृन्का
उभयम्भवेतुं उरधुरा वेरुधुमसंदिशितोन्तोन्द इति ॥ २२ ॥

वशिनं क्षितेरयनयाविवेक्षुर

निधमोयमश्च नियतं यतिं यथा ।

विजयस्थिया वृतमिवार्कमासता

वनुसमस्तुस्तमथ दक्षयोः सुतौ ॥ २३ ॥

मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा

वमिनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

वदितमिति । अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियं जयं
यत्नम् । अथ वशिनमिति यावत् । क्षितोत्तरं भूपतिं - अथ शुभाशु-
विधिर्नैतिर्नैवकाविर देवपुत्रकाराविवेक्ष्यते । नियतं साधारणं
यतिक्षितेन्द्रियम् । यतिर्नो यत्तवचेत्यमरः । निधमः शरीरातिरिक्तदेश-
काद्यादिबाधनापेक्षः इन्द्रोपासनजपादि । यमः शरीरमात्रबाधना
पेक्षोऽङ्गिवादि शरीरबाधनापेक्षं निजं यत्कर्म तदुच्यते । नियमस्तु स
अत्यन्तं नित्यमागन्तु बाधनम् । यच्च यथा यमनियमाविवेक्ष्यते । इव
वहाययाशब्दा इति दण्डित्यभिधानात् । विजयस्थिया युतं आसन्नविजय
विमिनीषु रिपुनिधये अर्कमासताविव दक्षयोरस्त्रिभोः सुतौ नकुलसह
देवौ । नासत्प्राप्यस्त्रिभो दक्षविजयः । तं हरिसत्पुत्रसत्पुत्रं चैतत्
पुत्रोपवर्षणं चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्तृभनोरचातुर्लोक व्यापार-
वक्ष्यमस्तुसरणम् । इयं बालोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृदैश्च नीवोऽम्ब-
कोऽकपट इति यावत् य एषाम् आदरकोमे विकाशिनो स्फुटो-
भवन्ती भक्तिर्येषा तैः । विषय विनीय शिष्याद्युक्तकृत्वा हस्तियति कक्षाये
रिपात् । मनु शक्यपूर्वपदः स्त्रीसिद्धपूर्व पदोवा यत्कर्मोहि । अवि-
नीतं शासनीत्यविनीतयाविभिः दुष्ट शिष्यकैः पादवै दितिजन्मनां
रिपो लक्ष्यविषये उपपद्यते योदन्ति अशिक्षितप्रपञ्चेदिवायोऽन्तेवासिनः ।
भाषायां यदसम्भ्रमः इति मुदितैः कथुरादेशः । तैश्चपष्टिवद्विह-

उपसेदिवङ्गिरूपदेष्टरीव तै

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो

रथ भानुजङ्गुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानमानकै

र्जितराम्मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदेष्टरि पुराविद्येत्प्रपन्ना । विनीतमनुवृत्तं वृत्ते वृत्तम् । भावे विदुः ।
मनु विद्यायि भक्तिभिरिति कथं कथं पूर्वपदस्य पुंवङ्कारः भक्तिवन्द्यस्य
प्रियादिपाठान् क्षिप्वाः पुंवदिति पुंवङ्कारस्य प्रियादिष्विति निवे-
धादिति विद्यायिष्यन्त्याविद्यायिनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्योत्वस्य विषयि-
तत्वाच्चपुंवचपूर्वपदोपलब्धीकृतिरिति केचित् तदेतदभिप्रेत्योक्तं इति
कारेण इदमङ्गिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्किञ्चिदिति एत-
देव व्यटीकृतं गद्यभाष्याने । इदं भक्तिर्यथेति नपुंसकं पूर्वपदम्
आतर्पणव्येष्टमात्रपरे इदमन्ते विद्वद्विषयेस्तुपकारत्वात् स्त्रीतमपि
वर्जितमिति । भोजराजस्तु भक्तौ कर्मसाधनाया मित्यनेन सूत्रेण
मज्जते सेव्यते इति कर्मोपेत्येन इटा भक्ति रित्यादि भवति । भाव-
साधनायां तु इदमङ्गिरित्येवमादि । तदेतत्पूर्वमङ्गाभिः आदिदामत्र
वृत्तीति इदमङ्गिरिति ज्येष्ठे इत्यादिषु विवेचितं तत्काहिवायिभ-
क्तिभिरित्येवमपि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपविवि-
धोति मितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति । इति इयं गतयोः सैन्ययोः भानुजङ्गुतनयेयस्यना-
जङ्गुयो तयोरस्यसौ प्रशास्यौ तयोरित्यभेदवैक्यं गतयोः सतोः ।
यस्य च भावेन भावस्यत्वमिति सप्तमो । एतेन सैन्ययो रवाच्यत्व-
वचम् । कथं सैन्यमैवमानजरां ज्ञानवैद्वत्तुष्टुभिभिः परमव-
ष्टेयं कथं च इत्येतत्प्रेक्षा । प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि कथं

वशिनं क्षितेरयनयाविवेश्वर
 न्नियमोयमश्च नियतं यतिं यथा ।
 विजयश्रिया वृतमिवाकमास्तुता
 वनुसस्तुस्तमथ दक्षयोः सुतौ ॥ २३ ॥
 मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा
 वविनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

'वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपदेशमानन्दर' वशिममिन्द्रिय जय-
 वल्लभम् । अथ वशिनमिति यावत् । क्षितेश्वरं भूपतिं अथः शुभावहो-
 विधिर्नीतिर्नयस्तादिव दैन्यपुरुषकाराविशेषार्थः । निदत आचारनिष्ठं
 यतिक्षितेन्द्रियम् । यतिनो यतवसेत्यमरः । नियमः शरीरातिरिक्तदेय-
 कान्तादिषाधनामेतत् । उच्योपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रसाधना-
 मेतोऽङ्गिस्तादि शरीरसाधनामेतत् । निष्कं यत्कर्म तद्व्ययम् । नियमस्तु स
 जत्कर्म नित्यमागच्छ साधनम् । स च यथा यमनियमाविशेषार्थः । इव-
 वद्वायवाग्वा इति दण्डित्यभिधाभात् । विजयश्रिया वृतं आदत्तविजयं
 विजिगीषुं रिपुमित्यर्थः अकंसादतादिव दक्षयोरश्विनोः सुतौ नकुलसह
 देवौ । नास्त्यावशितौ दम्भावित्यमरः । तं हरिमत्ससुतरतु चेतः
 वृणोपसर्पणं चक्रुरित्यर्थः । इह सर्वं कर्तव्यमनोरथात्तुल्य व्यापार-
 वत्त्वमतुसरणम् । इयं माकोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृदैरिव भीमोऽक-
 स्तोऽक्षपट इति यावत् यः सम्भ्रम आदरक्षणेन विकाशिनी स्फुटी-
 भयनी भक्तिर्देवा तैः । विपुल विनीय जित्वाद्युल्लङ्घनं कृत्वाति कत्काधे
 निपातः । नष्टं सकृत्पूर्वपदः स्त्रीसिद्धपूर्वं पदोवा यल्लङ्घीहिः । अवि-
 मोतं भावतोत्पत्तिनीतयाशिभिः दुष्ट शिष्टकैः पाण्डुरैः दितिजन्मनां
 रिपो लण्यविषये उपसमीये सीदन्ति अस्मिन्निष्ठपदेदिवांसोऽन्नेवाशिनः ।
 भाषायां सदवसन्तुवः इति वदेर्लिटः कसुरादेशः । तैर्यस्येदिवद्भिः

उपसेद्विक्लिरूपदेष्टरीव तै

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो

रथ भानुजङ्गुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानमानकै

र्जितराम्मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

पदेष्टरि गुराविवेत्त्यपमा । विनीतमवृत्तम् वृत्ते वृत्तम् । भावे विद् ।
ननु विद्यावि भक्तिमिरिति कथं कथं पूर्वपदस्य पुंवङ्गावः भक्तियन्द्स्य
प्रियादिपाठान् स्त्रियाः पुंवदिति पुंवङ्गावस्तत्र प्रियादिष्विति विवे-
चादिति विद्यादिशब्दाविद्याविनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विद्यावि-
तत्वात्पुंश्वप्युक्तं पदोक्तोक्तिरिति चेत्तत् तदेतदभिधेत्तोक्तं पुंश्व-
कारेण वृत्तमस्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्किञ्चिरिति एत-
देव स्त्रीकृतं मन्त्राद्याप्याने । वृत्तं भक्तिर्व्येति नपुंसकं पूर्वपदम् ।
आत्मवैभवेयमत्रात्रपदे वृत्तवद् विद्वविशेषस्तानुमकारत्वात् स्त्रीत्वमवि-
वक्षितमिति । भोजराजस्तु भक्तौ कर्मसाधनाया मित्तनेन स्त्रमेव
मण्डते वेद्यते इति कर्मवैभवेन वृत्ता भक्ति रित्यादि भवति । भाव-
साधनायां तु वृत्तमस्तिरित्येवमाह । तदेतत्त्वैयमाभिः काश्चिदावयव-
सङ्गोविन्यां वृत्तमस्तिरिति शब्दे इत्यादिषु विवेचितं तस्माद्विद्याविम-
क्तिमिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वं च रूपविहित-
स्त्रीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति । इति इत्थं गतयो सैन्ययोः भानुजङ्गुतनयेवमना-
चाञ्चौ तयोरम्भसौ प्रवाहौ तयोरित्त्र अभेदमैकां गतयोः स्तोत्रे ।
यत्र च भावेन भावसङ्गममिति कथ्यते । एतेन सैन्ययो रवार्थत्व-
वृत्तम् । कथं सैन्यमेतन्नानन्तरं आनकैर्बहुबहुन्दुभिभिः परमया
पदेन इषेव इवेत्यनुमेया । प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि अमर-

मदयन्दिजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्मयादसौ

विषमेक्षणः स्फुटममूर्त्तिं पश्यति ।

मदनेन वीतभयमित्यभिष्टिताः

क्षणमीक्षते सः स पुरोविलासिनीः ॥ ३९ ॥

हचिर । अन्यत्र तेन हचिर पद्मेन पद्मया च चङ्ग मर्त्तत इति
वपद्म स एव चपद्मकः । प्रसङ्गस्तु सन्नीकस्य । यैषिक स्वार्थिको
वा कम्पप्रत्यय । अन्यत्र चपद्मकः । यैषिक कम्पप्रत्यय । शिजान् ब्राह्म
णान् अन्यत्र पश्चिमपाण्डु कोकिलादीन् मदयन रूपेण न जनितमी
नकेतन प्रदुग्धजनक अन्यत्र मदवोहोपक । प्रसादिता अतुल्यहीता
हारा देवायेन । अन्यत्र प्रसादिता निर्मलीकृता हारा अहिरा यस्मिन्
स माधवोहरिर्बलस्य । माधवस्तु वसन्ते स्याद्देवादे गदहध्वजे
इति विश्व । प्रमदैव जनस्तस्य प्रमदाजनस्य । जाता वेकचनस ।
चिराय सहोत्सवोऽभवत् । तद्वदामन्दकरोऽभूदित्यर्थः । इहानन्दकर
त्वेसाध्येन माधवे सहोत्सवरूपेणा रूपकसिद्धिः । स्नेपस्तु हरिवध
नवोत्तिष्ठ माख्येक । प्रकृता प्रकृतज्ञाने विशेष्यशेषायोगात् । किन्तु
शब्दप्रतिबुद्धिनिरेव ॥ ३८ ॥

धरणीति । असौ सदाहकोविषमेक्षणस्यैव धरणी धरेन्द्रदुहित
पार्श्वस्था चपतीशङ्खिन्या इति भावः । मीलायां ना भयहेतुरिति
यश्चमी । भयात् स्फुट अमूर्त्तिः पौरव्योचित न पश्यतीति हेतोरि
तिविज्ञायादित्यर्थः । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । मदनेन वीतभयमभि
ष्टिता आक्रान्ता अन्तरादमदना इत्यर्थः पुरोविलासिनी स हरिः
अप्यमीक्षते सः सविषयमिति भावः ॥ ३९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मन्दविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमह्वनपयोधरम्बुहं:

प्रचलत्कलापिकलशङ्खकखना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन

द्रुतमेककर्णविवरं व्यवदृष्टत् ॥ ४१ ॥

विपुलेति । युगक्षये कल्पानं सागरे इति सागरशयस्य । अविश-
रथे येनेति च प्रत्ययः यवधामना विष्वक्कादिति विख्या दक्षुगभावः ।
यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि पपिरे पोतानि । पपिरेः कर्माणि
सिद्धः । स हरिरेकतमया पुरस्त्रिया पुनः कयाचित्सौराह्वनया मन्द-
विभ्रमेण मन्दविकारेण सकलया असमयया एकया दृशा पपे पीतः
शङ्खः दृष्ट इत्यर्थः । उच्चकोष निविष्टनिखिलविटपस्य हरेर्महत्तः
आधेयस्यात्यस्तरेककान्ता कटाक्षकोषाभासलोक्ता चमत्कारादधिका-
वह्वारः । आधाराद्येयोरानुक्त्याभावोऽधिको मत इति चक्ष्यते ।
अनङ्ग तात्कानिक विकारात्मा विद्यासाध्योभावो यत्कटाक्षशील्यम् ।
तात्कालिकविकारैः स्थाद्विद्यासोऽङ्गुलिवादिध्विति दण्डमकात् ॥ ४० ॥

अधिकेति । काचन कान्ता अभिकृष्णं कृष्णाभिमुखम् । आभि-
मुख्येऽर्ज्योभावः । अधिकं सज्जोषमनाहूरसज्जमनु धनः कठिनः पयो-
धरः सज्जोषः सा सज्जः प्रचलतोऽत्यतः कलापिनोर्वर्हिरेऽत्र
कलोमधुरः शङ्खकलनोवलयध्वनिर्यस्याः सा पती । शङ्खकं पत्रये
कम्पारिति श्रियः । अङ्गुलिमुखेनाङ्गुलिपेक्षैक्यं कर्णस्य विवरं रम्बु-
ह्वनं पीतं व्यवदृष्टत् । कण्ठविनोदाद्येभिवातादयत् । वस्तुवस्तु धारकः

मदयन्दिजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

धरणोधरेद्भद्रदुहितुर्मयादसौ

विपमेक्षणः स्फुटममूर्त्नं पश्यति ।

मदनेन धीतभयमित्यधिष्ठिताः

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्तिवैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमहूनपयोधरम्बुहः
प्रचलत्कलापिकलशङ्कुखना ।
अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचर
द्रुतमेककर्णविधरं व्यघट्टय

सिरडद्या विषवादराभ्यां

विप्रवेति । युगक्षये यस्मान्नं वायुगसत्तुल्यपारवश्यात् खं सुमान-

श्ये येतेरित्युपपन्नं यद्यत्रासवगि यद्विषमहोमया भीषमहामधयः ।

यस्य चरेर्निपुलेन कुक्षिणा । यथा । तेषां प्रभाभि रैकलोहता सान्दी-

विष्ट ॥ ४० ॥ विष्णो रोमराजिर्वस्य तेन वरपञ्चमेन दधे ॥ ४१ ॥

यद्वत् तात्कालिकविहारदृश्यविहासः । अतन्मृगीयमाभया रोमाव-

चोदकुलीवरपोद्ग्रा मभास्तमि रोमराजितप्रतीतेर्धोनिमदसङ्कारो-

द्वज्यते इति वस्तुवासङ्कारध्वनिः ॥ ४१ ॥

निजेति । आश्रितस्यो निजेनास्त्रीयेन शौर्येण शौर्यभ्येन भूमि-

तामर्गं भूमयः पारितागा भट्टाणां पञ्चतयः पञ्चमूलानि । स्त्री

पञ्चतिः पञ्चमूलमिदमरः । पञ्चातिरिति तिप्रत्ययः । ता एव व्यज-

नानि इति रूपकं सेदहरणचिह्नात् । तासामनिखेव अश्रितं नाश्रितं

पञ्चशरि सेदोदयं तेन अश्रितौटि शौर्येणिसहस्रम् । आभिरुद्धो-

द्वयीमारः । अनियेया दृष्टिर्दृश्यं तेन वक्षुषा निमित्तेण उरदेनेन

रुद्रप्रस्थाधिदेशेनैव लभाप्यत विभाविता तर्जितेति वाच्यम् । अनियेय-

त्वेददर्शनजन्यजासुदृष्टार्थतुभायः । अर्थात् पञ्चमूलकता स्यादिति-

दर्शनशक्तिभिः । अनियेयमननिरीक्ष्य लक्ष्मीस्मादादवकाशेति चक्ष-

यात् इहाङ्गुलीरमानिमेवताभ्यां पुराभिवासाच्च पुराभिदेशात्तत्त-

मदयन्दिजान् जनितमोनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

धरणीधरेन्द्रदहितुर्मयादसौ

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मन्दविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमद्भनपयोधरम्बुधुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्खकसना ।
अभिकृष्णमङ्गलिमुखेन काचन ॥
दुतमेककर्णविवरं व्यघट्टय पुरो

विपुलेति । युगक्षये कलानां सागरेषु विपिर्बन्धं विभ्रितः चित्त-
रन्ध्रे घेतैरिष्यत्प्रभवः यद्यथासुखं व्यतिष्ठत दिशन्त्साक्षोत्तर्यः । यमर-
दस्य चरेभिर्बुधेन कुक्षिणा ॥ ४० ॥ अतः शून्यतातुभावाद्द्विजाभगव्यते ।
विघट्टय ॥ ४० ॥ अन्वतायावतापक्षादिति दयारूपके । अतो-
ददत् ॥ ४० ॥ विविताकद्वरः ॥ ४० ॥

यद्यप्येति । अलपु अधिकं प्रसारितं रश्मिबोचनैरेकाग्रविभ्रितं
वतत् । अथ विप्रसरं द्रुगन्विज्वरः । पीतो यो बाधवोहरितेन रसो-
ऽमृतं चान्नम यधु भयं तत्सन्निवि रसोभाभुयं भाधवरः । रसोपातो
विषे वीर्यं तिक्तादौ पारदे इवे रेतसास्वादने हेन्नि निशंसोऽमृतमन्वयो-
रितिरैकवली । तस्यैव समूहस्येन निर्भरं भरे युचमिति यावत् अतएव
मोमावर्तव्यरैः शरीरकाण्डलपरीरायीत्यर्थः । अत एव परिष्ठाप्ये
अनुप्रासः । तैरुपार्जिताः सुदयः यनैः यनैः कम्पहान् प्रतिपद्युः
प्रतिनिभेताः स्रगं सपून्वि द्रव्याणि रसद्रवमरणाद्गुह्यमन्वोति
भावः । अत्र भावप रसौघनिर्भरत्वविशेषस्यत्या यनैः यनैः प्रतिदान-
चेदसात्कार्यं चेदन्तुअविद्रुन्तु भाधवरयेनेति जेवमूमातिगवोन्न-
मापितमिति कद्वरः ॥ ४० ॥

नवेति । अथ दशमेशानन्दं हरिणा प्र पूर्वदशमं प्रसारि-
तं यथाधिरोदधुः विरधीरता अतिरजसोविरलजः दम्पदाभावाः कता ।
३३, सुतः ॥ ४० ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुचिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मन्दविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्वियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमह्वनपयोधरन्मुहुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्खकलना ।
अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचद्व
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टय
ना इव ॥ ५२ ॥

विपुलेति । युगक्षये कलानां समो

रथे प्रेतैरित्युपमन्वयः यथावाच्यमिति सभासखं नाकुलं नाकुलं नमयचरित-

यस्य चरैर्द्विपुलेन कुचिणा महापुरुषचिह्नकं वेति सूत्रम् ॥ ३० ॥

चिट ननु । अर्थयति । अधोल्लादि । अधिरात्रि रात्रिषु ।

यथा ... मन्त्रैः । यत्र सभायां नभोविहानम्भविहाम् । मिम् ।

वदन्ति । रोषम् । कलपीतं कल्पहेम्नोरित्यनरः । तद्वद्वीताः धरणाः ।

मिहारेवन्तानि वेदज्ञानि कटिकभरन्तान्त्वयैः तेषां कथौ सभाया

मिपतन् प्रविशन् अग्निदायदीधितिरेतृणरात्रिर्हिमांशुः पुररमि दुग्ध-

धारिणौ क्षीराक्षी क्षणं नभेश्वरं न तं कथनात्प्रामिद चिरगभ-

वार्षमिति भावः सुवापत् प्रापदिनेत्युत्प्रेक्षा । तदा वेदज्ञानं चन्द्र-

मण्डलातिक्रमोद्वेष्टते ॥ ५१ ॥

कमनेमिति । जीवते एमिति सयनानि तेषु ऋहेषु यिति-

रत्नानां नीलमञ्जीवां रश्मिभिर्हृदितीकृतानि चरितवर्णीकतेन

कन्तराषि मध्यानि वाचां ताः बोद्धितमन्त्रबोद्धितकाः यद्वा रागाः ।

बोद्धितान्त्राविति कथयन्त्ययः । तेनिर्बिताः भुवोभूमौ विरजाः शैवसा-

याश्च ता अवदन्मिहानोः परशुरामस्तु मितृषां तप्यन्तोः तद्विहारीय

इनेत्यपचा वा समा वहति च । जामदग्न्यः क्षत्रिवाक्षैः पञ्चयो-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
 उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै
 मुहुर्निद्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
 अभितस्मदोऽथ हरिपाण्डवौ रथा
 दमलांशुमण्डलसमुत्पन्नान् ।
 अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
 शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
 तदलक्ष्यरत्नमयकुञ्जमादरा
 दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
 धवलाश्मरश्मिपटलाविभावित

अविद्यामा हविर्यस्यास्तस्या इन्द्रनीलभुवि हविषः परेण ज्ञानताम्येन
 जनेनोपेक्षितैः स्पर्शमेतत् न ललपिति उपदिष्टैर्जनेरसौदागमुक्ता
 मेज्जगद्भ्या जलभान्या उदूर्दमम्बरं वक्ष्य उदकर्षि मितम्बाहु
 हृतम् । अनेन्द्रनीलसज्जसादृश्याश्चमिभ्रान्ते भ्रान्तिमदक्षद्वार ॥ ६० ॥

अभित इति । अथामनाशुभगुणसेन तेजः पुष्पेन सपुष्पचन्द्यौ
 भासमाने तन् मूर्त्तौ ययोसौ नयननन्दनौ नैवानन्दकरो हरि
 पाण्डवौ उदोऽभितः समाभिसृष्टम् । अभित मरि इति द्वितीया ।
 रथात् शशिभार्गवौ अमलेत्यादिविशेषविधौ चन्द्रशुक्लौ नभोऽभितो
 नभोऽभिसृष्ट उदयाध्यात्मरतादुदयाध्यामादिवाक्तेरतः अयतीर्ष्वन्तो ।
 तदनुक्तिः सफमजतमयेति एताभ्यामनोपौ । अथमा ॥ ६१ ॥

तदिति । अथो रथात्तरन्नामन्दं ययो हरिर्नृपे युधिष्ठिरे आद-
 रादित इत इत्यभिधातरि सति इत इत आगम्यतामित्यभि दधाने
 चतोत्पद्यः । तत्पूर्वोक्तमवतरत्यवतुष्टां अवश्य रथमिशिरम् । वष्ट-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवघाटकेष्टकचितन्दर्श सः

चित्तिपस्य वस्तुमथ तत्र संसदि ।

गगनस्फृशाम्मणिरुचोन्वयेन य

त्सदनान्युदस्यत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

उद्याद्रिमुद्भि युगपच्चकासतो

दिननाथपूर्वशशिनोरसम्भवाम् ।

रुचिमासने रुचिरधाम्नि विभ्रता

येन घान्त्रेण रश्मिपटलेन भस्मिन्भापुञ्जेना विभारितप्रतिहारम-
वहारम् । स्त्री दादोरं प्रतीहार इत्यमरः । 'सदः सभा' शनैरा
विद्यत् प्रविष्टवान् । अथ कुक्षपतो, हारयोरवस्थात्वासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवेति । अथ प्रवेशनानन्तरं च हरिस्तत्र ससदि सभाया नव-
भिर्घाटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिवितम् । हिरण्यं येन घाटके
मित्यमरः । इष्टकेष्टकाभाकानाहिततृणवारिष्यति हस्तः । पक्ष मूर्ति-
काविशेषवाचकस्येष्टकाभ्यन्तरे तादृशि सुवर्णविकारे । सुवर्णं घटवहुप-
चारात् प्रयोगः । चित्तिपस्य बुद्धिहरस्य वक्ष्य सदनम् । निधानवक्ष्य-
सदनमित्यमरः । ददर्श । यत् सदनं गगनस्फृशा उद्देशराया भवि-
रथा चरेण समूहेन नाकिना देवानामपि सदनानि सदस्यत वक्ष-
यत् । अवतेरतपूर्वात्कर्त्तुं सह । अत्रापि न्यस्यसदनस्य सुरसदनादा-
दिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

उदवाहोति । अथ न्यस्यसदनदर्शेनानन्तरं उदवाहोर्मुद्भि युगपच्च-
कासतो प्रकाशमानयो । अकाष्ट दीप्ताविति भातोर्घट यत्रा-
देयः । दिननाथपूर्वशशिनो सूर्यपूर्वचन्द्रमशोरसम्भवा सम्भवद्वि-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
 उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै
 सुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
 अभितस्सदोऽथ चरिपाण्डवौ रथा
 दमलांशुमण्डलसमुक्षसत्तनू ।
 अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
 शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
 तदलक्ष्यरत्नमयकुशमादरा
 दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
 धवलाक्षरश्लिषटलाविभावित

अविद्यायाः अविद्येलासुहृदा इन्द्रनीलभुवि अविष्टं परेण जानताम्येन
 जनेनोपेक्षितैः 'स्वचनेतु न जनमिति उपदिष्टैर्लभैरक्षैरागमुक्षज-
 नैर्जलशङ्कया अचभ्रान्ता उदूर्ध्वमम्बरं गच्छ' उदकर्षि मितम्बाहु-
 हृतम् । अनेन्द्रनीलमयनवाङ्मयात्प्रविष्टभ्रान्ते भ्रान्तिपदकङ्कारः ॥ ६० ॥

अभित इति । अद्यामलाशुमण्डलेन तेन उक्तेन उच्यते न्यो-
 मासमाने तनू मूर्ती यशोमौ नयननन्दनौ नैवानन्दनौ हरि-
 माण्डवौ उदोऽभितः उभाभिमुखम् । अभित यति इति द्वितीया ।
 रथात् शशिभार्गवौ अमनेत्यादिविद्येयपरिविष्टौ चन्द्रमुखौ नभोऽभितो-
 नभोऽभिपक्षं उदयास्यात्परितः उदयाभमादिमावतेरतः अवतीर्ष्यन्तौ ।
 तदनुमितं लक्ष्यमभितपक्षेति एताभ्यामकोपौ । अथवा ॥ ६१ ॥

तदिति । अथो रथावतरणमन्तरं अथो हरिण्ये युधिष्ठिरे आह-
 रणदिन इत इत्यभिधातरि इति इत इत आगम्यतामित्यदि दधाने
 पतेत्यर्थः । यत्पूर्वोक्तमवतरणमवदृष्टं अदृष्टं रथमिति वम् । अह-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितन्दर्श सः

क्षितिपस्य वस्तमथ तत्र ससदि ।

गगनस्कृशाम्नाणिरुचाञ्चयेन य

त्सदनान्मुदक्षयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

उदयाद्रिमूर्ध्नि युगपच्चकासतो -

र्द्दिननाथपूर्वशशिनीरस्मभवाम् ।

रुचिमासने रुचिरधानि विभ्रता

लेन धाम्नेष रश्मिपटलेन मण्डपभापुष्पेना विभावितप्रतिहारमव
प्रक्षारम् । स्त्री 'हाटारं' प्रतीहार इत्यमरः । 'सदः' समा शनैरा
विशतुं प्रविष्टवान् । अथ कुक्षप्रतीहारयोरवस्थानासम्बन्धेऽपि तत्
सम्बन्धोक्तेरतिप्रयोजितं ॥ ६२ ॥

नवेति । अथ प्रवेशमानन्दरं च हरिस्तत्र ससदि संभाषा नव-
भिर्हाटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिश्चितम् । हिरण्यं चेत्त हाटप
मित्यमरः । इष्टकेनीक्रमावानाहिततृणमारिष्यति सुप्तः । पक्व मृत्ति-
काविशेषवाचकस्य इष्टकान्दस्य तादृशि सुवर्णविभादे । सुवर्णं यदवदुप
चारात् प्रयोगः । क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य वक्ष्य सदनम् । निशान्तप्रस्थ
सदनमित्यमरः । ददर्श । यत् सदनं गगनस्कृशा उद्वेक्षराद्या मणि
रुषा चयेन समूहेन नाकिना देवानामपि सदनानि उदक्षयत अह
सत् । क्षयतेऽतपूर्वात्कर्त्तरि सट् । अत्रापि व्यपसदनस्य सूरसदनादौ
पितृवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिप्रयोजितं ॥ ६३ ॥

उदयाद्रेति । अथ व्यपसदनदर्शनानन्तर उदयाद्रेमूर्ध्नि विश्व
युगपच्चकासतो प्रकाशमानयोः । चकास दीप्ताविति घातोर्बट् यत्ना
देषः । दिननाथपूर्वशशिनी सूर्यपूर्वचन्द्रमयोरवस्थाना सम्बन्धेऽपि

बलघुन्यथ न्यपदतानृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलकृतमच्छिदा

सनिदाधमङ्गमिव भातरिष्वना ।

यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः

शशिनेव राजकुलमाप नन्दयुग्म् ॥ ६५ ॥

अनवद्यवाद्यलयगामि कीमलं

नवगीतमप्यनवगीततान्दधत् ।

ताम्रलोकाधूतयोर्वीरगणद्वयोगादभूतपूर्वाभिरित्यर्थः । इति योभां विभक्तौ
नृपाच्युतौ इतिरधान्ति उज्ज्वलतेजसि । अलघुनि विष्टले आसने
संज्ञासूत्रे न्यपदताम्रपवित्रौ । सदेर्कुञ्जि सुपादित्वात् 'सुरेच्छादेयः
इतिरप्रतेरिति यत्वम् ॥ अथ सन्नावनवा अर्कपूर्वेन्दुयोभासम्बन्धो-
क्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरामिति । तद्भ्रातृकुलं कुलकुलम् । सकलकृतमच्छिदा सकलदुःख-
हारिण्या यदुनन्दनेन कथ्येन सनिदाधं ससन्तापमङ्गं भातरिषा वायु-
तेन उदेकान्यस्य सन्तीति । उदन्वान् उदधिः । उदन्वास्तदभी चेति नि-
गता । तस्य पथोजलं शशिनेन सुतरां भव्यजम् । अव्ययादास्यद्रव्य-
इति आसप्तत्ययः । 'सुखेनाक्लेशेन नन्दयुग्म् आनन्दमाप । स्थादानन्द-
पुरानन्द इत्यमरः । द्वितोयुजित्ययुष्प्रत्ययः । सावोपमा ॥ ६५ ॥

अनवद्येति । सविद्यासो विद्यासयुक्तोलासिकविद्यासिर्भोजनः । भर्तृक-
क्षीजनः सविद्यासलासिकविद्यासिर्भोजनः । भर्तृकीलासिके भजे इत्य-
मरः । अनवद्यमगन्धं वाद्यं तंशादि तस्य लयः सामग्र्यहीनस्य सम-
गलत्वं तेषामि द्रुतविलम्बादिमानानुवर्त्तीत्यर्थः । तासः आलङ्क्रिया-
गमनं लयः सामग्र्यमित्यमरः । नवगीतं यस्य तच्चन्यगीतं तद्यथावयव-
गीततां दधदिति विरोधेऽपि शब्दः । अगर्हितत्वं दधदित्यविरोधाहिरो-
दाभायः । अवगीतं तु निर्वादे सङ्गीते च गर्हिते इति दिशः ।

स्फुटसात्विकाङ्गिकमन्त्रदुज्ज्वलं

सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥

सकले च तत्र गृहमागते हरौ

नगरेऽप्यकालमहमादिदेश संः ।

सप्ततोत्सवन्तदिति नूनमुन्मुदो

रभसेन विसृष्टमभ्रन्महीभृतः ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

सप्तसन्तः परमं तेन निर्दत्तं त्वत्वं सात्विकं अक्षरं इत्यादि तेन
निर्दत्तमाङ्गिकम् । निर्दत्ते तद्वत्सत्वात्त्वं हे त्विषाङ्गिकसात्विके इत्य-
नरः । ते स्फुटे यस्मिंस्तत्तयोक्तम् । बाधिरस्याशुपक्षपक्षमेव ।
यथाह भगवान् भरतः । पदार्थाभिगमो नाम श्रेयोभागवत्सत्त्व इति ।
अतएव कान्तिटोषोऽपि अङ्गसत्त्व वचनाश्रयं मिथः स्तोत्रं त्वत्त्वस्य-
धाय इयंमिति । कोमलं मधुरं त्वत्त्वसम्पन्नसद्गतं चान्दस्य ।
तथोक्तं दिग्दर्शके । भावाश्रयन्तु त्वत्वं स्याच्चित्तं तावद्वयाश्रयम् ।
आद्यं पदार्थाभिगमो भागादेशी तथापरः । मधुरोदितभेदेन तद्वत्त्व-
द्विविधं पुनः । आद्यं दृढकल्पेण नाटकाद्युपचारकमिति ॥ ६६ ॥

सकल इति । किञ्चेति चार्थः । स राजा हरौ कल्पे गृहमागते
सकले तत्र नगरे इन्द्रप्रस्थे । अन्धाले प्रविष्टवसन्ताद्यतिरिक्ते काले ।
महोत्सवम् । मधुरं उक्तं चत्वार इत्यनरः । आदिदेश आज्ञापया-
मास । नूनमन्तोत्प्रेक्षते अन्यदः कस्यागमनादुत्कटानन्दस्य महीभृतो
धर्मनन्दस्य तत्तत्तरं अततं उत्सवा यस्मिन् तत् सप्ततोत्सवमिति इत्येत-
द्रभसेन त्वरया विस्मृतमभूत् अन्यथा यद्यं कतकरचोपदेश इति
भावः ॥ ६७ ॥

हरिरिति । किञ्चेति चार्थः । अखिलान्यभिधानानि नामानि मे-
तीति अखिलाभिधानवित् सत्त्वनामप्रपञ्चाभिधेयः । नामरूपे आशर-

स्वजनस्य वार्त्तं मयमन्वयुङ्क्त च ।

मद्वतीमपि श्रियमवाप्य विसृज्यः

सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन । ६८ ॥

मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमतिरिक्ततयानुपदन्दधत् ।

श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं

सङ्कथामृतमनेकमसिखदतामुभौ ॥ ६९ ॥

वाणीति श्रुतेरिति भावः । आख्याञ्चे वा मिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमर । अयं हरिः ८५ कृपारमारभ्येत्याहुमारम् । आद्या आदीनामिधोरित्त्वमिधानादययो भावः । स्वजनस्य मन्वुजनस्य । मन्वु-
 क्षस्वजनस्य । वना इत्यमर । वार्त्तमनामयं आरोह्यमित्यर्थः । वार्त्तं कम्पुन्दरोगे चेत्यमर । वाङ्मयं कुशलं प्रच्छेत् सत्यमन्वुजननामयमिति मनुस्मृत्यात् । अन्वयुङ्क्त यच्छेत् । प्रत्योऽनुयोगं प्रकटा चेत्यमर । युजे कर्तरि लङ् । तथा हि मर्त्यलोके च सम्पदमराध्यादि विषय निरङ्कुशं सुजनं यतएव जातु कदाचिदपि किञ्चन तिसमि न विस्मरति । सुजनं सम्पदोऽप्यङ्कुशं न करोतीति भावः । सामान्येन विषयेष्वप्यनङ्कुशोऽप्यनिरन्त्यात् ॥ ६८ ॥

मतेति । उभौ श्रीपतिः कण्ठः असाववने पतिः पत्नीकृतश्च परस्परं मर्त्यलोकेऽन्तर्लोकौर्दुरवापं दुर्लभं अवाप्तरसोदयं प्राप्तं रसोदयं आदुभयविरलं अतिरिक्ततया अतिरिक्ततया अतुल्यमनुपदं च प्रति वाक्यं च नूतनत्वमपूर्वता दधत् अनेकं वञ्चनं कृत्वा समापयं चेदि-
 राज्ञस्य आदिकाव्यविज्ञातृत्वं तदेवावृतं तद्विस्तृता आदित-
 वन्तो । आहारः अमरान्तरिकायामां प्राययो हि सुहृदो सहभावा इति भावः । सद्वतीं चतुस्रभावा सुसु । इदं मृतमिति उपपाठ-
 षारः । सादमविज्ञातृ ॥ ६९ ॥

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये श्रीशब्दा
लङ्कृतसर्गान्त श्रीकृष्णसमागमोनाम
तयोद्गः सर्गः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्योपाध्यायश्रीनाचलमहिषासुरविरचिते मातृकाव्ये
व्याख्याने सर्वप्रसिद्धे तयोद्गः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तञ्जगाद् गिग्मुद्गिरन्निव
ज्वेहमाहितविकाशया दृशा ।
यज्ञकर्माणि मनः समादध
हाग्विदांवरमकइदोन्मपः ॥ १ ॥

तमिति । तदानीं वद । यथाद्यत् । कुञ्जितस्य वदः कइदं गच्छं
वान् । गच्छंवादी तु कइद इत्यमरः । रदयदयोषेति शोः कदादेगः ।
य न भवतीत्यइदः साधुवादी यदोयुधितरः यज्ञ कर्माणि दद्यात्तुष्टाने
मनः समादधन् सत्यमादधन् तदेव इति निधादेत्यर्थः । यद्विद्वत्विद्या-
यवा सतमयादया दृशा दृष्ट्या ज्वेह उडिरष्टुडमन्निरेकृत्येष्टा । उडि-
विद्यायां प्रकटितस्त्रेहः बध्मयय । वाचोविन्दन्नि वस्तु विवेकं च
जातनीति वाग्मिदः वाक्च बोधदाः । गृह्यहिमेत्यदिना द्विष्टः
तेषां वरं वेदं तं इति गिरं समाद । गृह्यतेत्येष्टयात् इत्यादौः

लज्जते न गदितः प्रियम्परो
 वक्तुरेव भवति त्रपाधिका
 ग्रीडमेति न तव प्रियं वदन्
 ह्रीमताचभवतैव भूयते ॥ २ ॥
 तोषमेति वितथैः स्तवैः पर-
 स्ते च तस्य सुलभाः शरीरिभिः ।
 अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतनतव
 स्तोत्रयोग्य न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥

आदिना गदेर्द्विकर्माकत्वम् । अतोत्रमेवाह चतुष्पादयोः संसृष्टिः ।
 अकिन् वदन् रवोदता इत रश्मिरादि रवोदता समौ इति
 वचनम् ॥ १ ॥

गिरं जगदेत्युक्तनामेव गिरं देशभिः प्रपश्यति । लज्जते दम्भा
 दिभिः । परं अन्यं कथितुमान् प्रियवदित प्रियवदयुक्तः सन्निवृत्तेः ।
 गदेर्द्विकर्मादित्यप्रधाने कर्माणि त्तः । अग्रधाने दुष्टादीनामिति वच-
 नात् । न लज्जते तस्योत्तमकत्वादिति भावः किन्तु पक्षः शोषरेषाधिका
 त्वाभा भवति । अयादिना मिथ्यावाचकत्वादिति भावः । प्रसूते तु नैव-
 मिथ्याह । तव प्रियं वदन् त्वा सुवक्षित्यर्थं ग्रीडां न इति अमन्तगुणा-
 धारे त्वयि वक्षोरपि प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः । किन्तु स्तनेन
 अलभ्यता पूज्येनैव शोभता मयते प्रकृत त्वमेवात् जिह्वेयुत्तर्यः मह-
 त्तामनुत्तमकत्वादिति भावः । पूज्यस्तनभवनिति लज्जनः । इतराभ्यो-
 ऽप्येति चार्थविभक्तिकस्तत्त्वित्प्रत्यये सप्तुवेति समासः ॥ २ ॥

तोषमिति । परस्परद्वयं वितथैरसत्यमृतैः स्तवैः स्तोत्रैः । स्तवः
 स्तोत्रं स्तुतिः स्तुतिरित्यमरः । तोषयन्नुक्तत्वाभेति ते च तस्य परस्य ते
 मिथ्यास्तवाः शरीरिभिः प्राणिभिः सुलभाः अवश्यं प्रसूता वा न गिर-

वक्ष्ये प्रियमयन्तव ब्रुव
 न्न.व्रजत्यन्तत्रादिताञ्जनः ।
 सम्भवन्ति यददोपदूषिते
 सार्व्व सर्व्वगुणसम्पद सत्त्वयि ॥ ४ ॥
 सा विभूतिरनुभावसम्पदा
 भूयसी तव यदायतायति ।
 एतदूढगुरुभारभारतं
 वर्पमद्य मम वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥

गङ्गादिति भावः । त्वयि तु नैवमित्याह । अस्तीति । हे सोमयोग्य ।
 पुष्पाकरादिति भावः । अतएव तत्र सन्त्यस्य स्तुतिवचोऽन्यतं नास्ति न
 भवति तेन स्तुतिवचसा न तुल्यवि न प्रसीदवि मन्मीरतादिति भावः । अत्र
 श्रीकृष्णे उपमानराहुपमानभूतादाधिक्यवचनाद्व्यतिरेकाच्छङ्कारः । १॥

वक्ष्येति । अयञ्जनः सर्व्वविमर्शः पराभ्यस्यते वक्ष्येति तत्र विषयं
 ब्रुवन् ब्रुवन्त्यन्तत्रादितां विद्यावादिष्वं न यजति न गच्छति यद्यस्मात्
 हे वानः । सर्व्वजित्वात्मानं तत्त्वज्ञोऽयम् । बहोष दूषितो न भवतीत्यदोष-
 दूषिते वर्पगुणवर्जिते त्वयि नरगुणसम्पदः सम्पन्नम् । अमारोपितगुण-
 वादोभूवानपि न विपर्य्येतीति भावः । अतोऽन्यथाकार्येण पूर्व्ववाक्यापे-
 क्षमर्पनाद्वाक्यार्थहेतुर्हेतुः काव्य विद्वत् ॥ ४ ॥

हेति । हे अरुणभारत । विषयभरतादिति भावः एतत् भरतस्य
 राज्ञ इदं भारतम् । भारतनामाख्यं वर्पम् । वर्पोऽस्ती भारतादौ
 चेति हेतुः । श्रीकृष्णं भारतं वर्पविमर्शतः । अयोदानोऽनायतायति
 वक्ष्यतरवाचस्पितं कदा गच्छेत्तुः । अतएव 'आद्य आद्यतिरिक्तम्' ।
 मम वशे आद्यततायां वर्त्तत इति यावत् । वद्य आद्यततायाहेति विद्वत् ।
 वा नक्षत्रसंज्ञं विषेयमाध्यात् श्रीकृष्णता । तदातुभारतस्यरति

सततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
 कुर्वन्नुग्रहमनुज्ञया मम ।
 मूलतामुपगते खलु त्वयि
 प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥
 सन्भृतोपकरणेन निर्मलां
 कर्तुमिष्टमभिवाञ्छता मया -
 त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
 कर्षकेण वलजाम्बुपूषता ॥ ७ ॥

साध्यातिशयागं भूयसी महती विभूतिर्महिमा कार्यमिति यावत् ।
 तत्प्रसादसम्पन्निर्गमैर्गमिष्यथ । अत्र निजैर्गमैश्च भगवदनुभावसम्पदं
 विना सम्पत्वेऽप्यसम्पत्त्वोक्ते रतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेव स्तुत्या हरिभक्तिसुखीभूतस्य कस्यांशमावेदयति । वप्नेति । वप्न
 तन्तव संस्था यस्य त वप्नतन्तु प्रतप्तम् । वप्नतन्तुर्मेघ प्रतृप्तिरित्यमरः ।
 अधिगन्तुम्प्राप्नुमिच्छतोममाहवयाहृत्तादानेनाहवपह प्रसादं कुरु सा
 कृत्य कर्तित्वर्थं सततं वनचरस्य किं मदनुपहृष्येत्याह हे प्रभो त्वयि
 मूलतां सुख्यकारणतामस्मिन् त्वं उपगते रतिः । अथा धर्ममयवृक्षता
 धर्मात्मकवृक्षता प्रापि प्राप्ता । प्राप्नोतेः कर्मणि लुङ् । प्रागपि त्वदह
 पहादेव धम्ममजंयन् धर्मांशोऽहं सज्जोति भावः 'अत्र वपस्य धर्मांशवत्'
 त्वेन 'हरेस्तन्मूलत्वेन रूपस्याऽऽवायवरूपकं तेन त्वदनुपहं सर्वथा
 प्राप्नोतीत्येव मया धर्माधिनेति तात्पर्यं व्यज्यते ॥ ६ ॥

सन्भृतोति निर्मलां निर्दोषां दृष्टिं यागसः । यजे स्तियां क्तित्वा वधि
 क्षपीत्यादिना सम्भृतादयसः । कर्तुमभिवाञ्छता अतएव सन्भृतोपकरणेन
 'अपादितबाधनेन मया वलजाम्बुपूषतामीन् । वलजो धाम्भरात्रि
 रैकवज्रो । पुष्पवता पवित्रं बाधविघ्नं निर्मुच्योक्तुं दक्षता ।

वीतविघ्नमनघेन भाविता
 सन्निधेस्तव मखेन मेऽधुनाः
 कोविदन्तुमलमास्थितोदये
 वासरथियमगीतदोधितौ ॥ ८ ॥
 स्वापतेयमधिगम्य धर्म्मतः
 पर्यपास्यमवीवृधञ्च यत् ।
 तीर्थगामि करवै विधानत
 स्तज्जुपस्व जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

इनाते' सन्नानाद्यः यत्नादेश सन्निधेस्तुहोचेति चकारादित् प्रीति-
 मेव । । कर्पकोष कपीधेन समीरथोवायुरिव प्रतीक्षितः । प्रदाते
 स्यादिना धाम्यस्योत्थेय' यवन' तदातं विजैवत्वा विना समाहृत-
 यम्पारेणाधि मया यागो दुस्तर इति सातः ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमिति । अधुना तत्र सन्निधेर्हेतोर्मे' मखेन कृतना कर्ता वीत-
 विघ्नमविघ्न' मनघेन निर्दोषेण भाविता भविष्यत इत्यर्थः । भवेद्दु-
 क्खविघ्नोऽनुदित्यादिना जुष्टि क्षिप्रद्वावात इति । तथा हि अपीत-
 दोधितावुष्यायावास्थितोदये प्राप्नोदये सति कोवासरथियन्दिनयोर्मा
 विद्वन्तुमन्' यत्नः न कोऽपीत्यर्थः । अत्र इतिमरीषिमाहिनोर्माव्य-
 भेदात् विश्वप्रतिविम्बतया सन्निहित होतितया समानधर्म्मतया निर्दो-
 षान्ताहद्वारः । अत्र वाक्यद्वये विश्वप्रतिविम्बतयोच्यते सामान्यधर्-
 मावयोक्तैः स दृष्टान्तो निगद्यत इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमिति । यत् स्वापते स्वाभिनि साधु पापतेयं वित्तमृ-
 पय्यतिथिवसतिस्वापतेर्दन् । इयं वित्त' स्वापतेयमित्यमरः । धर्म्मतः
 चतुर्यस्य विजितमिति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः अधिमस्य चम्पा ।
 यत्नेन पर्य' पातय' पातितवान् अवीवृधं वृद्धिं च प्रापितवान् । तत्तीर्थ-

पूर्वमङ्ग जुह्वधि त्वमेव वा
 स्नातवत्यवभृथुः ततस्त्वयि ।
 सोमपायिनि भविष्यते मया
 वाञ्छितोत्तमवितानं याजिनाम् ॥ १० ॥
 किं विधेयमनया विधीयता
 न्वत्प्रसादजितयार्थसम्पदा ।
 ग्राधि ग्रासक जगत्त्रयस्य मा
 भाश्रयोऽस्मि भवतः सदानुजः ॥ ११ ॥

गानि विप्राधोनं करवै करिष्यामि । विधानंतः । वाञ्छितं पूर्वदेवीत्वा
 वत् प्राप्तौ, निर्वमेदिति श्रवणात् । तव पालं त्वमेवेत्याह । तव
 कुपस्य मेवस्य सदेव तुल्येच्छते । जुहो ग्रीतिसौवनयोरिति धातोर्भोऽट् ।
 अगच्छे जह्वंशानि च जुह्वता तस्युत्तेनापि तवैव भोक्तृत्वादिति भावः ।
 जुहोतिः संमन्त्रहोतिर्भिरादेशः ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । वेति पश्चान्तरे व्यचयेत्यर्थः । अङ्गं हे जगत् । अथ सन्धो-
 धनार्थकाः स्तुः अङ्गं हे हे भो इत्यमरः । पूर्वं त्वमेव जुह्वधि यज्ज-
 त्वर्थः । उभयभ्योर्हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । सोमपायिनि त्वयि अथ
 भृथे यज्ञे । दीक्षान्तोऽवभृथोयज्ञ इत्यमरः । स्नातवति सति ततोऽनन्तरं
 मया वाञ्छितः उत्तमोविमानः राक्षस्रयास्त्रः । ऋतुविकारयोरक्षो
 वितानं त्रिषु तृच्छके इत्यमरः । तेन तथा वाञ्छितं भविष्यते । भावे
 कृत् । विधि इत्यति पश्चादहं वक्ष्ये इत्यर्थः । अत्र शोचक्येन हरेर्यागा-
 सन्धौ तत् सन्धयोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

किमिति । अथवा त्वत्प्रसादेन त्वदनुपज्ञेन जितया जयसम्पदा अम-
 यार्थसम्पदा धनसम्पदा किं विधेयं किमुत्तेन विधीयता त्वमेव क्रियता
 अहं त्वं अस्तुतन्म इत्याह । हे जगत्त्रयस्य ग्रासक ! मत्तु भवेति कां ग्राधि

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः

आवयन्नथ समस्तभूषतः ।

व्याजहार दशनांशुमण्डलं

व्याजहारशवलन्दधद्वयः ॥ १२ ॥

सादिताखिलनृपन्महन्मह

सम्प्रति स्वनयसम्पदैव ते

किम्परस्य स गुणः समन्तते

पथ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम् ॥ १३ ॥

विष्टरश्रवः । शशिवर्णं कृष्णवर्णं चेत्येवं विष्टरश्रवः । अश्विभौषीति
वृक्षारक्षीपः । सहायजः । सातुजः । वनः । शोपवर्जनक्षेत्रेति सङ्घट्टस्य
समाश्रित्यस्य । भवतः । तत्राश्विभौषीत्येव । विष्टरश्रवः । अश्विभौषीति ।
स्थित आश्रय इत्यमरः । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव ।
दशनांशुमण्डला भागवत्तन्मतेऽतिप्रियतराख्यानात् प्रेयोऽवहारः । प्रियः
प्रियतराख्यानमिति वक्ष्यताम् साधुनिकास्तु भागवत्तन्मते प्रेयोऽवहार
इति वक्ष्यते । अश्विभौषीत्येव तत्रोद्धृत्यते च ॥ ११ ॥

तमिति । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव ।
विष्णुर्गोरायणः । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव ।
तं वदन्तं मयि । सहायभूषतः । सहायभूषतः । सहायभूषतः । सहायभूषतः ।
शुमण्डलमिति व्याजोऽपदेयोवस्य तेन हारेण यत्ताहारेण शश्वत्
शश्वत् । वपुर्दधतु व्याजहार व्याजहारान् । अथ दशनांशुमण्डलस्य
व्याजशब्देनास्य वपुर्दधतु व्याजहारान् । अथ दशनांशुमण्डलस्य

वदन्तं सा विभूतिरेत्यादि तत्रोद्धृत्यते । सादितेति । सम्प्रति
ते तत्र मङ्गलस्येव । सहायभूषतः । सहायभूषतः । सहायभूषतः । सहायभूषतः ।
वक्ष्यते । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव । अश्विभौषीत्येव ।

त्वत्प्रयोजनधनन्धनञ्जया.

दन्य एष इति मात्र मावगाः ॥ १५ ॥

यस्तवेह सवने न भूपतिः

कर्म कर्मकरवत्करिष्यति ।

यस्य नेष्यति वपुः कवन्धता

म्बन्धुरेय जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

तत्रान्तर्गतं कर्तव्यार्थं कामतो वयेकं निवृत्त्यै प्रेष्य । अतश्चित्तमे-
तन्निरुद्धमिति सङ्कोचं धारयन्नाह । त्वदिति । त्वत्प्रयोजनमेव धनं
यस्य तं तदर्थैर्जनितकर्मैः । यो यत्नानि जयतीति धनञ्जयेऽ-
र्जुनः । संचारां अङ्गुलिधारिणहितमिदम् इति सम्प्रत्यये समा-
ननः । तद्भावेऽप्यन्यः कस्य इति वा मावगाः भावेहि च । नियो-
गसमुच्चयार्थप्रकारः । अवपूर्वादिषो नाह । वृद्धं रूपोऽग्रां सुधीति
भावेयः न नाह्योग इत्युत्पत्तिषेवः । अभयोक्तव्यार्थनिबन्धनात्तर-
नारायणात्मत्वाच्च नावयोर्भेदप्रतिषेधः कार्यैतत्पर्यः तर्था च तद्-
देव नियोगेऽप्यसङ्कोच उचित इति भावः अतएवानयोर्वन्त्यार्थसौर्हे-
सहेतुमहावादाकार्यहेतुकं काव्यनिष्क्रमणद्वारः स च कथ्ययोर्भेदाभेद-
रूपमिति वयोक्तमन्त इति अन्तर्द्वारद्वाराभावेन सहारः ॥ १५ ॥

यश्चोक्तं वीतविघ्नमित्यादि तत्राभयदानस्युत्तिजानीते य इति । को-
भूपतिः तरेङ्गास्मिन् सवने वश्ये । सवनं बजने स्थाने सोमे निर्देन-
नेऽपि चेति विद्वः । कर्मकरवद्भूतगत् कर्मन करिष्यति तस्य भूपते-
र्धनुः जगतां बन्धुः क्षेमद्वरत्वादिति भावः एष सुदर्शनी मञ्जकम् ।
यश्चोक्तञ्जीपते पाञ्चजन्यचक्रं सुदर्शन इत्यमरः । कवन्धतां धिरा-
श्रुन्धताश्चेत्यति प्रापयिष्यति केत्यामि चक्रेषाञ्च धिर इत्यर्थः ।
कवन्धं उचिते प्रोक्तमपमूर्द्धकदेव इति विद्वः । अतोविघ्नमहा न
कार्येति भावः । अत्र सुदर्शने बन्धुतरुपचाद्रूपज्ञानद्वारः ॥ १६ ॥

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यता

स्मिन्नतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव

दृत्तिभाजि करणे यथार्त्विजि ॥ १८ ॥

शब्दिनामनपशब्दमुच्चकै

वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

हीनितोऽभूदित्यर्थः । तस्याध्यागमे शिवमूर्तित्वप्रसिद्धेः । अत्र प्रकृताग्रह
तमोर्गप्यिष्योः शिवशब्दमात्रवाच्यमार्त्तत्वं ज्ञेयमकार ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रिया-कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र पुण्यपापकार्माणि
अयमभूवतोऽनन्तिततः अन्यत्र उदासीनस्य । अतएव साङ्ख्ये पुन
येन साङ्ख्ययास्त्रोक्तेमात्मना तुल्यता स्मिन्नतस्तस्य राशः करणे अन्तः
करणे यथा बुद्धाविशेषतः । अतो यजतीति कृत्विक् याजकः । कृत्वि
जोवाजवाच ते इत्यमरः । कृत्विग्दृष्टेति निपातः । तस्मिन्कृत्वि
भाजि होमादिव्यापारं कुरीतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपाप कारिणि
वति तदुपलम्भतः तस्य कृत्विग्दृष्टेरुपलम्भान्मभेदमित्यतु स्म्यानादे
कर्तृता क्रियानुष्ठापत्वमभवत् । तच्चैव विधिवामर्थोदिति भावः । अत
एवाह भगवान् जैमिनिः अन्यत्र वा स्यात्परिक्रिया स्नानात्यज्यात्मनेपद
इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिर्हस्तेरुपलम्भात्प्राप्तत्वेनातुस्म्या
नादेव कर्तृ मर्मभूत स्वयं क्रियाभोगरोहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधाना
इत्यस्तद्विशेषतया भवतीत्यर्थः । उपमाचङ्कारः ॥ १८ ॥

शब्दिनामिति । वाक्यलक्षणविदोनीपांसायास्तथा । यन् कर्मि-
णोभजनव्यापारवन्तः कृत्विजः । होमादित्वादि निमित्तयः । कमूच्यत
इति अनुवाक्या तथा अतुगम्यया । अनूचया वाक्यया जुहोतीति श्रुतेः
सा च प्रशङ्कपाया तदभावे होहपाया देवताह्वानी शब्दः । अथे कृत्
होहर्त्तुं पजोः कृत्विग्दृष्टेति कृतं शब्दसंज्ञत्वाद्दोषमर्थशामा-

इत्युदीरितगिरन्मृपस्त्वधि
 श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
 सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तावा
 नुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥
 आग्नेनेन शशिनः कलान्दध
 हर्षनक्षयितकामविग्रहः ।
 आसुतः स विमलैर्जलैरभू-
 दष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

अतोति । इतोत्यं उदीरितगिरन्मृपस्त्ववाचं शौरिं यथो युधिष्ठिरः
 त्वमि मेयस्यभ्यदमे विषये स्थितवति त्वयि ज्येष्ठकुरे सतीत्यर्थः । अम सर्वसम्पद
 स्थितेत्युक्तवान् । उदं उद्वहन् सहाय सम्पत्तया वन्तुष्यन् वन् । प्रताडद-
 स्थित क्रतुं कर्तुं उद्वहन्नागितत्पर्यं । तिष्ठतेर्मुक्तिं उदोऽनूर्ध्वं कर्त्तव्यं
 इत्यादिमात्मनेपदं स्याद्योरित्येति विषयः किञ्चादिकारः सुखारक्षा-
 दिति वकारभोग ॥ १७ ॥

अथ महत्विंशता लोकेरनेकधा क्रतुं वर्णयति । आग्नेनेत्युक्तं ।
 आग्नेनेन शशिनः कलानिव कला कान्तिं दधत् । विदर्यन्तलङ्कारः ।
 शशिसुख इत्यर्थः । अन्यत्र शशिसुखधरेत्यर्थः । दर्शनेन क्षयितौ ना-
 शितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः । अन्यत्र हर्षे दम्भकरयरोरः
 विमलैर्जलैरासुतः स्नातः नद्यां स्नातीति दीक्षायां स्नातविधानादिति
 भावः । अन्यत्र महोदकसिक्ता महाधरोत्यर्थः । स श्वरः । अष्टमी
 पूरणी अष्टमी । तस्य पूरणे ङङिति ङट् प्रत्ययः । मान्वादसङ्ख्यादेर्भङिति
 महागमः टिङ्ढाणाञ्जित्यादिना ङीप् । अष्टमी मूर्त्तिनां समाहारो-
 ऽष्टमूर्त्तिः । तद्वितार्थं इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं नष्टं सकृद् ।
 तस्य धरोधारयिताऽष्ट मूर्त्तिं धरः शिवः तस्य अष्टमी मूर्त्तिरभूत् भोग

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यता
 विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।
 कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव
 दृष्टिभाजि करणे यथर्त्विज ॥ १८ ॥
 शब्दितामनपशब्दमुच्चकै-
 र्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

दीक्षितोऽभूदित्यर्थः । तस्याध्यागमे विवर्त्तितप्रतिषेधेः । अत्र प्रकृताग्रह
 तदोक्तं पश्चिमोः विवर्त्तितप्रतिषेधोऽपि चोक्तः । ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रिया कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र उच्यमानकर्माणि
 अयमकूर्त्ततोऽननुतिष्ठतः अन्यत्र उदासीनस्य । अतएव साङ्ख्य
 पुरुषेण साङ्ख्यपुरुषोक्तेर्भाक्त्या तुल्यता विभ्रतस्तस्य राशः करणे अना-
 करणे यथा बुद्धाविशेषादित्यर्थः । अतो यजतीति अतिक् याजकः । अति-
 जोबाजवाच्यं ते इत्युच्यते । अविद्बुद्धमिति निपातः । तस्मिन्बुद्धि-
 भाजि होमादिव्यापारं कर्तुमीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपाप कारिणि
 मति तदुपलम्भतः तस्य अतिगृह्यतेत्यप्युक्त्यान्वयेदमित्यतु हन्तानादेव
 कर्तृता क्रियानुष्ठानत्वमभवत् । तथैव विधिवामर्थ्यादिति भावः । अत
 एवाह भगवान् जैमिनिः अन्यथा साक्षात्परिक्रिया आनात्सत्त्वात्तन्नेपदं
 इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिगृह्यतेत्यप्युक्त्यान्वयेनातुल्यता-
 नादेव कर्तृत्वमभवत् अथ क्रियाभोगरोहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधाना-
 द्रक्तस्तद्विषयतया भवतीत्यर्थः । उपमाचोक्तः ॥ १८ ॥

शब्दितामिति । वाक्यलक्षणविदोमीमांसाशास्त्रज्ञाः । यज्ञ कर्म-
 ओपजनव्यापारवन्तः अतिज । प्रीत्यादित्वादिति निमित्तवत् । अनुच्यत
 इति अनुवाक्या तया अनुवाक्यया । समूहया याज्या कुहोतीति श्रुतेः
 या च प्रशस्तप्राया तदनात्वे होतृप्राया देवताहोतृणी अक् । अथे अह
 ओर्णं च यज्ञोः कृ पितृयतोरेति कुर्वं शब्दं प्रत्याहोपम्यद्वयं प्राणा-

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्
द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं
साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र हन्तमिरश्च स्वरयः
पुण्यमृग्यजुषमध्यगीषत ॥ २१ ॥

मिति न प्रतिषेधः । उज्जगौः यजनपदं यथा तथा यद्धिता मन्त्राख्ये
मोक्षे । यकायितामित्यर्थः उज्जगौ । यथा कथित इति विधानात् । यद्ध
संयद्धने इति धातोर्गौरादिकात्कर्त्तव्यं । देवताभिन्नादिकामपदिश्य
द्रव्यजातं यद्युपरोडायादि कविः समूहं द्रव्यतोऽनयेति याज्या सा च
होतृ याया यागाङ्गसाधनस्य याज्यया कुर्वीतीति श्रुतेः । पूर्व्वम्
अहोर्ग्येदिति करणे यत्तत् यथाचक्षुष्यचक्षुष्येति कृत्यप्रतिषेधः ।
तथा यत्यजन् यत्यजद्वित्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोऽयम् इति सप्त-
त्यात् । य च त्यागः सामान्यत आहवनीये कर्त्तव्येति तदा हवनीय
इति सामान्यत्यायास विधानादप्यत्रेति धेयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युभाज-
कत्वं त्वेपि याज्या पुरोऽनुवाक्यद्वारा होतृयथास्तोरपि साहित्यादत्यज-
द्विति वक्तव्यमपदेशः । तदाच सैवावस्थेन पुरोऽनुवाक्यद्वारामनुक्ताया
नत्प्रवायितदेवतोद्देशेनाध्वर्युर्होतृ पठितयाज्यान्ते वधट्कारेण सोमा-
दिर्गं हविरेभ्याध्वयाहोदित्यर्थः । सभाधोर्त्तरनद्वार ॥ २० ॥

तमिति । तत्र कर्त्तौ । सामानि वेत्तीति सामविदुद्गातरा । सप्तभेदं
सप्तप्रकारं यथा तथा करेण कृत्वा कल्पिता सम्पादिता स्वरा निपा-
दादय यद्य तत् करविन्यासभेदादिभिर्व्यङ्गित सप्तस्वरमित्यर्थः । निपा-
दसंभगात्पारवर्त्तमानमध्यमधैवताः यद्यमधैवमी सप्तोत्तरः । यदा स्वराः
कटादयः । यदा मधमोद्वितीयो मन्त्रोमीव इत्यादयः । साम हव्यव-
नरादिकमवस्रमस्वशितं उज्जगौ उदगायन् । किञ्च हन्तमिरः प्रिय

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया

वीक्षितानि यजमानजायया ।

शुष्मणि प्रणयनादिसंस्कृते

तैर्हवींषि जुह्वाम्बभूविरे ॥ २२ ॥

नाञ्जसा निगदितु विभक्तिभि

सत्यवाच. १ प्रियं सत्वञ्च कृतं इत्यमरः । सूरवोविद्वांसोहोतृभ्य-
व्यादवः पुण्यं त्रैयङ्करम् । अथ यजूंषि च तत् शुभ्यजुषमग्निमीह
रवे इत्यादिकम् । इहैकवङ्गाव अचक्षुरेत्यादिना इहै समाधान-
निपातः । अध्यगीयत । रजोनुष्टि विभावा बुध्नुष्टोरिति गाढादेशः
यच्च जुटादित्वात् सिच. किञ्च शुमेतयादिना ईत्यम् । अत्र धाम्नादे-
स्यादौ वृत्तानुमासभेदोद्भवः ॥ २१ ॥

वद्वेति । बद्ध दर्भमयं दर्भविभक्तं काञ्चिदाम रथनागुर्धो यया तथा ।
दामेति दावुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप्प्रत्ययः । यजमानो यथा । पूज-
यजोः शान्तिति वजे शानच्प्रत्ययः । तस्य जायया यत्रा वीक्षितानि
वृत्तानि हवींषि आख्यानि यत्रावेतत् इत्याज्यस्य यत्रावेत्यसंस्कार-
विधानात् अर्धप्रधानत्वात् सर्वेषां साज्यादीनां प्राथम्यज्ञानेन वीक्षितत्व-
व्यपदेशः प्रणयन नाम शार्ङ्गपत्रादुद्धृत्य बन्धेणापतने वादनं आदि-
यद्वात्परिस्तरण परिधानसमाग्रादिसंस्कारश्च यज् तैः प्रणयनादिभिः
संस्कृते आहुतादिष्वेते शुष्मणि आग्नेौ । यर्हि शुष्मा कल्पवर्त्मलम्बरः ।
अत्राथाहवनीये जुहोतीति हूयमाने व्यध्युः कर्त्ता । जुहूमात्रव्यापृतदा
सुवाहवनीय प्रधानमिति न्यायवचनात् । तैः अतिर्गभि जुह्वावभूविरे ।
जुहोतेः कर्माणि निट् भोक्तोऽष्टवाभिति विख्याताम्पत्ययः । अत्र विप्र-
यस्य योऽज्ञायातुपादनेन विर्यायथ. चाज्ञोऽप्यस्यैव तदमेदेन निहैः भाज्ञैदे
अभेदरूपमिति यथोक्तेरनुमापेन कृत्वा ॥ २२ ॥

नेति । तत्र तदिदं चर्तुषि यज्ञकर्माणि । अन्यदाश्रुतस्य इन्दसा-

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथाविष्णुश्च नादिभेदेन विपरिचयमव्यूहः कल कुशलाः । प्रयोग यथा-
 'मन्त्रोति प्रयोगिणः प्रयोगज्ञार कत्वितः आगमे आम्नाये निखिलाभितिभ-
 'क्तिभिः प्रथमादिभिः दृष्ट्यभक्तिभित्तिद्विभक्तिभिश्च विभक्तिपदार्थं वच-
 'नोपलक्षयम् । व्यक्तिकिर्चिद्गैवाक्षया शुद्धेन निरदिदं पाठितं न भवत्य-
 'मन्त्रादिति भाष्यवागिनदिदम् । अज्ञस्य उपसङ्ख्यानमिति । अङ्गु-
 'नजर्षस्य नमन्त्रस्य उपसृपेति समास । सपदा अङ्गसेति ततोयान्तप्रति-
 'रूपकमदयं तत्कार्ये । अज्ञसा तत्पठ्यर्थवोरिति विश्वः । अज्ञसा तत्पठ-
 'इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपद्यमिदमः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवतारूप-
 'वाक्यं विपर्ययीनमन् विपरिचयान्न स विपरिचयितव्य इत्यर्थः ।
 विपरिपूर्वकात् यथासात् समधातोः कुङ्-सन्द्वावे सव्यत इत्यभ्यास सौत्वं
 दीर्घोऽवोरिति दीर्घः । उपसर्गादवभासेऽपि चोपदेश्येति चत्वम् । अल-
 'भाष्येति पाठविशेषमनन्ता मन्त्रविपरिचयमन्त्रेष्टतात्पदार्थहेतुकं काव्य-
 'विष्णुम् । २३ ॥

संशयायेति । संशयाय चन्देहोत्पादभाय सरूपतां सादृश्यं दधतोः ।
 'समयस्य रूपमाध्यादयं समासोऽयं चेति संशय' कुर्यतीति श्रुतिः । यपेन्द्र-
 'शत्रुरित्यनेन्द्रस्य शत्रु यावयिता कृन्तेति पठितस्तुल्यः सतेन्द्रः यन्तु
 'यंयेति वङ्गदीर्घरिति साकृत्पथस्य तत्त्वानियमे दोषमाह । क्रिया
 'प्रकृतं कर्म' तां प्रति तासद्दिश्येत्यर्थं दूरभिन्नफलत्वविवक्षयं 'फलं'
 'ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोर्लभेदात्कर्मणः फलभेद' प्रतिपादयतीति-
 'त्यर्थं यपेन्द्रशत्रुरित्यस्यैव पठो समासोऽप्येष्टतात्पदार्थहेतुकं वङ्गदीर्घो

शब्दशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सहाद्वपट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

त तस्येन्द्रेण बध्यत्वमिति कश्चभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः सतीरित्यर्थः । भावस्तथापि सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्द-
शास्त्रज्ञाः अन्येषा मनधिकारादिति भावः ते प्रकृता अपिप्तः स्व-
रेण तत्समास विहितस्वरस्येन विग्रहं वाक्येन समर्थोभिधानं
व्यवससुः निषिक्तुं शक्तिन् स्वरेण समासं तत्रायं विग्रह इति
अन्यतरपदावधारणं चक्रुः । यदेन्द्रयत्तुरित्यतएव पूर्वपदे उदात्त-
त्वेन वङ्गमीहस्वरेण वङ्गमीहसमासनिर्णयः इन्द्रः यत्तुर्यस्येति विग्र-
हावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य सतीरिति आदेश इत्यादि द्विवच-
नादिकार्येभेज्जवादेशः । अत्र संशयजनकत्वकश्चभेदमतिपाठकपदार्थयो-
र्विशेषणतया सन्निगमे ज्ञातं प्रवर्तते इति ज्ञातेन विग्रहस्य व्य-
सादहेतव्यात्पदार्थहेतुश्च कृताश्लिष्टमङ्कारः ॥ २४ ॥

नोतेति । लसता प्रकाशमानेन लोलायता हेतयोज्वाला एव रस-
ना रसज्ञाः । वङ्गेर्हो ज्वालिनीलानिर्णयं हेतिः मिथ्या क्रियामिति रसज्ञा
रसना लिङ्गेति चानरः । तासां यतानि तेषां प्रभामण्डलेन हस-
न्निवेति रूपवङ्गमीहोत्पत्तेर्या । पावकोरङ्गि मण्डलं कृतं वपट्कारेण
मङ्गलं कृतमित्यर्थः । कृतं लिङ्ग वपट्कृतमित्यनरः । निर्मलीमसम-
निनं पृथ्वित्यर्थः । मलीमसं त्वमिनमित्यनरः । लोरेणा तमि-
खेत्यादिना अतिव्यवसायकत्वेन इमनिष्प्रत्ययान्त्वोक्तिमातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथाविष्कारश्चमादिभेदेन विपरिचयनमूहः तत्र कुशलाः । तयोः यदा-
मन्त्रोक्तिः प्रयोगिणः प्रयोक्तार इति ज्ञः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्भि-
क्तिभिः प्रयमादिभिः शुद्धिभक्तिभिस्तद्धिभक्तिभिश्च विभक्तिपदार्थं वच-
नोपलक्षणम् । व्यक्तिभिर्लिङ्गैश्चाञ्जला सुष्ठेन निगदितं पाठितं न भवत्य-
शक्तुत्वादिति भाञ्जलानिगदितम् । अञ्जल उपसङ्ख्यानमिति । अमु-
नञ्जलस्य नमन्त्रस्य सुप्सुमेति समास । अथवा अञ्जलेति ततीयान्नप्रति-
पद्यकमदयं तत्त्वार्थः । अञ्जला तत्त्वतुल्ययोरिति विग्रहः । अञ्जला तत्पत-
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदानियमः । तं मन्त्रम् । कस्माद्देवतारूप-
मात्रं विपर्ययीनमन् विपरिचयनान्ति अ विपरिचयमित्यन्त इत्यर्थः ।
विपरिपूर्वकात् ययन्तात् यमधातो लुङ् सम्बद्धान् सन्त्यत इत्यभ्यास स्येत्वं
दीर्घोऽमोरिति दीर्घः । उपसर्गादवसासेऽपि चोपदेशस्तेति चत्वनम् । अत-
माञ्जलेति पाठविशेषणस्य मन्त्रविपरिचयनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काश्च-
चिद्वम् । २३ ॥

संशयावेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
अथवा रूपसादृश्यं समासोऽयं वेति संशयं कुर्यतीति शङ्कः । यथेन्द्र-
शत्रुरित्यथेन्द्रस्य शत्रुः यातयिता हनेति पणोक्तत्वरूपः उत्तेन्द्रः शत्रु-
यथेति यक्ष्मोद्गिरिति शारङ्गयययः तत्त्वानियमे दोषमाह । क्रिया
प्रकृतं कर्म तां प्रति तागुद्दिश्येत्यर्थः दूरभिन्नफलान्वितवचनं फलं
ययोर्दूरभिन्नफलयोक्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतीति-
त्यर्थः यथेन्द्रशत्रुरित्यस्यैव यथी समासस्येष्टत्वेष्टस्येष्टेन्द्रहन्ता यक्ष्मोद्गी

ब्रह्मशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सकृद्वषट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तस्येन्द्रेण बभूवमिति फलभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः चतोरित्यर्थः । भावस्तस्यैव सप्तमो । ब्रह्मशासनविदः ब्रह्मशास्त्रज्ञाः अन्येषां भगविकारादिति भावः ते प्रकृता कृत्विजः स्वरेण तत्त्वभास विहितस्वरूपेण विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुं निश्चिकुर्वन् स्वरैश्च समासः तत्रायं विग्रह इति अन्यतरमप्यवधारणं चक्रुः । ब्रह्मेन्द्रमलुरित्यस्यैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्हस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य कृतीर्लिटि आदेच इत्याग्रे द्विवचनादिवाक्येभ्योर्जादेयः । अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगता सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्त्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदार्थहेतुत्वं द्वाव्यभिन्नमप्युक्तम् ॥ २४ ॥

सोतेति । लसता प्रकाशमानेन लोलायता हेतयोर्ज्वाला एव रसना रसदाः । वक्त्रेऽर्जोर्ज्वालीलावर्द्धिर्हेतिः शिखा क्षियापिति रसदा रसना जिह्वेति चाक्षरम् । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हृष्टमिवेति रूपबहुव्रीहौत्प्रेक्षा । पावकोवडि वषट्कृतं वषट्कारेणैव कृतमित्यर्थः । कृतं त्रिषु वषट्कृतमित्युक्तम् । निर्मलीमसमलिनं शुद्धमित्यर्थः । मलीमसं तु अन्नममित्युक्तम् । छदोऽज्ञा तन्निष्ठेत्यादिना अस्तिवशब्दात्कल्ये इमं निष्प्रश्रयान्तोनिपातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूढकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संग्रहाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथाविष्कारादभेदेन विपरिणमनमूढः तत्र कुशलाः । प्रयोग एवा-
भक्त्यति प्रयोगिणः प्रयोक्तार आत्मिनः आत्मने आत्म्याये निश्चिदाभिर्भि-
क्तिभिः प्रयत्नादिभिः सुख्यभक्तिभिसिद्धिभक्तिभिश्च विभक्तिपदार्थं पञ्च-
गोपसत्त्वम् । व्यक्तिभिर्भिक्त्वाश्रया सुखेन निगदितं पाठितं न भवत्य-
मकृतादिति भाष्यमिति दितम् । अश्रय उपसङ्गान्निति । असुख-
मजर्षस्य मन्त्रस्य उपसृष्टेति उपाध । अपवा अश्रवेति ततीयान्नप्रति-
रूपकमदयं मन्त्रार्थः । अश्रवा मन्त्रतत्त्वव्योक्तिरिति विज्ञः । अश्रवा तत्त्वत-
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदान्वयः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवतारूप-
वाक्यं विपर्ययीनमन् विपरिणमन्ति स विपरिणमितवत् इत्यर्थः ।
विपरिपूर्वकात् एतन्नाह अन्वयात् कुर्वन्मन्त्रे मन्त्रत इत्यभ्यास एतेन
दीर्घोऽथोरिति दीर्घः । उपाधमादिसमासेऽपि उपदेयस्येति वाच्यम् । सत्र
भाष्येति पाठविशेषमन्त्रा मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं साध-
यित्वम् । २३ ॥

संग्रहायेति । संग्रहाय सन्देशोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
अभयस्य रूपमाख्यादयं समासोऽयं वेति संग्रहं कुर्वन्वोरित्यर्थः । यदेन्द्र-
शत्रुरित्यन्तेन्द्रस्य शत्रुः यावद्विता जनेति पृथीतवृत्त्यर्थः एतेन्द्रः शत्रु-
र्यस्येति मन्त्रव्रीहिरिति साकृन्मन्त्रस्य तत्त्वमिदमे दोषमाह । क्रिया
मन्त्रतं कर्म वा प्रति तावद्विपर्ययीत्यर्थं दूरभिन्नफलनाविशेष्यं कर्त-
ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोर्दधतोऽर्थात् यः कथमेदं प्रतिपादयतीति-
त्यर्थं यदेन्द्रशत्रुरित्यन्तैव पृथी समासस्येति मन्त्रस्येन्द्रशत्रुत्वं नञ्ब्रीहौ

शब्दशासनविदः स मासयो

विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सकृद्वपट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

त तस्येन्द्रोऽयं मध्यममिति कचभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः
प्रसङ्गयोः सतोरेत्यर्थः । नावयत्यर्थे समन्तो । शब्दशासनविदः शब्द-
शास्त्रज्ञाः अन्येषां भगविकारादिति भावः ते प्रहता कृत्यजः स्व-
रेण तत्प्रमास विहितस्वरूपेण विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं
व्यवससुः निश्चित्य अकिन्तु स्वदेवं समासः तत्रायं विग्रह इति
अन्यतरमसाधारणं चक्रुः । शब्देन्द्रमत्तुरित्यनेन पूर्वपदे उदात्त-
त्वेन बहुमीहितरेण बहुमीहितमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्ध्वमेति विग्र-
हाधारणमित्यर्थः । अथपूर्वस्य कृतेर्लिटि आदेश इत्यापे द्विवच-
नादिकार्येर्भेज्ज्वादेशः । अत्र संशयजनककचभेदप्रतिपादकपदार्थयो-
रित्येवमग्रा सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेन विग्रहस्य अ-
वयवहेतुतात्पदार्थहेतुक इत्यादिद्वयमकारः ॥ २४ ॥

भोतेति । समता प्रकाशमानेन लोलादना हेतयोज्ज्वला एव रस-
ना रसज्ञाः । यद्भेदं योज्ज्वलनीयार्थं हेति विद्या स्त्रियामिति रसज्ञा
रसना जिह्वेति चामरः । तासां प्रतानि तेषां प्रभाभण्डलेन हस-
न्निरेति रूपबहुमीहेतुमेवा । पावकीवङ्गि वषट् कृतं वषट्कारेणै-
त्यर्थं कृतमित्यर्थः । कृतं त्रिषु वषट्कृतमित्युच्यते । निर्मलीमसम-
निनं ग्रामित्यर्थः । मलीमसं तु अनिनमित्युच्यते । लोलादना तमि-
स्रोत्यादिना कसिनशब्दान्तरार्थे हसन्निव प्रत्ययान्तोविधायः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्ययीनमन्

मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

संशयाय दधतोः सरूपतां

दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथाविष्कारवनादिभेदेन विपरिणयनमूहः तत्र कुशलाः । प्रदीत एषा-
मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार इतिजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्विभ-
क्तिभिः प्रथमादिभिः सुख्यभक्तिभिस्तद्विभक्तिभिश्च विभक्तिमहर्षं वच-
नोपलक्ष्यम् । व्यक्तित्वैकैवाङ्गसा सुखेन निगदितं पठितं न भवत्य-
शक्तुवादिति नाङ्गसानिगदितम् । अङ्गस उपलक्ष्यमानमिति । अङ्गु-
नञर्थस्य नञ्दस्य सुप्सुप्तेति समास । अथवा अङ्गमेति तृतीयान्तप्रति-
ष्ठापकमर्थं तत्त्वार्थे । अङ्गसा तत्त्वतुल्ययोरिति विश्वः । अङ्गसा तत्त्वत
इत्यर्थः । अस्मिन् पद्ये नैकपदानियमः । तं वक्तव्यम् । कर्माङ्गदेवताहम-
वाक्यं विपर्ययीनमन् विपरिणयनमिति वा विपरिणयनितवन्त इत्यर्थः ।
विपरिपूर्वकात् पद्येनात् अथवातो लुङ् सन्ध्यायै सन्ध्या इत्यभ्यास स्योर्त्
दीर्घोत्थोरिति दीर्घः । अथवा दधतोऽपि योपदेशस्येति अत्यम् । अत्र
नाङ्गमेति पाठश्चोपपन्नः । मन्त्रविपरिणयनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-
चिह्नम् । २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो
रभयस्य रूपवाच्यादयं संशयोऽयं नेति संशयं कुर्वतीति शङ्कः । यथेन्द्र-
यत्तु रिक्तत्वेन्द्रस्य यत्तु यावद्विता हनेति पणीवत्पुरुषः पतेन्द्रः यत्तु
यस्येति पञ्चमीह्रिति सरूप्यस्य वतानियमे दोषसाह । क्रिया
प्रकृतं कर्म ता प्रति तावद्दिश्येत्यर्थे दूरभिन्नफलनविचक्षणं फलं
ययोर्दूरभिन्नफलयोरुक्तयोरवभेदात्त्वार्थः । कथमेदं प्रतिपादयतीति-
त्यर्थं यथेन्द्रयत्तु रिक्तत्वेव यतो समासस्येत्वेदत्वेत्येन्द्रयत्तु वत्तु यो

शब्दशासनविदः स मासखो

विग्रहं व्यवससुः खरेण ते ॥ २४ ॥

लोलचेतिर सनाशतप्रभा

मण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यम सकृद्वपट्कृत

निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तल्लेखेन मध्यममिति प्रथमेद इति भावः । समासखोरेर्विधयोः
प्रसक्तयोः सतोदित्यर्थः । भावस्य च सप्रसी । शब्दशासनविदः शब्द-
शास्त्रज्ञाः अन्येषा मनविधारादिति भावः ते प्रसक्ता अपिचः ख-
रेण तत्समास विहितसाराख्येन विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं
व्यवससुः निश्चिन्तु अस्मिन् खरेण समासः तस्मात् विग्रह इति
सनाशतप्रभाभारणं च । सनेद्रव्यत्वरित्तत्वेन पूर्वपदे उदात्त-
त्वेन बहुव्रीहिसरेण बहुव्रीहिसमासनिवदः इन्द्रः यत्पूर्वस्येति विग्र-
हाभारणमिच्छते । व्यवससुः सतेर्लिटि आदेश इत्यात्मे द्विवच-
नादिवाक्येभ्योऽङादेशः । अत्र संवत्सरकालसम्भेदप्रतिषादकपदार्थयो-
र्विशेषणतया सन्दिग्धे आत्मे प्रवर्तते इति आशयेन विग्रहस्य व्य-
वाहकतयावदाप्येतेषां ह्यावधिप्रत्ययकारः ॥ २४ ॥

नोहेति । सवता प्रकाशमानेन लोलाचला हेतयोर्व्याला एव रस-
ना रसदाः । नोहेर्लोर्जातलोलावर्ज्येति विद्या खिवामिति रसदा
रसना मिह्येति आशयः । तासां यतानि तेषां प्रभासकत्वेन हस-
न्निवति रूपवद्बुद्धीर्लोहा । रसखोवति . वपट् कृतं वपट्कारेण
वपट् कृतमित्यर्थः । कृतं लिट् वपट्कृतमित्यर्थः । निर्मलीमसम-
लीढं शुद्धमित्यर्थः । मलीमसं तु मलिनमित्यर्थः । लोलाचला
लोल्यादिना मलिनवन्दावतर्गं इत्यन्विष्टं प्रत्ययान्वीनिवातः ।

अत्यशेरत परस्परन्धियः

सत्विणां नरपतेश्च सम्पदः ३२ ॥

दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः

पङ्क्तिपावनमथ द्विजप्रजम् ।

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रण

हृक्षिणाः सदसि राजसूयकोः ॥ ३३ ॥

वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रिया

रमयोगविज्ञानानि । तदुक्तं व्यावृत्त्यां त्वर्माभ्योऽन्ते समीचेतेदं वरि
प्यामीति । तथा नरपतेराज्ञं सम्पदः पदार्थसमूहस्यैव परस्परं अत्य-
शेरत अतिवदितवत्यः उभयेऽप्यतिसमस्या इत्यर्थः । ज्ञानद्रव्ये हि क्रिया-
साधनं तत्त्वसमूहस्य कृतं क्रियाप्रकार इति भावः । अत्राप्यप्यारण्य-
प्रसाधेन साधनसम्पत्तिं यावन्मार्गहेतुवत्त्वाद्वाक्यार्थहेतुकत्वात्पक्षे तस्य
परस्परान्तिशयक्रिया रूपमर्थसाध्यमन्यौपम्यकोरूपप्रत्यक्षस्योचरया
तुल्ययोगितयोऽप्योचिततेत्यनयोरेकाद्विभावेन सहूर ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमिति । अथानन्तरं दक्षिणं योदायवान् । दक्षिणः, इदं
योदारावित्त्वमरः । क्षितिपतिः राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः ।
दक्षिणीयोदक्षिणार्हं तत्र दक्षिणस्य इत्यपोत्वमरः । कश्चिद्दक्षिणार्ह-
वेति अत्रत्ययः तं प्रकृतेः स्वाधितितायाः पावनं पावयितारं पङ्क्ति-
मात्रमगृह्य । पावयते कर्त्तरि क्युट् । हिलननं अतिस्वर्गमित्यर्थः । पङ्क्तिः
मङ्गलसारेण अधिगम्य प्राप्य सदसि राजसूयकोः । राजसूयकाण्डोक्ता
इत्यर्थः । दक्षिणार्थस्य स्फुटार्थः । राजसूयेत्यत्र दक्षिणार्थस्य दक्षो-
विधानात् । अग्निदण्डनं विद्यापयति स्य वित्तीर्येदमित्यर्थः । विद्या-
यनं वितरणं मित्यमरः । अथ दाने इति भावोर्लुङ्क्षौ बहुप्रभावा
एतत् । उत्तराश्रयस्योऽवधारः ॥ ३३ ॥

लब्धपुद्गिषु धनानि वीजवत् ।

भावि विभ्रति फलम्वद्दिज

चेचभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

किं नु चित्तमधिवेदि भूपति

दक्षयन्दिजगणानपूयते ।

राजतः पुपुविरे निरेनसः

प्राप्य तेऽपि विमलम्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

वारीति । नराधिपो राजा वक्तव्याभिरभयेन संस्तारैर्लब्ध्वा भुवि निर्दोषता आभिलाष आश्लिषासु । दिवा एव चेचभूमयः जेदार-भूमयः तासु । चेच' गेहे गुरे देहे जेदारे योनिमार्ग्यवोरिति वीजयन्ती । भावि भविष्यत् महत्फलं स्वर्गादिकं धाम्ना दिक् च विभ्रति विभ्रा-श्यामीत्यर्थः । वा ननु'सकसेति विकल्पासु मातृममतिवेधः । धनानि वीजवत् वीजैस्तुल्यं वारिपूर्वमुदक दानपूर्वकमवपत् उपपान् दत्त-वामित्तर्पः । अत्र वीजवत् इत्युपमानम् । तेन तन्ममिति तत्प्राप्ये वतेर्निश्चयनात् तदापि वाप क्रियायोगात् दिजचेलेति ह्यप्रकवमा-चोनोपमितवमासः किन्तु रूपकस्याङ्गुष्ठपमा तदुत्पादितत्वादिति उद्धृतः ॥ ३४ ॥

किमिति । भूपतिरधिवेदि वेद्यां मन्त्रवेद्यामिच्छयेः । अत्र विप-क्रादौ व्ययीभावः । दिजगणान्दिजगणान् दक्षयन् कर्षयन् दक्षिणं प्रतपकेश सदक्षिणान् कर्षन् प्रतिपादयन्नित्यर्थः तदक्षये दक्षिणं प्रतिष्ठतेति नृतिदर्शनात् । दक्ष नैऋत्य इति घातोर्ध्वमाङ्कतः दक्षा-देशः । अतएव निष्णाते दक्षिणे वापि नैऋत्ये निपुणेऽपि चेति भवः । अपूयत पूतोऽभवदिति । कर्मवत्तैरि वद्धं विद्धि' दाता पूत इति च विलम्बितार्थः किन्तु प्रतिष्ठक्रीतापि पूत इति

स स्वदस्तद्वंतचिह्नशासनः
 पाकशासनसमानशासनः ।
 आशशाकृतपनार्णवस्थिते
 विप्रसादकृत भूयसीर्भुवः ॥ १६ ॥
 शुद्धमयुतिविरोधि विभ्रतं
 शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसङ्करैः ।

ते द्विगर्भा अपि निरेवयो निष्पामात् राजनीराशः । पञ्चम्यास्तविम् ।
 विमर्षं शुभं प्रतिपद्य' माय्य उडुविरे पुतांभुवः । विमुखाय प्रतिपद्य
 दत्तमिदमादिदि भावः । अमापि पूजो बर्माकर्त्तरि 'छिद्' । प्रति-
 मर्षादिपि शुद्ध इति विरोधः स एव वाक्यार्थभूतचिह्ननिरोधहेतु-
 रिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाष्ठविह्वयोदकादिभावेन हङ्करः ॥ १५ ॥

स इति । पाको नाम कोटिपि राजसत्तायाः शासनः । शासकोहन्ता
 पाकशासनः इत्युक्तेन समानं शासनं दृष्ट्याज्ञा यस्य स इत्यर्थः
 सराजा सङ्कोचोऽयं कृतं विहितं विभ्रतं सनानमेषनादिकाण्डनं देव-
 तानि शासनः निवसनपक्षाधि-यस्य सः दक्षसङ्कोचसेवाङ्कितं शासनं
 सङ्कितद्वयः । आशशाकृतपनार्णवस्थिते' यथाकृतपनार्णवानभिध्याय
 आशस्त्रनिर्णयः । अभिविधावाङ् । आश्रयादाभिविध्योरिति विंशत्या-
 दहमाश' । भूयसीर्भुवोदेवभूमीः शिप्रसात् शिप्राभीमाः । देवे त्वा चेति
 चकाराश्चाशिप्रस्य । अतस्तु ततवान् दक्ष वानिर्णयः । लज्जोषुक्ति
 तद् उपेति विधः कित्वात् शुद्धादङ्गादिति अकारकोट्योपुचामा-
 दय । पाकपावनसमानशासन इत्युपमातुमाधयो' संव्यतिः ॥ १६ ॥

शुद्धमिति । यसौ ययः शुद्धमाचारपूतम् । अम्यस्य विभक्ति विप-
 रिणामेव शुद्धैरम्यस्यैः । शुक्तिविरोधि देवैरिहस्यं स अयतीत्यनुक्ति-
 विरोधि शास्त्रं विभ्रतं आत्मनि धारयन् सचस्यैदिदमास्त्राभिध्या-
 ययः । नाभ्यस्ताच्छुद्धिरिति तुभ्युक्तिमेवः । अम्यस्य शुद्ध विरोधिभिः

पुस्तकैः सममसौ गणमुहु

वाच्यमानमष्टगोद्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

तत्प्रणीतमनसामुपेयुषां

न्द्रमुमाहवनमग्रजन्मनाम् ।

आतिथेयमनिवारितानिथिः

कर्तुमायमगुहः स नायमत् ॥ ३८ ॥

पुराणादिभिः । वाच्यमानं अन्वयगुणादिक्रमेण प्रस्तुतमानमभ्यन्त, वा-
च्यमानैर्द्विजगणेन व्याख्यायमानैरित्यर्थः । वचेयैरादिकात्कर्मणि
षटः यानलाटेयः । द्विजानां ब्राह्मणानां गणं अथर्व्यद्वैतैरवही-
षां चरैः अन्यत्र जातिवद्वैतरहितमिति विपरिणामः । पुस्तकैः समं
इत्यत्राचरैरन्वयैः सङ्ग आह्वयोत् दानवासे मध्ये ब्राह्मणानां गुणान्
गोत्रोच्य श्रुतवाच्यित्यर्थः । सुखस्यविद्यानामपि पुस्तकधारणविषय-
त्वेनोक्तमित्यदोषः अन्तर्ग पुस्तकैः समं द्विजगुणं आह्वयोदिति । सम्ब-
न्धिभेदे भिन्नयोः अथर्व्योरेभेदाभ्यन्तवासेते अभेदरूपातिथयोक्तिश्चमत्का-
रिणी द्विजानां प्रजतत्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैश्विकोपमानोप-
मेयभावपर्यवसायिनो ह्येवमुक्त्यर्थोक्तोक्तिरुद्धारः । सङ्गार्थे नावयो-
यस्य भवेदतिप्रयोजितः कस्मिन्गोपमपर्यवसाया वा योक्तिरिति चेन्नते
इति नक्षणात् । क्वचित् पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा
• पुस्तकेषु द्विजगणेषु । सेव्येष्वायतमानानामिति व्याख्ययते । तैः पुस्त-
केषु भास्वमरथाभ्यामादरार्थमुद्घोषेति द्विष्ट विशेषणवगतः कृतज्ञेय-
मङ्गलः पुस्तकानां वाचनकरयत्नात्तना दिग्दर्शयैव्युक्तमहोक्तावद्वा-
रम्भमर्थेति एवमादयोदोषादुत्तरा इत्यन्तं विस्तरेण ॥ ३७ ॥

तदिति । अनिवारिताः अग्रजगणाता यतिदयो देव सः आत्यमाणां
महत्त्वादीनां परनिर्णयका कराजा । आ कमला पञ्चोत्तमि-
त्वाङ्गनं वागम् । सुहोतेर्मुद् । इत्युक्तेषुपामागतानाम् । अतएव

मृग्यमाणमपि यद्दुरासदं
 भूरिसारमुपनीय तत्स्वयम् ।
 आसतावसरकाङ्क्षिणोवह्नि
 स्तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥
 एकएव वस्तु यद्ददौ नृप .
 स्तत्समापकमतर्क्यत क्रतोः ।
 त्यागशालिनि तपःसुते ययुः
 सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

मृग्यमाणमपि यत्कर्मदर्शनात् कृच्छ्रिणामा अपलननम् । अतिविदु
 चाध्यातिशेयमतिविधत्कारम् । पय्यतिथीत्यादिना दम्प्रथय । कर्तुं
 नाश्रमम् । न आनन्तः । अप्यते पुषादित्वाङ्गुलिं कुरेदादेशः । अन्ता-
 निवारितातिविलस्य विशेषणगत्या अत्र निषेधहेतुत्वात् काव्यचिह्नं तद-
 तुमाहेन संख्ययते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमिति । यद्दुरासं मृग्यमाणं अन्विषमाणमपि दुरासदं इह-
 तम् । मूर्धिवारं महावारं उपदीकृतमुपायनीकृतं मनसः यथाशङ्कस्मितमि-
 क्षयं । उपायनमुपयागमुपहारमप्योपदेतुमरः । तद्भूतं श्रेयस्तु रत्नं
 श्रेष्ठे भव्याश्मीति विश्वः । नृपाः सर्वमुपनीय तस्य राक्षोःवसरका-
 ङ्क्षिणः सेवावसरं प्रतीक्षमाणा बहिरासत स्थिता इत्येवमस्तीति
 यथोक्तिः । अत्र रत्ने उपदालस्य रोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामा-
 नुवृत्तारः ॥ ३९ ॥

• एक इति । एक एव नृपो यद्ददौ धनं ददौ उपायनमिति भावः ।
 महान्नेव क्रतोः समायक्तं सम्पूरकं अतर्क्यत दक्षिण्यादाना दिग्दर्श-
 क्रतुष्वपपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । तपःसुते ययुः पुत्रे तपान्नाशिनि
 यति सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयं क्षयं ययुः । अस्मिन् पार्थिवधनस्य

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत्तथा

येन तत्प्रियचिकीर्षवानृपाः ।

स्पर्शितैरधिक्रमागमन्मुदं

नाधिवेश्म निक्षितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताक्षितः

शिव्यभूतमश्रियत्स कर्मणि ।

अतएव सापेक्षतासम्बन्धेऽपि तत्त्वसम्बन्धोक्तौ रतिमयोक्तिः । तथोच्यते-
अतस्त्वन्नातोयसदृशः ॥ ४० ॥

प्रीतिरिति । ददतोदानं उच्यतेऽस्य राज्ञस्तथा तेनैव प्रकारेण
राजोपायनामां । अर्पितात्करणेनैव प्रीतिरभवदासीत् न तत्र कोय
व्यङ्ग्यार्थेनेत्यर्थः । कृतः ज्ञेय प्रकारेण तस्य राज्ञः प्रियं चिकीर्षवः
प्रियं कर्तुमिच्छाः । मधुमिषासुप्रभृतित्वात् द्वितीयावभासः । अथाः
अर्पितैः प्रतिपादितैः । अर्पणं प्रतिपादनवित्तप्रवरः । उपायनैरुप-
कारैरधिकं यथा तया उदकागमनमाप्ताः । तथैव मधुप्रीतिविष्टैः
उपायनानां विद्विनियोगवाभावेति भावः । अथि वेत्सु वेत्सुनि
निक्षितैरुपायनैर्दं नागमन् तथोक्तप्रयोजनानिष्ठेरिति भावः । तेनैव
राज्ञां मोदः अथ च मङ्गलार्थं धर्मवाभः तेनोपायनानामर्पितात्क-
रणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत् न कोय व्यङ्ग्यार्थवादित्यर्थः । अतएव
दानवद्भुङ्क्ष्वोः प्रसक्तयोः प्रीतेः वङ्ग्यपरिहारेण दान एव निवृत्त-
नात्परिहृय्यावहारः । एवञ्चा नेकस्य प्राप्त्यपेक्षया निवृत्तमं
परिहृयेति वक्ष्यताम् । एतेन सर्वस्य दानं व्यस्यते इत्यवहारेण
वस्तुध्वनिः ॥ ४१ ॥

वर्जितः । लघूकृता कल्पीकृता कृतिताः प्रत्ययो ज्ञेयः । न राजा
विशेषः सन् न विजयभूतम् । मृतं अन्नादौ पिशाचादौ अथ चलो-
पमानवो रति विष्टः । मधुमेति निर्वृत्तमासः । ददन्तं मधुमयको-

सस्यहन्तृपतिभिर्नृपोऽपरै
 गौरवेण ददृशे नरामसौ ॥ ४२ ॥
 आद्यकोलतुलिताम्बकम्पनेः
 कम्पिताम्बुचुरनीदृगात्मनि ।
 वाचि रोपितयतांमुना मही
 राजकाय विषयाविभोजिरे ॥ ४३ ॥

इति प्रसीयमशुरक्षणादिपद्मेषु अशिशु आश्रयितवान् । अतिंशा
 स्वर्णभ्ययेति लुब्धं चुरेच्छादेयं भाव ददृष्टुं चो रितोकारः ।
 असी कर्म करोत्यप्य अपरैस्ततोऽभ्यर्च्य पतिभि सस्यह् यक्षोसम्मान इति
 साभिज्ञाय गौरवण ददृशेतरा अतिप्रवेण दृष्ट । दरे वस्त्रं विष्ट
 लिष्टयेति तरप्रत्यये किमेतिह प्रयथादास्य द्रव्यप्रचरे इत्यासुप्रयय
 तद्वितयावायं वभक्तिरित्यव्यसथा । अल्ल लक्ष्मिकरन्ध्रपक्षेतरन्ध्रपक्षे क
 विशिष्टदर्शनवस्त्रं तासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते रविशयोक्ति तया राज्ञो
 निरक्षुशासत्य व्यक्तत इत्यव्युत्तराय वस्तुभ्यनि ॥ ४२ ॥

आदेरिति । आद्यकोल आदिनराहः । वराहं शूकरोऽदृष्टि कोश
 मोली किरि किटिरित्यवर । तेन तुलितं वस्त्रादौ उद्धृताम
 तथापि प्रकम्पने । अक्षोभकैर्किरित्याद्यशुचै कम्पिता सोभितां न
 चोभ । अनीदृगात्मनि अनेन रूपेणा केनाम्बकम्पितायामसुखिताया
 वाचि रोपितयता स्वापितयता स्थिरेण रोपयेन स्थिरी कुर्यात्तत्पर्यं ।
 अक्षुणा राजा राजकायं राज्ञां समूहाय । गोमोऽस्तेत्यादिना वृज
 मन्वय । विषयाः देय मोदञ्जनमदोदेशविषयौ लुपवर्त्तनमित्यपर ।
 किंभोजिरे अस्वावर्त्तति विभज्जा । प्रुक् विजयोद्धृतान् राज्ञ पुन
 पदेयु स्वापयामायेत्यर्थः । अत्रादिवराज्ञोमही उद्धृतयानेव वारंवासी
 त निरातह स्वापितयत्येति उपमानादुपमेयया । अक्षयक्षणाऽपि
 रेकाव्युत्तर ॥ ४३ ॥

आगताद्वयवसितेन चेतसा

सत्त्वसम्पदविकारिमानसः ।

तत्र नाभवदसौ महाद्वे

शात्रवादिष्व पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

नैतत्तार्थिनमवश्यं मुहु

र्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत् ।

आगतादिते । सत्त्वसम्पदा गुणाधिक्येन अविकारिमानसो मोमा-
भिभवाभ्यां अतुमर्जुनचित्तं दत्तव्यः । सत्त्वं गुणे मिथ्याचाटो बने
इत्यस्मान्नवोरिति विश्वः । असौ राजा तत्र तस्मिन् आ समन्तात्
जुहुति अकिञ्चित्साहचर्यमागः । अदोरिति जुहुतेरप्प्रत्यये गुणा-
नादेशी । आहूयन्ते ब्रह्मणो अकिञ्चित्साहचर्यमुदम् । आदि युष्मे इति
जुवतेराह पूर्वार्थद्वयः सम्प्रसारणम् । आहवः यागयुद्ध योरिति
दिष्टः । महाचाटो य च महाह्रस्वाकिञ्चाह्वये अवसितेन निश्चि-
तेन समन्तात् निश्चितशता । अन्तः प्रलोभं सुरुतेति निश्चित वते-
तत्तः । अत्रपूर्वात् स्रुतेः सकर्म्म कदादप्यविश्रिते कर्म्मकर्त्तरि क्तः प्रवि-
ष्टेरदिरुद्धातः कर्म्मयोर्कर्म्मका क्रियेति वचनात् । चेतसा आगतात्
चेतसा अत्र निश्चिदानगतादित्यर्थः । अर्थिनी याचन्तात् । दत्तुरेव याचकः ।
आयोऽथ प्रत्ययोराक्षरवत् । तत्रादिष्व पराङ्मुखो नाभवत् । आह-
र्यमनिर्वाहं प्रार्थनां येन दातव्यं शुश्रूषा माह्वदानं च दातुं
येनकारं परमिति अतुमर्जुनात् इति भावः । अत्रेवहीत्येवमप्युक्तम् ॥ ४४ ॥

नैतत्तेति । स राजा 'अर्थिन' याचकं, सत्त्वसम्पदा अनादरेण
नैतत् । तर्हि निश्चितं किं नेत्याह । याचितस्तु प्रार्थित एव दातुं
नार्थवत् न याचकानाह याचकवृत्त्याच्छ्रुतदाता नेत्याह । अत-
रपि नादित न ददौ किं तु यद्यपि वाच्यमिति भावः । ददाते-
रुक्तिं तच्च स्वाधोत्तिष्ठेतीकारः सुखादङ्गादिति वचोपः । तर्हि

नादितात्पमथ न व्यक्तस्य

इत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥

निर्गुणोऽपि विमुखोन भूपते

हानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ।

वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नते

रम्यदस्य परिहार्यमूपरम् ॥ ४६ ॥

विश्वस्य किञ्चेत्याह । न व्यक्तस्य च आत्मज्ञानं न चकार । तत्र
ज्ञायायाम् । किञ्च इत्तं प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत नातुतप्रधानम् ।
दत्तातुतापस्यातिप्रलभ्य हेतुतादिति भावः । अत्रापि सन्दोहया-
जर्द्धिवाक्यरूपकारणं नामधेयस्यपि विश्ववादिवाक्यास्तुतत्तौर्विशेषो-
क्तिरलङ्कारः । तत्रापि दत्तुत्तत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते इति शब्द-
स्यात् । तथा दातुं वात्सल्यं व्यस्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४५ ॥

निर्गुण इति । दानशौण्डमनसोदान्तरचित्तस्य वज्रप्रदस्येत्यर्थः ।
सुखदान्यसूक्तस्य दानशौण्डोवज्रप्रदे कृते शौण्डोक्तश्रीवा इत्यमरः ।
भूपतेः पुरोऽपि निर्गुणस्तपोविद्यादिगुणहीनोऽपि विमुक्तो निम्नही-
नाभवत् किन्तु पूर्णकाम एताभवत् भूरिदाने स्वयंस्यापि पात्रतादिति
भावः । अतएव तेनापात्रवर्षदोषोऽपि न चक्ष्य कृतोरित्याद्येन
दृष्टान्तमाह । वर्षुकस्येति । वर्षो जलानि । न शोकेत्यादिना वर्षो-
प्रतिषेधः । वर्षुकस्य वर्षणीयस्य । स्वयंतेत्यादिना । अजम्बुप्रत्यये वधू-
प्रथमः । कृतोन्नते । कृतोदयस्याम्बुदस्य अव्युदेनेत्यर्थः । कृत्यामं क-
र्तुं वेति वर्षो । स्यादुषः आरम्भितिकेत्यमरः । तद्वद्वेत्यमूपरम् ।
पुनश्चात्पुनरोद्भावमन्यविक्षुं स्वयं स्वकीत्यमरः । एतत्तु वित्तसमपुम्भोर-
इति दमत्ययः । परिहार्यं त्राण्य किं नेत्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपाव-
शोर्वाक्यभेदेन विश्वप्रति विश्वतया समानधर्मानिधानात् दृष्टान्ता-
लङ्कारः ॥ ४६ ॥

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिक
 न स वेद न गुणान्तरञ्च सः ।
 दिक्षया तदपि पार्थिवोऽर्थिन
 ह्युपगुण्य इति न व्यजीगृह्यत् ॥ ४७ ॥
 दर्शनानुपदमेव कामतः
 स्वं वनीयकजनेऽधिगच्छति ।
 प्रार्थनार्थरक्षितस्तदाभव

प्रकृतिः । तस्य राज्ञोऽप्युपेयुः अधिकं प्रेम नेति न किन्तु अल्पे
 मेत्वर्थः । राजा गुणान्तरं गुणविशेषं न वेद न वेत्ति चेति न च
 किन्तु वेदवेत्त्यर्थः । अद् अ इति भूतार्थे अद् विदोषटोनेति यथा
 देयः संभाव्यनिषेधनिवृत्तने द्वौ प्रतिषेधौ इति वाच्यः । संभावित-
 योरविमर्शदेवागुणप्रीतिज्ञानयोर्निषेध इति भावः । तदपि तथापि ।
 प्रक्षिप्य ईक्षरं पार्थिव । सर्वभूतिप्रसिद्धी व्यामथजावित्यज् प्रत्ययः ।
 दिक्षया दास्यमिच्छया भवेत्तदा दानशौचकेनेत्यर्थः । यन्नि नीयेत्यादिना
 दृष्टादेय अतः सोमोऽभ्यासश्चेत्यभ्याससोमः । पार्थिवं दातृकं गुणी
 गुणान् अगुणोन्नावं गुणवानिति न व्यजीगृह्यत् न गणयत्यति क्व ।
 गुणप्रियोऽपि गुणभोऽपि दानशौचोऽर्चितव्यं गुणान् गणयामासे-
 त्तर्यः । गणयौ चहि ई च गण इत्यभ्यासस्य विकल्पादीकारः ।
 अथ गुणप्रियत्वगुणज्ञत्व रूपकारणसाम्येऽपि गुणागुणविमर्शरूपका-
 र्यात्तत्तत्तः दिक्षयेत्युक्त निमित्ता विमर्शोक्तिरुक्तञ्चकार्यम् ॥ ४७ ॥

दर्शनेति । वनीयकजने पार्थिवने । दर्शनानुपदं राजविद्योक्तज्ञान-
 न्तरमेव प्रार्थनामन्त्रेत्यर्थः । वनीयकोवाचनकोमार्गोवाचनार्थिनौ
 इत्यमरः । कामतोयवेद्यं स्वं वनमधिगच्छति लभमाने सति । तदा
 दीयतानिति वचोदीयतानित्येतत्पदं प्रार्थनावाच्चा मन्त्रं दीयतानिति

शारिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।

यूपरूपकमनीनमङ्गुजं

भूयपासतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ

वीक्ष्य धर्ममथ धर्माज्जन्मना ।

अध्येदानमनु चोदितोवचः

सम्यसम्यधित श्रुतनोः सुतः ॥ ५३ ॥

आत्मनैव गुणदोषकोविदः

प्रतिज्ञेयः । एव त्रैशिरिक एवेत्यभिनयादिव तदङ्गुलीयकवेदां कृतेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 अङ्गुलीयकमनीनमङ्गुजं । यूपं यज्जगमूनिः । यमासेन यूपकट-
 केन । यमाख्ययूपकटक इत्यमरः । तेन तल्लितं समीक्षतमित्यर्थः ।
 तुल्यतेत्युक्तोत्तेष्वेनात्मनोऽपि ज्ञः । तदङ्गुलीयकमूर्तिं वा नखं तं यज्जगदीय
 कोममानचमालमित्यर्थः । यज्जगदीयकमूर्तिं केतव्यमरः । निह्नात्वापूवे
 य इति भावेऽप्रत्ययः । अङ्गुलीयकं यूपं ययुवन्मनदादविषेयोरूपकं
 स्वरूपं यस्य तं पुजं कर्मागवत् उद्यमितवती । नयेद्यौ चकि सन्-
 वृत्तार्थम् । अत्र वाग्वेत्ताइममोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५२ ॥

इत्यमिति । इत्यमत्र क्रतौ विततक्रमे विद्वतास्तुल्येति इति अद्यामन्तरं
 धर्माज्जन्मना यस्य तेन धर्माज्जन्मना धर्माज्जन्मेन । अस्याद्यप्यपरो बह-
 वोऽपि धर्मधिकरण इति यावन्तः । धर्मं वीक्ष्य यमाशास्त्रमनुस्मरेत्तदर्थः

किं न वेत्सि करणीयवस्तुषु ।

यत्तथापि न गुरुन् न पृच्छसि

त्वङ्मोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥

स्नातकङ्कुरुमभीष्टमृत्विजं

संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

अर्घभाजइति कीर्त्तयन्ति पट्

ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

अथासंगमार्गः । श्रीकृष्णः प्रपञ्चमेव वक्तुं दययति । आत्मनेति । तस्मात्कनोवदमानवरणात् प्रीतस्त्वमयान् भीष्टो राजानं तावत् उक्त्वा-
हार्धमेवेनोपबोध्यति । वेत्तीति विदो ज्ञाता । इयुषश्चक्षुषः कर्मदयः ।
‘अथोविद्यास्यामस्य विदः । कोविदः शुबदोषयोः कोविदो विवेका ।
अरघोवस्तुषु वर्तव्यायेषु आत्मनैव स्वमेव यदोपदेयानमेषदैवेत्यर्थः ।
महात्मादित्यात् इतीया । किञ्च वेत्ति सर्वं जानातीत्यर्थः तथापि त्वं
ज्ञातापि गुरुञ्च पृच्छसीति न हिन्तु पृच्छस्वेवेति यत् । ज्ञानप्रसक्तं न
पृच्छसीति वारणाय नञ्इवम् । तत्र गुर्वहवोगे क्वं अत्र इति न्यायः
वदाचारपरिपाटीत्येतदेव कारणं न तज्ज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्म-
ध्यायं प्रश्नव्याघ्रानहेतुकत्वं वारणेनापरहेतुकत्वं निवृत्तनात्पूर्वोक्त-
वदपरिवङ्ग्यम् ॥ ५४ ॥

एवं राजानं उपसृज्य प्रश्नोत्तरमाह स्नातकमिति । स्नातको-
मृष्टस्त्विवेषां गुरुं पितादिकं कभीष्टमिष्टपञ्चमृत्विजं वाजकं
संयुज्यत इति संयुज् कथञ्चो जाभाता तेन सह मेदिनीपतिं राजानं
च तं च मेदिनीपतिं चेत्तर्कः । पट् वहेतान् कर्मभाजः पूजाहो इति
इति शब्देनाभिहितत्वाच्च कर्मणि द्वितीया । यथाह वामनः निपाते-
वाच्यमिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परित्यज्यस्य मादिवत्त्वानिदि ।

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो

मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः ।

त्वन्मखम्मुखभुवः स्वयम्भुवो

भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक्

पार्थ सत्कृतिमकृत्रिमाममी

एकएव गुणवत्तमोऽयं वा

कीर्तयन्ति कथयन्ति वृद्धा इति शेषः । न च ते दूरा रत्याह । ते च
यद्यपि ते तव सदः सभां युगपदागताः प्राप्ताः । अत्र स्नातकादीनां
प्रशतानामेवार्धभागस्तथाप्यग्राह्योदीपमग्राह्यमात्रं दृश्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥
शोभयन्तीति । किञ्च प्रतापवितं शीघ्रं येषां ते प्रतापिनः शम्भु-
तापकाः । ताच्छीघ्रं शिभिः । आभ्यस्त तेजस्विनः । सप्रतापः प्रभावश्च
यत्तेजः । कौमदश्च जमिन्मर । अतस्त्वं वाविति इत्तु प्रतापः । मन्त्र-
शक्त्या वेदमहिम्ना अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवारिताः आपदो-
दैवमातृवनिमत्तयोर्वसे । वेदशब्दे युष्मन्ते मन्त्र इत्यमरः । पर-
लोकस्य लोकान्तरस्य शत्रुजगत्सु च जिष्णवो जयशीलाः । स्वयं भूमी
महाभौतस्य भूवोऽस्य जगतां ब्राह्मणाः । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदिति
श्रुतेः । भूभुजो राजानश्च । त्वन्मखं तव प्रदं परितः शोभयन्ति परि-
भुवन्ति सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः । अत्र राज्ञां ब्राह्मणानां च प्रशता-
नामेव प्रतापादिशामनीयोपमानास्तुल्य योगिताभेदः सार्धमत्र च स्नेह-
निबन्धनमिति सूच्यते ॥ ५६ ॥

आभजन्तीति । हे पार्थ । शृणुष्व । तत्वेदमित्यत्र सामान्यस्य विशेष-
पदेष्वेव सामान्यमादपत्यार्थं आभः अन्यथा स्त्रीभ्योऽङिति ढक् स्यात् ।
शुश्रूषोऽप्यस्य अस्ती-पूर्वश्लोकयोक्ताः स्नातकादयः पृथक् पृथक्

पूज्यइत्ययमपीयते विधिः ॥ ५७ ॥

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मा

स्प्रत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे

पूर्वदेवरिपुरर्हणां हरिः ॥ ५८ ॥

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान्

मैनमानभितदैत्यदानवम् ।

प्रत्येकमश्लिभासकपटां सत्कृतिं सत्कारं व्याभजन्ति, अर्हन्ति । सम-
क्षेपां प्रत्येकं पूजा कार्येति । अथ स्नाभिमनं, मन्थान्तरमाहु ।
अथवेति । अथ वा शुच्यवत्तमोऽतिशुच्यशानेक एव पूज्य इत्ययमपि
विधिः शास्त्रमनुष्ठानं वेद्यते हर्हरिति शेषः । अथ स्नातकादीनां
पूज्यत्वे शुषोत्रिशेषमन्त्रा जेतुरिति काव्यलिङ्गभेदः । तदपेक्षया शुच्य-
वत्तमत्वमेकस्यैव पूज्यत्वे तत्रैव जेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरमिति सजातो-
यसङ्कटः ॥ ५७ ॥

अथ कस्तथा सन्नोत्तरः पुमानस्तीत्याकाङ्क्षायां कोऽन्यौ हरिः दि-
नेत्याह । अथेति । अथास्मिन् कालेऽपि भूमिदेवा याज्ञायाः नरदेवा-
राजानक्षेपां सङ्गमे याज्ञायाश्चलियसमवाये इत्यर्थः । अथेव शुषाणां
बन्धुः सहस्रवंगुणाश्च इत्यर्थः । असाधारणशुषाणाह । पूर्व इति पूर्व-
देवाः सरद्विपक्षेणां रिपुर्हन्ता एषः हरिः कृष्णः अर्हणां पूजां अर्हति
प्राप्नोतीति सामधिलतया भाति सम प्रतिभातीत्यर्थः अन्ये तु नार्ह-
न्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अथ तत्त्वान्येषु च प्रसक्त्यायां पूजायां
हरावेव नियमात्परिसङ्ख्याबद्धार । एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकत्व-
कथा यदा । एकत्वं नियमः सा हि परिसङ्ख्या निगद्यत कृति
रुच्यया ॥ ५८ ॥

अंशस्य जनतातिवर्त्तिनो
 वेधसः प्रतिजनकृतस्थितेः ॥ ५८ ॥
 ध्येयमेकमपद्येस्थितन्वियः
 स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।
 आमनन्ति यमुपास्यमादरा
 दूरवर्त्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

'अमुं तस्मिन् प्रादुर्भावयत्यस्यैव कथमस्यैव पूज्यत्वविद्यापन्नं यथो-
 क्तत्वादिभ्यामनेनावनेकसाधनेन' इति । अर्थेत्यादि । आनमिताः ।
 प्रक्षीणताः दैव्याः दितिसृताः दानवाः दक्षसुताश्च येन तस्मै 'हृदि'-
 भर्तुं नष्टंभान् चतुष्टयान् वाऽवदो धरन् न जानीयात् । तेनै-
 व प्रथम इति प्रथमपुरुषः । क्तः एतः कर्त्तृत्ववतातिवर्त्तिनः सर्वत्रो-
 क्तातीतस्य प्रतिजनं कृतस्थितेश्च सर्वभूतान्वर्त्तमानिष इत्यर्थः । वेधसः
 परमात्मनोऽप्यः कृता क्तो न सर्वत्रमालम्बित्वेन । अतएव वाक्य-
 चेदुक्तञ्चाभिहितम् ॥ ५८ ॥

पुनरप्यभातुपक्षेण आनमि । ध्येयमिति । योगिनो नारदादयः ।
 यत्तद्विहीतं कृतमं सर्वोक्तमं यत्तेन ध्येयं ध्यातव्यम् । यद्वार्त्तगो-
 चरात्मधारणं ध्यानत्वदर्शितव्यर्थः । तद्यपि धियो ज्ञानस्वाप्त-
 ऽनार्त्तं स्थितं तदगोचरमित्यर्थः । यथाविभाषेति समाधानं यद्यप्य-
 ननु चक्षुमिति बहुवचनम् । आमनन्ति कथयन्ति । यो धृष्टोद्दिनास्त्रावा-
 तोर्मनादेन । स्तुत्यं श्रोतव्यम् । तथापि व्यतीतो वाक्पथो येन त-
 द्वाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । यतो वाचोनिवर्त्तन्ते अत्रापि सर्वदा हरे-
 तिधृतेः । आपनन्ति आदरादात्मया कृपायां संश्रयम् । तथापि व्यती-
 योतव्यम् । व्यतीति निपातसप्तदायोऽगुन्नाचोऽप्यवयवम् । दूरवर्त्तिन-
 आमनन्ति यमेनमन्विन्यरूपमाधनन्ति तमेनं सर्वत्रमालं वाशधार-

पद्मभूरिति सृजन् जगद्रजः
 सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।
 संहरन् हर इति श्रितस्तम
 स्त्वैधमेव भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥
 सर्ववेदिनमनादिमास्थित
 न्देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।
 क्लेशकर्मफलभोगवर्जित
 म्मुविशेषमममोक्षरं त्रिदुः ॥ ६२ ॥

येदिति पूर्वोक्तान्तराः कथाद्वयसंगोचरत्नदूरं वर्त्तितानां ध्येयस्तु-
 त्पत्तोपास्तत्वे सृष्टि विरोधस्य हरेरचित्यवहितत्वेन सत्ताधानाद्विरो-
 धाभाषोऽनङ्कारः ॥ ६० ॥

ननु हरिहरहरिहरगर्भादयस्तयोदेवा सर्वोत्तरमहिमानः एवमेव
 न जानीमः इत्यत आह । पद्मभूरिति । एव हरिः रजः रजोगुणं
 जितः जगत् सृजन् पद्मभूमिर्भूति सत्त्वं सत्त्वं गुणं त्रितः जगत् स्थितिं
 यन् स्यात्पद्मं कथ्युतो विष्णुरिति । तमस्तमोगुणं श्रितः सगत् संहरन्
 हर इति त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोऽसिद्धैर्भवेत्त्रिभिर्भजति । द्वित्यो-
 च्यवर्जित इति विचार्यैः पञ्चममन्त्रयः । अस्मैव गुणभिन्नास्तान्निष्ठोऽपि
 मूर्तयः इत्ययमेव सर्वोपाय इति भावः । अत्र सत्त्वादियुक्तयोगस्य
 सत्त्वादियुक्तयोगस्य च नियेषणतया त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं
 काव्यविराट् ॥ ६१ ॥

तर्हि कौटिल्यस्य अङ्कुरं दृगोपा भातपविषज इत्यनेनोपासकभयं
 निरूपयन्नाह । नर्त्तनं । अर्त्तं मर्त्तं मर्त्तदेविकं सर्वस्यमित्यर्थः । एव-
 यानादिभातिरहितं अर्त्तादिनिर्वाणित्यर्थः । तथापि देहिनां मा-
 षिनां कृत्वाजिह्वया सृष्टुर्देहिनां कृत्वा कृत्वा इति तदुपाधेयमित्यर्थः

प्रत्ययानिद न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजतिसंहशास्तयः

स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

पूर्वमेव किल सृष्टवानम

स्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

इति विदग्धः कृत् करणे सम्पूर्णात्वं यासु यत्तु शिष्टौ इत्युक्ते तय
इत्युक्तेः इत्युक्तिपौ धातुनिर्देशे इति वचनादेवं निर्णयः ।
धातवो सुवादवो धातव इत्युक्तवचनाः सन्निवेशाः । इहाभित् भ-
गवति विषये केवलमनन्ययोगव्यवस्थितं यथा तथा कर्तृवाचिनः
कर्तृकारकवचनान् दर्शयति । तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः । आत कदा-
चित् कर्मणि प्रत्ययान् कर्माद्यैर्वहितान् यागादीन् न दर्शयति न तद-
न्ता भवन्तीत्यर्थः । सव्यकर्तृत्वान्नियन्तृत्वाच्च सृजति स्रष्टा संहरति
हृत्तां यास्यतीति शशितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते न कदाचित्-
सृज्यते संहरियते शिष्यते इत्यादिभिः कर्मात्वेन यथादि निधनत्वाद-
नियन्तात्वेति भावः । विद्व यत्न भगवति स्तौतिः । इज् स्तुताविति
भावाः । विपरीतं कारकं यस्य सः विपरीत कारकः कृत्यते स्तुत
इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव नत कदाचित् स्तौति स्तौता इत्यादि-
तं प्रत्ययान्तः । सकललोकस्तुतृस्य यस्य स्तुतृशब्दराभावादित्युक्तं । यत्न
सन्दर्भार्थं कर्मकर्तृप्रत्ययविधिविषये द्वाया विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्वं
सर्वोपास्यत्वादि छद्मार्थैकोपपरत्वाच्चीकृत्वाप्तोक्तुषः । अन्तः संकल्प-
दपत्वं सन्दर्भार्थं चीकृत्प्रत्ययत इति लक्षणात् । यत्न भगवतः स्रष्टा-
दिकर्तृकर्मयोग्यमात्रावेकत्वे निवर्तमानिरस्रष्टा । तत् जातु कर्म
स्तौति सन्दादेन कर्मात्वं निवेद्यादिवरनिवृत्तिः सन्दात् स्तुतौ कर्तृत्व-
निवृत्तिरापीति भेद इत्यर्थः । अन्ता न भगवतः पुत्रपान्तराधिक्य-
प्रयोगेभ्योतिरेकस्य प्रतीयत इत्युक्तद्वारेणान्वारध्वनिः ॥ ६६ ॥

तच्च कारणमभूद्विरण्यं
ब्रह्मणोऽसृजदसाविदस्त्रगत् ॥ ६७ ॥
मत्कुणाविव पुरा पेरिस्रवौ
सिन्धुनाथशयने निपेदुपः ।
गच्छतः स मधुकैटभौ विभो
यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

पूर्वमिति । एष हरिः पूर्वं प्रथममपः सृष्टवान् । किलैतैर्गतिभिः
तासु अविचार्यं वीर्यं रेतः । शुक्रं तेजोरेतसौ च बीजं वीर्येन्द्रि-
याणि सैवमरः । आदधावाहितवान् तद्वीर्यं नु हिरण्यस्य सस्यस्य
विकारः हिरण्यस्यम् । दाहिहनायनेत्यादिना निमातः ब्रह्मण्यस्यैव
सस्य कारणमभूत् । आक्षुमण्डं कातमित्यर्थः । यद्यौ तदुत्पत्तौ ब्रह्मा
ब्रह्माण्डमिदं जगदसृजत् सर्वस्यापि प्रमत्तस्यावसेव भूतकारणमिति
भावः । अथ भवः । अपएव सस्रज्जादौ तासु बीजं भवासृजत् । तद-
सृजममप्येव सृष्ट्वांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे सस्यं ब्रह्मा सस्रैवो-
पमितामह इति । अत्र वीर्यमविचार्यमिति वक्ष्यते ॥ ६७ ॥

अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि । मत्कुणाविनेत्यादिना । पुरा पूर्वं परितः
श्रवौ चक्षुरौ सृष्टरितस्तद्वन्तावित्यर्थः । अक्षुवक्षुपलं त्वस्यं पारितः
श्रवपरिह्वे इत्यमरः । मधुकैटभावसुरविशेषौ मत्कुणौ सम्राट्कुपाविनौ
महोद्भवौ कीटविशेषौ ताविवेत्प्रपन्ना । सिन्धुनाथः सरित्पतिः स एव
शयनं तत्र निपेदुषोनिपत्यस्य ससृष्टशायिन इत्यर्थः । भाषायां सदवः
सश्रव इति वितः कसुरादेशः । विभोः प्रभोः यस्य हरेः अथ
निद्रायाः सन्ध्याञ्जनः आगतं वा नैद्रं यत्सुखं तस्य विघ्नतां विघात-
कर्तुं गच्छतः स गतौ ताडयावपि भङ्गांशुरौ मत्कुणाविन क्षण-
मात्रेण प्रमत्ताविति भगवतः प्रमादाति शचीकृतः । यथा तदाप्यं
पूर्वेषामिव ॥ ६८ ॥

यौतमार्गसुखगानकोविद

प्रह्लापट्चरणगर्भमुज्ज्वलम् ।

श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते

यस्य नाभिसरसीसरोरुहम् ॥ ६९ ॥

सत्यवृत्तमपि मायिनञ्जग

दृढमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।

जन्मविभ्रतमजन्मवम्बुधा

यम्पुराणपुरुषमचक्षते ॥ ७० ॥

प्रोतेति । यौतमार्गस्य सुखं सुखकरं यज्ञानं यस्य कोविदो-
भिस्तः । कोविदोवाख्यातः । स चरसौ ब्रह्मा च स एव यदचरत्तः
स गर्भो यस्य तत् उज्ज्वलं निर्मलम् । यस्य हरेर्नाभिरिव सरसी सरः
कासारः । कासारः सरसो सर इत्यमरः । तस्य सरोरुहं यद्य-
प्युत्तमविन्दुलस्य सन्निधौ समीपेऽपि शोभत इति विरोधः ।
त च सुखेन्दुत्वद्वयप्रायत्त इत्यनधीरङ्गाङ्गिभावेन सहुरः ॥ ६९ ॥

सतीति । यं हृदि सत्यवृत्तं अक्षयपटवरितं अयि मायिनं
मायाविनं कथयन्नामिति विरोधः । माया नाम यज्ञिः तद्वत् मित्य-
विरोधः । मीमादित्यादिनिप्रत्ययः । जगद्गृहं सर्वलोकपितामहात्मा
अक्षरमपि । प्रवधाः स्वविरोध इत्यमरः । उचितं निद्रमपि चित्तं
योगनिद्रं यथैकं दिग्गम् । बटस्य पलस्य छटे मयानं बाहं पुण्ड्रं
जमया करामोतुगामवचनादिति भावः । योतः पाकोऽर्भकोऽभि-
त्यमरः । न चायत्त इत्युक्तौ अक्षरहितः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
कृतेऽप्रत्ययः । तमपि अन्यं विधत्तं कायवशात् कृष्णादिजन्मभाज-
मित्यर्थः । ननं रमणीयतादभिनयं तथापि शराखं माचीमकनादिं
यं इत्यपि मयचक्षते युधाः । इति मायं सर्वत्र सम्ब्रूयते । सदेऽपि

स्कन्धधूननविसारिकेशर
 क्षिप्तसागरमहाप्रवामयम् ।
 उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत
 स्थूलनासिकधर्षसुन्धराम् ॥ ७१ ॥
 दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो
 नैव लब्धशममायुधैरपि ।
 दुर्निवारणकण्डु कोमलै
 र्वक्ष एष निरदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥
 वारिधेरिव कराग्रवोचिभि

विरोधाद्विरोचिन्वमहिमतेनाभासा इति विरोधानामसत्त्वत्वस्य
 वृत्तिः ॥ ७० ॥

अथ भोक्तृप्रभिरवतारान् वक्ष्येति । यदाहवतारः तावदेवेनाह ।
 स्तब्धेति । सूक्ष्माधिरुपवर्षराहमूर्त्तिरयं हरिः । स्तब्धस्य कम्परावाः
 धूननेन कम्पनेन विसारिमिरत्नैर्दिभिः केशरैः सटाभिः क्षिप्तोद-
 नीर्षं सागरस्य महाद्वीपमहापूरं यस्यास्ता क्षणापसारेण प्रकाशिता
 मित्यर्थः । यदुत्तरा द्युः सुहृन् च यन्मातम । मुहूर्त्तमस्य तादेऽपीति
 यद्वार्धने । उद्धृता अनाहतत्वात्स्वामरादुद्धृतिप्रसविव ऐक्षत प्रेक्षितान्
 रत्नप्रमेयाः । ईधतेर्लङ्कारादनामाट्येति वृत्तिः ॥ ७१ ॥

आभ्यां चक्षिहवतारमाह । दिव्येति । दिव्यकेशरिवपुर्दिव्यविंश-
 मूर्त्तिः । हरेरायुधैर्वज्रादिभिरपि नैव मज्जशममायुधानि दुर्निवारा
 दुर्जवा रणवण्डून्स तत् रणव्यसनीत्यर्थः । गोक्षिवोरुष सज्जनस्येति
 वृत्तिः । सुरद्विषो हरिस्तद्विषोर्द्विषः कोमलैर्नखैः निरदारवत् अभि-
 नव । यज्जाद्यभेदस्य कोमलनखविदारकं अतस्तत्प्रभावादिति विरो
 धाभासोऽवधार ॥ ७२ ॥

दिङ्मतङ्गजमुखान्यभिन्नतः ।

यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुर

न्मौक्तिकप्रकरगर्भतान्दधुः ॥ ७३ ॥ युग्मकम् ॥

दीप्तिनिर्जितविरोचनादय

ङ्गांविरोचनसुतादभीषतः ।

आत्मभूरवरजाखिनप्रजः

स्वप्नतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

वारिधेरिति । कटापाणि बीजय इवेत्युपमितवशात् । वारिधे
रिति विज्ञात् । ताभि कटापभोषिभिर्दिग्मन्वितताभिरिति भावः ।
अतएव दिङ्मतङ्गजानां सुखान्यभिन्नतोरोपातिरेकान् प्रहरतोयस्य
सिङ्गमूर्त्तेर्हरेर्वादिधेरिव चारुनखाः शुक्तय इव । पूर्ववदुपमितवशात् ।
स्फुरन्मौक्तिकप्रकरो दिग्गजकृष्णसम्भूतगङ्गा मातोमर्भेऽन्वर्गतो यामां तातां
भायलता तां दधु एव निरदारयदिति पूर्वधान्य । एतेन मदङ्ग
रिक्तोपहा मङ्गासुरेऽपि न ध्व्योऽग्निति व्यज्यत् इति वस्तुना वस्तु-
ध्वनि उपमानद्वार ॥ ७३ ॥

अथ चतुर्भिर्वायव्यावतारमाह । दीप्तीत्यादि । आत्मना भवतीति
आत्मभूः जयभूरपि । अवरजा चरमजा अखिनाः प्रजा जना वज्र
भोऽपि सर्वलोकोऽपीत्यर्थः । अथ हरेः दीप्तिनिर्जितविरोचनात् एवो
तिर्जितमार्गं गङ्गात् । विरोचनं प्रह्लादपुत्रः । विरोचनोऽर्क्षे दहने
चन्द्रे प्रह्लादमन्दने इत्युभयमायि विद्मः । तदा एतादृशेर्गङ्गासुरेऽभी
षतं मातुनिष्कतोऽध्याह्नमिष्यत । वधमादात्रेतेर्भट्टं यवारेदः ।
अन्तेरवरजत्वमाययौ । अविध्य वनार्थमिति । भोनाहप
कारिणः विद्य कर्त्तव्येति भावः । अज्ञानतावरजतामाभाधिरस्य
विरोधो भवत्युपमासादाभावेऽन इति विरोधाभासोऽवधारः ॥ ७४ ॥

किं कृमिष्यति किलैष वामनो
 यावदित्यमहसन्न दानवाः ।
 तावदस्य न ममौ न भस्मले
 लङ्घितार्कशशिमण्डलक्रमः ॥ ७५ ॥
 गच्छतापि गङ्गायामुच्चकै
 र्यस्य भूधरगरीयसाङ्घिणा ।
 क्रान्तकम्बरदवावलोवलिः
 स्वर्गभर्तुरगमत्सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥
 कामतोऽस्य ददृशुर्दिवौकसो

किमिति । एत वामनः अर्धः । अर्धोऽस्य च वामन इत्यनरः ।
 किं कृमिष्यति । इत्यं अनेन प्रकारेण दानया वाक्काहसन् । तावत्
 तत प्रागेव लङ्घिते अतिक्रान्ते अर्कशशिमण्डले येन सोऽस्य हरेः क्रमः
 मादक्षिणेन भस्मले न ममौ न परिमाणं गतवान् यथा अतिस्तथा
 महधे इत्यर्थः । अत्राधाराच्चमस्तनादाधेयस्य क्रमस्योपि कथयनादधि-
 ष्ठावद्धारभेदः । आनवान्निषीराधिक्य अधिकमिति चेच्छयात् ॥ ७५ ॥
 गच्छतेति । गङ्गायाम् गङ्गामोपरिभागं गच्छतापीति विरोधः ।
 भूधरवह्नीयसेत्यपभा । यस्य वामनस्योच्चकैरुच्यतेनाङ्घ्रिणा क्रान्त कम्बरो-
 ऽवच्छिन्नकण्ठ इवावलोदुर्बलो बलिरोचनः स्वर्गभर्तुरिन्द्रस्य सुजेन
 बध्यते इति सुबन्धः । ईदृशुःसुखिनादिना अन्धप्रत्ययः । तत्तामसमत् ।
 शुद्धव्यापटव्यकण्ठोहि सुजेन बध्यते इति भावः । न लोकेत्यादिना
 मद्योगं लक्षणाया एव यस्यातिशेभात्स्वर्ग भर्तुरिति शेषे पक्षी । ७५,
 क्रान्तकम्बर इत्येत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयं चित्पुण्यापेक्षत्वात्पूरः ।
 विरोधेन त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

दूरमूर्खमलिनीलमायतम् ।
 व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपङ्क्ति
 स्पर्द्धयेव यमुनौषमुत्थितम् ॥ ७७ ॥
 यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः
 कायनियहृष्टोतविग्रहः ।
 कान्तवक्त्रसदृशाकृतिङ्कृती
 राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥
 सम्प्रदायविगमादुपेयुषी
 रेप नाशमविनाशिविग्रहः ।

१ - कामत इति । कामत पादं विक्षिपतीत्यस्य सन्निविनं दूरमायतं
 मलिनीलं भक्त्यामं त्वत् सक्षि दिव्योत्तरो देवा व्योम्नि दिव्य सरितो-
 मन्दारिन्दुमा मधुपङ्क्त्या जलमवाहयेय स्पर्द्धया उत्थितं मूर्खतः मूर्खं यत्
 नौषं यत्नमवाहयिष्येदहुरिन्दुमधुना येन यत्नमा वञ्चीकरो ॥ ७७ ॥

अथतारान्नरमाह । अथेति । कायनियहृष्टोतविभागवासे देह-
 त्वेदेन मूर्खीतविग्रहोवद्वैरं जतो कुपलोराकृत्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुं
 मक्षमः यन् कान् रमं यद्वक्त्रं हरिश्च तेन वदन्ती आकृत्यस्य तं
 तेषु च हृदमित्यर्थः । इन्दुं मधुनापि बाधते योदयति उपरागभिषेचेति
 भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनिग्रहात्मनो राहोसदीयेन्दुनिग्र-
 होत्तया मत्प्राप्तोकावहारः । तथा च छलम् । प्रतिपक्षप्रतीकार-
 यज्ञो मदीयतिरस्वारः मलनीलमिति ॥ ७८ ॥

२ - दक्षान्तेयार्थतारमाह । सम्प्रदायेति । अविनाशि विपक्षोऽनपाव
 सक्षपः अतएव अमतिङ्कृता कृतिः अरपयन्तिर्यस्य स एव हरिः सम्प्र-
 दायः उपदेयमदस्यरा तस्य विगमादपावासात् अविदोषादभ्यवन-

सर्त्तुमप्रतिहतस्रुतिः श्रुती

हृत्त इत्यभवदन्निगोलजः ॥ ७६ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः

शातितप्रचुरपलसंहतिः ।

लूनभूरिभुजशाखमुज्जित

च्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

विच्छेदस्येयुगोः प्राप्ताः । अगितश्चेति ङीप् । श्रुतीर्चेदाम् । श्रुतिः
स्त्री वेद आम्नाय इत्यमरः । सर्त्तुं श्रुतिस्मृदायं प्रसर्त्तयितुमित्यर्थः
दत्त इति विख्यात इति शेषः यन्निगोलं जातोऽन्निगोलसोऽभवत् । दत्ता-
मेयोऽर्थादित्यर्थः । अलानमादित्यस्तत्र प्रतिपातयोर्विशेषणतया श्रुति-
स्ततिहेतुत्वोक्त्या काव्यविश्वम् ॥ ७६ ॥

परशुरामावतारमाह । रेणुकेत । अयं हरिः रेणुकातनयतां
परशुरामत्वमुपागतः सन् । अर्जुनः कर्त्तव्यीयांर्जुनः । अर्जुनः
ककुभे प्रार्य कर्त्तव्यीयांमयूरवोरितग्रमेवाद्येऽपि रेणुकेयजिरोधित्वा-
द्विचयः । सङ्गतं हरिणा संयोगो विप्रयोगश्चाह्वयं विरोधितम् ।
अर्थः मन्त्ररथं विष्णुं मन्दस्नानस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यं देयः
काव्यो यत्किः स्तरादयः । मन्दाद्येऽन्यत्र चोदे विमोक्षतिहेतुव इति ।
स एव वनं तत्, शातितं चिह्नं प्रचुरा प्रभूता पलसंहतिर्वाहनवधुहः
पलसङ्घातय यस्य तत् । पलं स्यादाहने पलं इति विश्वः । लून-
श्चिह्नभूरयः प्रचुरामुजा एव शाखायस्य तत् । उज्जिता ज्ञाया
कान्तिरनातमस्य यस्य तत्तथा व्यधात् विहितवान् । दधातेर्द्धि गति-
स्येत्वादिना विचोत्तुक् । ज्ञाया चूर्णं मित्रा कान्ति मतिविश्वमनन्दप्र-
दत्तमरः । अत्र समस्तस्तुविषयं सामर्थ्यं रूपकं व्यक्तं तच्च ज्ञायेति
पत्नेति च ह्येवमतिमोल्या पिताभेदादित्ययोक्तव्यास्तुमाचितमिति दृष्टव्यः ॥ ८० ॥

एष दाशरथिभूयमेत्य च
 ध्वंसितोद्धतदशाननामपि ।
 राक्षसीमहत रक्षितप्रज
 स्तेजसाधिकविभीषणामुरीम् ॥ ८१ ॥
 निष्प्रहन्तुममरेणविद्विषा
 मर्थितः स्वयमथ स्वयम्भुवा ।
 सम्मति व्यति हनुतामयं ।
 कश्य पश्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

'राधावतारमाह । एष इति । किञ्चेति चार्थः । रक्षितप्रजः
 एष हृदिर्दशरथस्योपत्य' उभान् दाशरथी रामः । अतः, इत् । तस्य
 भावः दाशरथिभूयं रामत्वम् । उभोभावे इति क्यप् । एतत् प्राप्य ।
 ध्वंसितोद्धत उद्धतो दण्डोदयानयो राक्षसोयस्यं ता अपि राक्षसी रक्षः-
 सम्बन्धिनीं प्रतीं उद्धतं तेजसा समोर्ध्वेव अधिविभीषणां शस्त्र-
 मीपसा अतर्तेति विरोधः अयहेतो रक्षतश्च राक्षसश्च ध्वंसमातु अ-
 धिबोमहान् विभीषणो राक्षसातुलो यस्तं नाभित्यविरोधः । अतएव
 विरोधाभावोऽनङ्कारः ॥ ८१ ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं ह्यथावतारमाह । निष्प्रहन्तुमिति । अथ
 राधावतारानन्तरं अयं हृदिः अमरेणविद्विषां निष्प्रहन्तुं श्रेया-
 दीन् इन्द्रयत्नान् हन्तुमित्यर्थः । नागिनिग्रहणेत्यादिना कर्मणि पठो ।
 अयमुक्तं जह्नुना स्वयमात्मनैवार्चितः प्राप्तिं हनु वम्प्रीदानीं वष्ट-
 देवदपिषोवष्टदेवमूर्तिं परतः वयमस्य प्रसतां प्रवति प्रवति ह्यष्ट-
 मदेति भावः । अथ अयम् प्रायज्ञावतावैमेषेणगत्या वष्टदेवप्रवृत्ताभिति-
 वेदतामदार्यहेतुवद्वा व्यतिष्ठाम् ॥ ८२ ॥

न नोदधिविलोडनम्रति
 दिन वयमुत्सहामहे ।
 : सुरैरिति सुरौषवल्गभो
 वैच जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

तगन्धमववूय शत्रुभि
 ॥ ८४ ॥ च शमितारश्ममम् ।
 ॥ ८५ ॥ निमानमिव वृत्तविहिषः
 ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥

। सुरौषवल्गभ सुरगणमिव जगत्पतियौहरिः सुरैर्देवैर्व-
 तात जगत् नेति जेदे उदधिविलोडनं सप्तमयनम्रति
 ॥ ८३ ॥ दधिविलोडनं दधिमन्वनं च प्रति तद्विना त्वा वि-
 पृथक्त्विनेत्यादिना विह्वलताम्रभो । अथ वयं न नो
 न जगामहे इति जगदे गदितम् । अत्र हरिवर्षना
 पञ्चदशाना च प्रलतानामेव नोदधिशब्दमूलामेदाध्यव-
 ॥ ८४ ॥ चमत्कर्मासाव्याह्वयौपस्यतास्तुल्ययोगिता-
 हरेर्दधिमन्वनकलावदुदधिमन्वनमपीति वस्तु यच्चत
 ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥

मति । किञ्चेति चायं ॥ यो हरिः शत्रुभिरववूया
 ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥
 मशब्दस्य सुपसुपेति समास । आयया अनात
 । आया सादातपामावे प्रतिविम्बाकं योद्धितो ॥
 कान्तिसम्बोधायङ्गिषु स्त्रियाभिनि विप्र । शमिता-
 ॥ ९३ ॥ मारिजातं इत्यदिप शकस्याभिमानमह-

यं समेत्य च ललाटलेखया
 विभ्रतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।
 चण्डमारुतमिव प्रदीपव
 ज्वेदिपस्य निरवाहिलोचनम् ॥ ८५ ॥
 यः कोलतां वल्लवताञ्च विभ्र
 हंष्ट्रामुदस्याशुभुजाञ्च गुर्वीम् ।
 मग्नस्य तोयापदि दुस्तराया
 ह्रीमण्डलस्योद्वरणञ्दकार ॥ ८६ ॥

श्रुत्वास्मिन् दिवः स्वर्गादुदमूलयत् अनुचितगामिति पारिजातहरयोक्तिः ।
 श्लेषधर्मिण्येषधर्ममिति केचित् । श्लेषश्चान्ये ॥ ८४ ॥

यमिति । किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा ललाट लेखया
 ललाटदेहेन शम्भोर्विभ्रमं सौन्दर्यं विभ्रतः ललाट लोचननिष्ठार्थः ।
 ज्वेदिपस्य पिशुमास्य लोचनं प्रतीयेत कर्तुं यं हरिमिव चण्ड-
 मारुतं चण्डमारुतमिव समेत्य प्रदीपवत् प्रदीपेन दग्धम् । तेन
 दग्धमिति वतिप्रत्ययः । निरवात् निर्वाति स नष्टमित्यर्थः । निर-
 पूर्वोद्वाधातोर्लङ् । निरवामेति कश्चित्कदाठः स न सद्यश्च वाते-
 प्रक्रियाविरोधादाप्रोतेरसङ्गतार्थत्वादिति । अनेकार्थेयमिति ॥ ८५ ॥

य इति । यो हरिः कोलतां वराहत्वम् । वराहः शूकरो घृष्टिः
 कोष्ठः पोत्रिः किरिः किटिरित्यमरः । वल्लवता गोपालत्वं च विभ्रत् ।
 आशु तुष्टौ दंष्ट्रां भुजा च यथाशङ्क्यमिति भावः । उदस्योद्यम-
 उद्वेगतराया तोयापदि जनकद्वये एव सप्तद्वयतायां अन्यत्र यत्र लतायां
 च मग्नस्य गोमण्डलस्य भृगोवत् येतुद्वन्द्वस्य चोद्वरणं चकार । यत्र
 लोचनवस्तुनयोः प्रकृतयोरेव श्लेषमुक्ता भेदाध्यवसायेन गोमण्डलो-

धन्योऽसि यस्य हरिरेषः समक्ष एव ,

दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।

दत्तार्थमभवते भुवनेषु याव-

त्संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥ ८७ ॥

भीक्षोक्तान्तदिति वचोनिशस्य सम्यक्

इत्यस्य दंष्ट्राभ्युदयस्य च साम्राट् सौमभ्युदयतायां तन्मयोनिता-
वती वदापह्नीने चोद्यते । इन्द्रवज्रा हतम् । स्वादिन्द्राज्या खेदे-
तो जगो-गः कृति चचचात् ॥ ८६ ॥

एषं देवं सुमानसरं कर्तव्यमुपदिशति । धन्योऽसीति । धन्यं
वन्द्यं पुण्यवानधि । दत्तती पुण्यवान् पुण्य इत्यमरः । वनगङ्गा-
ह्वय इति यत्प्रत्ययः । वस्य ते एषः हरिः समक्ष एव वक्ष्योः
वक्षीये एव इति एवेत्यर्थः स्मित इति शेषः । सामीप्येऽन्वयीभावः
कर्मवीमाने यत्प्रमथतिभ्य इति संभाषणः अतएव वृत्तीवाप्तमयो-
र्विजयमिह वनगङ्गा अमभावः । अमृतं को विशेषः तत्राह । वोहरि-
दूरादपि परोक्षेऽपि क्रतुषु यानेषु यज्वभिर्विधिवदित्यङ्गिः । वज्रा
त विधिनेष्टयानित्यमरः । सुवज्रोर्दुर्निविति दुर्निप्रत्ययः । इज्यते
पूज्यते वते प्रत्यय इति धन्यस्त्वमित्यर्थः । कथितमाह । अलभयते
पूज्यायेत्यर्थः । पूज्य कर्तव्यवानिति वक्ष्यमः इतरेभ्योऽपि वक्ष्यते इति
, साम्यं विभक्तिर्ले लङ्प्रत्यये सुप्प्रत्यये समासः । कर्मभूजां दत्त्वा याव-
त्संसारमण्डलं वर्धते तावदिति शेषः । भुवनेषु साधुवादः यद्वैशं
साधुवादं साधुसमाख्यं क्वाप्नुहि लभस्वेत्यर्थः । अल राक्षो धन्यो-
ऽसीति विशेषणत्वा वक्ष्येत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुत्वाच्च विज्ञ-
मचकारः । वचनान्तिका हतम् ॥ ८७ ॥

भीक्षोति । येनेह राजसूयेन मण्डलस्यैव तस्य यः । वासि वचायवा
राक्षः च वचाहितप्रमरः । वचाजोभावः साम्राज्यं तदेव भीक्षां त्रिवं

नृपगणंससावकस्ययते ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनै-

रशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

सः वमन् रूपाश्रु घनधम्म-

विगलदुरुगण्डमण्डलः ।

स्वेदजलकणकरालक्रो-

व्यरुचत्प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

सनिकामवर्मितमभीक्ष्ण-

व्यसी चेदः । समस्तजगत्प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः । 'तर्जभर्त्सने
चौरादिकसातदात्तत्वेन मातृस्य आत्मनेपदस्य चक्षिणा देयस्य स्वाज-
स्यानिवद्धावागादरेण' इति तर्जभर्त्सनेष्वपि दृश्यते अत्रिभक्ति भट्टमहा । अथभैरविमात्रं
प्रकम्पितं जगत्त्रयं येन तत् त्रैलोक्यभीषणं । शिरः शर्षकेष्वेवावपला
मुकुटमणिरश्मयोयस्मिन् कर्माणि तदाया तया कथमप्ययम् क्रोधाति-
देकादिति भावः ॥ ३ ॥

स इति । रसा रोषेणान्त वमन् स्रवन् । घनेन घान्द्रेष वमनेष
क्रोधोष्णया विगलत् स्रवद् इव स्रवद् गण्डमण्डलं यस्य सः सिद्धात्कपोल-
इत्यर्थः । स्वेदजलकणैः स्वेदविन्दुभिः करालकरीदन्तुर इति स
चेदः त्रिधा नेत्रकपोलहृच्छेदैः प्रभियोमदद्यावीमसः । प्रभियो-
मसः स्यादिति यैजवली । कुञ्जर इव व्यरुचत् । स्वेदाद्गोलुङ्गीति
विकस्यात् । परकौपदम् । एतेन स्वेदाख्याः सात्विकमात्र उक्तः । उप-
माकरः ॥ ४ ॥

स इति । रात्रां समूहोराजकम् । गोलोभेत्यादिना उन्मत्तय ।
उदरधूसमभिभूतं येन स तपोक्ताः स चेदो निवासं वर्मितं सञ्जात-

मधुवद्वधूतराजकः ।

क्षिप्रवक्षुलजलविन्दुवपुः

प्रलयार्धवोत्थित इवादिशूकरः ॥ ५ ॥

क्षणमाश्लिष्यद्वटितशैल

शिखरकठिनांसमण्डलः ।

स्तम्भमुपहितविधूतिमसा

वधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य

गमितमरुचत्पिशङ्गताम् ।

चर्मच्छातु 'स्नेदमित्यर्थः । चर्मः स्नादात्तये योऽपि लक्षणसेदान्मसो-
रपीति विज्ञः । तारकादित्वादित्युपमत्ययः । वपुः प्रसवे अर्धवक्षुल-
द्वलितः आदि शूकर इव क्षिप्राः प्रेरिता वक्षुलाः शान्द्रजल-
न्द्वो यस्मिन् 'कर्माणि तदप्या तथा 'व्यभोऽन्मधुवत् प्रोधाहुवति ।
धून् विधूतन इति घातो सौदादिकाङ्गत् । अत्रापि स्नेदः
घातिन एवेत्युक्तः । उपमानद्वारः ॥ ५ ॥

क्षणमिति । घटितं सुसहितं यन्मैत्रशिखरलक्ष्मणकठिनमंसमण्डलं
मस्य सोऽसौ चन्दः उपहितवगाहिता आरूपितेत्यर्थः विधूतिः कम्पो-
यस्मिन् अधिकमशान्मधुनितता कम्पिता दम्बता सकला संसत् सभा येन
तं कर्म चणं आश्लिषत् द्रष्टवान् तेनांसमण्डलेनाहतवानित्यर्थः अत-
एव कठिनांसमण्डल इति विशेषणं च । पुषादित्वात् प्रेरणादेयः । आ-
श्लिष्यन्नार्थे त्वं श्लिष्यन्निद्रुन इति क्धादेयः स्नात् । प्रोधाभ्यां क्लिप्तं न
कुर्वन्तीति भावः । अत्रास कठिन्यस्य विशेषणत्वात् सम्भवेपहेतत्वात्
आव्यविक्रं यन्मैत्रशिखरोपमत्वा सङ्गीर्यते ॥ ६ ॥

कनकेति । कनकस्याङ्गद्वयोः केयूरयोः द्युतिभिः पिशङ्गतां पिशङ्गवर्ष-

यदपूपजस्त्वमिह पार्थ !

सुरजितमपूजितं सताम् ।

प्रेम विलसति महत्तदहो

दयितञ्जनः खलु गुणीति मन्यते ॥ १४ ॥

यदराज्ञि राजवदिहार्थं

मुपहितमिदम्मुद्विषि ।

ग्राम्यमृग इव हविस्तदय

भजते ज्वलत्सु न महीशवक्त्रिषु ॥ १५ ॥

वाचमवददित्युक्तं अथ तामेव प्रपद्यन् पञ्चभिः पाण्डवोपश्रु-
न्ममाह । यदित्यादि । हे पार्थ ! इत्या इत्येति सादृश्याधान्येनामन्त्रणं
भक्तौद्वाटनायैम् । सतामपूजितं बहुविधैरपूज्यमानमित्यर्थः । अति बुद्धिपूजा-
यैभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः क्तस्य च वर्त्तमान इति ऽयम् । सुरजितं कृष्णं
इह सदसि यदपूज्यमादपूजः पूजयसि अ । अथैवमुपधायाह्वयः । तत्त-
स्मात् महत्प्रेम विलसति स्फुरति । अन्यथा कथमपूज्यपूज्यत्वाभिमान-
इत्यभिप्रेत्याह । जनो लोकः दयितं प्रियं जनं गुणीति मन्यते खलु अशु-
चिन्ममप्रीत्यर्थः अहो वाच्यं कृष्णः प्रेम्णा पूजितो न गुणादिति भावः ।
अत्र प्रेमविलसितस्रोतरवाक्यार्थहेतुवद्वाटलिङ्गम् ॥ १४ ॥

यदिति । अराज्ञि अभिषेकादि राजगुणविरहिणीत्यर्थः । नज-
स्तत्प्रेम्णादिति समासान्त प्रतिषेधः । इहास्मिन् सुरद्विषि कृष्णे । अया-
त्यद्योतनार्थमवम्पदानविभक्तिनिर्देशः । राजानमहेतीति राजवत् राजा-
हम् । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । तद्धितया सर्वविभक्तिरित्यप्यवत्वम् । यद-
दमर्ष्यमर्ष्याणि द्रव्यं अर्हणमित्यर्थः । उपहितमर्पितं तदर्थ्यमय कृष्णः
महीशा अथनीपावद्भव इव इत्युपमितसमासः । तेषु महीशवक्त्रिषु
ज्वलत्सु सत्सु अन्यत्र महीशा इव वज्रयः तेषु ज्वलत्सु सत्स्वित्त्वर्थः ।

अन्तताङ्गिरन्नगदसीति

जगतिपटहैर्विधुष्यसे ।

निन्द्यमथ च हरिमर्चयत

स्तवकर्मण्यैव विक्रम्यसत्यता ॥ १६ ॥

तव धर्मराज इति नाम

कथमिदमपष्टु पच्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथवा

भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलञ्जनाः ॥ १७ ॥

यदि वार्चनीयतमएष

आप्यन्त भुनक्तो हविरिव न मज्जते । न प्राप्नोति । उपमासङ्कारः ॥ १५ ॥

अन्तताङ्गिति । हे पार्थ । अन्ततामसत्याङ्गिर न गदसि न गदसीति
जगति लोके पटहेर्वाद्यविशेषैः कर्तुं निर्विधुष्यसे लहोष्यसे अथ च त-
द्यापि । निन्द्य हरिमर्चयतस्तव कर्मणा अपूज्यपूजाकरणेनैवासत्यता एव
हीनता विद्यमति प्रकाशते । अस्यासत्यमविद्ध सत्याचरणयोर्विद्वदो-
र्ध्वताङ्गिद्वयपटाङ्कपोविषमासङ्कार ॥ १६ ॥

तदेति । हे पार्थ । तदेदं धर्मराज इति नाम कथमपष्टु असाध्यमेव
प्रच्यते । अपष्टु तुभ्य स्वरत्नौषादिकं कुप्रत्ययः । अस्वाभ्यभोभूमीत्या-
दिना ण्यम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह । अथ वा जना भृशमप्रशस्तं
मपि भौमदिनमद्भारवशात् मङ्गलमभिदधति व्यपदिशन्ति तद्वदिद-
मपीत्यर्थः । लोके प्रशस्तं प्रशस्तान्देन विद्वद्वाच्येनापि व्यपदिश्यते तदु-
द्धारणदोषात् । तद्दधधर्मराजस्यापि ते धर्मराजव्यपदेश इति भावः ।
एव धर्मराजभौमदिनयोर्विरपेक्षनाक्रमहये प्रतिविम्बकरघातु इष्टान्ता
सङ्कारः ॥ १७ ॥

यदि । वेति । हे पृथास्तुता । कीलेया एव योरिषां योरिरेवेत्यर्थः ।

किमपि भवताम्पुथासुताः ।

शौरिरवनिपतिभिर्निखिलै

रवमाननार्थमिह किन्निमन्त्रितैः ॥ १८ ॥

अथवा न धर्मासुबोध

समयमवयात वालिशाः ।

काममयमिह वृथापलितो

हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः ॥ १९ ॥ • •

वा शोद्विहलोपमयोरेवार्थे च कस्यच्य इति विस्तः । किमपि कथमपि भवतामर्जुनीयतमोयदि पूज्यते तर्हीति शेषः अवमाननिरुक्तारः तथै तदर्पमेव । अर्थेन सह नित्य समासः सर्वसिद्धता च वक्तव्या । क्रियाविशेषम् । निमन्त्रितै राङ्गुतैर्निखिलैरवनिपतिभिरेह किं बोध्यं भाष्य इत्यर्थः । अत एव चावगन्त्रियामेक्षया करणत्वे तृतीया । अत गत्यमानक्रियामेक्षदामि कारकवृत्तिरिति न्यासद्योते । अत सकलराज-निषेवस पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात्काव्यविद्वभेदः । ॥ १८ ॥

अथ विभिर्भाष्योपात्मभाष्य । अथेत्यादि । अथ वा वालिशाः मूर्खः दूयमिति शेषः । सुबोधो न भवतीत्यनुबोधोदुबोधः समय चा-चारो यस्य तं धर्मा नावयात न लोभीत । अनुबोधोदाघातोर्होद् ओट-रुस्रसित्यादिना यस्य तादेयः । किन्तु वृथा निष्फलं पलितं यस्य स वृथा-पलितः वृथापरिचय इत्यर्थः । पलितं जरया शीत्न मित्यमरः । वृथात्वे हेतुः हतबुद्धिरवमनिरत्यं हरित्सुतो भोक्षोऽपि काममयमिहितोऽनव-हितः प्रसक्तः वालिः पाषाणं जानन्तु हन वक्षोऽपि न जानातीति चित्त-मिद्वर्धः । अतएव कल्पे कारणे कार्यानुदवादिषेनेक्तिरुक्तारः तथा वादिगवधर्मादुर्बोधितयोर्विशेष्यगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात्काव्यविद्व-ज्ञेत्यनयोः समेचत्वात्कारः । ॥ १९ ॥

स्वयमेव शान्तनुतनूज !

यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।

तत्र सुररिपुरयं कतमो

यमनिन्दयन्दिन्द्वदभिष्टुपे वृथा ॥ २० ॥

अवनीभृतान्वमपहाय

गणमतिजडः समुन्नतम् ।

नीचि नियतमिह यज्ञपत्नी

निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥

स्वयमेवेति । हे शान्तनुतनूज ! नीह ! स्वयमेव त्वमेवेत्यर्थः । यमपि गणं
यमो मर्घ्यं मर्घाह पूज्यम् । दण्डादिभ्यो यदि त्वत्पूज्यम् । अभ्यधाः अभ्यधाः
स्नातकं शुभनिष्ठादिश्लोक इति भावः । पाधातोर्लङि गतिस्त्वेत्यादिना
विचोक्तम् । तत्र स्नातकादिगणे यमं सुररिपुः कतमः न कोऽपीत्यर्थः ।
मास्तु यस्तुया यस्तुपास्तुया को हेतुरत आह यमिति । यं सुररिपुमनि-
न्दयन्दिन्द्वदभिष्टुपे निष्ठासौपि । यत-
स्वमेवोपास्यते इति भावः । उपसर्गात्तुभोतोत्येतिना वाच्यम् ॥ २० ॥

अवनीति । अतिजडोऽतिमूढोऽतिघोतश्च यमोऽस्मिन् सत्वरश्च ।
तम् । समुन्नतम् उन्नतमवनीभृतोदात्ता भूधराणां च त्वं अपहाय ।
मद्युतीति मद्युः तद्विद् नीचि नीचवृत्ते निम्ने च । यत इत्य-
कारभोदे चाविति दोषः । इहादिम् लण्ये यदाकाशियते निम्ने
निरतोऽनुरक्तः प्रपद्यते इति शेषः । निम्नं नीचं मध्यतीति
निम्नगा नदी । डोऽन्यथापि दृश्यते इति वाच्यम् । तदाः तुभो
मासि स्फुटं व्याप्तं भोजनिरतत्वादिधर्मसङ्गत्वादिति भावः । अक्तं
च । न पितृमनुष्यर्तने मातृकं द्विपदा इति श्लोकः अहोऽपि पितृ-
मातृपार्श्वेऽपि गतावाऽविद्वभेदः ॥ २१ ॥

प्रतिपत्तुमङ्ग घटते च

न तव नृपयोग्यमर्चणम् ।

कृष्ण ! कलयं ननु कोऽहमिति

स्फुटमापदाम्यदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥

असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि

मधुरिति कथमप्रतोयते ।

दण्डदलितसरवः प्रथसे

मधुसूदनस्त्वमिति हृदयन्मधु ॥ २३ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपाश्रयं करोति । प्रतिपत्तानिति । हे कृष्ण ! तव नृपयोग्यं राजार्हमर्चणं पूजनं प्रतिपत्तुं स्वीकृतुं न च घटते न युज्यते । नन्वहमपि राजैव अयमर्हं मे न युक्तं तत्राह कृष्णेति । हे कृष्ण ! अहं क इति कथय अहं राजा न वेति निज-स्वरूपमाशोचयेत्यर्थः । अनालोचनेऽमर्चमाह । अनात्मवेदिता अ-नात्मज्ञत्वं आपदां पदं स्वानं स्फुटं अमुं वत्त्वमित्यर्थः । आत्मा च कंचकित्तरक्तस्य मधुपालकत्वादिति भावः । अतोनिजस्वरूपं वि-न्यमिति हेतुमद्भावात्काव्यविकृतिमिति ॥ २२ ॥

असुर इति । मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया न्यवधि कृतः । आत्मने पदेऽन्यतरक्षामिति हृन्नेर्नुलि विकल्पाद्भावादेशः । इति कथं प्रतोयते विश्रस्यते न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रत्ययोऽधीनशपचप्रानविश्वास हेतुजि-त्यमरः । किन्तु दण्डेन दक्षिता भिक्षा सरवा मधुमक्षिका येनेदं स्वम् सरवा मधुमक्षिकेत्यमरः । अतएव मधु मौड् हृदयन् पीडयन् मधुसूदन इति प्रथमे प्रथितोऽपि । मक्षिकासूदनमेव मधुसूदनसंज्ञा-प्रवृत्तिनिमित्तं न तु मधु माण्डोदैत्यस्य सूदनमित्यर्थः । अत्र मधु-सूदनसंज्ञायां प्रविष्टार्थनिवेचस्रोत्तरवाक्यस्यान्वया उक्त्यादनहेतुतादा-कार्यहेतुकर्तव्यविकृतिम् ॥ २३ ॥

अभिशङ्गु संयति कदाचि-
 दविहितपराक्रमोऽपि यत् ।
 व्योम्नि कथमपि चकर्थ पदं
 व्यपदिश्यसे जगति विक्रमोत्थतः ॥ २८ ॥
 पृथिवीम्निभर्घं यदि पूर्वं
 मिदमपिगुणाय वर्तते ।
 भूमिभृदिति परहारितभू-
 त्वमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

अस्मैऽस्मिन्नेकसंस्तारेऽपि तत्रैकव्यपदिश्यापयस्य हरेरेव चक्रवर्त्त-
 श्रीभुरत्तरास्यस्यस्योऽप्यस्यस्योक्तं रतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

अभिषिङ्गु संयति बुद्धे कदाचित् कदापि अभिशङ्गु यत्तु अभिषङ्गु ।
 व्योम्नि कथमपि चकर्थ पदं यादृच्छेपे चकर्थ सततवर्त्तते । अतो-
 भारद्वाजस्योक्तं इदमपिमेवः पिप्पलादुच्यते । व्योम्नोत्थतः विक्रमो विक्रम-
 वानिति व्यपदिश्यसे व्यपदिश्यसे च त्वं पराक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि
 पराक्रमस्यस्योक्तं अपि व्यपदिश्यसे रतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीमिति । पूर्वं प्रागपि सम्यक्त्वमेवोति भावः । पृथिवीं
 विभर्घं यदि सततवर्त्तते । भूमिभृदिति भारद्वाजस्योक्तमपिमेवः पिप्पलादुच्यते ।
 इदं भूधरास्यमपि पृथिवीमिति वर्त्तते भूतपूर्वमेवमपि व्यपदिश्यता-
 त्तदपि नास्तीति भावः सत्यतः परैः यत्तुभिः हारितभूः परहारितभू-
 मिकः जरास्यमेव मधुरानगरादि स्थापितत्वादिति भावः । अत्र हर्ष-
 रितः हर्षचक्रमलमेव हारयित्वमिति शिल्लोपमयतिः । जनैः कथ-
 मन्यथा चर्चयेयतीत्येव भूमिभृदिति इदमपिमेव सदास्तुमेव । संभा-
 वनायां सोऽहं । अथवावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधरास्यस्योक्तमपिमेव-
 ॥ २९ ॥

तव धन्यतेयमपि सर्वं
नृपतितुलितोऽपि यत्क्षणम् ।
क्रान्तकरतलधृताचलकः
पृथिवीतले तुलितभूभृदुच्यसे ॥ ३० ॥
त्वमशक्रुवन्न शुभकर्म
निहतपरिपाकदाख्यम् ।
जेतुमकुशलमतिर्नरकं
यशसेऽधिलोकमजयः सुतन्भुवः ॥ ३१ ॥

तथेति । तथैवं धन्यता पुण्यवत्ता कथं सर्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽनूतो-
ऽपि तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः । अथ क्लान्ते शरवत्तथैव नान्ते करतले धृतः अच-
लकोऽस्याचलोदेव सः । अथ पृथिवीतले तुलितभूभृदुत्तराजकथं उच्यसे
इति यत् इदमप्यपरा ते धन्यतेत्यर्थः । गोवर्धनाख्यशुभ्रगुणरतोऽनाप्तु-
तभूभृत्वं भवति न जाडशामिव सङ्गाधोरतितुलनादिति भावः । अथ ह-
नैकपतितुलितोऽपि तत्तोषण इति विरोधोभूभृदिति श्लेषमूलाभेदाध्य-
यवायोत्यापित इति विरोधातिशयोक्त्योः सङ्करः तेन गोवर्धनोद्धारणमपि
नातोऽङ्गुतं शङ्खजयादिनामिति यस्तु व्युत्पद्यते ॥ ३० ॥

तमिति । हे अशुभकर्म निरत । पापाकारपर । अतएव कुम्भकर्मिर्दु-
र्बुद्धिर्नृप परिपाके फलकावे दाह्यं विचित्रपापघातनामयत्नाङ्गवद्भूमि-
त्यर्थः नरकं निरतं क्लामारवस्तु नरको निरवोदुर्गतिः स्तिवामित्यमरः ।
जेतुमनुभुवन् पापिर्दुर्लभतादिति भावः । अधिनोर्कं कोणे । विभक्त्य-
र्थेऽध्वीभाव । यद्यपि नरकविषयीति प्रसिद्धे भुवः सुतन्मरणात् नृ-
जयः जितशान्तिं परलोकं प्रतारयन्नातपरो न परलोकाध्योसीति
भावः । अथ निरवामरास्सनरकमिजयायत्ते निषेधवगत्या तज्जयसा-

मृगविद्विषामिव यदित्य

मजनि मिपताम्पृथासुतैः ।

अस्य वनशून्यदवापचितिः

परिभावएव भवताम्भुवोऽधिपाः ॥ ३४ ॥

अवधीज्जनङ्गमद्वैष

यदि हतवृषो वृषन्ननु ।

स्पर्शमशुचिवपरर्हति न

प्रतिमाननान्तु नितरान्नृपोऽर्चिताम् ॥ ३५ ॥

मजोनलोपक्षिदि चेपे इत्युपसङ्गानामिति निन्द्यायां तिङ्, वीगेऽभि
नलोपः । उपमासङ्कारः ॥ ३२ ॥

धम्पुति राघो रोमस्तमादयज्ञाह । ज्ञेति । हे भुवोऽधिपाः । राजानः ।
मृगविद्विषां विद्वानामिव भवतां मिपतां मय्यतां भवत्सु मिपदसु
मिमतोबुद्धान् चनादित्येव । पक्षी चानादरे इति विद्वत्याद्वापलक्षणे
पक्षी । इत्यम्पृथासुतैः कौन्तेयैः पितरनेतेषां न वेदोति भावः । वस्य
लक्ष्यस्य वनशून्यवनशून्यकमेव जम्बुकल्लेवेति यावत् अधपचितिः पूजा अ-
जनि जनिता जनेति वत् । जनेष्वर्थात्कर्माणि वत् । एष भवतां परि-
भावः परिगन्धः । परौ भुवोऽवस्थाने इति विभाजया चङ्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

अवधीर्दिति । हतवृषो हतशून्यतः । सुहर्तं हयमे हयैर्दति विज्ञः ।
एष लक्ष्योजनङ्गमराण्डाल इव । चाख्ण्डालइवमातङ्ग दिवाधीर्त्तिज-
नङ्गमादत्वमरः । ज्ञेति मन्त्रायां जनपूर्वाइवमातोः अच्प्रत्ययः
अर्द्धिर्दित्यादिना समासमः । हयं हयमरूपिणं अरिष्टाख्यमश्वरमव-
धीर्दति हतवांसेत् । सुहृदि अति हनीवधादेशः । अतएव अशुचि-
वारशुद्धाया अशुद्धाईति नृपोऽर्चितां राजाईति प्रतिमाननां पूजां न
नितरां नाईति अशुद्धायोगोक्तः कथं पूज्यइत्यर्थः । उपमा ॥ ३५ ॥

यदि नाङ्गनेति मतिरस्य
 मृदुरजनि पूतनाम्नति ।
 स्तन्यमघृणमनसः पिवतः
 किल धर्मातोभवति सा जनन्यपि ॥ २६ ॥
 शकटव्युदासतरुमङ्ग
 धरणिधरधारणादिकम् ।
 कर्मयद्यमकरोत्तरलः
 स्थिरचेतसाङ्गद्वेन तेन विस्मयः ॥ २७ ॥

यदीति । अस्य ज्ञानस्य मतिः पूतनानाम वाङ्मनसविशेषः । तां प्रति
 व्यङ्गना इति हेतोर्नृदु कथाटया नाङ्गनि यदि न जाता चेत् नास्ति
 शेषः । जने कर्तारि नृदु हीपजनेत्यादिना विचित्रत्वयः । अथान्न-
 योनिर्नृदुचित्तस्य । स्तनेभ्यं स्तन्यं पयः । मरीरावयवाच्चेति यत्पु-
 न्ययः । पिवतोऽस्य सा पूतना धर्मातः शक्यतो जनन्यपि जाता च भ-
 वति खलु स्त्रीति कथाभावेऽपि नातेति कुशुमाप्यस्य नास्तीत्यङ्गे न
 केवलं स्त्रीकृत्वा किं तु नातृकृत्वा चार्यं जनप्रदायाः । इमनादत्ता
 दिति भावः । अत्र जनपानस्य विशेषणत्वा जननीताहेतुत्वात्काव्यलि-
 ङ्गम् ॥ २६ ॥

शकटेति । तरुशृङ्गलोऽयं लक्षणः शकटव्युदासः शकटाक्षर मर्द्दनं
 तरुमङ्गोयमलार्जुनमङ्गलं धरणिधरधारणं गोवर्धनोद्धरणान्यादिवस्य
 नत्तयोक्तं यत्कर्म चकरोत् । तेन कर्मणा स्थिरचेतसा धीरचि-
 त्तानां करव विस्मयो न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्तत्ताया विशेषणत्वा
 विस्मयनिर्भेदे तत्तात्काव्यलिङ्गं ह्यन्तरासेन संबुध्यते ॥ २७ ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य

नृपशूरपरः पशूनवन् ।

स्वामिवधमसुकरमुरूपैः

कुरुते स यत्परममेतदङ्गुतम् ॥ ३८ ॥

अयमिति । अयरोऽन्यः ना पशुरित्येति नृपशूरित्युपनिषत् समासः ।
आख्यौकार्यविवेकान्मृत्यादेवेत्यर्थः अयं कृष्ण उग्रसेनतनयस्य कंसस्य पशून्
अवन् गाः पातयन् 'पुच्छवैवैरसुकर' लोकेवेदविगीतत्वात् दुष्करं स्वामि
वधं यत कुरुते स यकारेति यावत् । एतत्परममङ्गुतं अभूतपूर्वादिति
भावः । अथ पञ्चदशस्याविवेकपङ्क्त्या कंसकण्ठयोः स्वामिभक्त्यभावहेतु
त्वात् कथञ्चिदङ्गम् ॥ ३८ ॥

यते प्रसिद्धाः ।

०

मनु नर्य एव समवेक्ष्य कमपि शुण्यमेति पूज्यताम् ।

सर्वं गुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेन्द्र कोशुचः ॥ १ ॥

न म हानयन्न च विमर्त्ति गुणसमतवामधानाम् ।

सल्ल कथयति विरायः पृथग्न जनताङ्गगत्यमभिमानतान्दधत् ॥ २ ॥

रहितद्वन्वाभिरुषिर्वाभिरुषभारसभावसविदम् ।

सोमविदसपदियन्ति ज्ञानाः पुरवाद्यमेनमगतं विदग्धताम् ॥ ३ ॥

अतिभूयसापि सुकृतेन दुरपचर यम शक्यते ।

भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न यहीतमभियोगिभिर्गृभि ॥ ४ ॥

मज्जति स्वतामनुचितोऽपि शविनयसुपाहितोजनैः ।

नित्यमपरिचित चित्ततया परएव सर्वज्ञतस्तथाप्यथम् ॥ ५ ॥

उपकारिर्वाप्तिरुपकारमन रिमरिमप्रियम्वियम् ।

साधुनितरमबुधम्बुधमिह्यविशेषतः सततमेव मशति ॥ ६ ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुशुण्यतया प्रधानताम् ।

दुःखमविममदमाप्रवतोन परस्य किञ्चिदुपकर्तुं शिष्यति ॥ ७ ॥

इति वाचमुद्धतमुदीर्य

सपदि सद्य वेणुदारिणा ।

सोढरिपुबलभरोऽसदनः

स लक्ष्मास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥

कटुनापि चैद्यवचनेन

विकृतिमगमन्न माधयः ।

सत्यनियतवचसं वचसा

सुजनञ्जुनाच्चलयितुं क्लृप्तं ॥ ४० ॥

न चतन्तादेति शपमान

मपि यदुन्मत्ताः प्रचुक्रुधुः ।

इतीति । सोढः शान्तो रिपुणा बलभरो वीर्यातिशयोक्तेन सः न
सङ्गत इति असङ्गत असङ्गिष्ठाः स चैद्य इतीत्यं सङ्गतं निवृत्तं
यथा तथा वाचं उदीर्य सपदि वेणुदारिणा नरकात्मकेन सद्य दत्तः
करतालः परस्परप्राणितगडनं यस्मिन् कर्मणि तद्व्यासा तथा उच्च-
कैस्तारं लक्ष्मास । लक्ष्मणदोषोद्घाटनहर्षादहर्षासं चकारेत्यर्थः ।
अभाषोक्तिः ॥ ३९ ॥

कटुमेति । माधयः कटुमापि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत्
गमेर्लुङि प्रभादिना चुरडादेशः । तथाहि सत्ये नियतवचसं अस्त्व-
लितवचसं सत्यसत्यं सुजनं के जनाः वचसा तीमेष्यामीति भावः ।
चक्षुस्त्वमीयते शक्नुवन्ति न केऽपीत्यर्थः । सङ्गिष्ठे यतमागांसीति
प्रतिशमयादसङ्गतेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्त-
रन्यासः ॥ ४० ॥

न चेति । द्विष्टेति चार्थः । तदा तत्काशे इतीत्यं शपमान मा-

शौरिसमयनिगृहीतधियः

प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते ॥ ४१ ॥

विहितागसोमद्वुरलङ्घ्य

निजवचनदामसंयतः ।

तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं

मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्त

मपकृतमियाय विधिषः ।

शौरिसमयनिगृहीतधियः । यदुक्तम् । यदुक्तम् । यदुक्तम् ।
बादराः शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः ।
इति । शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः । शौरिः ।
तथाहि जनो शौरिः । प्रभुचित्तमेव अनुवर्तते । शौरिसमयनिगृहीतधियः
यदुक्तम् । यदुक्तम् । यदुक्तम् । यदुक्तम् । यदुक्तम् । यदुक्तम् ।
यते ॥ ४१ ॥

विहितेति । अत्रोक्तम् । निजवचनदामात् । स्वप्रतिज्ञापात्रेण संयतो
बहोऽच्युतः । उक्तविहितमगः पूर्वं सङ्क्षेपः । कृतापराधस्यापि तस्य
चैदृक्षापराधे स एव प्रथमोऽपि कर्मणि तत्प्रथमं यथा तथा
कतिथः । कतिथं पूर्य इति तस्य पूर्ये ङिति ङट्प्रत्ययः । ङट्-
कतिपयचत्तरां शुभिति युगावधः । मनसा समाख्यत् गणनं चकार ।
अस्मृतिवर्त्मस्मृतिवर्त्येऽङिति चुरेकादेशः । अत्र प्रतिज्ञापात्रमनस्य
विशेषगत्या प्राचीनापराधान्त्येऽपि तात्कालिकापराधगणनाहेतुत्वा-
त्तात्कालिकभेदः ॥ ४२ ॥

अतोति विधिषचैदृक्षा कर्मणि सप्तम्यमपकृतमपकारजातम् ।
अपकृते भावे ङः । तस्य हरेः शौरिः । कृतिथयं नेवाम न माम् ।

स्मृत्तुमधिगतगुणसारणाः

पटवोन दोषमखिलङ्गलूतमाः ॥ ४३ ॥

नृपतावधिक्षिपति शौरि

मथ सरसरित्सुतोवचः ।

स्माद् चलयति भुवम्भरुति

क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४

अथ गौरवेण परिवाद

मपरिगणयंस्तमात्मनः ।

प्राद् सुररिपुतिरस्करण

क्षुभितः स्म वाचमिति जाह्नवीसुतः ॥ ४५ ॥

न तमपकारं सकारित्यर्थः । अर्थात्तरं न्यस्यति । अधिगतगुण सारणाः
परिहितोपकारकृतय लक्षणाः सञ्जनाः अखिलं दोष अपकारं
स्मृत्तुं पटवो खलु नादमनुवन्तीत्यर्थः । मय्योपि वचनेष्वल मयैविति
तन्मन्प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति वाचनी नामकारमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपताविति । अथ नृपतौ वेदिमे शौरिं हरि अधिक्षिपति इति
सरसरित्सुतोभीष्टं भवति प्रचयमावृते भुवं चलयति कम्पयति
इति क्षुभितस्योद्देशस्याम्बुधेर्नादमनुकुर्वत्तुहृद्भीरुं वर्धः आह एव उपायः ।
नृपः कोति भूतार्थे लट् भुवः पञ्चानामादिना आहो भुव इति
यन्याह्लादेशः । यदपि न यादादौ अस्वादय इत्याह वाचनः त-
थापि कविप्रौढा अहन्दस यादादौ प्रयोगः । उपमानद्वारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुमाययाविष्कारार्थमाह । अथेति । अथ मिश्रपाल-
लक्षणावन्तरं सररिपुतिरस्करणेन हरिनिन्दया क्षुभित कलुषमनः
जाह्नवीसुतोमाह्वयः गौरवेण धैर्येण तमात्मनः परिवादं काममयं

विहितमयाद्य सदसीद

मपमृपितमच्युतार्चनम् ।

यस्य नमयतु स चापमय

चरणः कृतः शिरसि सर्वभूयताम् ॥ ४६ ॥

इति भीष्मभाषितवचोऽर्थ

मधिगतवतामिव क्षणात् ।

श्रीभगवदतिमात्मनो

शिष्टपात्रपक्षपृथिवीभूताङ्गणः ॥ ४७ ॥

इषापचित इत्यादि क्षनिन्दापयति गणयन् इति वक्ष्यमाणकरीष
मात्रं प्राह ख मोक्षयान् गतगेतव । धीराः क्षनिन्दामेव सहन्ते
न पुद्गलादिनिन्दानिति भावः । अत्र श्रीभगवद्विषयगत्या वचन-
हेतुत्वात् काव्यसिद्धिभेदः ॥ ४६ ॥

विहितमिति । यथा यत्र सदसि सभावनं विहितं सतं इदं कथ्यु-
तार्जनं यस्यापमृपितमिति निहितममोदमित्यर्थः । इदं त्रिविद्याया-
मिति धातोः कर्मादि क्तः उपवर्गवयाद्विपरीतार्थता । अतएव नृप
त्रिविद्यायामेव विज्ञानिषेवादतितिविद्यार्थत्वात् शुष्यः अतिदुष्पिप्ताये-
त्येति वक्ष्यमाणार्थमानार्थता क्तस्य च वर्तमाने इति वही । श्री-
मपमृता पुद्गलापमं नमयतु आरोपयतु सर्वभूयता विषयतामिति भावः ।
शिरसश्चरणः कृतः न्यस्तः । अयमिति सूत्रौ पात्रपानस्य चरणस्य
इत्येव निर्देशः । अयं कोषामर्ष इत्यनुवच्येवम् ॥ ४६ ॥

इतीति । इतीत्यं भीष्मेण भाषितस्त्रोक्तस्य वचसोऽर्थमभिधेयं
शिरसि पादग्राहकस्य क्षणात् अतिगतवतां प्राप्नोवतामिव सतानि-
त्यर्थः शिष्टपात्रस्य यत्ना ये पृथिवीभूतोरालम्बन-तेषां यद्यौ नचोऽति-
मात्रं श्रीभगवत्कोषं विचारमगमत् । एतेनैवं आत्मविनायावभाष्यौ
गोदस्तावती श्रीवः प्रादुरभूदिदमुक्तम् । अहमेत्या ॥ ४७ ॥

शितितारकानुमितताम्

नयनमरुणीक्षितं क्रुधा ।

वाणवदनमुद्दीपि मिये

अगतः सकीर्तनमिव हृदयमण्डलम् ॥ ४८ ॥

प्रविद्धारितारुणतरोय

नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।

प्रातरहिमकरताम्रतनु

विंशजद्रुमोऽपरइवासवद्रुमः ॥ ४६ ॥

अग्निशान्तवैरदहनेन

अथैवं दधनिर्गात्राणाम् शोधास्तुमवावाह । धितोऽत्रादि । जुधा
प्रोधेन अरणीकतयतएव धितो अग्रामे ये तारके कनीनिके ताभ्यां
अनुमिते अहृमापिते शब्दे नष्टे यद्य तत् । तारकाण्यः कनी-
निकेतनरः । सर्वेष्टयश्च रक्तत्वादिति भावः । वाणोऽपस्तस्य वदनम्,
‘वसीत्’ शोधाकारणमावहितं परिचिनुक्तमिति यावत् । अथयष्ट-
शब्दस्य जगतोभिरे भयात् उददीपि प्रसज्ज्वात् । दीयतेः कर्त्तृ-
बुद्धीति दीपकनेत्यादिनाः पिण्डप्रत्यये बहुक् । अत्र वयनयोः संधा-
वस्थानेनावस्थसंज्ञाकारात्तदुच्यते तद्व्यभिचयत्वा दीदातिवद्वर्थमण्यु-
पमासङ्गतः ॥ ४८ ॥

मनीति । मविदारिते चतिविकाशिते चक्षुषतरे क्रोधादतिरक्त मरे-
 क्षतएवोये मयद्वारे ये मयने ते यथ कृतुमे ताभ्यासुष्वसो दीप्तः
 स्फुरन् स्वतेजसा दीपयामः मातरश्चिमधरतामृतसुः प्रभाताकारण
 विपद्य मसिद्धोद्गुणोद्गुणाष्टोत्थपः अपरो विपक्षद्रुध इवामवत् इत्यु-
 त्तमेष्टा रूपवस्त्रहीर्षा ॥ ३८ ॥

अभियान्तेति । अभियान्तोऽभिवाचोवैददृहोविरोधान्निर्यस्य तेन

विरहितवतान्तरार्द्रताम् ।

कोपमरुदभिहतेन मृशं

नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥

आभिधत्सतः किमपि राहु

वदनविकृतं व्यभाव्यत ।

अस्तशशधरमिवोपलस

त्सितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥

कुपिताकृतिम्रयममेव

हसितमशनैरहचयत् ।

क्रुद्धमशनिदलितार्द्रितट

यतएवान्तरभ्यन्तरे आर्द्रता चारुणं विरहितवता मृशवता । रज्जु-
वते. ज्वलतप्रत्ययः । कोपमरुदिव तैनाभिहतः प्रज्वलितः तैर्न नर-
कात्मजेन वेणुदारिद्र्या तरुणा हृदयेऽ भृशं जज्वले लब्धितम् । भावे
विट् । उपमाचट्टारः । ५० ॥

अभीति । किमप्यभिधत्सतोऽभिधातमिच्छतः । दधाते सध्वनाहटः
गतादेयः । उत्तमौजसोनाम राज्ञः सत्यन्नि राजुवदनविकृतं व्या-
व्यताद्वाङ्मवक्त्रवत् कैराव' उपलसन्ती सत्यमाया शिता दन्तपङ्क्तिर्व्यं-
तकृषं पञ्चमशधरमिव सन्दृष्टचन्द्रमिव व्यभाव्यतातर्क्यत । इत्य-
वनेचा ॥ ५१ ॥

कुपितेति । मयम् प्रागेवाकुपितावस्थायांमपीत्यर्थः । कुपितस्तेषां
हसितसंभारामोदहेतुपणा । अरिषट्कभीषणं परपरमदङ्कुरं दन्तवक्त्रं
दन्तवक्त्रनामानं राजानम् । अशनिदलितस्य वज्राहतस्यार्द्रितटस्य ध्व-

शितितारकानुमितताम्
 नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।
 वाणवदनमुददीपि मिये
 जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥
 प्रविदारितारुणतरोय
 नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
 प्रातरहिमकरताम्रतनु
 विपजद्रुमोऽपरद्रवामवद्रुमः ॥ ४९ ॥
 अनिशान्तवैरदहनेन

अथैतं दशतिर्गतारणानु क्रोधात्तुभवावाह । शिरीत्यादि । क्रुधा
 क्रोधेन अरुणीकृतमथ एव शिरीत्यादि । तारके क्रीडति । ताभ्यां
 अरुणिते अरुणापिते ताभ्ये नयने बहू तत् । तारकाण्यः क्री-
 णितेनपरः । सर्वरूपस्य रक्तत्वादिति भावः । वाणीरूपस्य वदनम् ।
 एकीकृतं कीडाकारस्यावावृत्तं परिशुक्रमिति यावत् । सूर्यमण्ड-
 लमिव जगतीभिरे भवाय उददीपि प्रजज्ज्वाल । दीपतेः कर्तारि
 कुड्डीति दीपजनेत्यादिना चिन्त्यस्तवे तत्तुम् । अतः मयन्मोः सभा-
 शब्दत्वात्तेनाभ्युपगच्छीकाराच्चद्रुमः तत्रापि सत्वा दीप्तातिरसूर्यमण्डलो-
 मकारावहुरः ॥ ४८ ॥

प्रवीति । प्रविदारिते अतिविकाशिते अरुणतरे क्रोधादतिरक्त तरे
 अतएवोभे मयद्दरे ये नयने ते एव कुसुमे ताभ्यामज्ज्वलो दीपः
 स्फुरन् सतेजसा दीपवानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभाताकाशे
 विपद् । प्रविद्धोद्गोद्गुपाश्लोकपः अपरो विपजद्रुम इवामवत् । इत्यु-
 त्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा ॥ ४९ ॥

अनिशान्तेति । अनिशान्तोऽनिर्वाणोवैरदहनो विरोधान्निर्णयते

विरहितवतान्तराद्रिताम् ।

कोपमरुदभिहतेन मृगं

नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥

अभिधित्ततः किमपि राक्ष

वदनविकृतं व्यभाव्यत ।

अस्तशशधरमिवोपलस

स्मितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥ .

कुपिताकृतिमथममेव

हसितमशनैरमृचयत् ।

क्रुद्धमशनिदलितार्द्रितट

अतएवांतरभ्यन्तरे आर्द्रतां सारसं विरहितवता त्यक्तवता । ५०-
वते' कवतप्रमथः । कोपोमरुदिन तेनाभिहतः प्रज्वलितः तेन नर-
कात्मजेन वेणुदारिण्या तरुणा इत्येकेन मृगं जज्वले ज्वलितम् । भावे
द्विट् । उपलसद्गारः ॥ ५० ॥

अभीति । किमपि अभिहतोऽभिघातमिच्छतः । दधाते, वदन्नाद्वटः
यत्नादेयः । उत्तमौजसो नाम 'राक्ष' सम्बन्धि राक्षवदनविकृतं व्या-
प्तताद्राक्षवक्त्रवत् कैराक्ष' उपलसन्ती अस्त्वमाया विता दन्तपङ्क्तिर्बल-
तन्त्र' अस्तशशधरमिव मन्दमन्दमिव व्यभाव्यतामकथयत् । इत्य-
नुमेया ॥ ५१ ॥

कुपितेति । प्रथमं प्रागेवाकुपितावस्थायापनीत्यर्थः । कुपितलोवा-
सतिर्ष्वरागोवलेत्तुपमा । अरिचक्रमीव' परबलप्रवहुरं दन्तवक्त्रं
दन्तवक्त्राभावं राजानम् । अशनिदलितस्य वजाहतस्याद्रितटस्य अ-
निरिष अतिरिक्तं तद्विषयम् । न मनैरमनैः उच्चैर्हसितं मनुष्याः

ध्वनि दन्तवक्त्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

प्रतिधः कुतोऽपि समुपेत्य

नरपतिगणं समाश्रयत्

यामिहरणजनिताऽनुशयः

समुदाचचार निजएव रुक्मिणः ॥ ५३ ॥

चरणेन हन्ति सुबलः क्ष

प्रियिलितमहीध्रवन्धनाम् ।

तीरतरलजलराशिजला

बहुदमस्तवयत् । सर्वदा सुखरागस्य विशेषादसुभावान्तरवेद्यः श्रुतं
इत्यर्थः । अतः कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यवश्यम्वोक्तेरतिशयोक्तिरपमा-
वहोत्या ॥ ५२ ॥

प्रतिधः कृति । प्रतिधः कोपः । कोपक्रोधात्मकरोषप्रतिष्ठा इत्यमरः ।
कुतोऽपि समुपेत्यागत्य नरपतिगणं राजभयङ्गलं समाश्रयत् समा-
विशत् । रुक्मिणस्तु यामि. स्वया । यामि स्वयमुक्तस्त्रिवोरित्यमरः ।
तस्माद्रुक्मिण्याश्चरणेन जनिताऽनुशयोहा कटमापस्तु कदा निय्यात-
यामीति यस्तुतामो यस्मिन्नुचः । अयास्तुतयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः ।
नजोनित्यएव प्रतिधः । निजभाक्तीयनित्ययोरिति विश्वः । समुदाच-
चारः समुद्दिदीपे । भीष्मवाक्ये अन्यथा कोपोत्पादकभाषोत् रुक्मिणस्तु
प्रागेवावच्छेदकोपसोहीपकभाषोदित्यर्थः । अतास्तुतयस्य विशेषणतया
कोपोहीममहेतुत्वात्काव्यविभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेनेति । सुबलोनाम राजा अहो धारयन्तीति महीभाः
मन्त्रेणः । कर्मकरश्चे सूचयितुं जादिभ्य उपसङ्ख्यारानभित्ति कर्मप्रत्ययः ।
श्रियिष्ठितानि विखेष्टितानि महीप्राणा वन्धनानि रुन्धयो यस्या
काम् । तीरेण तरलानि मृकम्पाञ्चतितानि जलराशेरुपे जलानि

मवभुग्रभोगिफणमण्डलाभुवम् ॥ ५४ ॥

कुपितेषु राजसुं तथारि

रथचरणपाणिपूजया ।

चित्तकलितकलहागमनो

मुदमाहुकिः सुहृदिवाधिकान्दधौ ॥ ५५ ॥

गुरुकोपसुद्वपदमाप

दासितयवनस्य रौद्रताम् ।

व्याप्तमशितुमिव सर्वजग

द्विकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥

यथास्ताम् । अथमुलं कुटिलं अतितादादित्यर्थः भोगिनां फणिनां
मण्डलपुत्रं मण्डलमूहोयहास्तां सुं चरणेन हलि क लपान ।
नद कोति मृतार्थे नद । अत्र पादाभाताद्गु वः कस्या सम्बन्धेऽपि
तन्मन्त्रोक्ते रतिर्योक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेष्विति । रथचरणपाणेद्वयमात्रेः पूजया राजसुं तथा कुपि-
तेष्वपि चित्ते कलितं निहितं कलहागमनं बुधनाभो येन सः का-
लधिः आहोदिनाम राजा योद्धनं कृतम् वक्षु स सुदृष्टं निम-
मिव तस्यामशपातावेत्यर्थः । सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः ।
अधिनां सुदन्धौ स्त्रोत्रं धत्तवान् । सुदुःसहोऽपि कथ्योत्कर्षः
अथ हृदयमूहोयहास्तां केभौदहेतरासोदित्यर्थः अथमावह्वारः ॥ ५५ ॥

गुरुरिति । विवक्षतः विषयि वक्तुमिच्छतः । यत्ने सन्नमावृष्टः
यत्नादेव । अहितयवनस्य काञ्चयानस्य राज्ञः सम्बन्धि सर्वजगदभिव-
क्तुमिव व्याप्तं विवृतं अथप्येव द्विकरालं कतिविधतम् । करारो-
दन्तरे तद्वै विद्याने विवृतेऽपि चेति वैवर्तनी । गुरुरात्र योयेन वक्ष-

विवृतोरुबाहुपरिघेण
 सरभसपदनिधित्सता ।
 हन्तुमखिलनृपतीन्वसुना
 वसने विलम्बिनि निजे विचस्वले ॥ ५७ ॥
 इति तत्तदा विकृतरूप
 मभजत्तदभिन्नचेतसम् ।
 मारुबलमिव भयङ्करतां
 हरिवोधिसत्वमभि राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥

पद'प्रतिवद्वचन' आरुक्कुर' वज्राविदर' रौद्रताभयङ्करतामाप्त ।
 अत्राधितुमिहेति कथोत्प्रेक्षा व्यादानक्रिया विमिता ॥ ५६ ॥

विवृतेति । अखिलनृपतीन् हन्तुं विवृत प्रसारित उरु बाहुदेव
 परिण आयुधविशेषोद्येन तेन । परिघः प्रतिघातेऽस्तीति हेमः । सर-
 भश्च सवत्सरं यत्पदं तन्निधित्सता निधातुमिच्छता । दधातेः वक्ष-
 नाह्वतः यत्पदं । यत्पदा तस्मान्ना राजा विचम्बिनि उत्पातवे-
 गात् विचम्बिनि निजे वसने स्वाभ्यरे विचस्वले स्वरितं तद्वत्स्य
 दुर्निमित्तमिति भावः । भाने निद्रं । अत्र वस्त्रसंभनस्य विशेषणतया
 स्रग्वत्तत्वेत्वात्काश्चिद्गं दहाह्वपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥ ५७ ॥

इतीति । इतीत्यन्तदा तस्मिन् काले विकृतरूपं रौपभीषणा कार-
 नराजमण्डलं मारुबलमिव यदमरैर्मणिय । यदमरमन्मयोमार इत्य-
 मरः । अभिन्नचेतसमविवृतचित्तं बोधिसत्वोबुद्धः । बुद्धस्तु श्रोत-
 रास्ता बोधिसत्वोविनायक इति वैजयन्ती । स हरि रिवेत्यपमित
 समासः । तं हरिवोधिसत्वमभि तत्त्वमक्षयित्यर्थः । अभिरभागे इत्यभेः
 कर्माप्रवचनीयत्वात्तदशोने द्वितीया । भयङ्करोतीति भयङ्करः । भे-
 दिभ्येवु लज्ज इति खच्प्रत्यये स्यागमः । तस्य भाङ्कत्ताभ्यङ्गम् ।

रमसादुदस्युरथ युद्ध
मनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।
सान्द्रमुकुटकिरणोच्चलित
स्फटिकांशवः सदसि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥
स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठ
दलमभृत भृष्टदङ्घ्रिपैः ।
घृतपृथुभुजलतञ्जलितै
द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

उपमावद्धारः । तेन भगवतो बहुलं यथाविमङ्गाय प्रकृतं भारवैवं
यथा तेन भक्तं तथा राजमण्डलमपि हरिणा मञ्जित इति वस्तु
व्यज्यते ॥ ५८ ॥

रमसादिति । कथानमरं कलुषितभियोऽन्यस्यसहाभ्यसा । कभ्य-
स्योऽन्युचितमिति यादव । कतएव दुष्टमभिलाषुकाः दुर्धर्मिनः ।
उभयतेत्यादिना उक्तान्तरादेन न बोधेतादिना कही प्रतिषेधः ।
सदसि मेदिनीभृतः सदसि स्थिताः वैद्यवर्षाया राजभः । सान्द्रैर्मु-
कुटकिरवैरुच्चलिताः स्फटिकांशवः समानितस्फटिकमणि मणूपाः
यैस्तै रधोऽज्ञाः ममो रमसादेमान् उदस्युदलिताः । उदोऽनूर्ध्वकर्मादी-
नाम्न प्रवृत्ताहरधमेवत् । कत युद्धमिदं युद्धं विशेषपमत्परोक्षान-
चेतयात् काव्यचिह्नमेतः ॥ ५९ ॥

स्फुरमाणेति । स्फुरमाणानि नेत्रास्तेव कुलमान्दोष्टा एव दलानि
च दलान् कर्षयि तद्वया तदा धृताः कम्पिताः प्रदशो मृजा एव
यदा प्राधा दलान् कर्षयि तत् यथा तदा चञ्चितैः मृगो राजा-
नस एव कङ्कषाः पादनासं यतः समामण्डलं इतः श्रीधो
वतपातो प्रादुप्रधारोवस तस्य वनसु विभ्रमं शोभाम् । विभ्रमः संवये

क्रिमहो नृपाः समममीभि

रूपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

वध्यमभिहत भुजिष्यममुं

सह चानया स्वविरराजकन्यया ॥ ६३ ॥

अथवाध्वमेव खलु यूय

मगणितमरुद्गणौजसः ।

वस्तुकिञ्चिदमयन्न मृधे

विशिष्टा दंशनकिरणा अग्निप्रकाश इव यस्य स तथा सन् वचो विप्र-
मिव तद्वचोविमं विमर्शजं विप्रमात्रं न च उज्ज्वलारेतरूपं । अतः प्रथ-
मानिवेति व्यस्योपमाविह्वलान्वर्तोपमितव्यासाश्रयणम् ॥ ६२ ॥

अथैतद्वचोविप्रमेव चतुर्भिर्नाह । किमिति प्रादि । हे नृपाः । अमीभिः
पञ्चभिरूपपतिसुते । समं जारजैः सह यावद्वाना धेतजतादित्यं
मलाप । अनया स्वविरराजकन्यया चतुर्विधाङ्गनया च सह । कन्या
कुमारिकानाद्यैर्दति विप्र । भाग्यक्षौर्द्धरेत स्तुत्येन मित्ता । वध्य-
म्वधाहं अराजोराजाहमप्यहयापराधादिति भाव । अराजत्वं अ-
नक्ति । अतः भुजिष्यद्विह्वरं कस्यप्युपासनादिति भाव । भुजिष्यः
विह्वरो मत इति हलायुध । किं नाभिहत ईक्षिमिति न मारयत किन्तु
अभिहृतेतरूपं । हन्तेर्वधार्थं कोट खोटोन्मूढ इति यस्य तादृशः अत-
दात्तोपदेयेत्यादिनां सुनासिकलोपः । अथैव अतिवधोऽपि न हन्यत
इत्याशये । अत्रापयानुभाषो वागारम्भ । क्रोधः कृतापराधेषु स्थि-
रोऽमर इतीर्यते ॥ ६३ ॥

अथवेति । अथवा अगणितमरुद्गणौजस अथधीरितसुर सङ्घसभाः
यूयमाध्वमेव तृणीं तिष्ठतैव खलु । आसौर्लोटाधि चेति सकारलोपः ।
इदं कथं जननं कियत्तसु कियत्कार्यं अत्यमित्यर्थः । कुतः अयं
तृणो मृधे युद्धे । मृधभास्तन्दन सङ्घमिति युद्धपर्यवर्तिनः । केव-

मम केवलस्य मुखमोक्षितुङ्गमः ॥ ६४ ॥

विदतुर्यमुत्तममथेप

परिपदि नदीजधर्माजौ ।

यातु निकषमधियुद्धमसौ

यचनेन किमभवतु साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥

अचिरान्नया सह गतस्य

समरमुरगारिलक्ष्मणः ।

तोदणविशिखमुखपोतमस्यक

पतताङ्गणैः पिवतु सार्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

सखीकातिभोगमैव सुसमीक्षित न यम युद्धात् का वार्त्तेति भाग ।
एतेनास्य यमगर्वो व्यज्यते आत्मभोक्तृर्नान्यन्यकारो साध्वस्यविभूतिभि
रिति लक्ष्यताम् ॥ ६४ ॥

विदतरिति । किञ्च नदीजधर्माजौ भीष्ममुधिरौ अथेप परि
पदि समस्यसदि । परिपत् रुसदिति विश । य लण्यसुत्तम विद
तादितवन्नावितर्ष्य । निदोक्तोमेति तसोऽद्वसादेय । यथौ लण्य
अधियुद्ध युद्धे । विभक्तार्थेऽव्ययोभाव । निकष निकषण्य 'परीक्ष्यता
मित्यम यातु । तत साध्वस्योऽसाध्वस्तृकभौवा भवत व्यक्तमपि
तर्ष्य । यचनेन कि त्वया साध्वस्यैवमितर्ष्य अत्रापि गवामर्षो
व्यज्यते ॥ ६५ ॥

अचिरादिति । किञ्च यदा सह समर गतस्योरगारिलक्ष्मण्य गर
उध्वजस्य सख्यस्य तोदणैर्विशिखमुखं पीत यदाणोष्कितमितर्ष्य ।
यस्य रक्तसर्परा भूमि । उर्वरा सर्वशखाद्यमूली स्थाङ्गूनि मालक
इति विश । यतता गणै पचिसमूहै । यतत्यत्रसायज्ज्वा इत्य

अभिधाय रुक्षमिति मा स्म

गम इति पृथासुतेरिताम् ।

वाचमनुनयपरां स ततः

सहसावकर्ण्य निरिधाय संसदः ॥ ६७ ॥

गृहमागताय कृपया च

कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।

क्षान्तिमहितमनसोजननी

स्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ६८ ॥

परः । सार्धमभिधाय दियत । सदैवनाहमेन' इति ध्यामेत्यर्थः । अत्रापि
अनर्ग एवेति भावः ॥ ६६ ॥

अभिधारेति । स चैतद् इतोयं कृतं परममभिधाय ततः पृथासुते-
पायैरीरितासुक्तामनुनयपरां मास्म गमोन गच्छेति वाचम् । अतोत्तरे-
वह् वेति चकाराद्भमेराशिवि कुडि पुनादित्यात् घुरेडादेशः समा-
हृत्योते इत्यत्र भावः । अवकर्ण्य अनादरेण जुत्वा सहसा संसदः सद-
मोनिरिधाय निर्ययौ असवादेवेति भावः ॥ ६७ ॥

रुक्षमिति । निसर्गदक्षिणाः स्वभावतोदाक्षिण्यसम्पत्ताः परच्छन्दा-
दुर्गतिर्न इत्यर्थः । त्रिषु वाकुण्ठकाशमपरच्छन्दादुर्गतिर्भुं दक्षिणा इति
वैजयन्ती । किञ्च क्षान्त्या क्षमया महितमनसः पूजित चित्ताः क्षमावान्-
पाण्डवाः किञ्च गृहमागतावाभ्यागतायेत्यर्थः । किञ्च जननीस्वसुर्मा-
तृस्वसुरात्मजाय शिशुपालाय कृपया च कथमपि कथमपराधेऽपी-
त्यर्थः ॥ चुकुपुः न चुक्रुधुः । सद्यो बभूवुष्यामि तस्याभ्यागतत्वात् माह-
वभूत्वात् स्वयंक्षान्तत्वात् दाक्षिण्यात् कृपया च कथमपि त्रिषांशं न
चक्रुरेत्यर्थः । क्रुधुहेत्वादिना क्रुधुदानावतर्पी । अत्राभ्यागतत्वादि-

चलितन्ततोऽनभिहतेष्व

मवनिपतियज्ञभूमितः ।

तर्णमथ ययुमिवानुययु

र्दमघोपस्त्रनुमवनीशस्त्रनवः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात

सपदि जवनैः स बाजिभिः ।

द्रष्टुमलघुरभसापतिता

वनिताश्चकार न स कामर्चेतसः ॥ ७० ॥

विशेषणानां साभिप्रायत्वादघोपस्त्रेणैव परिकरः काव्यविशेषे सति
साधेयत्वात् भीष्यते ॥ ६८ ॥

चलितमिति । अथ चैद्यमिथ्याधामन्तरं जवनैश्चक्रवर्तः तर्णमथ राज-
पुत्रास्तत्पुत्राः अवनिपतेषु विविदन्त्य ययुम्विभो ययुम्विदेनपञ्चनात ।
पञ्चम्यास्तुविन् । अनभिहतेष्वनप्रतिहृतमनोरथं यथा तथा चलित-
मस्त्रिहं दमघोपस्त्रं शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुः परलो-
कप्रापकोऽश्वमेधीयोऽश्वः । ययुरश्वोऽश्वमेधीयदत्तवधः । योद्धे चेति
यातेरीषादिकउच द्वित्यत्र । तं ययुमिषु त्वर्क्षस्तययुः ययुरपि राज-
कैराजपुत्रैरुदीयत । अतः शतारक्षन्तीति श्रुतेः अश्वमेध्याश्वोप-
मया चैद्यस्य वध्यत्वं व्यन्यत इत्यहङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तरासीति । स चैद्यः सपदि जवनैर्वैद्यमिनिर्वाजिभि-
रश्वैर्विशिखान्तराणि रथान्तराणि । रथ्या प्रतोली विप्रिषेत्यवरः ।
अतिप्रमात अतिवस्त्राव । अतएव द्रष्टुमलघुरभसेनाति जनेनापमिता
साधवन्तीर्भविता । सकाशानि साभिलाषाणि चेतासि चित्तद्वययो याया
ताः सकाशचेतसः सफलमनोरथा इत्यर्थः । न चकार अतयोमलङ्घ-

क्षणीक्षितः पथि जनेन

किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः

समनोनहद्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

स्वरमाणशाङ्खिकसवेग-

वदनपवनाभिपूरितः ।

शैलकटंकतटंभिन्नरवः

प्रणनाद सान्नहनिकोऽस्य वारिजः ॥ ७२ ॥

नात्र दग्धनाशकायस्त्रासामासीदित्यर्थः । अतएव वाक्यार्थहेतुकं स्वय-
जिह्वसु ॥ ७० ॥

क्षयमिति । असौ चैवः पथि किमिदमिति मिथः जल्पता कोऽव-
सर्धं हंष्ट इति परस्परमानप्रता जनेन क्षणीक्षितः सन् शिविरं
स्वकटकं प्राप्यादिशङ्कितमना निःशङ्कचितः द्रुतं गीमं मनीकिनीं सेनां
समनीनहत् सन्नाहयति च । नहते सम्पूर्णाकाशौ सुदि-चद्रुपधा-
या-चुल्लः अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शकटमिति केचित् । एतेनास्य रौद्र-
स्यायिनः कोपेन प्रकटितं वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

स्वरमाद्येति । शङ्खः शिखरमेवेति शाङ्खिकः । तदस्य शिखरमिति टक् ।
स्वरमाणस्य जवर्मानस्य शाङ्खिकस्य यः सवेगोवदनपवनो मुखमारुतः
तेनाभिपूरितः प्रध्वातः शैलानां शकटकतटेषु निजस्य प्रदेशेषु भिन्नरवो-
मूर्च्छितप्रतिभ्यनिरस्य चैवस्य सम्पत्तिं सचहनं प्रयोजनमस्येति वाच-
ननिचो योधानां रणसङ्घादप्रवर्त्तकत्वार्थः । तदस्य प्रयोजनमिति टक् ।
वारिजः शङ्खः । वारिजः शङ्ख-पद्मयोरिति विश्वः । प्रणनाद दध्वातः ।
सचहनशङ्खं दध्वावित्यर्थः । उपसर्गादसमासेऽपि षोडशेऽस्येति षडम् ।
एतेनास्य महातुल्याहो वीररसस्यायो व्यज्यते ॥ ७२ ॥

जगदन्तकालसमवेत-

विषदविषमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरु

प्रतिशब्दमस्य रणद्वैत्यमावधि ॥ ७३ ॥

सहस्रां ससम्भ्रमविलील

संकलजनतासमाकुलम् ।

स्थानमगमदथ तत्परित-

श्रुतितोडुमण्डलजभःस्थलौपमाम् ॥ ७४ ॥

दधतीभयानकतरत्न

जगदिनि । जगदन्तकाले कल्पान्ते समवेता निश्चिता ये विषदाक्षोद्यदाः
पुष्करावत्कादयोमेवाः ॥ ७३ ॥ त्वं गरुडो योमे इति विज्ञेः । तैर्विषम
दाक्षं यथा तथैरित उत्पादितो य आरवः स एव आरवोद्यस्य तस्य । धीरे
गम्भीरे निजरवे विलीना अलम्बिता गुरुः प्रतिशब्दाः शब्दान्तराणि
सस्य तत् सस्य सस्यस्य रणद्वैत्य रणद्वन्दुभिरावधि आहतम् । आह्वये
कर्मणि कुट् आह्वये मदेत्यन्तरस्यामिति हनो न धादेयः । अत्राह्वये
होमवृत्ते । उपमासङ्कारः ॥ ७३ ॥

वदति । अथ रणद्वन्दुभिराहतान्तरं सहसा भटिति सहस्रम्
सद्वयं यथा तथो विलीनता चनन्त्या संकुलया समस्यया जनंतया जनसम्-
प्लेन समाकुलं सहस्रीयं तत् स्थानं परितः स्थितं तदुमण्डलं ज्यो-
तिश्चक्रं यस्मिन् तस्य मभः स्थल्लौपमा मादृश्यमगमत् । अत्रोडुमण्डलस्य
चलनासम्भ्रमोऽपि सम्भावयतो तत्सम्भ्रमोक्तं रतिशयोक्तिः । उपमा त
तदुज्जीविता ममोतिमात्रं सारा तदङ्गे तत्संस्थितं तत्संस्थितं रथात् । उभं
ममालोपहितं भटि स्थादित्यादिवत् ॥ ७४ ॥

दधत इति । मेदिनीभृतो राजानः । भूमप्रदलेन मिहितस्य आदि-

मुपगतयतः सुमानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः

समवर्त्मयन्सपदि मेदिनीभृतः ॥ ७५ ॥

परिमोहिणा परिजनेन

कथमपि चिरादुपाहतम् ।

वर्म्म करतल्युगेन मद्यत्

तनुचूर्णपेषमपि पटुपापरः ॥ ७६ ॥

रणसम्मदोदयविकाशि-

बलकलकलाकुलोद्यते ।

तस्य यतएव भयानकतरलं अतिमयहुरलं उपगतं ततो गिरेः समानतां
सादृश्यं दधतोऽधतः सपदि समवर्त्मयन् संवर्धयन्निकः । समवर्त्मयन्
नम्रचित्तयः । सत्तापयत्तेत्यादिना चिह्नं । उपमासङ्कारः ॥ ७५ ॥

परिमोहिणेति । परोऽभ्योन्मम परित्यजतीति परिमोही । वम्भू
बोधित्वादिनां दन्तमयः । तेन येऽनुक्तेनेत्यर्थः । परिजनेन सेवक-
जनेन कथमपि निजमेव कष्टकृत्वा चिरादुपाहतं जानीतं मद्यन्म
सन्नाहं करतल्युगेन मासितुं हृदयेन तनुचूर्णपेषं तनुचूर्णं पिष्ट्वा । तनु-
चूर्णं रुक्षेषु मिथ इति, तनुचूर्णमयः । अपिपत्तुं चूर्णितं वातुं तद्व
तिगीर्णोर्ध्वनिमित्तमिति भावः । कथादिषु यथा विध्यर्तुप्रयोगइत्य-
नुप्रयोगः । पिबेर्नुहि पुष्पादिना, द्वे रक्षादेशः । अत्र वम्भेभः पेय-
वासवम्भेऽपि वलकलकोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च अमातुषं
वीर्यमस्य व्यज्यते ॥ ७६ ॥

रथेति । रथेन रथारोम्भेण यः सम्मदोदयः । प्रमदसम्मदोदय
इति निपातः । तस्योदयेन अकना विकाशिभिर्तिष्ठारिभिर्वलकलकलैः

शारिमशकदधिरोपयितु-

न्दिरदे मदच्युति जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥

परितश्च धौतमुखसूक्त

विलसदहिमांशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुः पृथिवी

स्फुटलक्ष्यतेजस इवात्मजाः त्रियः ॥ ७८ ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपराग-

वनवलयमध्यवर्तिनः ।

सैन्यकोशाह्वैराकुलीकृते सचोभिते । सैतएवं मद च्योततीति मद
च्युति मदचाकिणि । क्रिप् । न्दिरदे मजे । जन परिजन शारि
पर्यायस । ना पर्याये विह्वले स्त्री शारि भूतपुङ्गेन पुमिति वैजयन्ती ।
शारिर्गांधोपकरणं स्त्रिया प्रकृतिकान्तरे । युष्मार्थे गजपर्याये व्य
हारान्तरे कचिदिति विश्वप्रकाशय । अधिरोपयित कारोपयित कथ
ञ्चन लक्ष्मादयकत् प्रयाग । यके कुट्टि पुत्रादिना चुरकादेश । यत्न
विशेषयगत्वा सेनाकृतकलस्य मदहृत्वात्मादस्य शारिदुरारोपत्वहृत्वाच्च
काव्यविह्वलय तस्यापेक्षत्वात्तद्वीर्यते ॥ ७७ ॥

परित इति । क्रिप्तेति चार्थ । भौतेषु शोधितेषु सुषुप्तकेषु
सुषुप्तस्वप्नाभरणेषु विलसत्सुलेक प्रतिफलदोहमाद्यनगण्ड मर्कटिभ्य
रेवा ते तद्योक्ताः । सतएव स्फुटलक्ष्यमन्तर्गता बहि स्फुरितनेजोऽन्त
मारोयेनां ते दृष्टस्यतादृक्तुत्वा । तेजोव्याख्यात प्रज्ञां तेजोनिरोधे
यत्न । यतस्तद्वपुःपुङ्गाकाया त्रिय व्यात्मजा अस्ता । धृक्स्त्रीपुलो
ऽन्तर्गताये चेति वैजयन्ती । परित पृथिवी तेन व्याप्यमान ॥ ७८ ॥

प्रधीति । चक्रधारा प्रधिर्नेतिरिति ह्रस्वायुध । प्रधिभयहृष्टैर्नेति
वचनैरुक्ता पञ्चापिध परामा पाश्वरएव चनामेषास्तेषां वचयानि

पेतुरशनय इवाशनके
 गुह्यनिखनव्यथितजन्तवो रथाः ॥ ७६ ॥
 दधत्ः शशाङ्कितशशाङ्क-
 रुचि लसदुरज्ज्वलं वपुः ।
 चक्रुरथ रुचं पुरन्ध्रजनै-
 रयथार्थसिद्धिं सरकम्पदीभृतः
 दयिताय सासधमुदस्त-
 मपतदंबसादिनूः करात् ।

अथुषान् तेषां मध्यस्थैः सुदभिर्निखनैः सप्तोऽयं व्यथिता भेदि-
 ता जननः प्राचिनोर्वको रथा अशनवः वज्राहवाशनवैः पेतुराजम-
 धावन् । अत एवानामशनितेनोत्प्रेषा मरावेष्टां वनतद्वपुषामे-
 कोति उद्धरः ॥ ७६ ॥

दधत् इति । लसदुरज्ज्वलः सरसोवकिन् कर्माणि तदादा तथा ।
 चक्रुरथः बहुदशोऽजगत्ः सरसोऽस्त्रियाविजयम् । अतएव शशाङ्क-
 तोत्तमवाञ्छितोक्तः शशाङ्कः रज्जुमाला रुचिरां रुचिर्बन्धुमना ।
 तद्वद्वपुःकोप्यमानः अशोभनोराजादः पुरन्ध्रजनैरकुनाजनेः वपुः ।
 अथवाप्यो वपुः । विविधैर्दशार्थैस्तोत्प्रेषां तदापामेविविहितं
 यन्निर्हृतदत्तवाटुयादवनिर्हृतैः । सरकं अथुषान्, चक्रुः । अथाह-
 वं नार्थमिति भावः । मधी, योभी योधुषाने सरकं योधुषाजमिति
 वैजयन्ती । ८० ॥

अथानन्तरमात्रेः प्रावाचिकोर्वकोऽप्ययं विवाधप्रतापं भटा-
 नाभानामिषुचः सुविहातात्वाविषयेषाः पर्यवति । देवतावेत्यादि ।
 रदिराव मेवमे लदस्तं पावाचंस्तुष्टिं वाचं वपुः
 वाटुयादि निहिते वरीजे यतन् अपरीपरं भारकोन गुर

कांस्यमुपचितसरोजपत-

द्रुमरौषभारगुरु राजयोषितः ॥ ८१ ॥

भृशमङ्गसादमरुणत्व-

मविशददृश कपोलयो ।

वाक्यमसकलमपास्त मद

विद्धुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

सुदृशः समीकगेमनाथ

गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तद्धे पितरि दुर्मरु इति यद्वार्त्तम् । कांस्य पान
भाजनम् । कांस्योऽस्त्यो पानभाजनमित्यमरः । वतुषदिहृन्निहृन्निहृन्निहृन्नि
य इति कनेर्ज्ञातोरीयादिक षे प्रत्ययः । तस्यै^१हित कपीय लोहवि
शेषः । प्राज्ञीताश्च द्वात छप्रत्ययः । तस्य विकार कांस्य पानपात्रम् ।
कपीयपरपत्ययोर्यज्जौ लुक्तेति यङ्प्रत्यये लस्य लुक् । राजयोषित
कस्याश्चिद्राजवध्वा चत्वात्विन अवसादिन यौयत्तमाज कदाद
पतत् तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । एतेनास्या भाविविरहशोकादेश
मवच्छिद्य वाचिञ्चिन्ना व्यञ्जते । अत्रावनादभारगौरवयोर्विशेषण
नद्या पात्रपात हेतुत्वात् काव्यविद्वंसः ॥ ८१ ॥

अथमिति । शुचीभाविविरहभावात्प्रस्रिता, शोका, अविशददृश
शोकादेशाप्रमथदृष्टे कस्याश्चिदिति शेषः । मदमपास्तं तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य
तदीयं गुणं तद्वर्णं मदकार्यभूतमित्यर्थः । अङ्गसादमङ्गयैधित्य कपी
नयोरुपपत्त्यवसक्तमरुणम् वाक्यं चात्मना स्वयम् । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्गानात् त्वमीत्या । अथ विद्धुः कश्चेन शङ्कायश्चिरस्कृतद्वयार्थ
यत्र मदाभावेऽपि तत्काव्योदयात्तस्यामलोकननिमित्तकपीतया उक्त
निमित्ताप्योपिभावभावेदः ॥ ८२ ॥

सुदृश इति । अथाकिञ्चनसरे शुशभि धर्मे कननगाय युद्ध गम

युवभार्य सस्रभापिरे ।

शोकपिहितगलरुद्धगिर-

स्तरसागताद्गुल्लकेवनीत्तराः ॥ ८३ ॥

विपुलाचलस्थलघनेन

जिगमिषुभिर्झनाः प्रियैः ।

पीनकुचतटनिषोडदल-

द्वरवारवाणमुगसा लिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

न मुमोच लोचनजलानि

भाव । समीक मास्यराविषमिच्छमरः । सुदुःखः शोकपिहिते योकावृते
गने कण्ठे रुद्धगिर प्रतिबद्धोत्तरवाचकापि उरसा ज्योतामतमशुजन-
मेव येषं मिथीतमुत्तरं यासा ता । निर्वीतं जीवनं चोक्तमिति
विश्व । मध्यभाजिरे संभाषिता । योक्तुं मच्छाम इत्यामन्त्रिता वा
करमटभेशानिमदर्शनमिति वाग्यभेदेऽप्यनुपाते नैवान्तरं दत्तोत्तरा-
वामसिद्धिर्ध्वं यदाध्यनुपातोदुर्निमित्तमिति भावः एतेन गन्धं चेत्
गन्धतां दयह युद्धस्यानोक्त्यामा इत्यनिरदिध्याभासकृपाक्षेपामद्वारो
व्यजते । अनिरदिध्याभासयेति श्रुत्येवेष्टनिर्धेयार्थावुदव्यापि सज
चात् ॥ ८३ ॥

विपुसेति । जिगमिषुभिर्मुद्राय गन्तुमिच्छुभिः । प्रियैः कर्तृभिः श-
ङ्गना । विपुस यदचक्षुःस्थल तद्वदनेन दटेन । उरसा निजवक्षसा कर-
सेन घाते कृचतटे निषादो नितरा मोहनं जेतुं दलनो विदीर्यमाणा
वरा । प्रेता वरिवाया चक्षुषा यस्मिन् वसति तस्या तदा । कष्टुको-
वारवाकोऽसौदमरः । यानिनिङ्गिरे खांसिङ्गिता । अल वारवाणां
दमनाभ्यस्येऽपि तद्वन्मयोहरेरतयोहि ॥ ८४ ॥

मेति । दविरेष जयमद्वयं तदस्मद्वयमिच्छते । अथवाभाति

दधितजयमङ्गलैपिणी ।

यातमवनिमवसन्नभुजा-

न्न गलद्विवेद वलय विलासिनी ॥ ८५ ॥

प्रविवत्सत. प्रियतमस्य

निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।

नीलनलिनदलदामरुचि

प्रतिपादयुग्ममचिरोटसुन्दरी ॥ ८६ ॥

व्रजतः क तात व्रजसीति

परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

वक्तव्यं प्रसीदमास । तदिच्छतीति तदेपिणी विलासिनी काचिद्व्रजा
लोचनललान्यभूषि न सुभोच वस्तुपातस्यामङ्गलत्वादिति भाव । अ
मङ्गल तद्वत् प्रवृत्तमेवत्याह यातमिति । अथ सन्न भुजाच्छोकश्चि
त्कात्करात् गलद्विवेदभावनिष्पन्न यात प्राप्त वस्य कञ्चन विवद ।
अथ सन्नभाविनी को निवारक इति भाव । एषा च दैवचिन्तिकेति । अ
त्रावसादस्य विशेषणत्वा वस्यपातहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ८५ ॥

प्रेति । अचिरोटसुन्दरी काचिद्व्रजा कृषी प्रविवत्सत प्रभात क
र्तुमिच्छत । वरी वसन्ताल्लट यत्नादेश । प्रियतमस्य प्रतिपादयुग्म
पादयुग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे । नीलनलिन दलदामरुचि नीलो
त्पलमासा सञ्जायमित्युपमा । निगडमिव शङ्खलमिव चक्षुर्नैलमक्षि
पत् प्रैदयदित्यर्थ । चक्षुर्गोदूरे पदमसि गन्तुञ्च यथातोत्तर्य तच्च इति
नित्यमिति भाव प्रयागे स्त्रियलोचननिषेधात् । उत्तममाशयेना
चक्षुर्गोनिगडतोत्प्रेक्षेति शङ्कर ॥ ८६ ॥

व्रजत इति । जनन्या अथ व्रजमभीताया जातनिमित्तेनादिष्ट
भङ्गुना प्रवृत्तमेव शिशुना बालकेन हे तात ! जनक ! तातस्तु जनक

धैर्यमभिनदुदितं शिष्टना

जननीनिभर्त्सनविष्टमन्युना ॥ ८७ ॥

शठ ! नाकलोकललनाभि

रविरतरतं रिरंससे ।

तेन वक्षसि मुदमित्यवद

द्रुणरागिणं रमणमोर्ष्याऽपरा ॥ ८८ ॥

ध्रियमाणमप्यगलदशु

मितेनवर । क वक्षसि इत्य मलसि इत्यस्फुटं उदितमुक्तम् । वरे
कर्मापि न वक्षिष्यपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । मलसीति वरेष्वपटमभा
टवदरेष्वनुवाहितमिच्छते तदापि परिचयादभ्यासपाठवाङ्मार्गम् ।
पितृभ्यां वेषसागताभिधेयवचनमिति शेषः । मलत प्रख्यातं धैर्यं
प्रदादीत्याहुर्मभिनतु रमणकारिणोदुर्निमित्तत्वादिति भावः । अतः न
बोतव्यायायाम् । आनात्युरा निदतर्त्त इत्युक्तीष काचित् गर्भेय भार
इत्युक्ती अपर म्पिता ह्यी । आगच्छति इत्युक्तममर्ष्याश्रियल्लाघ
राजगमने प्रतिपद्यता इति । अथ द्रुणरागेऽपि विनाटिनाट्या-
दय वक्षारिणोऽनुवक्ष्येता ॥ ८७ ॥

यतेति । अपरा श्री रघुरागिणं युद्धोद्धाटित रमणं हे यठ' इत्युक्तं
माध्वोदयवर्णाभिरुद्धोभक्त्युत्पत्तिः । वक्षसुक्ते प्रथम एति न
कार्यमन'वा । इत्युद्धेति वत् । वरिरतरतं मरिचिदुद्धुरतं यदा भ
वति तदा तिरवर्त्तं रनुमिच्छति । इमे वक्षसाहृत् पूष्यवक्षसदभ्यासने
यदम तगाहरोतिरवावरणेन तद् वक्षसोपि ईर्ष्याया अपजग्राहमवा
यवदं यदा'हरता वक्षसया अभ्यासप्रतिषेधरता आहत'मरमेवाय
वरद'व'न म'न ईर्ष्याया वक्षोऽहता वक्षारो ॥ ८८ ॥

इत्युक्तमिति । इति चेत् वक्षसि इति प्रमाणे इति मलसि व वक्ष्या

घनति दयिते नतभुघः ।

स्नेहममृतकरसन्धता

मिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

सह कज्वलेन विरराज

नयनकमलासुसन्ततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः

पदवीं शाकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ९० ॥

क्षणमात्रगेधि चलितेन

अत्र प्रियमाद्यममृतकरसन्धता धार्यमाद्यनवि । धरते कर्मणि सट
मानजादेय । अगच्छदकवत योकातिरेकाङ्गारवित्तमयका मासीद्
त्यर्थ । तयाङ्क अगतकरसमजलिवराग स्नेह प्रेम दधता कट
एव अतिमुग्धचेतः अत्यन्तःपटवुद्धीना इदमेवासवरण युक्तम् ।
अन्यथा स्नेहदायतेन तृणकोलविहङ्गमनुसोवन मातृचितमिति भावः ।
एवञ्चेहयोरागप्रेमायरनाम्नारस्व भद्रात भद्र रागस्तथाप्यन्या प्रेम
महिषीगावशङ्क्युतेति रसवामरे । शमान्येन विमोक्षमर्धनरूपोऽद्या
नरन्याव ॥ ८९ ॥

वर्णति । सुतनी शुभाङ्गना गण्डफलकमभितोगर्हण्यप्रमो र
त्यर्थ । अभित परित इत्यादिना द्विवीद्या । नयनकमलासु सन्तति
रशुभारा कज्वलेनाङ्गनेन सह शोक एव शोकमदस्तस्य लक्षणवर्त्मन
शोकान्ते पदवी नि करकमार्ग इव विरराज शुशुभ येन वत्तना
अन्विगच्छति तत लण् भवतीति लण्यवर्त्ता कल्याणश्रुतात एव
दुर्निमित्तमिति भावः ॥ ९० ॥

चक्षति । क्षतिपय च तत्पद च तत । जातामेकवचनम् । क्षति
क्षतिपदानीत्यर्थ । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचिनादत्यन्त रयोगे द्वि

कतिपयपदन्नतन्नुवः ।

नृस्तभुजयुगगलद्वलय

स्वनितम्प्रति क्षुत्तमिवोपशुश्रुवे ॥ ८१ ॥

अभिवर्त्म वल्लभतमस्य

विगलदमलायतांशुका ।

भूमिनभसि रभसेन यतो-

विरराज काचन समन्महोत्कथा ॥ ८२ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि

भीमा । अ. नि. नेन चक्षितेन केनचिदिति सोऽयं नक्षत्रादनेधि सच-
मावर्तितवन्वक्ष्यम् । प्राच्यदासु कलीविनामवसरे वल्लभितं स्वात्मनो
विद्यादिति भावः । नक्षत्रं कलानामद्रुहादेन भटिति प्रसीदाम्ये
चतितानां मुक्तयुगगलद्वलयानां वल्लभस्य वल्लभद्वयानां स्वमितं रश्मि-
चारं तन्नि तन्निचकं सुतन्निचकं चकटगन् । यतो क्षुत्तमिव
क्षुत्तं पुंसीदमरः । रश्मिचारे क्षुत्तमान्ना निवृत्तं जलपात्रं तन्नि-
भित्तये । यन्मते क्षुत्तमान्ना जलमिदमद्वारः दैत्यविशटाद्या-
वृष्टारिणः ॥ ८१ ॥

अभीतिः । बहुभक्तमस्य प्रियतमस्याभिज्ञाभिधानं विनष्टं दृष्ट्वादागु
संभ्रान्तमस्यमवगतं चाशुचं वक्ष्यं वक्ष्याः कथ्यते विगललो पिपी-
प्यायाः वल्लभा वल्लभाः दायता दीर्घीभूता च्यवधोरश्मयो वक्ष्याः
मा । दैविकः चक्षुः । भूमिर्नेन हृत् तस्मिन् भूमिनभसि रभसेन
रेरेन यतो गतो । दक्षः यन्मते गिनयेति दक्षः । काचनाद्रुहा मतो-
न्महा वक्षं चकटं विरराज । अथ प्रभातुरप्ये स्वहानावामहो-
न्महावर्गवर्गमेव दुर्निमित्तमिति भावः उपमावद्धारः ॥ ८२ ॥
वसरेत । अथप्ये समरोन्मुखेऽपि तस्य नृपगणोत्तरप्ये दृष्ट-

तदनुमरणोद्यतैकधीः ।

दीनपरिजनद्वतायुजलो

न भटीजनः स्थिरमनाविचक्षमे ॥ ६२ ॥

विदुषोव दर्शनमभुष्य

युवतिरतिदुर्लभम्पुनः ।

यान्तमनिमिषमविद्वन्मनाः

पतिमीक्षते सः शृणुमादृशः पथः ॥ ६४ ॥

सम्प्रत्युपेयाः कुशलो पुनर्युधः

सस्त्रेक्षमाशोरिति भर्तुरीरिता ।

भरणे उद्यतोद्युक्ता अतएवैवा सख्या धीर्बलं च । दीनेनाह गोपेन
परिजनेन द्वतायुजलोसक्ततामोदासीसक्तायुविन्दु रिषर्षः । तथापि
भव' स्थिरमना अचलितचित्तोभटीजनोभट स्त्रीबीजः । ज्ञातावेक-
वदन' उ'सोनावास्यामगमिनि नीमोऽमुद्र । न निचक्षमे न तत्ताम
अचक्षताप्रियायां कुत' संताप इति भावः । अतः भरणोद्योगस्य
विशेषव्यवस्था अस्त्रेक्षकेतनातु' ॥ ६१ ॥

विदुषीति । युवतिः काचित्कृपा अस्म्य पशुर्दृश्यं पुनः पचा-
दतिदुर्लभम्' तस्या पुनरादृशेरिति भावः । विदुषो ज्ञानशी नेत्रयु-
मेया । विदेः यद्वर्णरिति वस्त्रादेयः अमितयेति ऽपीप् । अचितप्र-
मना अविद्वन्प्रचित्ता सती ज्ञान' योद्ध' मन्त्रन्' पति' भर्तार' आह-
यःपथः आहटिपथात् इटिपथातिशयपर्यन्तमित्यर्थे आक्षय्योदाभि-
विध्योरिति । विद्वत्सादाहोम समासः । अयमनिमिष' निमेषरहित'
'यथा तथा ईक्षते च ॥ ६४ ॥

मम्पुनीति । सम्पुनीदानोमेव उयसी अयमः सन् युधोयुद्धात्पुन-
उपेयाः प्राधान्यार्थेति सस्त्रेक्ष' भर्तुरीरिता मन्त्रे' द्युक्ता आयो-

सद्यः प्रसङ्ग द्वितयेन नेत्रयोः

प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ८५ ॥

हाचिक्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधेभिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मो
त्योकाः काञ्चिदन्तर्दिशद्व दधिरेदाहमुद्गान्तसत्त्वाः
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपराभूमिवत्कम्पमायुः

राशोर्वादः सद्यः प्रसङ्ग एवाव नमदम्भवा अवदन्तुवा तस्या भट-
स्त्रियान्तस्य वध्ना एव । अस्तीति प्रतिषेधाच्चदीप्तादवागवः । नेत्रयो-
द्वितयेन प्रत्याचचक्षे प्रत्याख्याता निराहुतेत्यर्थः । अमङ्गलेनाश्रुपातेन
निष्फलीकृतत्वात् 'अवितल्य' अवल्लेपेति भावः । वा छिद्येति विह-
स्ताच्च चक्षिणः स्वामादेशः । अत्राश्रुपातस्य नेत्रविशेषण द्वारा व्यभोः
प्रत्याख्याने हेतुमात्राच्चान्विकुभेदः ॥ ८५ ॥

काञ्चिदिति । काञ्चित् सौ रजोभिराभिरैरङ्गनकारत्वागात् पांशु-
भिर्वा कीर्णा । व्याहृतः इत्यन्तर्धमिति । पांशुर्वा न ह्योरज इति
भावः । दिवम्भोत्यातिवर्षाशुर्वा व्याहृतः कीर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव
कलस बहुनिवेन्दुर्भिन्नासल्य अष्टशोवत्याः वा भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः ।
वदन्तवनामो वदमीहिः । एवमपि एवमवनामस्तेव लक्ष्मीशब्दलो-
रः प्रभतिषु पाठाश्च तच्चिन्तितः अप्रत्ययः प्रेषितस्तु वैभाषिकः इत्य-
नितोषः । काञ्चिदाती दिवमनुविदधे अतुचकार । काञ्चिद्वार्थः दिव
राशोका वीतशोभा । उद्गान्तसत्त्वा उद्गान्त चित्ता उद्गान्तजन्तुकाश्च
मयः । अन्तरात्मनि मध्ये च 'दाह' सन्नापम् । अन्तलोत्यातिक
लम्पवन् दधिरे दधुः अन्तानाख्येभ्यस्तदा एव वातसमूहा एव । यास्या
दिभ्योवर्तिता वनूपत्ययः । प्रतिदिशं दिशिर्दिश । अव्ययीभावे प्र-
त्ययप्रतिधः टच् इति समाधानः टच्प्रत्ययः । अन्तर्धमन्तः । वा क-
भङ्गवर्धमिति विहस्ता देताभ्यामधीयी । अथवा नार्थो भूम्ना त्वर्थं भू-
मिराव अथवाः इतीत्यं पार्थिवानां प्रस्थाने प्रवासे नार्थो भाव-

प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः

इति श्रीमाधकृते शिशुपालवधे

महाकाव्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शुभं उरः पूर्वं ययंसुः अजयमानाहुरित्यर्थः । यत्र नारीणां भाग
शुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यखिन्नं तत्र नारीणां शुभ-
दिगा द्युपमाभिरुज्ज्वलजोदाहादिवच्चारोरजोदाहादीनां अशुभसूचकत्व
मित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरद्वाङ्मभावेन सङ्गरः । चत्वारिण्यश्च पूर्ववद्विषादा-
दयः सुगमाः । अत्र काचित्कीर्णारजोभिर्दिवसतुविदधुर्भिन्नपङ्क्तौ-
नपङ्क्तौ निन्दीकाः काचिदिति यायेकाचित्कीर्णेत्येकवचनप्रक्रममङ्ग-
नास्ति न चैवमुपमानौपमैवयोर्भिन्नवचनत्वदीव कोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्व
नियतेषु लोपमुक्तानुदयात् । यथाह दण्डिः । अलिङ्गवचने भिन्ने न
हीनाधिकतापि वा । उपमा दृष्टयायानं यतोद्देशो न धीमतामिति ।
अथराष्टमम् । अमर्यानां तत्रेण त्रिसुविद्यतियुता अथरा कीर्तितेय-
मिति वक्ष्यात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोमाधकृते शिशुपालवधे नाम काव्य-
व्याख्यानं सर्वज्ञाख्ये पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

घोड़शः सर्गः ।

दंसघोषसुतेन कञ्चन

प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः

स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥

अभिधाय तदा तदप्रियं

शिष्टुपालोऽनुश्रयस्मरङ्गतः ।

समानमरुतं हरेरैदमनसंवाद् वक्ष्यति । दमघोषेत्यादि । 'उप-
गम्य' 'कान्त' दमघोषसुतेन शिष्टुपालेन प्रतिशिष्टः प्रतिभानव-
स्यासीति प्रतिभानवान् कवचरोचितीतरस्फुटव्यक्तियानिहते । 'उप-
गम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'

स्फुट' 'पदा' 'उदाहरद्वचः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'
'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः' 'उपगम्य' 'हरिं' 'सदस्यदः'

भवतोऽभिमनाः समीक्षते

सुरूपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

विपुलेन निपीड्य निर्दयं

मृदमायातु नितान्तजुम्भनाः ।

प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृति

स्परितस्त्वाङ्गुलि विग्रहेण संः ॥ ३ ॥

अनुपयं केवलं न यत्तस्यः किन्तु हन्यतेति दीर्घद्वेष्टतः प्राप्तः ।
 २२५ चन्द्रेऽष्टासुप्तयोर्दीर्घद्वेष्टासुप्तयोर्दिशुभयत्वात्परः । अतएव
 नास्तिभीषणोऽयं निभीकं मनोयस्य सोऽभिमनाः मिथङ्गचित्तः सन्
 ज्ञेयं सत्यमागच्छ हृदयः सक्रोदस्य भवतोमाननां हननं कर्तुं समी-
 क्षते । माननां हनने परस्मै ह्युभयत्वापि केदवः । भवन्तं हन्तुमिच्छ-
 तीत्यर्थः । जनकस्येति धातोश्चौरादिकान् लुट् स्थितोक्तम् । अत्र
 चतुर्दशश्लोक्यां परहृदयपरीक्षापरत्वात् दूतानाम्प्रियाप्रिये द्वे अपि
 वक्तव्ये चमत्काराय तं सोमभङ्ग्याभिधीयते इति प्रियाप्रिययोर्द्वयोरपि
 प्रकृतत्वाभिधेयत्वाच्चन्दमाम् साधव्याञ्च केवजःकृतयोचरः स्तेवः । प्र-
 ताप्रकृतोभयगतसुक्रश्चेच्छन्दनामसाधव्यं, स्तेपोऽयमिति कथ्यमात् । न
 चोभयगतं निन्दास्तुत्तोरभ्यतरगम्यतया तदुत्थापनात् इह उभयं युग-
 पद्वयोदितं त्वरया सानुत्वमयेतश्च ते इति वक्ष्यमाणविदूनादुभयोर्वा-
 च्यवावगमादिद्वयं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेनेति । अन्धनाः अतृप्तकचेताः स चैव परितः प्रसुरं प्रभूतं
 यथा तथा अधिगता प्राप्ता अङ्गनिर्वृतिः शङ्कतस्पर्शतमङ्गुलि यत्नं तं
 तं विपुलेन विविष्टपुच्छकेन । उलः स्नात्पुच्छकेनापि पुच्छन्तु विपुलेऽन्य-
 वदिति विस्तः । विपक्षेण वपुषा निदैयं गाढं निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तं
 मृदमायातु चतुः । परस्परम् । अन्धना अनस्यो स चैवः प्रचुरेषाधिनां
 अन्धोऽयदा गताङ्गनिर्वृतिं विगतं शरीरसौख्यं तं विपुलेन भङ्गता

प्रणतः शिरसा करिष्यते
 सकलैरेत्य समन्धराधिपैः ।
 तव शासनमाशु भूपतिः
 परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥
 अधिवह्निपतङ्गतेजसो
 नियतस्नान्तसमर्थकर्मणः ।
 तव सर्व्वविधेयवर्त्तिनः
 प्रणतिस्त्रिभूति केन भूयुतः ॥ ५ ॥

विषयेषु समरेण । विषयः समरे कावे इति विज्ञः । निर्दयं निष्कृपं नि-
 धीय इत्या सुदमायात ॥ २ ॥ ---

प्रणत इति । भूपतिः चैवः सकलैर्धराधिपैः सर्व्वं सह यत्नामन्त्र
 तिरसा प्रणतः प्रणामं कृतवान् । कर्त्तरि क्तः । आशु तवयामनमाशु
 करिष्यते त्वदाज्ञाकरो भविष्यति । कुतः यतः स चैवोऽस्मिन् व्यवसरे
 त्वयैव परवान् त्वदेकपरतन्त्रः । परस्मै । शिरसा प्रणतोऽनमस्कृतोऽनराधि-
 पैरिति भावः । कर्मणि क्तः । भूपतिस्तवयामनं शास्त्रं शिरसा करिष्यते
 यतस्त्वयैव परवान् भक्तुमान् त्वमेव एवायं भक्तुर्व्यतिष्ठ इति भावः ।
 कर्मणि क्तम् । दाहं राजदत्तोऽर्थः । लेखाद्यायास्तुगास्त्रिभूति विज्ञः ॥ ५ ॥

प्रणामे हेतुमाह । अधोति । अधिगतं वह्निपतङ्गयोरग्निसाम्यो
 हि तेजोदेन तस्य तत्पुष्टतेजस इत्यर्थः नियतस्नान्तोऽनयतः चसः य
 चामी समर्थकर्मणो च । कृत्तुर्द्विधेयवर्त्तमासः । तस्य यथोक्तस्य सर्व्वे
 विधेयवर्त्तिनोऽप्यवर्त्तिनः कर्मकरा यस्य तस्य तव के भूयुतः प्रणतिं नतिं
 न विभति सर्व्वेऽपि विभतोऽर्थः । परस्मै । प्रणामे हेतुमाह । अधि-
 वह्नि दग्धो यतङ्गस्य यन्मस्यैव तेजः पौरुषं यस्य तस्य । यतङ्गः यत्तमे
 भागवति विज्ञः । नियते अग्निपिपाते स्नाने स्त्रिभूति समर्थं हेतुम्

जनताम्भयशून्यधीः परै
रभिभूतामवलम्बसे यतः ।
तव कृष्ण ! गुणास्ततो नरै
रसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥
अहितादनपत्रपत्रस
न्नतिमात्रोज्झितभीरनास्तिकः ।

कर्तुं यस्य तस्य सर्वेषां विधेये वर्तते विधेय वर्त यति वा सर्वविधेयवर्तिन
सर्वसिद्धयस्य निष्पौष्टयस्य तव केन गुणेन भूयते प्रशस्तिस्त्विति न जेना
मीत्यर्थ ॥ ५ ॥

जनतामिति । हे कृष्ण । हे हरे । भवशून्यधीर्निर्भीकचित्त सन् परै
शत्रुभिरभिभूता जनता जनसमूहम् । आसजनेत्यादिना समूहे तत्
प्रत्यय । यतोऽवलम्बसे परिच्छिन्नासि रक्षसीत्यर्थ । ततोऽेतोर्नरैर
समानस्य सर्वोत्कृष्टस्य तव गुणा आर्त्तभूभरणादय अगण्यतामसङ्को
यता दधति । पश्यस्तु । हे सविनात्मक । भवशून्यधीर्मुक्तदुःखि परैस्त
दन्यै पर दूरात्यसृष्टेषु परोऽरिपरमात्मनो रित्तुभयत्वापि वैजयन्ती ।
अभिभूता अवधीरिता जनताम्भयशुपालनपारतन्त्र्यादिना घृष्टगलनत्वम् ।
भावेऽर्थे तत्प्रत्यय । यतोऽवलम्बसे आश्रयसि । ततो नरैरसमानस्य
ततोऽपि हीनस्येत्यर्थ । तव गुणा ज्ञेयत स्वभावतोऽपीति भाव आग
ण्यतामनादरणीयताम् दधति ॥ ६ ॥

अहितादिति । त्वया सदृशोऽन्योऽप्युपपातु गुणाद्य कुत न कुला
मीत्यर्थ । कुतस्त अहितादनर्थाश्रयसन् अधर्मभीरुरित्यर्थ । अपत्रपोनि
रत्रपोन भवतीति अत्रपत्रपत्रपावान् अकार्यलुशुष्टुरित्यर्थ । अति
भीलमत्यन्तजन्तभीरुत्वकारिभयद्वत्यर्थ । न आस्तिमतिरस्येति ना
स्तिपरलोभ । अस्तिनास्तिमतिरिति ठकास न भवतीत्यनास्तिक
आस्तिभद्वत्यर्थ । विनयेनानीक्येनोपहितोविशिष्ट विनयवानित्यर्थ ।

यदुपुङ्गव । बन्धुसौहृदां

त्वयि पाता ससुरो न वासवः ॥ १२ ॥

चलितानकदुन्दुभिः पुरः

सवलस्त्वं सह सारणेन तम् ।

समितौ रभसादुपागतः

सगदःसम्प्रतियत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

बादलोचनामि यस्य च । सह सुरया साध्या गौद्या वा ससुरः ।
गौडी पैडी च साध्वी च विज्ञेया वा सुरा तिथेति वचनात् । अत्र
राजन्वैश्वयोः पैश्यामेव निषेधः । नवासवीनवमद्वयं नाविकेरादि-
कमिति सुरासवयोर्न पीनरक्तम् । बन्धुभीकृदात् बन्धौ त्वयि स्नेहात्
पाता पासते तदुद्धे सङ्ग पातं करिष्यते सम्प्रति ते सवप्रतिपत्त-
त्वादिति भावः । पिवतेः कम्पन्नुट । यदपस्तु । हे यदुपुङ्गव ।
सादवन्नीवर्ह । चैदेन सह पता समेषुवः सगराभिवोगकृतस्य तप विभ
चोत्सव, बादलोचना । सगुरः सदेवोवासवोऽपि बन्धुभीकृदात् उदेन्ने
त्वयि कीभ्रातादित्यर्थः । पाता ताता न किं पुनर्भयका भीष्मादय
इति भावः । पातिसुत् । सुहृदयस्य भावः । सौहृदमिति विग्रहः । युवा
दित्वादण्ड्यमः । हृदयस्य हृत्तेति हृद्भावनिधानसामर्थ्यात् । हृद्भवे
त्युभयपदश्रुतिः । अतएव सौहृददीकृदयव्याख्यासिद्धिर्हृद्भावाविति वाच-
नं । सुहृदस्तु सौहृदमेव । शब्दार्थसंग्रहः ॥ १२ ॥

चलितेति । रभसादुपागतः प्राप्नोतं चैदम् त्वं परचलितान-
नकदुन्दुभिः पुरोगतवस्तुदेवः । यदुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दु-
भिरित्यमरः । सवलोजनवद्वयसहितः । सारणेन सारणाद्येन इत्येव सह
सगदः गदाजनेन अस्तुनेन सहितः समितौ समायां सम्प्रतिपत्तुं सम्भा-
वयितुं अर्हसि सर्ववन्द्य समेतः प्रतेजसश्चमीलनं । एकपदम् । अर्हसि

समरेषु रिपून्विनिघ्नता

शिशुपालेन समेत्य सम्प्रति ।

सुचिरं सह सर्वसात्वते

भव विश्वस्तविसासिनीजनः ॥ १४ ॥

विजितक्रुधमीक्षतामसौ

महतात्वा महितन्महोभूताम् ।

असंक्रज्जितसंयतस्युरी

वमावापि सङ्कतोऽयमयत्नाभि निघ्नः । तं चैदं पुरतः खचित्ता
आनयाः पटङ्गाः इन्द्रमयोभेद्यं च यत्नः । आनयाः पटङ्गोऽस्ती
यात्रो रो भो इन्द्रुभिः इमामिन्द्रमरः । समस्तः सर्वैः । समस्तः सर्वैः
मौमोदका रुद्रिणः इन् सङ्कता भटिति । इत्येन युजेन सम्प्रतिपत्तुमभि-
मोक्तुमर्हति । अत्रापि सङ्कतोऽयमयत्नः ॥ १२ ॥

वमरोभति । विश्व समरेषु रिपून् विनिघ्नता अतिशूरेभ्यः ।
शिशुपालेन समेत्यैकं प्राप्य सम्प्रति सुचिरं बहुकालं यत्नतः अपत्यानि
उन्मथः सात्वताः यादवाः । उक्तादिभ्योऽञ् । तैः सर्वैः सर्वसात्वतैः
सह विश्वस्तविसासिनीजनः शिशुपालमहानिघ्नविश्वस्तविसासिनीजनो-
मव । समौ विश्वस्तविसासिनीजनः । समस्तः । रिपुघातिका शिशु-
पालेन सह समरेषु युजेन सङ्कता सम्प्रत्येव सर्वसात्वतैः सह विश्वस्त-
विसासिनीजनोमव । विश्वस्तविसासिनीजनः । अत्रापि सङ्कतोऽयमयत्नः । अत्रापि सङ्कतोऽयमयत्नः । अत्रापि सङ्कतोऽयमयत्नः ।
दनुजवपुःस्यपार्श्वं निघ्नतामिन्द्रमरः । शिशुपालमहतात्वा महोभूताम् ।
सङ्कता मोहतामिन्द्रमरः सर्वथा यादवान्द्यैव इति व्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति । अथौ महोभतिचैत्यः सुदिनः सन् विजितक्रुधं भेत्ती
वत्यादिरसक्रोहं महतामहोभतां रात्रां अङ्कितं पूजितम् । मति
मुद्रायादिना वर्तमाने क्रुः वदोगे वर्तते । असङ्कृतक्रुधो जिताः संयतः
आजयो येन स तम् । सङ्कताः स्त्रियां संयतमिन्द्राजिघांसिनाम् ॥ २०

मृदितः सप्रमदस्मचीपतिः ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थित द्विपः

प्रणिधिङ्गामभिधाय सात्यकिः ।

वदति स वचोऽथ चोदित

अलितैकभु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

मधुरं वहिरन्तरप्रिय

कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।

सकलाथतया विभाव्यते

इति । सप्रमदं सङ्गमं त्वा त्वाम् । द्वितीयाया इति स्वादेशः । दुरोधये
द्वेषता पश्यतु । पश्यन्तु विजितकुप सत्यज्ञकोप भङ्गता मङ्गीभरता
चैन्द्रादीनामङ्गितमरिमसङ्गजितयाही मयतव । स्वातातुजिप्रवतपूर्व
कातेति समाप्तः । वदोनह्यस्य वयत इति वैजयन्ती । सप्रमदं सङ्गम
त्वामित पदच्छेदः श्रवस्तु श्रवताम् ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्यमृता ना वाचः अर्जुनो वैजयिन्वाचभूवात्वारिषु
गौर्मतेति विन । अभिधाय जोषमवस्थितम् । त्वर्थां जोष भवेन्मौन
इति वैजयन्ती । द्विपः प्रणिधि दूत सात्यकिः शैनेव अथ दूतवाक्या
मन्दर रथाङ्ग चक्र पाणौ यस्य तेन रथाङ्गपाणिना हरिणा ।
मङ्गरवाचैश्च परे निष्ठावाप्त्यौ भवत इति पांशे परनिपातः ।
अजिता प्रेरिता एका अर्जुनं कम्पयि ततः । गोस्त्रियोदपवर्ज्य
सोत हस्तः । चोदितः अल्लोत्तर देहीति श्रुतत्वा प्रेरितः सति
त्वयं वचोभेदः तः कथादीतः ॥ १६ ॥

किन्तुवस्तुदेवविजितोर्ध्वराङ्गः । मधुरमित्यादि । कृतिना कुशलेन
त्वया बहिः प्रकाशे मधुरः प्रियः अन्तर्गतेः अप्रियः वचस्तथा तं
प्रकारेणावाचि उक्तम् । वचे कम्पयि ब्रुहि विधिं ब्रुहि । यदा येन

प्रियमन्तर्वहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः

मरसाम्मोरुहवृन्तकर्कशम् ।

वहति स्फुटमेकमेव ते

वचनं शाकपलाशदेष्टताम् ॥ ८ ॥

प्रकटन्मृदु नाम जल्पतः

परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।

प्रकारेण सहस्राद्यंतया समूहोऽपवाद्यंतया चेदेना कल प्रियं वहिर
प्रियं विभाटते कवचाद्यंतोऽप्रियतमं प्रियं बहुलं तदप्राप्तं य प्रियं
समेकप्रियमेव प्रतीयते । एदमं च अर्थं तत्रैवेत्यभिप्रेक्ष्योक्तं अतिमेति
अतो न तदेवमिदं वचनं भाव ॥ १७ ॥

अथ वा वहिरपि प्रियं कलरेवामिदं तथापि न आश्चर्यप्रसव
यमिति । अतीति । इहोवहिरतिकोमलं जल्पतः कल सरसमाह
वदमोरुहवृन्तं तद्विषयं परुषं एकमेव ते तद वचनं
एदमभावं शाकपलाशं महाप्रसन्नहृदयम् तत्प्राप्तम् । शाकं पलाश
पादं यान्तरदारं चरच्छद । महापतो महापावः स्तिरटावर्द्धनी
टव दक्षिणाय दक्षिणायाम् । एदमभावं कलदेष्टदेष्टोपर इति
• एदमभावं कलदेष्टदेष्टोपरि शाकपलाशकापीति दक्षिणी । तस्य भा
वस्यता नो च्युटं वहति । कलः परमसुखं वदितुं शक्तः शाकपलाश
वदति भावः । कलः शाकपलाशोपमायाः प्रकटन्मोक्षमावादेष्टताद्
वहति ॥ ८ ॥

अन्तिममर्थेति वचने सुखस्यार्थः प्रियमेव अद्वयता इति श्री-
रावणाक्षकोट्याह्वयाह । प्रकटं प्रकाशं मृदु नाम च
इदम् । अन्तः अन्तः । अन्तरात् । परमसुखं वदितुं शक्तः इह

शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः

पुरुषादुद्धिजितव्यमोदशात् ॥ १९ ॥

हरिमर्च्चितवान् स भूपति

यदि राज्ञस्तव कोऽत्र मत्सरः ।

न्यसनाय ससौरमस्य क

स्तरुद्धनस्य शिरस्त्रयति ॥ २० ॥

सुकुमारमहो लघोयसां

हृदयन्तद्गतमप्रियं यतः ।

शौदनं शुद्धिभूत्यात् पुरुषादीहयं शकुनादिव मर्च्चितं शुभद्वारं कृष्येता
ऽन्नरा पदं च स्तुतयत पिङ्गलादिपक्षिभिर्येव मार्गवर्त्तिभि रभ्यर्च्य
उद्धिजितस्य जेवावतोऽपि पाण्डुं निमग्नश्चाद्यवदखिलस्यानर्घहेतुता
दितिभाष । पिङ्गलद्वीतीट् लिप्तास्तु गुण ॥ १९ ॥

-- एतं दूतं निर्भयं अथ चैवं तद्दीपोद्गाढवर्चस्यं भर्त्सयते । क-
र्त्तुमिच्छादि । स भूपतियुं विविरोद्धतिमर्च्चितवान् यदि पुजितं वाचेत् ।
अत्र हर्म्यं जनेन तत्र राजपैयस्य मत्सरः कः निरर्थक इत्यर्थः । स
सौरमस्य पतिमवगुह्य तद्वृत्तम् । तद्वृत्तं च न स माभारत
ताद्योतनार्थम् । शिरसि न्यसनावार्ज्यान् कोऽस्तुमतिर्न कोऽपीतुर्गर्भः ।
कृष्येतादिना सम्प्रदानवशाः । ससौरं गुह्यतवस्तुं गुह्यशैर्भक्तं मन्दते
तदस्याना किमस्य हवा सन्नापिनेति भावः । अत्र हरितवृद्धनयोर्वा-
न्यद्वये विभक्तिविभक्त्यवयवैर्नाशितो धारतव्यरूपसमानभर्त्सनिर्देशात्
दृष्टान्तावधारः ॥ २० ॥

अथ कथं सङ्गान् सङ्गतं पुत्रां सङ्गतं इत्यत्रापि हृदिचैदमर्थो
संज्ञदन्तरं अनति निवासं साधन्यतः सज्जनदूर्जनयोरेतरः पक्षिभि
राजः । सुकुमारमित्यादि । लघोयसामल्योयसा हृदयं सुकुमारं तत्र

परवृद्धिभिराहिनय्यथः

स्फुटनिर्भिन्नदुराग्रयोऽधमः ॥ २३ ॥

अनिराहततापसम्पद

म्फुनहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलताङ्गुलनामिवासतो

म्रतिपद्येत कथन्बुधोजनः ॥ २४ ॥

एत उक्तमस्यापरशुभहेष यत्र कास्तीर्षते । अपरोमध्यम एवेत्यर्थं
परितोऽपि शोभना सङ्गतिः परितापगोपन यस्य स सुसङ्गतिः स
नमपि परशुभहेषं न प्रकाशयतीत्यर्थः । अधमस्तु परवृद्धिभिराहित
व्यथ उत्पादितसन्ताप तथा स्फुट निर्भिन्न प्रकाशितोदराग्रय पर
शुभहेषलक्षणेदुरभिप्रायोयस्य स परशुभहेष प्रकाशयतीत्येवमर्थः ।
चैद्व्याधसोऽहिरित्युक्तम इति प्रतीते पूर्वोक्त एवाङ्गुल ॥ २३ ॥

ननु मानिना यरोत्कृष्टे परदेवोभूयभवेत्याशङ्क्य वेत्याह । अनिरा-
हतेति । अमराहता अनिवारता तापसभ्यत्तापातिशयो यदा ता एवम्
सन्तापजननंरुस्वभावादपरत्वावतन्वादादिरहातेति भावः । तथा फल
हीना एवम् दृष्टादस्य चोपकारशून्यत्वा प्रशुभोपयथाप्यनयेकरी चेति
भावः । अन्यस्य सर्वायंरहिता सुमनोभिरुज्जिताम् अन्त्य प्रुष्यै
जिताम् । सुमना उषमाश्रित्यो ह्या देवबुधयो पुमानिहिरि वैजयन्ती ।
अद्यतीं दुष्टा अमृतं निरपराहता चकस्त भावः अरुता ता सुमता
दुर्जनानाम् । खल्यता ता खलता गगननर्तिकाभिश्च बुधोजनः सदस्य
हिरैकशुभोजनः कथं प्रतिपद्येतावन्नेत न कथयतीत्यर्थः । इत्या मय
रोन सहादिपुत्र इति भावः । तथापि स खलतां प्रतिपद्यते न चैवं
हरिरिति प्रतीते चैवाः सुप्रभवा समतामिवेत्युपस्यार कहीर्यते ।
सत्य न एतापि ज्ञानभर्ते नन्द करोति कीति न्यायादसत्या अपि
सङ्गतिः सदा प्रतीतिमद्गतया सुमतोऽभवत्प्रसिद्धिः ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः

शपमानाय न चेद्भिभुजे ।

अन हङ्गुते षनध्वनि

अहि गोमायुस्तानि केशरी ॥ २५ ॥

जितरोधरया महाधियः

सपदि क्रोधजितोलघुर्जनः ।

विजितेन जितस्य दुर्मते

नृतिमङ्गिः सह का विरोधिता ॥ २६ ॥

वचनैरसताम्नादीयसो

नन्वेवं महासुभाषोद्गरिः विमर्शं तथा सदवि राधा निर्भर्त्समानो-
 भीममास्थित इत्यादि । सत्यमनादरात् तं कातव्यमिति । प्रतीति ।
 केयवः ययमानाय श्लोचते । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् चेदभूत्तु । श्रिया-
 पङ्क्त्या च सम्प्रदानायम् । प्रतिपत्तं प्रत्युत्तरं नादत्त । केयरो विंशो-
 धनध्वनिमत्तुद्भुते प्रतिपत्तिं मोमायुस्तानि शिवास्तानि नातु-
 द्भुते । श्रिया शिवा भूरिमाय मोमायुस्तमभूर्त्तया दत्तमरः । मह-
 तावधमेवमर्त्तुं नान्तिरिति भावः । इत्यान्तावद्भारः ॥ २५ ॥

[illegible]

न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः ।

किमपैति रजोभिरौर्वरै

रवकीर्णस्य मणेरमहार्घता ॥ २७ ॥

परितोषयिता न कञ्चन

स्वगतोयस्य गुणोऽस्ति देचिनः ।

परदोषकयाभिरल्पकः

स्वजनन्तोपयितुङ्किलेच्छति ॥ २८ ॥

सत्तजान्मदशः स्वदुर्नये

परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः

वृत्तैर्निवृत्तैरुत्तमैः दुर्जनानां वचनैर्महीयसोमहत्तमस्य पुराणं गोदमु
न व्येति नापैति खलु । और्वरैर्भीमैः । अर्धरा वयं शस्याप्यभूमी द्वाङ्ग-
मिमात्रस्य इति विद्वः । रजोभिरवकीर्णस्य अक्षस्य मणेरमहार्घता महा-
भूम्यत्नम् । मूढो पूजाविधाश्वे इत्यमरः । व्येति जिं नापैत्येवेत्यर्थः ।
अथ मयिमहोदयोवीर्यभेदेन प्रतिविम्बकस्यात्तद्वदन्तासद्वारः । महीय
स इति सामान्याद्वरेरिति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुत प्रयंशो वेति चङ्कर, हरि-
अथ्योदयमाध्वनिश्च ॥ २७ ॥

युक्तं तत्प्राप्त्यं दुरात्मनामित्याह । परीति । यस्य देहिनी लालोः
परितोषयिता परेणानानन्दयिता स्वगतोयस्यः कश्चन कश्चिदपि नास्ति
यस्यैव तस्यः स इति शेषः । यस्यदोर्नित्यं सम्भव्यात् । परदोषकयाभिर-
ल्पकः दोषोक्तभेः स्वजनं न तु मध्यस्थमिति भावः । तोषयितुमिच्छति
विच ईहते खलु । ईदृश्यापि विभुं यत्नात्परदुर्नयं युक्तमिति अतदभा-
वस्तुप्रयंशो भेदः ॥ २८ ॥

मन्त्रात्मनोनिर्दोषाभिमानादिभ्यं विद्वन्मन्त्रमिमादह्याह । वृ-
त्तेति । अथापर. अथाः स्वदुर्नये स्वदोषे महत्तमोवि भावः । वृत्ता

स्वगुणोच्चगिरोमुनिव्रताः

परवर्त्तग्रहणेष्वसाधवः ॥ २८ ॥

प्रकटान्यपि नैपुण्यम्

त्परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।

विवरीतुमयात्मनोगुणान्

भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

क्रिमियाखिललोककीर्तित

आमात्रिषो यस्या अपमर्त्तलो ह्येषां ते जातुस्या इत्यर्थः । परदी-
वाचां सुकृताचार्योक्त भावः । दृष्टये दर्शने दिव्यवस्तुषोऽप्रतिहत
इत्यर्थः । विद्वन्मनुष्येष्वगिरः आत्ममयं वाचायामिति प्रसङ्गमात्र इत्यर्थः
परवर्त्तुष्वप्यप्येव परवृत्तिरिति । सुगो र्वर्त्तु वाचर इत्यर्थः । सुनि-
प्रता मौनव्रतमः । अर्घ्यं वादिभ्योऽपि । वैद्यैर्वादिभ्य इति प्रतीतेर प्र-
सङ्गप्रयोजः । २८ ।

वाचरसु वैश्वामित्राद । प्रकटानीति । आर्यचेतसां ह्यमनसां प्रक-
टान्यपि परवाच्यानि पराङ्मुखानि चिराय गोपितुं गोपायितुं च ।
रितमित्यर्थः । आद्यादय वाचंवाच्येवेति विद्वत्सादावप्रत्युवाभावः ।
महर्षेदुचं श्रीरामम् । यद्येति वाच्यारम्भे । असात्मनोगुणान् विवरीतुं
प्रकटयितुं आत्ममयं वाचं वाच्यमित्यर्थः । असात्मनोगुणमन्मयोदत्तं वाच-
शो न परापिन्दुर्न नाशानं प्रयच्छति । आत्ममयं वाचं परमार्थमिव
वर्त्तनेदित्यामन्मयोदे निवेद्यपरवादिनि भावः । मज्जः सुविस्तरमेव
उदयनिपुण्यमिति विद्वत्सादाव प्रसङ्गप्रयोजः । २९ । इत्यर्थः ।
इति विद्वत्प्रतीतेर पराङ्मुखेव । ३० ।

इतिमिति । विद्वन्मनुष्या मनुष्या । यदिदल्लोककीर्तितं इत्यर्थः
वैश्वामित्रे प्रकटयामासुर्वा विद्वन्मनुष्येव विद्वन्मनुष्येव सादव ।

क्षययत्यात्मगुणममहामनाः ।

वदिता न लघीयसोऽपरः

स्वगुणान्तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ २१ ॥

विस्तृजन्त्यविकल्पिनः परे

विषमाशीविषवन्नराः क्रुधम् ।

दधतोऽन्तरसाररूपतां

ध्वनिसाराः पटङ्गा इवेतरे ॥ २२ ॥

नरकच्छिदमिच्छतीक्षितु

कीर्त्तयमानत्वादित्यर्थः । लघीयस्तुच्छस्य स स्वगुणं वदिता भक्ता ।
वदेत्तु च प्रत्ययः । अतएव न लोकेत्यादिना वलीमतिषेधः । अपरोऽन्यो
नास्ति तेन कारणेनासौ लघोयान् स्वगुणं स्वयमेव वदति न क्षीयन् निवे
धान् किञ्च प्रयोजनाभावादपि मङ्गान् व्याममृशान् न करोति तच्छस्त्र
वृत्तान्तरासम्भवात् स्वयमेव ता प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वार्थे प्रदार्थं हेतुत्वं
काव्यलिङ्गं वक्तव्यं वाक्यार्थहेतुकं बोधयम् । लघ्वैक्ष्णवी चैव विधा
यति विशेष्यतोतेरप्रस्तुतमवस्था चे त चङ्कर ॥ २१ ॥

किञ्च मङ्गानां क्रुद्धा बाले पराक्रमान्ति दुरात्मानस्तु केवलं प्रल
पन्तीत्याह । विस्तृजन्त्याति परे नराः सत्युद्धा विषर्माशीविषवता
क्रूरकर्षदित्यपमः । ध्वनिकल्पिनोऽनात्मज्ञाधिनएव क्रुध क्रोध विस्तृजन्ति
यमाना पराक्रमन्तीत्यर्थः । अन्तराध्वनरे वासाररूपतां मि साररूपता
दधतोदधाना । नाभ्यन्ताच्छतरिति तुमभावः । द्वारे जना दुर्जना पटङ्गा
इव ध्वनिरेव सारोवत्वेन ते ध्वनिसारा वाच्यद्वारा एव न स पाञ्चवज्र
यासिन् इति भावः । अन्तापोहगौ लघ्वैक्ष्णवीविग्रहस्तुतयामान्यान्
प्रस्तुतविशेष्य प्रतीतेरप्रस्तुत मवस्थाभेदः ॥ २२ ॥

अभिधाय तदा तदप्रियमित्यादिना यादृतेन युगपदिष्टा प्रिये ध्वनि

विधिना येन स चेदिभूपतिः ।

द्रुतमेतु न क्षापयिष्यते

सदृशान्तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ६३ ॥

समनद्ध किमङ्ग ! भूपति

र्यदि सन्धित्सुरसौ सक्षामुना ।

धरिराक्रमणेन सन्नति

क्लिल विभ्रोत भियेत्यसम्भवः ॥ ६४ ॥

मघतस्तरसा विगृह्य

यदुदीरितमप्यदः परै
 न विजानाति तदङ्गुलमाहत् ॥ ३९ ॥
 विदुरेष्यदपायमात्मना
 परतः श्रद्धधतेऽथ वा बुधाः ।
 न परोपचितन्न च स्वतः
 प्रमिमीतेऽनुभवादतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥
 'कुशलङ्गुलं तुभ्यमेव त-
 इचनङ्गुलम् । यदभ्यधासहम् ।
 उपदेशपराः परेष्वपि

मेव परोपदेशं विमेषात्कथितं न विजानाति तदङ्गुलं मेवेति भावः ।
 किन्तु परैरुदीरितं उपदिष्टमप्युदीरितं न विजानातीति यत् तन्म-
 हदङ्गुलम् । यतः स्वतः न गच्छातीति भावः ॥ ३९ ॥

अथ किमङ्गुलं मूर्खेभ्यस्तदाशयेनाह । विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्
 यथानुसारात्मिनः अपायमनर्थमात्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादिभ्यः उप-
 चङ्गुलानामुतोया । विदुर्विदमिति । विदोऽपरोवेति विकल्पाज्जुषादेशः ।
 अथ वा परतोऽन्यथादाप्रात् श्रद्धधते विश्वमिति अपरोक्तं गच्छन्ती-
 त्पर्यः । अदन्तरोपचङ्गुलानमिति उपसर्गं संश्लेषवद्गुणानुदातोः प्राक्
 प्रयोगः । अल्पधीमूढस्तु अनुभवादते स्वातुभवं विना । अन्यारादि-
 तर्त्त इति प्रश्नमी न प्रमिमीते न जानाति अथमस्तु स्वातुभवैकप-
 माय इत्यर्थे अथमस्तुमिति त भावः । अनयैव प्रस्तुतयामान्यात्प्रस्तुतविशे-
 षमतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ४० ॥

अतः प्रस्तुते किमागतं यत्तदहम् । कुशलमिति । हे कृष्ण ! अहं
 यद्वचनमध्यक्षां अभिधासेत्यादिना राज्ञां सन्निधौषाय विद्यह

स्वविनाशमिच्छेत् साधवः ॥ ४१ ॥

उभयं युगपन्मदोदित

न्तरया सान्त्वनदितरश्च ते

प्रविभज्य पृथङ्मनीषया

स्वर्गं यत्किं न तत्क्रियसि ॥ ४२ ॥

अथ यासिनिनिट्टुट्टिपु

व्रजति व्यर्जकतां शुभापितम् ।

रविरागिण्य गीतगोविन्दः

करजातु हुनन्ताकरेय्यिर ॥ ४३ ॥

[illegible]

तथापि कथं दृष्टे सहाय्ये विज्ञातं भवति । तत्रैवैति । यथा
 वायुनं वायुद्वि । कथंति यथाग्रे एतद्वयम् । विपक्षेभ्यः ।
 दुग्धदुग्धं तन्मयीयया दुग्धा दुग्धमेवैव द्विभक्तं विपक्षे दृष्ट-
 म् । एवं तत्र द्विभक्तिं सहाय्ये दृष्टुमीदृशं तत्रैवैति । तत्र यत्तु द्विभ-
 क्तिर्द्विभक्त्यर्थे भवति । ३३ ।

अनपेक्ष्य गुणगुणौ जनः

स्वरुचिनिश्चयतोऽनुधावति ।

अपेक्षाय मद्योशमार्ज्वं च

तदसि त्वान्ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः

कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।

प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः

किमवद्यः करिबुधजोमणिः ॥ ४५ ॥

१ मन्मभिनिविष्टोऽपि कुजनैर्वैवादिपि हिते प्रवर्तयितव्य इत्या-
शङ्क न शक्यत इत्याह । अनपेक्ष्येति । जनस्त्वादयः प्रथमजनः ।
गुणगुणौ गुणदोषौ । विमतित्रडङ्गानधिकरणः । वीति विभावया न
हन्वैकगद्गावः । अनपेक्ष्याविच्छेद्य निश्चयतः स्वमिच्छयादेः स्वरुचि-
लोक्तामनुधावति न तु स्वमिच्छयादुपरीत्यर्थः । तत्र मार्ज्वमप्यप-
भित्याह । भीमपूर्वजः भीमायजोमुञ्चिरिदः मूर्च्छाप्रणीरिति भावः ।
मद्योशं चेदिपं अपेक्षाय तदपि तामार्ज्वं च चर्चितवान् । अन्तु ।
अर्ज्वयतेषो अर्ज्वं अजादेर्द्वितीयं न भ्रातः सयोगा दय इति रज-
वर्जितस्तृतीयाद्योद्विभाजः । सासाग्रेऽपि येवदमर्थेनरूपोऽयान्तरम्यासः ॥४४॥

मार्ज्वमादरादेव राज्ञोऽप्यर्थः प्रियमन्त्यामृगा परिहरति । त्वयेति ।
चे कथं । त्वयि भक्तिमता प्रेम्भता । कुरुरा राजा । मृगद्विषेष्टा-
दिना किप । तेन कुरुराजः कुरुराजेन मार्ज्वेन न सत्कृतोनाञ्जित
चेदिपोगुरुरेव पूर्व एव । तथा हि प्रियं भावं यस्य तेन मार्ज-
वमृगा मृगाधिपेन सिद्धेनोपजायते । करिबुधजोमणिर्भक्त्याम-
पिबुधोमर्जः किं अमर्ष इत्यर्थः मूर्च्छा नादरात् मृगां किं
क्षुब्धापवमिष्यते । कुरुराज्यतावदप्येत नर्जायताः समा इत्यमरः
अदराप्येत्यादिना विगतः । इत्यान्ता मृगार ॥ ४५ ॥

क्रियते धवलः खलुञ्चकैः

ध्वजैरेव सितैरैरधः ।

शिरसौषमधत्त.शङ्करः

चुरसिन्धोर्मधुजितमहिः ॥ ४६ ॥

अवधैः हृतमानसंविदः

ज्ञानं पाथैः कुतएव योग्यता ।

सदसि अवगैरुपासित

न हि गुञ्जाफलमेति सीयताम् ॥ ४७ ॥

विदुषां तु पूज्य एव भैरव इत्याशयेनाह । त्रितयं इति । भगवो
निर्मानो धर्मेनैर्मानैरेव उच्यते इत्यतः । त्रितयं यन्तु । त्रितयं त्रैलोक्यं
रक्षं त्रितयं । तथा हि यद्वर मित्रः सारविन्दोरोचं भगवन्निनीपुत्रं
शिरसा लब्धत्त उभयोर्निर्मानादिति भावः यद्वरितु यद्वरितुर्निनीपुत्रं
ततोचं यद्वरितु यद्वरितु सत्यं सखितयादिति भावः । अतोत्रितयं
विदुषां राजा पूज्य इति भावः विशेषेण साधनान्यवसर्जनरूपोऽर्चा-
निरन्यासः ॥ ४६ ॥

विष्णु यथा पापानादराद्वाचो न किञ्चित्कायकं तथा तदादराच्च
न किञ्चित्कोरवगित्याह । अथुभेरिति । अथुभेरयोः पार्थो लते मान-
सविद्यौ पूजातोषणे यस्य तस्य । सविस् स्त्रियां प्रतिपाद्यां सङ्केताया
रनामसु । सम्भाषणे तोषणे चेति विश्वः । तव योग्यता कुत एव न कुतो-
ऽपीत्यर्थः । तथा हि सहवि भार्गवोर्भैर्भार्गवोर्भैश्चाभारगं दत्त्वपरः ।
अनेकमाश्रितं सेविनं गुह्याकृतं काकफनानि । सातावेकारधनम् । काक-
विष्टोगुह्ये तु लक्षयेत्यन्तरं । सोपृता सुप्रतां नेति न हि पुंसा मूढप-
रिपक्षापरिपक्षौ गौरवानोरवयो प्रयोजकावित्तर्यः यत्त एवमुक्ता-
ल्लभयोर्विशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिविध्यहरणात् दृष्टान्तसङ्खारः । ॥३॥

अपराधशतक्षमन्तपः

क्षमयात्येति भवन्तमेकया ।

हतवत्यपि भीष्मकात्मजा

न्तृयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

गुरुभिः प्रतिपादिताम्बधू

मपहत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

जनकोऽसि जनार्दन ! स्फुटं

क्षतधर्म्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

यदपूरोत्प्रादिना यस्यात्प्रतिना यतादराधक्षमत्पक्षम् ततोऽपर
माह । अपराधेति । अपराधेदृशः अपराधस्य शतक्षमं राज्ञः यताप
राधसहितं भवन्तम् । एकया क्षमेयाः, एकापराधसहितेनेत्यर्थः ।
अनेत्येति व्यतिक्रामति । अपराधकोटीभोगेपि तद्वेनापि साम्यादस्य
वादिति श्रवः । तामेव क्षमा दर्शयति । तस्य भीष्म कात्मजा रक्षिणी
पुत्रः तस्यैव समर्थः प्रतीकारक्षम एव भवति । चक्षाम् क्षाम्यति क्वेति
यत् तदा क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

राक्षसः क्षत्रियश्चैवमिति वरणात् राजभोऽहर्षो काश्यपश्चैव
प्रक्षिणीहरश्च कोऽह्मरुमपराधः राजोऽसौ काश्यपश्चैव कात्याय
माह । गुरुभिरिति हे जनार्दन ! गुरुभिः पित्रादिभिः प्रतिपादिता
राज्ञे दत्ता गनएव स्वजनस्य बन्धोर्भूपते भंडारानस्य बध्ना कायाम
पहत्य । हतौ धर्म्मार्थं देन तत्तया हेतुना हतधर्म्मार्थतया स्फुटं
मनोभुवः कामस्य जनकोऽसि हत धर्म्मार्थतया काममात्मनि कोऽसी
त्यर्थः । नायं राजभो निवाहः । हतया हित्या च भिरया च कोऽसी
त्यर्थः । तपसः पशुस्य वन्द्यः हरणं राजभो विधिरुध्यते इति वन्द्यः
हरणस्य राजभवनवचनम् । यदन्तु परदरापहरणे वन्द्योऽसीराज-

अतिरूपितरूपमस्यद्
 मन्तमोवान्यसुतच्छृङ्खलेः ।
 तव सर्वगतस्य सम्प्रति
 चित्तिः चित्पुरभीष्टमानिष ॥ ५० ॥
 शुभितस्य महीरुतस्त्वयि
 प्रशमोपत्यमनं वृथा मम ।
 प्रत्ययोजनितस्य चारिष्ठेः
 परिवाहोजगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

प्रहितः प्रधानाय माधवा
 नक्षमाकारयितुमधीभृता ।
 न परेषु सद्योजसम्भृता
 दपकुर्वन्ति मलित्वाद्याय ॥ ५२ ॥
 तदयं समुपैति भूपतिः
 पथसात्पूरदयाशिवारितः ।
 अविलम्बितमेधि वेतस
 सारुखन्माधव । मा स भयथाः ॥ ५३ ॥

वारिभेः कततः परिमाहोजनारुतौ जलविर्भावसार्धः विद्वरोति न
 विद्विदित्यर्थः । वदन्तः ॥ ५२ ॥

तत्तद्विदित्युक्तं राजा किमर्थं भवानिह प्रहितस्तथाह । प्रहित
 इति । प्रधानं बुद्ध्या माधवम् आह्वयसाकारमित्यत्र आह्वयम् ।
 बुद्ध्याबोधनं जगत् प्रधानं प्रविदाहेत्यम् । कृत्रिमाकारसाहचर्यमिति
 चापर । सद्योजसो नक्षत्राह प्रहितः प्रेरितः । नह रन्ते हन्तव्या । यत्न-
 यो वाह्यातप्यादत्तलाह । वेति । सद्योजसो नक्षत्राह । परेष्वपि स-
 धिष्ठुचाः पादद्वाराह । पादद्वारमहिष्कृताह्वयम् । सद्यो कथं
 दान् वापकुर्वन्ति । तस्यादाह्वानं कर्तव्यमिति वाक्याह्वेतुकद्वाप्यसि-
 द्धसमनसिह्वारसद्योज्यम् ॥ ५२ ॥

नक्षत्रमनस्योजनसङ्ख्या दितस्तद्विदित् । तद्व्यजिति । तत्तत्त-
 द्युद्धार्यत्वादयं भूपतिर्देवः पयसास्पृष्टः प्रवाह इवानिवारितः सत्त-
 येति चे माधव । अविलम्बितं शीघ्रं वेतस एधिभव सद्यससादात्मानं
 रक्षेत्यर्थः । अस्तेलोद्भविति हेहिः धृक्लोरेखावस्थासजोपयेति एवं हि
 चेति सकारतोपः । माधवत् तद्वत् सद्योत्तमत् मा स भयथा-
 मा भयस्य वतः आत्मानं विनाशयेत्यर्थः । अतो कथं स्यादपि हिहिः

परिपाति स केवलं शिशू
 निति तन्नामनि मा सविश्वसीः ।
 तरुणानपि रक्षति क्षमी
 स शरण्यः शरणागतान्द्विषः ॥ ५४ ॥
 न विदध्युरशङ्कमप्रिय
 म्महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।
 भजते कुपितोऽप्युदारधी
 रनुनीतिन्नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥

सोत्तरे लङ् चेति लङ् न माहोत्तरे इत्यङ्भावः । उपमाशङ्कारः ॥ ५२ ॥

ननु रात्रिं शिशुपाते यूनानामकलमिवायच्छाह । परिपातीति । स
 शिशुपातः केवलमिवाधारणे शिवाविशेषणम् । शिशून् परिपातीति
 शिशुनेव पातयतीति तन्नामनि तस्य शिशुपात संज्ञायै भाषा वि-
 श्वसीः मा निद्रासं कुञ्चित्यते । श्वसेः सोत्तरे लङ् चेति लङ् इदं
 पञ्चम्येति ईहागमः । चकारालुङि वा तल्ल यन्ति शिषोऽप्युक्तो इति
 ईहागमः अन्त्येष्ट्यस्य जाम्बव्येदितामिति वृद्धिप्रतिषेधः न माहोत्तरे
 इत्यङ्भावश्चाभ्यस्त । किन्तु क्षमी क्षमान् । शीघ्रादित्वादिभिः । शरण्ये
 रक्षणे साधुः शरण्यः रक्षयन्ममः । तल्ल साधुरिति यत्पुण्यः स शिशु-
 पातः शरण्यं रक्षितारमागतान् प्राप्नोति । शरण्यं स्मररक्षितोः शरण्यं
 रक्षणे स्मर इत्युभयवापि विश्व । द्विषः शत्रून् तरुणान् यूनोऽपि
 रक्षति क्षमीतिः इह शरण्यमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोणारः सोऽप्यतिचुम्बितः किन्तु कथं नः पातयेदित्याह ।
 क्षमाह । नेति । स्वार्थपराः स्वार्थभिराः परे शत्रवो महतोऽपि कस्य
 कथं क्षम्यं क्षमकारं यद्यहं यथा तथा न विदध्युः कुर्युरेव कार्यवपादि-
 मर्थः । किन्तु उदारधीर्महामतिः । उदारो दाहमहतोरित्यमरः । स

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
 यदि सन्धत्स्व पुरा न नश्यसि ।
 अन्तैरथ तुष्यसि प्रियै
 र्जयताञ्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥
 प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
 युधि चैद्येन विजेष्यते भवान् ।
 अस्ते हि तमोपहम्सु
 ननु राक्षसमहर्षतिन्तमः ॥ ५७ ॥

राज्ञी कुमितोऽपि नतिमात्रकेषु प्रथतिमात्रकेषु अशुनीतिं अशुनयं
 भजते अशुष्यहीयतीत्यर्थः । प्रणिपातः प्रत्येकवारः सट्प्रोङ् मङ् १-
 क्तनामिति भावः ॥ ५५ ॥

किं वक्तुना तमायं हितोपदेशसङ्घः इत्याशङ्क्याह । हितमिति
 श्रुतं अप्रियं हितमिच्छसि यदि अप्रियं हितं श्रुतमाप्तादाकर्तुं न शक्नो-
 तमिच्छसि चेदित्यर्थः । सन्धत्स्व राधा अन्येहि पुरा न नश्यसि अन्यथा
 विनश्यसीत्यर्थः । यावत्पुत्रानिपातयोनैहिति भविष्यदर्थे लट् । अ-
 शौति प्रक्षालते । अन्तैरथत्यैः प्रियैस्तुष्यसि यदि जयन्तु जयत ।
 राक्षोस्तातडागिष्यन्त्यतरस्यामिति लोप्ता लङादेशः । जीव अशनीश्वरः
 शर्वभौमो भव । ततः किमेभिः प्रियाशापैः अप्रियस्यपि प्रियमेव नृ-
 षायेति भावः ॥ ५६ ॥

अतु कंषादग्नेकविजयी दृष्टः कयं विजेष्यते राधेत्याशङ्क्याह ।
 प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षजिदनेकारिहन्तापि भवान् अशंशयं संशयो
 नास्ति । अद्योभावेऽव्ययोभावः युधि संप्रामे चैद्येन शिशुपालेन विजे-
 ष्यते । जयतेः कर्म्मणि लट् शेषे प्रथमः । तमांश्च पश्यतीति तमोपहं
 सर्वतमोपहारिणम् । अयैः लेखतमसोरिति हृन्नेर्हप्रत्ययः । अङ्गां पतिं

अचिराज्जितमीनकेतनो

विनुसन्वृष्णिगणेर्नमस्कृतः ।

क्षितिपः क्षयितोद्धृतान्धको

हरलोनां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

निहतोन्मददुष्टकुञ्जरा

दधतोभूरियशः क्रमार्जितम् ।

न विभेति रणे हरेरपि

क्षितिपः का गणनान्ध वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

अहमेति ध्वजम् । अहरेरलोनां यथादिबुधमङ्गुलानमिति वैकल्पिकोरे
कादेश । राहुगुणं राहुगुणं तम् । यथाप्याद्ये अभिधाने वेद्यमर ।
गुह्यार्थे ननु गेयम् हि । यत्तु हरिस्तद्वदोराहृष्यदोषं वाक्य-
भेदेन प्रतिविम्बकत्वात् इत्यादि ॥ ५८ ॥

हिं च न भयान्तेन विजेयते किञ्चु मर्यादायै । अहरेराह-
रिति । न क्षितिपः राजा । अचिरादविजितमेव जितमीनके-
तनः कश्चिन्मनुजः परस्वदेन च । इत्युच्यते यादवभेदात् येषां नक्ष-
त्रोर्ध्वमवस्थितोर्भूत्वा नक्षत्रं च । यतश्च विजितं देवधाम । अन्त-
रुपनिषत्पदच्छेदः सैव । अन्तः विजितं इत्युच्यते । अन्तः
यैवमवस्थितः । अन्तः प्रत्यक्षदृष्टो वा इति सैव जितो अद्विता वाद्विता उच्यते
दोषा नञ्वावा यादवभेदात् । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो देवः । अहरेरलोनां य-
थाप्याद्ये अभिधाने । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो वा इति सैव जितो अद्विता वाद्विता उच्यते
दोषा नञ्वावा यादवभेदात् । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो देवः । अहरेरलोनां य-
थाप्याद्ये अभिधाने । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो वा इति सैव जितो अद्विता वाद्विता उच्यते
दोषा नञ्वावा यादवभेदात् । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो देवः । अहरेरलोनां य-

ननु देराहरेरन्तःप्रत्यक्षदृष्टो वा इति सैव जितो अद्विता वाद्विता उच्यते
दोषा नञ्वावा यादवभेदात् । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो देवः । अहरेरलोनां य-
थाप्याद्ये अभिधाने । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो वा इति सैव जितो अद्विता वाद्विता उच्यते
दोषा नञ्वावा यादवभेदात् । अन्तःप्रत्यक्षदृष्टो देवः । अहरेरलोनां य-

न तदद्भुतमस्य यन्मुखं
 युधि पश्यन्ति भियान्न शत्रवः ।
 द्रवतान्ननु पृष्ठमीक्षते
 वदनं सोऽपि न जातुविद्विषाम् ॥ ६० ॥
 प्रतनूक्षसिताचिरद्युतः
 शरदम्प्राप्यविखण्डितायुधाः ।
 दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
 यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

दधते हरे कृपात सिङ्गात् वेति ध्वनः । दधे न विभेति । अहंताह
 यच्चैदं दृष्ट्वा वृष्णि वादधेन मेनेषु च । दृष्ट्वास्तु वादधे मेने इति विद्मः ।
 का गणना कृष्णमगणयतो वादधा के इत्यर्थः अत्र कुञ्जत्वातिन सि
 ङ्गात् का कथा मेने विखण्डितान्तरप्रतीतिश्चानरेव न श्वेव हरेवृष्णिपयोभ
 र्वापि क्षिप्तत्वात्प्रकृता प्रकृतज्ञेये तदनङ्गीकारादित्यत्र प्राक् ॥ ५८ ॥

हरेरपि न विभेति इत्युक्तं तदेव वक्ष्यामि तस्य पराक्रमाना
 मर्गं समाप्ते वस्यति । नेति । युधे अत्र बोधिव्याऽस्य सुखं न पश्यन्तीति
 यत्तन्नाङ्गुत अत्र कुत सोऽपि द्रवता भयात्प्रकाशयमानत्वा विद्विषा
 पृष्ठं कायपाश्वर्कं ईक्षते । जातु कदाचित् वदनं न ईक्षते ननु खलु
 द्वयोरस्यतरमुच्छेद्यन्योन्यस्य सुखं विनोक्तनासम्भवात्तस्य विद्विषा अभि
 सुखस्याप्यस्य सुखादर्शनादद्भुतमित्यर्थः अतएव वाक्यार्थहेतुकत्वाद्यधि
 क्षमः । ६० ॥

प्रतन्यति । शरदं भृतं प्राप्य विखण्डितायुधाः खण्डितेन्द्रचापा
 अन्यत्र परान् ददातीति शरदस्तु शरदं शरदर्विष्यं प्राप्य खण्डितयुक्ता
 प्रतनूक्षसिताचिरद्युतोऽस्त्यस्फुरितं विद्युतं अन्यत्र प्रतनूक्षसिताः स
 स्फुरितास्त्यपाचिरद्युतोऽस्मिरद्युतः । पयोभृतोमेवा कासारभृतः

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु
 द्विपताङ्गालितमङ्गनाश्रुभिः ।
 नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
 खलु यस्याङ्घ्रिद्युगं विलिप्यत ॥ ६२ ॥
 समराय निकामकर्कश
 ड्चणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।
 धनुषा सममाशु विद्धिषा
 क्लृप्तमाशङ्कितभङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

उद्दिमन्तः न यदि परदि उद्दिमन्त्यादिति भावः । उद्दिमन्त्याः
 इत्यर्थः । आचारः प्रसरे वेगवन्तो उद्दिमन् इति वैजयन्ती यस्यादिभि-
 स्तुङ्गता इवते । अत्र यद्योऽन्तास्तपमानास्तपसेवम, वीर्योः प्रतीया
 चङ्कारः तेषामासादवस्थोऽपि संभावयता तदवस्थोक्तोरतिशयोक्ति
 भेदश्चेति चङ्कारः ॥ ६१ ॥

विशेषतया । मलिनमिति । उद्दिमन्तः । रणरेणुभिर्मुहु
 अतएव द्विपताङ्गनाश्रुभिः । आलितं नाङ्गलारीन् रणाद्विवर्तिन
 इति भावः । अङ्घ्रिद्युगं चरणयुगलं । यद्य रणेषु आश्रितानां नृपाणां
 मयतानां दास्यो मौलिमरीचयोस्तुक्तं अष्टिरङ्गवस्त्रेव वर्णकैर्विशेपने-
 सन्दनैः । अतर्ने चापि वर्णकमिति विश्वः । विलिप्यते विरेप्यते । अ-
 षाङ्घ्रिद्युगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातास्तुलिप्तं दुरूपस्यान्यप्रतीते सभा-
 योक्तिः ॥ ६२ ॥

समरायेति । विद्येति चार्थः । निकामकर्कशमिति कठिनं दुर्धर्ममित्यर्थः
 समराय समुद्गारायल्लभ्याङ्गतावर्जितं च अथं व्याशङ्कित भङ्गं मन्-
 योत्प्रेक्षितं समराज्यं अन्यतातिर्कषात्सम्राटितद्वयं यस्य विद्धिषा
 क्लृप्तं व्याप धनुषा सममानतिं मयतामुपैति । अत्र धनुर्मेमनकार्यस्य दि-

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः ।
 कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
 कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
 स्रजमेके भुजगं यथापरे ॥ ६४ ॥
 दधतोऽसुलभक्षयागमा
 क्षनुमेकान्तरताममानुषीम् ।
 भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
 सङ्ग्रायस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

पद्मवनस्य तत्पुङ्गवानोक्तैः कार्यकारणयोः पौष्पोपस्यविपर्ययनिमित्त-
 रूपातिशयोक्तिसूत्रावच्छोक्तिरसङ्गारः ॥ ६२ ॥

तुहिनेति । कस्यमेवंविधं चैवं सुहृज्जनाः तुहिनांशुं कलयन्ति
 आह्लादकपाञ्चनं अत्यन्ते विरोधिनः उष्णकरं तपनं कलयन्ति ।
 एकस्यानेकप्रतीतिस्तुषमिनीति । कृतिभिरिति । कृतिभिः कृपयैरेन्द्रजा-
 तिकादिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः अनितदृष्टविपर्ययं एके भवतः यथा स्रज-
 मासा कलयन्ति अपरे तु भुजगं कलयन्ति एकमेव रज्ज्वादिकमिति
 शेषः । उपमासङ्गारः सचैकस्य निमित्तं मयादुष्टहीतेनेदमीदृशाने-
 कधी द्विष्यमात्रकनोद्धेत्तेन उद्धीर्यते ॥ ६४ ॥

दधत इति । अतुल्यभक्षयागमा इह भगवद्भगवत्पदे व्यन्यता भव-
 तात् इह भगवदयोगः । निलयः पचयो घृयावित्यसरः । एकान्तरता
 भूयादिजनस्थाने निरता अमातुरी कायैर्मातुल्या दिना पिशाचादि-
 यत्प्रतीयमानासु । अन्त्यैकान्तरता निवतस्तुरतां नित्यं भोतापमा-
 तुरी दिव्यां तत् दधतोदधानतः सुवि सम्प्रति कश्चन न प्रतिष्ठिताः
 राजभ्रंशात् कायि स्थितिमप्राप्ताः अन्यत्वं च सुवं न भृगुनीत्यर्थः ।

अतिविस्मयनीयकर्मणो

नृपतेर्यस्य विरोधि किञ्चन ।

यद्मुक्तनयोनयत्वसा

वहितानाङ्गुलमक्षयङ्क्षयम् ॥ ६६ ॥

चञ्चितोर्द्विकबन्धसन्पदो

मकरव्यूहनिखट्वत्सर्पनः ।

अतरत्स्वभुजौजसा मुहु

र्मक्षतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

देवतात् । यस्मात्तस्य हरेः मद्रथाः अत्राप्यसमिति पूर्वेण 'सम्बन्धः
सिद्धिर्विशेषश्चेत्युपमा स्तेष्व एवेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अतीति । अतिविस्मयनीयकर्मणः अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य । अय-
निरनीयत्वात्तस्यः । यस्य नृपतेर्यस्य विरोधि चेदित् न द्वेपि रूपं न कि-
ञ्चिदस्तीत्यर्थः यस्मादमुक्तनयोऽत्यन्तगीतिमार्गोऽसौ अक्षयमविनापि पूर्वं
क्षेपादि क्षयं न नीतमित्यर्थः अङ्कितानां कुलं यत्कुलात् क्षयं
नाशं नयति । नीतिपौरुषाभ्यां द्विवचिर्न वयित्वरस्य का विरोधित्वात्तेति
भावः अक्षयमपि क्षयं नयतीति विरोधस्य नेहमेवेन परिहारा-
द्विरोधामासोऽङ्कितारः ॥ ६६ ॥

चञ्चितेति । असौ चैदग्रचञ्चिताः प्रवृत्ता अर्था उल्लिखितान्धस्य
मम्पदं विरोधीनकलेवरसम्पद एव कबन्धसम्पदः उदकसन्तद्वयो येषु
तान् । त्रिदरूपकम् । कबन्धं चञ्चिते प्रोक्तमपमूर्ध्वकलेवर इति वैज-
यन्ती । मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासा त एव मकरव्यूहा इति
त्रिदरूपकम् । व्यूहौ समूहविन्दासाविति वैजयन्ती । निखट्वत्सर्प-
निरुद्रप्रवेशमार्गान् । अतएव मङ्गलौघसरान् सङ्गरसागरान् समरसमु-
द्रान् स्वभुजौजसा निरुसृजन्वेनैव मुञ्जर दत्तत् अतरत् मुजेनाञ्जितरस्य

न चिकीर्षति यः स्रयोद्धतो

नृपतिस्तच्चरणोपगं शिरः ।

चरणङ्कुसुते गतस्रयः

स्वमसावेव तदीयमूर्ध्वनि ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलायुध

चतुरङ्गामपहाय वाहिनीम् ।

मधुशः सह शक्रदन्तिना

स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६९ ॥

०

प्रदृष्टपरमलङ्घनमिति भावः । अथ कवचाएव कवचाः मकरव्यूहाएव
कच्छपादिव्यूहा इति सिद्धमप्यस्य सङ्गरेषु सागररूपस्य हेतुत्वात्केवलं सिद्ध-
मस्मादित्युक्तम् ॥ ६० ॥

नेति । अधोद्विगतो नम्येव दुर्बिभीतोऽपति गिरोमिजोत्तमाङ्गं तस्य
‘गिरुपास्य चरणसुपमश्चतीति तच्चरणोपमत्वात्पादगतं यो न चिकीर्षति
कर्तुं शक्नोति तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्ध्वनि गतस्रयोऽपगोऽपी
गिरुपास्येन स चरणं कुरुते विधत्त इत्यर्थः अन्येष्वानु सद्योगमयति
मज्जानवतीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

स्तेति । स वैद्यवत्पार्थक्यानि हृत्पादीनि वस्त्राणां चतुरङ्गां वा-
हिनीं सेनामपहाय स्वभुजद्वयं केवलमेवलायुधं यस्य सः सन् शक्रद-
न्तिना द्वादशतेन सह । अत्रारोदनाजिह्वं तं चतुर्दन्तं व्याहृतं रथं
‘मध्योऽगच्छत् चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्ध्वेन योद्धुं चेदं विना कोऽप्य
शक्त इति भावः दन्तिनोराहणचतुर्दन्त इत्युक्तं न तु मत्तप्यदन्तिनो-
रिति विरोधः स च शक्रदन्तिनेति परिहृतं तस्य चतुर्दन्तत्वादिति वि-
रोधाभासः ॥ ६९ ॥

अविचालितचारुचक्रयो
रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।
युवयोरिदमेव भिद्यते
यदुपेन्द्रस्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥
भृतभूतिरहीनभोगभा
ग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।
वचिमिन्दुदले करीत्यजः
परिपूर्सेन्दुवचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

अविचालितेति । अविचालितं परैरप्यविचलितं स्वतएव चारुयोर्मूर्तं चक्रं सुदर्शनं राश्रं च व्योमजयोः । चक्रं राश्ररघाङ्गयोरिति विश्वः । श्रिया कमलया सम्पदा चानुरागादुपगूढयोराश्रित्यो युवयोश्च तस्य च । तदादीनि सर्वैर्निस्तमित्येकशेषः । इदमेव भिद्यते विद्येयते । चर्म-
वर्तारि बट् । किं तदिदमिहाह । तन्मिन्दुस्य गतस्येन्द्र इन्द्रातुजः तद-
तुष्टर इति यावत् । स ॥ इन्द्रमति शान्तः श्वतीन्द्रः इन्द्रविजयीति यावत्
इदमेव भिद्यते इति सम्बन्धः । इन्द्रविन्दुरेन्द्रजयिनोः वा शाश्वतयेति
भावः । अतोपमानात् तस्यादुपमेयस्य वैदरसाधिक्याद्देद प्राधान्यवाच-
न्येतिरेव तिरेका सङ्खारः ॥ ७० ॥

किञ्च तत्सोऽप्यश्विकोराजेत्यव्याच्योऽयमर्थः यदीश्वरादप्यधिकइत्याह ।
भूतेति । भूता भूतिर्भक्त्यस्य ज्ञेयं स भृतभूतिः । भूतिर्भक्तानि सम्पदी-
त्वमरः । अहीना भोगिनामिनोऽहीनः शेषः तस्य भोगं वायं मजतो-
त्तहीनभोगभाक् तेषामप्यह इत्यर्थः । अन्यथ अहीनमन्त्रं भोगं वृद्धा-
सुभवं मजतीति अहीन भोगभाक् । भोगः सुखे क्षयादिभूतावहेद-
मप्यहावयोरित्यमरः । विद्विषां विजितानेकपुरः विजितानेकविद्विष्टपुर
इत्यर्थः एवमत्र विजयविजवादन्यत्र यत्पुनरविजयाच्चेति भावः । सामेय-

नयति द्रुतमुद्विग्नचित्तः

प्रसभमभङ्गममङ्गुरोदयः ।

गमयत्यवनीतलस्फुर

भुजशाखमृगमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा

जनयन्मण्डलमेदमन्यतः ।

खनति क्षतसहति क्षणा

स्वेऽपि गमकत्वात्प्रभाष । एवमभूतोऽप्यजोहर । अजाविष्णुहरत्वात्ता
द्रुतमर । द्रुतुदये चन्द्रधण्डे । वयने रश्मिभिराव करोति द्रुतुदये
या रश्मि योभाता करोति दधातीति वाच । यामास्य शब्देन विशेष
शब्दप्रयोगः । महीप्रतिस्तु परिपूर्णेन्दुरश्मिरिति रश्मि योभा यस्य च
तस्मिन् रश्मिरभिवापोयस्येति च परिपूर्णेन्दुरश्मि । रश्मिर्मध्ये यो
भायामभिवापयोरिति विश । अत एव चन्द्रेन्दुरश्मि
राजा पूर्णेन्दुरश्मिरिति व्यतिरेकः च च रश्म्योर भेदान्नयादिति त्रै
लोक्यभेदातिशयोक्त्या बह्वीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अथ कथाप्रकमाङ्क । न यतीत्यादि । य तटइमे वरिता सदकस्य
पूरइव भूभृता गच्छं क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति तन् क्रीडाप्रकारं त्रिभि
र्वर्णयति । अमङ्गुरोदय स्थिररश्मिः, य उन्नतिश्चित्तं कौटुम्भेनाज्जनना
निति यावत् । अयति क्षिप । छयान् द्रुमाच्छेत्यर्थः । द्रुत शीघ्रं प्रसभ
प्रसभमङ्गं नयति । अवनीतले स्फुरन्त्यौ मुखौ शाख इव भुजयाखे यस्य
त मुनी प्रचार्यं सुवि प्रविपतिर्वमित्यर्थः अन्य नृप द्रुम च वेतसादिक
भृगुमुद्विग्नमनयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्येति । जिज्ञेति चार्थः । अन्तरामण्डलमध्ये आलभ्य
मध्ये च रन्ध्रमवकाशं सुवि चार्थितस्य । अन्तर्गतं मण्डलसामान्यादिच-
क्रस्य भेदप्रकारं जनयन् अन्तर्गतं मण्डलसामान्यादिभेद विदारय

दपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

धनपत्रमृतोनुगामिन

स्तरसाक्ष्य करोति काञ्चन ।

दृढमप्यपरम्प्रतिष्ठित

अतिकूलचित्तदाविरस्यति ॥ ७४ ॥

इति पूर इवोदकस्य यः

सरिताम्प्रावृषिजस्तटदुमैः ।

क्वचनापि महानखण्डित

प्रसरः क्रीडति भूभृताङ्गणैः ॥ ७५ ॥ कलापकम् ॥

कुर्वेच्छिष्यः, अथा संहरितैकफलं मूलानामाज्ञेयं कस्मिन् कर्मणि
तद्वत्तया तथा अन्तर्गतस्य विद्वांसः इत्यस्य च अङ्गानि मूलानि सन्तानानि
जनानामपि धनमिति तापयति अन्यस्माद्रीनमि खनत्यवधारयति ॥ ७३ ॥

धनेति । वनानि साम्राज्यं पलायि दाहनादि पक्ष्यानि च निवृ-
त्तीति धनपत्रमृतः काञ्चन, न्यपान्नु कुमारः । तरसा यत्नेन यत्नेन च । त-
रसी च लट्-हरी इति विग्रहः । आश्रयात्तु गामिनोऽनुचरान् करोति ।
दृढं यथा तथा प्रतिष्ठितं प्रविष्टी गतकथि । अतिकूलं अतिकूल्यमाजम् ।
अपरं नदं दुर्गं च नितरां निरस्यति उत्प्राश्यान्वतः क्षिपति इत्यपक्षे प्र-
तिकूलकूले क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति । इतीत्यं क्वचनाप्यखण्डितप्रसरः सर्वसाक्षरिदृष्ट प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । अङ्गान् यः क्षिप्यपाकः प्रावृषिजातः प्रावृषिजः । वनस्यां जनेर्हं
इति उक्तम् । अङ्गद्वारात्काकीद्वारात् अङ्गकुक्षेः । अङ्गद्वारा इति पाठे
तत्र ज्ञात इत्यर्थे प्रावृषः उगिति उक्तम् । अङ्गद्वारा इति पाठे
प्रावृषट्पुमैरिव भूभृतां राश्यां गणैः वासनैः क्रीडति । महतः कुक्षे-

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः

परितोरुद्धनिरन्तराम्बराः ।

अधिरुद्धनितम्बभूमयो

न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥

कटकानि भजन्ति चारुभि

र्नवमुक्ताफलभूपणैर्भुजैः ।

नियतन्दधते च चित्तकै

रदियोगस्युगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

त्यगिनिद्योने च जङ्गीयति रिक्तमेनास्य सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह । अलघूपलादि । यस्यारिक्त्वः सम्पद्यतुभूत-
मापद्यास्यतुभवन्तीति वक्ष्यति तत्प्रकारमेवाह । अधिरुद्धनितम्बभूमयः ।
उद्धतश्रोणिभागाः अलघुभिः उपर्यानां मथीनां मापाणानां च
पङ्क्तिभिः शाखन् इति तच्छालिनीः । उपरौ चण्डिपापायाविति विधः ।
परितोरुद्धनाहतं निरन्तरं चान्द्रं सन्निहितं च अम्बरं वक्ष्यमाकाशं
च यामिस्ताः अधिरुद्धनितम्ब भूमीराजानश्रोणिभागाः प्राप्तकटका-
श्चेति । निर्भक्तिविपरिणामः । मेखलारचनाः सन्ततसम्बन्धभूमौ च चिराय
न विमुञ्चन्ति । अथ सम्पदादिविषयत्वेभोमतेषामपि मेखलादीनां वर्य-
त्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः शेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति । किञ्च नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणानि येषां
तैश्चारुभिः भुजैः कटकानि वक्ष्यानि मञ्चन्ति अथवा नवमुक्ताभ्यधिर-
त्यक्तानि अतः अफलाणि वैषय्यादिफलानि आभरणानि यैस्तैर्भुजैरप-
रिचिताः कटकानि तटानि भजन्ति । किञ्चेति आद्यैः दृष्टगण्डशैलतः
दृष्टगण्डस्थेषु चित्तकैः प्रत्य रचनानिर्नियतमवियोगं सम्पन्नं दधते ।

इति यस्य ससस्पदः पुरा
यद्वापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः ।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमयनीध्रमूर्ध्वस्तु ॥ ७८ ॥ ॥ विशेषकम् ॥
महतः कुकुरान्धकटुमा
नतिमात्रन्दववहन्नपि ।
अतिचित्रमिदम्भहीपति
यदक्षणाभ्युथिवीङ्करिष्यति ॥ ७९ ॥
परितः प्रमिताक्षरापि सर्वे
विषयम्प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम् ।

अथ च्युतस्य लोपवेषु विश्वकैर्गणेशेभ्यः सहवासं दधते । अत्रापि
प्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७७ ॥

इतीति । यस्मादिस्त्रियः पुरा पूर्वे ससस्पदः सन्नीहाः भवनेषु
सदनेषु यद्वापुर्भवेष्टयादिकमनुवन्तः । समस्तमेषं तदिदानीं मापदा
अयनीध्रमूर्ध्वस्तु यैश्चक्षुष्ये इतीत्यं स्फुटमेवावापुः नष्टस्य वैरिणां
जीवितायेति भावः । अत्रापि यदर्थलोपरलोके मान्यः ॥ ७८ ॥

महत इति । यत्तदोर्निन्दसम्भवात् । स महीपतिर्महतोऽधि कान्
कुकुराद्यान्धकाय यादवभेदास्तानेव द्रुमानतिमात्रं दववत् दवाग्निवत् ।
दवदात्रौ वनारण्यवङ्गी इत्यमरः । दहन्नपि अयनीध्रमृणामश्यामां
करिष्यति इति यत् इदमतिचित्रं विरुद्धमित्यर्थः कृपरहितामित्य-
विरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुडशान्वकैः सह केषुं हनि-
ष्यतीति श्लेषार्थः ॥ ७९ ॥

अथ युष्मेनाह । परित इति । प्रक्षेपे मिताक्षरापि एकत्र मित-

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चि
 त्परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥
 यामद्वानूद्वरांश्चमूर्त्तिं
 मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः ।
 तेनोद्यते साम्प्रतमद्यतैव
 क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

भाषितत्वादित्यत्र तु ह्यत्रत्याज्ञात्याक्षराणि सर्वं विषयं राष्ट्रं कार्यं
 देशञ्च परितो ध्याप्यतो सर्वत्र प्रवृत्तत्वर्यः । प्रतिगते प्राप्ताप्य' स्थितिं
 गता गरीयसी भूविजयार्थं वंदयता यज्ञं राष्ट्रः शम्भुः परिभाषा
 अनियमनिवारकोभ्यासविषेयः यत्र कुतश्चित् कुतापि न प्रतिहन्यते खलु
 न बाध्यते हि । परिभाषा च तच्छेकदेशे स्थिता सर्वमात्मनभिज्वल-
 यतीति भाष्यकारः । इकोद्यतेत्युक्ती इत्यादिका परिभाषा इकोद्वारि-
 त्यादिविषयः । उपजातकारः । यौगन्ध्यधिक' वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति । यां भुवमादौ पूर्व' पुराणपुरवर्गविष्णुः कद्वराश्चमूर्त्तिः
 इतद्वराश्चरीरः च च नतु सत्यमेवेति भावः । मुहूर्त्त' अणुमात्रं
 कद्वरान् इतवान् । क्षतारिणा संवृत सकलविघ्नेष्वप्यतएवैनां पुन-
 र्भोगं राष्ट्रा अविक्रतेनेति भावः । अद्यतैव विपक्षैरनुपपन्नैव असौ
 भूः साम्प्रतमद्यपि न तु मुहूर्त्तमिति भावः । सम्यक्, यथाशास्त्र-
 उद्यते धार्यते । यज्ञैः कर्माणि कृत्वा यच्चिस्तपीत्यादिनां सम्प्रसारणम् ।
 अत्र राशोनिष्पौराधिक्यकथना द्युतिरेकः । अत्र ध्वनिः कश्चिद्भूः
 च चोद्वराश्चमूर्त्तिर्वापविलतामादौ प्रथमं मुहूर्त्तभूद्वान् परिणीत
 यामिति अतएव अद्यतः पूर्व' अद्यतयोनिः । अतएवसौ भूवोदुः ।
 क्षतारिणा यौग्यादिगुणाद्येनेत्यर्थः तेन केनचिद्गुणां साम्प्रतं पुन-
 र्ब्रह्मते पुनः पुनः परिणीयते । सा चेदद्यतयोनिः स्यात् पुनः संस्का-
 रमर्हतीति पर्यादिति भावः । सा पुनर्भू'रप्यते इति योज्यम् । पुनर्भू

भूयांसः कचिदपि काममस्त्वलन्त
 स्तुङ्गत्वन्दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
 कम्बोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारं
 ग्रीर्यन्ते न गुणमहोर्मयस्तदीयाः ८२ ॥
 लोकालोकव्याहतद्वन्द्वमरश्मैः
 शालीनं वा धाम नालम्प्रसर्त्तुम् ।
 लोकस्थायं पश्यतोष्टृष्टमाशु
 कामत्युच्चैर्भृष्टतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

द्विषिषूढा द्विजस्त्रादिष्विषु पतिरित्यमर । व्यत्याभिधाया प्रहताद्यु एन
 नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्भ्रान्तिरेव ॥ ८१ ॥

भूयास इति । द्वयेऽपि सप्तद्वन्द्वोऽप्युष्णोर्मयश्चेति द्वितया व्यर्थमर्थय
 इति । द्वेऽप्युष्णतस्तु द्वित्वमभ्यामित्यनेन व्ययकादेश प्रथमचरमेत्यादिना
 लसि विमापया सर्वनामसञ्ज्ञा । भूयासो बहुतरा कचिदप्यस्तुलनोऽप्र-
 तिहतप्रसर इत्यर्थः । काम तद्वत्त्वं दधति यद्यपि दधत्येव । यद्यपी
 त्ववधारणे इति शेषः । तथापीति शेषः । सलिलनिधे सप्तद्वन्द्वोऽप्युष्णो
 महोर्मयः । अयोर्मिषु बहुल्लोवकल्लोवावित्यमर । पार तोरमवाप्य
 ग्रीर्यन्ते विस्तीर्यन्ते । ग्रीर्यन्ते देवादिकात्कर्त्तरि लट् । तदीयाः गुणमहोर्म-
 यस्तु पारमवाप्य न ग्रीर्यन्ते अत्र गुणमहोर्म्या मूयस्त्वादिति साध-
 य्येण गुरुत्वेन सप्तद्वन्द्वमभिक्याद्व्यतिरेकः । अनेन राशोऽपि सप्तद्वन्द्वमभिक्य
 व्यज्यते । अहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाह । लोकालोकव्याह । लोकाव्यते चालोकाव्यते च पाशान्-
 नरेषेति लोकालोकः । लोकालोकद्वन्द्वमर इत्यमर । विशेषण समासः ।
 तेन व्याहत निरुद्ध प्रसार लोकास्थानोकेन चक्षुः प्रकाशेन व्याहतमित्यपि
 स्फुरति । अतएव शालीनमष्टतया वृजया जगन् धार्यमित्यर्थः, शा-

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषोभिन्नाऽधरोऽलक्तकै
 रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रीण्योलसन्नेखलाः ।
 प्राप्नोमौक्तिकद्वारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विधा
 मित्यन्नित्यविभूषणायुवतयः सम्पत्नुचापत्स्वपि ॥ ८४

यिनिहत्य भवन्तमूर्जितश्री

लीनशोभिने अष्टाकार्ययोरिति निपात । इवार्थे पाद्यद् तद्वद्
 श्रेया । अर्धरात्रे भोजनं तेजः पर्यतोऽलक्तकापे लब्धं भूयते पर्यताम
 रात्रय प्रवृत्तं व्याप्तं नाम न समर्थम् । शोकाशोकव्याप्तस्य शोकापे
 वृद्धरात्रादित्यर्थः । यस्य रात्रस्तु तेजः पर्यतोऽलक्तकापवत्पत्रं पृष्टं केना
 प्रव्याहृतं वात्सल्यमभ्यसत लब्धं भूयते रात्रय पर्यताम क्लामति व्याश्रोति ।
 अर्धं प्रतिहतं प्रतापत्वेन रात्रय श्रव्यादाधिव्याहृतनिरेकं न च द्वयो
 र्दोषाशोकयोर्द्वयानाम् भूयतामभ्येदाध्यवसायतः श्रेयसूचयति शयोक्तुं वा
 पितया पाशोऽनलोत्प्रेक्षया बद्धीर्यते । याचिनीवृत्तमेतत् ॥ ८२ ॥

विच्छित्तिरिति । वपुषो नवचन्दनेन च अस्तिर्वियोग एवमिदं अन्यत्र
 चन्दनाद्येवमिति यावत् । अशरीरं अथ प्रकृतं आचारानैर्भिन्नं, विद्युत्
 अन्यत्र युक्तं । नयने च पतिताञ्जने गतिरक्षय्यते अतएवाच्छाच्छे अक्ष
 प्रकारे । प्रकारे शुण्डचनस्येति हिमं च कर्म धारयन्निति उपोक्तं ।
 अन्यत्र अक्षच्छे नयने पतिताञ्जने प्राप्ताञ्जने । शोण्यो नितम्बा मध
 ज्ञे खड्गम भवन्तीत्यलसमोखला निमेषला इत्यर्थः । अन्यत्र लसन्नेखला
 इति पदच्छेदः अक्षत कुचाभोग कुचविस्तारोमौक्तिकानां द्वार इ
 दं प्राप्तं । अन्यत्र उज्जादाय पादः । इत्युत्तरीत्या तदीयद्विधा युव
 तय सम्पत्नुचापत्स्वपि मित्यविवृषण अलापत्यभ्यदो प्रकृताम
 कृतयो युवतिविशेषद्वारावर्धनात् छेपः । गार्हृर्वायत्रीदिव इतः लक्ष
 यस्तत्तम् ॥ ८४ ॥

सत्यपीडयन्ते राजा ततः किञ्चित्प्रायश्चित्तं तत्त्वमाकुरु वेत्याह ।

युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थम् ।

रुदताम्भवदङ्गनागणानां

करुणान्तः करणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाधवकृते शिशुपालवधे

नान्तारम्भे नन्दनः सर्गः ॥ १-६ ॥

विनिश्चयेति । कर्त्तितन्त्रीरधिकैश्वर्योऽसौ राजा युधि भवन्तं सद्यो प्र-
निहत्य हत्वा रुदतां मन्दतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तःकरणः स-
माविष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्थम् करिष्यते अङ्गनागणान् प्रति
तच्छिशुपालनेन निजं शिशुपाल संज्ञामन्वया करिष्यतीत्यर्थः । क्व
रोदनकरुणामदार्थयोर्विशेषश्च मत्वा क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुर्भवा-
त्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । औपम्यन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमद्भोपाध्यायकोशापसमन्विताय छरिविरचिते माय काव्य-
व्याख्याने सर्वज्ञाख्ये मोहयः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना
युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।
प्रचक्षमे संपदि तदम्बराशिना
समन्महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥
सरागया स्तुतधनवर्म्मतोयथा
कराक्षतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुक्षुर्मुक्षुर्दृशनविखण्डितोष्ठयां
रुधा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

इतीति । इतीत्यं वचसि वचस्विना वाक्मिना वचस्विनेति पाठे वच-
स्विना धीरेण दूतेन युगक्षये कल्पान्ते क्षुभित उद्गतीमरुदगरीयसि वचसि
इतिरिति वति तदम्बराशिना युगक्षयवर्द्दिना वमं तस्यं यथा तथा सदोह-
रेरास्यानं महाप्रलये सर्वसंहारे समुद्यतमुद्युक्तं सत् संपदि प्रक्षुब्धमे
प्रक्षुब्धम् । कस्तोदतमहामादतेन महार्थेन इव तद्वचनेन तद्वदः क्षु-
भितमासी दित्यर्थः । उपमा । रविरादित्यम् । अतर्प्यैरिषै रक्षिरा
जमक्षणा इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टादशभिः सर्गाद्योर्मं वर्णयति । सरागयेत्यादि । नृपाः राजा-
जानः सह राजेण पाटन्वित्रा अक्षुरागेण च सरागया । तेन सहेति
तन्वयोनेबहुमोक्षः । क्षुभं वमं सान्द्रं वर्णतोयं खेदोदकं यस्यां या-
नया सरागया पाशितवास्कावनेन ध्वनितं पृथु मरुद्गः पीठमिव उ-
रुपीठं यस्यां तथा उच्छस्ते उद्देशनविखण्डितोष्ठया दन्तदंष्ट्रधरया । रुधा

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
 करोदरप्रदितनिजांसधामनि ।
 समुल्लसच्छकलितपाटलोपल
 स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥
 अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
 समुल्लसद्दशनमयूखेमण्डलः
 रुषारुणोक्तमपि तेन तत्त्वण
 निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥
 यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं

प्रियतममेव भोजिते । आविष्टोऽनाविष्टश्च रौद्रस्वायोक्रोधः प्रादुर्भूतः ॥
 तस्यैः उपमातुङ्कारः ॥ २ ॥

अथ सप्तदशमः सर्गः । राज्ञां क्रोधाहुभावानाह । अलक्ष्यतेत्यादि । करो-
 दरप्रदितं प्रायितनास्काशितं निजमसधाम स्वाग्रप्रदेशोयेन तस्मिन् ।
 अतएव क्षणात् दलिताङ्गदे मग्नकेयूरे । गदे गदाश्चे क्षणात्तले वसुधस-
 न्निवृत्ततङ्निः शकनितैः शकली कृतैर्दहदङ्गगदितैः पाटलोपलैः पद्मरागैः
 कोपपावकः स्फुलिङ्गवानिव स्फुटं व्यक्तमलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा मिथु स्फु-
 लिङ्गोऽग्निगण इत्यमरः ॥ २ ॥

अवज्ञयेति । जलोबन्धदः समुल्लसत् समन्ततः प्रसरद्दशन मयूखम-
 ण्डलं दन्तरश्मिमण्डलं यस्य स सन् अवज्ञया यनादरेण लक्ष्यैः अहसदिति
 यत् तेन हासेन रुषारुणी कृतमपि निजं वपुः तत्त्वणं तस्मिन् क्षणे ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पुनर्निजा रुचिं धारयत्येवानयत् । अत्र वपुषः
 सधावत्यतः प्रागेन दन्तधावन्य स्तोकारात् तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स-
 गुणतः प्रागादन्योत्कृष्ट गुणावयादिति लक्षणात् ॥ ४ ॥

यादौत । लक्ष्मीनाम राज्ञा उत्पतद्गुणं पृथुतरं हार मण्डलं

व्यवर्त्तत द्रुतमभिदूतमुल्लुक्कः ।

वृहच्छिलातलकठिनांसषड्वित

न्ततोऽभवद्भूमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥

प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाहति

स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।

युधाजितः हतपरित्वर्णवीजन

मुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थितं

व्यतर्क्यज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।

यत्तावत्कृतामोर्ध्वान् कर्मणि तद्वत्तावत्तावत् अभिदूतं दूताभिः सख्यं व्यवर्त्तत
विहत इति द्रुतं यत् ततोविशसंगादखिलं सदः ब्रह्मा पिशातलकठिनेभ्यः
विन श्वसनेन षड्वितं भूमितमिवाभवत् विवर्त्तवेगवेयोत्यादं षड्विनाहूमि-
तमिवाभूदित्युत्प्रेषा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यत इति । प्रकुप्यतोऽतिक्रुध्यतो युधाजितो नाम राज्ञो वदन स-
रोजं श्वसनसमीरणस्य निश्वसावमारुतसाहतिभिः स्फुटः प्रकटः जग्रा-
द्यन्त्यत्वेना तैः तनुवसनान्तमारुतैः श्वसनस्वारश्चर्यातैः हतं परित्वर्ण-
वीजनं शीघ्रनिधूननं यस्य तत् अतिशीघ्रं वीज्यमानं मपीतव्यं । मुनस्तरां
मुनरत्नानाम् । अथवा दास्यप्रत्ययः । अस्विदत् सिद्धतिश्च । सिद्धेर्लुटि
पुषादित्वादङ् 'प्रत्ययः । अतोऽप्रविशेष्य गत्या स्वेदहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं
वीजनेऽपि स्वेदइति विरोधः । वीजिरयं पुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजेति । जनः सपदि विदिमां वधाय समुद्रतच्छुद्धात् उद्धतं तीमं
यतएवातिक्रुधमधिकक्रोधमनोवधमप्रतीकारमित्यर्थः निषधं निष-
धास्यं नृप प्रजापतिकृतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वं वनार्थमुत्थितं वज्रस्येनं

समुद्यतं सपदि वधाय विद्विषा
 मतिक्रुधस्त्रिषधमनौषधक्षुनः ॥ ७ ॥
 परस्परस्परिकुपितस्तु पिंपतः
 शतोर्मिकाकनकपरागपङ्क्तिभम् ।
 करदयं सपदि सुधन्मनोनिजै
 रनारतस्तुतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥
 निरायतामनशशिखोज्ज्वलां ज्वल
 न्नखप्रभाहतपरिवेषसम्पदम् ।
 अविभक्तमदनलोलमुकालति

अदेशिनोऽङ्गदिव दग्धमाक्षुकिः ॥ ८ ॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा
यथा पुरा परिचितदाहधार्ष्ट्या ।

ध्रुवम्पुनः सशरममुन्तृतीयया
हरोऽपि न व्यसह्यत वीक्षितुन्दृशा ॥ १० ॥

विचिन्तयन्नुपनतमाक्षवं रसा
दुरः स्फुरत्तनुरुत्तमग्रपाणिना ।
परामृषत्काठिनकठोरकामिनी ।

कुचस्यलप्रमुपितचन्दनमृद्यु ॥ ११ ॥

इहमुसिद्वाप्रेषा । अविभक्तं प्रसयति क । अमेयीं चङ् । इत
सत्कर्त्तुमाय भाष्यमाप्यनष्टप्रभापट्टा तज्जनी जगद्वाक्याय भाष्यमा
खानातसम्बद्धस्यतेत्यर्थ ॥ ८ ॥

दुरीक्षतामिति । मन्त्राय मङ्गलान्नायत र कामस्तया दुरीक्षता दुर्द
यनत्वम् । रक्षते खलन्तात्तदुपक्रम्य । यमजत यया हरोमि दुरा
पूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्त दाहधार्म्य दहनसाहस यस्या स्तया
तृतीयया इया । शयरमस मन्त्राय भुः शुनीर्क्षित न व्यवहत
न यक्तः । मारनिविभ्यः सेवितवयविहवहस्तुखल्लार शिपादीना वा
अव्यवायेमि इति विद्वत्पात्र पत्यम् । अजन्तोर्दमेष्टाया इद्रस्यामि
भीषण विहृतान्येवापिति प्रस्तु व्यज्यते ॥ १९ ॥

विचिन्त्यसिति । प्रद्युम्नाम राजा उपनत प्राप्त आह्वय शुद्ध
 रसाद्व्यरागात् विचिन्त्यन्तु कदेति ध्यायन् कठिनेन कर्त्तव्येन कठोरेण
 मृद्वेन कामिन्या कुचस्येन प्रसुपितमपहृत चन्दन धक्षतम् ।
 एतेनास्य सुरतसमरयो समरसस्य व्यज्यते । व्यतएव स्फुरत्तनुवहस
 दक्षवृषलक्षुरः कपसासौ पाणिषेति । समानाधि तद्वत्समास व्यतएव

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुक्षया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ।
जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभिः
विवर्त्तितागिरिपतयः प्रतोयिरे ॥ १२ ॥
विवर्त्तयन्मदकलुषीकृते दृशौ
कराहतचितिकृतभैरवारवः ।
क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभू

इत्याद्यापहसादयोषुष्यगुणिनोर्भेदाभेदयोरिति शङ्कम् । तेनाद्यापा
यिना पायितत्वेन पराजयत् पराजयवान् । रथमयुधपायितादिति
भारः । अतएव अदृश्येना रोमजनकं दूतवाक्यं मदाभातिरथकारण
तयाप्य हरेः हेतुरिति लोपार्थः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति । गुरुं समागतोधीरमपि घनं रुक्षया पक्षपदा
रिपोर्गिरा दूतशपा विलङ्घितस्थितिस्तल्लङ्घितमर्यादं क्रीडा दुन्धर्यादं
विकर्षणमित्यर्थः । गान्दिनीदुतमक्रूरमभिरोक्ष्य जनैश्च अक्रूरविक्रिया-
लोकनसमये युगपरिवर्त्तवायुभिः कस्यान्वयात्तैर्विवर्त्तिताः स्थानादुद्धा-
वित्रा निरिपतयोद्भूत प्रतोयिरे विमर्शबिरे । अक्रूरविक्रियादर्धना-
द्विरिचजनमपि युगान्ते सभावित भवेति जनैर्विदस्तमित्यर्थः । प्रत्य-
योऽधीनपक्षपदानविज्ञास हेतुमित्यपरः । प्रतिपूर्वादिषः कर्माणि विट ।
अथ कस्याने निरिपतयविक्रियाकल्पयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन सा-
दृश्याद्येमासिदर्शनाच्चकार । तेनाक्रूरस्य घोभोत्तर भैर्यं नैवर्गिकमिति
वस्तु व्यज्यत ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति । मदोमद्यविहारोदानं च । मदोमद्योभदानयो-
रिति विज्ञ । तेन हनुषोऽस्ते बाहुषोऽस्ते दृशौ विमर्शयन् पूर्वपदं
हरेण पादिना युद्धादय्येन बाहताया श्रितौ भूयो हतोभैरव-

त्प्रसेनजिह्मज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बु विन्दुभि

र्गवेपथुः परिणतदाडिमारुणैः ।

स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै

र्बभौ चिरन्निचित इवासृजां लवैः ॥ १४ ॥

ससम्भ्रमञ्चरणतलाभिताडन

स्फुटन्महोविवरवितीर्णवर्त्मभिः ।

रत्नेः करैरनुचिततापितोरग

म्प्रकाशतां शिनिरनघद्रसातलम् ॥ १५ ॥

इतिभयद्वरजनिर्वेगैः सः शोभात्यज्ज्वलन् कटेण क्षिति भाम्रक्षिप्रार्थः ।
 क्रुधा क्रोधेन क्षतिबोद्धिमी मन्त्रिभोद्धिताम् । यथा दत्तदात्तात्तोप-
 धातोः क्षति विकल्पात् ङीष् तकारस्य च नकारः । तस्यै वदुर्द-
 धत् प्रसेनजिह्मज राजा गैरिकारुणोभासुरक्रोगज इवा भूय तद-
 दृढव्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरिति । स प्रसिद्धोत्तमेषोनाम राजा सकुङ्कुमैः ससर्वाङ्गीष्-
 काश्रीरजसेर्परित्यक्तः । अतएव परिणतदाडिमारुणैः परिपक्वदाडिम-
 बीजरक्तैरम्बुविन्दुभिः क्रोधव्यापितैः स्वेदविन्दुभिरित्यर्थः । मत्सरेणान् ।
 संवसेनात्युत्तमैरेण स्फुटिताक्षिभिर्ज्ञात् वदुर्दधौ विभिसृतैरसृजां लवै-
 रसृग्विन्दुभिरविरलविरलरत्नैः निश्चितोव्याघ्र इव विरं बभौ । उत
 मेधा ॥ १४ ॥

ससम्भ्रममिति । शिभिः सात्यकेः पितामहः ससम्भ्रमं ससत्वरं
 चरणतलाभिताडनेन पादतलाभिघातेन स्फुटन्वादन्यामद्या विवरैः
 पित्रैः रितीश्वरैर्भिरुत्तमानैः क्षतमसरैरित्यर्थः । रत्नेः करैः दत्त-
 चितं पूर्णमपरिचितमिदं यथा तथा तापिताः सन्तापं गमिताः

प्रतिक्षणं विधुवति शरणे शिरः
 शिखिद्युतः कनककिरीटरश्मयः ।
 अशङ्कितं युधमधुना विशन्वमी
 क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥
 दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
 विदारितं विततवृद्धङ्गजालतः ।
 विदूरथः प्रतिभयमास्यकन्देर
 च्छलत्फणाधरमिव कोटरन्तरः ॥ १७ ॥

चरणा यस्मिन् तत् रसातलं प्रकाशयतां प्रकटय मनयत् । अत्र महीर-
 विहरीरोरसातलोर्मोः त्रमेध स्फुटनानः प्रवेशतापप्रकाशनैरसम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः पादाङ्गनैरमातुर्णे तीव्रतां व्रजति चेति
 ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति । शरणे नाम रात्रि प्रतिक्षणं शिरोविधुवति प्रोधात्
 कम्पयति इति । युधक्रीडादिकाद्युद्धः यथादेवः अथ युधातिव्या-
 दिना वधकादेव । शिखिद्युतं द्योतन इति शिखिद्युतोऽस्मिन्प्रभाः । क्षिप्नु-
 कनककिरीटरश्मयो मीराजमकृतोरः अथो मूषाः अथुमा अथङ्कितं
 निःगच्छं युधमजिम् । अमित्याजिअमिदुश्च इत्यमरः । विवक्षिति
 क्षमापतीन्द्रिर राजमन्त्रि मीराजन्ति केवेत्यनुमेया । मीराजना
 व्याहिजय इत्यामरः ॥ १६ ॥

दधामिति । वितते विस्तृते वृद्धौ भुजे खते इव यस्य स विदू-
 रगोशम राजा । विवक्षया किमपि वक्षुमिच्छया विदारितं व्यातं
 व्यातएव चलन्ती दृढुर्मङ्गली रथना जिह्वा यस्मिन् तम् । रथना रथनां
 जिह्वेऽमरः । प्रतिभयं पददुरमासं कन्दर इवास्यकन्दरताम् । दरी-
 :त कन्दरोऽग स्त्रीऽमरः । चलन्मृगावरः मयो यस्मिन् नव कोटर-

समाकुले सदसि तथापि विक्रिया

म्नोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।

घनाम्बुभिर्वक्षितनिम्नगाजलै

र्जलन्न हि व्रजति विकारमम्बुधेः ॥ १८ ॥

परानमो यदपवदन्त आत्मनः

स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।

निनाय नो विकृतिमविस्मृतः स्मित

म्मुखं शरच्छशधरमग्धमुद्भवः ॥ १९ ॥

निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः

मिथः । निष्कृष्टः कोटरं वा जेत्यवरः । दधौ । श्रौतो पूर्वोपमा ॥ १७ ॥

समाकुले इति । परोदितैः अत्रुवाक्यैः सदसि आस्थाने तथा समाकुले क्षुभितेऽपि मुरभिदोद्गरेर्नोविक्रियां शोभं नायमतु । तथा हि वक्ष्यितानि क्षोभितानि निम्नगाजलानि यैर्लघ्वेनाम्बुभिः जेषोद-
कैरम्बुधेर्जलं विकारं न व्रजति । यथा वर्षोदकैर्नद्यः क्षुब्धानि न वसद्भ्रसद्भिति । भावः । वृक्षान्तावह्वारः ॥ १८ ॥

परानिति । अमो अवाः परानन्यानपवदन्ते निन्दन्ति । अपाहृष्ट इत्यात्मनेपदम् । आत्मनः स्वानि स्तुवन्ति चेति यत आवावर्ततां स्वतानां स्थितिः प्रकृतिरिति इति मत्वर्थः । मय्य आनार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा भौनरुक्ताभित्यालङ्कारिका । विकृतो न भवतीति अविकृतोदूतप्रला-
पैर्विस्मयं न गत उद्भवः स्मितं शेरम् । लभयत्यु कर्त्तरि क्तः । अतएव शरच्छशधरमग्धं शरदिन्दुं रुन्दरमित्युपमा । मुखं विवृतिं न निनाय न मापयायाव । न हि कष्टतां निन्दास्तुतिर्वा विकारकार-
णमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृत इति । तल सदसि इतीलं प्रकोपिभिरितिमुद्भे यदुभिः

स्पर्शे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।

मुरद्विषः स्वनितभयानकानकं

बलङ्क्षणाद्य समनद्धाताजये ॥ २० ॥

मुहुः प्रतिस्वलितपरायुधायुधि

स्ववीयसीरचलनितम्बनिवर्भराः ।

अदंशयन्नरहितशौर्यदंशना

स्तनूरयन्नय इति वृष्णिभ्रमृतः ॥ २१ ॥

दुरुद्धाः क्षणमपरैस्तदन्तरे

विद्विषां स्वये चरे । यमसमर्थः समं इत्यमरः । निराकृते विद्वृते
शनैर्गतवति गच्छति गति । सागभोग्मि दूतस्यावध्यत्वादिति भावः । अथ
दूतगमनानन्तरं स्वनितेन ध्वनिना भयानकाः मयङ्कराः आनकाः
मटङ्गा ययिन् तत् तुरद्विषोवत् क्षणादात्मने मुह्यन् ममानकत
मयङ्कम् ॥ २० ॥

सञ्चरिति । वृष्णिभ्रमृतोयादवनरेन्द्राः सञ्चरसङ्गद्वयं प्रतिस्वलनि-
तपरायुधाः मग्नप्रतिपक्षायुधा स्ववीयसीः स्खलतराः पराजमातुङ्ग-
मनकर्मवती, रत्नार्थः । मृगदूरेत्यादिना पूर्वं स गुण कोपौ । अचल-
नितम्बनिभंराः अट्टिष्ठवनिनिष्ठाः अलःसारवतीरिक्तार्थः । अरुहितम-
ध्यक्तं शौर्यमेव दंशनं वर्मं यासां तास्तन्द्द्वेष्टान् अयं नय इति
वर्मधारयं नीतिरिति हेतोर्न तु भयादिति भावः । अदंशयन् अयं-
यन् । दंशेरतदात्तेत्यात्मरक्तमदं चिन्त्यमिच्छाहुः अतएव मृमहः
संशययति सद्गत्यात्मने सक्ततोन्मयी । रुन्दंयते दंशयते रुद्धाष्टे पद-
पञ्चकमिति । केचित्तु, तुरादिषूभयमदिषु पठन्ति । अत्र साभिप्राय-
विशेष्यत्वात् परिकरावधारः ॥ २१ ॥

दुरुद्धा इति । महिमभ्युत्थानैर्द्वयवतां पङ्क्तिभृतां राक्षां इत्य-

रणयवादुपचयमाशु विभ्रति ।

महीभुजान्महिमन्तान्न सम्भु

मुदोऽन्तरा वपुषि वक्षिष्य कञ्चुकाः ॥ २२ ॥

सकल्पनं द्विरदगणं बह्वयिन-

स्तुङ्गिणोजयनयुजश्च वाजिनः ।

त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतोन्तपाः

पुनःपुनस्तदधिकृता नतत्वरन् ॥ २३ ॥

युधे परैः सद्य दृढवद्वकक्षया

श्विति रणभरात् युद्धश्रवणात् आशु शीघ्रं उपचयं वक्षि विभ्रति
विभ्राण्ये वपुषि श्वरैरन्येः श्वस्य श्वस्यमपि दृढवद्वक दूर्भरा उदः सन्तोषाः
श्वनरा न संभस्यन्तदन्तरे वक्षिः कञ्चुकाश्च न समसः न मानि क
नावर्तन्तेत्यर्थः पूर्वत आधेवाधिकां दुर्भराधाराधिकां दति विवेकः
काल । उदां कञ्चुकानां च प्रकृतानामेव विशेषणवाच्यादौपम्यगम्य-
तायां क्षेत्रप्रकृत्यादां त्वयोयोगिता ॥ २२ ॥

सकल्पनमिति । द्विरदगणं सद्य कक्षयनश्च सकल्पनं व्ययोजित सद्य-
वक्षिष्यतम् कल्पना वपुषा समा द्रव्यसरः । वक्षुदोरथ सुप्रिरेषामस्तीति
वह्वयिनो रथान् । रथसुप्रिः कृद्योनेत्यसरः । तुरङ्गिणोऽन्तर्गुक्तान् वाजि-
नोग्यान् जयनयुजः पक्ष्ययनादि यन्त्राहवयुक्तान् । सम्भदादिभ्यः
किम् । जयनः श्वाभुरद्वादि यन्त्राह्विजयेऽपि नति विश्वः । स्वय त्व-
रायुजः त्वरायुक्तान् स्वतः कुर्वतोऽपि स्वतएव स्वरया कुर्याद्यानपी-
त्यर्थः तदधिकृतान् वक्ष्यादिषु नियुक्त पुरुषान् वधाः पुनः पुनरतत्वरन्
त्वरयन्ति सन्तेषां तथा रणौघसुखादिति भावः । त्वरतेह्यौ चञ्चि
यत् फट् त्वर प्रचण्डकृष्टृशामित्यभ्यासस्वाकार ॥ २३ ॥

युध इति । अथ परैः सद्य युधेयुद्धाय दृढवद्वकक्षया मध्य वन्धनं

कलक्वणन्मधुपकुलोपगीतया ।

अदीयत द्विपवटया सवारिभिः

करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः

समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।

रणैपिणाम्युलकभृतोऽधिकन्धरं

ललन्विरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृति

वस्त्रादीनां । यथा वृद्धिकायां स्थात् काक्षीं मध्ये भवन्ने इति विग्रहः ।
अथान्न इत्येवमवस्थायाम् । कर्तुं कथंता मधुप कुलोपादिगणोपगीतया
वन्दितामधस्तुतवा चेति गम्यते । द्विपवटया कर्तुं स्वयं सवारिभिः
करोदरैः करोदरैः पुष्कराण्यैः पाण्डित्यामैः साक्षयमपरिभितं दानं
मदः अदीयत दानं द्रव्यं आदीयत दत्तम् । अथ प्रस्तुतगजवटाविशेष-
साधनेनाप्रस्तुत दानकर्तुं प्रतीतेः समासोक्तिरवधारः ॥ २४ ॥

सुमेखला इति । शोभनया मेखला यन्मनस्येवास्ति काक्षीय यासां
तां सुमेखलाः । मेखला अदृग्गम्ये स्थात् काक्षीयैल नितम्बयोरिति
विग्रहः । सिततरदन्तैर्दन्तमयतनुभिर्हृदयैश्च चारवः उल्लसन्तः तनवः
भृङ्गाः परिधानसम्पदः कोशसम्पदीनस्तु सम्पदश्च यासां ताः पुष्क-
भृतः आयाभृतः रोमाञ्चवारिणश्च सदसिलताः आदृष्टया वन्द्यः
प्रिया इव रणैपिणां रणाङ्गादि-लयां कन्दरास्यधिकन्धरं अधिदृष्टम् ।
विभक्त्यर्थेऽप्ययोभावः । ललन्विरे सम्राट्त्वयैः । स्त्रीषुः त्रिचोपमा वा
मतभेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैरिति । अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः समासपुनरुक्तिः स-
मितिर्, सुहेतु भीमं दर्पनं यद्यु समोमर्त्यमोहर जिह्विर्मनोहरैः प्र-
कृतिमनोरमाकृतिः

निर्वादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।

गजाःसकृत्करतललोलनालिका

हतामुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥ ३५ ॥

सविक्रमक्रमणचरैरितस्ततः

प्रकीर्णकैः क्षिप्त इव क्षितेरजः ।

व्यरसिपुर्नखलु जनस्य दृष्टय

सुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिशलयमुद्धतैः करै

शास्त्रैरित्यर्थः । अतएव विदिते यताङ्कुशक्रिय यतयाताख्ये पदाङ्कुशकर्माख्ये
यैस्तैः । पादकर्मा यत प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणमिति हृत्वायुध । निवृत्त
दिभिर्विभृभिः प्रचोदिता प्रेरिता गजा सकृदेव वारमेव करतललोकाभि
मादितलचलिताभिर्नालिकाभिरन्तर्नालिकाभिर्हृत्वास्तार्द्धितास्तथापि
सुखं प्रणदिता अथकत् ध्वनन्ती यथा यस्मिन् कर्मणि तथाया व्यायु
मस्यात्तमागता । अभाषोक्तिः ॥ ३५ ॥

सविक्रमेति । सविक्रमेण साक्षिन्त्यासविशेषेण क्रमस्येन गममेन
चरैः प्रकीर्णकैश्चामरैः । चामरं तु प्रकीर्णकमित्युक्तं । क्षिते
रजः ससुरोद्धतमित्यतः क्षिप्तो निरस्यत इव स्थितारित्युत्प्रेक्षा । अ
भिनवभाण्डभाण्डिणः प्रसङ्ग्याभरणधारिणः । स्थाङ्गाण्डमग्नाभरण मित्यु
क्तं । सुरङ्गमात्तुरङ्गमेव । जातावेकवचनम् । जुगुप्सा विरागप्रमा
दयोमासुपसङ्गानमित्युपादानत्वम् । जनस्य दृष्टयो न व्यरसिपुर्न
विरता खलु । रमेर्लुङि व्याङ्परिभ्योरन इति परस्मैपदं यमरमन
मरत्तं हर्षेति सतिङायमौदटि नेटोति इति शक्तिरेव ॥ ३६ ॥

अथ विशेषणम् । चवेत्तादि । स्फुटं कृतं कर्षताङ्कु कर्षता
कृतं यथा तथा द्विपटया कर्षा चलाङ्गुल्य एव किञ्चलया यस्मिन् क

रन्त्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।

मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्घिभिः

कलस्वरमधुपगणैरगीयत ॥ ३० ।

असिच्यत प्रशमितपांशुभिर्मही

मदाम्बुभिर्धृतनवपूष्कुम्भया ।

अवाद्यत श्ववणसुखं समुन्नम

त्ययोधरध्वनिगुरु त्विर्यमाननैः ॥ ३१ ॥

उदासिरे भवनविधूतवासस

स्ततस्ततोगगनलिच्छ्व केतवः ।

यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं

व्यधीयत द्विपवटयेति मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ विशेषकम् ॥

असिच्यत इति तत्तथोक्तैः करैर्हस्तैश्चैव तत्रागतानि । भावेऽहम् । तथा मदो-
दकेन द्रवास्ताद्रांश्च कटभित्तिषु, दण्डस्यत्वेन, सङ्घिभिरावृत्तैः मधुपगणै-
र्नगरगणैः कलस्वरं मधुरस्वरमगीयत गीतम् । भावे । अहम् । ३० ॥

असिच्यतेति । दृष्टी नवी पूर्वदृष्टी मिरःमिच्छकवशी यथा
तथा द्विपवटेया कवरी । कवरी चट्टमूर्द्धाशाधित्तरः । प्रशमितपांशु-
भिर्मदाम्बुभिर्मही अवाद्यत शिक्ता । आननैर्गणैः करणैः श्ववणैः
सुखवतीति सुखं सुखकरम् । सुखहेतो एव दृष्टमिति धन्दार्थः
सप्तपत्न्ययोधरध्वनिगुरु उदासिरेवमर्जित मभीरं त्वयं अवाद्यत ।
वादितम् । सप्तपदं हस्तैरेव त्वयं समादित मित्प्रैः ॥ ३१ ॥

उदासिरे इति भवनेन विधूतवाससः कल्पितपटाः नमनं निहोम्भ-
द्वाराः केतवो भवन्ति ॥ ३२ ॥
रिपुं त्पुनः प्रति । आभिषेकस्येऽप्यदीभातः ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
 प्रभृततान्दधति बले चलत्यपि ।
 पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
 सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
 यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
 जनोजरन्महियविषाणधूसराम् ।
 पुरः पतत्परबलरेणुमालिनी
 मलक्षयद्दिग्गमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

यथादेशः । यार्जिणः पुरोऽप्ये खल्वं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । यत्र
 श्लोकत्रये प्रस्तुतद्विषयटाविशेषणसाध्याद् प्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्र-
 तीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४० ॥

नेति । प्रभृततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्रतिवमर-
 नेऽपि यद्यो निवेशभूः क्षेमाविशेषभूमिः शून्यता रिक्ततां वागमत् । तथा-
 हि युगावधौ युगान्ते यद्यपि भुवमभिद्रवत्यभिद्रवमाने यति सरित्पतिः
 सद्योऽरिक्ततां न सद्यपैति हि दधानालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति । यत्र मधुभिद्विरिव विवस्वान् तेन यियासितां
 वाहनिष्ठां जिगमिषिताम् । यातेः सञ्चान्तात्कर्षणं ततः । पततोऽभिधावतः
 परबलस्य मल्लसैन्यस्य रेणुमलते धारयतीति तन्मालिनी । मलतेर्हि नि-
 प्रत्ययः । यतएव परतोऽदस्य महिषस्य विषाणवद्धरां धूमं पुरोऽप्ये
 दिग्गमभितोभूमोऽग्राः सञ्जातञ्जा मभिधूमितामिव जनोद्योकोऽलक्षयत् ।
 मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोट्यापितायदिधि भूमितलोत्प्रेक्षेति रुद्धः । य-
 तः । यद्गारिणी दिग्गमिनिप्रयुक्ता यस्या रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता ।
 मभिमिता वास्यति वां दिनेयः घेवाः प्रयक्षाः शुमदाश्च ताः सूरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
 श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।
 यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विप
 हलानकध्वनिस्तद्वर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥
 यथा यथा पटहरवः समीपता
 मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
 तथा तथा हृपितवपुर्मुद्राकुला
 द्विपाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामिति । उदितगुरुप्रतिश्रुतिः प्रतिश्रुति-
 र्यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वमेवावृत्त्यर्थोऽयः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां
 मनो मोदन्मर्षयन् नावकते । कथितं चार्थोऽस्वनः । यथा पुरोऽप्येव
 सरसमुद्यते समरोद्युक्ते द्विपटवते यत्र मध्ये ये ध्यानकाः तेषां ध्वनि-
 र्दृढवर्षयत् एतेनैवा नीरम्यामी महोत्साह उक्तः । यत्र भवद्वारस्यापि
 प्रसृत्यवोरसोत्साहजनकत्वं महावीर्येण विरज्यते इति विरोधाभा-
 सोऽहङ्कारः भीरुंती यद्यपि अत्रासुप्तत्वे विद्येतेति विरज्यतेत्यर्थः ।
 विषमभेदश्चेति वद्वरः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति । हरिवरोजामातेव हरिवरः । वरोजामाह र्व्ययो-
 रिति विश्वः । तक्षोपतः सरतोत्पत्तेः सरोऽप्येवमरः । पुरोऽप्यतोऽप्येव
 वत्तेरिति टच्मत्प्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवो यथा यथा यादयावत्समी-
 पतामावक्रतात्तथावत् । तथा तथा तावत्ताव द्विपतां यमूर्जनीव मू-
 र्जि । जनीवो मोदनीवमो वपुर्निति विश्वः । चेतसा मुद्राकुला ध्यानन्दा-
 विता हृपितवपुर्नोमात्रिताग्नी । हृषे ह्रींमसितीहानमः । अर्जनि
 ज्ञाता । जनेः कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना विश्वप्रत्ययः वपुर्वरममा-
 गमवत् प्रतिद्वन्द्विभवा गमोमहोत्साहवर्तनीवीरमेवायादित्युपमार्थः ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
 प्रभूततान्दधति बले चलत्यपि ।
 पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
 सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
 यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
 जनोजरन्महिषविपाणधूसराम् ।
 पुनः पतत्परबलरेणुमालिनी
 मलचयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

शलादेयः । शार्ङ्गिणः पुरोऽग्रे खड्गं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । खल
 लोचने प्रसृतद्विषमटाविशेषसाध्याद् प्रसृतमङ्गलावरणपरपुरम्भोम-
 तीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

नेति । प्रभूततां भूमानं दधति दधाने बले सैव चलति प्रतिठमा-
 नेऽपि खरो निवेशभूः सेनानिवेशभूमिः शून्यता रिक्ततां नागमत् । तथा-
 हि युगावधौ युगान्ते पयसि भुवनभिद्रवत्यभिद्रवमाने सति सरित्पति-
 सद्योऽरिक्तातां न सद्यैति हि वृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति । अथ मधुभिद्विरिव विवस्वान् तेन यियासितां
 धातुनिष्ठां जिगमिषिताम् । धातेः सद्यन्तात्कर्मणि क्तः । पततोऽभिधावतः
 परबलस्य यत्सैन्यस्य रेणुन्मलते धारयतीति तन्मालिनी । मधुतेर्हि नि-
 मत्ययः । सतएव सरतोऽदृष्टस्य महिषस्य विपाणबह्वरा भूमां पुरोऽग्रे
 दिशमभितोभूमोऽस्त्राः सञ्जातस्या मभिधूमितामिव जनोजोकोऽलक्षयत् ।
 मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोट्यापितापदिशि भूमितत्त्वोत्प्रेक्षेति रुदूरः । अ-
 ताडः अङ्गारिणो दिग्गविविश्रुक्ता यस्या रमिच्छन्ति वा प्रदीप्ता ।
 ममिता वासति वां दिनेशः पेषाः मयस्ताः शुमदाय ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः

श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।

यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विष

ह्वलानकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपता

मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।

तथा तथा हृषितवपुर्मुद्राकुला

द्विपाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः प्रतिश्रुति-
यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वस्वनाद्व्यवहारः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां
जनो मोदकं यन् नावक्ये । कविरयं स्वार्थं लब्धः । यथा पुरोऽप्ये व-
सरगच्छते नमरोद्युक्ते द्विषद्वन्द्वे वपुर्मेव्ये वे आनन्दाः तेषां ध्वनि-
रुदधौदन् एतेनैव वीरस्यादी मलोत्साह उक्तः । यत्न भवद्वरस्यापि
परप्रेक्ष्योत्साहोत्साहजनकं महावीर्येण विरहवृत्त इति विरोधाभा-
सोऽङ्गहारः भीक्षुतौ कल्पि भयानुत्पत्ते विरोधोक्तिर्विरहकार्योत्पत्ते-
र्विरोधोक्तिरुद्वेगः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः । हरिर्वीरोजाभातिव हरिवरः । वीरोजाभातिव व्यर्थो-
क्तिरिति विग्रहः । तस्याप्यतः सरतोत्पत्तेः पुरोऽप्ये वरः । पुरोऽप्यतोऽप्येव
कर्त्तुं इति उच्यते । य पूर्वोक्तः पटहरवोवया यथा भावदानकानो-
पगमावृत्तावृत्तावृत्तः । तथा तथा तावन्ताव द्विषतां वपुर्मेव्ये । वपु-
रिव । जनो शोभन्निनी वधूरिति विग्रहः । चेतसा मुद्राकुला आनन्दा-
विज्ञा हृषितवपुर्मेव्ये । हृषे स्वोत्पत्तिरुत्पत्तिः । वज्रनि-
ज्जाता । जनेः कर्त्तुं विमुक्तं दोषजनेत्यादिना विमुक्तत्वः वधुपरममा-
नस्य भवति इति यथा । गमोवलोत्साहोत्साहोत्साहोत्साहोत्साहोत्साहोत्साहः ।

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
 समोरणभ्रमितपरागरूपिता ।
 व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृति
 विदूरतः प्रतिबलकेतनावलिः ॥ ४४ ॥
 क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधिति
 प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।
 भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां
 यथावसावसुरचमूय भृशताम् ॥ ४५ ॥
 पयोमुचामभिपततान्दियि द्रुतं
 विपर्ययः परित इवातपस्य रुः ।

तेन सैन्यदोरन्योऽन्यं यद्वन्वत्कादिषी प्रत्यावसि राभीदिति यज्यते ॥४३॥

प्रसारिणीति । तत आसन्नानन्तरं सपद्याविकल्पेन नभस्तले प्रसारिणी
 व्याप्रा समोरण्येन वायुना भ्रमितेन परागेव रूपिता रचीकृता यत
 एव प्रलयजाया कल्याणमाहुर्भूताया कालिकाया महाकात्याया या
 ततिदिशक्तियेक्षाः । का । प्रतिबले प्रतिपक्षसंख्ये केतनावलिर्ध्वजपङ्क्तिर्वि-
 दूरतोदूरादुच्यते । यथावसा प्रत्यावसि राभीदित्यर्थे उपमातद्धारः ॥४४॥
 दृष्टेरेति । प्रतिपक्षकाभिपतयस्फुरदसिदुःखेः कल्याणोऽतिप्रभाभिः प्रति-
 फलितदीप्तिभिः स्फुरद्भिर्देदीपमानैरक्षिभिः चन्द्रैर्दुःखं दुष्करं दर्शनं
 यथा सा दुर्दृष्टेर्दृष्टे । यथासुरचमूयैव यथेना यथेन च भृशतां हरिभै-
 रिकाणां भयं भयङ्करोतीति भयङ्कराणि । भयङ्करीभवेत्तु तज्ज इति अतु-
 ष्मन्त्ययः । दर्शनीयतां मनोहरतामिति विरोधः । इतिविषयतां यथा
 विषयविरोधः यतएव विरोधभाषोऽवधारः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामिति । यथासुरचमूयैव यथेना यथेन च भृशतां हरिभै-

समक्रमः समविषमेख्यश्च क्षणा

त्वमानलम्बलजलरागिरानशे ॥ ४६ ॥

ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतोमह

क्षनूदरस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।

विशालतान्दधति नितान्तमायते

वलन्धिपान्माधुमयनस्य चक्षुषि ॥ ४७ ॥

भृशस्विदः पुलकत्रिकाशिमूर्त्तयो

रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

क्षतेषु समस्तमस्तु यवहारः । वनजलरागिः सैन्धवागरः दिवि श्लोक्ति
द्रुतमभिपततामभिधाततां ययोस्तथां समन्व्यो व्यातयस्य विपर्ययः क्षा-
देव परितः क्षणान् क्षमातर्कं भूतलं व्यानये । यन्तु व्याप्नोति क्षतयादेरि-
त्यभ्यासदीर्घः । वक्ष्यते चेति तुमागमः । तयमानद्वारः ॥ ४६ ॥

ममाविति । इतोऽप्ये क्षणमिव यद्गतः क्षणमात्रं विबोध्यतः । दृक्-
यक्षोशब्दावद्वारे ततो सोदीयस्तुदरेऽसौ स्थितं सुखं त्वं बलं तस्य
मधुमयनस्य चक्षुः समन्वयिनि विधाततां वैपुल्यं दधति दधाने नितान्त-
मायते दीर्घं द्वाषोयति चक्षुषि मयस्य द्विषां बलं ममौ वदते । क्षण-
मोक्षयादेरप्रवृत्ते देयतां परिबिम्बोदेत्यर्थः । सोदीयमपि कर्णो
भुवनत्रयं परिस्मिन्दतः । इदरेति मयति चक्षुषि द्रुतं यत्र परितोद-
कियानिति भावः । अत्र भुवनं त्रयादेस्तथावाच्यं । इदरेत्यस्याश्चक्षुषे-
रदाधेदस्य वनमात्राया आधिकावद्वारो वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

भृशेति । क्षितिपक्ष्मोवध्वजवेक्षुर्धनितमसाहः रतेरिवेति विद्वान् ।
तासां तदाः युधौ लये युद्धादप्ये रतेरप्ये रत्यादप्यद्वयं यदादि भवं वि-
रामोति भृशस्विदः । विद् । युद्धविधादिमूर्त्तयो रोमाहोदक्षि-
णमाः रवः वारः यद्वात्य त्रेधाधिके निर्भरे क्षणमिव क्षिति

विसारितामजिह्वत कोकिलावली

मलीमसा जलदमदान्बुराजयः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी

शुधा मृधे मृपत युवान एव मा ।

बलोद्धतन्भवलितमूर्ध्वजानिति

ध्रुवञ्जनाञ्जुरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

सुसंघतैर्हृदपि धाम नीयते

तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयम्परैः ।

अदहेतवादिनि भावः तदुक्तं महाभारते । स्त्रियोऽज्ञारेण नृप्यन्ति गावः
स्त्र्यन्द् चारतः । कुमाराः प्रांशुवर्णैश्च कान्क्षणाः परनिन्द्येति । दिगम्-
र्धाम्बनी मेधाः शिरारजोनेत्रमाङ्गुलीवभूवित्तर्य । अत्र दिगन्तेषु च
हन्तिस्वतन्त्रदत्तदृष्ट्यात् धमस्तवस्तुवर्षिणावयवदृष्ट्यं सुखमेव सुसमिति
स्त्रिदशरूप्यरिति कट्टरः । अजिह्वेति शीर्षाकोवधिं प्राभ्यस्तयो-
रातद्व्याकारभोषः अदभ्यस्तां दिग्यदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति । कवी युवानः अशिकुलकोमलैः शिरोरुहैः शुधा
मृधे । मृध इति युद्धपर्वानेपथरः । मा मृपत म अचियन्ताम् । अजि-
ह्वेति शीर्षाकोवधिं शीर्षाकोवधिं शीर्षाकोवधिः । अत्र दिगन्तेषु च
हन्तिस्वतन्त्रदत्तदृष्ट्यात् धमस्तवस्तुवर्षिणावयवदृष्ट्यं सुखमेव सुसमिति
स्त्रिदशरूप्यरिति कट्टरः । अजिह्वेति शीर्षाकोवधिं प्राभ्यस्तयो-
रातद्व्याकारभोषः अदभ्यस्तां दिग्यदादेशः ॥ ५७ ॥

सुसंघतैरिति । धाम तेजोदधपि दधामोर्ध्व तेजसी अपीतर्यं ।
रुद्रेणैः सुसंघतैः सुसंघतैः रुद्रेणैः सुसंघतैः वसुभिः तिरस्कृतिं नी-

यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव

स्त्रिषान्निधेरपि वपुरावरीपत ॥ ५८ ॥

द्रुतद्रवद्रव्यचरणक्षतक्षमा

तलोलसद्वहुलरजोऽवगुण्ठितम् ।

युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जग-

त्पयोनिधेर्जल इव मग्नभावमौ ॥ ६० ॥

समुन्नसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो

रंजस्रलाः परिसलिताम्बरश्रियः ।

दिग्गङ्गनाः क्षणमयिनोकनक्षमाः

अरीरिणाम्परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

यते । यतश्चयं निश्चितम् । कर्माभावेऽव्ययीभावः । द्रुतः द्रवः अल्पः सूक्ष्मा-
क्षितेरवयवसम्पदो रेणुसमूहयः त्रिषां निधेः सूर्यस्यापि वडरावरीभूत
आकाशदिव्यतः । इतोऽनुडि इतोरेति । इतोदीर्घः । द्विरेणैव सामास्य-
समर्थनं यमोऽर्थोऽन्यथाः ॥ ५८ ॥

द्रुतेति । द्रुतं क्षीप्तं द्रवतां भावतां रपातां अरवैश्चरैः क्षतात्
क्षुधात् क्षमाद्रुताद्रुतमतां पतता बहुधेनवान्द्रुते रजसावगुण्ठितमा-
काशदिव्यं जगद्युगक्षयक्षणे कल्याणकाले निरवग्रहे निष्पतितवने पयो-
निधेर्जले मग्नमिश्रभावमवित्यादिभेदाः । ६० ॥

मग्नमिति । मग्नमवनी दिनकरलौक्यवक्त्रकान्तियां ताः र-
जोरेणुरेव रजसां रजसां कान्तिति रजस्रलाः । रजः रजसाक्षति-
परिपटोवनीजत्वादिना मग्नदीपोऽनभ्युदयः । धूमः धूराः उद-
मदायः । परिसलिताः परितः संज्ञातमस्तां कम्बरदासां रंजाम्बरस-
वदासः च श्रीयां ताः क्षतरवाग्निदोषनक्षमा विजोयमानाः । दिव

निरोक्षितुं विद्यन्ति समेत्य कौतुका
 त्वराक्रमं समरमुखे मधीभृताम् ।
 रजस्ततावनिमिपलोचनोत्पल
 व्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ६२ ॥
 विपङ्क्तिणि प्रतिपदेमापिवत्पपो
 हताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि ।
 शनैःशनैरुपचितपङ्क्तभारिकाः
 पयोमुखः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

एवाङ्गनाः दिगङ्गनाः शरीरिणां प्राचिनां जलमीषत्काक्षं परिहर-
 णीयतामगम्यतां ययुः । तस्मात् मधःस्थासहं न संविद्येदेवेत्यादिनिषे-
 धादिति भावः । त्रिदशरम्परितरुमकम् ॥ ६१ ॥

निरोक्षितमिति । त्रिदशगणैर्विशेषैः समरमुखे रजस्ततावनि मधी-
 भृतां रक्षां पराक्रमं निरोक्षितं विद्यन्ति कौतुकात्मैत्य रजस्ततौ
 रजस्ततो न निनिवस्यन्निमिषाणि पङ्क्तपातरक्षितानि । मित्रैः पचा-
 द्यद् जुटादित्वाद्युत्पलः । तेषां लोचनोत्पलाणां व्यथा कृति दुःख-
 कारिण्यां सत्याम् । सनं क्षिप् । पलाय्यत पलायत । भावे परा-
 पूर्णादयतेर्लङ् । तद् उपसर्गहायताविति रेफस्य सत्वम् । यत्र लोच-
 नोत्पलाणां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोऽस्ति शयोक्तिभेदः ॥ ६२ ॥

विपङ्क्तिणीति । विपङ्क्तिणि विपङ्क्ते कतएव हताचिरद्युतिनि विर-
 मिताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि वातकेतौ रक्षासि प्रतिपदं प्रतिपद्यं
 यंपोऽस्मांसि अपापिवत्पाक्यति सति अतएव अमेतवृष्टयो निवृत्तवर्षाः
 यमोत्पयः । उपचिता प्रवृद्धिताः पङ्क्तभारिका पङ्क्त सरपानि येषां
 ते उपचितपङ्क्तभारिकाः सन्तः । पर्यावाहरीत्यन्तिषु बहुलितैर्दशैर्
 दशप्रत्ययः अहंश्च करणसामर्थ्यम् । अतएव भारान्तरैः शनैः म-

नभोनदीवृत्तिकरघौतमूर्त्तिभि
 विषद्वतैरनधिगतानि लेभिरे
 चलच्चमूतुरगखुगाहृतोत्पत
 अहीरजः स्रपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥
 गजप्रजाक्रमणभरावनम्रया
 रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।
 नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
 ततोऽगमन्निजगदिवैकतां स्फुटम् ॥ ६५ ॥
 समस्यलीकृतत्रिवरेण पूरिता

यमुः प्राप्ताः । अत्र पयोःसुखो यद्वमरणा यमन्त्रेऽपि वल्लभ्योन्ने-
 दितिप्रयोक्तः ॥ ६१ ॥

नभोनदीति । नभोनदीवृत्तिकरघौतमूर्त्तिभिः अद्विताः । विषद्वतैः क्षेत्रैः अद्वय दिग्गजै रनधिगतानि
 यनहृत्पथराशि चकृद्विचमूतुरगखुगाहृतोत्पत अतएवोत्पतइत्यर्थः अही-
 रजस्तेन स्रपनमधिषेचनं तेन ज्वानि दृष्टानि तानि लेभिरे । वल्लभाः
 पांशुर्ध्वं वेत्तादावृतम् । अत्रापि दिग्गजानां रजःस्रपनादभ्यन्त्रेऽपि
 वल्लभ्योन्नेदितिप्रयोक्तः ॥ ६१ ॥

मतेति । यद्वत्पादप्रक्षालनां व्याप्त्यपमरेण पादोपगौरवेणापनधवा
 हाराधिमं रसातलं पाताममानये व्याप्तम् । यद्वत्पाद नभस्तलं बहु-
 लतरेण रेणुना ततोऽगमन्निजगदिवैकतां स्फुटम् । तद्विदार्य-
 क्तादिना रसाहारे दिगुरेकावनम् । एततां भूधोकता निरागमम् ।
 स्फुटं प्रकाशयेत्यादम् ॥ ६२ ॥

इमेति । एवमुत्पतानि विषद्वतैः निम्नस्थानानि येन तेन य-

महीभृताम्बलरजसा महागुहाः ।

रक्षस्वपाविधुरबधूरतार्धिनां

नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥

गते मुखच्छदपटसादृशीन्दृशः

पथस्तिरोदधति घने रजस्यपि ।

मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि

र्हिपाद्विपानभिययुरेव रंक्षसा ॥ ६७ ॥

रजसा पूरिता महीभृता मधुराणा महागुहाः । रक्षोरक्षि ।
अत्यन्तसयोगे द्वितीया । तमया विधुराणा विवक्षाणा बधूनां रतं
सुरतनुर्ययन्त इति तदर्थिना नभः सदा सुराणा उपकरणीयता उपका-
रकत्वं ययुः तासां रजः पूरयामुः कामव्यकरणत्वादिति भावः । कस्य
सुदृढोपलब्धमित्यनीयरः कर्त्तव्यता । अत्र रजः पूरयत्येव विशेषणगदो
पकारकहेतुत्वात् काऽऽतिङ्गभेदस्योपकारकत्वात्सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिरिति सूक्ष्म ॥ ६६ ॥

गत इति । आदृत्येनेनेति अद् सुखस्य अदोसुखच्छद । उ धि
सञ्ज्ञायां च प्रायेणेति वप्रत्यय आदेर्देहदुःखवर्गस्येति दुःख । स चासौ
पटश्च ततसादृशीं तत्सादृश्यम् । आल्लसादित्यात् । व्यूम्पत्ये विह्वीरादिभ्य-
चेति ङीप् स च व्यञ्जयितकरणादीकारो भङ्गकमिति वामभयचमाईक
स्त्रिभ । गते प्राप्ते । गजानां सुखं पूर्वकाले सुखावरणकारणात् तस्य-
दग्रे घने घाम्ने रजसि दृश्यो दृष्टे मयोभार्गान् तिरोदधति आददति
सम्यपि । अधिमधो अधिक मकरन्दस्य चूतस्येव गन्धोदेया तं । उ
पमानाच्चेति गन्धस्येते तदेकान्तग्रहणं तु व्यभिचारः । मदानिभै
रभिज्ञानैर्हिपा गजा द्विपान् गजान् प्रति रक्षसा वनेनाभिययुरेव । अत्र
तिरोहितदरेरभिसक्त निरोधस्य अदानिभै चरित्कारादितोषाभासो-
नङ्कार ॥ ६७ ॥

मदान्मसा परिगलितेन सप्तधा

गजाञ्जनः शमितरजश्चयानधः ।

उपर्यवस्थितन्नपांशुमण्डला

नलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथक् पृथीधरश्चीमृत

स्तन्वन्तः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामभिः ।

वर्पन्तः शममानयन्नुपलसत् शृङ्गारलेखायुधाः

काले कालियकायकालवपुः पांशून् गजान्भोमुचः

मदान्मसेति । सप्तधा । करान् कदाञ्च नैदाञ्च नैताभ्यां च सैद-
क्षुतिरिति । माधकाये । सप्तभिः स्त्रीभिरुचः । परिगलितेन क्षुतेन म-
दान्मसा अधः शमितोरजश्चयोरुक्तान् उपर्यवस्थितानि तथैव स्थितानि
वनानि सान्द्राणि पाशुमण्डलानि पूर्वोत्तरजः पश्चाद्वेपं तान् ग-
जान् जनोद्योक्तान् उपरि वितताः पटमण्डपा वेपं तानिवेत्त्यनु-
प्रेक्षा । नलोकयत् ॥ ६८ ॥

अन्यूनेति । अन्यूनोन्नतयोः स्त्रीभिरुचः । अतिमात्रपृथक्पृथक् वि-
पुलाः अतएव पृथ्वीधरश्चीमृतः सैकयोभाधारिण इति निदर्शना
वद्भारः । कनकावलीभिरावरणहेतुहेतराजभिः करणैः । सुदान्मा
मर्षं तेनैकदिग् सौदामिन्योविद्वृतः । तेनैकदिगन्तव्यप्रत्यये स्त्रीम् ।
ताभिर्दामभिरिव सौदामिनीदामभिर्विद्वृतानि । उपमां सादृश्यं त-
न्वन्तः । तद्विद्वोदामिनी विद्वदित्यमरः । अतकोपमाध्यामिति सदृश-
चनस्य निषेधादिह सादृश्यवाचितात् तृतीया । उपलसन्तः शृङ्गाराः
विन्दूनादिमण्डलान्येव देखा युधानि कुरधन्वि तेषां ते तयोक्ताः । शृ-
ङ्गारः कुरते मास्ये रमे च गजमण्डने । देखोलेखे कुर इति च विश्वः ।
कालियसा कानियनामस्य कायवत् कालरुचिः कल्पदेहाः । गजा एव

यातैश्चातुर्विध्यमस्तादिभेदा
 दव्यासङ्गैः सौष्टवात्माववाच्च ।
 शिञ्चाशक्तिं प्राहरन्दर्शयन्तो
 मृक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥
 रोषावेशादाभिमुख्येन काचि-
 त्पाणिग्राहं रंक्षसैवोपयातौ ।
 हित्वा हेतीर्ममवन्मुष्टिघातं
 म्रन्तौ बाहूवाहवि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥

तद्वद्वेद्या । कामासुयुष्ये करण इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैरिति । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः । मृक्ता-
 जीवे काण्डपृष्ठायायुधीयायधिकाः समा इत्यमरः । आयुधा आश्वेति
 प्रत्ययः । शिञ्चाशक्तिमभ्यासपाठनं दर्शयन्तः अस्त्रादि भेदादस्त्र-
 वाक्कादिकभेदाश्चातुर्विध्यं यातैः प्राप्तेः । सुष्ठुभाव सौष्ठवं मैत्रि-
 त्यादिपुण्यत्वं तज्जातु । उक्तालादित्वाद्भ्यं प्रत्ययः । आश्वपाशेगन्तवाच्च ।
 गन्ताच्च बहुव्रीहदित्यत्र प्रत्ययः । अद्यासङ्गैरप्रतिषिद्धैः सुष्यन्त इति
 उक्तानि यदादीनि न सुष्यन्त इत्युक्तानि खड्गादीनि च तैर्हीर्ष-
 तामुक्तैरिति इन्द्रः । आयुधैः प्राहरन् । स्वभावासुप्राप्तयो रंक्षतिः ॥ ११ ॥

रोषावेशादिति । औचिद्योषौ रोषावेशाद्रोषपार्ष्वग्यादाभिमुख्येन
 रंक्षसा केनेवोपयातौ मिथ प्रत्यासद्यौ अतएव पाणिं याहमन्योन्यं
 ग्राहिं नृहीत्वा । हितोयाया चेति अमुष्प्रत्ययः । हेतोः शस्त्राणि
 हित्वा-त्वक्का नैकत्यादिति भावः । हेतिसु मृक्ते इत्योरिति केशवः ।
 मृक्त्वन्मृक्ताभ्यां तुल्यम् । तेन तुल्यमिति वति प्रत्ययः । सृष्टिघातं
 सृष्टिभिर्हन्ता । करणे हन इति अमुष्प्रत्ययः । म्रन्तौ महरन्तौ । ह-
 नेर्हन्तः गत्वादेयः कृपादित्यादनुप्रयोगः । सृष्टिभिर्हन्तावित्यर्थः । ना-

शुद्धाः सङ्गन् कचित्प्राप्तवन्तो

दूरान्मुक्ताः शीघ्रतान्दर्शयन्तः ।

अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो

युक्तश्चक्रः शायकावाजितायाः ॥ १३ ॥

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै

कृष्णा बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रहृष्टनिर्दे' युद्धं बाहुबाह्वि बाहुयुद्धम् ।
तत्र तेनेदमिति कथमे इति वड् मीडाविष् कर्म व्यतीहार , इतीष्
प्रत्यय समासत्वं अन्येषामपि इत्यत इति दीर्घ तिष्ठत्युपभृतिषु
पाठादप्ययीभावत्वादप्यथत्वम् । तत्र व्याख्येता व्योसप्तवन्तौ । कर्त्तरि
कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदम् । मञ्जुषदिति तद्वितमता श्रीती पूर्वो
पमा ॥ १३ ॥

शुद्धा इति । शुद्धानिर्विषा । न कश्चिभिनापि दम्भेनानि लपन्ति-
ततेजनेरिति निधेभ्रादिति भावः । अन्यत्वं सात्त्विकार्थः । कचित्पु-
त्रापि सङ्गं प्रतिबन्धं न प्राप्तवन्तं न प्राप्ता दुर्वारा इत्यर्थः । दूरा-
न्मुक्ता दूरत एव विद्युता । लोकात्मिकदूरार्यलक्ष्णाणि ज्ञेयेति समासः
पञ्चम्या लोकादिभ्य इत्यनुक । शीघ्रता लवणत्व दर्शयन् । विद्विषा
समासत्वं चत्वं चेत्यस्य । विभक्तार्थेऽप्ययी भावः । व्याविशन् विनामध्य
प्रविश्यन् इत्यर्थः । शायका बाधा । वाजिताया यक्षराया अश्व
सम्यक् च । वाजिता स्वपक्षयोरिति विश्वः । युक्तमनुरूप कर्म चक्रम् ।
एवमिदमनामयेषां बालिनाषेव सम्भवादिति भावः । अत्राभिधायाः
प्रकृतपक्षता भासोपक्षीयत्वाद्वाजिताशब्देन यक्षरायैव प्रतीते ध्वनि
रेवेति न श्लेषकाय किन्तु शुद्धादिपदार्थपुष्पविशेषमस्या शायकानां
युद्धकारिताहेतुत्वात् पदार्थहेतुकत्वाच्चिह्नम् ॥ १३ ॥

वाङ्मयेति । मानभाजोऽभिमानवन् । जर्हैरस्यत' आलोच्युं ह सा
पिपसुश्चमपभायसंधप्रदेशं चाङ्गव्याख्या नीतयद्वा धिर सम्मुख उत्त-

रास्यायाथो वीतशङ्कं शिरस्य ।

हेलालोलावर्त्मं गत्वानिमर्त्य

न्दामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्रुवानानि लोलै

रङ्गस्यान्तर्भाषितैः स्थावराणि ।

केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निपत्यां

ङ्क्षीणन्ति स्य प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

मवायं चास्यायाद्यस्य हेलास्तु युद्धकीडास्तु धीनास्तु च कोदा ललुप्तताः ।
 वन्तः अतिमर्त्यं गत्वा कथमाहुष्यं युद्धं कर्तुमर्ह्यं । अन्यत्वा मातुष
 गम्यमारोहणमार्गं गत्वा कुञ्जेनानायासेन द्वा स्वर्गमभ्यङ्क्ष्वं गिरिपि-
 ष्यरादि प्रीडास्तानम् । द्यौः स्वर्गं सुखवर्त्मभोरितं विस्तः । धारो-
 हन्मातुषा । युद्धमाना धरं शक्त्या स्वर्गं गन्तुमपराङ्मुखा इति
 मतुष्यरादिहिति भावः । यथा कथञ्चित् कथितं स्तम्भमूर्धारोहणं क
 जेय निश्चिद्द्वारोहमद्वितदादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृत विशेषणम् ।
 हिम्रागता समाशोक्ति ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रमिति । केचिद्दीराः गुर्वी मङ्गती सयतोयुध एव निधी-
 दन्त्यस्यामिति निवद्या व्यापयम् । व्यापयस्तु निवदद्यायाः निम्नतरः ।
 संशयां समजनिमटीत्यादिना व्याम् । एतत् प्राप्य । अष्टपूर्वादित्यः
 लोच्यम् । देहस्यान्तरम्यन्तरे भाषिते परिच्छिन्नै । भातेर्भाडोवा श्य-
 नात्कर्मणि क्तम् । अर्चिर्होत्रादिना पुगागमः । सोमैरस्यरे प्राप्ये-
 रेव मूल्यैः प्राणमूल्यैरोदसोदरांवा पृथिव्योरन्ध्रमन्तरालं व्यश्रुवानानि
 तद्वद्वन्ति । अत्रोतेर्दट् घानजादेशः । स्थावराणि स्थिराणि यशांसि
 प्रीत्यनि अ स्तोचक्रु दिव्यं । चत न्यूनैः प्राणैः ततोऽधिकयथ
 परियुक्तमात् म्यून परिजप्तिरवहारः । समन्यूनाधिकाना च यदा

त्रीर्योत्साहश्रुताधि कृत्वावदानं
 संग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम् ।
 अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः
 योमन्नाम यावयन्ति स नग्राः ॥ १६ ॥
 आधावन्तः सम्मुखम्भारिताना
 मन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।
 वक्षःपीठैरात्सरोरात्मनैव
 क्रोधेनान्धाः प्राविशंस्पृष्कराणि ॥ १७ ॥

विनिवर्तोभवेत् । वाहं वधाधिक्यमूनेः परित्यक्तिरपी कतेवि, वक्ष-
 षात् ॥ १६ ॥

मिथीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
 प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।
 आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता
 दभ्यावर्त्तो समुखोयः परोऽसौ ॥ १८ ॥
 सहंशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वं
 नीत्वा कामङ्गौरवेणाववद्धा ।
 नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
 द्रोष्टुञ्चके कस्यचित्त्वा कृपाणी ॥ १९ ॥

सादृश्वभरः । आङ् मय्योदाभिविध्योरिति विख्यादयमाहः । अङ्
 मया स्रयमेव परमशक्तं विवेक्ष्यर्थः । प्राविशन् मदिष्टाः । अत्र कोषा-
 न्यविशेषणमत्या शुष्करमवेव हेतुत्वात् काव्यविद्वभेदः ॥ १७ ॥

मिथीभूत इति । तत्र युद्धे सैन्यद्वयेऽपि मिथीभूते मिलिते सति
 प्रायेणायं विशेषोऽवाधारश्चमर्तोऽङ्गमासीत् । क इत्याह । पुरस्ता-
 दधमे मे पराङ् पराङ्मुखा. परोऽपीति भावः । ते आत्मीया अवध्या
 इत्यर्थः । न भीतं न पराङ्गसमिति बधनिषेधनृपणात् । यः पुरस्ता-
 दभ्यावर्त्तो पराङ्गी समुखोऽभिमुखः स्वकीयोऽपीति भावः । कसौ
 परः शत्रुर्वध्य इत्यर्थः । प्राणवृत्तस्य स्वाभिद्रोहित्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

उदिति । सहंशत्वाङ्गुदाकरत्वात् कुलीभत्वाङ्गुसंसङ्गिनीत्वं अङ्गस्य
 नित्यं नीत्वा । अगुणत्वविशजायां तत्तत्तोर्युधवधमस्येति न पुंवद्भावः ।
 कामं गौरवेणादरेणाववद्धा संयता च कस्यचित्त्वा स्वकीया कृपाणी
 येषिलता । परेणान्येन वञ्चयित्वा प्रतार्य हस्तं नीता स्वायत्तीकृता
 यतो द्रोहं हिंसा व्यभिचारं च चक्रे कृतवती । अत्र प्रकृतकृपाणी-
 विशेषणसाक्षादङ्गुसंसङ्गिनीमतीतेः समासोक्तिः ॥ १९ ॥

नीते भेदन्धौतधाराभिघाता
 दम्भोदाभे शात्रवेणुपरस्य ।
 सासृग्राजिस्तोत्तमार्गस्य मार्गो
 विद्युद्दोषः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥
 आमूलान्तात्मायकेनायतेन
 स्यूते वाहौ मण्डुकप्रिलष्टमुष्टेः ।
 प्राप्यासङ्गां वेदनामस्तधैय्या
 दप्यभग्न्यञ्चर्म नान्यस्य पाण्डेः ॥ २१ ॥
 भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः

भीत इति । शात्रवेणुः शत्रुणा । प्रज्ञादित्यात् सार्धेऽभ्युपगच्छ ।
 भीताया उत्तजिताया धाराया सङ्गधारायाः अभिघातात् भेदः
 भीते शिदारते दम्भोदाभ मण्डुग्रास अपरस्य भटस्य वङ्कट ववचे ।
 उत्सृज्य कङ्कटकोऽग्निरः कवचोऽस्त्रिवाभितामर । सङ्गासृपाज्या
 सासृग्राजि पराहरेण तीक्ष्णमार्गस्य सङ्गस्य मार्गं प्रहारो विद्यु-
 द्दीप्तताद्विदुष्यनोत्पद्यते स्म । उपमासङ्कार २० ॥

आमूलान्तादिति । अन्यस्य भटस्य वाहौ आयतेन दीर्घेण वाव
 ज्ञेय आमूलान्तात् मूलप्रदेशपर्यन्तं व्याकृत्य विज्यते । विज्यादधमास ।
 स्यूते नीते सति व्यवस्था मदना धैर्या भाव्य अतएवास्तधैर्यात्पुरुषं
 र्यादपि भारयितुमसमादपि मण्डुकं सङ्कटं स्रिता सदृशं स्रुतिर्यस्य
 तस्मात्पाण्डेयस्य कलकम । कलकोऽस्त्री कलः अर्धं सङ्कटोऽष्टादश
 य इत्यमरः । माभ्यस्तदापतत् । अत्र सावकप्रोतस्रुतिसेवयादिप्रवक्षः
 गत्या धैर्यभागवत्संभ्रमो मति हेतुस्यात् आव्यभिन्नभेदः ॥ २१ ॥

भित्त्वा इति । आयासिनायोपवनं नाहोऽष्टपुष्पव्यो मयः यः सः

स्यूरीपृष्ठोगार्द्धपक्षेण विद्वः ।

शिखाक्षेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो

हर्तुं वक्त्रनाशकदुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना दन्तुमिष्टा

न्नाजानेयोदन्तिनस्तस्यति स्म ।

कर्म्मोदारङ्गीर्त्तये कर्त्तुंकामान्

किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन गार्द्धपक्षेण बाधविशेषेण बोधा नाशः भिक्षा । बोधा नाशः
च नाशिकेत्यमरः । बाधविशेषो वसवि । विभक्तार्द्धेऽप्यसौभाव । विद्व-
मर्क्षः । अन्धेः कर्म्मणि त्वं । बाधक्येत्यादिना सम्प्रसारणम् । स्यू-
रीपृष्ठोर्गाढरज्ज्वेव बद्धोऽपि शिखैव हेतुः तस्य शिखाक्षेतोः शिखया निमि-
त्तं न शिखार्थमिति यावत् । वशी हेतुप्रयोगे इति वशी । गाढरज्ज्वा
गाढपाशेन बद्ध इवेत्युक्तमेवा । दुर्मुखोऽप्यभिहितमुखोऽपि वक्त्रं क-
र्त्तुमपाकदुः नाशकत न वक्त्रः । वक्त्रेर्मुञ्चि युपादित्वात् च्लेष्टादेशः ।
शिखितोहि शिखावशादपहोऽपि बहवदाक्षे अभिहितस्तु निबद्धोऽपि
अदिति सुखमपहरतीति भावः । अपि विरोधे । अतएव विरोधा-
भासोऽनङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति । आजानेय कुलीनाश्च । आजानेयाः कुलीनाः स्युरि-
तुमरः । शुभादिभ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः । सादिना अश्वारोहेण कर्त्ता ।
उच्चैरुच्चतेन कुन्तेन प्रायेण करणेन हर्तुं प्रहर्तुमिष्टादिभिः प्रेतात्
दन्तिनो न त्वसति क न त्वस्तः । या आसेत्यादिना य्यन् प्रत्ययः ।
अथा हि ज्ञातृषा कुलीनाः । भवार्थे यत्प्रत्ययः । कोर्त्तये उदार-
कर्म्म महापोष्यं कर्त्तुं कामोपेया तान् कर्त्तुंकामान् । त्वं काम-
मनसोरपीति अकारबोधः । स्वमेवावसीति स्वामिनो भर्तृन् । स्वा

जेतुञ्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
पश्यन्तोऽधोलोकमस्तेपुजालाः ।
नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
दुर्गाणीव त्वासहोनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
विष्वद्रीचीर्विचिपन्सन्यग्रीची
राजावन्तः कापि दूरम्प्रयातम् ।

विनैश्वर्यं इति निघातः । हेपयन्ति वक्ष्यन्ति किं न हेमयन्ती
तयै । अर्चनीयतादिना पुमान्म । सामान्येन विधेयं समर्पणक-
रोऽर्चनरम्याम् ॥ २२ ॥

जेतुमिति । जेतारण्य जैत्रा जयघोषा । जेतुमर्हते प्रशान्ति
नासाधेयं यत्प्रत्ययः । लोक जलमयः पश्यन्तः स्वयमुपर्य्ययं ध्यानात्
बोद्धमभेदेये पश्यन्तः यत्प्रत्ययमन्तमात्राय । जलोद, आकाशं विप-
र्यन्तिवरा सामङ्गीनादुर्गं गङ्गादिर्भीका नगारूढाः गजारोहा
मयानि गच्छन्तीति मयानि लङ्गमानि । अरिभुजङ्गमचरत्त्रयमिह
चराचरमित्यमरः । पार्वतानि पर्वतं रुद्रादीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गा
णीत्युक्तं । श्रयन्तोऽधोलोकं इति उक्तं । तस्यैवभूता एवेति
मातः । अरिभुजैः कर्तुमि जेतुं न शेकिरे नदस्तामर्हत्युद-
ग्रहे कर्तुमि शक्तिः । यत्प्रत्ययः । धनुर्दुर्गं मङ्गोदुर्गं मङ्गुर्गं समयेव च
यदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य यदेष्टुम् । सर्वेष्वेव प्रकारेण गिरिदुर्गं
समाश्रित्य । तेषां हि बहुमुखेन गिरिदुर्गं विपश्यने इति ॥ २३ ॥

विष्वगिति । एकं कोऽपि वरः । विष्वगद्वितीया विष्वग्रीची ।
व्यापिनी । विष्वग्वेवमेष देहदुष्टतावन्त्युद इति देह दृष्टादम-
भतोऽन्त्यतेरदमद्विज्ञानादुन्त्यतेति इति यत्प्रत्ययः कोऽपि वरः ।
दार्ढ्यं । दृढमिति । दृढमिति । दृढमिति । दृढमिति । दृढमिति ।

स्यूरीपृष्ठोगार्ध्वपक्षेण विद्धः ।

शिखाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो

दत्तुं वक्त्रन्नाशकदुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना दन्तुमिष्टा

नाजानेयोदन्तिनस्तस्यति स्र ।

कर्म्मद्वारङ्गीर्त्तये कर्त्तुंक्रामान्

किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन गार्ध्वपक्षेण बाधविशेषेण शोभां नाशं भिन्नाः शोभा नाश
 च नाशिकेत्यमरः । अधिवक्षो वक्षसि । विभक्तार्धेऽव्ययीभावः । विद्धः
 प्रवृत्तः । व्यधेः कर्म्मणि क्तः । पञ्चकलेत्यादिना सम्प्रसारणम् । स्यू-
 रीपृष्ठोऽनवाह्योऽयः शिखौ च हेतुः तस्य शिखाहेतोः शिखया निमि-
 त्तं शिखार्यमिति यावत् । वती हेतुप्रयोगे इति वती । गाढरज्ज्वा
 गाढपात्रेण बद्ध इत्येतत्प्रमेयम् । दुर्मुखोऽप्यशिक्षितमुखोऽपि वक्त्रं द-
 द्धुं न पाकदुं नाशकत्वं न शक्तः । अनेर्नुक्तिं पुत्रादित्यात् पुत्रेण ददेत् ।
 शिक्षितो हि शिक्षावशादनवोऽपि बहवदाक्षो अशिक्षितस्तु निवृत्तोऽपि
 अदिति सुखमपहरतीति भावः । अपि विरोधे । अतएव विरोधा-
 भावोऽनङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति । आजानेयः कुलीनाश्च । आजानेयाः कुलीनाः स्युरि-
 त्तरम् । शुभादिभ्यश्चेति टक्प्रत्ययः । सादिना अक्षारो ह्येष कर्त्ता ।
 उच्चैरुच्चतेन कुन्तेन प्राप्तेन करणेन हन्तुं प्रवृत्तुमिष्टादभि प्रेतात्
 दन्तिनो न हसति स्र न लक्षः । वा आयेतयादिना हन्तुं प्रत्ययः ।
 तथा हि जातयाः कुलीनाः । मयार्थे यत्प्रत्ययः । कीर्त्तये उटारं
 कर्म्म मङ्गापरिद्वयं कर्त्तुं कामर्येषां तान् कर्त्तुंक्रामान् । ह्यं काम-
 यनशोरपीति अकारलोपः । समेषामस्तीति स्वामिनो मर्तुं नृ । स्वा

जेतुञ्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
पश्यन्तोऽधोलोकमस्त्येषजालाः ।
नागाहृदाः पार्वतानि श्रयन्तो
दुर्गाणीव त्वासहोनास्त्वसानि ॥ २४ ॥
विष्वद्रीचीर्विस्त्रिपन्सन्यवीची
राजावन्तः कापि दूरम्प्रयातम् ।

निर्देशार्थं इति निपातः । जेतुञ्जैत्राः श्रेष्ठतमैः सैन्येभ्यः किं न जेतुञ्जैत्रा-
न्यैः । अर्चिस्तीक्ष्णतया पुनःपुनः । वाचाभ्येन विशेषं समर्थनं ह-
योऽर्चान्तराध्यासः ॥ २३ ॥

जेतुमिति । जेतारण्य जैत्राः जयधीराः । जेतुमश्रुतेः प्रज्ञादि-
त्याह्लासार्थेऽप्रत्ययः । लोकं जनसमूहः पश्यन्तः स्ववस्तुपर्य्ययं स्थानात्
श्रीमन्नधोदेष्टे पश्यन्तः आधःकर्तव्यमन्वयमाणाश्च । अस्तेषु जालाः विम-
शरमिश्राः नागहृन्नादुर्गन्धत्वाद्भिर्भीकाः नागाहृदाः मलारोहाः
मलानि गच्छन्तीति मलानि जडुयामि । अरिषु जङ्गमचरत्तुल्यमिदं
चराचरमित्युक्तम् । पार्वतानि पर्वतं सम्बन्धीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गा-
णीत्यर्थः । श्रयन्तोऽधोलोकं इति उक्तमेवा । तेऽप्येवंभूता एवेति
भावः । अरिसैन्यैः कर्त्तव्यैः जेतुं न शेकिरे अथकावमृश्रित्यर्थः ।
शब्दैः कर्मणि क्तिट् । अत्र महः । चतुर्दुर्गं महीदुर्गमब्जुर्गं वनमेव च ।
चतुर्दुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य यथेष्टपः । सर्वेष्वेव प्रकारेण गिरिदुर्गं
समाश्रयेत् । तेषां हि चतुर्दुर्ग्येन गिरिदुर्गं विधिष्यते इति ॥ २४ ॥

विश्वमिति । यत्र कोऽपि योः । विश्वमश्रुतीति विश्वद्रीचीः सर्व-
व्यापिणी । विश्वदेवयोश्च देवद्वयस्य तावत्प्रत्यये इति देव देवादेशः
आतोऽप्यश्रुतेरप्यश्रुत्यानादुमित्येति हीप् । अथ इत्यकार कोपे चाविति
दीर्घः । सैन्यानि श्रीचरित्व सैन्यवीचीऽप्युपमितं समासः । विश्वौ

यभ्रामैकोबन्धुमिष्टिन्दित्तः

सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्गोर्वराहः ॥ २५ ॥

यावच्चक्रे नाञ्जनम्बोधनाय

व्यत्यानञ्जोद्धृतिचारी मदस्य ।

सेनास्वानाहन्तिनामात्मनैव

स्थ लास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥

मुख्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा

दारोढारन्धृतमूर्द्धावमत्य ।

वेति, लिङ्गात् विधिपक्षमाहुर्न । अन्त्याजि मध्ये कापि दूरं
प्रयात इष्टं बन्धुं दिदृक्षुर्दुमिच्छुः सन् । हये बन्धनादुपगतः ।
कापि प्रयातं भग्नं भीम गोमंखलस भूतोऽत्र दिदृक्षुरादयोऽपि ।
विभो वा रुद्रे इव । उपमाया विस्तरेणेत्यमरः । आजो बन्धाम
यक्षोरस्य कतोभवमित्युच्यते ॥ २५ ॥

वावदिति । ध्युत्थानं गन्तीत्याद्यनं ज्ञानातीति बुद्ध्यान्तः । ज्ञानि-
 चरतीति ज्ञानिचारी यन्ता । मदस्य बोधनायोत्याद्य नायाद्यनस्यार्थ-
 मनं कर्त्तुं वावदति चक्रे नरायु भागेऽ । अस्मद्वृत्ते विधा वितर्क्य ।
 दिनाप्यानात्तेनाहङ्कनश्चव्यादितर्क्य । दन्तिना मात्तना रायवेव स्व-
 क्षामहस्यो दानकृत्वायदसरित प्रावदन् इति दन्तिनायुत्वाद्वातिरेकोक्तः
 अस्मनात् प्रावदाननश्चव्यादितर्क्य ॥ २६ ॥

क्रुध्यन्ति । दूरात् दूरतएव गन्वात् भद्रमन्वशाणात् अम्यनागय
प्रतिगन्वात् क्रुध्यन्त विषांहरिण्य । क्रुधद्गृहे आदिना सम्पुटान-
सम् । नागोभूतमूर्धा विभूतमस्तकम् । आरोदार यन्तार अथमस्त
अथभूय । भोराशपैर्दोहकान्दुःखैः श्वाभिता अथेवदिष्टो येन तत्किन्
तथा चन्द्राकोशतीक्ष्णः । यैषिः । कण्ठस्थः । से सफोदएव अथुत्

इभामैकोबन्धुमिष्टिन्दित्तुः
 सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्घोर्वराहः ॥ २५ ॥
 यावच्चक्रे नाञ्जनवोधनाय
 व्युत्थानञ्चोद्विस्तारि मदस्य ।
 सेनास्नानादन्तिनामात्मनैव
 स्य लास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥
 क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
 दारोढारन्धूतमूर्ध्निवमत्य ।

चेति, लिङ्गात् विक्षिपन्नपाकुर्वन् । अन्त आसि मध्ये क्षापि दूरं
 मयात् इष्ट वन्धु दिङ्मुहदुमिच्छु वन् । इमे वन्दनादुपगतम् ।
 क्षापि मयात् वन्त भीम मोमंल्लह भूगोल दिङ्मुहदोषपाङ्
 सिन्धौ वा वसुधे इव । उपमाया विस्त्रयेनतन्मर । आलो वन्धाम
 एकवीरस्य कतोभयमित्युक्ते ॥ २५ ॥

वागदिति । व्युत्थान गनीत्यामन जानातीति कुत्सामन्तर्ज्ज्वलिनि
 चरताति ज्वलिचारी यन्ता । मदस्य बोधनायोत्ताप नावाञ्जनसहो
 धन कर्म यावच्च चक्रे तावत् योगे । अहमाग्रे विधा वित्तुर्ध ।
 सेनास्नानात्प्राकमकननवपादित्युक्ते । दन्तिना आत्मना एवमेव स्य-
 लामहञ्जो दामकुल्यामटसरित प्रावहन् इति दन्तिनासंज्ञाज्ञानिरेकोक्त-
 अज्ञानात् प्राग्दामवन्ध्वञ्जोक्तेरतिशयोक्ति ॥ २६ ॥

क्रुध्यति । दूरात् दूरतएव गन्धात् अदन्धवामाण्यात् अन्धनागाय
 प्रतिगलाय क्रुध्यन्त विषांसरितम् । क्रुधदुष्टे ज्ञादिना सम्पूजन
 तस्य । दामोभूतमूर्ध्नि विधत्तस्तु वन् । आरोढार यन्तार अन्धमश्र
 चवधुय । चोरारारैर्दाहचामन्दनं ध्यामिता चयेवदिद्यो येन तकिन्
 तथा चक्षैराकोमदीक्ष्य । इति च कण्ठ्यय । से सकोयएव अपुल

धोगरावध्वानिताशेषादिके

विष्के नागः पर्यङ्गं सोत्स्र एव ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे

यन्ना नागः प्रास्तवक्त्वाच्चदोऽपि ।

क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः

प्रेक्षाच्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

तर्षं यावन्नापनिन्ये निषादी

वासश्चतुर्वारं वारणस्य ।

येनैव । पूर्वादि-दीनवन्धोर्वाति विष्क्यान्न विष्कादेयः । अतएव च
मयमे विष्क इति स्मृतमत्वा व्याख्यातं पुनरपि प्रातिपक्षं सर्वनाम-
मन्त्रेति वदुर्नोक्तिं प्राप्तादिकी । विष्के विंशतिवर्षके क्षिप्ते । विष्कोर्विं-
शतिवर्षे इति वैजयन्ती । पर्यङ्गं सोत्स्र तिर्यक् प्रजङ्गरेत्यर्थः । तिर्य-
ङ्गत्वं प्रजङ्गरेण गजः परित्यक्तोक्त इति कृत्वायुधः । यमरमनमातां
मन्त्रेति मन्त्रेर्वादि सगिहानमौ नेदीति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । तस्येदमित्यर्थः । द-
न्तिनि गजे प्रत्यासन्ने भुक्तिं यन्ना वादिना प्रास्तवक्त्वा च्चदोऽपि निर-
लप्यपरोक्षं क्रोधाक्रान्तः । अतएव क्रूरं धीरं निर्दारिताक्षः मयापि
मदान्धो नागोमज्जन किञ्चिदेव प्रेक्षां चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपक्ष-
मन्त्राद्वा न ददर्शेत्यर्थः । व्याख्यातव्यमप्येवमपि मदापरणस्यान्वयादिति
भवः । इजा देव शुक्लतोऽप्यत्र दन्ताम्युद्धवः । अज्ञानादतोन्मीनितान्
प्राप्तदर्शनविरोधस्य मदान्धो नातिरोधाद्दिरोधामागोऽन्वहारः ॥ २८ ॥

तर्षं इति । निषादी यन्ना वारणस्य गजस्य चतुर्वारं नेत्ता वरं
परोक्षवदं वावतूषं मापनिन्ये मापनकारं तावदन्यं नामाभिहितः
प्रतिगजाधिरोहः यद्यः यद्यहालीनः पातो देशान्तेरेकमात्रेण गम्यतादि-

तावत्पूगैरन्यनागाधिरूढः

कादम्बानामेकपातैरसीव्यत् ॥ २९ ॥

आस्यदृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो

यन्ता यातुः प्रत्यरीभ द्विपस्य ।

मग्नस्योच्चेर्वर्द्धभारेण शङ्का

रावप्राप्ते वोक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥

यत्नाद्भूतनसुस्थितत्वादनाशं

निश्चित्यान्यश्चेतसा भावितेन ।

अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोग

न्दध्रेऽभोष्टन्नागमापह्नन वा ॥ ३१ ॥

भिरिति योष्यतीति । कादम्बानां घराण्याम् । कादम्बमार्गं च घरा दत्त
भर । पूगैरसीव्यत् । चक्षुषा सह तदास्य स्मृतवानित्यर्थं सीव्य
तेर्लङ् । अत्र चक्षुषः सीवनासम्बन्धऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तः ॥ २९ ॥

आस्यदिति । यन्ता प्रमत्त सन् प्रत्यरीभसरिगजम्भूति । अग्नि
सुखेऽव्ययोभावा । यातुर्गन्तुः । यातेस्तत्र द्विपस्य दृष्टेराच्छद नावर
णम् । पुंसि संज्ञार्थात् । आस्यत निरसमान् । आस्यति वक्षिष्यतिभ्यो
ऽङिति घृष्टादेशः अस्तेषु भिति युगात्तम् । अस्मस्य सुखनिभस्य यङ्को
यस्यायुधस्य । वा पुंसि यन्त्र यद्गुर्लक्षणम् । उच्चेर्वर्द्धभारेण भिक्षुपट
सेन वाच्ये चक्षुषी चक्षेनावप्राप्ते यावते हृष्यते कर्माणि क्षिप्तं यन्त्रो
न्यस्यसुखचकाराभ्यां यावत्क्षानिरासे पुनरावरणयोरेकशब्दे मय्यन्यो
क्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति । अग्न्य गमारोह भावितेनालोचितेन चेतसा सुख्य
तत्त्वादनर्थावदेतत्त्वादननाशमनयाय निश्चितं यत्नाद्भूतं यद्भुकेभ्यस्ता

अन्योन्येषाम्युष्करैरामृशन्तो
दानोर्द्धे दानुच्चकैर्भुञ्ज वाताः ।
उन्मूर्छानः सन्निपत्यापगन्तैः
प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥ ३२ ॥
व्राचीयांसः संहताः स्थेमभाज
श्चाद्दद्यास्तोरणनामत्यजन्तः ।
दग्तादत्तैरावताः सामजाना

बन्धु बन्धु । कन्दारस्वाकाळे हावनावरकाळे वायवाळे योम्योपवोगे
वतएवभोट' मागे मजभापहन' वापडपमित्र दग्धे अन्यतोऽपवाये' धा-
रवाभाव । धरतेः स्मरितेत्वात्कचै रिविडट् लट् ॥ ३१ ॥

अन्योन्येषामिति । इमा गताः अन्योन्येषां परस्परेषाम् । कर्म स्वती-
हारे सर्वनाम्नोद्दे भवत इति बहुव्यात् द्वित्वम् । समारव बहुवचनमिति
विहत्यादवगाधतपये पूर्वपठस्य प्रथमैवचनं बहुवचम् । अङ्गिताने
एवमिति उद्देष्टाः । अङ्गितं एव कारये संज्ञायाविज्ञा वापार्ये एव
प्रत्ययः । दानोर्द्धे दानु चटादिषट्स्वानानि पुनरै ईसायैः । इत्यरं
करिष्यस्य भिन्नपरः । जायमानोऽजिदन्त उद्गमैरक्षानुमवानाः प्र-
चोक्तपुच्छाः । दानु केये शिथौ चूर्णे वातोवायो मयुष्कवो । उन्मूर्-
छानः उद्यतमूर्छाः । मनः स्पष्ट दन्तध्वनि यथा तथा श्विपत्याप-
रानः मङ्ग प्रायुध्यन्त । दिवादि बुध्यते कर्त्तरि लट् । समारोहिः ॥ ३२ ॥

व्राचीयाव इति । व्राचीयावोर्द्धे' गताः । मित्राभ्यरेत्नातिना दीर्घस्य
इयङुनि व्राजादेव । संहताः कुपटिनाः कृतएव स्थेमभाजः स्थै-
भाजः । त्रिविधेत्यादिना स्मिरदन्तैर्बन्धुचि स्तदेष । चारवो रस्या-
उदया उद्यता ते चारुदयाः । शिथैरक्षवशावः । तोक्ष्यता नैश्चिज
अत्यजनः वापडपमं गजानां दन्ता दन्तैः प्रक्षिप्यजिपादैरुपहृताः

मङ्गलमुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

मातङ्गावानन्दन्तसङ्घट्टजन्मा

हेमच्छेदश्चायचञ्चच्छिखाग्रः ।

समोऽप्यभिज्ञामरेषु प्रकाम

माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न का सैन्यैः ॥ ३४ ॥

श्रोणामासे मत्सरोत्पानवाता

विनोदयन्तक्ष्मारुहाङ्घ्रिपणोत्थैः ।

बलोभङ्ग भेद कर्म, वधस्तु । सामजाता दन्तिवस्तु स्वयं भङ्ग म
राजव न कर्म, दम्भभङ्गेऽपि खल न परावर्तन्त इत्यर्थः । अत्रापि
रावर्त्तित्वेन वर्यतया प्रकृतत्वा दुर्गमेशाना दन्तिनास्तपमानदन्ताप्रथया
अभ्यन्तरेणाधिरुक्ते र्वतिरेकस्तुल्ययोगितायावाचक इति गमयित
व्यस्य । ३३ ।

मातङ्गावाविति । मातङ्गानां दन्तिनां दन्तवत्सङ्घट्टजन्मा दन्तवत्
भोज्य केनच्छेदश्चाद्यानि कनकपरागवर्णानि चक्षुनि चक्षुनि च शिखा
स्यापि स्वात्मस्यापि यस्तु सोऽग्नि मञ्जिष्ठया क्षोणधि विशेषेण रङ्गेषु
माञ्जिष्ठेषु । तेन रङ्ग रङ्गादिदन्तप्रत्ययः । मञ्जिष्ठा विषया जिह्वो
त्तर । सामरेषु समोऽपि सैन्यैः प्रकाम न व्यज्यते न विविध्यते वा
वावर्त्तयित्ति भावः । अतः पाषाणान्तसारः । सामाग्न्य सुषसाभ्येन
यस्य वस्त्वन्तरैकतति अस्मदात । स च विषयसोत्पत्त्याजनिद्रगङ्गोर्त्तः ॥ ३४ ॥

श्रोणामासे इति । मत्सरोर्वरमत्रोत्पानवात व्यावृत्तिकशायुस्त मा
विध्यतां युक्त्यमायाना दन्तानामय क्ष्मारुहां हस्ताया यदयेनोत्प
जन्म येन तेजस्मिन्मैयान्तेनो दुमान्मभवेवज्जिभिरिव वारण्याना सङ्घ
रदने मृदां बोधय तदिन्द्रज्योत्स्व नष्टसमाला हारविशेषः । येन
नष्टसमाला आतु अश्वविद्यतिमोक्षकैरिह्वर । ज्योतिर्मयं ह्यश्व

योगान्तैर्वा वक्त्रिभिर्वारणाना

मुच्चैर्मूर्ध्वोन्नि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥

सान्द्राभोदश्यामले सामजानां

वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।

दन्ताः शोभामापुरभोनिधीनां

कन्दोज्ञेदावैद्रुमावारिणीव ॥ ३६ ॥

आकम्पाग्रैः केतुभिः सन्निपात

नारोदीर्घ्यैवनादं व्रजन्तः ।

मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपाना

शोभानामि उद्योष दम्बेतरयैः । उद्योष टाह्ये इति धातोः कर्मणि निट् ।
उद्योषिजादभ्योऽभ्यतरणमित्याह उद्योषः उद्योष्य गुणः । कक्षाहमयुक्तं ते
चित्रोत्तराक्षोवास्तुमयोगः । अत्र नक्षत्रमात्रयोरभेदाध्यवसायेन निर्देशात्
रूपकत्वे पदद्वीपेयस्यपमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राभोदिति । सान्द्रं च तदभोदश्यामलं च तस्मिन् सामजानां
गजानां वृन्दे शोणितैः शोणिमानमाख्यं नीताः दन्ताः अभोनिधीनां
वारिनिधीनां वारिणीव विद्रुमाणां प्रवाहानां 'इमे वैद्रुमाः' । वि-
द्रुमः पुंलि प्रवाहः, पुंनपुंसकमित्यमरः । कन्दो मूर्धपिण्डः तस्योद्भेदाः
प्ररोहादिव शोभामापुरित्यपमा ॥ ३६ ॥

आकम्पाग्रैरिति । आकम्पाग्रि दन्तोत्खननमर्थशोभाङ्गुयं कम्पा-
ग्रग्राणि देवां तैः केतुभिर्भजैः सन्निपातं सङ्घर्षं व्रजन्त इति दुःख-
हेतुक्तिः । नागाः गजास्तारुण्यैरदीर्घैः उत्तमैः यैवाणां योवास्तु-
घानां शङ्खचमूषपादीनां नादो यस्मिन्, कर्मणि तत्तदा ध्वन्द्वविपानां
प्रतिगजानां अङ्गे गाढं अम्बान् ध्वनःप्रविष्टान् दन्तान्, पुंस्त्रोत्ख-
नन्ति क तेषां गाढमन्यतात् स्वयं केतुमाराक्रान्तिताच्च कक्षादुज्ज-

न्दन्तान्दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः ॥ ३७ ॥

उन्मिष्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या

मीपादन्तः कुञ्जर शात्ववीयम् ।

शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य

स्यष्टम्भापत्स्याम्यमूर्धो धरस्य ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीमे स्वे परावर्त्य देह

योद्धा साह्वं व्रीडया मुञ्चतेपून् ।

साकं यन्तुः सम्पादेनानुबन्धी

चुरित्वये । अतोक्तभारमज्जनयोर्विमेवण गत्या इ सोत्खननहेतु-
त्वात् काव्यभिरुम् ॥ ३७ ॥

उत्तक्षिप्येति । रवे साङ्गददृष्टाविव दन्तो यस्य च रत्नादन्तो
महादन्तोदन्ती । रदा साङ्गददृष्टा स्यादित्यपर । प्रस्फुरन्तं प्राणो-
त्क्रमणदुःखादुत्खनन्तं शात्ववीय कुञ्जर रदाभ्या दन्ताभ्या
उच्चैरुत्क्षिप्योर्ध्वं च दाय्य शृङ्गे गिष्ठरे प्रोत स्यूत प्रावृषेण्य प्रावृष-
भवोऽम्बुदोदयस्य तस्य । प्रावृष एष्य इत्येवमन्वयः । उर्ध्वो धरस्य गिरे
साध्यं साह्वं अथ प्रापत् । आश्रोतेर्मुञ्चि उपृदित्वात् प्रेरणादेशः ।
उपमा ॥ ३८ ॥

भग्नेऽपीति । स्वे स्वकीये इमे गजे भग्नेऽपि देहं साह्वं परा-
वर्त्य प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य । स्तेर्यन्ताच्छृणु । अथान्तर्यामि पाठः
अकर्मकस्य कर्मानन्वयात् । व्रीडया साह्वं विष्णुं चक्षुता इयुभोज्येन
सुगजभङ्गव्रीड । निरस्यतेत्यर्थः । योद्धा भग्नेभ्यस्तेन भटेन कर्ता अ-
भोज्य दूत इयुभिरुक्तः । स्वादिभ्य इति निष्ठा नत्वम् । अमुवन्ना
तोत्खनन्तुवन्धी वारणो यन्तु प्रतिगजारोहस्य सम्पादेन साकं स्वैभज्य
सन्त्येन हवेण सह । प्रमदसम्पत्तौ इव इति निपातः । प्रत्यरोधि

दूनोऽभीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥

व्याप्तं लोकेर्दुःखलभ्यापसारं
संरम्भित्वादेत्य धीरोमहीयः ।

सेनामध्यङ्गाहते वारणः स्म

घृह्येव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

भृङ्गय्ये णोऽग्रामभासां समूहै

नाराचानां विद्वनीरभ्युदेहः ।

प्रतिबद्धः तत्प्रतिरोधेन तन्मन्मदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः । सार्कं
सार्कं भव' सहेत्यमरः । अत्र प्रीहितेऽमुषोऽक्षयोः सम्प्रत्यन्तप्रतिरोध-
योऽयं कार्यकारणयोस्तत्प्रतीकोपर्य्य विषयं वदुर्गतिगयोऽज्ञया सहभाषोक्तोः
सङ्गीर्यते ॥ ३९ ॥

व्याप्तमिति । वारणः अदिहली संरम्भित्वात् क्रोधित्वात् । संरम्भः
संभ्रमे कोपे इति विश्वः । धीरोनिर्भीकः मनु एत्यागस्त्य महीयोवि-
ष्ट' धीकैः जनैः अन्त्य सुवनेषु व्याप्तम् । बोधस्तु सुवने यने इ-
त्यमरः । अतोऽहं खल्वभ्योऽप्यस्यारोऽप्यवरणं अत्र तद्वनीनामर्थं सार्कं
उरा आदिदेवस्य उदरान्तोदराभ्यन्तरं अङ्गा अष्टेव गाहते अत्र प्रवि-
नेय । उरा किञ्च यदा वाचं विश्वधुः अङ्गा पूर्व्वच्छिदिद्वयवा विष्णोः
कुक्षिं प्राविशदिति पौराणिकी कथा । त्रेचिस्तु अङ्गा आङ्गणोमाकै-
र्य्येय इति व्याचक्षते सोऽपि अगवत्कहिभावचोदयकौतकात्तदनुप्राया
महापश्ये तदुदरं मविश्व बभ्रामेत्यामरः । अङ्गा द्विपः प्रजापतिरि-
त्यमरः । उपमादङ्गात् ॥ ४० ॥

भृङ्गेति । भृङ्गय्येणैव ग्रामभासां लण्णवर्त्तनं नाराचानामयो-
मयेषु विशेषणं समूहैः विद्वनीरभ्युनिर्विकरो हेहो यस्य सः तथापि
निर्भीकतादाहवेनाहतेऽहः अव्याहृतोऽहः अतएव हृपन् मोदमा-

निभी कत्वादाहवेनादतेच्छे ।

हृष्यन्हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोपभाजः कटान्ता

दाशून्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।

निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे

दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥

क्रामन्दन्तौ दन्तिनः साहसिक्या

दोषादण्डौ मृत्युशय्यातमस्य ।

सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के

स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

नोहृष्यो हृष्टरोमेव हर्षात् उल्लसित इवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्येर्लोमस इति
विकल्पादिदृष्टाव । रेजे शुशुभे । कणाश्च सप्ताना विकल्पादेस्ताभ्या
सजोषौ ॥ ४१ ॥

आताम्रेति । रोपभाजः क्रुद्धस्य नागराजस्य सहेभस्य कटान्तात्
गण्डस्यहासिच्योतन्ती प्रागेव ज्वन्ती दानस्य मदस्य धारा आता
म्राभा क्रोधादहण्यर्णौ जज्ञे जाता आहो धूर्गतेन पुष्टोगतेन यन्त्रा
मार्गणे शरे व्यामूढखाते लोहितस्य क्षतजस्येव धारा जज्ञे । जने
कर्त्तरि लिट् । किमियं क्रोधादह्या मदधारा वरोद्धरणजन्मा रक्त
धारा नेत्रभयकारणसम्भावात् सादृश्याच्च रुचय स च विरुल्लिखसाद
श्यमृन् इत्यलङ्कारः ॥ ४२ ॥

क्रामसिति । मृत्युशय्यातमस्यानकपर्यङ्करूपस्य । अथ स्वहृष्यो
रस्वो तलमित्यमरः । दोषादण्डौ दाहविशेषौ तत्त्वदया वायतादित्यर्थे
दन्तिनोदन्तौ सहभा वर्त्तत इति साहसिक । योज सहोऽग्नौवर्त्तत

कुर्वन्ज्योत्स्नाविभुपान्तुल्यरूप
स्तारस्ताराजालसाराभिव द्याम् ।

खड्गाघातेर्दारितादन्तिकुम्भा
दाभाति त्वा प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥४४॥

दूरोत्क्षिप्तप्रचक्रेणकृत
मत्तोद्भूतं हस्तिराजः स्वमेव ।

भीमभूमौ लोलमानं सरोपः

पादेनास्फुक्पङ्कजेपत्तिपेप ॥४५॥

इति ठक्प्रत्ययः । तस्य भावाभ्याहचक्रात् कामन् भावस्यनित्यार्थः ।
अस्मत्तुल्यमाहर्ष्यं स खड्गस्य कद्वेद्याधौ भार्यं येति तदर्थमागो-
षिष्ठ इति कैत्यैराशयहे चत्प्रेक्षित इतरत्मेचा ॥ ४१ ॥

कुर्वन्ति । ज्योत्स्नाविभुं तुल्यरूपः चन्द्रिकाभिन्दुसंख्यः तारः
शुद्धः । तारोत्सङ्गादिभ्यश्चाति विश्वः । खड्गाघाते दारितादन्तिकु-
म्भात् प्रोच्छलन्मुत्तन् मौक्तिकौघोत्सङ्गापुञ्जो द्यामाकाशं ताराजालसारां
मत्तोद्भूतं हस्तिराजं कुर्वन्तिप्रत्ययेचा । सारः शब्दयोत्थोत्ति
विद्यः । आभाति च मयी ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति । मत्तो हस्तिराजः यतोन् दूरादुत्क्षिप्तेन माक्षेण
अदृष्ट विप्रेण सङ्करेण चक्रेण कृतं अतएव भूमौ लोलमानं मुह्यमानम् ।
लोलतनादनेपदित्वात्तच्छीलवयोवचनशक्तिषु आशयितं ताक्षीन्वे
आनयप्रत्ययः अतएव लोलमानादयथानशीति वामनः । भीमं भय
द्वरं स्रं सकोयमेव कृतं सरोपः सल पादेनास्फुक्पङ्कजेपत्तिपेप-
ङ्केन मङ्गीभूतेनास्त्वापिमपीति अस्फुक्पङ्कजेपम् । अस्फुक्ने पिप इति
पसब् । पिमेप । कषादित्वादहप्रयोगः । रक्तं पङ्केन स्त्रोहद्वयेण मम-
हंतायेः । ऋद्धयचयोः कृतोदिवेक इति याव । कृतं वेपपासवन्ते-
र्गि सन्मोक्तोरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्काराज्जूनगात्रस्य भूमि

निः साधारज्ञच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।

लब्धायामन्दन्तयोर्युग्ममेव

स्वन्नागस्य प्रापदुत्तमनत्वम् ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शभूव्यधादव्यधेन

स्थित्वा किञ्चिदन्तयोरन्तर्शले ।

जङ्घाङ्घ्रासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं

जित्वोक्तस्ये नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

धस्तेनाग्रे वीतभीतिङ्घृहीत्वा

आपस्कारादिति । गात्रमूत्रमापस्कार आपस्कारादामूलात् । आ-
लोकिक्त्वादसनाय । जूनगात्रस्य द्विजजङ्घस्य । हो पूर्वमवाङ्मुख-
देशौ गात्राङ्गरे क्रमादित्यमर । अतएवावाङ्मुखस्य सत साधारं
साधलम्बन न भवतीति नि साधारं यथा तथा भूमि गच्छत मतत
इत्यर्थः । नागस्य लब्धायाम प्रापदैर्घ्यं व्यायतमित्यर्थः । च स्वकीय
दन्तयोर्युग्ममेवोत्तमत्वधवलम्यमत प्रापत् । तज्जङ्घाङ्घ्रेऽपि दन्ताव-
म्भादायततेत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयोक्त्यो वसुष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शमिति । भूव्यधाहनाभ्या भवोन्निवृत्त्यादित्यर्थः । व्यधजपोरनु-
पसर्गइत्यप्रत्यय व्यधधेन अवमविद्धत्वादव्यधेन सताङ्ग्येन केनचिद्वदेन
दन्तयोरन्तराले किञ्चित् लब्ध व्यधौ यस्मिन् कर्माणि तद्वन्ताभ्यां भट-
स्यं यथा तथा स्थित्वा जङ्घं प्रसारितेनाङ्घ्राधिना सहगैकदेशेन च्छिन्न-
धूर्त्तं हो दन्तप्रवेष्टो दन्तवेष्टं यस्तु त नागं जित्वा सद्यएव उत्तम्ये ल-
जितम् । भावे निट । अत्रापि तथोक्त्यानाद्यसम्बन्धेऽपि सध्दभ्योक्तेर-
तिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

कञ्चिद्वरालः क्षिप्रवानूर्ध्वमुखैः ।

आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो

र्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कञ्चिद्दूरादायतेन द्रुढीयः

प्राप्तप्रोतस्रोतसान्तः क्षतेन ।

हस्तार्थेण प्राप्तमेवायतोऽभू

दानैश्वर्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

तन्वाः पु सोनन्दगोपात्मजायाः

कंसेनेव स्फोटितायागजेन ।

हस्तेनेति । व्याहोदुदन्तो । व्याहोदुदन्तश्चे र्ष इति विग्रहः । अयं
वीर्यमयीति निर्भीक भीरो अङ्गाभावादिनि भावः । कञ्चिद्दूरं हस्तेन
स्पर्शकृत्वा कञ्चिदुपर्युक्तं क्षिप्रवान् । अदमेक्षते तस्यैव हेतोर्कर्मैव
हेतुना तद्वरपार्थमेवेत्यर्थः । वरेणाम्भस्तृतीया चेति चकारात् प्रती ।
व्योम्नि आसीनानामवस्थितानाम् । ईदाय इति शानचरितकारः । अ
गंस्त्रीणाममरुतारोप्यामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कञ्चिदिति । दूरादायतेनात्त क्षतेन विक्षतेन अतएव द्रुढीयसा
प्राप्तेन म्रित श्रोत्रोयत्न तेन हस्तार्थेण कश्चेन जयत प्राप्तकपि कञ्चि
द्वृत्त यक्षोत्त आदात् वारणस्य अनोज्वरस्य भयं आनैश्वर्यं अनाध
र्यं भूतम् । नञ् शुचोऽस्तरेषादिना नञ्पूर्वपदो भवपदवर्द्धि । दीत्यामि
धानेनयं धम्बभोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

तन्वा इति । गजेन स्फोटिताया विदारिताया पुंश्च कल्पजि ह्री
रस्य तन्वा शरीरात् कंसेन स्फोटिताया नन्दगोपात्मजाया मन्दकन्याया
श्रोत्रतन्वो टिप्प्या सूचिं चक्षिण्येव नन्दकन्या शरीरादाभिर्भवन्ती का-
विशेषविश्रुतैर्वाङ्मगे, सेषरै वोद्याभासे वोचिता । दक्षते कर्मणि

दिव्यां मूर्तिर्वैशामगैरुत्पतन्ती
 वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥
 आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा
 मन्यामुच्चैराददानः करेण ।
 सास्थिस्नानन्दारुवद्धारुणात्मा
 कञ्चिन्मध्यात्पाटयाम स दर्न्ती ॥ ५१ ॥
 शोचित्वाग्ने भृत्ययोर्मृत्युभाजो
 रय्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।
 पूर्वं हत्वा नेतरस्य प्रसाद

लिङ्गं राजादेव गुरुमतोऽन्वच्छ इत्याम्बुज्यम् । मनुष्यभावसत्त्वञ्च देवभा-
 ववृत्तेतद्वै । उपमा व्यक्ता । घृता क्षिप्तं दुरात्मनः कंसस्य प्रतारणाय
 भगवदाश्रया तन्माया शक्तिर्नन्दगोपाज्जाता कंसेन हिंसितेति पौरा-
 णिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति । दाहयन्ती । क्रुद्धचित्तोदन्ती एकं जङ्घामग्र पादे-
 नाक्रम्यन्त्या जङ्घासुचैरुद्धतेन करेणाददानं आकर्षयन् । सास्थिस्नानं
 भज्यमानास्थिपटकारशब्दयुक्तं यथा तथा कञ्चिद्दीर्घं दाहयत्काष्ठवत् स-
 ष्यात्पाटयामास मध्यं दिभज्य पाटया मासेत्तयेः । ख्युत्सोपे पङ्कमी ।
 उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति । भृत्यतीतद्वै । रय्यः स्वानिवैश्वयोरेति यत्पूत्य-
 यानोनिपातः । यद्येवमत्रमेव भृत्यभाजोर्मरणं मृतयोर्मृतयोः शो-
 चित्वा वल्लभस्यैतयोर्मध्ये प्रियभृत्यस्य सख्यस्तिना प्रेम्णा तद्वत् प्रेम्णे-
 तद्वै । तथा तेन प्रकारेणानर्दाहं वृत्तापं नो व्याप । यथा येन प्रका-
 रेण नेतरस्यावल्लभस्य पूर्वं जीवितकाले प्रसादम्प्रीतिं दानाद्यनुपह-
 रन्ता पश्चात्तामाज्ञतोऽयमस्माभिरमोषितएव प्राणान् प्रोदादितत्तुय-

स्यञ्चात्तापादाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥

उत्पुत्कारादहं चन्द्रेण नूने

यत्नेऽन्यस्य क्रोधदयोददन्ते ।

सैन्यैः काहृक्कं दलीने कवन्वा

हूयोविभ्ये बल्गतः सामिपाणेः ॥ ५३ ॥

तृथ्यारात्रैराहितोत्तान्तानि

गायन्तोभिः काहृक्कं काहृन्नाभिः ।

यात् दाहनाप । प्रियवृत्तान्तस्याऽप्य नान्यनित्यवत्तमेव न्यायिनोदुःख-

इदः सहेतुरापीदित्यर्थः । न्यायिनोक्तिः ॥ ५२ ॥

उत्पुत्तेत्येतत् । अहं चन्द्रेण वाचने नूने चिह्नं वशाधि शोभन दृष्टौ
शोभौ यस्यो दन्तावस्य तस्मिन् दन्तस्य मोक्षस्य यत्ने कारा दन्तितूरस्य
भुत् । आरादुद्वेगमोषयोरित्युत्तरः । भूयः पुनरपि वच्छस्य वेद-हि-
मदेयः तत्त शोभे स्थिते सति वस्तुतो न्यतः वासिः पाष्ययेस्य तत्ता
कवन्वादपमूर्द्धवचेवरात् । भीतापीनां यथहेतुरिति दक्षिणी । संन्यैरिथ्ये
भीतम् । भाति चिह्नं । वूनस्यापि यत्तस्य पुनः स्वस्तानपातितान्दुग्गता-
विधारणाभ्या कवन्वादपकवन्वाभ्या वल्लैर्विभ्युरित्यर्थः । अथयत्र भा-
नितमद वच्छरः ॥ ५३ ॥

तृथ्यारात्रैरिति । आहिताः धम्मादिताः उन्नावाः प्रष्टुताः तापाः
करदरादिक्लियामानानि वेपु तैः । तानः काहृक्कवाचानमित्युत्तरः ।
तृथ्यारात्रैर्दहादिवाद्युषोपैस्तथा काहृक्कं अहं गायन्तोभिः अहं-
न्तोभिः काहृन्नाभिः शुष्कयोद्यविशेषैश्च वरचैः । काहृक्कं अथय-
नयोः । वाद्यमावृज्यविशेषे तु काहृक्काः काहृक्काः अहं इति विद्याः । काये
अपमूर्द्धि कवेवरे । अथयत्र पशुः गृह्यो दृष्टि रक्षितः
कर्मणि तत्तथा न्यथे न्यतृति सति । कर्त्तरि क्तः ।

वर्धाकृता नाकनारी मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

लूनघ्रीवात्सायकेनापरस्य

द्यामत्युच्चैराननादुत्पत्तिष्णोः ।

चसे मुग्धैः सैहिकेयानुकारा

द्रौद्राकारादशरोवक्त्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥

वृत्तं युद्धं शूरमाश्लिष्य काचि

द्रुतुनूणं मेरुकुञ्जगाम ।

त्यक्त्वा नागौ देहमेति स याव

त्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

प्रस्थिता तं परोक्षमागतेत्यर्थः । नाकनारी वर्धा कृता तदुज्जीवना-
द्विषयमनोरथा मती मुमूर्च्छ । अन्धकृतवैद्यस्य विशेषणतस्तु नाक-
नारीमुच्छाहेतुत्वात्काशविह्वलं मुच्छासम्बन्धाति प्रकीर्तनां उद्दीर्यते ॥ ५८ ॥

लूनघ्रीवादिति । अपरस्य सायकेन लूनघ्रीवाच्छिञ्जकण्ठान् अतएव
द्यामाकाशं प्रति आशु उच्चैरुत्पत्तिव्योक्त्यतगमोक्तात् । अतश्च जित्यादिना
दण्डप्रत्ययः । अतएव विहिक्काया अपत्यं पुमान् सैहिकेयोराजः ।
तमस्तु राज्ञः स्वभातः सैहिकेयोविधुन्त इत्यमरः । स्तोभोवत् । तम-
तुहरोतीति तदनुकारात्तत्सदृशादित्यर्थः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । द्रौद्रा-
कारान् भीषणाकरोरस्य वीरस्य आननात् मुग्धैः चन्द्रैः अश्वरसां
वक्त्रैरेव चन्द्रैस्तेमे लक्षम् । अग्रे लिट् । अथ राज्ञेयत्वात्सायकस्य
चन्द्र एव सम्प्रदाइतुचन्द्रैरिति रूपम् । सिद्धं तस्य सैहिकेयराजकारा-
दिति सप्तोपमापेक्षत्वात् सद्वरः ॥ ५९ ॥

वृत्तमिति । काचिदमरनारी युद्धे वृत्तं गतम् । गतेऽतीते दृष्टे
स्याते वस्तुतोऽपि वृत्तं गतं इति विश्वः । शूरमाश्लिष्य रन्तुं तर्हि
मेरोः कुञ्जद्वारगाम । यावन्नद्वियोगासमर्था तदिरहावहा पत्नी

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्थां
 वीक्ष्य प्रेम्णा तत्त्वणादुद्गतासुः ।
 प्राप्याखण्डन्देवभूयं सतीत्वा
 दाशिषलेष खैव कञ्चित्पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥
 स्वर्गे वासङ्गारयन्त्या चिराय
 प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।
 कञ्चिद्भजे दिव्यनार्या परस्मिन्
 लोके लोकस्मीययन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

सद्योग्नौ देहं त्यक्त्वा नैति के माजगाम । एतत् मेरुद्वारा हस्त्वन्वो-
 ऽपि हस्त्वन्वोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

त्यक्तेति । संयुगे युद्धे त्यक्तप्राणं कञ्चिद्वीरं हस्तिन्यां तिष्ठतीति
 हस्तिनीस्था करपीमाहृता सती वीक्ष्य प्रेम्णा तत्त्वणा दुद्गतासु-
 तमासा । खैव पुरन्ध्री स्वभार्येण सतीत्वात्यतिदूतात्वाद 'खण्डमक्षयं'
 देवभूयं देवत्वम् । सुखोभावे इति कथम् । दाम्पत्यश्लेष । स्त्रीणां पाति-
 हृत्यमेव प्रतिपाद्योक्तनिदानं माग्निप्रवेशादिकमिति भावः । एतत् सती-
 त्वस्य विशेषणमस्तीति देवभूयहेतुत्वात्तुक्तेर्नकादिकिङ्कमतिययोक्त्यादिकं त
 यथास्मन्मनुष्यम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गे इति । कञ्चिद्वीरदिराय चिरकालं स्वर्गेषासम् । यमना-
 सशशिष्वक्षादिति विस्त्यादनुक् । धारयन्त्या कञ्चुभावयन्त्या अहन्त्य-
 च्छनि प्रत्यग्रम् । मण्डसकादन्यतरस्यामित्यश्वयीभावे समाधानादहं
 त्वय चवरादाना ममात्वे टिचोप इत्युक्तम् । प्रत्यग्रत्वं नूतनत्वं
 धारयन्त्या परमेभाष्यदत्तादिति भावः । लोकं प्रीक्षयन्त्या अद्भुतत्वं
 प्रापयन्त्या । प्रीजोयदन्ताहृतः शतरि क्षीप धूज्मीजोसुखरूप इति
 तुगागमः । दिव्यनार्या परकिङ्कोके इहलोके कीर्त्या च भजे प्राप्त ।

गत्वा नूनं वैबुधं सद्ग रम्य

मूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा ।

भूयोदृष्टप्रत्ययाः प्राप्तमंज्ञाः

साधीयस्ते यद्गुणायद्रियन्ते ॥ ६३ ॥

कश्चिच्छस्तापानमूढोऽपवोदु

र्हब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।

व्यावर्त्तिष्ट कोशतः सख्युच्चै

स्तान्तात्मा का च लोकानुवृत्तिः ॥ ६४ ॥

भजेः कर्त्तारि लिङ् । रम्यमरणाहोन्नतवमपि जिगायेत्प्रर्थः । अत्र
दिश्रान्ताकीर्त्तयः प्रकृतयोरेव तस्य धर्मसम्बन्धात् केवलप्रकृत्यादा
तस्ययोगिता ॥ ६३ ॥

गत्वेति । मूर्च्छाभाजामान्तरात्मा लोभं रम्यं वैबुधं सद्ग दिश्र
भवनं गत्वा आजगाम । मूर्च्छासमये सुरसोभरामणीयकं ददा व्याज-
गाम । नूनसुत्प्रमेचायाम् । कृतः यद्गुणात्प्राप्तसंज्ञाः सम्बन्धाः
सन् । उद्विगता इदंविश्रामाः भूयः पुनरपि साधीयो गाढतरम् ।
गाढादीयसुनि अन्निकशाठ्योर्नेदसाधायित्वं साधादेयः । रम्याय रम्यं
कर्त्तुमाद्रियन्ते अस्तेहिरे इत्यर्थः । कर्त्तारि लृट् म्यन् प्रत्ययः । कथ-
ञ्चिदुज्जीवितानां पुनर्नृत्तप्राप्तिं त्रयोदशैवहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति । शस्त्रापातमूढः प्रह्वारमूर्च्छितः कश्चिदीरथेतमा संज्ञा
अब्ध्वा अपवोदुर्भूच्छासमये बुद्धमभेरपनेत् । सख्युर्भित् स्तोत्रैः को-
शतं आगच्छागच्छेत्यक्रोशति । पथी चानादरे इति पथी । क्रोशन्त-
मनादत्येत्यर्थः । भूयः पुनरपि व्याह्वय रम्याय वरावर्त्तिष्ट । व्याह्व-
देहस्यक्तय तयाहि लोकानुवृत्तिश्च का नैवेत्यर्थः । सङ्गज्जनानुरोधस्तु
हितानर्चिनः परिच्छेत्तुं ह्येत्यर्थः । सामान्येन विशेषमर्थं नरूपोऽ-
र्थान्तरम्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाकृष्य दूरा
 दासन्नत्वात्कौचिदेकेषुणैव ।
 अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा
 दूर्ध्वावेव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥
 भिन्नानस्त्वैर्माहभाजोऽभिजातान्
 हन्तुं लोलं वारयन्तः स्ववर्गम् ।
 जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
 योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥
 भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ

भिन्नोरस्कौ भवति । शत्रुणा दूरादालिष्यादुद्धृतात्तयोरित्यर्थः । वृद्धि-
 लक्षणादेकेषुणैः भिन्नोरस्की निदारितवक्ष्यौ कौचिदीरा अन्योऽन्या-
 वष्टम्भस्य सामर्थ्यं तस्य योगात्स्वभावाद्दूर्ध्वावेव ऊर्ध्वं तिष्ठन्तावेव
 स्वर्गतावपि मृतावमृतां अपि सार्धः । तस्य मृतयोऽहोबभूवामानामप्यन्त्रेऽपि
 सम्वन्धोस्ते रतिर्योजितः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति । अन्ये वीरा अस्त्वैर्भग्नान् निदारितान् अतएव मोह-
 भाजोऽस्त्वैर्भग्नोऽस्त्वैर्भग्नानभिजातान् कुर्वीतान् । अभिजातः पितृ-
 न्याये कुर्वीतमाप्नोतीति विश्वः । हन्तुं लोलं उत्सुकं स्ववर्गं
 वारयन्तः जीवं मृह्योत्वा जीवग्राहं ग्राहयामासुः जीवमेव ग्राहया-
 मासुरित्यर्थः । दूर्ध्वावेव स्वर्गतावपि हन्तुं लोलं उत्सुकं इति यत्पुनस्तस्यः
 कषाटिनादनुप्रयोगः । जीवग्राह्यप्रयोजनस्यार्थान्नरन्द्यादिनाह तदा हि
 योग्येन जनेन ज्ञेयना कस्य उच्यतेऽर्थः कीदृशीदिप्रयोजनं न भ्यान्
 मृगदेव बर्ध्वादीत्यर्थः अतोवीराणां रस्तेष्वपि अतिपरिहृतस्व-
 मेव श्रेयः । मार्तं नातिपरिहृतमिति हनननिषेधादिति भावः ॥ ६६ ॥

पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रयुंतीनि ।

आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य

स्थालीनीव स्यापितानि स भान्ति ॥ ६७ ॥

रजर्भष्टावत्सः कुङ्कुमाङ्गा

मुक्ताहाराः पार्थिवानां वृद्धनाम् ।

हासलक्ष्योः पूर्णकामस्य मन्ये

मृत्योर्दन्ताः पीतरक्तासंदेस्य ॥ ६८ ॥

निम्नोप्योषीभूतमस्त्वक्षतानां

मत्तं भूमौ यच्चकासाञ्चकारं ।

रागाद्यन्तत्किन्नु कौसुममम्भः

संख्यानामोमन्तकान्तः पुरस्य ॥ ६८ ॥

अग्नैरिति । अग्नैर्हृद्यैर्हेतुना अग्नदण्डत्वादिति भावः । भूमौ
 यम्यंस्तानि उत्तानयित्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि पूर्वोद्गमभाषि धातपत्ताषि
 श्वेतश्वत्वाशीतृयः प्रेतराजस्यान्तकस्य आहाराय भोजनाय स्वाभि-
 तानि विहितानि रौप्यस्वाचीनि राजतभाजनानीव भान्ति चेत्त-
 द्गोपेष्टा ॥ ६७ ॥

रेजुरिति । व्यस्यन्तं कृतानां पार्थिवानां वस्यशोभयः पतिताः कु-
 ङ्कुमाद्वाः कुङ्कुमावर्णिता इत्यर्थः । उक्ताहाराः पुरुषकामस्य सकल
 राजकसंहारात्मफलमनोरथस्य पतय्य पीतं रक्तमेवास्यं येन तस्य
 मृत्योः हास्यदृष्टहास्यक्षयादस्यादन्तारेजुरिति मन्त्रे इत्यतश्च ॥६८॥

निम्नेष्विति । भुक्तौ निम्नेषु निम्नेष्वङ्गेषु कोपीभूतं रागीभूतं
 यस्तत्तत्तानां सम्बन्धि यदम्बरैस्तं चकाशाञ्जकार दिदीमे । चकाश्च दी-
 प्राविति धातोर्भिर्दृ शानेकाच धाम् यत्तव्यमित्याम्बुयवे हजोऽनुपयोगः ।

रामेण त्रिःसप्तकत्वोद्भूदाना
 त्रिचञ्चक्रे पञ्चकङ्कत्रियास्तैः ।
 रक्तान्धोभिस्तत्त्वणादेव तस्मिन्
 सङ्क्षेऽसङ्क्षयाः प्रावहन्दोपवत्यः ॥ ७० ॥
 सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिञ्जितास्त्रै
 राविश्याधः शातशस्त्रावल्गुनाः
 कूर्मोपत्यं व्यक्तमन्तर्नदीना
 मैमाः प्रापन्नङ्गुयोऽसृङ्मयीणाम् ॥ ७१ ॥

तद्वचनकालः । इत्युक्तानावरोधस्तु संख्यामानास्तत्तरीयाणां रा-
 गार्थं रङ्गनायं कुसुम्भरोदं कौसुम्भं यन्मः किं तु कुसुम्भद्रपोत
 वेत्तव्यमेवा ॥ ६६ ॥

रामेयेति । रामेण भार्गवेण सामर्थ्यात् त्रीन् वारान् त्रिः ।
 द्वित्रिचतुर्थः तुल्यति ८ प्रत्ययः । तिराहता सप्त त्रिः सप्तकत्र एक-
 विंशतिशरानित्यर्थः । सङ्क्षयायाः क्रियाभ्यास्तृत्तयत्वेनैकस्यस्यति ज्ञात-
 च्चप्रत्ययः । त्रिचञ्चक्रे रासम्भरक्तैः चित्रमङ्गुते हुदानां प्रश्नपरिमाण-
 मस्य पञ्चकम् । सङ्क्षयायाः वत्तावत्त्वत्तराध्ययनेष्विति सङ्क्षार्ये कन्
 प्रत्ययः । अत्रोक्तं तस्मिन् सङ्क्षे सुदे । सधनास्तन्दनं सङ्क्षम-
 त्त्वमरः । अथादेयं रक्तैरेकान्धोभिः असङ्क्षयादीपवत्त्वोत्तयः प्रावहन् प्रा-
 वरन् रामेण ब्रह्मकालेन च समन्तपञ्चकाद्यं हुद पञ्चकमेव रूप
 द्वितु लतम् । अत्र ॥ अथमात्रेणासङ्क्षयान्तयः प्रहता इत्यप्रमाना-
 दुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानानादिति । शिञ्जितास्त्रैरभ्यस्तास्तविद्यैरस्त्रिभिराहुधीयैः
 शब्धः रथानामधस्तादाविश्या मविश्या सन्दानानात् वन्दन प्रदेशात्
 शुल्परदेयमधितत्येत्वर्थः । शातं शीतम् । शाश्वतोऽनन्तरस्याभिहिते विरु-

पद्माकारैर्यौधवक्त्रैरिमानां

कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।

सोपस्काराः प्रावदन्नस्रतोयाः

स्रोतस्त्रिन्योवीचिपूच्चैस्तरङ्गिः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठा

दध्याकाशस्वभ्रमुः पत्रवाद्याः ।

भूर्त्ताः प्राणानूनमद्याप्यवेत्ता

मासुः कायन्त्याजितादारुणास्तैः ॥ ७३ ॥

स्नादीत्याभासः । तेन यस्तेष्वोपवृत्ताः स्त्रियाः । इमानामिमे देवाः
अङ्गुयवरणाः अङ्गुल्ययीणा मदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तं कूर्मोपमं
कमठोपमाम् । स्वार्थे षष्मन्त्ययः । अतएवोपम्यादयः चतुर्वर्ग्यैवदिति
नामनः । प्रापन् प्राप्ताः । आपोवृष्टिः प्रवादितात् चुरेच्छादेशः ।
उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माकारैरिति । उच्चैर्वीचिषु तरङ्गिः प्रवहमानैः पद्माकारैः कम-
रकल्पैर्यौधवक्त्रैर्भटस्रस्रैरिमानां कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः सोपस्काराः
सपरिकराः । सभ्यस्युद्देश्यः करोती भूपथे इति चुडागमः । अस्त्रतोया
रक्तजलाः स्रोतस्त्रिन्यो नद्याः प्रावदन् । अतः रूपकोरमयो. स्रवरः
सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति । पत्राणि बहूनीति पत्रवाद्याः परिक्षिप्तः आसि-
षाय आनिषमत्तुम् । स्त्रिवार्योपपदस्य च कर्माणि स्यान्निध इति च-
तुर्थी । उत्क्रान्तानां वृत्तानां उपरिष्ठादध्याकाशमाकाशे । रिभन्तार्य-
ऽध्ययीभाराः । मध्वसु भेष । वा तूभ्यस्तत्त्वमिति विवक्ष्यादेत्यभ्या-
ससोपाभारः । अत्रौतुमेव्यते । दादयास्तैः मोरास्तैः कायं त्वाजि-
ता विपजिताः व्यजेष्टेनायु द्विकर्माकाशकर्मणि ताः । अन्ते कर्तुं द

आतन्वद्भिदिक्षु पत्राग्रनाद
 म्प्राप्तैर्दूरादाशु तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः ।
 आदौ रक्तं सैनिकानामजीवै
 र्जीवैः पञ्चात्यत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥
 ओजोभाजां यद्रणे संस्थिताना
 मादत्तीघ्रं सार्द्धमङ्गेन नूनम् ।
 ज्वानाव्याजादुद्धमन्ती तदन्त
 स्तेजसारन्दीपजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥

कर्म्मणांमिति वचनात् । मूर्त्ताः मूर्त्तिमन्तः । प्राणा व्यद्योदानीमपि का-
 यमवेष्टामासुः पूर्वाभिमानात् पुनः कावप्रवेशोपेक्षितोन्मूर्त्ताः प्राणा-
 एव नूनमाराह्यमनोत्पन्नमेवार्थः । इत्यादेश एवमतोऽन्वष्ट इत्याम्-
 प्रत्ययः कञ्जातप्रयुज्यते विटीकक्षेत्रतु प्रयोगः आम्प्रत्ययवदित्यत्र कल
 एवेति नियमादस्तेर्नामनेपदम् ॥ ७२ ॥

आतन्वद्भिदिक्षु । दिक्षु पत्राग्रनादं पञ्चान्वधोऽं आतन्वद्भिर्दि-
 क्षुपद्भिर्दूरादाशु प्राप्तैरागतैरलीयन्त्यर्कैरेवेतनैः । पञ्चाश
 लनेन नजसमाप्तः । पत्रिपूगैर्वाक्प्रातैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः
 कर्णैः सैनिकानां रक्तमपायि पीतम् । पिबतेः कर्म्मणि जुब्धातो-
 युक्तेऽन्तोरिति युगागमः । पञ्चात्कीरैश्चेतनैः पत्रिपूगैः पत्रिमूर्तैः
 कर्तृभिक्षीणैर्मुखाग्रैश्चक्षुषुषुदेः कर्णैरपायि । अलोभवेपं पत्रिणां
 प्रकृतत्वात् कोवप्रकृतविषयः सौम्यः ॥ ७३ ॥

ओजोभाजामिति । दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा दीपजिह्वा
 शिवा । रणे संस्थितानां मृतानामोजोभाजामोक्षस्तिनाम् । कर्द्धेः
 यात्रेण सार्द्धं वक्त्रीवृत्तिम् । तेन आददश्चक्षत् । अदेर्जुब् कद
 र्वेवाहित्यङागमेऽष्टकस्य आहजादीनामित्याङागमेऽङ्कस्य आटशेः ।

नेरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तराल
 दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाग्निनेन ।
 योद्बुर्वाणप्रोतमादीप्य मांस
 स्याकापूर्वखादमादे शिवाभिः ॥ ७६ ॥
 ग्लानिच्छेदो क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा
 रक्तारिष्ट शोपिताजीर्णशेषम् ।
 सादुङ्क्षारङ्गालखण्डोपदश

इति । तदनन्तरं नरित तेजोष्वासाव्याजानुसृष्टोत्काष्कलादुद-
 भन्ती तारसञ्ज्ञैर्वाग्ने रौति स्म । तिरस्त्रा वाग्नि रतमित्थमर । नू-
 नमित्थतथ चाद्यां व्यजयन् न ज्वालात्पापङ्कनेन तेजोस्वोत्तम-
 चये सामङ्गवोत्पन्नति सर्वस्वकार ॥ ७५ ॥

नेरन्तर्येति । नेरन्तर्येणाविच्छेदेन शिघ्र देहस्यान्तरालं यस्मिन् न
 भ्रंशे तद्यथा तथा वाग्ने प्रोतं सूतं क्षतमेव दुर्भक्षस्य भक्षतमय-
 मयस्य । लक्ष्मार्चं खलमत्तय । योयुयोधस्य सन्ध्यां मांसं ज्वालिना
 ज्वालावता वाग्निनेन हृतेन शिशुना वाग्नेन जिह्वां ज्वलतीति प्र-
 सिद्धं । खादीप्यं प्रज्वाल्य । वाणगृहाय मांसपाकात् चेति भावः । अ-
 तएव पाक्षेनापूर्वोऽभनव खादोरुचिभ्यस्तत्तथा शिवाभिर्गोप्रायुभिः ।
 स्त्रिया शिवा भूरिमायगोभानुसृष्टधूसका इत्यमरः । खादे जपमे-
 भक्षितमित्यर्थः । लिखन्त्यतरस्यामिति विकृत्याददेर्न वसुदेयः । वाग्निने
 च्छया जिह्वाज्वालादग्नेषु अप्रतिबन्धेन पाकश्चिरं जपश्च इत्यर्थः ।
 व्यज्य पाकापूर्वखादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेऽतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥

ग्लानोति । क्रोष्टा जम्बुक क्षुत्प्रबोधय ग्लानिच्छेदो खेदहारी
 शोपितोजारित अजीर्णशेषोक्तेन तद्रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति
 रूपकम् । तत्पीत्वा सादुङ्क्षारं सादूलत्वं । सादुभीति णसृज् । का

क्रोष्टा हिम्बं व्यध्वणद्वयस्वनञ्च ॥ ७७ ॥

क्रवगात्पूगैः पुष्कराण्यानकाना
म्रत्याशभिर्मेदसीदारितानि ।

आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्य

नूकालोनूनं वाग्ददावाननानि ॥ ७८ ॥

कीर्ष्णी रेजे साजिभूमिः समन्ता

सखण्डेन यत्नता उपदंशं काष्ठसखण्डसुपदंशं कल्पेत्तर्यः । काष्ठ सखण्ड-
यत्नता तु यमे इत्यमरः । उपदंशस्तृतीययामिति यत्नन् । काष्ठसखण्डस्य
दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि सृजिक्रियात्पत्नत्वात् तृतीयोप यदतया, तृती-
याप्रभृतीत्यन्तरस्थानिति निवृत्त्येवोपपदश्चासौ । हिम्बं कलेवरं काष्ठ-
सखण्डसुपदंशं । रेः सप्तभोजन इति पत्यम् । व्यध्वणद्वयादयश्चेति
सखण्डय । आभोजनार्थतात् पत्यं न ॥ ७७ ॥

क्रव्यादिति । क्रव्यमदनीति क्रव्यादौ सांसमक्षकाः बहुवृत्तप्रा-
दयः क्रव्ये चेति विट्पत्यम् । तेषां पूगैः कर्तृभिः मेदसोवपायाः । मे-
दस्तु यमा यमेत्यमरः । इत्याशाभिस्तृणानिदांरितानि मेदस्तित भान्त्या
पाटिताम्यानकानां तृणार्था इत्यमराणि सखानि । पुष्करं करिकृष्णाणे
पाद्यभाण्डसुष्ठे लते इत्यमरः । प्राणिनः करितरगादीन् प्रत्यवश्यन्
व्यव्यवहरन् । व्यव्यवहारः प्रत्यवश्यमं भोजनं लब्धिरिति इत्यायुधः ।
काष्ठोऽन्तः आभीलानि मयद्वराणि । आभीलं भोगकच्छयोरिति
पित्तः । आगनानि व्याददौ विजहार । व्यादोदोनासविहरण इत्यसौ
प्रत्युदाहरण मेतत् । यानि विदारितानि इत्यमर इति तान्येवाननानि ।
नूनमित्यतुमेवावाम् ॥ ७८ ॥

कीर्ष्णीति च प्राणिकृत्तनीरङ्ग विधत्वादिभ्यामैरित्यर्थः । कर्तुं प्राणने
इति धातोर्नटः यत्नादेशः । प्राणभानां प्राणिनां प्रतीकैरवपरे । कर्ष्णी

दप्राणङ्गिः प्राणभाजा प्रतीकैः ।

वद्धारभैरर्हसंयोजितैर्वा

रूपैः स्रष्टुः स्रष्टुकर्मान्तशाला ॥ ७६ ॥

आयन्तीनामविरतरय राजकानीकिनीना

मित्य सैन्यै सममलघुभिः शीपतेरुम्भिर्मङ्गिः ।

आसीदीर्घैर्मुहुरिय मच्चद्वारिधेरापगाना

न्दोलायुद्ध कृतगुरुतरध्वानमौदृत्यभालाम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकावे

प्रतीकोऽयं यद्वादनर समन्तात्कीर्णा सा आलिङ्गि इव दसमाप्रार
भैरिति वद्धारभै किञ्च दुर्दृष्टे रित्यर्थः । विभाषा तु भोगकुचं वर
कादिति बहुष प्रत्यय तथाहं संयोजितैर्बहुषैश्च रूपैः आकारैः ।
रूपं स्वरूपेणैव नृपैः आकारं लभयोरपीति विज्ञः । कीर्णां लघु
धातुः स्रष्टुकर्मान्तशाला वा । “स्रष्टुकर्मयोगिन्यतागारमिव रेजे इत्यु
तमेत्या ॥ ७६ ॥

आयन्तीनामिति । इयच्छक्तीत्या अविरतरयमविच्छिन्नवेगं यथा
तथा आयन्तीनामभिधावन्तीनामौदृत्यभाला प्रागर्च्य भाज्जरा राजा
धमूहा राजधानि । गोतोच्छेत्त्यादिना युज्यते । तेनासनीकिन्य रमा
काशा राजकानीकिनीना अलघुभिर्महद्भिर्कर्मभिर्ज्ञातैरुपज्ञैः शी
पते । लयस्य सैन्यै समवेनाभि सङ्घं यथा समूहो व्यापम् । भित्ता
दिभ्योऽण् । आगेन मच्छन्तीति व्यापमानासक्तविशेषं विधिदाना वारि
धैरौघे प्रगाहै रव एवोयुक् तरध्वनिर्महाध्वनिर्यस्मिन् तन्महद्दोला
युद्धं अनियतजयपराजय युद्धं सङ्गरासीत् उपमा । भन्दाक्रान्ता वृत्त
मेतत् ॥ ८० ॥

सङ्कुल्युद्धवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोशाचलपट्टिनायकवरिविरचिते माधवाख्य-
ध्याख्याने सङ्कुल्युद्धवर्णनेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

जनविंशः सर्गः ।

अथोत्तस्ये रणाटव्यामसुद्धहेणुदारिणा ।

नृपाङ्घ्रिपौत्रसङ्घर्षादग्निवत्त्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गो तत्तुल्यं युद्धनिर्वाधेदानीमेकोनविंशति सर्गो
इत्युत्तमस्तुभेन चन्दना चित्तबल्येन वर्णयितुमारभते । धैर्येणादि ।
अर्धं तत्तुल्यमुद्धानन्तरम् । रणोऽटवीचेलुपमित वक्रावः । अग्नि-
वदिति तद्विषयव्यतिरिक्तम् । एवमस्तरत्नापि इत्यन्वयम् । तस्यां रणाटव्यां
असुद्धदः अलवो वेणुवोर्ध्वरा इव । वेणु अस्तरतेजना इति वक्ष्यमर्थः ।
वेणुमरः । तान्दारयति वक्रोनासुद्धहेणु दारिणा वेणुदारिणा वाक्यात्
जेन । नृपाङ्घ्रिपाः पादपा इव तेषामोषाः सङ्घर्षोर्ध्वं वक्ष्यमांस्तुल्य-
रात् श्रेणश्च अग्निवत्त्वमित्यम् । तेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः ।
तत्तस्ये वदितम् । आवेष्टि । अस्माग्निवदिति तुल्यार्थे वतिना धर्मव्यव-
धाने सादृश्यं प्रतिपादना उपमानोपमेयममानधर्मसादृश्यप्रतिपाद-
काना चतुर्णां उपमादानाश्चेवमार्योर्तद्विगतता पूर्वोपमा । सा च र-
णाट व्याटिकमाद्यतीपमासापेक्षेति सङ्करः । सर्गेऽकिन् अस्तुभं वचम् ।
पद्वं सप्तु सर्वेषु सप्तमं हिचतयेवोः । गुरुप्रभं च सर्वेषां मेतत् लोकस्य
नक्षत्रमिति वक्ष्यात् । अत्रैकान्तरक्रमेण यमका शब्दतमपन्दासङ्काह-
नियमः सर्वत्र यदा सम्यग्प्रयोगश्चकार स तत्र यमकवचनसङ्घर्षं द-
रिडना । अक्षपेतश्रपेतात्मा व्याटिर्निर्वच्यसङ्गतेः । यमकनञ्च पादाना-
मादिमध्यान्तगोचरम् । एवमिदं वचनमादे यमकानां विवरणा । आ-

आपतन्तममुन्दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽबलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥

जजौजोजाजिजिज्जाजी तन्ततोऽतिततानितुत् ।

जाभोऽभोभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

॥ एकाक्षरपादः ॥

दिग्ध्यानमध्यानधध्याद्याद्यन्त धर्षत इति । अतोऽ एतत्पादान्तं यमकं द्विपादयमकभेदः ॥ १ ॥

आपतन्तमिति । आपतन्तमावाधन्तं अस्तु वेद्युदारिचं दूरात् जरी-
कृतपराक्रमोऽदूरीकृतपौरुषको न सङ्गानुगतसंप्रसार इत्यर्थः । बलोबलभट्टः
केसरी विजोमातङ्गं गजमिश्राप्रकोकयामास अन्वयोरिव तदन्तरमिति
भावः । अतोऽसङ्कारेण यस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजानिति । ततोऽवलोकयान्तरं जजन्तीति जजाः योधाः । जज
युद्धे पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौजोका तामानि जयतीति
जजौजोजाजिजितु । जयतेः क्तिप् । जजतीति जजौयोधी । ताप्तीस्ते-
ष्विति । अतिततानितुत् अतितदति अतिव्यवतीति अतितुत् ।
तदन्तेः क्तिप् । भस्माभेवाभायस्य स भाभोवचस्यकान्तिः । नचत् नृचं
मं तारेत्यमरः । नासिभीर्बेवा तेऽभियोनिर्भीकाः तानिभान् गजान्
अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्तिप् । तस्याः भासकोलषेभूः स्थानं
अमीभाभिभूभाभूः । अराः अन्वेषामिहरीचि अन्वेषि तैः रीषानि
गच्छन्तीति अरिर्व्यो रथाः । री भतिल्लेष्वोरितिधातोः क्तिप् । तेषां
रैरं प्रेरणं राति अरिरीररीरधिक । अतोऽनुपसर्गकः । अरि यत्पु-
नंतभट्टः तं वेद्युदारिचं आर योद्धुमासधारेत्यर्थः अगताविति धातोर्निट
द्विभावंतोणल्लुट्ठिः अग्रासस्योरदत्ते अत आदेरिति दीर्घे पुनः सव
येदीर्घः । भिच्चेकाक्षरपादाण्योऽनुपासभेदः भाभ इत्यपचातु प्रासयोरे
नराचशानुपवेशलक्ष्य वद्धरः ॥ ३ ॥

भवन्भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ।

कोपादथैनं शितयां महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥

दिशमर्कमिवावाचो मूर्च्छागतमपाहरत् ।

मन्दप्रतापतं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

अवस्थिति । लोकानां जनानां जगतां च । चोक्तस्तु सुदने जने-
दत्तमर । भयाय भवन् सम्पद्रमानः भयं जनयन्नित्यर्थः । क्लृपेः स-
म्पद्रमाने चतुर्थी च वक्तव्येति क्लृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । आकम्पित-
महीतलोभूकम्पं कुर्वन्नित्यर्थः । निर्घोषेण भीमोभयहृरः तस्य बलमद्रस्य
रथोनिर्घात इवापतत् व्याधायत् । शीती पूर्वोपमा ॥ ४ ॥

राम इति । रिपुष्वुदाती आलिमहेः रथोत्थवेधिति ह्यप्रकम् ।
महच्छुबलवद्वलमरः । विचक्षणे प्रगल्भे । विचष्ट इति कर्तरि लु-
टिति न्यायकारः अवनवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति चक्षिणः एवाजा-
हेमाभावः । रामेवतमहे शरान् आस विक्षेपः । आस्यतेनिट् अत आ-
हेरदभ्यासदीर्घे सवर्णदीर्घः । कोपात् रामएनं वेधुदारिणं प्राप्ता
प्रातवा । माच्छोरन्दनैरस्त्रामितीत्यम् । महेष्वा महेधुणा । मती रोप-
द्वर्णुवोदित्यमरः । विचक्षणे ख्यान । जगु हिंसायामिति पातोः क-
र्तरि णिङ् । अभिघ्नमपादोनाम पादाभ्यासयमक्रमेदः । एवमुत्तर-
तापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति । मूर्च्छागतं रामेषुपातान्कोहसुपगतम् अतएव मन्द-
प्रतापमत्यप्रकाशं तं वेधुदारिणं अवाचीं दक्षिणा दिशं प्राप्तम् ।
अतएव मन्दप्रतापमूर्च्छमिव स्रुतः सारथिरनूरुश्च आत्रेर्विहायसः क्षा-
बायादिवाजिविहायश्च द्रव्युपभितयमासः । शीघ्रमपा हरत् अपसा-
रितान् । उपमा ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।
 ससर्जं वक्त्रैः फुल्लजसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥
 उल्मुकेन द्रुमम्राप्य सङ्कुचत्यचसञ्चयम् ।
 तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥
 पृथोरध्यक्षिपद्भुक्नी यया चापमुदायुधः ।
 तयैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

कृतेति । प्रभावेन सह वर्तत इति सप्रभावा सहास्रभावा शिनेः
 शाल्वकिपितामहस्य चमूं सेना । शाल्वीनाम चैद्यपक्षोराजा तस्य
 चमूं सेना जिता कृत्वा जिचेत्यर्थः । अतएव वक्त्रैर्मुखैः । सेनाङ्गि-
 कार इति लक्ष्मीया विकासस्यापि विचारत्वात् । फुल्लजस्य प्रफुल्लार-
 विन्दस्य सप्रभा समानप्रभा हृषेण विकारिततीत्यर्थः । कर्जितास-
 टारा वाचं ससर्जं कै दूयमखदध इत्याद्युद्धैर्जतं जगादेत्यर्थः । उप-
 भासमन्वयो सद्युष्टि ॥ ७ ॥

उल्मुकेनेति । दिक्षु तेजः प्रभावं प्रकाशय प्रकिरता दिक्षिपता
 उल्मुकेन भागवतेन राज्ञा दृष्टातेन च । सङ्कुचनी पत्रसम्पदाङ्गन-
 सम्पत्त्यैवमद्विष्ट यस्तु तम् । सप्रतापं सपराक्रमं प्रकृतापसहितं
 च । द्रुमं द्रुमार्थं राजानं उल्मुकं प्रप्यादीप्यत प्रजज्वले । भाषे
 उच्यते । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थेनियन्त्राद् प्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव
 न लोपः ॥ ८ ॥

पृथोरिति । रथो भीष्मवाक्कजोरक्षिण्यभ्याता । उदायुधः
 उदात्तायुधः सन् । यया वाचा पृथोराक्षयाधमध्यक्षिपत् धिनिदं
 उदा कथमिति निनिन्द । अपगता सदास्वास्तया व्यसृता निरुह्या-
 यया तयैव वाचा शुधोयुद्धादपगममपहरणं यया च । अत्र त्वादि-
 मरादमानं दृष्टवागतोऽस्तीति प्रार्थयामादेत्यर्थः । यच्चि.उभयपदी ॥ ९ ॥

संसं समन्ततो गङ्गामापतन्तोरनीकिनीः ।

कार्णिकः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानि त्रिनिम्नगाः ॥ १० ॥

दधानैर्धनसादृश्यं लसदावसदंशनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११ ॥

॥ निरोष्ठयः ॥

नखांश्चमञ्जुरोकीर्णामसौ तरुरिवोच्चकैः ।

वभौ विभ्रद्वनुः शाखामधिरूढगिलीमुखाम् ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यन्दधदानते ।

इममिति । समं युगपत्समन्ततः आपतन्ती रागच्छन्ती राश्याः । चैदृ-
पक्षाणामनीकिनीः केनाः । अथ स्यादप्यं दुर्गान् कार्णिकः प्रदुम्नः ।
अत इह । निम्नगाः नदीः सरस्वान् ससृज इवैकोऽसृष्टायः प्रत्यप-
हीत् प्रसवरोध ॥ १० ॥

दधानैरिति । सर्वाणि आवधानि त्वयोपयानि दशनानि यस्मिंश्चि-
देशे तैः । तत्तुल्यं वस्तु दंशनमित्यपरः । अतएव एत सादृश्यं का-
र्णिकेनैव दधानैस्तैः सैनिकैः तत्र कार्णिकः काञ्चन सच्छाया
सुवर्णवर्णा शर एव शनिः विदुः सृष्टे तत्सृष्टा । उदमा रूपययोः
संसृष्टिः । कोट्यन्यैरिहोत्तरीयं चित्रभेदः प्रज्ञानद्वारः ॥ ११ ॥

नष्टेति । नखांश्चमञ्जुर्य इव ताम्रिः कीर्णा आभ्रा अधिरूढाः
मिनीसृष्टा भाषा चक्षुष्य यस्यां ताम् । अनिवाप्यौ गिलीमुखारित्य-
भरः । धनुः शाखेव तां विभ्रद्वमौ कार्णिकश्चैवैरुद्धततरुरिव वभौ ।
तरुरिवेति विद्वान्मूर्तिर्ममितस्तथासः । शिनीसृष्टेति शिरीषेयसृष्टे-
रुदमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति । अरिपुमानां प्रबुद्धानामन्तः अरिपुमान्कोऽसौ कार्णिकः
भीमं भरद्वाजं जन्यं युद्धं प्राप्य । युद्धमायोधनं जन्म मिद्वारः ।

विध्यन्मुच न रिपूनरिपूपान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

कृतस्य पूर्वचित्तिपैर्विजयासंशया पुरः ।

अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥

या बभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्पणूहितमायासेनाससारताम् ॥ १५ ॥

ओजोमहौजाः कृत्वाधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ।

कुर्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

आनते मणे सौजव्यं ओहाहं दधत् न तं विध्यन् । न ह्योपं न
कृताकृतमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपद्यान् शरैर्विध्यन्
महरन् न समोच न ररचेत्यर्थः । वंदंशयमकभेदः ॥ १३ ॥

कृतस्येति । असौ कार्ण्यः पूर्वचित्तिपैर्विजयासंशया बहुया इतो-
ऽप्ये कृतस्य निशुक्तस्य प्रयुक्तस्य वा अनेकस्थानेकार्णिकः सवहायस्ये-
त्यर्थः । अन्त्यानेकस्य बहुवह्नास्य बाणस्य बाणशरस्य शरजातस्य
च बाणैः खण्डनं कृत्वा चकार । अतः बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात्
कर्तृत्वमकृतयोः शेषः ॥ १४ ॥

येति । या सेना कृतानेकमाया कृतबहुकपटा शरीरे ससारतां शरैश्च
बभार तां सेनां च कार्ण्यः धनुः कर्पणून् प्रयुज्य विध्यन्त्यर्थः ।
आयासिन रहितमनायासं यथा तथा आसकार इति युक्तवानित्यर्थः ।
बाणं बहुधा तत्सेनां बभञ्जेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ओज इति । महौजामहाबलः प्रदुग्धः उत्तमौजसोनाम राज्ञः
ओजस्तत्क्षणादेवाद्य सदाभिभूय आजौ युद्धे अमुख्यत्वमप्रधानत्वं
कुर्वन् अथ वा अमुख्यत्वं अमुख्यत्वम् तस्मान्न कुर्वन् नाम निजं
प्रदुग्धनामधेयं मुख्यतां प्रधानतां प्रविहार्यताञ्जानयन् । प्रकृतं दुग्धं
बलं यस्येति प्रदुग्ध इति ज्ञानी ॥ १६ ॥

भूरि तत्त्वापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोदुन्तस्य द्विषोनालमपयोधरवारणम् ।

ऊर्णुनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥

'नष्टपुण्युत्त' दिवसन्नरिक्त प्रति चरुपात । अत्र इन्द्रादुत्पन्नयो कुसुमय
शोभ्यानन्दोऽन्योपकारजननादन्योऽन्या लङ्कार । परस्परं क्रियाजन-
नोऽन्योऽन्यमिति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोदुन्ति । अपगताभयाद्विहतायोधामो रवा विह्वलादा मेवा ते
अपयोधरवा द्विष शत्रव तस्य काष्ण्ये रण्य सोदु नानमयता । अ
तएव ययव अनिद्रमान अपयोधराणां वारण्य मेघप्रतिघातोयस्य तत्
अपयोधरशरण्य सप्त दूराभूर्णुभाव मेघ मण्डल यच्छत्र सङ्गमाच्छाद
यासाक्षित्यर्थः । ऊर्णुतेतिङ् । अजादेहितीयस्येति द्वितीयस्याधोहि
भाव । सुवद्भावादान्मूर्तिवैधे । यमकमाक्षार्थहेतुव काष्ण्योऽन्यो
र्यथा ॥ २१ ॥

केशेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा, विकस्वरण च कुसुम
लक्ष्मणा पुष्पकेतना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन, तत्प्रशनेत्यर्थः ।
'कशवत्पुत्रा प्रभृता लोका जना यकिनु तस्य युद्धस्य शिराऽपभुनि
अन्यत्र केदे प्रचुरस्य केशादृशं लोकस्य जनस्य शिर मूर्ति शेखरेणापी-
तेनेव शिरामाल्येनेरेत्यर्थः । शिखास्त्रापोहशेखराधित्यमर । पर्य-
स्कारि परिष्कृत भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोते कर्म्मणि द्विट सम्प-
र्युपेभ्य करोतौ भूषणे इति सुडागम अद्वय्यासत्यवायेऽपीति नियमा-
त्परिनिविध्य इत्यादिना यत्ने शिखादीना नाद्वय्यायोगपीति

उपमा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।
 सा दरम्यतनानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥
 इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या अपध्वजम् ।
 क्रुद्धयेव क्रुधा सद्य प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥
 अदितानभि वाहिन्या स मानी चतुरङ्गया ।
 चचाल वल्गात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति । सादरं चाभिनिवेशं युध्यमानापि सम्यहरन्त्यपि धरं
 हुतं हठादिति यावत् रसात् रचे रागात् हीयमाना अपकल्पमाणा
 प्रदुःखमहिम्नेति भावः । अतएवात्र विरोधानामोऽनङ्कारः । जहातेः
 कर्मणि षट्ः घातनादेशः । सा दृष्टमा चैदं सेना तेन प्रदुर्मेन
 अन्येषां तदस्यानामपि मरणां मार्दं निषेधतां रतिं ददातीति अन्य-
 मरणादरम् । आतोऽस्तुमरुते कः इति वक्तव्यतः । दर्शनं दर्शयित्वा
 भवे प्रभवे इत्यमरः । निन्ये गीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि षिट् ।
 प्रधानकर्मण्याह्वये आदीन्याहर्षिकर्मणामिति वचनात् । विरोधाना-
 दयमवयोः संछटिः ॥ २२ ॥

इतीति । इतीत्यं समस्तम् । आलिङ्गितं भयध्वजं मयस्वेत-
 म्प्रदुःखम् । दृष्टुमीमा भवोमतस्तु इत्यमरः । आलोका सद्य क्रुद्धया
 मयस्यागमात्कोपितयेनमुत्प्रेक्षा । क्रुधा प्रदुःखादितया रसा कलया
 वेदिभूपति प्रपेदे प्राप्ता तं विज्जावेति शेषः । कामिन्यः मायेण वाहिन्याः
 'रूपत्रीगन्धमसहमानाः षट्ः इत्यननरमानन्दने इति भावः । विल-
 विनं प्रदुःखं इहा सद्यचैदं सुकोमेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अदितानिति । मानी अतिमानवान् न क्रुद्धयेदः पदग्नः हव-
 मानाः कदमसमाः कदमप्रयासाः अतएवाभीषा चक्षुस्तुङ्गादस्यां
 दया रक्षन्त्युत्प्रेक्षा मोचतुरङ्गया । चतादेहाणि हृत्तादीनि वक्ष्यते

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

सोढुन्तस्य द्विपोनालमपयोधरवारणम् ।

जर्णुनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ।

शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्षणा ॥ २२ ॥

कृष्णयुक्तं दिवमन्तरिक्षं प्रति उत्पपात । अत्र दुग्धद्वयं कुसुमय
योभ्यामन्योऽन्योपस्कारजननादन्योऽन्या चक्षुर । परस्परं क्रियाजन
नेऽन्योऽन्यं प्रति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुमिति । अपगताभयासिंहतायोधानारया सिंहनादा यथा ते
अपयोधरवा द्विपोनालमपयोधरवारणम् । य
शश्च यशश्च अविद्यमानं अपयोधराणां वाग्यं जेवप्रतिपातोद्यस्य तत
अपयोधरवारणं च दुग्धमर्णुनाव जेव मण्डलं चक्षुरं स्वर्गमाकाट
यामाहृत्य । ऊहोतेकित । अजादेद्वितीयश्चेति द्वितीयस्याचोद
भाव । सुवक्त्रादाभ्युत्थेन । यमकाकायाश्चेतुः काव्यं युयो
र्ध्वं ॥ २१ ॥

केयेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा विकस्वरणं च कुसुम
लक्षणा पुष्पकेतना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन तद्वदनेत्यर्थः ।
अथवत्पशुरा मभूता लोका जना यन्निनु तस्य युद्धस्य शिराऽपभूमि
अन्यत्र केरौ प्रचुरस्य केशाद्यास्तं लोकस्य जनस्य शिरः सूदां शेखरेणापो
हेनेव शिखामाह्वेनेवेत्यर्थः । शिखास्त्रापोडयेष्वर्थावित्यमरः । पर्य
स्कारि परिष्कृतं भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोते कर्म्मणि द्विट् सम्प
र्युपभ्यं करोतौ भूषण इति शुभागम अद्वय्यावव्यवायेऽपीति नियमा
त्परिनिदिभ्य इत्यादिना वत्से शिखादीनां वाडव्यवायेऽपीति विकल्पः ।
अपभा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।

सा दरस्यृतनानिन्ये दीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥

इत्यालिङ्गितमालोक्य जघनक्ष्मया अपध्वजम् ।

क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अहितानभि वाहिन्या स मानो चतुरङ्गया ।

चचाल बलगात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति । सादरं सामिनिनेयं युध्यमानापि सम्पुङ्गुरन्त्यपि धरं
हुतं वृष्टादिति वायव्यं दशावृष्टे दशावृष्टे दीयमाना अपध्वजमाप्यो
प्रदुग्धमर्हन्तीति भावः । अतएवाम् विरोधाभासोऽलङ्कारः । अहातेः
कर्माणि वटः यानलादेयः । सा वृत्तया चैदं सेना तैम प्रदुग्धमूढ
यन्त्रेण तटस्थानामपि नराणां सारं निवेष्टतां राति ददातीति अन्ध-
मरसादरम् । आगोऽनुपकर्म क इति कप्रत्ययः । दं मयं दतोऽस्ति
भवेऽभवे दद्वारः । निन्दे नीता । नयतेः प्रधाने कर्माणि विष्टः ।
प्रधानकर्माणां स्थाने सादीन्याङ्गिर्कर्माणिमिति वचनात् । विरोधाभा-
सवचनयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति । इतीत्यं सवचनद्वया आलिङ्गितं अपध्वजं मण्डलके-
प्रदुग्धम् । दृष्टोऽभा अभिषत्तु दद्वारः । आगोऽनुप सद्यः प्रदुग्धा
वपत्रागमात्कोपितवेवेष्टुत्वेणा । क्रुधा प्रदुग्धान्धितया ददा चतुरो
चेदिभूपतिः प्रपेदे मातुः तं दिङ्मावेति शेषः । आनिन्द्याः मानेन साहचर्यम् ।
‘नयतेऽनुपकर्मणाः सद्यः पुद्गलानरमाश्रयमे इति भावः । नि-
न्देः प्रदुग्धं ददा सद्यः प्रदुग्धोपेक्षार्थः ॥ २४ ॥

अहितानिति । आगो अभिषागमात् स क्रुद्धयेदं मन्त्रजः प्र-
मानाः अममयमाः अममयमायाः अतएवाम् विरो-
धदा बलगात्कलभसमानीचतुरङ्गया । अतएवाम् विरो-
धदा बलगात्कलभसमानीचतुरङ्गया । अतएवाम् विरो-

॥ श्लोकप्रतिलोमयमकम् ॥

अभग्नवृत्ताः प्रसभादाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।

चक्रन्दुरुच्चकैर्मुष्टिग्राह्यमध्याधनुर्लताः ॥ ३५ ॥

करेणुः प्रस्थितोऽनेकोरेणुर्धण्डाः सचस्रशः ।

करेणुः शीकरोजश्च रेणुस्तैर्न शमं ययौ ॥ ३६ ॥

याः तमोभोज मजे मोधान्वाजनोन्मथं । अत्र प्रतिलोम्येन पूर्व-
श्लोकादन्ते श्लोकप्रतिलोमयमकम् । तदुक्तं दण्डिना । यार्हति प्रति-
लोम्येन सादार्ह्यश्लोकगोचरा यमकं प्रतिलोम्यताम् प्रतिलोममिति क-
र्तमिति ॥ ३३ ॥

अभग्न इति । अभग्नः अभग्नराहता वर्तुं चायाच यास्तां अभग्नवृत्ता ।
विशेषणवशात् । अन्यथाचलितचरिता । बद्धग्रीहि । छट्टिपाद्य शु-
ष्टिर्वायं सध्य याथा ता वर्तुर्लता अन्यत्र छट्टिनेयमध्या यौव-
नेनोद्धतीष्टं छट्टिनेय प्रसभाद्भादातदा सद्य एकत्र सुषेचम्यत्र कचे-
नेति भावः । उद्धृष्टरा चक्रन्दुरुच्चकैर्ध्वनि चक्रध्वजुर्लता अत्यत्र सु-
क्रुशुभ । अत्र भस्त्रुवधनुर्लताविशेषणादप्रस्तुत धूर्त्तास्क्रन्दितप्रतिवृत्ताप्र-
तीति समासोक्ति तया च आकर्षणस्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात्
काव्यविश्वमङ्गाङ्गिभावेन उद्धोष्यते ॥ ३५ ॥

करेणुरित । अनेकोवहु करेणु करेणव प्रस्थित । जातादेश
वचनम् । अग्नवृत्ताता करिणो योषु ययुरित्यर्थः । करेणुरिभ्या स्त्री
नेभे इत्यमरः । बहुसंख्ये पण्डा करिकण्डस्तारेणुर्ध्वस्तु । अतएव इ-
न्मध्योनादिप्रादेर्लटोलोमाध्यासलोपो । करे पुंकरे च-रत्य श्रीक-
रोऽभ्युक्तयोजने । जातादेशवचनम् । करेणवश्च शीकरा जाता इत्यर्थः ।
जने वर्तुर्लता विद । तेनाणुना शीकरेणरेणु रज यम ययौ ।
एतेन करिणां बाहुष्वं व्यज्यते ॥ ३६ ॥

धृनप्रत्यग्रद्वारसरसरागैरपि द्विपैः ।

सरोपसम्भ्रमैर्वधैरौह्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

न तस्यौ भर्तुः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।

रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

बाणादिपूर्वद्वारकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।

गोधाघ्निलष्टभुजाशाखैरभृङ्गीमा रणाटवी ॥ ३९ ॥

इति । धृतः प्रत्यः स द्वारसर एव रागोर्मर्कैरपीति । विरोधः ।
रौह्रद्वारयोर्विरोधित्वात् इत्यन्विद्वाररुनैरित्य विरोधः । अतएव
विरोधमनासोऽवधारः । द्वारः कुरते नाशे रसे च गज-
महने । द्वारं पूर्वोक्तं च वदन्नुक्तमेव चेति श्रुतिः । सरो-
पसम्भ्रमैः द्विपै रणे । रौह्र एव कोटर एव वधे भृतः । न
मपि सिद्धः ॥ ३७ ॥

नेति । भर्तुः स्वानिभ्यः प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्तौ पूर्वाधौमनस्यै
सौख्ये प्राप्तामानसम्प्रतिपत्तिषु रणे एकसर्गेषु नियतोत्साहेषु नियत-
निवसेषु वा । सर्गोक्तं स्वनाश्यायेसमाश्रित्याहनिशया इति वैज-
यन्ती । प्रतिषु पदातिषु मानसम्प्रति पत्तौर्वा मानसेष्विन्द्रियैः
सर्वप्रवर्तनीयशक्तौ द्वितीया । भयं न तस्यौ पूर्वोक्तं चारिण्योर-
धाय निर्भीकाः प्रातिहन्त्येव । अन्यथा यस्तु भीतिपराहर्तः सङ्क्रामे
जगती परै । 'भर्तुर्वैद्वत्त' इति तत्त्वत्वे प्रतिपद्यते । यदस्य सौख्यं
विशिष्टव्याप्यसमाप्तम् । भर्ता तत्त्ववैमादसे येषाहृतस्येति तिति
निषेधकरणादिति भावः । अतः मानसम्प्रतिपत्तौर्विरोधैर्गत्या भय-
नस्तानहेतावतामदायेहेतुर्वा कार्यावत्तं यमकेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

वाचति । रणमेशाटवी रणाटवी वाचरिवाहिभिः पूर्वोक्तं द्विपैरा-
निष्कृता एव कोटराः कुहरात्रेयानैः गोधाघ्नानि निष्काशय ।
गोधा तले निष्काशयामिति श्रुतिः । तत्रं यदावात वारयम् । जलो-

नानात्रावदज्ञानानां सा जनौषधनौजसा ।

परानिदृशानिराप तान्वियाततयाश्चिता ॥ ४० ॥

प्रतिजोमानुजोमपादः ।

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।

इजोकरिय मद्याकाशं व्यूहैस्तदभवद्बलम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वताञ्जैद्यमति भास्वरसेनया ।

ववले योद्गुमुत्पन्नप्रतिमा स्वरसेनया ॥ ४२ ॥

शेषा एव शेषा इति द्विदृश्यम् । तन्मिराहिषाः हुजा इव
शापावेगं गृह्णन्निर्वातुर्वैरेव शापिर्भद्रैर्भीषमवहरा कभूद ।
वमलः स्वरसेनानुत्पन्नवद्वयम् ॥ ४० ॥

नानेति । एकास्मां नानाविधायां चापौ चित्रदुष्टे शोभसा ते
सदा चरन्मानवा कथमां इवेति । एवमन्ताद्वेत्ताभनेपदम् । जनौ-
षधेनां चान्द्रा जनौषधना वज्रजनेत्यर्थः । एकाविरुधवा विवाततया
बैदाद्येन चान्द्रैर्नामिना दृष्टेयम् । इत्येष्टपु विद्यातवेत्यर्थः । ॥
चैद्यदेना तानुं पटन् करीन् कामं प्राप । कल प्रतिपादं पादार्क-
होरादिसेरुपादमतिशोभयद्वयम् ॥ ४० ॥

विषममिति । तद्वत् चैद्यदेना सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ॥ ४०-
दिदृश्यादुरजस्रमादिदृश्यः । शोभैर्बहावाम् मिथुणस्य मपादि-
कथितं व्यूहैः सर्वतोभद्रादिभिरेव वदन्मिथुनैः । व्यूहस्तु बलविशेष इ-
त्यर्थः । निजम् इत्यर्थश्च यत् । यत् मपरादिवर्त्येवमुक्तवचनं च ।
इत्यर्थम् ॥ ४१ ॥

हं ह्येति । भास्वरा तेजसा इवा बलाक्तवा भास्वरसेनया चा-
तान् यद्वत् बह्व्या वरेव चैदां प्रति यवले प्रवेले । यवचने
पीरतोषीति हि न यवद्वयादिति वहरादिवाहेत्याम्नाय शोभनी-

विस्तीर्णमायामवतो लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विपतास्त्रलम् ॥ ४३ ॥

वारणागमभीरा सा साराऽभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वारितारिका ॥ ४४ ॥

युग्मम् ।

अधिनागस्यजविनोर्विक्रशत्यच्छचारवः ।

प्रतिषेधः । वा ददुतां संकृतिः अरसेन स्वभावेन बोधुत्तमप्रतिभा
सङ्घातप्रतिभा वा सद्यं रथ्यच्छूना वा मराहूता अथ निवर्तत
इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ ददुसेनायाः प्रतिवर्तमानयोगं बुद्धेनाह । विस्तीर्णं भित्तिदि ।
आयामवतो द्वाभ्योऽपि लोललोकनिरन्तरा अतस्त्रयसङ्घाता वा द्वे-
त्यनारल्लोकान्वयः । सा ददुसेना विस्तीर्णं द्विपतां वलं नरेन्द्रमार्गं
राजपथं रथ्या विविधेव पपात सङ्घातम् । उपमानेऽपि विविधं
योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति । कीदृशी सेना वारणैरेवामैरचरन्तीभीरा दुरय-स्तथा
वारणागमभीरा वा सारायां जेठानां न भिवं गच्छन्तीष्वभीगानां
निर्भीशका । गुप्ताणां जन्तु-कुलानामारवोयस्यां सा सारा भीमगणा-
रवा कारितारिवधा क्षतयस्त्रवधा । रामोराज्यमकार वदितिवदत्त स्याद्वै
चिद् । नाश्यासेवः प्रतिषेधोयस्यां वा नासेधा नेज्जर्णे नश्यन्नेन
ददुहोदिः । अनासेधा वा पारितारिका रक्षितप्रलुषा अनेनाहं
योत्स्ये इति अथ दतप्रतिभट्टेव्यर्थः । यैविकः कम्पयः । सा सेना
पपातेति पूर्वोक्तान्वयः । अत्र प्रातिभोस्येन अहं प्रविशोमयमत्तमेतत् अहं-
यन्तुत्वं निध्वनदित्यादिहोकारप्रतिबोधयमके ॥ ४४ ॥

अथोति । प्रज्जर्णीति प्रज्जर्णोऽपि जवनाः प्रज्जोरिभिरिति इति-

येतुर्वर्द्धिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

प्रवृत्ते विकसद्धानं साधनेष्वपि पादिभिः ।

वपुषे विकसद्धानं युधमाप्यपि पाणिभिः ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धन्तश्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

केनचित्स्वासिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

‘प्रत्ययः’ । विश्वशक्तिः पिच्छैः कलापैश्चारुः । अतएव रैवदसमाप्तवर्द्धिण-
देशीयामयूरकलाः । रैवदसमाप्तावित्यादिना देशीयवर्द्धिणः । प्राणहा-
रिणः शङ्खवः मल्लायुधानि । वा हवि मल्लं शङ्खुर्वा इत्यमरः ।
भातेष्वधिनगम् । विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । गजेषु सम्येषु च निमेतः
सम्येषु वर्द्धिषा युनेत्यर्थः । अतएवोपमाहृद्धारः । यद्गोपराहिगजा-
भागा इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

ग्रहतेति । विश्वशक्तं अश्वनाथोभ्यामोभ्यनिर्यस्मिन् तद्वया तथा
साधने सम्पुद्गारे ग्रहतेऽव्यविषादिभिर्निषादरहितैर्विषाणिभिर्हृन्तिभि-
र्भुधं व्याप्य माप्य विकसत्प्रभूतं दामं मदोदग्धे । युद्धारम्भे घनहा-
नश्चलिते सत्वसम्पत्तयात् साधनेऽपि अविषादस्या त्रिदोषाद्द्विदोषा-
भासः । गोमूत्रिचित्रितमन्त्रोऽयम् । यस्यां नामैकस्मिन् यदेकान्तरम-
र्ह्योः । गोमूत्रिकेति तत्प्राकृतं पुनरन्तर्हिदो विदुरिति अचक्षाम् । यो
‘इयकोऽद्वये पङ्क्तिद्वयेऽर्हद्वयं क्रमेण विनिष्कृतान्तरविनिर्भवेन वाचने
लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ ४६ ॥

पुर इति । तत्पुद्ग पुरः प्रयुक्तैः गजादिभ्यः प्राक्प्रवृत्तितैः ।
अन्यत्र गानात्पूर्वसुचारितैः चलितैः मण्डलचारिभिः अन्यत्र सुड-
रावर्त्तितैरित्यर्थः सशुद्धिभिः कातर्यैकपटादिदोषरहितै रित्यर्थः
अन्यत्राद्यतैरागातुगुणैरित्यर्थः पदातिभिः पत्तिभिः करणैः । गान्धर्व

प्रापे कीर्त्तिश्रुतमहीमखलायाऽनवद्यता ॥ ४८ ॥

विद्वन्तुं विद्विपस्तीक्ष्णः समग्रेव सुसंहतेः ।

परिवारात्पृथक्चक्रे खड्गश्चात्मा च केनचित् ४९

अन्येन विदधेऽरोणमतिमात्रा विलासिना ।

उद्गच्छेन चमूस्तूर्णमतिमात्रा विलासिना ॥ ५० ॥

सहस्रपूरणः कश्चिन्नूनमूर्द्धाऽसिना द्विपः ।

केनचिदिति । खासिना खसद्रेन अन्येषां सखलपानुं खद्यता खद्यता । द्योतेर्द्विः शलादेशः । केनचिद्दीरेण कीर्त्तिश्रुतं यथो-
द्याप्तं महीमखलायां भृष्टं यथाः सा कीर्त्तिश्रुत महीमखलाया
यनवद्यता अनिन्द्यता प्राप्ते प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विद्वन्तुमित । केनचिद्दीरेण विद्विपोविद्वन्तुलीक्ष्णोनिमित्तः परि-
क्षेता च खड्गः सुसंहतेः सुवटिनाम् सुदुः सङ्गी भुताश्च परिवारात्को-
द्यात् परिजनाश्च । परिवारः परिवर्तने खड्गयोगे परिष्कृत इति विद्वः ।
समग्रेव पृथक् चक्रे उद्गतः । आत्मा च पृथक् चक्रे विभक्तः । खड्ग-
पुत्रस्य सतेन्दुर्दिगन्तारि मध्ये यथातेत्यर्थः । अथ खड्गात्मनोः प्रस-
क्तयोः समानक्रियायोगात् केवनवहताभ्यदा तुल्ययोगिता ॥ ४९ ॥

अन्येनेति अन्येन दीरेण विनाशिना विखस्यशीलेन उद्गच्छेन उद्ग-
त्तेन अस्मिन् खड्गेन मात्रं मानमतिक्रान्तातिमात्रा अपरिचितता अ-
रोणां चमूः सेना तृष्यं येषु अतिमात्रमत्यन्तमाविष्टा बहुधा अति-
मात्रादिना अत्यगविता विदधे कता ॥ ५० ॥

सहस्रेति । पृष्ठातीति पूरणः । पृष्ठासनपूरणयोः कर्त्तरि लुट् ।
सहस्राणां पूरणः सामर्थ्या पूरयिता वा सहस्रपूरणः सहस्ररत्नी स्र-
पूजना वा कसिद्धः कवचस्य सहस्रपूरणः सहस्रसङ्ख्यापूरणः स्र-
पूरेणः कवचोत्थत्यतीति प्रविष्टः । अदिना खासिना द्विपोन्नमूर्द्धां
न्नमूर्द्धा । प्राप्तेप्राप्तिमि गमकदात्मनायः । कवचस्य द्विपोरिना

वपुषामह्यार्पातादिभोर्नामभितोऽङ्गित् ॥ ६८ ॥

॥ असेयोगः ॥

एणाङ्ग सर इव शिवितमद्वारिभिः ।

गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलीडयन्त् ॥ ६६ ॥

प्ररक्षते गजे ऋजैः सविषादिविषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितन्तवासीदतिसीदति ॥ ७० ॥

अन्तर्कस्य पृथौ तत्र शयनीयइवाहवे ।

हेतो निधोनिधीहनादिष्वस्त्वादिनिधीहनादिनेत्यत्रुपेक्षा । अनारतम-
ज्ज्ञानं दानतोयममितीत्यस्यैव स्त्वात् निर्हृत्वा पातेऽपि नदातिरेक इति
गजानासंख्याङ्गातिष्योक्तिः । अत्र सयोगाभावादस्ययोगचित्तभेदः ।
हृत्तोऽनन्तरा संयोगः ॥ ६८ ॥ "

इति । गजोमद्वारिकां अमितकच्छित् रत्नाक्षयं समद्वयं प्रयुगा
करेणाह्वयानि यत्पलायि अमितवाहनाणि अम्यत्त उपपदानि च
इति । नमोऽपि तत्तदा रत्नाक्षयममोदयत् उपपलाययत् । अमिषिरेदये
इति । ॥ ५८ ॥

घटयते इति । गजं घटेयं चते भङ्गते अतएव विषादिना विषादयता
 विषादिना यन्त्रा सङ्घर्षते इति तस्मिन् सविषादि विषादिनि तत्र स्थे
 ष्यतिषीदिति अतिशये सति श्रुते सतीत्यर्थः । सदेष्टं यथादेयं । भङ्गः ।
 कर्तृभिः । न लोकेत्यादिना पञ्चो मतिषेधः । इतव्याजेन इतच्छेन
 र्दितं रोदनभाषीयः । स्थान्मयनाशुखाद्भोदनं इतमिवेत्युत्प्रेक्षा
 स्थेष्टकामयोगाद्व्या । सा च इतव्याजेनेत्यपङ्गवपूर्वकत्वात्सामङ्गवेति
 अर्थस्वकारः ॥ ७० ॥

अनकस्योतिः । अनकस्य मृत्योः संवत्सिनि शेतेऽपि चिति शयनीये
तस्यैव स्थितइत्यर्थः । अत्राप्युदीवकुलमित्यधिकरणेऽनीयर् । १ घौ
विधाते तत्राहने नतद्रजाः दन्त्यसनादिवाण मङ्गाङ्गेवोः भतृकृत्यत्वमीयुः ।

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वम्मतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

अ भी क म ति के ने द्वे

भी ता न न्द स्य ना श ने ।

क न त्व का म से ना के

म न्द का म क म स्य ति ॥ ७२ ॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्णभावमासुरम् ।

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

मत्कुण्ठादवदृष्टादत्यर्थः । समस्त पायिनः अट्टाश्रयाः कीटविशेषः स-
त्कुण्ठाः । काष्ठेष्वजातदन्ते च यस्याजन्तौ च सत्कुण्ठाः । तत्काठ-
स्याददन्तौ तथात्वमुक्तं अन्तःस्थं ययनीव इत्येवमनुमेयाशयेनैवमिति
सङ्हरः ॥ ७१ ॥

अथ युक्तेषां । अभीक्ष्णत्वादि । अभीक्षा निर्भीका मतिर्यस्य ते-
नाभीक्ष्णमतिक्रान्तिर्निर्भयचित्तेन । शैविकः 'वप्सु' न्ययः । इदं दीप्ते ।
भीतानामामन्दस्य नाशने । मयेत्यन्ताशुकर्त्तरि ल्युट् । वनन्तो दीप्य
माना वधामा विजयितुं तूष्णीं काना सेना यत् तस्मिन् वनन्तं काम-
सेनादि । पूर्वभूक्तम् । मन्दसामर्थं मन्दोत्साहम् । पूर्वभवेव वप् ।
अस्ति निराशुवाचे रण इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र वर्तते मद्रशु-
र्गपादभ्रमणामावातदाहर्जानामेव भ्रमयादर्द्धभ्रमकम् । उद्धारस्तु वर्त-
तोभद्रशु सादेव ॥ ७२ ॥

दधत इति । रणे पूर्वोक्तप्रकारे अभीक्ष्णमन्तं भीमं मयङ्करं
आसुरमसुरमन्त्रिणं भावं पुरयकारलक्ष्यम् । भावो बीजाक्रिया-
पेटाभ्युत्थिमायजन्तुश्च इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च दधतः दधाना अपि
परैः मनुभिः अभिमुखा यत्र स्थिताः हताः वीरा इति मेरः कत-

॥ युग्मम् ॥

येनाङ्गमूढे व्रणवत्सुखा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गवत्सुखापरतोऽमरैः ॥ ७४ ॥

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोकि धोरैस्तत्समराजिरम् ॥ ७५ ॥

एव सुराणां भावं सुरभूयं सुरत्वं देवत्वसुपाययुः । स्वर्गं यान्त्वम-
राङ्मुखा इति कुर्यादिति भावः । सुवोभावे इति व्यप- । अत्रासु-
रभार्वेऽपि सुरभूय सुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यासामान्यत्वेन परि-
हारा द्विरोधाभावः ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमिति । कृपा बहु वर्धते यत्नेन सदृशं तेजस्विना येन
वीरेण परतोमरैः यन्मुखैः खणवत्सुखमङ्गमूढे कठम् । बद्धैः क-
र्माणि लिङ् सम्प्रसारणम् । खड्गवत्सुरौ खड्गवत्सुखौ चापे च रतः
खड्गवत्सुखपरतः खड्गेव प्रहारेण युद्धं तुर्वन्निर्णयः । त्वरः
खड्गादिष्वपि स्वादित्यभरः । स वीरोऽमरैः समत्वं ययौ यौरुपे-
योति भावः । उपमायसकयोः संवृष्टिः ॥ ७४ ॥

निपातितेति । निपातितर वीरव्यथाङ्गमिताः सुहृदादियोज्यं तत्त
वीरम् । अभिमुखवज्रोदपि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र निपा-
तिताः लक्षणाभावे शब्दशुद्ध्याय सुलक्षिता सुलक्षरूपेणोच्चारिता सुहृ-
दादिशब्दा यत्र तदित्यर्थः । अतएव तत्समराजिरं रथाङ्गम् । पाणिनिना
प्रोक्तं पाणिनीयं अष्टाध्यायीव्याकरणमिव । तेन प्रोक्तमिति ज्ञेयः ।
धीरैर्हं धीरेदालोकि कठम् । अभयत्वापि धीरैर्हं रथगाहत्वादिति भावः ।
शोभनं हृदयं यद्य स सुहृत् । सुहृद्दुर्हटौ मित्रामित्रयोरिति हृद-
यशब्दस्य हृद्भावोनिपातितः । स्वमस्यासीति स्वामी देश्वरः । स्वामिनै-
र्ययौ इति मत्स्योर्विनिपातः । पितृभ्राता पितृव्यः स्वान्मातृभ्राता त मा-
तृव्य इत्यमरः । पितृव्यमातृव्यमापहृषितामहा इति व्यदुलजन्तनि-
पाताः । विभर्त्ततेति भ्राता । मृतेषादिस्त्रिधादौषादिको निपातः ॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याभ्रसदृशुधिरतोयया ।

हृते योद्गुञ्जनः पांशौ स दृगुधि रतो यया ॥ ७६ ॥

विदलत्पुष्कराकोर्णाः पतच्छङ्खकुलाकुलाः ।

तरत्यवरयानद्यः प्रासर्पन्नुक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥

असृग्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।

रक्षःप्रिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥

चितञ्चापैरपेतज्यैः स्फुरद्भक्तशतहृदम् ।

अभावीति । सन्ध्याभ्रसदृशं सन्ध्यामेघसदृशं रुधिरमेव तोयं यस्या-
क्षया विनुध्वा रक्तनद्या अभावि भूतम् । भावे खुडि पिप् । यया
विनुध्वा दृयोदयइति दृगुधि इतिरोधके । रुधेः किप् । पांशौ र-
क्षति हृते सति स जनो वीरलोकोयोश्च रतः पतुस्ततः अभूदिति शेषः ।
उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलदिति । विदलद्भिर्विदीर्यमाणैः पुष्परैः करिङ्गलायैः अन्यत्र
विकसद्भिः पद्मैराकोर्णाः ध्याप्ताः । पतद्भिः शङ्खकुलैः नर्चाटाभ्य-
सङ्गैः कन्दुवद्भैरावनाः । तरन्ति अवमानानि पतन्ति वाङ्मनानि
रवाय अन्यत्र यत्तरया अरुङ्गजा यासु ताः रक्तवारिजावधिरतोयन्याः
अन्यत्र रक्तानि वारिजावि यासु ताः वयः प्रासर्पन् प्रावहन् ।
अत्र नदीनां रक्तनदीनां च शेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति । अस्त्रक्षतिमान् अस्त्रप्रहारशान् जनोवीरजनोऽसृपक्षं
सदृशान् सप्रत्य वेदावेगस्य सादनं सादनं यथा व्यासदा कथमत
नवयोर्मज्जवसयोर्मोदोरसयोर्दमं मज्जवम् । कर्त्तरि क्युट् । रक्षासि
च प्रिशाचस्य रक्षःप्रिशाचम् । अमाहारे इन्द्रोक्तं ब्रह्मण । उच्यते
लङ् । अत्र मोदस्य वमनवाक्यापेक्षेत्याहवाक्यापेक्षेत्यक्तं आद्यनिर्दिष्टं
तत्र यमशेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चित्तमिति । अमेतज्जैरपगतभीर्भीः । भीर्भी ज्ञा विद्विगी दृष्ट

पयोदजालमिव तद्दीराशंसनमावभौ ॥ ७९ ॥

बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।

अशोचि सैन्ये घण्टाभिर्नरेणेह तदन्तिके ॥ ८० ॥

कृत्तैः कीर्णा मद्यो रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।

क्षुण्णलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोन्मुखैरिव ॥ ८१ ॥

युद्धमित्यं विधूतान्यमानवानभियोगतः ।

चैद्यः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

इत्यमरः । 'चापैश्चित्तं' विचित्तं स्फुरन्ति रक्ताभ्येन यतस्तदा । यस्या
यस्मिन् नृपः । यस्याः यतस्तदा ह्लादिनोत्थमरः । तत्प्रकृतं वीरः ।
प्राप्यक्षते अत्रेति वीराशंसनं मयङ्गुरा युद्धभूमिः सा वीराशंसनं युद्ध-
भूमिर्वातिभयप्रदेत्यमरः । पयोदजालमिवावभौ ॥ ७९ ॥

बन्धाविति । इह सैन्ये बन्धौ विपक्षे सृते सति अनेकेन नरेण
अनेकैर्नरैरित्यर्थः । आतावेकवचनम् । तदन्तिके तस्य सृतस्य बन्धोर-
न्तिके अशोचि किञ्च हतादन्तिनोवत् तस्मिन् हतदन्तिके सैन्ये घण्टा-
भिर्नरेणे न दध्मने । रणतेभ्यो लिट् । अत्र हतदन्तिके इति त्रिभ्यो-
नप्यगत्या घण्टानामरणनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं ह्याभ्युच्चिह्नं यमकेन संख-
ज्यते ॥ ८० ॥

कृत्तैरिति । कृत्तैः शिखैः दन्तिनां दन्तैर्गात्रैश्च कीर्णाभिर्ही रण-
भूमिः क्षुणाः मिष्टाः लोकासु जनप्राण्यायैस्तैः सृतेषु मुसलोन्मुखैः
कीर्णैरेजे । अयोऽयं सुसलोऽस्त्री स्थादुन्मुख मित्यमरः । अत्र सुस-
लोन्मुखैरिति राजदन्तादिपाठेषु सर्वकृताभेत्यादिह्लातादेव व्यभि-
'चारत्रापकात्यरनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति । मानवानभिमानवान् चैद्योयुद्धमतः प्राप्तः समु इत्यं
विधूता अभिभूता अन्ये चैद्यातिरिक्ता मानवा यैस्तान् । विधूतान्यमान-

अथ वक्षोमणिच्छायाक्षुरितपीतवाससा ।

स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्वता ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिनिलिनीनोल्ललनालिना ।

ललनालालनेनालं लीलालोलेन लालिना ॥ ८४ ॥

द्वारः ।

अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।

वान् अभियः निर्मीकान् परानरीन् अभियोगतोऽभि यौगादभ्यवरोधात्
परान्जित्ये जिगादेत्यर्थः । विपराम्यां लेरित्यात्मनेपदम् । वृद्धिर्लो-
रिति कृतम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाह । अथेत्यादि । अथ चैद्यज-
यामन्तरं वरुण राजन् परः पुमान् ब्रह्मयतेति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्व-
पुस्तारन्निर्भिर्दिनदि । वक्षोमणेः वीक्षुभ्यश्च दायया क्षुरिताणि व्या-
प्तानि पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन । अतएव स्फुरता इत्यत्र
तुवा भिक्षाः सङ्गतास्तदतो यस्य तेन तडित्वता सेवेनेव स्मितेने-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनेति । पुनः कीदृशेन वदुषा नीलेन श्यामलेन तदा मार्शं वान्-
रहितं यच्च निनं तल्लं निखीना व्यासृष्टाः उद्धमन्तीरुद्धलनादनादान-
योयस्य तेन दनावनखिनिलिनीनोल्ललनालिना सुषुक्षीरभनोमपरिध-
महृहभमरेत्यर्थः । ललनानां विना विनीनां स्त्रीणां लालनेन उपधा-
लनेन वशीकरणेनेत्यर्थः । अथ मय्यनं लीलालोलेन मोहानोन्मुदेन
लीलादानेनेति पाठे लीलानां विद्यादानाभासानेन व्यासृष्टेनेत्यर्थः । ना-
नयति भक्तानिति चाचिना भक्तानुवर्त्तिनेत्यर्थः द्वारद्वारातुनामोद्ग-
हारः ॥ ८४ ॥

अपूर्वयेति । विद्वद्दपूर्वयेव अपूर्वसमागमदेव तत्कालं समागमे
सकामया भाविनाशया विजयत्रिशा चैद्यधिरक्तयेति भावः । कटाक्ष-
र-

दृष्टेन राजन्वपुषा कटाक्षैर्विजययिया ॥ ८५ ॥

विभावी विभवी भाभोविभाभावो विवोविभिः ।

भवाभिभावी भावावोभवाभावोभुवोविभुः ॥ ८६ ॥

द्वाक्षरः ।

उपैतुकामैस्तत्पारनिश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परःपुमान् ॥ ८७ ॥

माङ्गैर्दृष्टेनालोकितेन वपुषा राजन् दीप्यमान । अत्र प्रस्तुतजयश्री
विशेषणवाक्याद् प्रस्तुतादुक्तमानिनी प्रतीते कुमारोक्ति प्रतीयमा
नाभदूधवसायादमाङ्गदर्शगोतमच्चा च ॥ ८५ ॥

विभावीति विभावोऽस्यास्तीति विभावी पभावसम्बद्ध विभवोऽस्या
स्तीति विभवी ऐश्वर्यवान् भक्ष्यभेषाभा यस्य च भाभोनक्षत्रबहुज्वल
इत्यर्थः । विभा विघट्टाभा भावयति सम्पादयति विवृणोति विभाभावी
तस्य भाषा सर्व्वमिदं विभावीति श्रुते । सुवोच्यन्तात् स्थिति । विना
पक्षिणा वाति गच्छताति स्थि । पक्षिशब्देन इत्यर्थः । यातोऽनुप-
गच्छति । विभीनिर्भोक्त भव सञ्चार व्यभिभवतीति भवाभिभावी भक्तानां
सञ्चारनिर्णयक इत्यर्थः । सुवा यति । भावान् जानून् खवीति भाषा
विश्रुतं ज्ञाता । भावीतीवात्रिदाचेदाभूत्प्रमादधैतुष्विति वैजयन्ती ।
८५ कथंते कामं वि दृष्ट्वा । भवाभावोऽस्यास्तीति सञ्चारद्वयैस्सृष्ट इत्यर्थः ।
अर्थवादिवाद्वा प्रत्यक्षः । सुवोच्येर्दिसुभेत्ता ॥ ८६ ॥

उपैति । यस्मिन् पर पुमान् परमपुरुषोद्धार । तत्पार तस्य
हरे पार व्यक्तसुपैतुकामैक जिगीषुभिः । अन्यत्र दिदृक्षुभिरित्यर्थः ।
८७ उद्धाममनसोरपोति सकारलोपः । निश्चितैर्योगि जतनिश्चयैरित्यर्थः ।
अन्यत्र निश्चिततत्त्वे । यस्मिन्कादप्यविवक्षिते कर्मणि क्त । यदा पीता-
गाव विभक्ता भ्रातर इत्यादिवदूहायतस्य स्फुटीकृत चैतत पण्डापथे च
मर्षिचिह्नी विदितइत्यत्र । ऐचक्यागमनोटोगैर्गैरलोदते । अन्यत्र

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तथा ।

यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

गतप्रत्यागतम् ।

विद्विषोऽद्विपुरुद्वीक्ष्य तथाप्यासन्निरेनसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्ननिर्गमादेव भेषजम् ॥ ८९ ॥

सुसुप्तिरित्यर्थः । योगिभिः सदाहवद्विरपायवद्विर्वी । अन्त्य ध्यान-
वद्विः । योगः सदाहवोपायध्यानवद्वितिसन्निधित्वमरः । परैः यन्त्रभिः ।
अन्त्य परमयोगिभिः अद्विपुरुद्वीक्ष्य परेभ्योऽतिष्ठतेत्यर्थः । अन्त्य० साक्षात्-
क्षणः । तमेव विदित्वातिष्ठतामेतीति श्रुतेः । अयान्तरप्रतीतिर्धननिरेव न
स्येव अभिधायाः पक्षनाथे नियन्त्रयात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाह । तमिति । घनया आनन्दसाम्प्रया । घनसदृशा सत्ती-
त्यशब्दा । सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुणेन यातया व्याप्तया । चारु-
क्षमया रम्यकृतया । स्वात्माज्ञोपसर्जनभट्टसंयोगोपधादिति त्रिविधादनी-
वारः । अमपया निर्हृत्वा तथा प्रविष्टवा श्रिया रमया तरसा तरया
त्रिनमन्निहितं तं० हरिसुदीप्तोदात्तरेण अन्त्यः । अद्यापि प्रातिषो-
ध्येनाहृत्तिर्हृत्प्रतिभोम यमकम् । यतस्तत्त्वन्तु प्रागेवोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विष इति तं पूर्वोक्तं हरिं उदीक्ष्य विद्विषः यत्नः । अद्विषुः
द्विषन्ति स्म । अद्वि द्विषतेति द्विषत्येव भेदुं चादिष्टः । तथापि द्विषन्तोऽपि
निरेनसोऽभिधायाः आसन् । द्वेयवीक्ष्यमायेनोनिदसंभवं दृष्टान्ते-
नाह । अरुच्यमिति । रोचत इति रुच्यम् । राजसूत्रेत्यादिना कवचानो-
न्निपातितः । अरुच्यपरोक्षमान भवि भेषजमोदधम् । भेषजोदधभेष-
जानोदधरः । निरुग्मात् स्वभावमज्ञेरेव रोगं हनोति रोगघ्नं चारो
प्यधारि । हरिर्हरति पापानोति वधनादिति भावः । अमस्तुत्यक्तं

युगमम् ।

विदितन्दि वि कोऽनीके तं यातनिजिताजिनि ।

विगदङ्गविरोद्धारोयोद्वायो नतिमेति न ॥ ६० ॥

प्रतिलोमेनायमेवार्थः ।

नियुज्यमानेन पुरः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणमूर्त्तिं कार्मुकमानमत् ॥ ६१ ॥

तत्र बाँगाः सुपरुषः समधोयन्त चारवः ।

द्विषामभृत्सुपरुषस्तस्याल्लयस्य चारवः ॥ ६२ ॥

विदितमिति । किन्तु योद्वा वीरो यो हृदिः नतिं परेषां मन्दतां
मेति वापैति । नितरां जिता याजयो येन तस्मिन् निजिताजिनि अने-
काजिनिजित्यपि अनोके सैव्ये । वद्विनी वरं सैव्यं चक्रं कामो-
क्तमस्त्वियमिदमरः । यामं योद्गुभागतम् । दिवि स्तनोऽपि विदितं प्र-
ख्यातं विगदं निरामयं तं हृदिं गवि भुवि । रोद्धारो जेतारः को न
कोऽप्योत्तर्यः । प्रातिजोष्योऽप्येतर्ह्यं घटार्थं वाक्यार्थाः । एतदपि भोक्त-
प्रतिभोक्तव्यमत्रैव पदपदार्थादि संवादस्तु वैचित्र्यविशेषः । लक्ष्यन्तु
निधनदित्यल्लेखोक्तमनुबन्धेयम् ॥ ६० ॥

नियुज्यमानेनेति । पुरोऽप्ये अतिगरीयसि कर्माणि दण्डयन्त्रिणि
अन्यत्र दुष्करे कश्चित् कलवस्तुनि नियुज्यमानेन व्यापारदिष्यता यात्रा-
धियप्यता च भर्ता सावित्रा आरोप्यमाणोऽधिम्रियमाण उरुर्मङ्गान्
गुणोक्त्या यस्मिन् तत् । अन्यत्र वद्विमानसौन्दर्यार्थिकः । कर्मणे प्रभव-
तीति कार्मुकं धनुः । कर्मण सकज्ज । धामयत् गुणार्थं यादाकृत-
कोटिकमभृत् । अन्यत्र प्रपतदनुर्ध्वः । यत् प्रपतत् कार्मुकविशेषपणमाभ्याद
प्रस्तुतं नयोऽप्यपुरुषप्रतीतेः समाशोक्तिः ॥ ६१ ॥

तमेति । तत्र कार्मुके शोभवानि पद्विषयेषां ते सुपरुषः सुपश्यन् ।
अतएव बादशोऽतिरग्रा बाणः समधोयन्त निहृताः आल्लयस्तत्

पश्चात्क तानामप्यस्य नराणामिव पत्निणाम् ।
 धोयोगुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ । ६३ ॥
 प्रापे रूपो पुराऽरेपाः परिपूरी परःपरे ।
 रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥ ६४ ॥

॥ इति चरः ॥

• दिङ्मुखव्यापिनस्तोदणान् ह्यादिनोमर्मभेदिनः ।
 विक्षेपैकक्षणेनैव सायकानिहतांश्च सः ॥ ६५ ॥

काष्ठं कल्पारमव द्विषा सुष्ठु परम सुमरुतोऽतिर्धर्मोऽमृत । यमस्य
 विप्रोपातद्वारः । ६२ ॥

मवादिनि । नराणां पुंशामिदं मवातद्वारताया निवृत्तयति तदा
 पृष्ठस्यापितामार्गस्य कल्पारमधीरितानामपि । पत्निषा निवृत्ता मध्ये
 दत्तये । धोय मलो नरेण सुखेन ज्ञया दाक्षण्यादिना च सुष्ठुः
 सवत्स ह मपलो नराणां हरे कर्णान् कर्णं समोपमायवो व्यागतः
 पुनयोगदाकर्णमाकृष्ट कल्पारान्निवृत्तगते इत्यर्थः । स्रेववृद्धीर्लो-
 पना । ६२ ॥

प्रापे इति । पुरा पूर्वं रूपी आह्वयार्थाद्यनेकरूपवान् परेपा नि-
 व्याप परिपूरयति अर्धभेदज्ञानिति परिपूरी मत्तवरद । पुरयतेर्ध्वनि ।
 परः परमोऽतिरोहृतिः परै शत्रुभि प्राप्ते प्राप्ते अवरद्वारतय । अप ०
 रैरन्ये शत्रुभि कर्तृभि अपारेरनन्तरोपै रिधुभि पलो रोपद्वर्धवो
 रितमर । पुरोऽप्ये उपरि च पुपूरे पूरित । पृष्ठाते कर्मणि विट् ।
 • इति चरानुगोऽवधारः । ६३ ॥

दिगिति । स इति दिङ्मुखव्यापिनो दिगन्तव्यापकान् । अति ते ०
 ज्ञान् निदितान् नूराव । ह्यादने इति ह्यादिन मत्तनात्तत
 मिहनादतत । मर्मभेदिनोमर्मस्तानविदारकान् ह्यादनात्तनून्-वृ-
 त्तानरीय दत्तयतेनैव विक्षेप निराव । अल सादकना पक्षिताना

शरवर्षी मद्यानादः स्फुरत्काम्बुककेतनः ।

नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनीरदः ॥ ८६ ॥

॥ गूढचतुर्थः ॥

न केवलञ्जनैस्तस्य लघुसन्धायिनोधनुः ।

मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैत्ति द्विषामपि ॥ ८७ ॥

लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।

कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ८८

च प्रकृतानामेव तुल्यधर्मयोगादौपम्योपगमाशुल्ययोगिताभेदः ॥ ८५ ॥

यस्मै । शरवर्षी माधवर्षी नीरवर्षी च । शरं भीरे शरोबाण इति विप्रः । मद्याम् नाद सिङ्गनादोयजितं च यस्य स मद्या नादः । कम्बुकली काम्बुककेतने धनुर्वजो यस्य सः । लघुसन्धायिनाय चित्र इत्यर्थः । नीलच्छवि इत्यामकाणि । यस्य केशवस्य चरं कपर्दं यस्य स नीरदः । केशवच्छलनीरदोऽहोऽहोरेखो रेखे इत्येव रङ्गात्प्रतीतकवेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र लघुशब्देन इतित्वाप्रज्ञेन निचत्वारोपपाञ्च जादिपद्धेरसत्त्वप्रतिपादमरूपोऽपञ्चबाणद्वारः । द्विषाद्यन्तर्गतचतुर्थं प्रादात्तरथाद्गूढचतुर्थोऽप्यस्मिन् विशेषे शब्दालङ्कारश्चेति सूच्यते ॥ ८६ ॥

नेति । लघु ग्रीष्मं धन्यते यस्य लघुसन्धायिनस्य च 'हरे धनु-
रेव केशव' एकानाम् मण्डलीकृतं ग्रीष्मकर्षाद्विषयेन पञ्चमीकृतं
जनैर्नैव । कर्माणि नुद्धः । किन्तु द्विषा वदामपि मण्डलीकृतं त्वासा-
देकल उष्णीकृतमैत्ति । अत्र धनुर्वजो प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगार्थं
केवलप्रकृत्यादा तुल्ययोगिता ॥ ८७ ॥

युग्मेनाह । लोकेति । लोकानालोकेति इति लोकालोकी त्रैलोक्य-
दर्शी 'कलोभपुराणी कल्केन पापेन दम्भेन वा कलिबोधेन भवतीति
अकल्ककलिलः । कल्कः पापप्राप्ये पापे दम्भे इति विप्रः । अतिशय

हृत्तरः ।

अक्षितारासु विव्याध द्विपतः सै तनुत्रिणः ।

दानेषु स्युल्लक्ष्यत्वन्नहि नस्य शरासनै ॥ ८८ ॥

युग्मम् ।

वरगोत्रिवरोवैरिविवारी वारिरारवः ।

• विववार वरोवैरं वीरोरविरिवौवरः ॥ १०० ॥

साक्षः अक्षितारासु विव्याध द्विपतः । काक्षीनीलस्यः काक्षीनीलस्य
मालि दला दक्ष सोऽक्षः निरय इत्यर्थः अक्षिविरवक्षः सद्यम-
दक्षदक्ष इत्यर्थः काक्षे मद्यवाते सोऽक्षेत्ता दक्षदक्षीयया विवति
मोदति मोनकेटिद्विषः । विववारसु यत्त्वम् । विव्याधेत्तत्तरेष व-
पक्षः । इत्युत्तरमात्रः ॥ ८८ ॥

यद्यीति । य पूर्वोक्तपक्षिविषयोऽक्षरिः तत्तुल्यं च दक्ष दक्षीति
ननुत्तियो वक्षिषः । तद्वत् वक्षं दक्षमिदमरः । तान् द्विपत य
तान् अक्षितारासु नेत्रक्षीनिद्व्याध विव्याध प्रवक्षार । तथा हि तस्य
क्षरे दानेषु वितरयेषु यद्यस्य दक्षत्वम् विवृत्तविवदत्तम् । अक्षि-
मद्यमदक्षदानशौच्य दक्षदक्षे इत्यमरः । इत्यमने वरस्येते द्वौ न विवृ-
त्तविवदक्षममेव कृतोऽक्षिताराविवित्तव्यं युक्तमिदम् । यतोवाक्यार्थ-
विवृत्तं काक्षीनिकुम् ॥ ८८ ॥

वर इति । वरान् दातेति वररोवरः । इत्यमने यतोऽनुप-
क्षो वः । अक्षिताराविवित्तरोरोरन् । वरिषः इत्युक् विवारदति
वैरिविवारी । वारोऽपि दातेति वारिरः । पूर्वोक्तः । तमे वारोदक्ष
य वारिरारवः । वरः योरोवैर मूर य इत्युक् । तमेव वरदक्ष-
दक्षौ मद्यमिदमदक्षे इत्यमरः । तस्य मद्यः योरोरः यद्यमः
विविष वैरं वैरिषा इत्युक् विवार विवारदापक्ष उवायेत्यर्थः ।
इत्युत्तरमात्रः ॥ १०० ॥

हाक्षरः ।

मुक्तानेकशरम्भाणि चरद्भूयसान्द्रिषाम् ।

तदीयन्वनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम् ॥ १०१ ॥

राजराजोरुजोराजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।

रेजारिजूरजोर्जाज्जी रंराजर्जुरजर्जरः ॥ १०२ ॥

हाक्षरः ।

उद्धतान्द्रिपतस्तस्य निघ्नतोद्वितयं ययुः ।

उक्तंति । मुक्तानेकशरं चित्रवज्रवाचम् । तस्य हरेरिदं तदीयं
धनुः भूयसां हिमा प्राधान्यहरत् । तथा हि अन्यस्य परस्य सजीवतां
न सेहे । अथ वा अन्यस्य धनुषः सजीवतां सज्ज्वाकत्वं न सेहे ।
लिङ् लीयति लीयः छाग्रीर्षी स्त्रीति वैजयन्ती । वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ॥ १०१ ॥

राजेति । न जायते इत्यजोऽनादिः । अन्येष्वपि दृश्यते इति
अनेकप्रत्ययः । न जीर्यते इत्यक्षरः अगन्तः । पचाद्यच् । नास्ति
इत्योयस्येतरजोरजोयुचरहितः । रेजनीति रेजाः तेजिषाः । रेजुदीप्तौ
मचाद्यच् । ते च ते अरयश्च तेषां ऊरोर्हिंसवः तेन जातं रेजा-
रिजूरजम् । तदूर्ध्वं यत् सर्जयतीति रेजारिजूरजोर्जाज्जी । अजो-
र्हिंसिः अजुरार्जववान् । जर्जरौ नभसतीति अजर्जरोददः च हृदिः
आजेरजिरे रण्यद्वये राजराज्योः राजवेष्योः इरोज यभञ्ज । राज
भङ्गे लिट् । अतएव रराज दिदीमे । दशक्षरास्तुपायः ॥ १०२ ॥

उद्धतानिति । उद्धतान् वृष्टाम् द्विपतः यत्नून् निघ्नतो हिंसवः ।
आसिनिमज्जनेति सूत्रे निघ्नतिघृणातविपर्ययादयस्य अघ्नोपदेशादि-
हृत्तेरपेक्षकत्वात् द्वितीयैव । तस्य हरे मराः । पानार्थं धातो पा
पाने इति धातो इति रुधिरं रक्षात्तं धातो पा रक्षणे इति सुवर्णं
जगसेति द्वितयं ययुः रुधिरमपिबन् सुवर्णमरक्षयति त्वेपार्थः । अथ

पानार्थं रुधिरन्धातौ रक्षार्थं भुवनं शराः ॥ १०३ ॥

क्रूरारिकारी कोरेककारकः कारिकाकरः ।

कोरकाकारकरकः करोरः कर्करोऽर्ककृक् ॥ १०४ ॥

द्वन्द्वः ।

विधातुमद्यतोर्णेऽपि लधिमानमसौ भुवः ।

अनेकमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम् ॥ १०५ ॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

पानदीरभेदाभ्यवसादेन रुधिरं भुवनयोस्तुप्तयोनितावहारः । तत्र पा-
नार्थं रक्षादिवाक्यस्य यद्वा कथेन भुवनपरत्वमेति लक्ष्यार्थमर्थवाह-
बोध्यमेषाम् सुखं । अतः बहुलरूपतः शब्दानां सौख्यमिच्छत-
इति वदन्नात् ॥ १०२ ॥

अथ क्रमेणाह । क्रूरेति । क्रूरान् करोरान् किरति विक्षिपति
इति क्रूरारिधारी । किरतेर्हिनिप्रत्ययः । धोर्भूमेरेवधारणः एक पक्षां ।
करोतेर्लुङ् । कारिका यातनाः करोति क्रुदानामिति कारिकाकरः । का-
रिका यातनाहृत्प्रीतिभरः । हृजोक्तेतिज्ञादिना तात्परीत्ये टच्प्रत्ययः ।
कारिका क्रियाः । यातयेनिर्द्दिष्टुब् । तत्पर इति ज्ञेयम् । कोर-
काकारी कर्तुं यस्य स कोरका कारकरकः कर्मवस्तुद्वयमधीवर्णादि-
तिव्यर्थः । यैपिदः कम्प्रत्ययः । करिषोदवान् करयति धिपतीति
करोरः । कम्प्रत्ययः । कर्करोरव वर्ज्य इत्यर्थः । कर्करोरव इव दण्ड-
कोऽर्क इतिव्यवसायः । कर्करोरानुपादः ॥ १०३ ॥

विधातुमिति । भुवनमर्थविधानं लघुतं कारावतरणं विधातुम-
द्यतोर्णेऽपि लघिधातोऽन्यसौ पूर्वोक्तपुंसो मगशान् इति कथेनं बहु-
मरिसङ्घातं भूमिवर्द्धनं भूधारणपर्येत्य इति शिरोधः मृत्पकरोद-
त्तशिरोधः । कल्पय विज्ञायाभाधोऽवहारः ॥ १०४ ॥

दारीति । दारो बहुदारवान् । भूमायै भवतीति । दरेष

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुहाकरादरी ॥ १०६ ॥

एकेषुणा सङ्घतिथान् द्विपोभिन्दन्नुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥

शूरः शौरिरशिशिरैराशाशैराशु राशिशः ।

शराकः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥

हरिश्चोर्निर्भीकः । दरोर्गच्छवा भवे सभ दत्यमरः । उदारो महान्
दाता वा । उदारोदात्तमहत्तोरित्यमरः । अद्रिस्तु इत्येव दद्यते वृ-
द्दोद्भेदोऽद्रिदूरदः । इदं विशेषेण चङ्गप्रत्ययः । अरौद्रः साधूनां
शौच्यः रोदरीं वृणोतीति रोदोरुत् विज्ञवशापी । वृषेः शिप् । ददा-
तीति दाददाता । ददातेरौणादिको वप्रत्ययः । आदरोऽस्यास्तीति
आदरो सन्मानादहरान् स हरिः । हरिरेव दाह काष्ठमरिदाह दूरा-
देव अददरु दारयति च । दारयतेत्येव चङि अदृत्परमप्रचदङ्-
ष्टाभाजित्वाभ्यासस्यात्वम् । अरिदारिति रूपकमर्थाङ्कारोद्भूतश्चरात्
मास्य ॥ १०६ ॥

एकेषु षेति । स हरिरेकेषु च एकेनैव यरेण कृत्वा ना पूरयान्
सङ्घतिथान् सङ्घयः स्थितानित्यर्थः । वक्रपूतमथसङ्घस्य त्रिधुगिति ति-
धुगागमादेव आपकादसङ्घशालेषि कृत्वात् उदप्रत्ययः । द्विषः यत्नम्
नुमानिवेत्तममा । भिन्दन् विदारयन् जन्मान्तरे रामस्य दशरथेरा-
त्मनः सदृशं चक्रे । सवयरेणानेकारि, शुभभेदस्य जन्मान्तरभावमवा-
यात इति भावः । विभेद य इत्युच्चारान् स एकेन महेषु षेति
रामादये ॥ १०७ ॥

शूर इति । शूरार्थोति शराकः इत्युच्चारकः । शराकर्षात्तुको हिंस्र
इत्यमरः । शूरन्दोराकरित्याहप्रत्ययः । श्रीशरीरेश्वरः श्रीशरीरेशः
वृज्जीमायनाय, शूरोयोरः शौरिः वृषः अशिशिरैः शीरुः । आमादि-
शोऽशुवत इत्याशाशैर्दिगन्तव्यापकैः । अशोतेः कर्म यक्षश्चरैर्यथैः ।

॥ द्वचरः ॥

व्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ।

मनोहतोऽपि हृदये लेगुरेपान्न पत्रिणः ॥ १०८ ॥

नामाचराणामलित्ता मा भूद्भर्तुरतः स्फुटम् ।

अगृह्यत पराङ्मानामखनखन्न मार्गेणाः ॥ १०९ ॥

॥ अतालव्यः ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्व्वसमाश्रुगाः ।

अतिविहः भद्रुशिरांसि । ज्ञातावेकवचनम् । राशिभः बहुयः प्याह
श्रीमं मुन्दरे जवान । नृर हिंसात्मनयोरिति धातोर्बिद् । इत्य
शास्त्रमाहः ॥ १०८ ॥

अत्रेति । तदा तस्मिन् समये एषां शरीरापरितः शत्रुता सङ्घर्षज्ञा
कासीत् । यद्यस्मात्तस्य हरेरिति तदीयाः पत्रिणोवायाः मनोहरनि
कायादुत्तरनि इति मनोहतोभारका इत्यर्थः । हरतेः क्तिप् । मनोहाः
प्रतीकने । अतएव मनोहतोऽपि हृदये मनसि न लेगुर्न वग्नाः इति वि-
रोधः दधोनिर्भिद्य निर्लम्पु रित्यर्थः । हृदयं दधमि खान्ते इति द्विचः ।
निरोधाभासोऽचङ्कारः ॥ १०९ ॥

नामेति । भर्तुः सामिनोनामाचराणां यत्नेषु लिखितानां मन्त्रिणा-
माश्रित्य निरोधानं ना मूदिति बुद्धेर्लक्ष्यः । अतः मार्गेणाः हरिमराः
पराङ्मानां अतिशरीराणां यस्तन् प्राणान् अन्तर्हृत । यद्येवं । माधु-
रक्तम् । रक्षाविषेपस्य । आशुभाविमित्रस्य सामिनामाचरमाश्रित्य-
परिहारायैव सत्युच्यते स्फुटमिति । अत्र तावद्यवस्थाभावादतावद्य
इति विश्वभेदः । एषुवधानां तावद्विद्वदर्थस्तुति तावदपि अज्ञानादेव
एवायं नियम इति न दोषः ॥ ११० ॥

आच्छिद्येति । आशुगाः वायाः योधसार्थस्य वीरवर्गस्य मादत्तस्य
आच्छिद्य श्रेयसाश्रित्यासीत् । अत्र तावतावस्थानेनेत्यर्थः ।

शेकागारिकवद्भूमौ दूराज्जगमुरदर्शनम् ॥ १११ ॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।

कृतघोराजिनश्चक्रं भुवः सरुधिराजिनः ॥ ११२ ॥

मांसव्यधोचितमुखैः शून्यतान्दधदक्रियम् ।

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येप्रभिर्नभः ॥ ११३ ॥

दाददोदुहदुहादी दादादोदूददीददोः ।

गारिकः वीर इत्यर्थे निपात्यते इत्येके । इत्युत्पत्त्ये इतिच निपात्यते
इत्यपरे । तैस्तुल्यमैकागारिकवत् । इत्यर्थे वतिः । दूराङ्गनामदर्शन-
मङ्गस्तं जन्तुः ॥ १११ ॥

भीमेति । जिगोहरिः कवतारान्तरनाम्ना व्यपदेशः । भीमा अर्ध-
राजयो यस्य तस्य भीमास्त्रराजिनः । इकोऽपि विभक्त्यदिति तुभावनः ।
ध्वजेराजते यस्य ध्वजराजिनः । ताच्छीले णिनिः । कृता घोरा
कालिर्गुह्यं येन तस्य कृतघोराजिनः । पूर्वबलुभावनः । तस्य बलस्य
सैन्यस्य सम्बन्धिर्गुह्यं कृतघ्नभूयोः सरुधिराः चास्त्रावले । चतुष्पादय-
मकम् ॥ ११२ ॥

मांसेति । मांसव्यधौ मांसव्यधनम् । शून्यतान्दधदक्रियम् ।
तलोचितानि धरितानि चक्षानि चक्षुषः शस्यानि हृ वेदां तैः
शकुन्तिभिः कर्तृभिः शून्यतान्दधदक्रियम् । शून्यतान्दधदक्रियम्
अतएव अक्रियमस्यन्दं यत् बलं व्यापि व्याप्तम् । आभोतेः कर्मणि
सुहु । तस्य हरोरिभुभिः नभोव्यापि । अलेषु यक्षिणां नभोवलयोव्याप्ति-
स्यधर्मयोगिताच्छुभोगिताभेदः ॥ ११३ ॥

* दादद इति दद्यते इति दादः दानम् । ददो दाने इति कर्मणि
षञ् । दादं ददातीति दाददो दानमदः । आतोऽनुपपत्तेः कः । इद-
दुहादी इत्यु चपतायः । दुदुज् चपताये किम् । तद्दुदं चपतायं
ददति धाधनामिति ददा. धजाः । धञ्जन्तः । त्रैधां दत्तं जपतायं

दुहादं दददे दुहे ददाददददोददः ॥ ११४ ॥

॥ एकाक्षरः ॥

सुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्त्तयन्नदीरक्षैर्दिपान्तद्योपिताञ्च सः ॥ ११५ ॥

ददत इति दुहदुहादौ । दद दाने इति धातोश्चिनिः । दादादः ।
 दाः युद्धिः दैप् घोषने क्षिप् । तां ददत इति दादादः । दद दाने
 धर्मण्यम् । दूददीददोः । दूः परित्यागः । दूज् परित्यागे क्षिप् । तां
 ददातीति दूदाः दुपाः । टी क्षयः । टीच् क्षते क्षिप् । तां दत इति
 दीदौ नावदौ । दमवद्भावोऽनुपसर्गे वः । दूढानां दीदौ दूदम्-
 हेनौ दीदौ जुजौ यण्य वः । दूददीददोः इदमश्वत्थम् इत्यर्थः । ददा-
 ददददः । ददने इति ददाः दातारः न ददने इति धददा धदा-
 तारः तेषां हयानामपि ददोदादा ददाददददः । धर्मं दद दाने
 मचाद्यच् । ददनेऽपि ददा ब्रह्मरूपतनाम्भतयम् । धदः मचाद्यच् । तान्
 द्यति धदइति इति धददः । दीऽप्यण्यने आतोऽनुपसर्गे वः ।
 एष्यतो हरिः । इदं ददातीति दुहः दु-घटः रक्षिन् दुहे रक्षौ ।
 इदं ददत इति दुहादं यस्मिन् । दद दाने धर्मण्यम् । दददे ददौ
 प्रयुक्तशक्तिर्भवः । दद दाने वर्त्तरि विट् । ददाद्यर्त्तुनामो-
 ऽदहारः ॥ ११४ ॥

सुतेति । सु हरिः सुताः अक्षिताः दमदम्भाः धरणि जाता धर-
 वित्रा इव दमदम्भाः द्योराक्षिजाश्च दैत्ये । हृदयक्षतिभिर्दयः मकारेः
 मतोभङ्गैश्च विषादात्पादजैः लक्ष्म देवां तैः । हृदयं वक्ष्यति आन्त-
 रिति विग्रहः । दिवां नद्योर्विदां वापयैः घोषितैरनुपिष्व । रक्षत-
 न्यपि घोषित इति विग्रहः । नदीः प्राक्तेयन् प्रयागदयः । धद-
 मभेन तदासीरसीत्यदित्यर्थः । अथ हयानामप्येषाणां ददतातान् प्रत-
 नेनः । तैरर्क्षैर्विदां नद्योर्विदां ददाद्यर्त्तुनाम्भतयम् इत्यर्थः ।
 इदमश्वत्थमेतद् दिवान्द्योर्विदां वापयैः घोषितैः चैव दूदाभेदादिद-

सदामदवलप्रायसामुद्धृतरसोवभौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरिरिवापरः ॥११६॥

योऽस्मिन्निष्ठा अस्मत्पुत्रस्य धर्मो भवतामुन्ययोगिता अत्राभिभावेनैषा
वदत ॥ ११५ ॥

सदेति । सदा मदोवस्य स सदा मदं निवृत्तमस्तं वक्तुं वलं भव
मीत्यातीति सदामदवलप्राय । यत्त्वानुत्कर्षं सत्यमस्त्य । ससुद्धृत
रसा मूर्ध्नि स मसुद्धृतरस प्रतीता प्रसिद्धा विक्रमा पादन्यासा मस्य
स त्रिविक्रम इत्यर्थः । श्रीमान् रमापति हरि लण्ठोऽपरोऽन्यो ह
रिरिन्द्र इव वभौ सोऽपि सतामामदोऽसु सदो यो वनासुरक्षय्य प्राया
नायका करोतीति सदामदवलप्राय । जनकरोतीति सत्यनात्मचादृशः ।
ससुद्धृतस्य अस्मत्पुत्रमेव सत्यमप्युद्धृतविष्य अह्वारादौ विप्रवीर्ये इवे
रागे पुण्ये रस इत्यमरः । प्रतीतविक्रम प्रसिद्धपराक्रम श्रीमान्
स्वाराज्यलक्ष्मोयुक्त । तथाऽपरोऽन्यो हरि इत्यर्थः इव वभौ । सोऽपि वाम
रोग द्रुति खण्डयतीति आमद । वम भुङ्गातीति वसतः । मूलवि
भुजादित्वात् कः । सता मज्जानामामदोवसप्रस्य अय उदयोमस्य स स
दामदवलप्राय । सोदयेन सतामारोग्यवदकारिण्यै । उदयसरे
त्वादि सुतेरिति भावः । ससुद्धृतरस । वक्ता सत्यधीप्रितसिद्धयः ।
प्रतीतविप्रम प्रसिद्धस्य त । यमानिसेन्द्रवन्द्याकेन्द्रिण्युक्तिः कृत्वा शुवाजियु
शुक्तादि कपिभेदेषु हरिर्ना कपिने त्रिविध्यमरः । तदेव सप्रमानयोः
प्रभेदे चार्थवदवचनादर्थवशाच्चेष्टु चित्रभेदः । एताभदेव कर्मेर्विदक्षित
मतोऽन्यत्सुवाच्यसौमेष्टमेव । अत्रापरो हरिरिवेतरपरपण्डप्रयोगाद्
तुमेष्टेय भोपभा । अपरमेन्द्रवन्द्याकेन्द्रिण्युक्तिः । प्रसिद्धसादृश्यवर्ण
नमुपमा । प्रसिद्धताद्रूपारोपे रूपकता । प्रसिद्धताद्रूपभावनसुत्प्रेक्षा ।
अतएव सत्ययन्त्रि । अमयत सुप्रक्रियाभिषन्धानादप्रकृतत्वेन प्रकृतवन्मा
वमसुत्प्रेक्षेति तस्याद् परशब्देन प्रकृतस्याप्रकृतत्वाध्यवसायप्रतीतेरिवश
ब्देन तस्य साध्यत्वं प्रतीतसुत्प्रेक्षेति सर्वसङ्कारः । तन्महिद्वयमन्दना-

॥ समुद्रः ॥

इष्टद्वृत्तार्थमत्रिणः शाङ्गपाणे

रेत्याधोमुख्यम्राविशन् भूमिमाशू ।

शुद्धा युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये

भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११८ ॥

सत्त्वमानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो

लब्धवत्तयशुद्धिरुद्धुरतरन्धीवत्सभूमिर्मुदा ।

प्राप्तपाद सप्तद्वारगानि निताप्त स्तारि विस्तीर्णं मङ्गलैजोदधे
 धारवाभूय । अक्षीभ्यामसक्त्यसक्त्ययमभेद । अक्षाभ्याम सप्त
 द्वादस्य भेदास्तयोमता इत्युक्तं दृष्टिमुदा । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इतिमिति । शार्ङ्गं पाणौ यस्य शार्ङ्गपाणे लण्यस्य । मङ्गरणार्थं अ
 धरे निवासप्रभृतौ भवत इति पाण्ये परनिपात । पत्न्यो वाणा इष्ट
 मयै यत्तु सधात्मकं कृत्वा व्याधोमुख्यं अधोमुख्यत्वमेव प्राप्य आशु भूमि
 माविशन् शुद्धा लोहशुद्धा पवित्रतया च युक्तानां तथापि भक्ता स्ता
 निना वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्तानां पातिताना एतदेव व्याधोमुख्येन क्वचि
 क्षिप्तयनमेवाहुरूपमुचितम् । सामान्येन विशेषसमर्थं न हृयोऽप्याभिरन्यास ।
 आगत वैश्व देवीवृत्तम् । पञ्चाखैर्विष्टा वैश्वदेवी ममो युष्मिन्तं तच्च
 प्यात् ॥ ११८ ॥

इतिमिति । भव्य कल्याणमुक्तिं लब्धोऽवत्तय शुद्धिश्च येन स ल
 ष्यावत्तयशुद्धिं श्रीवत्सल लाम्ब्यनविशेषस्य भूमिर्त्रय 'सा उद्धुरतरा उद्ध
 ततरा यस्य स उद्धुरतरन्धीवत्सभूमि काममपास्तमो निर्भीक परे
 शैर्लक्ष्यव मृगाक्षोवा व्याध मृगशूरित्यसिष्ट रूपकम् । व्याधोष्टगव-
 धाजोषोष्ठगशुद्धिं अक्रोऽपि जेवपर । उद्धुरे निधाम्बुदवगन् । नि
 त्ययोगे मत्पर्यायः । स हरि पुर पृथ्व्याजिरभसा उद्धुरागत मा

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृथुम् ।

अभिघ्नौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

अभिवैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे

रवनिञ्जगुडकुङ्कुमामिताम्रैः ।

गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णं

व्यसृदेहसुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः

कलनिष्काणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्पुतीयत इति वितचक्रविभातसम्पुतीयम् । ईक्षतेः कर्णायम् । स्कन्धगतं मृथुम् वहतः तस्य वैद्यस्य रथ सारथिरूपया नियत्या विधि-
नेति रूपकम् । भाग्यं स्त्री नियति विधिरित्यमर । नोदिताश्वः प्रेरित-
ताश्वः धनु अभिघ्नौरि शौरिमणि । अभिघ्नश्चोद्ययीभावः । व्य-
सादासुत इति सुपौलुक् । प्रययौ प्रत्यये ॥ २ ॥

अमीति । अथ शौरेः कण्ठस्य रथोऽपि आशुतोदेषविशेषः तत्
सत्कुङ्कुमं तद्वैमिताम्रैरवधैरित्युपमा । यावकेति पाठे यावत्तत्र कुङ्कु-
मञ्च ताभ्याममिताम्रैरिरयः । शुरुणां नेमीणां चक्रपाराणां निपी-
डनेन नोदनेनावदीर्णं भ्योव्यसृता विगत भावानां देहेभ्य सुतेः शोणितै-
रसृग्भिरवनिं विलिम्पन् उपदि हानः सन् । अभिवैद्यं चैद्य-
मभि । समाशोव्याशोवा विकल्पात् । अगात् । रथोगा बहुव्रीहिः
गादेशः ॥ ३ ॥

स इति । निरायतोऽतिदीर्घं केतनांशुकान्तः ध्वजपटाश्रयो यस्य सः

तथैः सधुरस्तरैः कराब्जाः कुण्डाः मगध्याः किङ्किण्यः दुह-

विशः सर्गः ।

मुखमुल्लसितविरेखमुच्चै
भिदुरभ्रयुगभीषणन्दधान ।
समिताविति विक्रमानमृत्यन्
गतभीराहत चेदिराट् मुरारिस् ॥ १ ॥
शितचक्रनियतसम्प्रतीच

अथ हृदिमिधुमाखयोर्द्वयं बन्धुविद्वत्तपोहृतं करोति । सख्यमिति ।
प्रतीय समितावाजी । समित्वाजिसमिद्युष इत्यमर । विक्रमान्
सरारे पराक्रमान् फलप्यन् अचक्षमान अतएव तिसोरेखाक्षिरेखा ।
दिकचक्षुः सन्नायामिति समास । ता अक्षयिता क्रोधादुल्लूता यस्मिन्
तदुल्लसितविरेखम् । कश्चिन्निकोक्तमत्यपि माठ । तथा भिदुरस्य स
म्यलेन ५ युगेन भीषण भयङ्कर उद्भूतस्तु सखं दधानः चेदिषु राजते
चेदिराट् । सम्प्रदादिभ्यः क्तिप् । यद्वा । चेदीना राट् चेदिराट् । अ
प्येभ्योऽपि इत्यत इति क्तिप् । राजा राट् पार्थिवः राजाभूदित्यु मर ।
गतभी निर्भीकः सन् सरारि हृदि आहत । अथमहं कश्चि नामभ्यु
पैहि इति स्पर्श्या अमर्षादाकारयामासेत्यर्थः । विनाशकात् विप्ररीतम्
स्तेद्वारत्वादिति भावः । अङ्गीयामाह इति ह्रयतेर्गुडि तद् आत्मनेप
देयन्यतरस्यामिति छुरटादेशः । अलमर्षस्य विशेषणतया आह्वान
कृतत्वात् काव्यसिद्धम् । सर्गे अस्मिन्मौषण्डविक्रमं हतम् । वीतालीये
शुभाधिक्यात् । तदुक्तं वीतालीये हि सराज्यकुम्भारदे कुम्भार्योऽन्ते तस्यै
पण्डविक्रमिति ॥ ॥

मिति । अथ आह्वानानन्तरं शितचक्रनियतं शितचक्रं तस्यै

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृधुम् ।

अभिधौरि रथोऽथ नोदिताश्वः

प्रयथौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे

रवनिञ्जगुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ।

गुरुनेमिनिपीडनावदीर्घ

व्यसुदेहसुतशीणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः

कलनिकाणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्प्रतीक्षत इति धितव्यक्रियातसम्प्रतीक्षम् । ईक्षतेः कर्माण्यम् । स्कन्धगतं मृधुं वहतः तस्य चैद्यस्य रथ सारथिरूपया नियत्या विधि-
नेति रूपकम् । भाग्यं स्त्री नियति विधिरित्यपरः । नोदिताश्वः प्रेरित-
ताश्वः सगु अभिधौरि शौरिमभि । आभिधौरोऽप्यभीमापः । अय-
यादाद्युप इति अयोबुद्धः । प्रयथौ प्रत्यये ॥ २ ॥

अभीति । अर्थे शौरेः कण्ठस्य रथोऽपि ताम्रहोदेपरिधेयः तत्-
वत्कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रैरवयोरित्युपमा । यावकेति याडे यावकश्च कुङ्कु-
मञ्च ताम्रामभिताम्रैरित्यर्थः । गुरुणां नेमीणां चक्रधारणां निपी-
डनेन नोदनेनावदीर्घस्योद्यच्छनं विगत प्राणाणां देहेभ्यः सुतः शोषि-
तैरसृग्भिरवनिं विलिम्पन् अर्पयि हानः कृन् । अभिचैद्यं चैद्य-
मभि । सभासोद्यासोवा विरुल्यात् । अयात् । इष्योगा बुद्धदेवि
गादेयः ॥ ३ ॥

स इति । निरायवोऽतिदीर्घं केतनांशुकान्तः ध्वजमटामुखो यस्य सः
कलनिकायैः मधुरसरैः कलकाः कुण्डाः मण्डलाः किङ्किण्यः कुङ्कु-

विरराज रिपुक्षय प्रतिज्ञा
 मुखरोमक्तशिखः स्वयन्नु मृत्युः ॥ ४ ॥
 सज्जलाम्बुधरारवानुकारी
 ध्वनिरापूरितदिङ्मुखोरथस्य ।
 प्रगुणीकृतकेकमङ्गकण्डैः
 श्रितिकण्डैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥
 अभिवीक्ष्य विदर्भराज पुत्री
 कुचकाश्मीरजचिह्नमच्युनोरः ।

अष्टिकावस्य च तथोक्त । नद्वयतयेति कम् । किङ्किणी चन्द्रवद्विलो-
 मरः । स कण्ठस्य रथ रिपुक्षयस्य शिशुपालवधस्य प्रतिज्ञया मुखरोमा
 चाद्य अतएव सज्जलशिखोसककेय विरराज । मातृमेवमङ्गला शिखा
 मन्त्रे करिष्यामीत्युद्धोषयन्निर्गन्धं स्वयं वारणाङ्गं, अतएव नन्तः किमिच्छु-
 यमेत्या ॥ ४ ॥

वजसेति । वज्रलो योऽम्बुधर तस्यारथं तस्मिन् तमनुकरोतीति तथोक्त
 तद्वद्विभीरुत्वं । उमसाङ्गहार । आपूरितदिङ्मुखो व्यामृदिगनोरथस्य
 हाण्ठरथस्य ध्वनिं जग्रां कण्ठा येषां तैर्हृद् कण्ठैः व्याकपिकनरथस्यो
 भाङ्गप्रयच्छर्माधमितकन्धरैरित्यर्थः । श्रितिकण्डैर्नीचकण्डैः “प्रगुणीकृताः
 व्यतितारीतताः केका यस्मिन् कर्माणि तद्वत्तथा तथा । केका वायो
 मधुसूतेत्यमरः । उपकर्णयाम्बभूवे मेवारथभान्या दत्तकर्णैरित्यर्थः ।
 अतेन भ्रान्तिमदश्चकारोव्यज्यत इति वस्तुनाङ्गहारध्वनिः ॥ ५ ॥

“अभीतिः । पदिराजः शिशुपाल । गजानुसखिभ्यश्च । विदर्भरा-
 जपुत्रा । इति एता कुचयोर्वतुकाश्विनोरथं कुचमन्तश्चिह्नं यस्य तद-
 च्युनोर तस्यैव अभिवीक्ष्य विररवितया चिरोपं कुजापि इति
 चोद्धरणात् तद्वति सम्भृतयापीत्यर्थः । इया रोमेव तदेव तटाभीमवे

चिरसेवितयापि चेदिराजः

सहसावाप रुपा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

जनिताग्निशब्दशङ्कमुच्चै

धनुरास्फालितमध्वनन्नुपेण ।

चपलानिलचोद्यमान कल्प

क्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्वलम् ॥ ७ ॥

समकालमिवाभिलक्षणीय

अहसन्धानविकर्षणापवर्गेः ।

अथ सामिसरं शरैस्तरुणी

स निरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

तदुत्प्रेक्षा । सहसा द्योतं सम्भवन्वाप । यथा काशी काञ्चनरभीत-
चिह्नदर्शनोद्दीप्तः कान्तया संकुञ्जते तद्वदिदं परमार्थस्वरूप एव
कोपो वेदभीकृच्चक्रुमदर्शनादुद्दीपित इत्यर्थः । अथ प्रकृतद्विगुणेष्व-
वाप्यादप्रकृतकालाप्रतीतेः समाशोक्तिः चक्रोत्प्रेक्षा तद्वत्कथाः ॥ ६ ॥

जनितेति । उपेणै चेदिपेन आस्फालितं कर्तुं इति अतएव अथ
छानिसेन तीक्ष्णैरेन चोद्यमानस्य संवर्द्धमानस्य कल्पस्य काहा
मेवां द्रिष्टा ज्वाला तथा बभाना तद्वत्तया । इति नित्यवर्णावः ।
सा स्फुरन्ती दीप्यमाना ज्या भीर्षी यस्य तत्तथोक्तं धनुः जनिता
उत्पादिता अग्निशब्दशङ्का यस्मिन् अस्मिन् तत्तथोक्तम् । उच्चैस्तराम-
ध्वनत् । इत्याग्निशिखानिभेतुपमाया अग्निशब्दशङ्केति भ्रान्तिकृत-
आस्फालितमध्वनदिति पदार्थहेतुककाव्यचिह्नस्य च आपेक्षयात् ॥ ७ ॥

उपेति । अथ धनुरास्फालनानन्तरं तरुणी वलान् स चैव्यः
समकालमिवापेक्षया । अतएवसंगोरे द्वितीया । अमित्रचक्षुषीया दृष्टा-

ऋजुताफलशुद्धियोगभाजा
 ह्युपक्षाययिषां शिलीमुखानाम् ।
 गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
 सद्य चापेन समञ्जसोदभूव ॥ ८ ॥
 अविपक्षतमे कृताधिकारं
 वशिना कर्मणि चेदिपार्थिवेन ।

पङ्क्तौ पङ्क्तौ च स्यात् भौषां दोलनं विश्वं दमाह्वं दमपथं भौ-
 ष्य मेवा तैः शरैः साभिषरं सातुषरं समेन्द्रं हरिं तिरस्त्रासु
 माष्टादयितुमध्यर्पणं ॥ ८ ॥

[illegible]

॥ अथैवमिति । इदानीं सप्तमोऽयं वेदोपासनेन अविष्टतमे दुष्टरे
वर्द्धयद्विष्टयत्नायाते सताभ्यात् इतिविद्योतं विद्युज्ज्वालावित्तमं
अथवा इतिविद्योतः कोविदः प्रथमावर्द्धयेन वेदमानी दोषमानी
सोऽथ अथ इति । अथवा इतिविद्योतः तावदेव इतिविद्योतः

ददृशे कुपितान्नकोन्नमद्भू
युगभीमाकृति कार्मुकञ्जनेन ॥ १२ ॥
तडिदुज्वलजातरूपपुङ्खैः
खमयः श्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।
जलदैरिव रंहसां पतद्भिः
पिदधे संच्छतिशालिभिः शरीरैः ॥ १३ ॥
शितशल्यमुखावदीर्णमेष
क्षरदन्तः स्फुटतीव्रवेदनानाम् ।
स्रवदस्रुततीव चक्रवालं
ककुभामौर्णविपुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४ ॥

केच यस्मिन् तत्तथोक्तम् । कुपितस्यात्मकस्य सुखोदयतं यत्तदुक्तं त-
द्ब्रह्मीया व्यावृत्तिर्यस्य तत्तस्य चैदृक्स्य कार्मुकं जनेन दृश्ये क्वच' सभयविक्रय
मिति भावः । उपमासङ्ग्राहः ॥ १२ ॥

तद्विदिति । तद्विदुष्वसा दीप्ता सावरूपस्य हेनः पक्षः । रसं यो-
 ज्ञेयं तैः । अथोक्तं श्यामसुखं श्यामापरिध्वर्जित्विभिः खन-
 ५ पक्षैर्गर्जित्वि रं हसा नेतेन पतद्विध्वर्जित्विः संवृतिगर्भिभिः सङ्घा-
 त्विभिः शरीरैर्जसद्विरिव खमाकाशं पिदधे पिहितम् । कम्पेण निद्र-
 वति भागुरिरिच्छोपमवाप्योरुषः सर्गयोरित्यपेरकाद्विबोधः । उपमाल
 द्वारः ॥ १२ ॥

[illegible]

अमनोरमतां यती जनस्य

क्षणमालोकपथान्नमः सदां वा ।

रुधे पिङ्गिताहिमद्युतिर्द्यौ

विंशिखैरन्तरिता च्युता धरित्री ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं

सक्तलस्यापि मुरद्विषोवत्स्य ।

शरजालमयं समं समन्ता

दुरु सद्मेव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

तमित्युत्प्रेक्षा । अत्रवाचं मण्डलमौर्ख्यं ग्निः । आश्वादयामासुः । अ-
स्तौतेर्मुञ्जीहामने तस्य विभाषोर्ख्योरिति द्वित्वाभाषणे अर्ख्योर्तेर्विभा-
षेति वृद्धिनिष्कल्यादने गुणः । अजादित्वादाट्येति वृद्धिः ॥ १४ ॥

अमन इति । पिङ्गित्वैर्द्युवायं कर्त्तुं भिः पिङ्गिता हिमद्युतिरिति-
रोहिताङ्गा । अतएवामनोरमता यती प्राप्नुवती । इत्थं यतरि वगित-
त्येति ङीप् । दग्रीराकाशं तनस्य भौमलोकस्य आलोक पथात् वृद्धिभा-
गात् क्षणं रुधे रुद्धा । रुधः कर्म्मणि लिट् । अत्र प्रयोरीषाण
यत्वात् भुवमपाये इति वक्ष्यमी । तथान्तरिता च्युता तिर्रोहिता नष्टा
अतएवामनोरमतां यती चरित्री नम सदा वा आलोकपथात् रुद्धं
वाकारोजनसमुच्चयार्थः । अत्र दुर्गरित्योः प्रकृतयोरेव रोधास्तत्-
त्त्वधर्म्मयोगात्तुल्ययोगित्वानेदौ ताभ्यामेव जनस्य नमः सदा दयासङ्ग्रा-
न्ययादग्रासङ्ग्राहकारं सापेक्षतया सङ्कीर्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितेति । नराधिपेन सकलस्यापि मुरद्विषोहरेर्लस्य सैन्यस्य
विनिवारितो भानुतापो येन तदेकमहितोयं शरजालमयं वायव्यन्दात्तकं
चरु सद्मेव सदनमिवेत्युत्प्रेक्षा । समं युगपत्समन्तात्तेने इत-
मित्यर्थः । तनोतेः कर्म्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इति चेदिमहीभृता तदानी
 न्तदनीकं दनुसूनुसूदनस्य ।
 वयसामिव चक्रमंक्रियाक
 म्परितोऽग्नेधि विपाटपञ्चरेण ॥ १७ ॥
 द्रुपुवर्षेननेकमेकवीर-
 स्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृथक्कैः ।
 अथ वादिक्तमप्रमाणमन्यैः
 प्रतिवादीव निराकरोत्प्रमाणैः ॥ १८ ॥
 प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
 अवशोपान्ति कनोयमानगव्यम् ।

इतीति । इतीत्यं चेदिमहीभृता चेदेन तदानीं तत्काले दनु
 सन्तुसूदनस्य दानपालकस्य हरेस्तदनीकं बलम् । वरुणिवी बलं तैर्न्य
 चक्रं चानीकमस्त्रियामिन्द्रमरं । वयसां चक्रं पश्चिक्कम् इव अकि
 मात् नित्येष्टं यथा तथा विपाटयन्तीति विपाटाः घराः । पचा-
 द्यत् । तरेव पञ्चरेण परितः सर्वतः । अग्नेधि हृदयम् । अथे कर्मणि
 लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥

इच्छति । अघानीकरोधनात्तरं एकवीरो महाशूरोऽप्युतो हरि-
 ररिप्रच्युतं गतुमक्षितं तदनेकमपरिमितमिषुपर्षं पृथक्कैर्बाणैः वादि-
 क्तं वादिना प्रयुक्तं प्रमाणमनुमानं अन्यैः प्रमाणैः प्रत्यनुमानैः
 प्रतिवादीव निराकरोत् । इमेन समासोविभक्त्युपोपयेति समासात्
 समासगता श्रीती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतीति । प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोषिणा । अगत् कफोषित् कूर्पर
 इत्यमरः । तेन हरिणा अवशोपान्ति कनोयमाना अकुञ्च्यमाण

ध्वनति स धनुर्धनान्तमत्त
प्रचुरक्रौञ्चवानुकारमुच्चैः ॥ ८१ ॥
उरसा धिततेन पातितांसः
स मयूगञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।
क्षणमालिखितोनु सौष्ठवेन
स्थिरपूर्व्यापरमुष्टिरावभौ वा ॥ ८० ॥
ध्वनतो नितरां रयेण गुर्व्य
स्तडिदाकारचलद्गुणादसङ्ख्याः ।
इषवोधनपः सशब्दमाश्रु

मया कदा यम्य तत् । गयं गता हिते मया कदायां चोरादने
 त्रिष्विति शिष्य । धनु माङ्गे घमाने शरदि ये मत्ता मधुरा मुरय-
 शौक्लासोपा रवनचुक्रोतीति तदनुकारं कौञ्च शूलितवहय यथा मये
 त्वयि । कर्मण्यथ । उच्चैस्तारं ध्वनूति का दध्वान । तदन्ते इति
 भूते चट । स्वमन्त्रोक्तापमयो रदुर ॥ १६ ॥

उरसेति । तदाभी धनुर्कर्षणसमये विततेन शिवास्तेनोरसा उपम-
 क्षित पातितसो नैमित्तिकस्य मयूरवदन्वितं मनोहरं मल्लकं दृष्ट्वा सः
 लक्ष्मिन्मूर्ध्नि पश्येत् । स्थिरौ दृढौ पूर्वापरौ व्यभिचरन्तौ सुखे स्थौ-
 तसम्पत्तयौ शीघ्रौ पापौ यस्य स हरिः । सुष्ठु भावः सौख्यं तेन
 सौख्येन स्थानकपाटकेन हेतुना क्षणमा सिखितोऽनु लिखित इव ध्या-
 नसौ वादभासे किम् । सुखद्वये वितर्कार्थे । तु शुक्लाया वितर्के चेत्य-
 भरः । शशब्दोऽपि तादृश इत्यनुमेयानुद्धारोऽयम् ॥ २० ॥ • •

ध्वनत इति । ध्वनयोगज्ञतः वदित इवाकारोयस्य स तद्विदा
धारः । चतुर्मासोमयस्याज्ञाचिरधमाकारश्चञ्चु गुणो मोक्षं यम
तदात् । मोक्षीन्द्राणिज्ञानगुणा इत्यमर । चतुष याद्वात् गुण्ये ।

न्यपतन्नम्बुधरादिबाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः

स्थगयन्नैकदिगन्तमायतान्तः ।

निरयर्षिं सहस्रसारितोऽस्य

क्षितिभर्त्तेव चमूभिरेक बाहुः ॥ २२ ॥

तत्पकुपटमुखाः सुपर्णकेतो-

रिपवः क्षिप्रमिषु, व्रजम्परेण ।

विभिदासनयन्त कृत्यपक्ष

इत्य अक्षङ्गा अर्परिमिता दम्बोऽम्बुधराङ्गेष्वन अम्बुधारा इत्याद्य
संश्लेषं पतन् । अत्रोपमानोपमेययोरेक निवृत्तान्वयादिषु दब्दोद्बलि
प्रोऽपि स्त्रीलिङ्गस्य प्रयुक्त इति सामान्यं युज्ये इति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरेति । शिखर इत्यभिधेयत निष्ठुर चासपीठ यस्य स एकदि
गन्त एकदिग्भाग स्थगयन् आयतान्तो द्राविडस्वरूप । अन्तोऽध्यवसिते
क्षेत्रौ सहो निचोऽन्तिष्ठ इति ज्ञेयम् । समप्रसारित न तु पुन
पुनरिति, स्वय्योक्तिः । अस्य हरेरेक बाहुः चापरोमितो बामबाहुः
त्यर्थं चमूभिः । क्षितिभर्त्तेव भूधर इव निरयर्षिं साधु निरीक्षित
इत्यर्थः । निर्वर्णनम् । निध्याज दर्शनानोक्तनेत्रमिन्दर ॥ २२ ॥

० तमिति । अक्षङ्कमुखा निमित्ताद्या प्रमत्तमगिरश्च सूर्यरश्मिर्गोर्ग
उध्यजस्य हरेरिषव परेचारिणा क्षिप्रं सक्तं दम्बुधरा अयद्यर्थं वरुणां अ
सत्प्राणाय कर्मवचना उभयवेत्तार इत्यर्थः । जम्बुधरो यथा वर्ष
सारं पृथग्धरेव चेत्यत्यन्तमाना । नेत्रसायकस्य जिगीषो नृपते ।
अतः पक्ष यस्मात्प्रादभेदप्रवर्गमिव । कृत्या क्रियादेव तयोस्त्रिषु भेदे
धनादिभि रतम्बर । विभिदा भेदम् । पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । अमयन् ।
स्वरित इत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति । उज्ज्वला स्फुटा यद्ग्रेषु सेषाश्चिसेषा नखरेषाश्च

नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥
 दयितैरिव खण्डिता मृगारे-
 विप्रिखैः सम्मुखमुज्ज्वलाङ्गलेखैः ।
 लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां
 विफला शत्रु शरावलिः पपात ॥ २४ ॥
 प्रमुखेऽभिहताच्च पत्रवाहाः
 प्रसभन्माधवमुक्तवत्सदनैः ।
 परिपूर्णतरम्भुवोगतायाः
 परितः कातरवत्प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

येषां तैः शरारैर्विप्रिखैर्देजितैः प्रियैरिव सम्मुखं समक्षमेव खण्डिता
 तुषा अन्यलावमाजिता अतएव विफला विषया असुखकामा च ।
 अतएव लघिमानमपेयुषी अलसताञ्चोपेयुषी शरावलिः पृथिव्यां पपात ।
 अत्र प्रहतशरावलिविशेषणसाध्याद् प्रहृतखण्डिता नायिकाप्रतीतिः समा-
 धोक्त । दयितैरिवेत्यपमा खण्डिताविशेषणान्नः पातित्वद्भमेव ।
 अतएव तच्च विशेषण साध्यं ह्रुदतया साधारण्येनौघसर्गत्वेन च भव-
 तीत्युक्तं सर्वस्य चकारः प्राप्तेऽन्यासद्विवर्तते खण्डितेऽप्यौघादितेति
 साध्येन पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुख इति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पतिपक्षेद्यराः ।
 कर्मण्यम् । माधवमुक्तवत्सदनैः यौरिचिन्नयरैः प्रसभं वचात् प्रमुखे
 शन्याप्ते वदने चाभिहताः खण्डिताः सन्तः अतएव कातरैः लक्ष्म-
 सुन्यं कातरवत् । लक्ष्मण्ये वतिप्रत्ययः । परिपूर्णतरं गतायाः गर्लंभ-
 गताया इत्यर्थः । भुवोऽन्तरम्भूमेः परितः प्रतीपं प्रतिक्लमयीयुः प्रापुः
 प्रत्यागताश्च । माधवान्निकात् प्रादित्य लक्ष्मुरित्यर्थः । चकारः पूर्वलो-

इतरेतरसन्निकर्षजन्मा

फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।

पटलानि लिहन्वलाघकाना

मपरेषु क्षणमज्ज्वलत्कृशानुः ॥ २६ ॥

शरदोव शरथिया विभिन्ने

विभुना शत्रुशिलोमुखाभ्रजाले ।

विंकसन्मखवारिजाः प्रकास

न्मभुराशादिव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥

स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः

पुनः प्रतिनिवृत्ता दृश्यते । कातरवदिति तद्वितयता श्रीमती दूर्यो-
धस्य ॥ २४ ॥

कृतनिग्मद्युतिमण्डलापलापैः ।

ददृशेऽथ च तस्य चापयष्टा

इदुरेकैव जनैः सहैदिसृष्टा ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपुला

न्नसपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।

शिशुपालवत्तानि कृष्णमुक्ताः

सुतरान्तेन तताप तौमरीषः ॥ २९ ॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्रै

रिपवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।

धिनतासुतवत्तलम्भुवः स्म

रित्वर्थः । परौषैर्हि दमाकार्यं च इतिः समर्थश्च दत्तं चादयति च चादेर्लौ-
चद्वयपथादा हस्तः सन्तत इत्यभ्यासं स्रोतम् । युद्धं चैतत् । सधुश्चत्ताद-
स्रोत्ताशयेनोत्प्रेक्ष्यते यथासिद्धवसरे तस्मै इरेषामयद्या इपुः सज्जेकदा
विपुला सक्ता एवैव जनैर्ददृशे इति । इदृष्या प्रह्लासप्रह्लासगमनप्रावीदा-
नेव एवैवुरेकदैव गच्छतीकुम्भेया । इत्येवमुक्तं साक्षात्कायवच्छादनं
युद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

भवतीति । विपुलास्तल्लुक्काव्यगतः सपक्षः कदादि पक्षवान् स-
ह्यं निर्वृतेर्विधाता सुखकरो न भवति हि यतः स्फुटम् तेन कारणेन
लक्ष्यसत्त्वसौमरीषः शिशुपालवत्तानि सुतरा तताप ददाह । अतः एव-
इत्यादिगतः । सुतानोऽपि न विप्रवर्णीय इत्यर्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वृतेः इति
विरोधेऽपिशब्दः । विपुलादागत इत्यविरोधाद्विरोधाभासः ॥ २९ ॥

सुर्विति । गुरुवेगविराविभिः गुरुर्या वेगेन विरवन्ति धननीति
तथोक्तैः । सौतेर्लिनः । श्रीगुरुवेगविरावद्विः पतत्रैः पक्षैः सपक्षेति
काञ्चनेन ईक्षुभिर्नेन पिङ्गलाङ्गभासः । अन्यत्वाच्चनवदिति विपुलः ।

व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥

शतशः परुषाः पुरोविशङ्कं

शिशुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।

परमर्म्भिदोऽपि दानवारे

अपराधादव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

विहिताङ्गुतलीकसृष्टिमाये

जयमिच्छन् किञ्च मायया सुगरौ ।

भुवनक्षयकालयोगनिद्रे

नृपतिः स्वापनमलमाजहार ॥ ३२ ॥

। इष्य शौरिपरा. विनतासुतवह्नैकतेयै स्तुत्यं व्यथिता भीषिताः व्यथ-
यश्च भ्रान्तामृता भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा भुवस्तलं पातालं विद्यन्ति य-
सद्वितगता श्रौती युष्मन्ममा पाताल प्रवेशाश्चन्वन्वातिमयोक्त्या चक्षो-
र्यते । ३० ॥

यतश्चरति । शिशुपालेन पुरोऽप्ये विशङ्कं निःशङ्कं शतशः प्रयुक्ताः
विष्णा चक्षारिताश्च परुषाः निरुराः परमर्म्भभिदोऽपि शिलीमुखा
मृदाः । यतश्च अपराधा पञ्चदशसर्गोक्ताः अभिमायी इव दानवारेण-
रेणैषा दुःख न वितेनु खयापकारा सृष्टा सर्वाश्चिह्नरा ईर्ति भावः ।
यमाशक्तोपमा ॥ ३१ ॥

विहितेति । नृपतिश्चैदो विहिता चङ्गुता क्लोकसृष्टिरेव माया
यस्मिन् तस्मिन् भुवनक्षयकाले प्रवेष्टवने न लिदानीमिति भावः उ-
चितायोगनिद्रा । यस्मिन् तस्मिन् सुगरौ मायया जयमिच्छन् किञ्च न
न जेष्यतीति भावः । स्नापयतीति स्नापनं कस्मिन् व्याजहार प्रयुक्तवानि-
त्यर्थः । यनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिर्लङ्घार सङ्गानाटककृतधारे
सर्पिर्द्विगुणिताने सकलकैश्वर्यकषणदुतरा भिधाने पुराणैर्नृजातिके

सलिलार्द्रवराहदेहनीलो

विदधद्भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।

प्रचलायतलोचनारविन्दं

विदधे तद्वलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निपद्य यन्निन्दद्

द्वेनुपि क्षापतयोन वाच्यमेतत् ।

चयितापदि जायतोऽपि नित्य

न्ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निपणाः ॥ ३४ ॥

अनयति हरावपि माधवा जिगीषेत्यहो महाभयं व्यामोहं इति भावः । अथ हरिविभेदस्तस्य दुर्जन्यवर्गद्वेः वाक्यमिदम् ॥ ३३ ॥

सलिलेति । सलिलेनाहो योवराहदेहस्तदलोचनं भावं प्रकाशं करोतीति भास्करः । दिवाविभेदादिनाऽऽमल्यः । तमर्थशून्या भास्कर-
त्वद्वयमवशिष्टमिति शून्या संज्ञा भास्कराख्यायस्तत् विदधन् शौरलो-
चनमभिभवंतित्यर्थः । अन्धहरोतीति अन्धकारः क्षापयामासुमभवतमः ।
कर्मण्यम् । प्रचलानि निद्रां क्षुण्णितानि आयतलोचनान्येवार्थविन्दानि ।
यस्मिन् कर्मणि तत्तमः सूर्यतिरोधानेऽरविन्दं यजुनीभावव्याश्रयभावा-
दिति भावः । तद्वत् 'हरिसेव्यं' अन्धमपश्यत् विदधे निद्रां प्राविपदित्वर्थः ।
अन्धमन्धमेति सप्तऽङ्गुलनयुग्मपौंशकृत्वात् इत्यनुमासभेदः । तस्य
वराहदेहनीललोचनारविन्देऽप्यभास्करपश्योः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरव इति । गुरवोचोराः क्षापयतवोऽपि धनुषि निबद्ध मयिता-
निन्दद्, उपपुत्रति यत् एतत् धनुषि निद्रायां वाच्यं निन्दन् न भवति ।
इतः हि सकात्ते क्षापयतवोऽप्यतोऽपि प्रबुद्धा अपि । आमेतेः
यतरि अथ जितेन्द्रियः बहिस्तद्वत्संज्ञा नाभ्यस्ताऽत्यरिति तत्पुति-
शेषः चयितापदि यस्यापि शिरसि इत्यर्थः । तत्रैव धनुषि नित्यं नि-

प्रलयतां व्रजतस्तथा परेषा
 मगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
 सुगृहीतमपि प्रमादभाजा
 म्मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ १५ ॥
 उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
 स्वबलान्मोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।
 भुवनत्रयकार्यजागरूकः
 स परन्तत्र परः पुमानजागः ॥ १६ ॥

वंशा मृता यमवन् नत । अत्र सदाधराश्वदाकार्यं स्वावाच्यताहे-
 तत्वाद्वाच्यार्थहेतुकं काव्यं चिह्नम् ॥ १४ ॥

जयतामिति । तथेति वृत्त्योक्तधराश्वदाकार्यं तत्र तेन धनु-
 र्वाश्वयणं तथान्वेषा धनुर्गन्धनसुभ्रुदित्यर्थः । रुधता प्रयत्नं प्री-
 तित्वं व्रजतः भजत स्तं निजा भारणशक्तिं बाह्वनवान्वयं उ-
 ज्झत त्यजत परेषा राक्षसम् । अग्रपाणौ पाणिभ्यां । समानाधि-
 करणसमासः । तृतीयापहसादभोगुणगुणिनोभेदाभेदादिति वामनवच-
 नात् । तस्मादग्रपाणे हयहीतं सुगुहृतमपि अन्यत्र स्वभक्तमपि
 प्रमादभाजा गुणनिकादग्रवधानरहिताना मनसि चर्त्तात् । यस्मिन् विदेय-
 र्थस्त्वपगतदभ्रशब्दे निद्रापारवत्यादित्यर्थः । इदं स हि नित्यसमासात्स-
 मासयता श्रीतौ पृथोपमा ॥ १५ ॥

उचितेति । नीरराशौ ससह उचितस्वपनोऽपि परिचित निद्रोऽपि
 तदानीं सर्वनिद्रावसरे स्वबलान्मोनिधिमध्यगः स्वसेना सामर्थ्यमध्यगतः ।
 वनपाप्मोनिधीत्यपि पाठः । भुवनत्रयकार्यं त्रैलोक्यारक्ष्यविधौ जाग-
 रूकः प्रबुद्धः । जागर्तुं कर्तुं प्रयत्नः । परः पुमान् परमपुरुषः
 परं क्षेत्रं हरिरेवेत्यर्थः । परमव्ययमिच्छन्ति केवल इति श्रुतिः । तत्र

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टा
 बुद्भृत्कौस्तुभदर्पणङ्गतायाम् ।
 षट् घाम ततो न चाङ्गुतन्त
 द्विभुरिन्द्रर्कविलोचनः किञ्चासौ ॥ ३७ ॥
 महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
 स मणेरंशुचयः ककुम्भुखेषु ।
 व्यकसद्विकसद्विनोचनेभ्यो
 दददालोकमनाविलम्बलेभ्यः ॥ ३८ ॥

निद्राप्रसोके कज्जग जागृतिं क । सर्वांश्चकारहारिणो निद्राप्रहाय
 विदाहृतं तत्रापि कार्यफलस्य जगतोविद्मेति भावः । जागृतेर्दुर्दि
 तम् अदादित्वा अयोधुकि धारिणात्कृष्ये रपरे हृदङ्गाङ्गितितितोमे
 च रेफस्य विवर्णनीयः । अत्र समुद्रनिद्रालोकत्वं जागरेविरोध परि
 हारमुखेन कार्यनागद्वयपरमद्वयत्ववोर्विषयेष्वयस्या तान्त्रिकजागरण
 हेतुत्वादिरोवाभासकस्तीर्थ काव्यनिद्राम् ॥ ३६ ॥

अयेति । अद्यान्वकारश्चाग्नान्नर तस्य हरेर्दंष्ट्रौ चक्षुर्मतेजसो
 न्यर्थः । सूर्यरुचौ च सूर्यतेजसौ । कौस्तुभो दर्पणश्चेत्युपमित समान ।
 सूर्यरुचौ चैतन्निद्रात् । त कौस्तुभदर्पण यथाया दक्षिणाया सदा ता
 कौस्तुभात् षट् सर्वांश्चकारहारिणो मयं घाम तेज उद्भूत उदगात्
 तदाभोद्भव न चाङ्गुत उत अगौ विभुसंगशान् अर्कन्दू विनोरजे
 यस्य स विर सन् अतस्तद्विषयो सूर्यादिक्रान्ततटभिहतात् कौस्तु
 भादर्पणदेरिव घाम यादुर्मांशो व्यज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतु-
 द्वायनिद्राम् ॥ ३७ ॥

महत इति । स पूर्वोक्तमणे कौस्तुभस्यायुष्यः विवर्णनि उन्ने-
 टनि विप्रोचनानि देवा तेष्वोक्तेभ्योऽनाविरतं तदस्य सान्द्रो ददर्प

प्रकृतिस्मृतिपादुकैश्च पादै
 चकृपे भानुमतः पुनः प्रसर्त्तुम् ।
 तमसोऽभिभवाद्पास्य मूर्च्छा
 मुद्जीवत्सदसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥
 घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
 यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्विपन्तः
 ननु वारिधरोपगोधमुक्तः
 सुतरामुत्तपते पतिः प्रमाणाम् ॥ ४० ॥

गतत्वान्न च ददत्प्रतियच्छन् । अहतोक्तहात्मनः प्रसादोऽनुग्रहः प्रयतेषु
 भक्तोपुद्गल ककुम्भुखेषु ककुभामयेषु व्यकसदमूर्च्छत् । पूर्वोपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं प्रतिपादुकैः । प्रतिप्रवृत्तानैः । अथप-
 तपदेत्यादिना लक्ष्मप्रत्ययः । न लोकेत्यादिनाः लक्ष्मप्रतिषेधः । भानुमतो-
 ऽनुमतः । पादैर्दृष्टिभिश्च पुनर्भूयः प्रसर्त्तुं चकृपे येके । लपू सामर्थ्ये
 भावे लिट् लपोरोल इति षकारस्यापि रेफस्य षकारः । जीवलोकः
 प्राणिवर्गश्च तमसोऽन्वकारस्याभिः भवादिभिभूतत्वादित्यर्थः । कर्त्तृकर्मणोः
 लतीति कर्त्तृषि षष्ठी । सहसैव मूर्च्छामपास्य उदजीवत् उदश्वसीत् ।
 अलोष्णीवनस्यार्ककर प्रसारहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकत्वाद्दिङ् ॥ ३९ ॥
 'पतेति । घनं सान्द्रं सन्तमसमन्वकारोवेधु । अथपमर्त्तेभ्यस्तमस
 इति समासान्तोऽङ्प्रत्ययः । गतेति पाठे 'गतं सन्तमसं येषान्नै यदुयो-
 धैर्यादवभटर्भूयः पुनरपि जनेन युधि द्विपन्नोरेषरे जिह्विरे हता
 इत्यर्थः । राध्यतेः कर्त्तृषि लिट् । राधोर्हिंसाया मित्येत्वाभ्यासोपौ ।
 तृयाङि वारिधरोपरोधान् । मेषापवरणात् सक्तः प्रमाणा दुःशतीना
 पतिरर्क्षः, सुतरामुत्तपतयन्ननु प्रकाशतएव सन् । उद्विभ्यान्तप दद्या-
 मनेपदम् । अत्र यदुयोधानां दुःशतिपतेषु वाक्यभेदेन प्रतिविम्बकरणा
 उपान्तालद्वारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदीय सोऽत्र चन्द्रा-

विंशः सर्गः

व्यवहार इवान्तताभिवोग

न्तिमिरन्निर्जितवत्यय प्रकाशे ।

रिपुहृत्त्वणमीमभोगभाजा

सृजगानाञ्जनमीश्वराय विद्याम् ॥ ४१ ॥

पृथुर्विभृतस्ततः फणौन्द्रा

द्विपमाशीभिरनारत्तं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोचजिह्वा

यगन्तोदोभयसूक्तभागमाविः ॥ ४२ ॥

होटीनामुपमाना नामवक्तुनेऽपि चन्द्रानना इति वत् प्रत्येकमपि-
 व्यात् ॥ ४० ॥

अङ्गार इति । अङ्गारे आद्यशब्दे वङ्गताभिद्योतं विद्याभि-
 यन्तमिव प्रकाशे कौमुभनेर्ज्ज्वलतिविरं प्रस्तापनाञ्चकारं निर्दिष्ट-
 वति निरस्ताति मन्त शब्देवद्विरसमानजनरं रिपुचैव उल्लङ्घान् मर-
 तो भीमाव भीमान् प्रथान् चार्याश्च भजन्तीति तद्भाष्य । भीमा तुल्ये
 श्चत्वारिभ्यश्चङ्गेष्वङ्गश्चङ्गोऽङ्गवर्त्तः । मुक्तयाना लवनीमुत्पादिका
 शिदुर्गामन्तं लज्जाप लपति च मुग्धास्त्वमात्रहारेन्दः । उन्मदेन्द
 शब्ददुत्पद्येति पाठः । उपमावद्भाषः ॥ १॥ ॥

[illegible]

पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्त
 विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।
 दधति स भुजङ्गमाङ्गमध्ये
 नवनिर्मोकरुचिं ध्वजाशुकानि ॥ ४७ ॥
 कृतमण्डलवन्धमुलंसङ्घिः
 शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः ।
 व्यरुचञ्जनता भुजङ्गभोगे
 दलितेन्दोवरमालधारिणीव ॥ ४८ ॥

व्यावृत्तदेशाः जनः पाशु शृण्णिगश्चेत्, योदवसृष्टेय, बन्धभाव यम
 प्रायेस्तुल्यं यमपाशवत् कावपाशवदितुपमा । न्यपतन् निपात्य बन्ध-
 रित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथ्विति । भुजङ्गमाङ्गमध्ये पृथोर्कारिधिवीचिमण्डलान्तर्गते वि-
 लसन्तः फेना इव वितानपाण्डुरङ्गुलीनि शुभ्रवर्णानीत्युपमा । ध्वजा-
 शुकानि नवनिर्मोकरुचिं नवकञ्चकयोर्मतं दधति यः । यमौ कपुर्जन-
 मोक्षादित्यमरः । निर्मोकरुचिमित्यन्वयान्धर्माणां सन्ध्यां न निर्मो-
 क्युमेवेति सादृश्याद्येव योदवसृष्टेयसुश्रुत्यनिर्देशना फेनेष्वङ्गुलीपमया-
 ङ्गेन दर्शयते ॥ ४७ ॥

कतेति । जनता जनसमूहः । यामजनेत्यादिना पाशुशृण्णिगश्च
 मत्तयः । शिरसि कनोमण्डनवन्धो वल्लभोभाषो यस्मिन् कर्मणि तप्तपा-
 षुङ्गवद्भिः प्रत्युरसं चरति चरति । प्रतेवरसं सप्तमीभ्यादिति ममा-
 मानोऽवप्रत्ययाः । विरुच्यमानैर्विशेषेण जयमानैः भुजङ्गभोगैरहि-
 षाये दलितेन्दोवरमालधारिणी इति शिखरीकोत्युपमाधारिणीवित-
 र्गमेवा । अरुचत् आरोपित । इत्यङ्गुलीनि विरुत्तात्पर्यं पदम् ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितमूर्त्तयश्च मूला
 दुरगैराशिरसः सरत्नपुष्पैः ।
 दधुरायतवस्त्रिवेष्टिताना
 मुपमानमनुजामक्षीरुद्वाणाम् ॥ ४९ ॥
 बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनीलं
 द्युतयोदेहमितस्ततः श्रयन्तः ।
 दधिरे फणिनसुरङ्गमेषु
 स्फुटपल्याणनिबद्धवद्भुलीलाम् ॥ ५० ॥
 प्रसृतं रमसादयोऽभिनीला
 प्रतिपादस्परितोऽभिवेष्टयन्ती ।

परिवेष्टतेति । किञ्चेति चार्थः मूलाद्यादमारभ्येत्यर्थः । लब्धभोगे
 पञ्चमी । आशिरसः शिरोऽन्तम् । अतिविधावाडिति विकल्पादसमासः ।
 रत्नैरेव पुष्पैः सह वस्त्रेभ्य इति सरत्नपुष्पैः । तेन वस्त्रेति तत्त्वयोगे
 इति बहुव्रीहिः । अरगैः परिवेष्टितमूर्त्तयो वेष्टिताङ्गाः मनुजा आद्य-
 ताभिवेष्टीभिर्लताभिर्वेष्टितानां महीरुद्वाणा उपमानं सादृश्यं दधु-
 रितुप्रमत्तम् ॥ ४९ ॥

बहुलेति । बहुलाञ्जनस्य सान्द्ररज्ज्वलस्य पङ्कपट्टः पङ्कपनस्तद्वस्त्री-
 न्द्रुतयः श्यामभासः । देहं शरीरमितस्ततः पुच्छपान्थादि स्थानेषु
 अश्रमोभजनः फणिनसुरङ्गमेषु स्फुटाभि उल्लसन्ति यानि पल्याणेषु,
 पल्याणेषु, निबद्धानि बद्धाणि बरत्नाः । यद् तदुपरत्नयोरेति विदुः ।
 तेषां भीष्मां क्रोमां दधिरे दधुः । बहुलीभाषितत्वारमयस्तुमन्त्रा
 ि दर्शभोक्तृषण्णा ॥ ५० ॥

प्रसृतमिति । अथवा अयोध्या अभिनीता पादेषु प्रतिपादम् । वि-

दनघूरीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिपतोच्चकैश्चभूभि

ज्वलतः सप्ररुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलेपक्ष

क्षणविक्षिप्तमहाम्बुवाहमस्यै ।

गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः

कुलजानाङ्गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

पतताम्परितः परिस्फुरद्भिः

परिपिङ्गीकृतदिङ्मुखैर्मयूखैः ।

रितनाद' उद्गरितघोष' यथा 'वचा' 'खोम्ब्रातु' गरुडतः उत्पतन्तः
उद्भवन्तः घगा' सुपक्षाः ज्वलतः प्रज्वलतः सप्ररुचेः समा'ह' मोऽ-
नोरुचकैरुडै' प्रक्षताः स्फुलिङ्गा इव चभूभिः क्षणमैक्षिपत ईक्षिताः ।
ईक्षतेः कर्तुषि मुहु' । अलोपमयोः सङ्करः ॥ ५३ ॥

उपमानमिति । गगनमर्णव इव गगनार्णवमन्तरा तस्य मध्ये
इत्यर्थः । अन्नरान्मरेण युक्ते इति द्वितीया । अन्तरा इव सैन्येऽपि त-
देकदेशापेक्षया भेदयन्तेन मध्यमतिमोगित्यसम्भवाच्च द्वितीयासुमपत्तिः ।
लोलेः पक्षि' न्युणा' द्विषिप्राप्तहाम्बुवाहामतुल्या इव यैस्तैर्' रुडैर्' गरुडभिः
सुमेरोः कुलजानां हेमाङ्गि' ग्यानां अन्येषामहिरण्यमयतया गरुड-
साम्बासम्भवादित्यर्थः इलाधराणां भूधराणां अर्णवान्धराणामित्यर्थः ।
गोरिछा कुम्भिनी क्षमेति कोपः । उपमान' सादृश्यमनाभि अलम्भि ।
नभे कर्मणि मुहु विभाषा चिखमुलोरिति विज्ञप्त्यासुभभावः । पक्षु-
लाधराणासुपमानमिति व्यसोपमाया अन्त्याभ्यां समासगताभ्यामहा-
ङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५४ ॥

पततामिति । परिस्फुरद्भिः सविप्रसङ्गमाह्वयमाह्वयद्भिः अतएव

सुतरामभवदुरोद्धविम्ब

स्तपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्यनाद्रिमन्य

भ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुष्मसमानवैनतेय

द्युतिभिन्ना फणभारिणोमणोनाम् ॥ ५६ ॥

अभित. क्षुभिताम्बुराशिधीर

क्षनिराक्षयसमूलपादपौषः ।

अदिपिज्ञीकृतानि शीघ्रवर्त्तमानि यद्युक्तानि दिङ्मलानि यैस्तु पतता
प्रचिन्ता मयूखैः तपन सूर्यकात्किरणैस्तपनविरयैः सङ्गानैरिति
भावः । आत्मा स्वल्प इत्येतेऽत्र दृष्ट्यात्मदर्शोदयः एव सुतरा इरो
द्व्यविम्ब इति । स्वतएव इहैर्गददानीमिति दुर्हर्षोऽस्मदित्यर्थः । अत्र
तपनस्य इरोक्ष्यतासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति शयोक्तिः ॥ ५५ ॥

दधुरिति । दधुरसकानाभिर्दृश्यमानाभिर्वैनतेयानां द्युतिभिर्भिन्नाः
संवहिताः फणभारिण फणाभ्रत आम्बुधिमन्यने सप्तद मन्यने यद्दे
मन्दराद्रेरेव मन्यस्य मन्यनद्वयस्य भ्रमणनावकास्तः शृण्वोक्तस्य फणो
र्दृश्य वामुके पित्तात् पित्तघातोर्जातास्तज्जासोपामः । वैपाक्षमन्य
मन्यनमन्याभोमन्यदर्शके इत्यमरः । अथभौवादिक्लोदिक्यादृष्ट्या
समागमः । तेषां मणोनां अरक्ततानां इत्यदधु वैनतेयपीतिमसमभेदात्
क्षयोरनामरीकतस्यायाभात्सिद्धये । अत्रान्यस्यान्यधर्मायोगेन एव
नित्तमादृष्ट्यापेयादसम्बन्धस्तुसम्बन्धा निदर्शनान्द्वारः ॥ ५६ ॥

अभिति । अभित समवत क्षुभितोयोऽम्बुराशि लहेन्नाम्बुराशि
सहोदरध्वनिगन्धोदध्वनिरित्यपमा । आलस्यः पाटिता समुत्ता
पादपौषास्तद्वनूहादन स । अत्र पादपौषास्तद्वनूहादपि सम्बन्धेऽपि सम्बन्धे

जनयन्नभवद्गान्तशङ्का

मनिलोनागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

प्रचलत्पतगेन्द्रपत्नवात

प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः ।

भयविक्कलमाशु दन्दशृङ्गैः

विविशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥

खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये

सुकृतैर्दुष्कृतवत्तदोपनीति ।

न्योक्तोऽतिशयोक्तिः । युगान्तबद्धं जनयन् कल्पयितुमर्था जनयन्नि-
र्वापि सैवातिशयोक्तिः । नागविपक्षपक्षजन्मा नरकमक्षोद्भवोऽनिष्टोऽ-
भवदुद्भवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति । प्रचलतां प्रतोग्द्वार्यां वे पत्नवा ताक्षैः प्रसभं सन्मू-
हितं ताक्षैः दत्तादितैः शैलदत्तोन्मूलितं दम्भैः विवश्यं परवश्यं नि-
वेष्टैरित्यर्थः । गर्हितं दयन्ति भयमिति दन्दशृङ्गैः सर्पैः । दन्दशृङ्गो-
विशेषय इत्युपरः । सुपक्षदचरेणादिना दंशे भांजगद्वाया यद्वै । अप-
रमदददंयमप्यप्यप्येति व्यासस्य तुमायमः यजजपदंयपद इति दंशे-
यद्वन्मादुहम्भ्यर्थः । भवेन विह्वलं विशिष्टं विशिष्टं यथा तथा चार्त्त-
स्वमेव धाम पातास मेव विवेकः । ताक्षैः पक्षपक्षोन्मूलितैर्दम्भैर्वत्तैर्नि-
पातासं प्रतिष्ठितमर्थः । विषे कर्मणि छिद् । दन्दशृङ्गान् रम्भमवेशा-
सम्भवेऽपि सम्भन्योक्तैरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति । खे चरमोति खचरैर्वनतेयैः । चरेष्टः तद्वद्वरे-
इति बहुवचनं सुनिश्चितः । अक्षये क्षयमे दहिषन्त्ये क्षयं सहे-
सुहृदः हरिहरादिदुष्टैर्दुष्कृतवत्तदुद्भवोऽनिष्टः । तस्य तस्ये-
वेति तत्तादृशं वतिशयः । खदस्यमोति नायक्यिते इति तदा तत्तादृशं

अयुगाच्चिरिव ज्वलन्नुपाथो

रिपुरौदर्चिषमाजुचाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

सहसा दधदुद्धताट्टहास

श्रियमुत्त्रासितजन्तुना खनेन ।

विततायतचेतिबाहुमुखै

रथ वेताल इवोत्पपात वक्त्रिः ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ

रभसादम्बररोहिरोहिनाश्रुः ।

द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्

कनकस्यन्दनसुन्दरश्च चाल ॥ ६१ ॥

अथो रिपुर्यैव । उदर्चिष इममौदर्चिषमान्नेव मन्त्रं आजु-
चाव आहूतयान् जजापेत्तपः । ज्वलतेर्बिड्, अश्रुस्रस्र चेति द्विर्वच-
नात्प्रमाणेन सम्युपादयम् । दुग्धुतपदिति तद्वितगता श्रीती पूर्वो
पमा ॥ ५९ ॥

सहसेति । अथान्नेवास्त्राह्वानानन्तरं उत्त्रासितजन्तुना भीषित-
प्राणिकेन खनेन भ्रमिना उद्धताट्टहासश्रियं सर्वाट्टहासु सम्यद-
दत्तं तेनैवाट्टहासयान् तत्सुखनादानित्यर्थः । वितताः प्रसारिताः
आवतरदीर्घाः हेतयो व्याघातादथ इव हेतिवाहवो यस्य स वक्त्रि-
तालोभूतविधेयः स इव सहसा भट्टति उन्मैर्दृष्टं, उत्पपात उत्सर्प्यो ।
उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति । चलितसर्वं च उद्धत उद्धतश्च धूम एव केतनं केतयंश्च
सः रभसाद्देगादम्बररोहिषोरोहितावाहनमृगा अश्रु इव यस्य स
द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव सारथिर्यस्य सः कनकस्यन्दनसुन्दरः कन-
कदण्डस्य इत्युपमा । अथो शिखाज्वाला यस्य वृन्तीति शिखायान् ।

क्षणमात्रभयामभावकाले

सुतरामापुरिवायतिम्यताकाः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्वतश्चिराय

द्रुतचामीकरचरितामिव द्याम् ।

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्रे

रथ मेघङ्करमखरन्मुरारिः ॥ ६५ ॥

चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षे

र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्वसिन्धोः ।

उदगः सलिलात्मनस्त्रिधात्मो

जलवाद्वावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

क्षणकरचनाभिः प्रोक्तभाषः पिङ्गलवर्णाः घताकावैजयन्तः अभावकाले
विनाशकाले क्षणमात्रभयं क्षणमात्रभाविनीं क्षणमात्र सायिनीमित्यर्थः
सायतिं दैव्यं सुतरामापुरित्यर्थः प्रदीपनमिति भावः । अष्टसु श्लोकेषु षट्
अष्टोत्थपदम् । अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः । अस्त्रं 'कार्त'खरं जा-
त्यूनदपटाप्रदोऽस्त्रिधाभित्यखरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति । अथानन्तरं सुतारिः इतीत्यं निखिलां द्यामाकाशं
द्रुतचामीकरचरतां प्रतप्तहेमकुंरानिवेत्यत्रुत्प्रेक्षा । वायुतामित्यत्र ।
चिराय कुर्वतोऽग्नेः प्रतिघातसमर्थं प्रथमंक्षणं मेघान् करोतीति मेघ-
ङ्करं मेघजननम् । मेघर्त्तुभयेषु लज्जः खम्प्रत्ययः अरुर्हि दहनस्य
समिति सुभागमः । अस्त्रं वारुणास्त्रं अथारत् अथ्याङ्गरत् ॥ ६५ ॥

अतुरिति । अतारोऽम्बुधयएव गर्भास्तेन श्रीरो गम्भीरः कुक्षिर्यस्य
तस्य रूपः सन्धिषु लीनाः सर्वाः सिन्धवे मद्योयस्य तस्य सलिलात्मन
स्तोयात्मकस्य । त्रीणि धामानि स्थानानि मृदादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य
मस्य त्रिधात्मोदरेः शिरोरुहेभ्योजलवाद्वा वलयः मेघपरमेश उदश
उदभृशः । इत्योना लघीति भादेये मातिल्लेखादिना सिञ्चोमक । म०

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तं

स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।

उदनं सिपुर्वभ्रमवभ्रसङ्घाः

सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥

तपनीयनिकर्पराजिगौर

स्फुरदुत्तालतडिच्छटाट्टहासम् ।

अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह

ध्वनिताडम्बरमम्बरम्बभृवं ॥ ६८ ॥

सवितुः परिभावकैर्मरोची

केपेऽपि जीमूतानद्यः सर्वाङ्ग सन्निधुः । कुक्षौ सस्रदाश्चत्वारस्तृणं तोया-
त्मने ममद्व्यागमोक्तं प्रमाद्यमिति मावः ॥ ६६ ॥

ककुभ इति । कृतनादं कृतगज्जोरारवं यथा तथा ककुभः काकाफलः
प्राश्नादयन्तः । स्तिरयन्तेर्लङ्ः यस्मादेयः आभ्यक्षयो रित्याकारभोग ।
भानुभासामर्काभूनां पटलानि तिरयन्तस्तिर स्कुर्वन्तः । तिरः गन्ता-
नतुवरोतीति खलनाल्लटः यवादेशः क्वचित् बद्धावाङ्मनोपः । अम्बु-
भाकारं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामस्तवं प्रापयन्तः । अनुबद्धाः
मेचीषाः सपदि मुद्रा उदनं धिक्वत्येतत् । उत्पन्नाश्चमतेर्नुडि यदर-
मनमातां सक्तेति सगिहामनौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः समावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयेति । तपनीयस्य हेतुर्निकर्पराज्यः कषण्येष्टाद्वय गौर्यः
पीताः । गौरोऽव्यये शिते पीते इत्यमरः स्फुरन्त्य उत्तावा उद्धतास्तडि-
च्छटादिद्व्युत्तावाट्टहासा यत् तत्तथोक्तं अनुबद्धोऽनुसृतच्छायास्तका-
रोऽम्बुभासानां ध्वनिताडम्बरोगर्जिताडम्बरयस्य तदभ्यर्तं यम्य तटा-
म्बुवाङ्मौऽद्व्युत्तमर्गमर्गिताडम्बरैराट्टहासे कुर्वोद्गौराभ्यारम्भ-
विलसं । व्यङ्ग्यकाप्रयोगाद्व्योहमेष्टा ॥ ६८ ॥

सवितरिति । सवितर्मरोचीन् यदूषान् परिभावकैस्तिरस्तुर्ध्वङ्गिः ।
अव्ययैर्लङ्गिणा उहज्जप्रलदे न सोकेल्लटिना यतो प्रतिषेधः । अक्षिरा-

क्षुटितस्य त्विपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

व्यगमन् स्रक्षसा दिशाम्मुखेभ्यः

शमयित्वा शिखिनङ्कुः नाघनौघाः ।

उपकृत्य निसर्गतः परेषा

मुपरोधन्न हि कुर्वते मृचान्तः ॥ ७४ ॥

कृतदाहमुदधिर्पः शिखाभिः

परिपिक्तम्पुचुरम्भसा नवेन ।

विंगताम्बुधरव्रणम्रपेदे

गंगनन्तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार

क्षुटितं क्षिप्तं त्विपतेरिवैकपत्रम् एकं पत्रं पञ्चमिव
कञ्चिदाहस्यत यद्व्यस्यत इत्युपमा । पुरा मातङ्गस्य विमोकायास्त
माह्वरता गदहेनेन्द्रभ्युक्तवज्रगौरवादेकं पत्रं तत्क्षमिन्नागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन्ति । यना घनौघाः कुरुकाब्दसङ्घाः । यमपातुक्रमने भव
र्षकाब्दापूनाधना इत्यमरः । शिखिनमग्निं शमयित्वा मृचसा दिशा
सुषेभ्योऽगमस्यपमस्यः । गमेर्मुटि पुषादिनात् कुरेदादेशः । तथा हि
यज्जालोनिर्गन्तः स्वभावादेश परेषां उपकृत्य उपकृतं लक्ष्मीं उप
रोधं न हि कुर्वते । मृचतां निष्कृतावस्थानं परोपरोधादेति भावः ।
मातङ्गेन विमोक्तमर्चनरूपोऽर्चानरम्यायः ॥ ७४ ॥

कतेति । उदधिर्बोऽम्बेः शिखाभिः श्वाभाभिः कृतदाहं विहित
तयमं ततो न वेनाग्नया मुक्तं परिपिक्तं विमता म्बुधरा एव मन्दा-
दोषः यद्य तद्वत्तमं मन्दापितकायं प्रापितं न चासौ पायितः पानं
कारितम् । विपतेर्णमात्सर्ग्यं च । यान्तामाद्याध्यायेर्षा मुगति
मुगागमः । तस्य तापितपायितस्य तन्निग्ननामैः यद्वत्तमं यद्वत्
मपेदे प्रापे । इति निदर्शनात्तद्वत्तमं यद्वत्तममेति यद्वत्तममेति ॥ ७५ ॥

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येमास्रथालिङ्गन
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः काकं श्यलक्ष्मीर्हृथा ।

तेनाक्रोशतएव तस्य मुरजित्तत्काललीलानल

ज्वालापल्लवितेन मूर्धं विकलं चक्रेण चक्रे वपु ॥ ७८ ॥

श्रिया जुष्टन्दिभ्यः सपटहरवैरन्वितम्पुष्पवर्षं

वैपुष्ट्यै यस्य क्षणमपि गणैस्तूयमानन्निरीय ।

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्वित्त्रिपट्टिस्मिताच्चै

नरेन्द्रैर्येन्द्र वपुरथ विशदाम वीक्षाभ्यभूव ॥ ७९ ॥

॥ अथ कविवंशवर्णनम् ॥

सर्वार्धिकारो सुलताधिकारः शोधस्मृताभस्य बभूव राज्ञः ।

आसक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ ८० ॥

काले मितं वाक्यमुदर्कपथ्यन्तथागतस्यैव जनः सुचेता ।

विनानुरोधात्स्वर्हितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचयकार ॥ ८१ ॥

तस्याभवदत्तकद्रव्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैयासमजातशर्चोर्वचोगुणयाहि जनैः प्रतीये ॥ ८२ ॥

सर्वेण सर्वाश्रयद्रव्यनन्दमानन्दभाजा जनितञ्जनेन ।

यद्यद्वितीय स्वयमद्वितीयो मुख्यः सताङ्गोऽनूपापनाम ॥ ८३ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसंग्रहसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपतेसरितकीर्त्तनचार् माघः ।

तस्यात्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयादः

काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ।

इति शीशुपालवधे सप्तमोऽध्यायः

श्रीदत्तकस्तुतकविश्रीमाघविरचिते

शिशुपालवधोनाम विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ ८४ ॥